

Πολυτεχνείο Κρήτης
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Προστασία, ανάδειξη και διαχείριση των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας
από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, με βάση το υλικό του αρχείου της
(Από τον 19ο αιώνα έως το 1950)

Γιαννούλη Δ. Σταυρούλα
Αριθμός Μητρώου: 2013069009
Ακ. Έτος: 2021

Επιβλέπουσα
Φανή Μαλλούχου-Tufano

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή
Φανή Μαλλούχου-Tufano Αλίκη Μουστάκα Martin Kreeb

Εξεταστική Επιτροπή
Φ. Μαλλούχου-Tufano, Α. Μουστάκα, Μ. Kreeb, Κλ. Ασλανίδης,
Π. Καραναστάση, Π. Πάντζου, Ν. Σκουτέλης

Creative Commons Αναφορά CC BY

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη αφορά στην Ολυμπία, ενός από τα μεγαλύτερα, αν όχι το μεγαλύτερο Ιερό της αρχαιότητας, επίκεντρο, σήμερα, μιας από τις σπουδαιότερες ανασκαφικές έρευνες στην Ελλάδα και μια από τις σημαντικότερες αρχαιολογικές θέσεις, παγκοσμίως¹. Θέμα της μελέτης είναι η προστασία, ανάδειξη και διαχείριση των αρχαιοτήτων από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, με βάση το υλικό του αρχείου της.

Η μελέτη διαρθρώνεται σε δύο άξονες, χρονολογικό και θεματικό. Χρονολογικά, εκτείνεται από τον 19^ο αιώνα έως τα μέσα του 20^{ου}, ενώ τα θέματα που πραγματεύεται δίνουν σημαντικές πληροφορίες για το έργο της Υπηρεσίας κατά την περίοδο των πρώτων γερμανικών ανασκαφών, την ίδρυση και λειτουργία του Σύγγρειου, του πρώτου αρχαιολογικού Μουσείου της Ολυμπίας, την προστασία του αρχαιολογικού χώρου και του ευρύτερου φυσικού του περιβάλλοντος, την αντιμετώπιση του ζητήματος της αρχαιοκαπηλίας. Ενδιαφέρον ζήτημα αποτελεί η συμβολή των αρχαιοτήτων της στην τουριστική ανάπτυξη της περιοχής. Τέλος, σημαντικά είναι τα στοιχεία που προκύπτουν, ως προς την προσφορά της Υπηρεσίας στην προστασία και διαφύλαξη των αρχαιοτήτων τη δεκαετία του 1940, της Κατοχής και του Εμφυλίου.

Η προσφορά της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας αποδεικνύεται σημαντική και επιτυχημένη, παρά τα προβλήματα, τα λάθη, τις παραλείψεις, την έλλειψη συγκροτημένης πολιτικής, τις δύσκολες ιστορικές συγκυρίες, τις παθογένειες του Κράτους και της ίδιας της Υπηρεσίας. Η διαχείριση των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας επηρεάζεται από πολλούς, ετερογενείς παράγοντες, οι οποίοι την καθιστούν ζήτημα σύνθετο και πολύπλοκο, ενώ οι ίδιες οι αρχαιότητες έχουν επενδυθεί ιδεολογικά με νοήματα, τα οποία τους έχουν προσδώσει βαθύτερες προεκτάσεις. Η προσέγγιση αυτών των παραμέτρων, οι οποίες ξεφεύγουν από το στενό πλαίσιο της επιστήμης, οδηγεί στη σύγχρονη εποχή, συμβάλλοντας στην αποτελεσματικότερη διαχείριση των αρχαιοτήτων στο μέλλον και την πληρέστερη κατανόηση της σχέσης του πολιτιστικού αγαθού με τον άνθρωπο. Ιδιαίτερα σήμερα, εποχή της μετανεωτερικότητας και της παγκοσμιοποίησης, το ζήτημα αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς οι κοινωνίες και τα κράτη αλλάζουν σε όλο τον κόσμο, ενώ ζητήματα όπως η εθνική κουλτούρα και ο εθνικισμός επανέρχονται στο προσκήνιο, κάτω από νέες συνθήκες, θέτοντας νέα ερωτήματα και προβληματισμούς.

¹ Ελλάδα, *Μνημεία και Χώροι Παγκόσμιας Κληρονομιάς*, 2009: 84-97, Βαλαβάνης, 2004: 23.

Abstract

The current study focuses on Olympia, one of the greatest sanctuaries of antiquity, one of today's most significant excavations in Greece and one of the most important archaeological sites of the world. It concentrates on the efforts of the Hellenic Archaeological Service, based on its historical archives, to protect, promote and manage the antiquities of the site.

The study is structured both on a chronological and thematic axis. Chronologically it extends from the 19th century until the middle of the 20th, while thematically it includes valuable information on various topics such as the first excavations held by Greek and German archaeologists, the founding of Syngreion, the first archaeological museum of Olympia, the protection of the archaeological site and its surrounding natural environment, the confrontation of illicit trade of antiquities. Moreover, it emphasizes the contribution of the antiquities to the touristic development of the area. Finally, it presents important evidence on how the Archaeological Service protected the antiquities, during the German Occupation and Civil War.

The contribution of the Hellenic Archaeological Service proved to be essential and successful, despite the problems, mistakes, omissions, the lack of a composed policy, the harsh historic circumstances, the pathogenesis of the Greek State and the Archaeological Service's as well. The management of Olympia's antiquities is subjected to many heterogeneous factors that make it a complex and complicated matter, while the antiquities themselves have been ideologically enriched so that they reach a deeper political, national and social meaning. To deal with these parameters that lay outside of the scientific frame, leads to our modern era and contributes to a more effective approach of managing antiquities in the future and a fuller understanding of the connection between modern man and his cultural property. Especially today, the era of postmodernism and globalization, this matter becomes more intriguing, since modern societies and nations transform all around the world, and issues such as ethnic culture and nationalism raise new questions and concerns, under new circumstances.

Ευχαριστίες

Στον Καθηγητή κ. Πέτρο Θέμελη, ο οποίος μου πρότεινε το θέμα της παρούσας μελέτης, θα ήθελα να εκφράσω τις πιο ειλικρινείς και βαθιές μου ευχαριστίες.

Την Καθηγήτρια κ. Φανή Μαλλούχου-Tufano, επιβλέπουσα και εισηγήτρια της μελέτης, για την καθοδήγησή της και την υπομονή και αγάπη με την οποία στήριξε την προσπάθειά μου, ευχαριστώ από καρδιάς. Θερμές ευχαριστίες, επίσης, στα άλλα δύο μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, την Καθηγήτρια κ. Αλίκη Μουστάκα και τον Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Martin Kreeb .

Στην επίτιμη Έφορο, πρώην Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας κ. Γεωργία Χατζή ένα μεγάλο «ευχαριστώ» για την άδεια μελέτης του υλικού. Επίσης, στην Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας, Ολυμπία Βικάτου και την Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας, Ερωφίλη – Ίριδα Κόλλια, για τις διευκολύνσεις και την αμέριστη βοήθειά τους. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τις διοικητικές υπαλλήλους της Εφορείας, κυρίες Αναστασία Σορβανή και Σπυριδούλα Χρονοπούλου, για την πολύτιμη συνδρομή τους στη συλλογή του υλικού του αρχείου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας.

Την Προϊσταμένη του Τμήματος Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων της Διεύθυνσης Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού κ. Αθηνά Χατζηδημητρίου για την άδεια μελέτης που μου παραχώρησε, όπως και τις κυρίες Σοφία Φραγκουλοπούλου και Αρχοντούλα Παπουλάκου για τη βοήθειά τους στη συγκέντρωση του αρχειακού υλικού. Τον Διευθυντή των ανασκαφών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Ολυμπία Καθηγητή κ. Reinhard Senff, για την άδεια μελέτης του αρχείου του Γ.Α.Ι. Αθηνών και τον κ. Joachim Heiden, για την βοήθειά του.

Τη φίλη και συνάδελφο αρχαιολόγο Ζαχαρούλα Λεβεντούρη για την πολύτιμη συνδρομή και στήριξη που μου παρείχε στα διάφορα στάδια της μελέτης. Τον επίσης φίλο και συνάδελφο Σωτήρη Λαμπρόπουλο για την μεγάλη βοήθειά του. Επίσης, τη φίλη Δήμητρα Μανώλη, για τη συμπαράστασή της.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, τους γονείς μου Δημήτριο και Αναστασία Γιαννούλη, τα αδέρφια μου Ηλία και Χρίστο Γιαννούλη και τον σύζυγό μου,

Παναγιώτη Καλπάκο, για την έμπρακτη βοήθειά τους, αλλά, κυρίως, για την υπομονή, την αγάπη και την πίστη τους σε αυτή την προσπάθεια.

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη.....	2
Abstract.....	3
Ευχαριστίες.....	4
Εισαγωγή.....	12
Στόχος της μελέτης.....	12
Πρωτοτυπία της μελέτης.....	12
Μεθοδολογία.....	13
Διάρθρωση της μελέτης.....	15
Τελικό συμπέρασμα για την αναγκαιότητα της μελέτης.....	18
Το πεδίο της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς.....	21
Βιβλιογραφία-Συνοτομογραφίες.....	24
Νεώτερη Ευρώπη και ελληνική κλασική αρχαιότητα.....	55
Ελληνισμός και κλασική αρχαιότητα.....	58
Η Ολυμπία από την αρχαιότητα έως την εκ νέου ανακάλυψή της το 19 ^ο αι.....	61
<i>Το Ιερό της Ολυμπίας στην αρχαιότητα.....</i>	61
<i>Η ιστορία της αναζήτησης του Ιερού στην Ολυμπία. Η έρευνα στην Άλτη έως την έναρξη των γερμανικών ανασκαφών.....</i>	82
Ιστορικό πλαίσιο μελέτης.....	89
Α΄ περίοδος: Από το τελευταίο τέταρτο του 19 ^{ου} αι. έως την Επανάσταση στου Γουδή (1875-1909).....	89

<i>Η Ελλάδα και η Ηλεία από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι. έως το 1909</i>	89
<i>Η περιοχή της Ολυμπίας από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι. έως το 1909</i>	94
<i>Φορείς Αρχαιολογικής Προστασίας και Διαχείρισης (1875-1909)</i>	97
<i>Αρχαιολογική Υπηρεσία Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως</i>	97
<i>Η Έν Αθήναις Αρχαιολογική Έταιρεία</i>	100
<i>Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο (ΓΑΙ)</i>	101
<i>Τοπικοί φορείς</i>	102

Β' περίοδος: Από την Επανάσταση στου Γουδή έως το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1910-1939)	104
<i>Φορείς Αρχαιολογικής Προστασίας και Διαχείρισης (1909-1939)</i>	106
<i>Η Αρχαιολογική Υπηρεσία</i>	106
<i>Η Αρχαιολογική Υπηρεσία στην Ολυμπία</i>	108
<i>Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο (ΓΑΙ)</i>	111

Γ' περίοδος: Β' Παγκόσμιος και Εμφύλιος Πόλεμος (1940-1950)	113
<i>Φορείς Αρχαιολογικής Προστασίας και Διαχείρισης (1940-1950)</i>	116
<i>Η Αρχαιολογική Υπηρεσία</i>	116
<i>Ξένες Υπηρεσίες για την προστασία των αρχαιοτήτων</i>	118
<i>Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο (ΓΑΙ)</i>	119
<i>Δημόσιες Υπηρεσίες τουρισμού</i>	120
<i>Δήμος Αρχαίας Ολυμπίας και άλλοι φορείς</i>	121

Κεφάλαιο 1^ο

Οι Γερμανικές ανασκαφές στην Ολυμπία	121

Α΄περίοδος :1875-1909.....	121
Β΄περίοδος :1910-1939.....	150
<i>Οι νέες γερμανικές ανασκαφές.....</i>	<i>150</i>
Γ΄περίοδος : 1940-1950.....	162

Κεφάλαιο 2^ο

Σύγγρειον, το πρώτο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας	173

Α΄ περίοδος : 1875-1909.....	173

<i>Τα καταλύματα στο χώρο των ανασκαφών και το πρώτο «Ολυμπιακό Μουσείο»</i>	<i>173</i>

<i>Η κατασκευή του Σύγγρειου</i>	<i>184</i>

<i>Η μεταφορά των ευρημάτων από την Άλτη και η έκθεσή τους στο Σύγγρειο</i>	<i>193</i>

<i>Τα πρώτα κτηριακά προβλήματα του νέου Μουσείου</i>	<i>202</i>

<i>Βελτιώσεις στην έκθεση του Μουσείου</i>	<i>204</i>

<i>Νέα κτηριακά προβλήματα.....</i>	<i>206</i>

Β΄περίοδος: 1910-1939.....	209

<i>Οι εργασίες των ετών 1914-1915.....</i>	<i>2099</i>

<i>Ανακατασκευή του κτηρίου. Το ζήτημα της έκθεσης και στήριξης του Ερμή</i>	<i>211</i>

Γ΄ Περίοδος: 1940-1950.....	222

<i>Στα χρόνια του Εμφυλίου.....</i>	<i>225</i>

Κεφάλαιο 3^ο

Ο αρχαιολογικός χώρος της Ολυμπίας. Προστασία της Άλτεως

και του ευρύτερου φυσικού της περιβάλλοντος.....	236

<i>Αντιπλημμυρική προστασία της Άλτεως.....</i>	<i>239</i>

Α΄ περίοδος: 19^{ος} αι. – 1909.....	239

Β΄ περίοδος: 1910-1939.....	243

Γ΄ Περίοδος: 1940-1950.....	247

<i>Καθαρισμός και ευπρεπισμός του αρχαιολογικού χώρου – διαχείριση της βλάστησης και του φυσικού περιβάλλοντος – προστασία αρχαιολογικού χώρου από αυθαιρέσεις (καταπατήσεις, αγροτική καλλιέργεια, ποιμνιοβοσκή κ.ά.)</i>	<i>249</i>

Α΄ περίοδος: 19^{ος} αι. – 1909.....	249

Β΄ περίοδος: 1910-1939.....	253

Γ΄ Περίοδος: 1940-1950.....	263

Κεφάλαιο 4^ο

Η αρχαιοκαπηλική δράση στην Ολυμπία και την ευρύτερη περιοχή.....	274

Β΄ περίοδος: 1910-1939.....	274

Γ΄ περίοδος: 1940-1950.....	278

Κεφάλαιο 5^ο

Η ανάδειξη των αρχαιοτήτων και η τουριστική ανάπτυξη της Ολυμπίας.....	291

Α΄ περίοδος: 1875-1909.....	291

Β΄ περίοδος: 1910-1939.....	299

Γ΄ περίοδος :1940-1950.....	308

Κεφάλαιο 6^ο

Η διαχείριση του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο..... 316

*Η προετοιμασία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην Ολυμπία
κατά τη διάρκεια του Ελληνο-ιταλικού Πολέμου.....316*

Η απόκρυψη των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας.....319

*Η περίοδος της Κατοχής. Η Κατάσταση διατήρησης των
αποκρυμμένων αρχαιοτήτων και πιέσεις για την αποκάλυψή τους.....326*

*Η περίοδος της Κατοχής: Οι αρχαιότητες της Ολυμπίας
κατά τα έτη 1941-1942.....336*

Η περίοδος της Κατοχής: Οι αρχαιότητες της Ολυμπίας το 1943.....344

Οι αρχαιότητες της Ολυμπίας κατά το 1944.....351

Οι αρχαιότητες της Ολυμπίας κατά το 1945.....352

Οι αρχαιότητες της Ολυμπίας την περίοδο του Εμφυλίου (1947-1949).....354

Απεγκιβωτισμός και αποκάλυψη των αρχαιοτήτων (1950 κ.εξ.)356

Κεφάλαιο 7^ο

Η εμφάνιση του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας κατά την υπό εξέταση περίοδο.....359

Α΄ περίοδος: 19^{ος} αιώνας -1909.....359

Β΄ περίοδος: 1910-1939.....362

Γ΄ περίοδος :1940-1950.....364

Συμπεράσματα.....367

Η Ολυμπία και η σχέση της με το γερμανικό έθνος.....367

<i>Η συμβολή της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στις γερμανικές ανασκαφές.....</i>	<i>372</i>
<i>Οι αρχαιότητες της Ολυμπίας και η τοπική κοινωνία: μια στενή και πολύπλευρη σχέση.....</i>	<i>374</i>
<i>Αρχαιότητες Ολυμπίας και τουρισμός: μια αμφίδρομη σχέση.....</i>	<i>378</i>
<i>Οι πολλαπλές αξίες των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας.....</i>	<i>380</i>
<i>Η διαχείριση των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας από την Αρχαιολογική Υπηρεσία.</i>	<i>385</i>
Κατάλογος εγγράφων.....	391
Κατάλογος εικόνων.....	424

Εισαγωγή

Στόχος της μελέτης

Η σημασία της Ολυμπίας για την επιστήμη της αρχαιολογίας, την κατανόηση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, της κλασικής αρχαιότητας και της αρχαίας ελληνικής τέχνης είναι διεθνώς αναγνωρισμένη. Η θέση, ως προς το αρχαιολογικό μέρος, έχει ενδελεχώς ερευνηθεί, συνεχίζει να ερευνάται και η Ολυμπία έχει, δικαίως, ανακηρυχθεί σε Μνημείο Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO².

Η Ολυμπία αποτελεί μια από τις παλαιότερες αρχαιολογικές ανασκαφές στην Ελλάδα. Από την αναζήτησή της και την έναρξη της ανασκαφικής της έρευνας έως σήμερα οι αρχαιότητες της έχουν αποκτήσει τη δική τους ιστορία, η οποία δεν σταματά με την ανασκαφή. Αντίθετα, η αποκάλυψή τους σηματοδοτεί μια νέα περίοδο για αυτές, η οποία απαιτεί συγκροτημένες και οργανωμένες προσπάθειες, για την προστασία, διαφύλαξη, αλλά και ανάδειξή τους. Το ζήτημα της διαχείρισης των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας εξαρχής αποτέλεσε ευθύνη και υποχρέωση του ελληνικού Κράτους και, πιο συγκεκριμένα, του κατεξοχόν αρμόδιου φορέα, της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Αυτός είναι ακριβώς ο στόχος της παρούσας μελέτης: να εστιάσει και να κατανοήσει τον τρόπο, τον βαθμό και την αποτελεσματικότητα με την οποία ανταποκρίθηκε η Αρχαιολογική Υπηρεσία στις απαιτήσεις της προστασίας, της ανάδειξης και, εν τέλει, της διαχείρισης των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας, από τον 19^ο αιώνα έως τα μέσα του 20^{ου}.

Πρωτοτυπία της μελέτης

Η μελέτη της ιστορίας των ανασκαφών της Ολυμπίας έχει, έως τώρα, επικεντρωθεί κυρίως στις γερμανικές ανασκαφές, παλαιές και νέες. Μεγάλο, επίσης, ενδιαφέρον έχει δοθεί, τα τελευταία, κυρίως, χρόνια, στις πολιτικές και εθνικές παραμέτρους που απέκτησαν οι αρχαιότητες, στο πλαίσιο της σημασίας του κλασικού πολιτισμού για την ευρωπαϊκή διάνοηση κατά τους νεώτερους χρόνους. Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να συμβάλλει στην επιστημονική έρευνα της Ολυμπίας, παρουσιάζοντας την ιστορία των μνημείων της από την αποκάλυψή τους και εξής, μέσα από το πρίσμα της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Πέρα από τις γερμανικές ανασκαφές, ζητήματα τα οποία παρέμεναν έως τώρα άγνωστα στο ευρύ κοινό, όπως η λειτουργία του Σύγγρειου, του πρώτου αρχαιολογικού της Μουσείου, η προστασία του

² Ο αρχαιολογικός χώρος της Ολυμπίας εγγράφηκε στον κατάλογο των μνημείων και χώρων Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO το 1989.

αρχαιολογικού χώρου, ο αγώνας για τη διάσωση των αρχαιοτήτων την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η αντιμετώπιση της αρχαιοκαπηλίας, φωτίζουν όλες τις διαφορετικές προεκτάσεις που έχουν δημιουργήσει οι αρχαιότητες, τις παραμέτρους με τις οποίες έχουν συνδεθεί, αλλά και το πολύπλευρο, πολυσχιδές και ευρύτατο έργο, το οποίο, αποκλειστικά σχεδόν, πέτυχε να επιτελέσει η Αρχαιολογική Υπηρεσία για τη διαχείρισή τους, στο πλαίσιο των οικονομικών, κυρίως, δυνατοτήτων του Κράτους και της πολιτικής που επέλεξαν να ακολουθήσουν οι εκάστοτε κυβερνήσεις, στον τομέα του πολιτισμού.

Οι προκλήσεις ήταν πολλές και διαφορετικές. Θέματα που αφορούσαν το επιστημονικό έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, προβλήματα στον τομέα στελέχωσης και λειτουργίας της, ζητήματα οικονομικής και διοικητικής φύσεως, οι σχέσεις της με το κοινό, οι ανυπέρβλητες δυσκολίες λόγω ιστορικών συγκυριών και πολλά άλλα, αποτελούν διαφορετικές παραμέτρους που οδηγούν στο συμπέρασμα πως το ζήτημα της διαχείρισης των αρχαιοτήτων είναι σύνθετο και πολυπαραγοντικό.

Μεθοδολογία

Προκειμένου να μελετηθούν τα θέματα αυτά, αναγκαία είναι η αναζήτηση πρωτογενούς υλικού. Η μελέτη έχει κυρίως στηριχθεί στο αδημοσίευτο, παλαιό αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας (ΕΦ.Α.ΗΛ). Το υλικό προέρχεται από τη μελέτη πάνω από είκοσι φακέλων, που αφορούν στην Ολυμπία και το ευρύτερο διοικητικό έργο της Υπηρεσίας³. Από αυτούς προέρχεται ένας πολύ μεγάλος αριθμός εγγράφων, τα οποία χρονολογούνται κυρίως από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και εξής. Αυτά καθίστανται ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν, προσφέροντας στον ερευνητή αντικειμενική εικόνα και διασώζοντας τις θετικές, αλλά και τις αρνητικές όψεις ενός πολύπλευρου έργου, χωρίς καμία παρέμβαση. Πρόκειται για ένα άμεσο και απολύτως αξιόπιστο υλικό, για την ενδελεχή μελέτη της διαχείρισης των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας από την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Πολύτιμη υπήρξε επίσης, η αναζήτηση αρχειακού υλικού από το Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων της Διεύθυνσης Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΔΔΕΑΜ). Μελετήθηκε μεγάλος αριθμός εγγράφων, τα οποία προέρχονται από εξήντα περίπου κιβώτια με υλικό για την Ολυμπία. Προέκυψαν πολύτιμα στοιχεία, κυρίως για τον 19^ο αιώνα, περίοδο

³ Στις παραπομπές των εγγράφων του αρχείου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας σημειώνεται, αρχικά, η προέλευση του εγγράφου (ΕΦ.Α.ΗΛ.) και κατόπιν, σε εισαγωγικά, το όνομα του φακέλου και ο αριθμός πρωτοκόλλου.

κατά την οποία το αρχείο της ΕΦΑ Ηλείας παρουσιάζει κενά, ενώ διασαφηνίστηκαν πολλά επιμέρους ζητήματα που πραγματεύεται η μελέτη.

Ενδιαφέρον είναι, επίσης, το υλικό που προήλθε από τη μελέτη του αρχείου του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (Γ.Α.Ι.) Αθηνών. Σε αυτό, η έρευνα εστιάστηκε στην αλληλογραφία του με την Αρχαιολογική Υπηρεσία⁴ και αφορά κυρίως στην περίοδο των νέων γερμανικών ανασκαφών, την έναρξή τους, αλλά και την αποχώρηση της Γερμανικής αποστολής κατά την περίοδο της Κατοχής.

Πολύτιμη πρωτογενή πηγή για την παρούσα μελέτη αποτελεί, επίσης, ο Τύπος της εποχής⁵, καθώς από την εποχή της έναρξης των πρώτων Γερμανικών ανασκαφών, αλλά και αργότερα, με εξαίρεση ίσως τη δύσκολη δεκαετία της Κατοχής και του Εμφυλίου, το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης για την Ολυμπία, παρέμεινε αμείωτο. Πέρα από τον αθηναϊκό, πολλές πληροφορίες προήλθαν από τον τοπικό Τύπο, ο οποίος είχε ουσιώδη παρουσία στην Ηλεία, ειδικά την περίοδο από τον 19^ο αιώνα έως τις αρχές του 20^{ου}. Οι πληροφορίες αυτές εμπλουτίζουν τη γνώση μας για την περιοχή, πριν και μετά τις ανασκαφές, ενώ αποκαλύπτεται η επιρροή που άσκησαν οι αποφάσεις της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην τοπική κοινωνία, όπως και η επιρροή της τοπικής κοινωνίας στην αρχαιολογική διαχείριση. Ένα από τα συμπεράσματα άλλωστε, της μελέτης αφορά στις αντιλήψεις που είχαν διαμορφώσει οι ίδιοι οι ντόπιοι πληθυσμοί για τη σχέση τους με τις αρχαιότητες και την πεποίθησή τους πως αυτές αποτελούσαν τους άμεσους κληρονόμους του πολιτιστικού αποθέματος του τόπου τους.

Η πλούσια βιβλιογραφία⁶ για την Ολυμπία και τις ανασκαφές αποσαφηνίζει και συμπληρώνει πολλά από τα κενά, που αναπόφευκτα παρουσιάζουν οι πρωτογενείς πηγές. Πέρα από την ιστορία των γερμανικών ανασκαφών, όπως καταγράφεται κυρίως από Γερμανούς επιστήμονες και το ζήτημα της εμπλοκής της ανασκαφικής έρευνας στην πολιτική ή την έννοια του έθνους, θέμα στο οποίο έχει δοθεί μεγάλη έμφαση τα τελευταία χρόνια από σύγχρονους Έλληνες και ξένους μελετητές, η βιβλιογραφική αναζήτηση επεκτάθηκε και σε

⁴ Από τον φάκελο με τίτλο “Ordner K 12 (alte Nr. 41) Korrespondenz Olympia bis 1944”.

⁵ Μεγάλο μέρος των πληροφοριών από τον Τύπο της εποχής προέρχεται από το έργο αποδελτίωσης και ψηφιοποίησης αρχαιολογικών δημοσιευμάτων που πραγματοποιεί το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Τα δημοσιεύματα αφορούν στην περίοδο 1832-1932 και προέρχονται από τις εφημερίδες «Αιών», «Αλήθεια», «Αυγή», «Εφημερίς», «Μέριμνα», «Παλιγγενεσία», «Στοά» και «Ωρα». Εξαιρετικά πλούσιο είναι, επίσης, το έργο του Ηλείου λογοτέχνη Βύρωνα Δάβου, *Στον Πύργο και στην Ηλεία του 1821-1930*, στο οποίο καταγράφονται τα σημαντικότερα γεγονότα της Ηλείας, κυρίως μέσα από τοπικές εφημερίδες της Ηλείας, των Πατρών, αλλά και τον αθηναϊκό Τύπο.

⁶ Η βιβλιογραφία για την Ολυμπία είναι πολύ μεγάλη. Αναφέρονται οι σημαντικότερες δευτερογενείς πηγές, με σκοπό να στηρίξουν την παρούσα μελέτη.

άλλα ζητήματα, τα οποία αφορούν στην ιστορία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, καθώς και σε θέματα οικονομικής και τουριστικής ανάπτυξης, μουσειολογίας, αρχαιοκαπηλίας και άλλα. Μεγάλη σημασία δόθηκε, επίσης, στη μελέτη της τοπικής ιστορίας της Ηλείας, καθώς το ζήτημα των ανασκαφών της Ολυμπίας δεν μπορεί να ιδωθεί αποκομμένο από το ευρύτερο ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο αυτό ανήκει.

Διάρθρωση της μελέτης

Τα κεφάλαια που πραγματεύεται η μελέτη διαρθρώνονται σε δύο άξονες, χρονολογικό και θεματικό. Ως προς τον χρονολογικό άξονα τα θέματα έχουν χωριστεί σε τρεις ενότητες, οι οποίες ορίζονται από χρονολογίες - σταθμούς για την ιστορία της χώρας: Η πρώτη περιλαμβάνει την περίοδο από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, εποχή κατά την οποία ξεκίνησε η ανασκαφική έρευνα στην Ολυμπία, έως το 1909, έτος που σηματοδοτείται από την Επανάσταση στου Γουδή, αλλά και σημαντικές αλλαγές στην οργάνωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Η δεύτερη ενότητα εκτείνεται από το 1910 έως το 1939, περιλαμβάνοντας τα χρόνια των Βαλκανικών Πολέμων, που διπλασίασαν την έκταση της Ελλάδας και τον Μεσοπόλεμο, μια ταραγμένη, πολιτικά, περίοδο για το έθνος. Τέλος, η τρίτη περίοδος περιλαμβάνει τη δεκαετία από το 1940 έως το 1950, στην οποία κυριαρχούν τα γεγονότα της Κατοχής και του Εμφυλίου. Για κάθε χρονολογική ενότητα παρουσιάζεται το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής. Γίνεται, επίσης, αναφορά στους φορείς αρχαιολογικής διαχείρισης, με έμφαση στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, τη διάρθρωση και στελέχωσή της στην Ολυμπία, καθώς και στη νομοθεσία για τις αρχαιότητες.

Ως προς τον θεματικό άξονα, τα κεφάλαια που πραγματεύεται η μελέτη είναι τα ακόλουθα επτά⁷: Το πρώτο αφορά στις γερμανικές ανασκαφές, θέμα το οποίο έχει πολλές φορές αποτελέσει αντικείμενο μελέτης και συνεχίζει ακόμα να απασχολεί τους σύγχρονους ερευνητές, υπό το πρίσμα της πολιτικής τους διάστασης. Η ιστορία της διαχείρισης των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας ξεκινά, ουσιαστικά⁸, με την έναρξη των πρώτων γερμανικών ανασκαφών. Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε τον 19^ο αιώνα υπήρξε σημαντική, όχι μόνο για την ίδια την Ολυμπία, αλλά και για τις επόμενες ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν από ξένες χώρες στην Ελλάδα. Πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ανταγωνισμού που είχε

⁷ Στην παρούσα μελέτη δεν περιλαμβάνονται θέματα που αφορούν στο πάγιο, διοικητικής φύσεως, έργο της Υπηρεσίας (όπως παραδόσεις αρχαίων, τυχαίες ευρέσεις, αμοιβές κλπ.), παρά μόνον επιλεκτικά.

⁸ Οι αποφάσεις για τη διαχείριση των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας είχαν ξεκινήσει πολύ νωρίτερα, από την εποχή που ο Καποδίστριας προώθησε την παραχώρηση των ευρημάτων της *Expédition Scientifique de Morée* στους Γάλλους.

αναπτυχθεί μεταξύ των κρατών της νεώτερης Ευρώπης και έλαβε πολιτικές και εθνικές προεκτάσεις τόσο για τη γερμανική, όσο και για την ελληνική πλευρά. Η μελέτη επικεντρώνεται στο δύσκολο έργο και την προσφορά της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ειδικά την περίοδο των πρώτων ανασκαφών, εποχή κατά την οποία ανέλαβε να συμμετάσχει σε ένα μεγάλο έργο, έχοντας η ίδια μικρές δυνατότητες και πολλά ζητήματα να αντιμετωπίσει, με βασικότερο, ίσως, την παντελή έλλειψη υποδομών. Δεσμευμένη από τη διακρατική Σύμβαση που έθετε τους όρους διενέργειας του έργου και της έδινε δευτερεύοντα ρόλο, ως προς την ανασκαφική έρευνα, προσπάθησε, μέσω των Επιτρόπων της στην Ολυμπία, να ανταποκριθεί στη βασική της υποχρέωση: τη διαχείριση των αρχαιοτήτων που είχαν έλθει στο φως. Η Ολυμπία προσέλκυσε το ενδιαφέρον Ελλήνων και ξένων. Στην προβολή της συνέβαλε η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων και η τέλεσή τους, για πρώτη φορά, το 1896, στην Αθήνα. Αρκετά χρόνια αργότερα και πάλι οι Ολυμπιακοί αγώνες θα έφερναν την Ολυμπία στο προσκήνιο⁹, με την ανακοίνωση στο Βερολίνο, το 1936, της έναρξης των νέων γερμανικών ανασκαφών.

Το δεύτερο κεφάλαιο έχει ως αντικείμενο το Παλαιό Μουσείο της Ολυμπίας, «Σύγγρειον» από το όνομα του δωρητή του, το οποίο υπήρξε το πρώτο Μουσείο που ιδρύθηκε στην Ελλάδα πλησίον αρχαιολογικού χώρου. Ιδρύθηκε το 1887 και αποτέλεσε, έκτοτε, το επίκεντρο της προστασίας και ανάδειξης των σημαντικών αρχαιολογικών ευρημάτων της Ολυμπίας, συγκεντρώνοντας από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του το ενδιαφέρον πλήθους επισκεπτών. Σημείο αναφοράς για την περιοχή, το Μουσείο αυτό αποτέλεσε τον οικιστικό πυρήνα της, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην ανάπτυξη του συγχρόνου οικισμού. Το Μουσείο ταυτίστηκε με μοναδικά έργα τέχνης, αλλά και σπουδαίες μορφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, που έζησαν και εργάστηκαν εκεί. Από την αρχή της λειτουργίας του αντιμετώπιζε σοβαρά κτηριακά προβλήματα. Την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου συνδέθηκε με ένα σημαντικό ιστορικό γεγονός για την Υπηρεσία, την απόκρυψη και διάσωση των πολύτιμων ευρημάτων του Ιερού.

Η προστασία του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας και του ευρύτερου περιβάλλοντός της, η οποία υπήρξε εξ αρχής βασικό μέλημα για την Αρχαιολογική Υπηρεσία, αποτελεί αντικείμενο του τρίτου κεφαλαίου. Πρόκειται για έργο πολύπλευρο και σύνθετο, το οποίο έχει να κάνει με τη συντήρηση των μνημείων του αρχαιολογικού χώρου, την προστασία της βλάστησης, την αντιτυρική και αντιπλημμυρική θωράκισή του, τη διατήρηση του φυσικού

⁹ Λούκος-Τζαχρήστα, 2011: 76.

του κάλλους, τη διαφύλαξή του από κάθε είδους αυθαιρεσίες, όπως καταπατήσεις, παράνομη καλλιέργεια, υλοτομία και ποιμνιοβοσκή. Το τελευταίο ειδικά ζήτημα αφορά άμεσα στις σχέσεις της Υπηρεσίας με την τοπική κοινωνία, μεγάλο μέρος της οποίας στηριζόταν στην αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή. Η δέσμευση μεγάλου τμήματος γης από το Κράτος και οι περιορισμοί, που από την αρχή τέθηκαν στους καλλιεργητές, αποτέλεσαν πεδίο τριβής με τους κατοίκους. Η διατάραξη των σχέσεων μεταξύ τους υπήρξε ένα από τα μεγαλύτερα και μακροχρόνια ζητήματα που είχε να αντιμετωπίσει η Αρχαιολογική Υπηρεσία στην Ολυμπία, σε συνεργασία με άλλους εμπλεκόμενους κρατικούς φορείς. Συνολικά δε το έργο της προστασίας του αρχαιολογικού χώρου υπήρξε ένα από τα θέματα, μέσα από τα οποία αποκαλύπτονταν οι αδυναμίες, τα λάθη και οι ελλείψεις της κρατικής μέριμνας για τις αρχαιότητες.

Το τέταρτο κεφάλαιο διαπραγματεύεται την αρχαιοκαπηλική δράση στην Ολυμπία και την ευρύτερη περιοχή, η οποία υπήρξε ιδιαίτερα έντονη, κυρίως κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Το μελανότερο σημείο, ως προς το ζήτημα αυτό, υπήρξε η συμμετοχή στο δίκτυο των αρχαιοκαπήλων και δύο ανώτερων μελών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Πέρα από τα ίδια τα γεγονότα, η μελέτη προσπαθεί κυρίως να εστιάσει στην κατανόηση των αιτιών και των συνθηκών, οι οποίες επέτρεψαν την κατάσταση αυτή. Το διαβρωμένο πολιτικό σύστημα της εποχής, όπως και τα εσωτερικά προβλήματα και οι παθογένειες της ίδιας της Υπηρεσίας συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στην επιβίωση και δράση του κυκλώματος, προκαλώντας όχι μόνο ζημιά στις αρχαιότητες, αλλά και ηθική βλάβη στην ίδια την Υπηρεσία.

Ένα ζήτημα στο οποίο η Αρχαιολογική Υπηρεσία είχε ενεργό ρόλο και προσφορά, αφορά στην τουριστική ανάπτυξη της Ολυμπίας, η οποία οφείλεται αποκλειστικά στον αρχαιολογικό της πλούτο. Το θέμα, αντικείμενο διαπραγμάτευσης του πέμπτου κεφαλαίου, παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς συνδέεται και με την αλληλεπίδραση αρχαιοτήτων και τοπικών κοινωνιών. Από τις πρώτες ενέργειες του Κράτους, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, με σκοπό τη χρησιμοποίηση των αρχαιοτήτων σαν μοχλό για την οικονομική ανάπτυξη του τόπου, έως το 1950, όταν έγινε πλέον συνείδηση, πως η βαριά βιομηχανία της Ελλάδας είναι ο τουρισμός, οι αρχαιότητες της Ολυμπίας είχαν τον δικό τους χώρο σε αυτή την προσπάθεια. Οι αρχαιότητες συνέβαλαν ουσιαστικά στην ανάπτυξη της τοπικής κοινωνίας, ενώ με τη σειρά της, και η τοπική κοινωνία συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάδειξη των αρχαιοτήτων. Το τρίπτυχο αρχαιότητες, τουρισμός και οικονομική ανάπτυξη, με αφορμή την Ολυμπία, παραμένει πάντοτε επίκαιρο, ιδιαίτερα δε στις μέρες μας.

Ξεχωριστό κεφάλαιο στην παρούσα μελέτη αποτελεί το έργο και η δράση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην Ολυμπία την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, της Κατοχής και του Εμφυλίου. Την ταραγμένη δεκαετία του 1940 όλες οι προσπάθειές της είχαν επικεντρωθεί σε ένα ζήτημα, τη διάσωση των αρχαιοτήτων της. Η απόκρυψη των κινητών αρχαιοτήτων, που πραγματοποιήθηκε λίγες ημέρες μετά την κήρυξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου στο Σύγγρειο, τις διαφύλαξε στο ακέραιο καθ' όλη εκείνη τη δύσκολη περίοδο. Η Ολυμπία, την περίοδο της Κατοχής, παρουσίαζε μια ιδιαιτερότητα σε σχέση με άλλα μέρη της Ελλάδας, η οποία οφειλόταν στην εκεί παρουσία της Γερμανικής Αποστολής. Η παρουσία αυτή υπήρξε ευεργετική και πολλές φορές σωτήρια, τόσο για την Υπηρεσία και τις αρχαιότητες, όσο και για τον τοπικό πληθυσμό, παρά την έντονη αντιστασιακή δράση που είχε αναπτυχθεί στην περιοχή. Οι σχέσεις ντόπιων και Γερμανών επιστημόνων συνέβαλαν στην προστασία και των δύο πλευρών. Οι λεπτές ισορροπίες που είχαν διαμορφωθεί, οι δύσκολες συνθήκες που βίωσε η Υπηρεσία μαζί με τον υπόλοιπο πληθυσμό και μετά την αποχώρηση των Γερμανών, την περίοδο του Εμφυλίου, αλλά και οι πρώτες προσπάθειες για ανασυγκρότηση και αναδιοργάνωσή της, μετά την αποκατάσταση της τάξης, αποκαλύπτονται μέσα από τα αρχεία της, αναδεικνύοντας την καταλυτική παρουσία του τότε προϊστάμενού της, Επιμελητή Ιωάννη Κοντή.

Το τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης επιχειρεί να αποδώσει συνοπτικά την εικόνα που παρουσίαζε ο αρχαιολογικός χώρος της Ολυμπίας ανά εξεταζόμενη περίοδο, την κατάσταση των μνημείων, τις όποιες αναστηλωτικές και άλλες εργασίες εκτελέστηκαν σε αυτά, την πρόοδο των ερευνών, τη συμβολή, τέλος, Ελλήνων και Γερμανών στο έργο της ανάδειξης και προστασίας της Άλτεως.

Τελικό συμπέρασμα για την αναγκαιότητα της μελέτης

Για ποιο λόγο όμως να ασχοληθεί κανείς ειδικά με την Ολυμπία; Ποιό είναι το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η μελέτη της διαχείρισης των αρχαιοτήτων της; Και τελικά, πώς μπορεί να συνεισφέρει η γνώση αυτή στη σημερινή εποχή; Η απάντηση είναι σαφής: Η Ολυμπία δεν είναι απλώς ένας αρχαιολογικός-τουριστικός προορισμός. Τα μοναδικά

χαρακτηριστικά¹⁰, οι ιδιαιτερότητες, οι πολλαπλές σημασίες που έχει λάβει την ξεχωρίζουν από τους άλλους αρχαιολογικούς χώρους στην Ελλάδα, αλλά και διεθνώς.

Πέρα από την αναμφισβήτητη σπουδαιότητά της κατά τους αρχαίους χρόνους, ως ένα από τα μεγαλύτερα Πανελλήνια Ιερά, θρησκευτικό και αθλητικό κέντρο με ακτινοβολία σε ολόκληρο τον τότε γνωστό κόσμο και τη σύνδεσή της με τους Ολυμπιακούς Αγώνες και τα υψηλά ιδανικά που τους συνοδεύουν¹¹, η Ολυμπία παραμένει ακόμα και σήμερα ιδιαίτερη. Αποτελεί μια από τις παλαιότερες συστηματικές ανασκαφές στην Ελλάδα, με εξαιρετικά σημαντικά ευρήματα για τη μελέτη της κλασικής αρχαιότητας, της αρχαίας τέχνης και της κατανόησης του ελληνικού πολιτισμού, γενικότερα¹². Η σύναψη της Ελληνογερμανικής Σύμβασης υπήρξε πρότυπο για μεταγενέστερες κοινές ανασκαφές ελληνικού Κράτους και ξένων αρχαιολογικών αποστολών, ενώ η εφαρμογή σε αυτήν πρωτοποριακών επιστημονικών μεθόδων, την κατέστησαν υποδειγματική¹³. Οι αρχαιότητες που ήλθαν στο φως, οδήγησαν στην ίδρυση ενός από τα παλαιότερα Μουσεία στην Ελλάδα¹⁴. Ο ίδιος ο σύγχρονος οικισμός της Ολυμπίας αποτελεί μοναδική περίπτωση, καθώς οφείλει τη δημιουργία του αποκλειστικά στις ανασκαφές. Αυτές αποτελούν τον κύριο μοχλό ανάπτυξης για την ευρύτερη περιοχή, μέχρι σήμερα. Η σχέση της Ολυμπίας με τους αρχαίους¹⁵ αλλά και τους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες και το κίνημα του Ολυμπισμού¹⁶ της προσδίδει παγκόσμια ακτινοβολία, ενώ το ίδιο το όνομά της έχει αποκτήσει, πλέον, τεράστιες συμβολικές και οικονομικές προεκτάσεις και δυνατότητες, σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο.

Ως ένας από τους παλαιότερους ανασκαμμένους αρχαιολογικούς χώρους στην Ελλάδα, αποτελεί ιδανική περίπτωση για τη μελέτη της διαχείρισης των αρχαιοτήτων. Η έρευνα αποκαλύπτει τις επικρατούσες αντιλήψεις για τις αρχαιότητες, τη σταδιακή μεταβολή τους στο πέρασμα του χρόνου, αλλά και την πρόοδο και εξέλιξη της επιστήμης σε τομείς όπως η μουσειολογία ή η συντήρηση. Παρακολουθείται το έργο των κύριων εμπλεκόμενων φορέων, της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, αλλά και άλλων, όπως οι τοπικοί φορείς, που, αν και σε δευτερεύοντα ρόλο, είχαν σημαντική επιρροή.

¹⁰ Για τα κριτήρια εγγραφής του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας στα Μνημεία Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO βλ. *Ελλάδα, Μνημεία και Χώροι Παγκόσμιας Κληρονομιάς*, Υπουργείο Πολιτισμού, 2009, εκδόσεις Καπόν, σ. 84-97.

¹¹ Βαλαβάνης, 2004: 23.

¹² Βλ. σχετικά παρακάτω, κεφ. «Συμπεράσματα».

¹³ Χατζή, 2008:22, Moustaka, 2013: 93.

¹⁴ Moustaka, 2013: 93, Κόκκου: 20-

¹⁵ Βαλαβάνης, 2004 :23.

¹⁶ Κουλούρη, 2011: 58.

Αποκαλύπτονται τα προβλήματα, τα λάθη, οι παθογένειες της ίδιας της Υπηρεσίας, αλλά και του Κράτους. Ερευνάται η πολιτική που ακολουθήθηκε απέναντι στις αρχαιότητες, ανάλογα με την οικονομική και κοινωνική κατάσταση της χώρας, την ιδεολογία των εκάστοτε κυβερνήσεων, αλλά και τις ιστορικές συγκυρίες. Η ιστορία της αρχαιολογικής διαχείρισης, άλλωστε, ακολουθεί τη νεώτερη ιστορία της Ελλάδας, στη διαμόρφωση της οποίας οι αρχαιότητες κατέχουν ουσιαστικό ρόλο.

Η Ολυμπία, όμως, είναι σημαντική και σε ένα άλλο βαθύτερο επίπεδο, αφού εμπλέκεται στην πολιτική ιστορία της νεώτερης Ευρώπης. Εκφράζει τις αξίες της κλασικής αρχαιότητας, που επηρέασαν καθοριστικά τα μεγάλα κοινωνικά, πολιτικά, ιδεολογικά και καλλιτεχνικά κινήματα της ευρωπαϊκής διανόησης του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, πάνω στα οποία εν πολλοίς στήριξαν την υπόστασή τους τα ευρωπαϊκά εθνικά κράτη, μεταξύ των οποίων και η Γερμανία. Η ίδια η ιστορία της έρευνας της Ολυμπίας σχετίζεται με τον ανταγωνισμό των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, με στόχο την εδραίωση και επικράτησή τους στο ευρωπαϊκό στερέωμα. Τα ίδια αυτά κράτη παρείχαν στην Ελλάδα τη νομιμοποίηση που ήταν αναγκαία για τη δική της πολιτική ύπαρξη και επιβίωση¹⁷.

Καθίσταται σαφές πως η ανασκαφική έρευνα στην Ολυμπία παρουσιάζει κι άλλες προεκτάσεις, εκτός από καθαρά αρχαιολογικές και πως η διαχείριση είναι ιδιαίτερα σύνθετο θέμα, το οποίο επηρεάζεται από πολλούς ετερογενείς παράγοντες, αλλά και σκοπιμότητες. Η σχέση της Ολυμπίας με την πολιτική, με την έννοια του έθνους, στο οποίο παρείχε υπόβαθρο για τη στήριξή του, η αλληλεπίδρασή της με την τοπική κοινωνία, η συμβολή της στην κοινωνική, οικονομική και πνευματική ανάπτυξη του Κράτους είναι κάποιες από τις παραμέτρους που φωτίζονται μέσα από τη μελέτη, ξεφεύγουν από το στενό πλαίσιο της επιστήμης και μας οδηγούν στο σήμερα. Η μελέτη της ιστορίας των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας καθίσταται πιο επίκαιρη από ποτέ στη σύγχρονη εποχή της μετανεωτερικότητας, της παγκοσμιοποίησης και του πολιτισμικού υβριδισμού¹⁸, καθώς οι ανθρωπιστικές σπουδές βρίσκονται σε ύφεση, η διακίνηση ιδεών έχει καταργήσει τα σύνορα¹⁹, τα όσα γνωρίζαμε για το κράτος - έθνος και την εθνική κουλτούρα βρίσκονται υπό αμφισβήτηση και ο εθνικισμός

¹⁷ Η εικόνα της Αρχαίας Ελλάδας και η επιρροή της στον Ευρωπαϊκό πολιτισμό έχει γίνει αντικείμενο ευρείας μελέτης, ειδικά τα τελευταία χρόνια. Ενδεικτικά, βλ. *Ένας κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά το 19^ο αι*, 1996, εκδ. Ακρίτας, *Παγκοσμιοποίηση και εθνική κουλτούρα*, 2009, εκδ. Αλεξάνδρεια, Χαμηλάκης, Γ. 2012, *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, εκδόσεις Εικοστού Πρώτου.

¹⁸ Burke, 2010.

¹⁹ Πλάντζος, 2009: 15-29.

παρουσιάζει έξαρση, δοκιμάζοντας τις σύγχρονες κοινωνίες. Υπό το πρίσμα αυτό, σκοπός της παρούσας μελέτης δεν είναι απλώς η παρουσίαση άγνωστων έως τώρα πτυχών της ιστορίας των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας, με απλή, και ως ένα βαθμό, στείρα παράθεση γεγονότων, όσο κι αν αυτά εμπλουτίζουν και ολοκληρώνουν τη γνώση μας για αυτές. Απώτερος και ουσιαστικότερος στόχος είναι να οδηγήσει η μελέτη στη βαθύτερη κατανόηση των παραγόντων, εσωτερικών και εξωτερικών, που επέδρασαν στις αρχαιότητες και, αντίστοιχα, στην επιρροή που άσκησαν αυτές σε παγκόσμιο, εθνικό, αλλά και τοπικό επίπεδο. Παρόλο που συνεχώς αποδεικνύεται ότι η ιστορία δεν διδάσκει αλλά επαναλαμβάνεται, θέλουμε να ελπίζουμε ότι, ενδεχομένως, η γνώση αυτή θα μπορέσει να συμβάλει στην αποτελεσματικότερη διαχείριση των αρχαιοτήτων στο μέλλον, αλλά και στον επαναπροσδιορισμό της σχέσης αρχαιολογίας και κράτους, μακριά από τις παθογένειες του παρελθόντος.

Το πεδίο της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς

Ο χώρος της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί σήμερα αυτόνομο επιστημονικό κλάδο, ο οποίος γνωρίζει το αυξανόμενο ενδιαφέρον ειδικών επιστημόνων και κοινού. Το ενδιαφέρον αυτό πηγάζει από την ευρύτητα της έννοιας της πολιτιστικής κληρονομιάς²⁰, αλλά και τις πολλές και διαφορετικές προεκτάσεις που αφορά η διαχείρισή της²¹, όπως η προστασία, συντήρηση, τεκμηρίωση, μελέτη, ερμηνεία, ανάδειξη του πολιτιστικού αποθέματος και η επιρροή της στη σύγχρονη κοινωνία, μέσα από τις διαφορετικές αξίες των οποίων αποτελεί φορέα²².

Αν και το ενδιαφέρον για την συλλογή και προστασία των υλικών καταλοίπων του παρελθόντος εντοπίζεται ήδη από την αρχαιότητα²³, οι πρώτες, επίσημες προσπάθειες δημόσιου χαρακτήρα για την προστασία των μνημείων του παρελθόντος εμφανίστηκαν το 18^ο και 19^ο αιώνα, χάρη στα εντυπωσιακά ευρήματα ανασκαφικών ερευνών, την καθιέρωση της

²⁰ Για τον ορισμό της έννοιας «πολιτιστική κληρονομιά», Πάντζου, 2020: 23-28.

²¹ Για τις διαστάσεις της διαχείρισης της αρχαιολογικής κληρονομιάς, όπως τέθηκαν το 1990 στο «Χάρτη για την Προστασία και Διαχείριση της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς», τον οποίο υιοθέτησε ο ICOMOS, Πάντζου, 2020: 22-23.

²² Πάντζου, : 22, Lipe, 2009: 41-63, Ireland, Brown, Schofield, 2020: 826-844.

²³ Πάντζου, 28-29. Τον 16^ο αιώνα δημιουργήθηκαν οι πρώτες συλλογές αξιοπερίεργων αντικειμένων (Pearce, 2002: 133-171, Hooper-Greenhill, 2006), ενώ την ίδια εποχή οι πρώτοι περιηγητές ασχολήθηκαν και μελέτησαν κατάλοιπα του παρελθόντος (Κόκκου, 1977: 5-26).

αρχαιολογίας ως αυτόνομης επιστήμης, αλλά και τη σημασία που έλαβε το παρελθόν στη στήριξη των νεοσύστατων εθνικών κρατών²⁴.

Ως επιστημονικός κλάδος, το πεδίο της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς εμφανίστηκε μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, προέκυψε δε ως ανάγκη για την αντιμετώπιση των αλλαγών που επέφερε στο περιβάλλον η συνεχής βιομηχανική και αστική ανάπτυξη. Στη δημιουργία του κατάλληλου επιστημονικού και νομοθετικού πλαισίου συνέβαλαν η απειλή για τα αρχαιολογικού και αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος μνημεία, η ραγδαία ανάπτυξη του τουρισμού, αλλά και το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την προστασία του περιβάλλοντος²⁵. Η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς άρχισε να καθιερώνεται ως ανεξάρτητο επιστημονικό πεδίο διεθνώς από τη δεκαετία του 1990. Στην Ελλάδα η καθιέρωσή του πραγματοποιήθηκε αργότερα²⁶, οι πρώτες προσπάθειες ωστόσο στον τομέα της διαχείρισης είχαν ξεκινήσει ήδη από το 18^ο αιώνα, εποχή κατά την οποία οι αρχαιότητες είχαν χρησιμοποιηθεί ως πολύτιμο όπλο για την υποστήριξη της συνέχειας του ελληνικού έθνους και τη δημιουργία του ελληνικού κράτους²⁷.

Το αντικείμενο της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς εμπλέκει πολλά άλλα επιστημονικά πεδία, παρουσιάζει δε πολλές διαφορετικές προεκτάσεις και σημασίες, καθώς το ενδιαφέρον για το παρελθόν εμφανίζεται σε κάθε έκφανση του καθημερινού βίου και σε διαφορετικές μορφές²⁸. Μέσα από τη συζήτηση έχουν αναδειχθεί πολλά επιμέρους θέματα και διαφορετικές ομάδες οι οποίες εμπλέκονται ή το επενδύουν με δικές τους αξίες. Για τον καθένα, άλλωστε, το παρελθόν μπορεί να αντιπροσωπεύει διαφορετικά νοήματα και να επιδέχεται διαφορετικές ερμηνείες²⁹. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η πολιτική, εθνική, κοινωνική,

²⁴ Πάντζου, 2020 : 33, 39, Λεκάκης, 2020: 64-66. Βλ. επίσης υποκεφάλαιο: «Νεώτερη Ευρώπη και ελληνική κλασική αρχαιότητα».

²⁵ Πάντζου, 2020: 33, Harrison, 2013: 56-61. Στο πλαίσιο αυτό και χάρη σε πρωτοβουλίες, προτάσεις και ενέργειες κρατών αλλά και διεθνών οργανισμών, όπως η UNESCO και το ICOMOS δημιουργήθηκαν οι βάσεις για την υπογραφή τον Νοέμβριο του 1972 της Σύμβασης για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς, της σημαντικότερης προσπάθειας, σε διεθνές επίπεδο, για την προστασία πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς (Πάντζου, 2020: 42-43, Πάντζου, 2020 (B): 301, Harrison, 2013: 61-67).

²⁶ Με τη διαχείριση στην Ελλάδα έχουν ασχοληθεί κυρίως οι Α. Κόκκου, Β. Πετράκος και Φ. Μαλλούχου-Tufano. Για μια επισκόπηση της διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς στην Ελλάδα, Λεκάκης, 2020: 63-93.

²⁷ Λεκάκης, 2020 : 64-66. Βλ. επίσης κεφάλαιο «Ελληνισμός και κλασική αρχαιότητα».

²⁸ Για την παρουσία της πολιτιστικής κληρονομιάς σε κάθε έκφανση της σύγχρονης ζωής, Harrison, 2013: 1-10.

²⁹ Σύμφωνα με τους Graham και Howard καθένας βλέπει το παρελθόν από διαφορετική σκοπιά ("through a whole series of lenses", Graham, Howard, 2008: 2). Το παρελθόν έχει άμεση σχέση με το παρόν, καθώς ο τρόπος που ερμηνεύεται εξυπηρετεί τις ανάγκες του σήμερα (McDowell, S. 2008, :37, 42-43, 49-50).

οικονομική διάσταση του πολιτισμού, η σχέση του με τον τουρισμό και με τις τοπικές κοινωνίες είναι κάποιες από τις παραμέτρους που καταδεικνύουν την ευρύτητα του αντικειμένου και τίθενται στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος, προσφέροντας νέες διαστάσεις και οπτική σε ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης.

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται το ζήτημα της διαχείρισης σε μια εποχή κατά την οποία δεν υφίστατο ακόμα ως επιστημονικό πεδίο. Καλείται να προσεγγίσει, να μελετήσει και να αξιολογήσει τις πρώτες προσπάθειες προστασίας και ανάδειξης εκ μέρους του κράτους ενός σημαντικού αρχαιολογικού χώρου, όπως η Ολυμπία και μέσα από αυτή, να συμβάλλει σε θέματα διαχείρισης φωτίζοντας μια περίοδο από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, έως και τα τέλη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επιχειρεί επίσης να πραγματευθεί τα επιμέρους ζητήματα και παραμέτρους που προκύπτουν, τα οποία δεν δηλώνουν απλώς το εύρος και τις προεκτάσεις του αντικειμένου, αλλά επιβεβαιώνουν και τη βαθύτερη σημασία του πολιτισμού για τα έθνη, τις τοπικές κοινωνίες, αλλά και τον ίδιο τον άνθρωπο ως οντότητα.

Συντομογραφίες

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΜ	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
Γ.Α.Ι.	Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο
ΔΔΕΑΜ	Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού
ΕΦΑΗΛ	Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
ΟΙ.Β.	Berichte über die Ausgrabungen in Olympia
Ο.Φ.	Olympische Forschungen
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

Βιβλιογραφία

A

Αι θυσίαι της Ελλάδος στο δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. 1946. Έκδοση Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα (επανεκδοση 2014, Καθημερινές εκδόσεις Α.Ε).

Αλεξόπουλος, Γ. 2000. *Ο Πύργος, ο λαός, η Ηλεία. Κοινωνική –πολιτιστική-παραγωγική και οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων*, Αθήνα.

Αλεξανδρή, Α. 2008. «Το πρώτο διεθνές αρχαιολογικό συνέδριο στην Ελλάδα», στο: «*ΑΝΕΦΕΡΑ ΕΓΓΡΑΦΩΣ*» *ΘΗΣΑΥΡΟΙ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ*, Αθήνα, σ. 47-49.

Ανδρόνικος, Μ. 1974. *Ολυμπία, Ο αρχαιολογικός χώρος και το Μουσείο*, Εκδοτική Αθηνών (επανεκδοση 2009, εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ).

Andreadaki-Vlazaki, M. 2014. «Return of Cultural Goods and combat of Illicit traffic of cultural heritage building an international network», στο: *3rd International Conference of Experts on the Return of Cultural Property, Athens-Ancient Olympia, October 23-26, 2013*, Archaeological Receipts Fund, Athens, σ. 15-24.

Antonsson, O. 1937. *The Praxiteles Marble Group in Olympia*, Stockholm.

Αντωνόπουλος, Κ. 2013. «Τα μνημεία έχουν φωνή: τη δική σου». Η διεθνής καμπάνια του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων με αφορμή το πρωτοφανές γεγονός της ένοπλης ληστείας στο Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 13*, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, σ. 182-194.

Αντωνόπουλος, Ν. 1982. «Το Σταφιδικόν ζήτημα, αι εξεγέρσεις της Ηλείας και η πτώσις της κυβερνήσεως Θεοτόκη», στο: *Επετηρίς της Εταιρείας Ηλειακών Μελετών, τόμος Α΄*, Αθήνα, σ. 515-534.

Αραπογιάννη, Ξ. 2001. *Ολυμπία. Η κοιτίδα των Ολυμπιακών Αγώνων*, εκδόσεις Μίλητος, Αθήνα.

Αραπογιάννη, Ξ. 2006. «Η νέα αντίληψη στις εκθέσεις των Μουσείων της Ολυμπίας», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 6*, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, σ. 130-143.

Αραπογιάννη, Ξ. 2008. *Ολυμπία. Τόπος, Ιστορία, Αγώνες, Μουσεία*, εκδόσεις Μίλητος.

Αρώνη-Τσίγλη, Κ. 1999. *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Ashmole, B., Yalouris, N. 1967. *Olympia. The Sculptures of the Temple of Zeus*.

Avrami, E., Mason, R. 2019. "Mapping the Issue of Values", στο: Avrami, E., Macdonald S., Mason, R., Myers, D. (επιμ.), *Values in Heritage Management. Emerging Approaches and Research Directions*, The Getty conservation Institute, Los Angeles, σ: 9-35.

B

Βασιλικού, Ν. 2011. *Το Χρονικό της ανασκαφής των Μυκηνών*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ 274, Αθήνα.

Βασιλόπουλος, Γ. 2007. «Η Αντιστασιακή Οργάνωση Ελληνικός Στρατός στην Πελοπόννησο και την Ηλεία», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 7*, Αμαλιάδα, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, σ. 287-292.

Βαλαβάνης, Π. 2004. *Ιερά και αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα.

Barney, R., Wenn, S. 2013. "Selling Image and Exposure. The Rise of Olympic Commercialism", στο: *Olympics: past and present*, Prestel Verlag, Munich, σ. 277-285.

Βερέμης, Θ., Κολιόπουλος, Ι. 2006. *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια*, Καστανιώτης, Αθήνα.

Berichte über die Ausgrabungen in Olympia, 1936-2013, Deutsches Archaeologisches Institut.

Berstein, S., Milza, P. 1997. *Ιστορία της Ευρώπης. Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά κράτη, 5^{ος}-18^{ος} αιώνας*, τ. 1^{ος}, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Βετσόπουλος, Α. 2007. *Η Ελλάδα και το Σχέδιο Μάρσαλ, η μεταπολεμική ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας*, Γκούτενμπεργκ, Αθήνα.

Βικάτου, Ο. 2005. «Ο Κλαδέος από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 2005*, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, σ. 133-141.

Βικάτου, Ο. 2008. «Η ιστορική και πολιτιστική εξέλιξη του περιώνυμου ιερού του Διός», *περιοδικό ΕΘΙΑΓΕ*, τ. 32, σ.15-17.

Βικάτου, Ο. 2009. «Το εύδενδρον επ' Αλφεώ Άλσος». Το Ολυμπιακό τοπίο πριν και μετά τη φωτιά», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 2009*, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, σ. 209-217.

Βλάχος, Α. 2016. *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950). Η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου*, εκδόσεις Economía, Αθήνα.

Blouet, G.A. 1831. *Expédition Scientifique de Morée ordonnée par le gouvernement Français*, I, Paris.

Boetticher, A. 1886. *Olympia. Das Fest und seine Stätte*, Berlin.

Bol, P.C. 1976. *Olympia. Eine archäologische Grabung*, Frankfurt am Main.

Bol, R. 1984. Das Statuenprogramm des Herodes Atticus-Nymphäum, *OF 15*, Berlin.

Bol, P. C. 1989. Argivische Schilde, *OF 17*, Berlin.

Borell, B., Ritting, D. 1998. Orientalische und griechische Bronzereliefs aus Olympia, *OF 26*, Berlin 1998.

Burke, P. 2010. *Πολιτισμικός Υβριδισμός*, εκδόσεις Μεταίχμιο.

Burns, E. (χ.ε.ε), *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, τ. Β', εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Γ, C

Γαρουφαλής, Δ., Κωνσταντινίδη-Συβρίδη (επιμ.). 2002. «Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών», *Η Αρχαιολογία στην Ελλάδα. Οι μεγαλύτερες αρχαιολογικές ανακαλύψεις του 20^{ου} αιώνα και οι θησαυροί των ελληνικών Μουσείων*, έκδοση περιοδικού Corpus, 2002, σ. 45-47.

Γεννάδιος, Ι. 1930. *Ο λόρδος Έλγιν και οι προ αυτού ανά την Ελλάδα και τας Αθήνας ιδίως αρχαιολογήσαντες επιδρομείς 1440-1837, Ιστορική και αρχαιολογική πραγματεία*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ 25, Αθήνα.

Chandler, R. 1776. *Travels in Greece*, Oxford.

Choulia-Kapeloni, S. 2014. «Repatriating antiquities: Why?», στο: *3rd International Conference of Experts on the Return of Cultural Property, Athens-Ancient Olympia, October 23-26, 2013*, Archaeological Receipts Fund, Athens, σ. 53-62.

Γιακουμής, Χ., Bonato, L. (επιμ.) 2004. *Από την Ολυμπία στην Αθήνα. Ένα φωτογραφικό ταξίδι στην πατρίδα των Ολυμπιακών Αγώνων*, εκδόσεις Τούμπης.

Γιαλούρης, Ν. 1960. «Ανασκαφή ναού Σκιλλουντίας Αθηνάς, Μαζίου Σκιλλουντίας», *ΠΑΕ 1960*, σ.174-176.

Γιαλούρης, Ν. 1973. «Το Νέον Μουσείον Ολυμπίας», *ΑΑΑ VI, I*, σ. 55.

Γιαλούρης, Ν. 1992. «Το ιδανικό της άμιλλας: Η συμβολή των αγώνων στην ανάπτυξη των τεχνών και των γραμμάτων», στο: William Coulson - Helmut Kyrieleis (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου Ολυμπιακών αγώνων, 5-9 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα, σ. 159-165.

Γιαλούρης, Ν. 1996. *Αρχαία Ήλις. Το λίκνο των Ολυμπιακών αγώνων*, εκδόσεις Αδάμ.

Γιαννικόπουλος, Ε. 2014. «Οι τρεις επιθέσεις κατά της Ζαχάρως την περίοδο του αντισυμμοριακού αγώνα», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 2014*, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, σ. 324-337.

Γιαννικόπουλος, Ε. 2015. «Η μάχη της Παπαδούς και της Κρέστενας, 13-14 και 24 Μαΐου 1948», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 2015*, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, σ. 238-246.

Γιαννίτης, Α. 2011. «Διεθνείς κεφαλαιακές αγορές», στο: Πρόντζας, Ε., Καλαφάτης, Α. (επιμ.), Ασδραχάς, Σ. (σύμβουλος έκδοσης), *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους, τόμος 2^{ος}, Οικονομικές λειτουργίες και επιδόσεις*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, σ. 525-597.

Γιαννιώτη, Σ. 2007. «Η Απόκρυψη...», *Ilissia I*, Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, σ. 66-67.

Γιαννούλη, Σ., Ντουντούμη, Κ. 2014. «Η άγνωστη ιστορία της πρωθιέρειας Μαρίας Αγγελικοπούλου από τον Πύργο και οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1948», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 2014*, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, σ. 136-141.

Γιαννούλη, Σ., Ντουντούμη, Κ. 2015. «Οι πρώτες ανασκαφές της Ολυμπίας μέσα από τον Τύπο της εποχής (1875-1881)», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 15*, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, σ. 122-132.

Γιαννολόπουλος, Γ. 1992. *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, εκδόσεις Παπαζήση.

Γιαννολόπουλος, Γ. 2002. «Εξωτερική Πολιτική», στο: Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1900-1922, Οι απαρχές*, τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 107-147.

Γκαζή, Α. 1999. «Η έκθεση των αρχαιοτήτων στην Ελλάδα (1829-1909). Ιδεολογικές αφετηρίες-Πρακτικές προσεγγίσεις», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 73, σ. 39-46.

Γκαζή, Α., Μπούνια, Α. 2012. *Εθνικά Μουσεία στην Ελλάδα, όψεις του εθνικού αφηγήματος. Εθνικά Μουσεία στη νότια Ευρώπη*. Αθήνα.

Cuche, D. 2001. *Η έννοια της κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες*, εκδόσεις τυπωθήτω.

Curtius, E. 1897. «Entwurf einer Geschichte von Olympia», στο: Curtius, E., Adler, F. (επιμ.), *OLYMPIA, Die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung I, Topographie und Geschichte von Olympia*, Berlin 1897, σ. 16-65.

Δ, Δ

Δάβος, Β. 1995. *Ιστορία του Πύργου Ηλείας και 17 περιχώρων*, Αθήνα.

Δάβος, Β. 1996. *Στον Πύργο και την Ηλεία του 1821-1930*, β' έκδοση, Αθήνα.

Δάβος, Β. 1997. *Τα σταφιδικά της Ηλείας (1827-1997)*, Αθήνα.

De la Torre, M. (επιμ.). 2002. *Assessing the Values of Cultural Heritage*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles.

De la Torre, M. (επιμ.). 2005. *Heritage Values in Site Management. Four Case Studies*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles.

Decker, W. 2013. "Pre-Olympic Olympias. Olympic Games before the Modern Olympics", στο: *Olympics: past and present*, Prestel Verlag, Munich, σ. 165-171.

Δελένδας, Π. 1948. *Υπόμνημα επί του σχεδίου αναβιώσεως της Ολυμπίας δια της δημιουργίας Νέας Άλτεως*, Αθήνα.

Δεμαθάς, Ζ., Καλαφάτης, Θ., Μητροφάνης, Γ. 2011. «Γαιοκτησία και παραγωγή: Εμπειρικά και ερμηνευτικά ζητήματα», στο: Πρόντζας, Ε., Καλαφάτης, Α. (επιμ.), Ασδραχάς, Σ. (σύμβουλος έκδοσης), *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους, τόμος 1^{ος}, Συγκρότηση Εθνικής Οικονομίας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, σ. 151-209.

Δερτιλής, Γ. 2014. *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Δημαράς, Κ.Θ. 1998. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Νεοελληνικά Μελετήματα, έβδομη έκδοση, Αθήνα.

Διαμαντούρου, Ι. 1975. «Άφιξη του γαλλικού στρατού στην Πελοπόννησο και αποχώρηση του Ιμπραήμ και των αιγυπτιακών στρατευμάτων», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΒ΄*, Εκδοτική Αθηνών, σ. 506-508.

Δόξας, Τ. 1965. *Το Χρονικό του Πύργου*.

Dörpfeld, W. 1892-1896. «Der Zeustempel», στο: Curtius, E., Adler, F. (επιμ.) *OLYMPIA, Die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung II, Die Baudenkmäler*, Berlin 1892-1896, σ. 4-22.

Dörpfeld, W. 1935. *Alt-Olympia*, Berlin.

Δρίτσα, Μ., Πάκος, Θ. 2011. «Η Οικονομία του δευτερογενούς τομέα», στο: Πρόντζας, Ε., Καλαφάτης, Α. (επιμ.), Ασδραχάς, Σ. (σύμβουλος έκδοσης), *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους, τόμος 2^{ος}, Οικονομικές λειτουργίες και επιδόσεις*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, σ. 167-218.

Δρουβιώτης, Ν. 2016. «Γερμανικές οβίδες εναντίον του Αλφειού ποταμού», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 2016*, Αμαλιάδα, σ. 250-256.

Durry, J., Wacker, C. (επιμ.). 2005, *Pierre de Coubertin et le miracle grec, Ο Πιέρ ντε Κουμπερτέν και το Ελληνικό θαύμα*, Comité International Pierre de Coubertin, Lausanne.

E

Ελλάδα, Μνημεία και Χώροι Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς, 2009, Υπουργείο Πολιτισμού, εκδόσεις Καπόν.

Ετιέν, Ρ., Ετιέν, Φ. 2000. *Αρχαία Ελλάδα. Η αρχαιολογία μιας ανακάλυψης*, εκδόσεις Δελθηθανάση.

Ετμεκτσόγλου, Γ. 2000. «Η οικονομία της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Το ζήτημα των επανορθώσεων», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, σ. 58-64.

Z

Ζημΐαι των Αρχαιοτήτων εκ του Πολέμου και των Στρατών Κατοχής. 1946. Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, Διεύθυνσις Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων, Αθήναι.

Zimmermann, J -L. 1989. *Les chevaux de bronze dans l' art géometrique grec*.

F

Fellmann, B. 1972. "Die Wiederentdeckung Olympias", στο: *100 Jahre deutsche Ausgrabung in Olympia*, Prestel-Verlag München, σ. 27-52.

Funke, P. 1996. «Η αρχαία Ελλάδα: ένα αποτυχημένο έθνος; Ζητήματα πρόσληψης και ερμηνείας της αρχαίας ελληνικής ιστορίας στην γερμανική ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα», στο: Ε. Χρυσός (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αι.*, εκδόσεις Ακρίτας, σ. 83-105.

G

Gardiner, E.N. 1925. *Olympia. Its History and Remains*, Oxford.

Gazi, A. 2008. "Artfully classified" and 'appropriately placed' : notes on the display of antiquities in early twentieth-century Greece", στο: D. Damaskos-Plantzos D. (επιμ.), *A singular antiquity. Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*, Mouseio Benaki, 3rd Supplement, Athens, σ. 67-82.

Gehrke, H-J. 1996. «Αναζητώντας τη χώρα των Ελλήνων: Επιστημονικά ταξίδια και η σημασία τους για την έρευνα και την αντιμετώπιση της αρχαιοελληνικής ιστορίας στον 19^ο αιώνα», στο: Ε. Χρυσός (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αι.*, εκδόσεις Ακρίτας, σ. 59-82.

Gehrke, H-J. 2013. "The history of Olympia", στο: *Olympics: past and present*, Prestel Verlag, Munich, σ. 25-31.

Goebel, K, Γιαννοπούλου, Χ. (επιμ.). 2010. *Wilhelm Dörpfeld, Daten meines Lebens, Σταθμοί της Ζωής μου*, εκδόσεις Περί Τεχνών, Πάτρα.

Gombrich, E. H. 2004. *Το χρονικό της Τέχνης*, MIET, Αθήνα.

H

Hamilakis, Y., Yalouri, E. 1996. «Antiquities as symbolic capital in modern Greek society», *Antiquity* 70, σ. 117-129.

Hamilakis, Y. 2010. "Archaeologies in Situ, situated Archaeologies", στο: Stroulia, A., Sutton, S. B. (επιμ.), *Archaeology in Situ. Sites, Archaeology and Communities in Greece*, Lexington Books, σ. 439-446.

Harrison, R. 2013. *Heritage: Critical Approaches*, London, Routledge.

Heilmeyer, W.-D. 1972. Frühe olympische Tonfiguren, *OF 7*, Berlin.

Heilmeyer, W.-D. 1979. Frühe olympische Bronzefiguren, *OF 12*, Berlin.

Heilmeyer, W.-D. 2002. Olympia und die Entdeckung der geometrischen Plastik, στο: Kyrieleis, H. (επιμ.), *Olympia 1875-2000: 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen. Beiträge des Internationalen Symposions (9-11. November 2000) in Berlin*, Mainz am Rhein: Verlag Philip von Zabern, σ. 85-89.

Heilmeyer, W.D., Kaltsas, N., Gehrke, H-J., Hatzi, G., Bocher, S. (επιμ.). 2013. MYTHOS OLYMPIA, KULT UND SPIELE.

Hatzi, G. 2013. "Olympia's Museums, Their Visitors and the Finds in Athens and Berlin" , στο: *Olympics: past and present*, Prestel Verlag, Munich, σ. 101-107.

Heiden, J. 1995. Die Tondächer von Olympia, *OF 24*, Berlin.

Herrmann, H.-V. 1962. "Zur Ältesten Geschichte von Olympia", *AM 77 (1962)*, Berlin, σ. 3-34.

Herrmann, H.-V. 1966. Die Kessel der orientalisierenden Zeit I. Kessel und Reliefuntersätze, *OF 6*, Berlin 1966.

Herrmann, H. V. 1972. *Olympia, Heiligtum und Wettkampfstätte*, Munich.

Herrmann, H.-V. 1979. Die Kessel der orientalisierenden Zeit II. Kesselprotomen und Stabdreifüße, *OF 11*, Berlin 1979.

Herrmann, H.-V. 1987. *Die Olympia - Sculpturen*, Darmstadt.

Herrmann, H. V. 2013. "Bauforschung und Denkmalpflege in Olympia", στο: Heilmeyer W-D, Kaltsas, N., Gehrke, H-J., Hatzi, G., Bocher, S. (επιμ.), MYTHOS, OLYMPIA, CULT UND SPIELE, Prestel, σ. 207-215.

Herrmann, K. 2013 (B). Alkibiadis Spiliopoulos (1913-2003), *13. OlBer*, σ. XIII-XVI, Tübingen-Berlin.

Herzfeld, M. 2008. "Archaeological etymologies: monumentality and domesticity in twentieth-century Greece", στο: Damaskos D.- Plantzos D. (επιμ.), *A singular antiquity. Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*, Mouseio Benaki, 3rd Supplement, Athens, s. 43-54.

Hiller von Gaertringen, J.F. 1995. "Deutsche Archaeologische Unternehmungen in Griechenland, 1941-1944", *AM 110*, σ. 461-490.

Hitzl, K. 1991. Die Kaiserzeitliche Statuenausstattung des Metroon, *OF 19*, Berlin.

Honour, H., Fleming, J. 1998. *Ιστορία της Τέχνης*, εκδόσεις Υποδομή, Αθήνα.

Hooper-Greenhill, E. 2006. *Το Μουσείο και οι πρόδρομοί του*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

Hronis, M. 2004. *Olympic Games 28 centuries History-Athletics-Civilization*, Lambropoulos-Special Publications.

Θ

Θέμελης, Π. 2009. «Αθανάσιος και Κωνσταντίνος Δημητριάδης, Επίτροποι των ανασκαφών Ολυμπίας», στο: Σ. Δρούγου, Δ. Ευγενίδου, Χ. Κριτζάς, Ν. Καλτσάς, Β. Πέννα, Ε. Τσούρτη, Μ. Γαλάνη-Κρίκου, Ε. Ράλλη (επιμ.), *Κερμάτια φιλίας, τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, σ. 619-631.

Ι

Ireland, T., Brown, S., Schofield, J. 2020. «Situating (in)significance», *International Journal of Heritage Studies*, 26:9, σ. 826-844.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1975-2000, Εκδοτική Αθηνών.

Ιωαννίδης, Α. 1989. «Κλασική αρχαιότητα και φασισμός, η περιπέτεια του κλασικού ιδεώδους στη ναζιστική Γερμανία», *Αρχαιολογία*, τ. 30, σ. 16-21.

Κ

Καββαδίας, Π. 1900. *Ιστορία της Αρχαιολογικής Εταιρείας, από της εν Έτει 1837 Ιδρύσεως Αυτής μέχρι του 1900*, Αθήνα.

Καζάζης, Τ. 1977. *Οι Γερμανοί στην Ηλεία* (επανεκδοση 2016, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα), Αμαλιάδα .

Καζαντζάκης, Ν. 1969. *Ταξιδεύοντας*, 6^η έκδοση, Αθήνα.

Καζιάνης, Δ. 2008. «Συμβολή στην προστασία των πολιτιστικών αγαθών από την παράνομη διακίνηση», στο: Σ. Μπουτοπούλου, Μ. Μούλιου, Σ. Καλλιώδη, Β. Σακελλιάδης (επιμ.), *Η*

προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών από την Παράνομη Διακίνηση και η Διεκδίκησή τους, Πρακτικά διημερίδας 24-25 Σεπτεμβρίου 2008, Νέο Μουσείο Ακρόπολης, Υπουργείο Πολιτισμού, σ. 83-86.

Κακούρης, Ι. 2000. «Παράνομη διακίνηση πολιτιστικών αγαθών. Οι συμβάσεις της UNESCO (Παρίσι, 1970) και του UNIDROIT (Ρώμη, 1995)», στο: Κ. Κωστάντη, Κ. Τσεκούρα, Γ. Φακάρου (επιμ.), *Πολιτιστική Κληρονομιά: Επιστροφή και Παράνομη Διακίνηση*, Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Τμήμα Ξένων Σχολών, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 2000.

Κακριδής, Φ. 1996. «Η Γερμανική διαχείριση της ελληνικής κληρονομιάς», στο Ε. Χρυσός (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αι.*, εκδόσεις Ακρίτας, σ. 25-39.

Καλαφάτης, Θ, Δεμαθάς, Ζ., Πετράκης, Π.. 2011. «Κύκλοι οικονομικής δραστηριότητας», στο: Πρόντζας, Ε., Καλαφάτης, Α. (επιμ.), Ασδραχάς, Σ. (σύμβουλος έκδοσης), *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους, τόμος 2^{ος}, Οικονομικές λειτουργίες και επιδόσεις*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, σ. 219-319.

Καλογεροπούλου, Α. Προύνη-Φίλιπ, Μ. 1973. «Στοιχεία της ιστορίας της περί των αρχαιοτήτων μερίμνης από της Τουρκοκρατίας μέχρι της Οθωνικής περιόδου», *Αρχαιολογική Εφημερίς, Ευρετήριο Πρώτης και Δευτέρας περιόδου 1837-1874*, Αθήνα, σ. ξξ-ξη.

Καλπαξής, Θ. 1990. *Αρχαιολογία και Πολιτική, I, Σαμιακά Αρχαιολογικά 1850-1914*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο.

Καλπαξής, Θ. 1993. *Αρχαιολογία και Πολιτική, II, Η ανασκαφή του ναού της Αρτέμιδος (Κέρκυρα 1911)*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο.

Καλπαξής, Α. 1996. «Επιρροές της Γαλλογερμανικής αντιπαράθεσης του 19^{ου} αιώνα στην κατασκευή της εικόνας της αρχαίας Ελλάδας», στο Ε. Χρυσός (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αι.*, εκδόσεις Ακρίτας, σ. 40-58.

Kalpaxis, T. 2002. "Die Vorgeschichte und die Nachwirkungen des Olympia-Vertrages aus griechischer Sicht", στο: Kyrieleis, H. (επιμ.), *Olympia 1875-2000: 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen. Beitrage des Internationalen Symposions (9-11. November 2000) in Berlin, Mainz am Rhein: Verlag Philip von Zabern*, σ. 19-30.

Kankeleit, A. 2018. «Πανηγυρικά εγκαίνια των νέων ανασκαφών στις 10 Απριλίου 1937 στην Ολυμπία», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 2018*, σ. 52-63.

Kankeleit, A. 2019. 'Archäologische Aktivitäten in Griechenland während der deutschen Besatzungszeit, 1941-1944, στο: Katja Sporn-Alexandra Kankeleit (επιμ.), *Das DAI Athen und die Aktivitäten deutscher Archäologen von der Gründung des Instituts bis 1933 Tagung Cluster 5 in Athen 12-13 Δεκεμβρίου 2016*, Beiträge zur Geschichte der Archäologie und der Altertumswissenschaften, 2, Berlin, σ.2-83.

Καραγεώργος, Β. 1984. *Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η Ευρώπη*, Αθήναι.

Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. 2002. «Πόλεις και πολεοδομία», στο: Χατζιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1900-1922, Οι απαρχές*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 223-253.

Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ. 2006. *Ερνστ Τσίλλερ 1887-1923. Η τέχνη του κλασικού*, εκδόσεις Μέλισσα.

Καρνάρος, Λ. 2004. «Η πρώτη αφή της Ολυμπιακής Φλόγας στις σύγχρονες Ολυμπιάδες», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 2004*, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, σ. 40-45.

Καρούζου, Σ. 1946. «Πώς φυλάχθηκαν τα αρχαία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου», *Νέα Εστία* 40, σ. 1158-1163.

Καρούζου, Σ. 2000. «Το Εθνικό Μουσείο από το 1941», *Το Μουσείον* 1, 4-14.

Kawerau, G. 1905. "Bericht über den Wiederaufbau zweier Säulen des Heraions von Olympia", *AM* 30, 157-172.

Klinkhammer, L. 2002. "Grossgrabung und grosse Politik. Der Olympia-Vertrag als Epochenwende", στο: Kyrieleis, H. (επιμ.), *Olympia 1875-2000, 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen*, Philipp von Zabern, Mainz Am Rhein 2002, σ. 35-43.

Knauss, J. 2002. *Υστεροελλαδικά υδραυλικά έργα. Έρευνες για την υποδομή υδραυλικών έργων διαχείρισης υδάτων κατά τη μυκηναϊκή εποχή*, Σύλλογος για τη Μελέτη και Διάδοση της ελληνικής ιστορίας.

Koenigs, W. 1984. *Die Echohalle, OF 14*, Berlin 1984.

Koenigs, W. 2002. Der Zeustempels im 19 und 20 Jahrhundert, στο: Kyrieleis, H. (επιμ.), *Olympia 1875-2000: 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen. Beitrage des Internationalen Symposions (9-11. November 2000) in Berlin, Mainz am Rhein*: Verlag Philip von Zabern, σ. 131-148.

Κόκκου, Α. 1977. *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα Μουσεία*, Αθήνα.

Κολοβού, Λ., Χατζή-Σπηλιοπούλου, Γ. 2009. «Η ψηφιακή έκθεση της ιστορίας των αρχαίων Ολυμπιακών αγώνων: αξιολόγηση και έρευνα των επισκεπτών», *Τετράδια Μουσειολογίας*, τ. 6, σ. 81-82.

Κολώνας, Β. 2002. «Αρχιτεκτονική», στο: Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1900-1922, Οι απαρχές*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 255-307.

Κοντής, Ι. 1958. *Το ιερόν της Ολυμπίας κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ.*, Αθήνα.

Κόντης, Β. 2000. «Η εμφύλια διαμάχη, 1944-1949», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, σ. 95-158.

Korostelina, K. 2019. "Understanding Values of Cultural Heritage within the Framework of Social Identity Conflicts", στο: Avrami, E., Macdonald S., Mason, R., Myers, D. (επιμ.), *Values in Heritage Management. Emerging Approaches and Research Directions*, The Getty conservation Institute, Los Angeles, σ: 83-96.

Κουλούρη, Χ. 2011. «Εισαγωγή: Η Ακαδημία του Ολυμπισμού», στο: Χ. Κουλούρη-Κ. Γεωργιάδης (επιμ.), *Η Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία. Ιστορία ενός Ολυμπιακού θεσμού*, Αθήνα, β' έκδοση, σ. 15-63.

Κουρκούτας, Γ. 2010. «Οι ένοπλες συγκρούσεις της περιόδου 1946-1949 στην Ηλεία», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 10*, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, σ. 263-269.

Κουρουνιώτης, Κ. 1904. *Οδηγός της Ολυμπίας. Περιγραφή των ανασκαφών και κατάλογος του Μουσείου*, Αθήναι.

Κούτσιος, Α. 2013. «Η σημασία της UNESCO για την προστασία της Πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς και του ελληνικού πολιτισμού: η περίπτωση της Ολυμπίας», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 13*, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, σ. 195-203.

Kunze, E. 1956. Eine Weihung des Miltiades, *OlBer V*, 1956, σ. 69-74.

Kunze, E. 1958. Helme, *OlBer* VI, σ. 94-107.

Kunze, E. 1972. “Zur Geschichte und den Denkmälern Olympias”, στο: *100 Jahre deutsche Ausgrabungen in Olympias*, Prestel Verlag München, σ. 9-25.

Kunze, E. 1994. Sphyrelata, *OlBer* 9, 1994, σ. 101-139.

Κυπαρίσσης, Ν. 1934. *Κατάλογος των μνημείων της Αρχαίας Ολυμπίας και του Μουσείου αυτής*, Αθήναι.

Kyrieleis, H. 2003. Die Untersuchungen zur Frühzeit Olympias im Bereich des Prytaneion, 1986/87 und 1990/1991 στο: *OlBer* 12, 2003, σ. 66-154.

Kyrieleis, H. 2006. Anfänge und Frühzeit des Heiligtums von Olympia, *OF* 31, Berlin 2006.

Kyrieleis, H. 2007. “Το Πελόπιο και η πρώιμη λατρεία του Πέλοπα στην Ολυμπία” στο: *Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Πύργος-Γαστούνη-Αμαλιάδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005)*, Τόμ. Β’, Αθήνα 2007, σ. 193-205.

Kyrieleis, H. 2011. *Olympia. Archäologie eines Heiligtums*, Verlag Philip von Zabern, Darmstadt/Mainz.

Kyrieleis, H. 2013. “The Early History of Olympia. Myth and Archaeological Research”, στο: *Olympics: past and present*, Prestel Verlag, Munich, σ. 33-37.

Κωστής, Κ. 2020. *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αι.*, Πατάκης, Αθήνα.

Κωφός, Ε. 1975. «Περίοδος περισυλλογής (1869-1872). Η εθνική οικονομία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ’, Εκδοτική Αθηνών, σ. 310-314.

Λ, L

Λάββας, Γ. 2002. *Επίτομη ιστορία της αρχιτεκτονικής*, Θεσσαλονίκη, Univeristy Studio Press.

Leake, W.M. 1830. *Travels in the Morea*, London.

Λεβεντούρη, Ζ. 2016. «Το Μουσείο Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της αρχαιότητας στην Αρχαία Ολυμπία 1886-2004», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 2016*, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, σ. 93-101.

Λεκάκης, Σ. 2020. «Η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς στην Ελλάδα», στο: Λεκάκης, Σ., Πάντζου, Ν., (επιμ.), *Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Μια κριτική επισκόπηση του πεδίου στην Ελλάδα*, Ασίνη, σ. 63-93.

Λεονάρδος, Β. 1901. *Ολυμπία*, Αθήναι.

Λιάκος, Α. 2007. *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, εκδόσεις Πόλις.

Lipe, W. D. 2009. “Archaeological Values and Resource Management”, στο: Sebastian, L.-Lipe, W.D. (επιμ.), *Archaeology and Cultural Resource Management. Visions of the Future*, SAR PRESS, Santa Fe, σ. 41-63.

Little, S. 2005. *Οι «...ισμοί» στην τέχνη*, Αθήνα, εκδόσεις Σαββάλας.

Λουκάτος, Σ. 1989. «Πρώτες επιστημονικές ανασκαφές και ευρήματα στην Αρχαία Ολυμπία (1829)», στο: *Πρακτικά του Β' τοπικού Συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών, Αμαλιάς 13-15 Νοεμβρίου 1987*, Αθήνα, σ. 305-325.

Λουκάς, Ι. 1991. *Εθνικοσοσιαλισμός και Ελληνισμός*, εκδόσεις Γρηγόρη.

Λούκος, Χρ., Τζαχρήστα, Β. 2011. «Αρχαία Ολυμπία: Ο τόπος και οι άνθρωποι», στο: Χ. Κουλούρη - Κ. Γεωργιάδης (επιμ.), *Η Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία. Ιστορία ενός Ολυμπιακού θεσμού*, Αθήνα, β' έκδοση, σ. 67-105.

Λυριντζής, Γ. 2008. «Τα έργα αποκατάστασης του Αρχαιολογικού και Ευρύτερου Τοπίου της Ολυμπίας», *περιοδικό ΕΘΙΑΓΕ*, τ.32, σ. 8-10.

M

Maaß, M. 1978. Die geometrischen Dreifüße von Olympia, *OF 10*, Berlin.

McDowell, S. 2008. «Heritage, Memory and Identity», στο: Graham, B., Howard, P. (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, Routledge, σ. 37-53.

Μαθιόπουλος, Β. (χ.ε.ε.) *Εικόνες Κατοχής*, ΤΑ ΝΕΑ, ΝΕΑ ΕΚΔΟΣΗ

Mallouchou-Tufano, F. 2007, “The vicissitudes of the Athenian Acropolis in the 19th century”, *Great Moments in Greek Archaeology*.

Μαλλούχου-Tufano, Φ. 2008. *Η Αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στη νεώτερη Ελλάδα (1834-1939)*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, β' έκδοση.

Mallwitz, A. 1961. *Architektur eines Schatzhauses*, OF 7, Berlin.

Mallwitz, A. Schiering, W. 1964. *Die Werkstatt des Pheidias in Olympia*, OF 5, Berlin.

Mallwitz, A. 1972. *Olympia und seine Bauten*, München.

Mallwitz, A. 1981. «Zur Kladeos ufermauer», *Ol. Ber. X*, σ. 370-383.

Μάμουκας, Α. Ζ. 1852. *Το κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι του 1832, τόμος ΙΑ'*, Πειραιάς.

Μάντης, Α. 2008. «Διαρπαγή και διασπορά των ελληνικών αρχαιοτήτων», στο: Σ. Μπουτοπούλου, Μ. Μούλιου, Σ. Καλλιώδη, Β. Σακελλιάδης (επιμ.), *Η προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών από την Παράνομη Διακίνηση και η Διεκδίκησή τους*, Πρακτικά διημερίδας 24-25 Σεπτεμβρίου 2008, Νέο Μουσείο Ακρόπολης, Υπουργείο Πολιτισμού, σ. 71-81.

Marchand, S. 1996. *Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970*, Princeton University Press.

Μαργαρίτης, Γ. 2002. «Οι Πόλεμοι», στο: Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1900-1922, Οι απαρχές*, τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 149-187.

Mason, R. 2002. “Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices”, στο: De la Torre, M. (επιμ.), *Assessing the Values of Cultural Heritage*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles, σ. 5-30.

Matzanas, C. 2013. “Die Kladeos-Ufermauer”, στο: W.-D. Heilmeyer, N. Kaltsas, H.J. Gehrke, G. Hatzi, S. Bocher (επιμ.), *MYTHOS OLYMPIA, KULT UND SPIELE*, Prestel Verlag, Munich, 238-239.

- Mazower, M. 2008. "Archaeology, nationalism and the land in modern Greece", στο: Damaskos D.- Plantzos D. (επιμ.), *A singular antiquity. Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*, Mouseio Benaki, 3rd Supplement, Athens, σ. 33-41.
- Meyer, E. 1939. *Peloponnesische Wanderungen*, Max Niehans Verlag, Zürich und Leipzig.
- Μικελόπουλος, Β. 2006. *Όσα η ιστορία αφήνει στο περιθώριο*, Πύργος.
- Molzberger, A. 2013. "More than just a Sporting Event. The Olympic Games and Its Rituals", στο: *Olympics: past and present*, Prestel Verlag, Munich, σ. 245-249.
- Mourato, S., Mazzanti, M. 2002. "Economic Valuation of Cultural Heritage. Evidence and Prospects", στο: De la Torre, M. (επιμ.), *Assessing the Values of Cultural Heritage*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles, σ. 51-73.
- Μουστάκα, Α. 1992. «Μορφή και συμβολισμός της Νίκης στην Αρχαία Ολυμπία», στο: William Coulson - Helmut Kyrieleis (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου Ολυμπιακών αγώνων*, 5-9 Σεπτεμβρίου 1988, Αθήνα, σ. 39-43.
- Moustaka, A. 1993. Großplastik aus Ton in Olympia, *OF* 22, Berlin.
- Moustaka, A. 2013. "The German and the Greek excavations", στο: *Olympics: past and present*, Prestel Verlag, Munich, σ. 93-99.
- Μούτσης, Γ. 2011. «Η Γερμανία συναντά την Ολυμπία: Αρχαιολογία και Ολυμπισμός», στο: Χ. Κουλούρη - Κ. Γεωργιάδης (επιμ.), *Η Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία. Ιστορία ενός Ολυμπιακού θεσμού*, Αθήνα, β' έκδοση, σ. 109-139.
- Μπαζίλης, Γ. 1996. *Ανδρέας Συγγρός*, εκδόσεις Δημιουργία, Αθήνα.
- Μπίχτα, Κ. 2008. «Το επίπονο έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας κατά το 19^ο αι: Περισυλλογή και καταγραφή των αρχαιοτήτων», στο: «*ΑΝΕΦΕΡΑ ΕΓΓΡΑΦΩΣ*» ΘΗΣΑΥΡΟΙ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ, Αθήνα, σ. 23-31.
- Μπουρατζής, Γ. 2014. «Το Αντάρτικο κίνημα Ηλείας 1943-1944», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 2014*, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, σ. 290-297.
- Μπουρατζής, Γ. 2015. «Η σκληρή μάχη στο Πούσι Ηλείας, 8-12-1943», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 2015*, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, σ. 221-226.

Μπουτοπούλου, Σ. 2008. «Δέσμη μέτρων και ενεργειών της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών από την παράνομη διακίνηση : Διαπιστώσεις – επισημάνσεις», στο: Σ. Μπουτοπούλου, Μ. Μούλιου, Σ. Καλλιώδη, Β. Σακελλιάδης (επιμ.), *Η προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών από την Παράνομη Διακίνηση και η Διεκδίκησή τους*, Πρακτικά διημερίδας 24-25 Σεπτεμβρίου 2008, Νέο Μουσείο Ακρόπολης, Υπουργείο Πολιτισμού, 57-70.

Μποχώτης, Θ. 2002. «Εσωτερική Πολιτική», στο: Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1900-1922, Οι απαρχές*, τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 37-105.

Μποχώτης, Α. 2015. *Ελέγχοντας τον τόπο του παρελθόντος. Η γερμανοελληνική σχέση εξουσίας στις ανασκαφές της Ολυμπίας, 1869-1882*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

N

Νάθενας, Γ. 2018. *Ο Σιδηρόδρομος στη γη της Αρχαίας Ολυμπίας*, ΓΑΙΑΟΣΕ, Αθήνα.

Νακάσης, Α. 2004. *Ο Ναός της Αθηνάς Μακίστου*, έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα.

Νικολακέα, Ν. 2008. «Η προστασία των αρχαιοτήτων κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», στο: «*ΑΝΕΦΕΡΑ ΕΓΓΡΑΦΩΣ*» ΘΗΣΑΥΡΟΙ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ, Αθήνα, 57-59.

Νικολέντζος, Κ. 2008. «Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο (Γ.Α.Ι.) και ο αρχαιολογικός χώρος της Ολυμπίας. Ιστορική-πολιτική επισκόπηση της δραστηριότητας του Γ.Α.Ι. στην περιοχή της Αρχαίας Ολυμπίας», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα* 8, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, σ.112-130.

Nikolentzos, K. 2019. 'The Excavation of Ancient Olympia in the 19th Century: Notes from the Historical Archive of the Hellenic Archaeological Service', στο: Katja Sporn-Alexandra Kankeleit (επιμ.), *Das DAI Athen und die Aktivitäten deutscher Archäologen von der Gründung des Instituts bis 1933 Tagung Cluster 5 in Athen 12-13 Δεκεμβρίου 2016*, Beiträge zur Geschichte der Archäologie und der Altertumswissenschaften, 2, Berlin, σ. 91-118.

O

Οικονόμου, Ε. 1988. «Διαφωτισμός και κλασική παράδοση», *Αρχαιολογία*, τ. 27, 1988, σ. 53-62.

OLYMPIA Ergebnisse I. 1897. Adler, F., Curtius, E., Dörpfeld, W., Graef, P., Partsch, P., Weil, R., *Topographie und Geschichte*.

OLYMPIA Ergebnisse II. 1892-1896. Adler, F., Borrmann, R., Dörpfeld, W., Graeber, F., Graef, P., *Die Baudenkmaeler*.

OLYMPIA Ergebnisse III. 1894-1897. Treu, G., *Die Bildwerke in Stein und Ton*.

OLYMPIA Ergebnisse IV. 1890. Furtwaengler, A., *Die Bronzen un die übrigen Kleinfunde*.

OLYMPIA Ergebnisse V. 1896. Dittenburger, W., Purgold, K., *Die Inschriften*.

Olympische Forschungen I- XXXII, Deutsches Archaeologisches Institut, 1944-2007.

«Ο μητροπολίτης Αντώνιος και η Αντίσταση», 1991, *Αλφειός*, τ. 5-6, σ. 89-97.

Π, Ρ

Pantzou, P. 2009. UNESCO's World Heritage Sites as Landmarks of Identity in the Balkans. Global Perceptions-National/Local Reflections, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Southampton, Department of Archaeology, UK.

Pantzou, N. 2010. "On Global Value: The Case of Butrint", στο: Qualgiulo, M. (επιμ.), *Quality in Cultural Heritage Management*, Roma: Onlus, σ. 125-133.

Pantzou, N. 2017. *The Value Assessment Tool Manual*, MEDINA.

Πάντζου, Ν. 2020. «Το πεδίο της διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς σε διεθνές επίπεδο», στο Λεκάκης, Σ., Πάντζου, Ν., (επιμ.), *Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Μια κριτική επισκόπηση του πεδίου στην Ελλάδα*, Ασίνη, σ. 21-61.

Πάντζου, Ν. 2020 (Β). «Η Σύμβαση για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς. Αποτίμηση της σημασίας της και εκτίμηση της συμβολής της στο πεδίο της διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς», στο Λεκάκης, Σ., Πάντζου, Ν., (επιμ.),

Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Μια κριτική επισκόπηση του πεδίου στην Ελλάδα, Ασίνη, σ. 297-337.

Πάντος, Π. 2000. «Η Ελλάς και η Ελληνική νομοθεσία περί αρχαιοτήτων», στο: Κ. Κωστάντη, Κ. Τσεκούρα, Γ. Φακάρου (επιμ.), *Πολιτιστική Κληρονομιά: Επιστροφή και Παράνομη Διακίνηση*, Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Τμήμα Ξένων Σχολών, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα.

Πάντος, Π. 2008. «Δυνατότητες και διαδικασίες διεκδίκησης κατά το εθνικό κοινοτικό και διεθνές δίκαιο», στο: Σ. Μπουτοπούλου, Μ. Μούλιου, Σ. Καλλιώδη, Β. Σακελλιάδης (επιμ.), *Η προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών από την Παράνομη Διακίνηση και η Διεκδίκησή τους*, Πρακτικά διημερίδας 24-25 Σεπτεμβρίου 2008, Νέο Μουσείο Ακρόπολης, Υπουργείο Πολιτισμού, 87-91.

Παπαγεωργίου, Ν. 2006. *Πολιτιστική και Φυσική Κληρονομιά της Ανθρωπότητας, Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης*, Ελληνική Εθνική Επιτροπή Ουνέσκο.

Παπαθεοδώρου, Ε. 2008. «Σύμβαση μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας για την ανασκαφή της Αρχαίας Ολυμπίας», στο: «*ΑΝΕΦΕΡΑ ΕΓΓΡΑΦΩΣ*» *ΘΗΣΑΥΡΟΙ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ*, Αθήνα, σ. 19-21.

Παπαθεοδώρου, Π. 2014. «Αναμνήσεις από την Κατοχή», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 2014*, εκδόσεις Βιβλιοπανόραμα, σ. 304-309.

Παπακωνσταντίνου, Ε. 1992. «Ολυμπία: Στάδια εξέλιξης και οργάνωσης του χώρου», στο: William Coulson - Helmut Kyrieleis (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου Ολυμπιακών αγώνων, 5-9 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα, σ. 51-64.

Παπανδρέου, Γ. 1924. *Η Ηλεία δια μέσου των αιώνων*, Αθήνα (επανεκδοση 1990, εκδόσεις Εκ Παραδρομής).

Παπανικολάου, Δ. 2009. «Εθνική ταυτότητα, πολιτισμική ιδιαιτερότητα και πεζή μοναδικότητα», στο Πλάντζος Δημήτρης (επιμ.), *Παγκοσμιοποίηση και εθνική κουλτούρα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 121-143.

Παπαχατζής, Ν. 1979. *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά-Ηλιακά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα (επανεκδοση 2002).

Πατεράκη, Κ. 2016. «Η ταξιδιωτική αναφορά του Δημητρίου Βικέλα για την Αρχαία Ολυμπία», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα*, 2016, σ. 415-424.

Πατεράκη, Κ. 2012. Η Ολυμπία κατά την αρχαιότητα και κατά τον 18^ο -19^ο αιώνα μέσα από τις ταξιδιωτικές αναφορές των Ευρωπαίων περιηγητών, *Αριάδνη, τόμος 18*, σ. 189-222.

Philipp, H. 1981. Bronzeschmuck aus Olympia, *OF 13*, Berlin.

Philipp, H. 2004. Archaische Silhouettenbleche und Schildzeichen in Olympia, *OF 30*, Berlin.

Plantzos, D. 2008. “Archaeology and Hellenic identity, 1896-2004: the frustrated vision”, στο: Damaskos D.- Plantzos D. (επιμ.), *A singular antiquity. Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*, Mouseio Benaki, 3rd Supplement, Athens, σ. 11-30.

Pearce, M.S. 2002. *Μουσεία, αντικείμενα και συλλογές*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Βάνιας.

Πεσμαζόγλου, Στ. 2009. «Θραύσματα του παρελθόντος, κανόνες του παρόντος», στο Πλάντζος Δημήτρης (επιμ.), *Παγκοσμιοποίηση και εθνική κουλτούρα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 31-51.

Πετμεζάς, Σ. 2002. «Αγροτική οικονομία», στο: Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1900-1922, Οι απαρχές*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 53-85.

Πλάντζος, Δ. 2009 Α. «Ο κλασικός πολιτισμός και η απειλή της παγκοσμιοποίησης», στο Πλάντζος Δημήτρης (επιμ.), *Παγκοσμιοποίηση και εθνική κουλτούρα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 87-119.

Πλάντζος, Δ. 2009 Β. «Εθνικές κουλτούρες στο παγκοσμιοποιημένο παρόν: η διάθλαση των οριζόντων», στο Πλάντζος Δημήτρης (επιμ.), *Παγκοσμιοποίηση και εθνική κουλτούρα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 15-29.

Πετράκος, Β. 1982. *Δοκίμιο για την Αρχαιολογική Νομοθεσία*, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Τ.Α.Π.-Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 29, Αθήναι.

Πετράκος, Β. 1987 Α. *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Η ιστορία των 150 χρόνων της, 1837-1987*, έκδοση της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Πετράκος, Β. 1987 Β. «Ιδεογραφία της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας», *Αρχαιολογική Εφημερίς 1987*, σ. 25-197.

- Πετράκος, Β. 1992-1993. «Η δράση της Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Πελοπόννησο», στο: *Πρακτικά του Δ' διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Κόρινθος 9-16 Σεπτεμβρίου 1990, Αθήνα 1992-1993, σ. 95-135.
- Πετράκος, Β. 1994. «Τα αρχαία της Ελλάδος κατά τον πόλεμο 1940-1944», *Ο Μέντωρ* 31, σ. 69-185.
- Πετράκος, Β. 1995. *Η περιπέτεια της Ελληνικής αρχαιολογίας στο βίο του Χρήστου Καρούζου*, έκδοση της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Πετράκος, Β. 1997. «Ιωάννης Δ. Κοντής», *Ο Μέντωρ* 43, σ. 42-70.
- Πετράκος, Β. 2000. «Η Σάτιρα και τα μνημεία», *Ο Μέντωρ* 56, σ. 123-126.
- Πετράκος, Β. 2003. «Οι Ελληνικές αρχαιότητες, κειμήλια ή εμπόρευμα», *Ο Μέντωρ* 68, σ. 97-106.
- Πετράκος, Β. 2004 Α. *Η Απαρχή της Ελληνικής Αρχαιολογίας και η Ίδρυση της Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα.
- Πετράκος, Β. 2004 Β. «Αρχαιοκαπηλία και Επιστήμη 3-5», *Ο Μέντωρ* 70, σ. 3-5.
- Πετράκος, Β. 2007. Βασίλειος Λεονάρδος (1857-1930), *Γορτυνικά*, τ. Δ', Αθήνα, σ. 97-130.
- Πετράκος, Β. 2013, *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν 1828-2012, Μέρος Ι, Χρονολογικό*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Πετράκος, Β. 2013, *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν, Μέρος ΙΙ, Θεματολογικό*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Πικρός, Ι. 1975. «Η ελληνοτουρκική κρίση και ο πόλεμος του 1897. Η Κρητική Πολιτεία. Ο Μακεδονικός αγώνας. Βελτιώσεις στην Ελλάδα, 1875-1909», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, σ. 88-125.
- Πρίγγουρης, Δ., 2006. *Διοικητική διαίρεση του νομού Ηλείας (Από τη Βενετοκρατία μέχρι σήμερα)*, Έκδοση Νομαρχίας Ηλείας.
- Πρόντζας, Ε., Καλαφάτης, Α. (επιμ.), Ασδραχάς, Σ. (σύμβουλος έκδοσης). 2011. *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους, τόμοι Α' -Γ'*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα.

Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Ε. 1992. «Σκέψεις για την καταγωγή των αγώνων; Σχέση επιτύμβιας λατρείας-εκεχειρίας αγώνων», στο: William Coulson-Helmut Kyrieleis (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου Ολυμπιακών αγώνων, 5-9 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα, σ. 167-171.

Πρωτοψάλτης, Ε. 1970. «Η αρχαιοκαπηλία των ξένων εν τη τουρκοκρατούμενη Ελλάδα και τα γλυπτά της Φιγαλείας», στο: *Ολυμπιακά Χρονικά, τ. Α΄*, σ. 45-58.

Πρωτοψάλτη, Ε. 1967. *Ιστορικά Έγγραφα Περί αρχαιοτήτων και λοιπών μνημείων της Ιστορίας κατά τους χρόνους της Επανάστασεως και του Καποδίστρια*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ.59

Σ, S

Saitas, Y. 1996. Mani, Témoignages sur l'espace et la société. Voyageurs et expéditions scientifiques, 15e -19e siècles, Athens.

Σαΐτας, Γ. (επιμ.), 2011. *Το έργο της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά 1829-1838, α΄ μέρος*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα.

Σαΐτας, Γ. (επιμ.), 2017. *Το έργο της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά 1829-1838, β΄ μέρος*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα.

Σακκά, Ν. 2002. *Αρχαιολογικές δραστηριότητες στην Ελλάδα (1928-1940). Πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Sakka, N. 2008. "The excavation of the Ancient Agora of Athens: the politics of commissioning and managing the project", στο: Damaskos D.-Plantzos D. (επιμ.), *A singular antiquity. Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*, Mouseio Benaki, 3rd Supplement, Athens, σ. 111-124.

Schiering, W. 1991. Die Werkstatt des Pheideias II, Werkstattfunde, *OF* 8, Berlin.

Schleif, H. 1935. «Das Gymnasion von Olympia», στο: Dörpfeld, W. (επιμ.), *Alt Olympia*, Berlin, σ. 269-273.

Schnapp, A. 2013. "The forgetting and Rediscovery of Olympia from the Beginnings to the Expédition de Morée", στο: *Olympics: past and present*, Prestel Verlag, Munich, σ. 85-91.

Σιμόπουλος, Κ. 1973. *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1700-1800*, α' τόμος, Αθήνα, εκδόσεις Στάχυ.

Σιμόπουλος, Κ. 1973. *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1700-1800*, β' τόμος, Αθήνα, εκδόσεις Στάχυ.

Σιμόπουλος, Κ. 1993. *Η λεηλασία και καταστροφή των ελληνικών αρχαιοτήτων*, Αθήνα.

Sinn, U. 2000. *OLYMPIA, Cult, Sport and Ancient Festival*, Marcus Wiener Publishers, Princeton.

Sinn, U. 2004. *Das antike Olympia. Götter, Spiel und Kunst*.

Σιουμπάρα, Ε., 2018. «Η νέα αποκατάσταση τριγλύφου του αρχαϊκού Παρθενώνα και η συμβολή της σε νέα πορίσματα για την αρχαϊκή ναοδομία», στο: Μ. Κορρές – Β. Ελευθερίου (επιμ.), *Ειδικά θέματα έρευνας και εφαρμογών στα αναστηλωτικά έργα της Ακρόπολης την περίοδο 2010-2015, Πρακτικά Διημερίδας*, Αθήνα 2018, 381-400.

Σκοπετέα, Ε. 1988. *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (830-1880)*, Αθήνα.

Smith, L. 2006. *Uses of Heritage*, Routledge.

Σουλογιάννης, Ε. 1980. «Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και η Ηλεία», στο: *Πρακτικά του Α' συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών*, Εν Αθήναις, σ. 91-96.

Σπαθάρη, Ε. 2000. *Το Ολυμπιακό Πνεύμα. Από τη γέννηση μέχρι την αναβίωσή του*, Αθήνα.

Σπυρόπουλος, Π., 2016. *Ηλεία. Αγορά- Οικονομία, Ιστορία, Πολιτισμός (1821-1935)*, Επιμελητήριο Ηλείας, Πύργος.

Σταθάκης, Γ. 2004. *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα.

Σταθάκης, Γ. 2011. «Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ στην Ελλάδα», στο: Σφήκας, Θ. (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Πατάκης, Αθήνα, σ. 295-312.

Σταμπολίδης, Ν. 2007. «Σύμπλεγμα Ερμή και μικρού Διονύσου», στο: Ν. Καλτσάς - Γ. Δεσπίνης (επιμ.), *Πραξιτέλης*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 25 Ιουλίου-31 Οκτωβρίου 2007, Αθήνα, εκδόσεις Καπόν, σ. 93-99.

Stanhope, J. S. 1824. *Olympia or Topography Illustrative of the Actual State of the Plain of Olympia and the Ruins of the city of Elis*, London.

Stroulia, A., Sutton, S. B. (επιμ.), 2010. *Archaeology in Situ. Sites, Archaeology and Communities in Greece*, Lexington Books.

Stroulia, A., Sutton, S. B. 2010. "Archaeological Sites and the Chasm between Past and Present", στο: Stroulia, A., Sutton, S. B. (επιμ.), *Archaeology in Situ. Sites, Archaeology and Communities in Greece*, Lexington Books, σ. 3-50.

Συναρέλλη, Μ. 2011. «Παραδοσιακά συγκοινωνιακά δίκτυα και εκσυγχρονισμός», στο: Πρόντζας, Ε., Καλαφάτης, Α. (επιμ.), Ασδραχάς, Σ. (σύμβουλος έκδοσης), *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους, τόμος 1^{ος}, Συγκρότηση Εθνικής Οικονομίας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, σ. 467-500.

Σφήκας, Θ. 2011. «Η Αμερικανική εθνική ιδεολογία και ο ιπτάμενος δίσκος του Σχεδίου Μάρσαλ», στο: Σφήκας, Θ. (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Πατάκης, Αθήνα, σ. 49-92.

T

Ταίηλορ, Τ., 2009. *Πολυπολιτισμικότητα*, εκδόσεις Πόλις.

Τζαχρήστα, Β. 2011. «Το μικρό ολυμπιακό χωριό: Οι εγκαταστάσεις της Διεθνούς Ολυμπιακής Ακαδημίας», στο: Χ. Κουλούρη - Κ. Γεωργιάδης (επιμ.), *Η Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία. Ιστορία ενός Ολυμπιακού θεσμού*, Αθήνα, β' έκδοση, σ. 143-187.

Τζιαμπάσης, Κ. 2014. «Μαρτυρίες από την Κατοχή. Κλοπές αρχαιοτήτων, λαθρανασκαφές, καταστροφές αρχαιοτήτων στην Πελοπόννησο από τις γερμανικές και ιταλικές στρατιωτικές μονάδες Κατοχής», στο: *Η Ιστορική και Αρχαιολογική Έρευνα στην Πελοπόννησο, όπως προκύπτει από τα αρχεία των ΓΑΚ Νομών Πελοποννήσου και αρχεία άλλων φορέων*, Τρίπολη, σ. 341-348.

Τζιόβας, Δ. 1989. *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα.

Τζουανοπούλου, Ι. 2013. «Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Νομού Ηλείας. Συμβολαιογραφικά Αρχεία Ηλείας, 19^{ος} αιώνας: Μια συμβολαιογραφική πράξη από την Αρχαία Ολυμπία. Εργολαβία κατασκευής γέφυρας ποταμού Κλαδέου (Αρχαία Ολυμπία)», στο: *Opuscula Peloponnesiaca* 7, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις.

Τόλιας, Γ., Φαράκλας, Ν. 1996. *Ο πυρετός των μαρμάρων. Μαρτυρίες για τη λεηλασία των ελληνικών μνημείων. 1800-1820*, εκδόσεις Ολκός, Αθήνα.

Tolias, G. 2008. "National heritage and Greek revival: Ioannis Gennadios on the expatriated antiquities", στο: Damaskos D.- Plantzos D. (επιμ.), *A singular antiquity. Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*, Mouseio Benaki, 3rd Supplement, Athens, σ. 55-65.

Tolias, G. 2001. "Totius Graeciae. Nikolaos Sophianos' Map of Greece and the Transformations of Hellenism", *Journal of Modern Greek Studies* 19, σ. 1-22.

Τραμπαδώρος, Δ., 2012. *Το σταφιδικό ζήτημα. Το χρονικό της κρίσης και οι συνέπειές της*, Αθήνα.

Trianti, I. 2002. "Neue technische Beobachtungen an den Sculpturen des Zeustempels von Olympia" στο: Kyrieleis, H. (επιμ.), *Olympia 1875-2000: 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen. Beitrage des Internationalen Symposions (9-11. November 2000) in Berlin, Mainz am Rhein*: Verlag Philip von Zabern, σ. 282-300.

Τσούχλος, Θ. 1992. «Ολυμπία: Σύγχρονη πραγματικότητα και προοπτικές», στο: William Coulson - Helmut Kyrieleis (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου Ολυμπιακών αγώνων, 5-9 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα, σ. 187-190.

U, Y

Young, D. 1992. «Modern Greece and the Origins of the Modern Olympic Games», στο: William Coulson - Helmut Kyrieleis (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου Ολυμπιακών αγώνων, 5-9 Σεπτεμβρίου 1988*, Athens, σ. 175-184.

Φ

Φαράκος, Γ. 1991. «Πρώτη αντίσταση, η μάχη των συμβόλων», *Αλφειός*, τ. 5-6, σ.71-82.

Φαράκος, Γ. 1996, *Η μάχη των συμβόλων. Το κατέβασμα της χιτλερικής σημαίας από την Αρχαία Ολυμπία*, Αθήνα, εκδόσεις Φιλίστωρ.

Φιλιππόπουλος, Τ., 1996. *Από την Ιστορία της Ηλείας*, Αχαϊκές εκδόσεις, σ. 80-109.

Frielinghaus, H. 2011. Die Helme von Olympia. Ein Beispiel für Waffenweihungen in griechischen Heiligtümern, *OF 33*, Berlin.

Φλάισερ, Χ. 2009. *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τόμοι Α' και Β', έκδοση εφημερίδας ΤΟ ΒΗΜΑ.

Φλάισερ, Χ. 2000. «Η περίοδος της Κατοχής, 1941-1944», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, σ. 7-56.

Φλάισερ, Χ. 2011. «Η αγελάδα που έγινε ταύρος: Το Σχέδιο Μάρσαλ-τομή στις δυτικές στρατηγικές περί γερμανικών αποζημιώσεων», στο: Σφήκας, Θ. (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Πατάκης, Αθήνα, σ. 136-158.

Φουντούλης Ι., Μαριολάκος Η., Μαυρούλης Σ., Λαδάς Ι. 2008. «Πλημμυρικές περίοδοι κατά τους προϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους στον ποταμό Κλαδέο-Αρχαία Ολυμπία», Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Γεωλογίας και Γεωπεριβάλλοντος, Τομέας Δυναμικής, Τεκτονικής, Εφαρμοσμένης Γεωλογίας, 8th International Hydrogeological Congress of Greece, 3rd MEM Workshop on Fissured Rocks Hydrology, labtect.geol.uoa.gr, σ. 809-818.

Φουντανόπουλος, Κ. 2002. «Μισθωτή εργασία», στο: Χατζιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1900-1922, Οι απαρχές*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 87-121.

Φωτόπουλος, Α. 2000. «Σελίδες από την ιστορία της Ηλείας στα Νεότερα χρόνια», *Ηλεία: Πρόσωπα και γεγονότα του 20^{ου} αιώνα*, έκδοση της εφημερίδας ΠΑΤΡΙΣ (αρ. φύλλου 34.749, 1/2/2000), σ. 39-52.

V

Valavanis, P. 2013. “The political and social role of Olympia”, στο: *Olympics: past and present*, Prestel Verlag, Munich, σ. 45-51.

Vikadou, O., Paraschi, K. 2013. “The Olympian Landscape and Its Restoration after the Fires”, στο: *Olympics: past and present*, Prestel Verlag, Munich, σ. 108-113.

Vikadou, O. 2013. “Olympia and Its Surroundings during the Mycenaean Period”, στο: *Olympics: past and present*, Prestel Verlag, Munich, σ. 39-43.

Vitti, M. 1992. *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Εκδόσεις Οδυσσέας.

Völling, T. 2018. Olympia in frühbyzantinischer Zeit, *OF 34*, Berlin.

W

Wacker, C. 1996. *Das Gymnasion in Olympia. Geschichte und Function*, Würzburg.

Wassong, S. 2013. “On the Way to the Modern Olympic Games”, στο: *Olympics: past and present*, Prestel Verlag, Munich, σ. 173-179.

Weil, R. 1897. «Geschichte der Ausgrabung von Olympia», στο: Curtius, E., Adler, F. (επιμ.), *OLYMPIA, Die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung I, Topographie und Geschichte von Olympia*, Berlin 1897, σ. 101-154.

Wiesner-Hanks, M. 2008. *Πρώιμη νεότερη Ευρώπη 1450-1789*, εκδόσεις Ξιφάρας.

Willemsen, F. 1957. Dreifußkessel von Olympia, *OF 3*, Berlin.

X

Χαμηλάκης, Γ. 2009. «Εθνική κουλτούρα, μνήμη και παγκοσμιοποίηση» στο: Πλάντζος Δημήτρης (επιμ.), *Παγκοσμιοποίηση και εθνική κουλτούρα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ.53-68.

Χαμηλάκης, Γ. 2012. *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Χανδακάς, Β. 2008. «Παραδείγματα μετατροπής μνημείων σε Μουσεία», στο: *Μουσεία σε Μνημεία: Μια πρόκληση*, Ημερίδα Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Μικρά Μουσειολογικά 2. Αθήνα σ. 70-76.

Χαραλαμπίδης, Δ. 2008. «Θεσμοθέτηση και ίδρυση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας», στο: *«ΑΝΕΦΕΡΑ ΕΙΤΡΑΦΩΣ» ΘΗΣΑΥΡΟΙ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ*, Αθήνα, σ. 13-17.

Χατζή, Γεωργία, 2008. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας*, Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.

Χατζή, Γ. 2012. «J.S. Stanhope, “Olympia or Topography illustrative of the actual state of the plain of Olympia and the ruins of the city of Elis”, Ένα σπουδαίο απόκτημα του Μουσείου Ιστορίας των ανασκαφών της Ολυμπίας», *Ηλειακή Πρωτοχρονιά, Ηλειακό Πανόραμα 2012*, σ. 79-86.

Χατζή, Γ. (χ.ε.ε.). «Το Τοπίο και το Μνημείο τον 19^ο αιώνα», Επικούριος Απόλλων. Οδηγός για τον Επικούριο Απόλλωνα και την ευρύτερη περιοχή, έκδοση Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού και Νομαρχίας Ηλείας.

Χατζηβασιλείου, Ε. 2011. «Το Σχέδιο Μάρσαλ και η διαμόρφωση της μεταπολεμικής δυτικής Ευρώπης», στο: Σφήκας, Θ. (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Πατάκης, Αθήνα, σ. 117-135.

Χατζηγεωργίου, Α. 1999. «Πού πας τρενάκι σε τέτοιους καιρούς», *Η ιστορία του σιδηροδρόμου: Τα τρένα που φύγαν, τα τρένα που έρχονται*, Ελευθεροτυπία, Σάββατο 3/7/1999, σ. 2-15.

Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα.

Χατζηιωσήφ, Χ. 2002. «Η μπελ επόκ του κεφαλαίου», στο: Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1900-1922, Οι απαρχές*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 308-349.

Χατζηιωσήφ, Χ. 2011. «Σχέδιο Μάρσαλ και οικονομικός προγραμματισμός αλά Γαλλικά και αλά Ελληνικά», στο: Σφήκας, Θ. (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Πατάκης, Αθήνα, σ. 183-201.

Χρυσός, Ε. 1996. «Novus incipit orbis. Εισαγωγή στη θεματική του συνεδρίου», στο: Χρυσός Ευάγγελος (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αι.*, εκδόσεις Ακρίτας, σ. 13-24.

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

gnto.gov.gr

www.icom.museum

www.kallipos.gr: Φ.Μαλλούχου-Tufano, *Προστασία και Διαχείριση Μνημείων, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα 2015

www.kathimerini.gr : Φίλιππα Χρ., «Η ιστορική εξέλιξη του τουρισμού», Αρχείο Πολιτισμού, 13.07. 2013

www.unesco.org/culture/chlp

www.unesco.org/culture/laws/returncommittee

www.unidroit.org

Νεώτερη Ευρώπη και ελληνική κλασική αρχαιότητα

Το θέμα της διαχείρισης των αρχαιοτήτων από το επίσημο ελληνικό Κράτος και τον αρμόδιο φορέα του, την Αρχαιολογική Υπηρεσία, σχετίζεται άμεσα με τη σημασία και τον ρόλο που είχε προσλάβει ο κλασικός πολιτισμός στον χώρο της ευρωπαϊκής διανόησης. Η στάση Ευρωπαίων και Ελλήνων απέναντι στις αρχαιότητες και, αντίστροφα, η επιρροή των αρχαιοτήτων και των ιδανικών που αυτές αντιπροσώπευαν στις ευρωπαϊκές κοινωνίες συνέβαλαν στη διαμόρφωση του πολιτικού και ιδεολογικού πλαισίου, μέσα στο οποίο σχηματίστηκαν και αναπτύχθηκαν τα κράτη της νεώτερης Ευρώπης. Πρωταρχικό ρόλο προς την κατεύθυνση αυτή είχε η έννοια του έθνους και η ανάπτυξη του εθνικισμού. Ο εθνικισμός βρήκε την έκφρασή του στη δημιουργία εθνικών κρατών, τα οποία στράφηκαν στην κλασική αρχαιότητα αναζητώντας ερείσματα για την υπόστασή τους³⁰.

Η κλασική αρχαιότητα δεν ήταν άγνωστη στην Ευρώπη. Η μεσαιωνική, έντονα θρησκευτική, ευρωπαϊκή κοινωνία είχε απομακρυνθεί από τον αρχαίο πολιτισμό, πρεσβεύοντας τελειώς διαφορετικά πνευματικά ιδεώδη³¹, αργότερα, όμως, η Αναγέννηση γνώρισε τον αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο μέσα από τη μελέτη των αρχαίων ερειπίων της Ιταλίας, την αρχαία ελληνική γραμματεία και τις πρώτες συλλογές χειρογράφων και νομισμάτων³². Το Ουμανιστικό πνεύμα ενισχύθηκε από τους λογίους που εγκατέλειψαν την Κωνσταντινούπολη λίγο πριν την πτώση της, ενώ τα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων, μεταφρασμένα σε όλη τη Δυτική Ευρώπη, αποτέλεσαν αναπόσπαστο τμήμα της ανώτερης παιδείας³³. Σημαντική έκφραση της δύναμης του ελληνικού κλασικού πνεύματος στην Ευρώπη αποτέλεσε από τον 16^ο αιώνα το ρεύμα του γαλλικού κλασικισμού και κυρίως του νεοκλασικισμού, ο οποίος επρόκειτο να κυριαρχήσει στην ευρωπαϊκή τέχνη κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα³⁴.

Ο ελληνικός χώρος παρέμεινε σχεδόν άγνωστος στους Ευρωπαίους, μέχρι τον 17^ο αιώνα, εποχή κατά την οποία ξεκίνησε το ενδιαφέρον των περιηγητών για την Ελλάδα και τις αρχαιότητες, όπως και η δημιουργία των πρώτων συλλογών. Ο περιηγητισμός επρόκειτο να

³⁰ Χρυσός, 1996: 13-19. Funke, 1996: 83-105. Καλπαξής, 1990: 17. Καλπαξής, 1993: 11-23. (Ο Καλπαξής αναφέρεται στο ρόλο της αρχαιολογίας ως μέσου στήριξης εθνικών και πολιτικών στόχων, όπως μέσω της παροχής υλικών τεκμηρίων για την απόδειξη της συνέχειας των σύγχρονων Ελλήνων από τους αρχαίους). Χαμηλάκης, 2012: 101-102. Για τη δημιουργία εθνικών κρατών στην Ευρώπη του 19 ου αι. βλ. Burns, 117-150.

³¹ Ετιέν, 2000: 23.

³² Κόκκου, 1977: 6.

³³ Wiesner-Hanks, 2008: 147-153.

³⁴ Bernstein, Milza, 1997 : 413, Little, 2005: 48-49, 66-67.

ενταθεί τους επόμενους αιώνες, αυξάνοντας σε μεγάλο βαθμό τη γνώση για τη σύγχρονη χώρα και τον αρχαίο πολιτισμό της, αλλά παράλληλα και τις αρπαγές και λεηλασίες των αρχαιοτήτων της³⁵. Αρχικά, το ενδιαφέρον Γάλλων και Άγγλων, κυρίως, περιηγητών, εστιαζόταν στην ανεύρεση και μελέτη αρχαίων μνημείων. Η σύγχρονη Ελλάδα ενδιέφερε μόνον ως προς την αναζήτηση του γραφικού, το οποίο αποτύπωναν στα έργα τους³⁶. Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα κυρίως και κατά τον 19^ο το ενδιαφέρον άρχισε να επεκτείνεται και στη σύγχρονη Ελλάδα, στο περιβάλλον, τη φύση, τη ζωή και τα έθιμα των σύγχρονων κατοίκων. Το 1829, η γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μοριά, η οποία πραγματοποίησε και ανασκαφές στην Ολυμπία, δεν περιορίστηκε μόνο στις αρχαιότητες, αλλά επεκτάθηκε και σε άλλους επιστημονικούς τομείς, ενώ από την εποχή της βασιλείας του Όθωνα στην Ελλάδα Γερμανοί διανοητές εκδήλωναν ολοένα και μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη χώρα, ερευνώντας κάθε πτυχή του τόπου και του λαού³⁷. Το έντονο ενδιαφέρον και η συστηματική ενασχόληση, ειδικά των Γερμανών, με τον ελληνικό πολιτισμό δεν ήταν άσχετα με τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής, αλλά και τις πνευματικές και ιδεολογικές αναζητήσεις των ευρωπαϊκών κοινωνιών, όπως είχαν διαμορφωθεί από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης.

Προς τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, οι αρχές της ελευθερίας, της ισότητας, των δικαιωμάτων του ανθρώπου, της κυριαρχίας του έθνους και της αυτοδιάθεσης των λαών συντάραξαν την ανθρωπότητα. Στο πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού, του Ορθού Λόγου, που ξεκίνησε από τη Γαλλία και γρήγορα εξαπλώθηκε σε όλη την Ευρώπη, οδηγώντας τη σε μια νέα εποχή, ο κλασικός πολιτισμός κατείχε και πάλι κυρίαρχη θέση³⁸. Απότοκος των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού υπήρξε ο εθνικισμός, ο οποίος ολοκλήρωσε τη διαδικασία σχηματισμού των πρώτων εθνικών κρατών που είχαν δημιουργηθεί κατά τον 16^ο αιώνα, δημιουργώντας μια νέα Ευρώπη³⁹.

Αρχικά, η έννοια του εθνικισμού βρήκε την έκφρασή της στη Γαλλία. Οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι, όμως, και ο γαλλικός ιμπεριαλισμός γρήγορα έδωσαν στον εθνικισμό μια άλλη έκφραση, αυτή της αντίστασης και του αγώνα των υπόλοιπων ευρωπαϊκών εθνών απέναντι στους Γάλλους. Κινήματα αντίστασης εκδηλώθηκαν στην Ισπανία, την Ιταλία, αλλά

³⁵ Κόκκου, 1977: 5-26.

³⁶ Κόκκου, 1977: 7-10, Gehrke, 1996: 59-60.

³⁷ Gehrke, 1996: 62-64, Πετράκος, 2013, I: 31.

³⁸ Καπαζής, 1990: 17, Χαμηλάκης, 2012: 102.

³⁹ Wiesner-Hanks, 2008: 92, Bernstein, Milza, 1997: 520-523. Τα εθνικά κράτη αποτέλεσαν την εξέλιξη των εθνικών μοναρχιών του ύστερου μεσαίωνα και δημιουργήθηκαν με σκοπό την προάσπιση και προώθηση των συμφερόντων συγκεκριμένων, ξεχωριστών κοινοτήτων (εθνών), οι οποίες μοιράζονταν κοινή γλώσσα και παρελθόν (Βερέμης, Κολιόπουλος, 2006: 24-27).

κυρίως στην Πρωσία, η οποία, μετά την ταπεινωτική ήττα της από τη Γαλλία, έκανε οργανωμένη προσπάθεια αναδιοργάνωσης του κράτους σε στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο. Την ίδια εποχή εκδηλώθηκε επίσης και μια σημαντική πνευματική κίνηση, με στόχο τη δημιουργία εθνικού κράτους⁴⁰.

Μεγάλες μορφές της γερμανικής διανόησης άρχισαν να κάνουν λόγο για ύπαρξη κοινού έθνους, υποδαυλίζοντας την εθνική αφύπνιση⁴¹. Απέναντι στους Γάλλους, που θεωρούσαν τους εαυτούς τους συνεχιστές της αρχαίας Ρώμης και κληρονομιάς, οι Γερμανοί αναζήτησαν στήριξη και συγγένεια στην ελληνική κλασική αρχαιότητα και την ανθρωπιστική παιδεία⁴², την οποία πρώτοι είχαν αναγνωρίσει, λίγο νωρίτερα, οι Winkelmann και Goethe⁴³. Οι Γερμανοί στράφηκαν στην αρχαία Ελλάδα, αναζήτησαν ομοιότητες και τις βρήκαν. Αρχικά, τα γερμανικά κρατίδια ταυτίστηκαν με τις αρχαίες πόλεις-κράτη, καθώς, ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, είχαν αυτόνομη κρατική υπόσταση και απολάμβαναν ελευθερία, ανήκαν όμως στο ίδιο έθνος, είχαν την ίδια γλώσσα και τον ίδιο πολιτισμό. Η σύνδεση Γερμανίας και αρχαίας Ελλάδας, βασιζόταν ακόμα στην έννοια της ελευθερίας. Αυτό θα άλλαζε λίγο αργότερα, όταν η Πρωσία θα παρουσιαζόταν ως ηγέτης της ένωσης των γερμανικών κρατιδίων. Και πάλι βρέθηκε συγγένεια με την αρχαία ελληνική ιστορία, με τον Droysen να παρουσιάζει τη Μακεδονία και την κυριαρχία της επί των ελληνικών πόλεων-κρατών ως τη δύναμη που είχε ισχυροποιήσει την Ελλάδα. Πλέον, το ιδανικό της ελευθερίας έδινε τη θέση του σε αυτό του εθνικού κράτους, ενώ, για μια ακόμα φορά, η αρχαία Ελλάδα είχε καταστεί μέσο ιδεολογικής στήριξης, αλλά και εργαλείο πολιτικής⁴⁴.

Η στενή σχέση της γερμανικής διανόησης με την αρχαία Ελλάδα, εκτός από τη χρησιμοποίησή της σε πολιτικό επίπεδο, είχε και άλλες σοβαρές παραμέτρους. Επηρέασε την εξέλιξη των ανθρωπιστικών επιστημών, οδήγησε στη δημιουργία της επιστήμης της αρχαιολογίας⁴⁵ και στη σύνδεση της ιστορίας με τα εθνικά κράτη⁴⁶, ενώ διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό την εικόνα της αρχαίας Ελλάδας, η οποία παραμένει σταθερή έως σήμερα⁴⁷.

⁴⁰ Berstein, Milza, 1997: 520-523. Για τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα την ίδια εποχή και τη δημιουργία των πρώτων εθνικών κρατών στην Ευρώπη βλ. επίσης Βερέμης, Κολιόπουλος, 2006: 40-41.

⁴¹ Funke, 1996: 86-88, Berstein, Milza, 1997: 522.

⁴² Funke, 1996 :88-89, Χρυσός, 1996: 15-16.

⁴³ Funke, 1996:87, Καλπαξής, 1996:46.

⁴⁴ Funke, 1996: 84-100.

⁴⁵ Gehrke, 1996:68.

⁴⁶ Gehrke, 1996: 64-73, Λιάκος, 2007:88.

⁴⁷ Χρυσός, 1996:17.

Οι παράμετροι αυτές μπορούν να αναζητηθούν έως σήμερα και στη σχέση που ανέπτυξε ο νεώτερος ελληνισμός με τον κλασικό πολιτισμό και την υπόλοιπη Ευρώπη. Οι τρεις αυτοί παράγοντες και η επίδραση που άσκησαν ο ένας στον άλλο συνέβαλαν ουσιαστικά στην ίδρυση του σύγχρονου ελληνικού κράτους, στη διαμόρφωση της δικής του αντίληψης για την αρχαιότητα και στη χάραξη της εθνικής του πολιτικής ως προς την πολιτιστική του κληρονομιά.

Ελληνισμός και κλασική αρχαιότητα

Το έντονο ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για την κλασική αρχαιότητα και τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό είχε ως αποτέλεσμα την αφύπνιση και την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων. Η επαφή των μορφωμένων και πλούσιων Ελλήνων, λογίων και εμπόρων, με τη φωτισμένη Ευρώπη οδήγησε στο πνευματικό κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού, το οποίο συνέδεσε τον νεώτερο ελληνισμό με την κλασική αρχαιότητα και συνέβαλε στην προετοιμασία της Επανάστασης. Οι Έλληνες συνδέθηκαν, ως κληρονόμοι, με το παρελθόν τους, διεκδικώντας το μέλλον τους και συνειδητοποίησαν πως η πατρογονική τους κληρονομιά θα μπορούσε να ευνοήσει, με ευρωπαϊκή συνδρομή, τη δημιουργία δικού τους κράτους⁴⁸.

Προς αυτή την κατεύθυνση σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι αρχαιότητες, ζωντανοί μάρτυρες του ελληνικού πολιτισμού⁴⁹. Πριν ακόμα την ίδρυση ελληνικού κράτους, προσωπικότητες όπως ο Ρήγας και αργότερα ο Αδαμάντιος Κοραής, ο σημαντικότερος εκπρόσωπος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, άρχισαν να εκδηλώνουν ενδιαφέρον για την προστασία τους, έστω και σε θεωρητικό επίπεδο⁵⁰. Από τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης και έως την ίδρυση του ελληνικού κράτους, πραγματοποιήθηκαν συγκεκριμένες νομοθετικές

⁴⁸ Δημαράς, 1998: 18-19, 127-137, Κόκκου, 1977: 27, Καλπαξής, 1990: 17. Μείζονος σημασίας υπήρξε ο ρόλος της τάξης των Φαναριωτών. Ορθόδοξοι, χωρίς να ανήκουν στην ίδια εθνότητα και ιδιαίτερα μορφωμένοι επιζητούσαν την κοινωνική και οικονομική τους άνοδο μέσα από το Πατριαρχείο, το οποίο ήταν ελληνόφωνο. Ερχόμενοι σε επαφή με τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό επέτυχαν να συνδέσουν την «ρωμαϊκή πραγματικότητα» με τη δυτική και την ελληνική παιδεία. Με βάση την ελληνική γλώσσα έθεσαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του κινήματος του νεοελληνικού Διαφωτισμού και τη διεκδίκηση της εθνικής ανεξαρτησίας των Ελλήνων. Για το ρόλο των Φαναριωτών και της αναδυόμενης τάξης των εμπόρων κατά το 17^ο και 18^ο αιώνα βλ. Κωστής, 2020: 31-114. Για το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε το εθνικό κίνημα των Ελλήνων βλ. Βερέμης, Κολιόπουλος, 206: 19-54.

⁴⁹ Για το ρόλο που έλαβαν οι αρχαιότητες στην ίδρυση του ελληνικού κράτους βλ. επίσης Hamilakis-Yalouri, 1996: 121-123.

⁵⁰ Κόκκου, 1997:27-31, Πετράκος, 2013:11.

και διοικητικές πράξεις, με σταθμό για τις αρχαιότητες την παράγραφο ΙΗ΄ του νέου Συντάγματος της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας, το 1827, με την οποία απαγορευόταν η πώληση ή μεταφορά αρχαίων έξω από την ελληνική επικράτεια⁵¹. Οι αποφάσεις αυτές αποτελούν τις πρώτες ουσιαστικές προσπάθειες διαχείρισης και προστασίας των ελληνικών αρχαιοτήτων από τους άμεσους και φυσικούς κληρονόμους τους.

Η Ελληνική Επανάσταση στέφθηκε με επιτυχία, χάρη και στο φιλελληνικό κίνημα⁵², το οποίο έθρεψε το έντονο ευρωπαϊκό ενδιαφέρον και η αγάπη για την αρχαία Ελλάδα, αλλά και την πολύτιμη υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες, ανταγωνιζόμενες η μία την άλλη, διεκδικούσαν τα δικά τους συμφέροντα. Τα συμφέροντα αυτά είχαν να κάνουν και με τις ελληνικές αρχαιότητες⁵³. Η μέριμνα για την προστασία τους συνεχίστηκε και μετά την ίδρυση του νέου κράτους, επικεντρωνόταν δε, κυρίως, στην προσπάθεια διάσωσής τους από τη λεηλασία των ξένων, που είχε εξελιχθεί σε μάστιγα⁵⁴. Για τους Ευρωπαίους, η κατοχή των αρχαιοτήτων έφτασε να αποτελεί αντικείμενο γοήτρου, ανταγωνισμού, αλλά και πολιτικής ισχύος. Για τους Έλληνες, αποτελούσε την επιβεβαίωση πως ήταν οι άμεσοι κληρονόμοι του κλασικού πολιτισμού, οι οποίοι όμως έπρεπε συνεχώς να αποδεικνύουν πως ήταν, πράγματι, άξιοι μιας τέτοιας κληρονομιάς⁵⁵.

Ο Ιωάννης Καποδίστριας έλαβε μέτρα για την προστασία και ανάδειξη των αρχαιοτήτων, αμέσως μόλις ανέλαβε τα καθήκοντα του Κυβερνήτη. Κατά τη σύντομη διάρκεια της διακυβέρνησής του λειτούργησαν, για πρώτη φορά, το 1829, επίσημοι φορείς προστασίας τους, η Αρχαιολογική Υπηρεσία και το πρώτο Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αίγινα⁵⁶. Η παραχώρηση, ωστόσο, των πρώτων ευρημάτων της Ολυμπίας, που είχαν έρθει στο φως από τη Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μοριά, στους Γάλλους, για διπλωματικούς

⁵¹ Κόκκου, 1997:16, Πετράκος, 2013, I: 11-19.

⁵² Κόκκου, 1997: 16. Ο Φιλελληνισμός, κίνημα ευρωπαϊκό, το οποίο αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του Κλασικισμού και του Ρομαντισμού, συνέβαλε ουσιαστικά στον ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, καθώς επέτυχε να αλλάξει την αρνητική στάση που υπήρχε έως τότε μεταξύ Δυτικών και Ελλήνων. Βασικά στοιχεία του κινήματος αποτελούσαν η αγάπη για τον κλασικό πολιτισμό, όπως τον είχε γνωρίσει η Ευρώπη μέσα από τους περιηγητές της εποχής και η ελπίδα πως με την απελευθέρωση της Ελλάδας θα αναβίωνε ο αρχαίος πολιτισμός, αφού άλλωστε οι σύγχρονοι Έλληνες θεωρούνταν απόγονοι των αρχαίων (Βερέμης, Κολιόπουλος, 2006: 44).

⁵³ Καλπαζής, 1996:48.

⁵⁴ Κόκκου, 1997:48.

⁵⁵ Καλπαζής, 1990: 17-22, Χαμηλάκης, 2012:105-107.

⁵⁶ Παρά το γεγονός πως, επίσημα, έτος ίδρυσης της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας θεωρείται το 1833, στο πλαίσιο της νέας οργάνωσης του κράτους κατά την Οθωνική περίοδο, η πρώτη ίδρυση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας πραγματοποιήθηκε το 1829, από τον Καποδίστρια, με Έφορο και διευθυντή του Μουσείου τον Ανδρέα Μουστοξύδη (Πετράκος, 2012, I:41).

λόγους, αποτέλεσε αιτία σφοδρών επικρίσεων. Το γεγονός αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων και της εμπλοκής των αρχαίων σε πολιτικές σκοπιμότητες⁵⁷.

Ουσιαστικό και οργανωμένο έργο για τη διαχείριση των αρχαιοτήτων επιτελέστηκε στα χρόνια του Όθωνα. Η ίδρυση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, το 1833, η ψήφιση του πρώτου Αρχαιολογικού Νόμου που καθόριζε κάθε θέμα που αφορούσε στις αρχαιότητες, το 1834, η ίδρυση της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, πολύτιμης αρωγού του επίσημου κράτους στον τομέα της έρευνας και προστασίας των αρχαιοτήτων, το 1837, η έκδοση Αρχαιολογικής Εφημερίδας, την ίδια χρονιά, καθώς και οι πρώτες αναστηλώσεις της Ακρόπολης των Αθηνών, οι οποίες ξεκίνησαν την ίδια εποχή⁵⁸, αποτελούν χρονολογίες - σταθμούς για την προστασία των αρχαιοτήτων στην Ελλάδα.

Από τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα άρχισαν να ιδρύονται οι Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές, οι οποίες εξαρχής συνδέθηκαν με πολιτικές σκοπιμότητες και με προσπάθεια άσκησης επιρροής στο νεοσύστατο κράτος⁵⁹. Το ίδιο και οι μεγάλες ανασκαφές που άρχισαν να διενεργούνται λίγο αργότερα, με πρώτη την ανασκαφή της Ολυμπίας, το 1875⁶⁰. Η Σύμβαση που υπογράφηκε μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, η οποία καθόριζε τους όρους κάτω από τους οποίους θα πραγματοποιούνταν η ανασκαφική έρευνα, υπήρξε πρότυπο και για άλλες ανασκαφές, αργότερα⁶¹.

⁵⁷ Κόκκου, 1997: 46-68, Πετράκος, 2013, I: 20-39, 69-77.

⁵⁸ Κόκκου, 1997: 69-116, Πετράκος, 2013, I: 86-135, Μαλλούχου-Tufano, 2008:16-159.

⁵⁹ Nikolentzos, 2008: 116.

⁶⁰ Καλπαξής, 1990:21, 1996:50.

⁶¹ Χατζή, 2008: 22.

Η Ολυμπία από την αρχαιότητα έως την εκ νέου ανακάλυψή της, τον 19^ο αιώνα

*Το Ιερό της Ολυμπίας στην αρχαιότητα*⁶²

Η χώρα των Ηλείων, στη ΒΔ Πελοπόννησο, είναι περιοχή ιδιαίτερα εύφορη, με χαμηλό ανάγλυφο, ήπιο κλίμα, πλούσια ποτάμια και λίμνες⁶³. Απομονωμένη από την υπόλοιπη Ελλάδα, από τα βουνά της Αρκαδίας, στ' ανατολικά και τη θάλασσα του Ιονίου, δυτικά, χωρίς ιδιαίτερη πολιτική και στρατιωτική δράση κατά τους αρχαίους χρόνους, αποτελούνταν από τέσσερις περιφέρειες, την Κοίλη Ήλιδα, την ορεινή Ακρόρεια, την Πισάτιδα, όπου το Ιερό της Ολυμπίας, και την Τριφυλία. Από αυτές, μόνον οι κάτοικοι της Κοίλης Ήλιδας είχαν το δικαίωμα του πολίτη, ενώ οι υπόλοιποι ήταν περίοικοι⁶⁴. Τα φύλα που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, στην αυγή των ιστορικών χρόνων, προερχόμενα απ' όλα τα μέρη της Ελλάδας, διαμόρφωσαν μια ηλειακή κοινή, ενώ ο συγκερασμός των παραδόσεων που έφεραν μαζί τους συντέλεσε στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων και στην καθιέρωση του Ιερού της Ολυμπίας ως του μεγαλύτερου πανελλήνιου Ιερού στην Ελλάδα⁶⁵. Η Ηλεία, τουλάχιστον έως τον 5^ο αι. π.Χ. και με ελάχιστες εξαιρέσεις, ως χώρα ιερή, απόλαυσε μακρά περίοδο ειρήνης και ευημερίας, ενώ το κράτος της Ήλιδας, με έντονα θεοκρατικό πολίτευμα, διαμόρφωσε έναν ιδιόμορφο χαρακτήρα, τελείως διαφορετικό, σε σχέση με τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις-κράτη, δομημένο στη βάση της προετοιμασίας των Ολυμπιακών Αγώνων⁶⁶.

Το Ιερό της Ολυμπίας, στη συμβολή των ποταμών Αλφειού και Κλαδέου, σε μια κοιλάδα πλασιωμένη από χαμηλούς λόφους, πλούσια σε νερό και βλάστηση, με ήπιο κλίμα και επικοινωνία με Ανατολή και Δύση, μέσω της θάλασσας του Ιονίου⁶⁷, ήταν αφιερωμένο στον Δία, ο οποίος λατρευόταν εκεί, αδιάλειπτα, για χίλια και πλέον χρόνια (εικ.1,2). Το όνομα «Άλτις» προέρχεται από το αφιερωμένο στον θεό άλσος από λεύκες, πλατάνια και αγριελιές που υπήρχε εκεί⁶⁸. Οι διαφορετικοί μύθοι για την ίδρυσή του, συνδεδεμένοι όλοι με καθιέρωση

⁶²Για την εξέλιξη του Ιερού στην αρχαιότητα, την έρευνα και τα ευρήματά του βασικές είναι οι δημοσιεύσεις των Γερμανών ανασκαφέων στα OLYMPIA I-V, τα Olympia Berichte και Olympische Forschungen. Για την ιστορία του Ιερού: Curtius, 1897:116-65, Λεονάρδος, 1901, Παπανδρέου, 1924 (1991): 263-324, Κοντής, 1958, Kunze, 1972: 9-25, Herrmann, 1972, Παπαχατζής, 2002: 225-325. Πιο γενικές αναφορές στα: Γιαλούρης, 1996, Αραπογιάννη, 2001, Χατζή, 2008, Gehrke, 2013: 25-31, Kyrieleis, 2011, Kyrieleis, 2013: 33-37. Επίσης, στο Βαλαβάνης, 2004, όπου η Ολυμπία προσεγγίζεται σε σχέση με τον αθλητισμό και τους αγώνες της, γίνεται χρήσιμη αναφορά στην εξέλιξη του Ιερού.

⁶³ Για την Ηλεία από γεωγραφικής άποψης, Παπανδρέου 1924 (1991):7-27.

⁶⁴ Παπανδρέου, 1924 (1991): 264-265, Γιαλούρης, 1996: 27-28, Gehrke, 2013 :25-26.

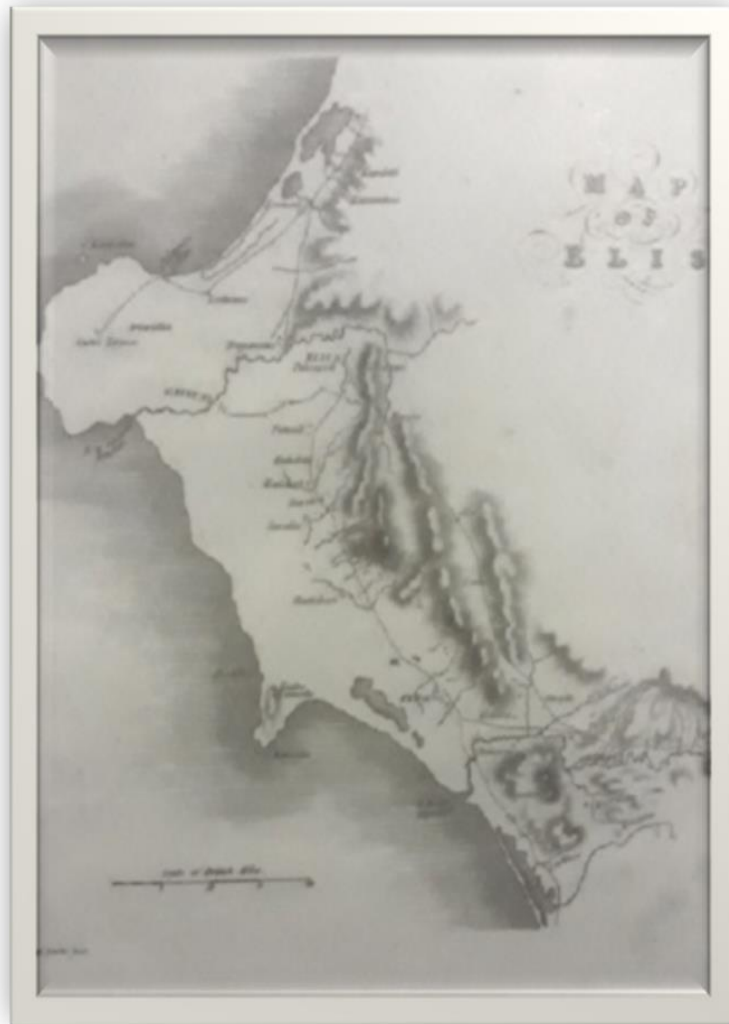
⁶⁵ Γιαλούρης, 1996:70-77, Gehrke, 2013: 25.

⁶⁶ Παπανδρέου 1924 (1991): 273, Γιαλούρης, 1996: 78.

⁶⁷ Λεονάρδος, 1901: 7-13.

⁶⁸ Πausanias, Ηλιακά, V 10, 1, Παπαχατζής, 2002: 242, Herrmann, 1972:35-36.

αγώνων, φανερώνουν τη σχέση της Ηλείας με πανάρχαιες, σημαντικότες λατρείες, ενώ αντανακλούν τα ιστορικά γεγονότα στην περιοχή και την πολύχρονη διαμάχη Ηλείων και Πισατών για την κυριαρχία του Ιερού. Χαρακτηριστικότερος, ο διπλός μύθος του Ηρακλή, ως ιδρυτή του Ιερού: του Ιδαίου Ηρακλή, σύμφωνα με τη μία παράδοση και του γιού του Δία, σύμφωνα με την άλλη⁶⁹.

1.Χάρτης της Ηλείας σε έκδοση του 1824 (Σπυρόπουλος, 2016:2)

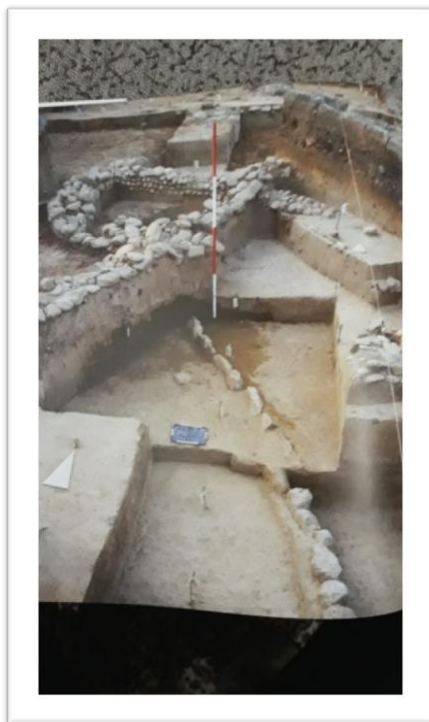
⁶⁹ Για τους μύθους σχετικά με τη θέσπιση των αγώνων Λεονάρδος, 1901:15-17, Παπαχατζής, 2002: 228-236, Herrmann, 1972: 37-48, Γιαλούρης, 1996: 70-72.

2.Άποψη του Ιερού της Ολυμπίας. (Gehrke, 2013: 24).

Η κατοίκηση στον ευρύτερο χώρο της Άλτεως ανάγεται στη νεολιθική εποχή. Το αρχαιότερο-σημείο εντός της Άλτεως είναι ο ΠΕ II τύμβος κάτω από το Πελόπιον, ο οποίος είχε λατρευτικό χαρακτήρα (εικ.3). Κεραμική της περιόδου, από τα αψιδωτά κτίρια που ήρθαν στο φως, η οποία συνδέεται με τον πολιτισμό Cetina των δαλματικών ακτών, φανερώνει τις επαφές που υπήρχαν, μέσω του Αλφειού και του Ιονίου Πελάγους με τη Δύση. Η κατοίκηση συνεχίστηκε κατά τους ΜΕ χρόνους από αγροτικούς πληθυσμούς, ενώ την ΥΕ περίοδο υπήρξε έντονη κατοίκηση στην ευρύτερη περιοχή του Ιερού. Ήδη από τους προϊστορικούς ακόμα χρόνους, στους νότιους πρόποδες του Κρόνιου λόφου, ο οποίος φέρει το όνομα του πατέρα των θεών, βρίσκονταν ιερά αφιερωμένα σε πανάρχαιες, αρχέγονες θεότητες, όπως η Γαία, η Ρέα, η Ειλείθυια⁷⁰.

⁷⁰ Herrmann, 1972:49-65. Για την προϊστορική περίοδο στο χώρο της Άλτεως, Dörpfeld, 1935. Βλ.επίσης σχετικά υποσημείωση 77. Για την ΥΕ κατοίκηση στην περιοχή BCH 83 (1959): 655, BCH 84 (1960): 720, BCH 85 (1961): 722, ΑΔ 17 (1961/2), Β': 105-107, Herrmann, 1962: 3-34, Vikatou, 2013:39-43. Η έρευνα του ιερού της Ειλείθυιας είναι πρόσφατη (βλ. σχετικά Moustaka, 2013:97-98).

3

3. Η ανασκαφή στο Πελόπιον. Διακρίνονται τα αψιδωτά κτίσματα κάτω από τον τύμβο. (Kyrieleis, 2013: 32).

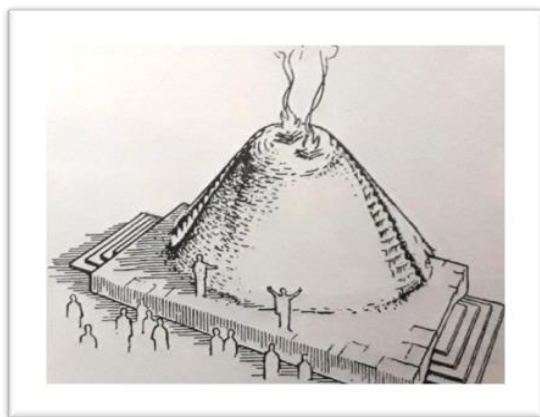
Η λατρεία του Δία εδραιώθηκε από τον Όξυλο, αρχηγό των Αιτωλών, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην κοίλη Ήλιδα την περίοδο της λεγόμενης «Καθόδου των Δωριέων». Ο Όξυλος πραγματοποίησε τον πρώτο συνοικισμό και κατέλαβε την Πισάτιδα. Στο Ιερό άρχισε να λατρεύεται ο Δίας, μαζί με τους τοπικούς ήρωες και τις παλαιότερες θεότητες⁷¹.

Η εξέλιξη και λειτουργία του, κατά τους ιστορικούς χρόνους, επηρεάστηκε άμεσα από τα ιστορικά γεγονότα της Ελλάδας. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, οι αγώνες αναδιοργανώθηκαν από τον απόγονο του Όξυλου, Ίφιτο, τον 8^ο αιώνα π.Χ. Η παράδοση θέλει τον Ίφιτο, μαζί με το βασιλιά της Πίσας Κλεωσθένη και της Σπάρτης Λυκούργο να έχουν καθιερώσει την εκεχειρία, ανακηρύσσοντας την Ηλεία «ιερά του Διός»⁷². Οι στάχτες των

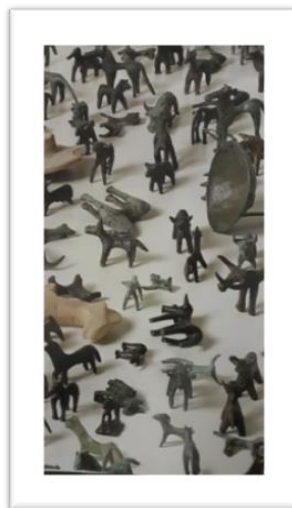
⁷¹ Λεονάρδος, 1901:17, Παπανδρέου 1924 (1991):264-267, Herrmann, 1972: 66.

⁷² Λεονάρδος, 1901:17-18, Παπανδρέου 1924 (1991): 267, Herrmann, 1972: 66-79, Mallwitz, 1980: 19. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, οι πρώτοι Ολυμπιακοί αγώνες πραγματοποιήθηκαν το 776 π.Χ. Η

θυσιών προς τιμήν του θεού άρχισαν να σχηματίζουν μεγάλο βωμό⁷³, ο οποίος δέσποζε στην Άλτη, ενώ προσκυνητές, αγρότες και κτηνοτρόφοι, από διάφορα μέρη της Ελλάδας άρχισαν να φθάνουν στο Ιερό, που συνεχώς αποκτούσε φήμη, προσφέροντας τα πρώτα αφιερώματα, κυρίως χάλκινα και πήλινα ειδώλια ζώων (εικ. 4,5)⁷⁴.

4

5

4.Σχεδιαστική αναπαράσταση του βωμού του Διός (Παπαχατζής, 2002: 265).

5.Πήλινα και χάλκινα αναθηματικά ειδώλια ζώων (Χατζή, 2008: 36).

Σύμφωνα με την έως πρότινος επικρατούσα άποψη το Ιερό βρισκόταν στην κυριαρχία των Ηλείων, μέχρι το 668 π.Χ., όταν οι Πισάτες, με τη βοήθεια του Άργους, της Μεσσηνίας και της Αρκαδίας το επανέκτησαν⁷⁵. Κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, το Ιερό, ήδη σημαντικό μαντείο, αποκτούσε συνεχώς φήμη. Στη λατρεία του Διός και τους αγώνες προς τιμήν του, στους οποίους εντάσσονταν όλο και περισσότερα αθλήματα, συμμετείχαν όλο και περισσότεροι Έλληνες από τη μητροπολιτική Ελλάδα και τις αποικίες⁷⁶. Την εποχή εκείνη, διαμορφώθηκε το πρώτο Στάδιο, ανατολικά του βωμού του Διός και ο τύμβος του Πελοπίου

αρχαιολογική έρευνα τους τοποθετεί περίπου το 700 (βλ. σχετικά Βαλαβάνης 2004: 39, 43-44, 47, ο οποίος στηρίζεται σε μελέτη του Mallwitz).

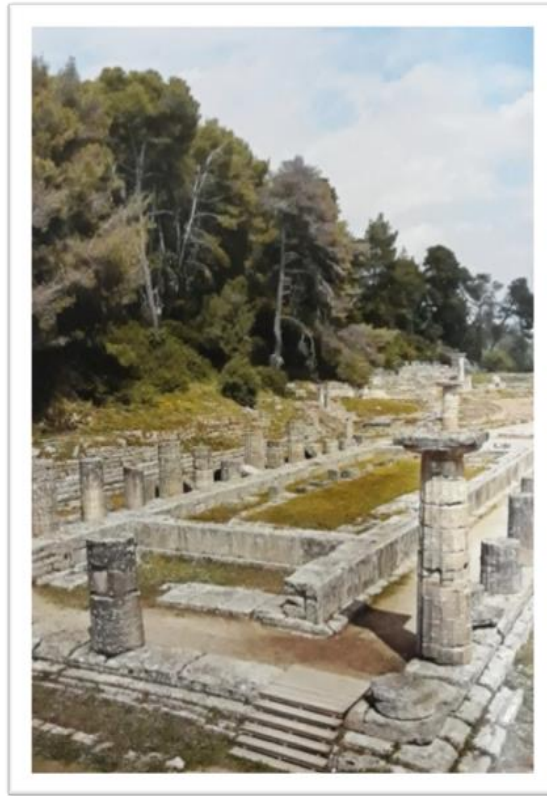
⁷³ Πausanias, *Ηλιακά*, V, 13, 7-8, Παπαχατζής, 2002:265-267

⁷⁴ Για τα αφιερώματα στο Ιερό, γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων, Heilmeyer 1972, Heilmeyer, 1979, Zimmermann 1989, Kyrieleis 2006, Heilmeyer, 2002: 85-89. Επίσης, Willemsen, 1957, Maaß, 1978, Philipp, 1981.

⁷⁵ Λεονάρδος, 1901:19, Παπανδρέου 1924 (1991):271.

⁷⁶ Herrmann, 1972: 80-119.

απέκτησε εκ νέου σημασία⁷⁷. Ιδρύθηκαν, επίσης, ο ναός της Ήρας⁷⁸, οι πρώτοι θησαυροί⁷⁹, τμήμα του Βουλευτηρίου⁸⁰, έδρας της Βουλής των Ηλείων και το Πρυτανείο⁸¹, κέντρο διοίκησης και έδρα των κριτών, όπου φυλασσόταν η ιερή Εστία (εικ. 6-10).

6

6. Άποψη του ναού της Ήρας από Δ, ΝΔ (Χατζή, 2008: 158).

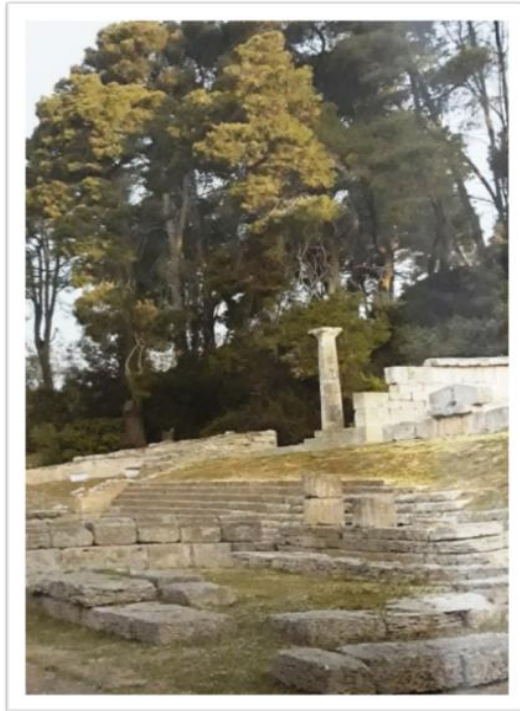
⁷⁷ Οι πρόσφατες έρευνες του Kyrieleis έχουν αλλάξει τα τελευταία χρόνια σε μεγάλο βαθμό την εικόνα του Ιερού. Αν και δεν μπορούμε να επεκταθούμε στο πλαίσιο αυτό, καθώς δεν αποτελεί το θέμα της παρούσας εργασίας, από την σημαντική και ευρεία βιβλιογραφία, θα πρέπει να αναφερθούν τα εξής: Kyrieleis, H. 2003. Die Untersuchungen zur Frühzeit Olympias im Bereich des Prytaneion, 1986/87 und 1990/1991 στο: OIBer 12, 2003, 66-154. Kyrieleis, H. 2006. Anfänge und Frühzeit des Heiligtums von Olympia, OF 31, Berlin 2006. Kyrieleis, H. 2007. “Το Πελόπιο και η πρώιμη λατρεία του Πέλοπα στην Ολυμπία” στο: *Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Πύργος-Γαστούνη-Αμαλιάδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005)*, Τόμ. Β’, Αθήνα 2007, 193-205.

⁷⁸ Για τα κτήρια του Ιερού οι πρώτες δημοσιεύσεις στο *OLYMPIA, Die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung II, Die Baudenkmäler*, Berlin 1892-1896. Για το ναό της Ήρας, Dörpfeld, 1935: 125, Mallwitz, 1972:137-149.

⁷⁹ Mallwitz, 1972: 163-179.

⁸⁰ Mallwitz, 1972: 235-240.

⁸¹ Mallwitz, 1961: 125-128.

7

7.Άποψη του ανδρήρου των θησαυρών. Διακρίνεται ο μερικώς αναστηλωμένος θησαυρός των Σικυνών (Χατζή, 2008: 168).

8

9

8.Χάλκινη σφυρήλατη γυναικεία περωτή μορφή, ίσως Σφίγγα, αρχαϊκών χρόνων. (Χατζή, 2008: 126).

9.Χάλκινο περίτμητο έλασμα με μορφή Γοργούς, επίσημα ασπίδας. Αρχαϊκών χρόνων (Χατζή, 2008: 152)

10

10. Πήλινα γραπτά αρχιτεκτονικά μέλη από το αέτωμα του θησαυρού των Γελών (Χατζή, 2008: 165).

Το 580 π.Χ., οι Ηλείοι νίκησαν και πάλι τους Πισάτες με τη βοήθεια των Σπαρτιατών, καταλαμβάνοντας, μάλιστα, και μεγάλο τμήμα της Τριφυλίας⁸². Έκτοτε, και έως τον 4^ο αιώνα, η περιοχή, χάρη στην ουδετερότητα που γνώρισε, απόλαυσε μακρά περίοδο ακμής και ευημερίας, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις-κράτη. Πλούσια αφιερώματα σωρεύτηκαν στο Ιερό, κυρίως λάφυρα πολέμων προς τον πολεμικό θεό Δία⁸³. Ανάμεσά τους, εξαιρετά δείγματα χαλκοπλαστικής, με επιρροές από την Ανατολή, αλλά και αφιερώματα από τα νησιά, την Πελοπόννησο και άλλα μέρη της Ελλάδας⁸⁴. Ξεχωρίζουν τα μεγάλα έργα πηλοπλαστικής που άρχισαν να κατασκευάζονται από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα και προορίζονταν ως διακοσμητικές επιστέψεις των κτηρίων της Άλτεως ή αναθήματα⁸⁵ (εικ.11-12).

⁸² Παπανδρέου 1924 (1991): 272-274.

⁸³ Για τα αφιερώματα που αφορούν σε οπλισμό Kunze, 1956:69-74, 1958: 94-107, Bol, 1989, Philipp, 2004, Frielinghaus, 2011.

⁸⁴ Herrmann, H.-V. 1966, Herrmann, 1979, Borell, Ritting, 1998, Kunze, 1994.

⁸⁵ Moustaka, 1993. Για τις κεραμώσεις, Heiden, 1995.

11. Το πήλινο σύμπλεγμα Δία–Γανυμήδη, κεντρικό ακρωτήριο κτηρίου. Εξαιρετο δείγμα μεγάλης πηλοπλαστικής. 5^{ος} αι. π.Χ. (Χατζή, 2008: 176).

12. Ένα από τα πολυτιμότερα ευρήματα του Ιερού, το κράνος του Μιλτιάδη. Ο Αθηναίος στρατηγός το αφιέρωσε στον Δία μετά τη νίκη του στη μάχη του Μαραθώνα. (Χατζή, 2008: 142).

Ο δεύτερος συνοικισμός της Ήλιδας, το 471 π.Χ., την καθιέρωσε ως ένα ισχυρό κράτος. Το Ιερό γνώρισε τότε τη μεγαλύτερη ακμή του, προσελκύοντας όλο και περισσότερους αθλητές και θεατές και αυξάνοντας συνεχώς το κύρος του. Η περίοδος συνέπεσε με τη θριαμβευτική νίκη των ενωμένων Ελλήνων εναντίον των Περσών⁸⁶. Το Ιερό της Ολυμπίας έγινε πανελλήνιο κέντρο, στο οποίο οι Έλληνες παρακολουθούσαν τους αγώνες, έχοντας επίγνωση της εθνικής τους συνείδησης. Παράλληλα, η Ολυμπία κατέστη κέντρο συνάθροισης πνευματικών ανθρώπων που αποκτούσαν τη δυνατότητα να παρουσιάσουν το έργο τους σε ευρύ κοινό. Στην Ολυμπία καλλιεργήθηκε η αγάπη για τον πρωταθλητισμό και το εὖ αγωνίζεσθαι⁸⁷.

⁸⁶ Παπανδρέου, 1924 (1991):279-283.

⁸⁷ Γιαλούρης, 1992:84-85, 165.

Την εποχή αυτή το Ιερό γνώρισε μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα⁸⁸. Κατασκευάστηκε ο ναός του Διός⁸⁹, το Στάδιο μεταφέρθηκε ανατολικά, ενώ στα νότια αυτού ιδρύθηκε ο Ιππόδρομος. Συντηρήθηκαν τα υπάρχοντα κτήρια, κατασκευάστηκαν βωμοί, ολοκληρώθηκε η ανέγερση των θησαυρών, κτίστηκε ο Θεηκολεών, το Ηρώον⁹⁰, τα πρώτα λουτρά πλησίον του Κλαδέου⁹¹ και το εργαστήριο του Φειδία, όπου κατασκευάστηκε το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Διός, ένα από τα επτά θαύματα του αρχαίου κόσμου⁹². Στην Άλτη αφιερώθηκαν εξέχοντα έργα τέχνης, κάποια σπουδαίων καλλιτεχνών της αρχαιότητας, όπως του Φειδία, του Μύρωνα, του Ονάτα, του Πολυκλείτου. Από την περίοδο αυτή, ξεχωρίζουν οι μοναδικές γλυπτικές συνθέσεις του ναού του Διός, εξαιρετα δείγματα αυστηρορυθμικής τέχνης⁹³. Στις αετωματικές του συνθέσεις απεικονίζονται η αρματοδρομία Πέλοπα - Οινόμαου και η Κενταυρομαχία, ενώ στις μετόπες, οι άθλοι του Ηρακλή. Από τον 5^ο αιώνα προέρχεται το περίφημο άγαλμα της Νίκης του Παιωνίου⁹⁴, ανάθημα των Μεσσηνίων και Ναυπακτίων για τη νίκη τους επί των Λακεδαιμονίων, όπως και σημαντικά έργα χαλκοπλαστικής, από τα οποία έχουν διασωθεί κυρίως σπαράγματα⁹⁵ (εικ. 13-16).

⁸⁸ Herrmann, 1972: 120-160.

⁸⁹ Για το ναό του Διός, OLYMPIA II, 1892-1896: 4-27. Επίσης, Mallwitz, 1972: 211-234, Herrmann, 1972: 130-150, Koenig, 2002: 131-148, Kyrieleis, 2011: 30-45.

⁹⁰ Για το Θεηκολεώνα και το Ηρώον, Mallwitz, 1972:266.

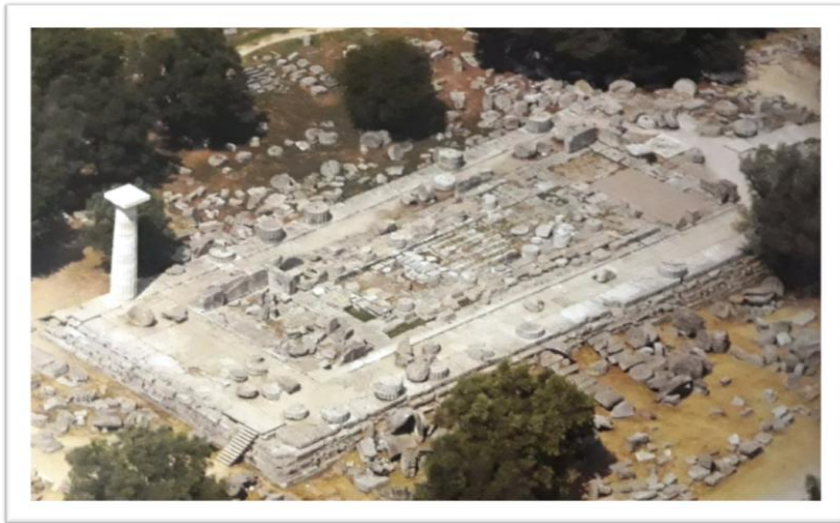
⁹¹ Mallwitz, 1972: 274.

⁹² Schiering 1991, Mallwitz-Schiering 1964.

⁹³ Για το γλυπτό διάκοσμο του ναού του Διός, Ashmole-Yalouris 1967, Herrmann 1987, Trianti, 2002: 282-300.

⁹⁴ OLYMPIA II, 1892: 153, III, 1894: 182, Herrmann, 1972: 19-160, Kyrieleis, 2011:94-96.

⁹⁵ Kyrieleis, 2011:100-102.

13

13. Ο ναός του Διός (Χατζή, 2008: 182).

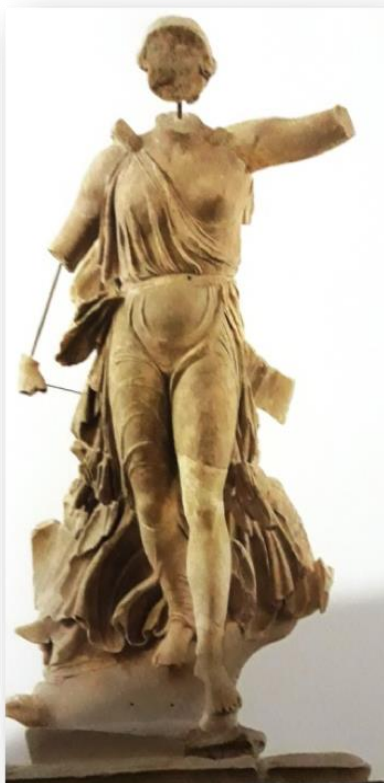
14

15

14. Ο Απόλλωνας, κεντρική μορφή του δυτικού αετώματος του ναού του Διός (Χατζή, 2008: 235).

15. Ο άθλος της κόπρου του Αυγεία. Μετόπη του ναού του Διός (Χατζή, 2008: 273).

16

16. Η Νίκη του Παιωνίου (Χατζή, 2008: 295).

Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, οι σχέσεις της Ήλιδας με τους Σπαρτιάτες διαταράχθηκαν. Πλέον, η πόλη θα συμμαχούσε ανάλογα με τα συμφέροντά της. Το 401 π.Χ. οι Σπαρτιάτες, υπό τον Άγη, εισέβαλλαν στην Ηλεία, παραβιάζοντας την ιερότητά της και την κατέστρεψαν. Το 399 π.Χ. η Ήλιδα έχασε μεγάλο τμήμα της επικράτειάς της, κράτησε, ωστόσο, την κυριαρχία του Ιερού. Τον 4^ο αιώνα, μετά την ήττα των Σπαρτιατών στη μάχη των Λεύκτρων, η Ήλιδα ανέκτησε την Ακρόρεια και την Πισάτιδα, αλλά χρειάστηκε να αντιμετωπίσει τους Αρκάδες, οι οποίοι επιτέθηκαν στην Ολυμπία, την κατέλαβαν και την παραχώρησαν για λίγο στους Πισάτες. Τους αγώνες που διοργάνωσαν από κοινού Αρκάδες και Πισάτες στιγμάτισαν αιματηρές μάχες, μέσα στην Άλτη. Όταν, αργότερα, οι Αρκάδες έκαναν ειρήνη με τους Ηλείους, η ολυμπιάδα αυτή θα χαρακτηριζόταν ανολυμπιάς και θα αποκηρυσσόταν⁹⁶.

⁹⁶ Παπανδρέου 1924 (1991): 283-295, Κοντής, 1958: 28-53, Herrmann, 1972:161-174.

Μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, η Ελλάδα γνώρισε περίοδο παρακμής, κυρίως ηθικής, η οποία αντανακλάται και στο Ιερό. Για πρώτη φορά, αθλητές προσπαθούσαν να εξαπατήσουν τους κριτές και εξαναγκάζονταν σε καταβολή προστίμων. Την ίδια εποχή, ωστόσο, σημαντικός υπήρξε ο ρόλος του Ιερού στην ανάπτυξη της πανελλήνιας ιδέας, εν όψει της ανάδυσης της δύναμης των Μακεδόνων και ενώ ο θεσμός της πόλης-κράτους είχε αρχίσει να φθίνει. Κατά τη διάρκεια της μακεδονικής δυναστείας, τα αθλητικά ιδεώδη υποχώρησαν ακόμα περισσότερο, καθώς εμφανίστηκε ο επαγγελματικός αθλητισμός. Το Ιερό κατέστη αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης και ο θρησκευτικός του χαρακτήρας υποβαθμίστηκε. Πλέον, ο αμιγώς ιερός χώρος διαχωρίστηκε από τον κοσμικό με περίβολο⁹⁷. Η Άλτις οριοθετήθηκε με την κατασκευή της Νότιας, της Νοτιοανατολικής Στοάς και της Στοάς της Ηχούς⁹⁸, η οποία κοσμήθηκε με εξαιρετες τοιχογραφίες. Ιδρύθηκε το Μητρώο⁹⁹, ο τελευταίος ναός της, αφιερωμένος στη μητέρα των θεών, το Στάδιο απέκτησε την οριστική του μορφή, ενώ προστέθηκε στην είσοδό του η Κρυπτή¹⁰⁰. Κατασκευάστηκαν, επίσης, το Λεωνίδαίο¹⁰¹, για τη φιλοξενία των επισήμων και το Φιλιπείο, ανάθημα του Φιλίππου το οποίο ολοκλήρωσε ο γιός του Αλέξανδρος, κυκλικό οικοδόμημα, κοσμημένο εσωτερικά με πέντε χρυσελεφάντινα αγάλματα της οικογένειάς του, έργα του γλύπτη Λεωχάρη¹⁰². Στα τέλη του 4^{ου} αιώνα χρονολογείται το άγαλμα του Ερμή που κρατά το μικρό Διόνυσο, έργο του Πραξιτέλη, ένα από τα γνωστότερα και σπουδαιότερα έργα γλυπτικής της αρχαιότητας¹⁰³ (εικ. 17-21).

⁹⁷ Κοντής, 1958: 35-53, Herrmann, 1972:161-174.

⁹⁸ Για τη στοά της Ηχούς, Mallwitz, 1972: 194-199, Koenigs, 1984.

⁹⁹ Mallwitz, 1972: 160-163, Hitzl, 1991.

¹⁰⁰ Mallwitz, 1961:180-194.

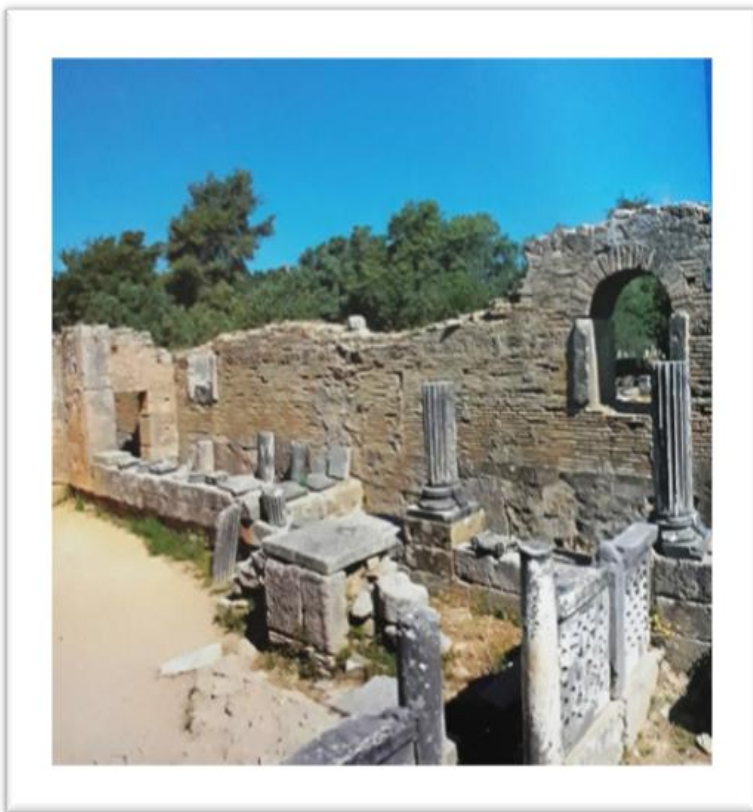
¹⁰¹ Mallwitz, 1961: 246-254.

¹⁰² Mallwitz 1972: 128-133.

¹⁰³ Το σύμπλεγμα Ερμή και Διονύσου εξαρχής ταυτίστηκε με το έργο που είδε στην Ολυμπία ο Πανσανίας τον 2^ο αι. μ.Χ. και ανέφερε ως έργο του Πραξιτέλη. Πλέον, η χρονολόγησή του στον 4^ο αι. π.Χ. και η απόδοσή του στον Πραξιτέλη αμφισβητείται από πολλούς ειδικούς, οι οποίοι με διάφορα επιχειρήματα τοποθετούν τη δημιουργία του σε διαφορετική εποχή, όπως στα τέλη της ελληνιστικής εποχής ή ακόμα και στους ρωμαϊκούς χρόνους. (Σχετικά με το θέμα, βλ. Antonsson, 1937, Σταμπολίδης, 2007: 90-96). Στην παρούσα μελέτη το γλυπτό θα αναφέρεται συμβατικά ως πρωτότυπο έργο του Πραξιτέλη.

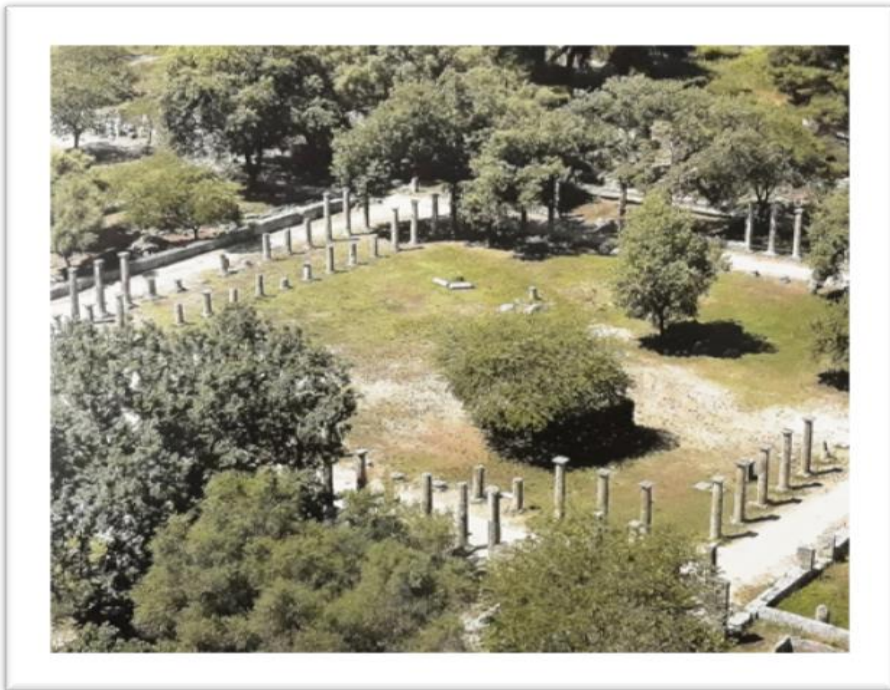
17

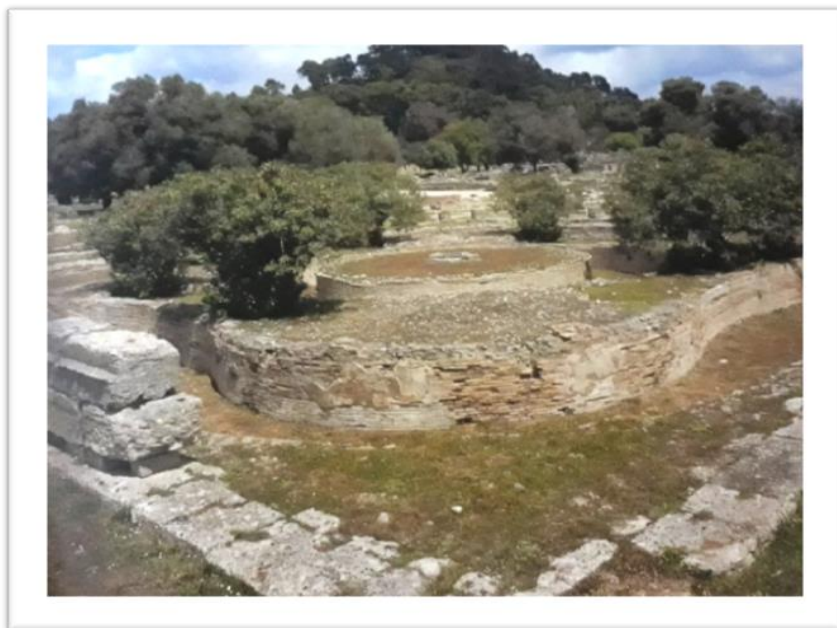
18

17.Ο Ερμής του Πραξιτέλη (Χατζή, 2008: 313).

18.Αποψη της Βασιλικής (Εργαστήριο του Φειδία). (Αραπογιάννη, 2001: 146).

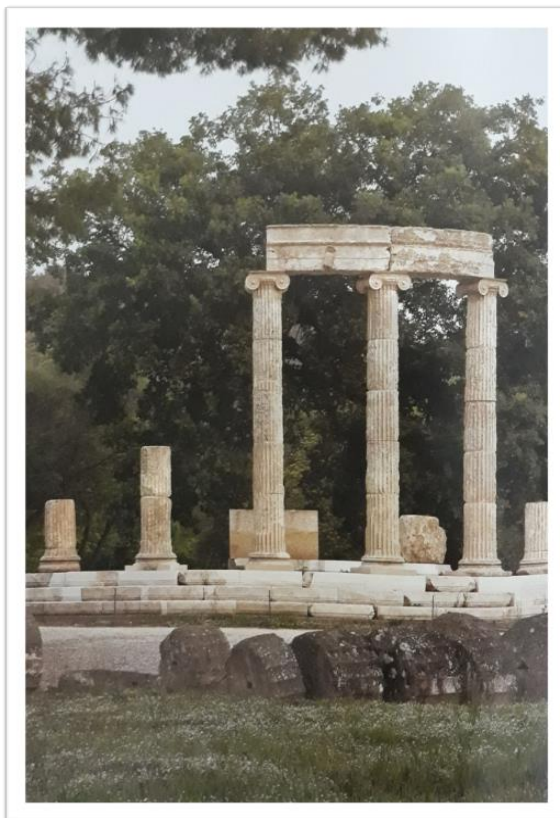
19

20

19.Αποψη της Παλαίστρας (Χατζή, 2008: 307).

20.Το Λεωνιδαίον (Χατζή, 2008: 325).

21. Το Φιλιππείον (Χατζή, 2008: 326).

Στο πλαίσιο του οικουμενικού πνεύματος των ελληνιστικών και αργότερα των ρωμαϊκών χρόνων, αθλητές συμμετείχαν από όλο τον κόσμο, διευρύνοντας τα ολυμπιακά ιδεώδη. Το 219-8 π.Χ. ο Φίλιππος ο Ε΄ εισέβαλε στο Ιερό και το κατέστρεψε. Το κράτος των Ηλείων, το οποίο συρρικνώθηκε και πάλι, εντάχθηκε, αρχικά, στην Αχαϊκή και αργότερα στην Αιτωλική Συμπολιτεία, ενώ χάρη στη φιλορωμαϊκή πολιτική που ακολούθησε, κατάφερε να μην υποστεί τις βαριές συνέπειες των υπολοίπων ελληνικών πόλεων από τους Ρωμαίους. Τα αναθήματα του Μόμμιου στο Ιερό, αλλά και των Ηλείων προς τιμήν του Ρωμαίου στρατηγού, το επιβεβαιώνουν. Δύο νέα κτίσματα κατασκευάστηκαν εκτός του περιβόλου της Άλτεως, η Παλαίστρα, στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. και το Γυμνάσιον, λίγο αργότερα. Τα δύο κτήρια, προορισμένα για την προπόνηση των αθλητών, ένωσε μεγαλοπρεπές πρότυλο¹⁰⁴.

Οι αγώνες κατά τη ρωμαϊκή περίοδο είχαν πλέον χάσει το ιδεολογικό τους υπόβαθρο. Οι Ρωμαίοι διακατέχονταν από φιλελληνικό πνεύμα, δεν μπορούσαν ωστόσο, να αντιληφθούν

¹⁰⁴ Herrmann, 1972:175-182. Για την Παλαίστρα Mallwitz, 1972: 278-284. Για το Γυμνάσιο Schleif 1935, Mallwitz, 1972:284-289, Wacker 1996.

το βαθύτερο νόημά τους και τα ιδανικά που τους διέπνεαν. Ο Σύλλας δεν δίστασε να λεηλατήσει το Ιερό προκειμένου να εξεύρει χρήματα για το β' Μιθριδατικό πόλεμο και να μεταφέρει, μετά τη νίκη του, τους 175^{ους} ολυμπιακούς αγώνες στη Ρώμη. Στα χρόνια του Αυγούστου, το κατεστραμμένο από σεισμό Μητρώον μετατράπηκε σε χώρο αυτοκρατορικής λατρείας, ενώ το Ηραίο φιλοξενούσε, πλέον, αγάλματα, τα περισσότερα επιφανών Ηλείων γυναικών. Την εποχή εκείνη, πραγματοποιήθηκαν επισκευές σε κτήρια, μεταξύ των οποίων και στο ναό του Διός, ενώ ολοκληρώθηκε η κατασκευή της Στοάς της Ηχούς¹⁰⁵.

Τα επόμενα χρόνια, την αίγλη του Ιερού δεν δίστασαν να εκμεταλλευτούν αυτοκράτορες, όπως ο Καλιγούλας, ο οποίος προσπάθησε, ανεπιτυχώς, να μεταφέρει στη Ρώμη το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Διός και ο Νέρων, ο οποίος θέλησε να λάβει μέρος στους αγώνες. Για την υποδοχή του κατασκευάστηκε μνημειώδες πρόπυλο, καθώς και έπαυλη, πάνω σε παλαιότερο κτίσμα, ωστόσο, η επεισοδιακή, 211^η ολυμπιάδα, στην οποία συμμετείχε, θεωρήθηκε, μετά το θάνατό του, άκυρη¹⁰⁶.

Ο 2^{ος} αι. μ.Χ. αποτελεί μια ακόμα μικρή περίοδο ακμής για το Ιερό, κατά την οποία ανακαινίστηκαν πολλά κτήρια και προσφέρθηκαν νέα αναθήματα. Αυτή είναι η εποχή που το γνώρισε ο περιηγητής Πausανίας. Μεγάλο έργο υπήρξε η ανέγερση μνημειώδους Νυμφαίου από τον Ηρώδη Αττικό, με το οποίο η Ολυμπία επίλυσε οριστικά το πρόβλημα της λειψυδρίας που αντιμετώπιζε επί αιώνες¹⁰⁷.

Η αίγλη των αγώνων παρέμενε ακόμα μεγάλη. Από τον 3^ο αιώνα μ.Χ., οι αγώνες απέκτησαν διεθνή εμβέλεια, όταν σε αθλητές από όλα τα μέρη της αυτοκρατορίας δόθηκε η δυνατότητα να συμμετέχουν και να ανακηρύσσονται Ολυμπιονίκες, χάρη στην ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη που απέκτησαν επί Καρακάλλα όλοι οι ελεύθεροι υπήκοοι της αυτοκρατορίας. Ενώ η ρωμαϊκή αυτοκρατορία είχε αρχίσει ήδη να παρακμάζει, σεισμοί έπληξαν το Ιερό. Ο φόβος των Ερούλων, οι οποίοι τελικά, δεν έφτασαν ποτέ στην Ολυμπία, οδήγησε στη σκόπιμη καταστροφή πολλών κτηρίων με σκοπό την κατασκευή τείχους, για την προστασία κυρίως του ναού του Διός. Στο σοβαρά πληγωμένο Ιερό, ακολούθησαν επισκευές μικρής έκτασης, κυρίως την εποχή του Διοκλητιανού, όπως και κατασκευές νέων λουτρικών

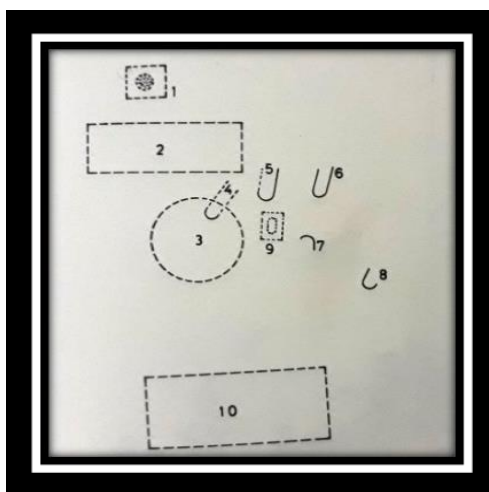
¹⁰⁵ Για την ρωμαϊκή περίοδο του Ιερού, Λεονάρδος, 1901:20, Herrmann, 1972:183-195.

¹⁰⁶ Λεονάρδος, 1901:20-21.

¹⁰⁷ Για το Νυμφαίο, Mallwitz, 1972:149-155, Bol 1984.

εγκαταστάσεων, αφού οι ολυμπιακοί αγώνες συνέχιζαν να τελούνται κανονικά και κατά τον 4^ο αι.μ. Χ¹⁰⁸.

Η απαγόρευσή τους, το 393 μ.Χ. από τον Θεοδόσιο τον Α΄ αποτέλεσε σοβαρό πλήγμα, το τελειωτικό χτύπημα, ωστόσο, δόθηκε λίγα χρόνια αργότερα, το 426 μ.Χ. από τον Θεοδόσιο τον Β΄, ο οποίος έδωσε εντολή να κλείσουν και να καταστραφούν όσα ιερά βρίσκονταν ακόμα σε λειτουργία. Κατά τον 5^ο αιώνα, στο χώρο της, ερειπωμένης, πλέον, Άλτεως, εγκαταστάθηκε χριστιανική κοινότητα κτηνοτρόφων και τεχνιτών. Σημαντικότερο σημείο της παρουσίας της, έως σήμερα, το εργαστήριο του Φειδία, το οποίο μετατράπηκε σε παλαιοχριστιανική βασιλική. Τον 6^ο αιώνα μ.Χ. δύο νέοι, ισχυρότατοι σεισμοί κατέστρεψαν οριστικά το Ιερό, ισοπεδώνοντας όσα κτήρια έστεκαν ακόμα όρθια, μεταξύ αυτών και τον ναό του Διός. Ο χριστιανικός οικισμός καταστράφηκε πιθανότατα από την επιδρομή των Αβάρων και Σλάβων, στα τέλη του αιώνα. Σλάβικα φύλα εγκαταστάθηκαν από τον 7^ο αιώνα στην περιοχή βορείως του Κρονίου, ενώ οι παχύτατες επιχώσεις των δύο ποταμών και του Κρονίου είχαν ήδη αρχίσει να καλύπτουν την Άλτη, διαφυλάσσοντας τα μνημεία της για περισσότερους από δέκα αιώνες¹⁰⁹ (εικ. 22-28).

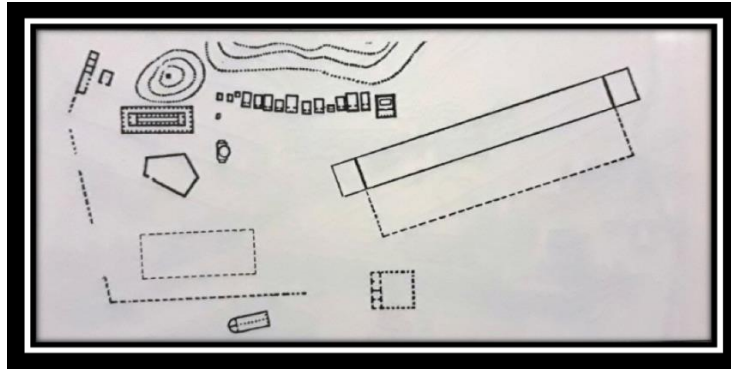

22

22.Σχεδιαστική κάτοψη της πρώιμης εποχής του Χαλκού στην Άλτη. Σημειώνονται τα αψιδωτά κτίσματα και με διακεκομμένη τα νεώτερα κτίσματα του Ιερού, το Πελόπιον, το Ηραίον, ο βωμός και ο ναός του Διός. (Παπαχατζής, 2002: 237).

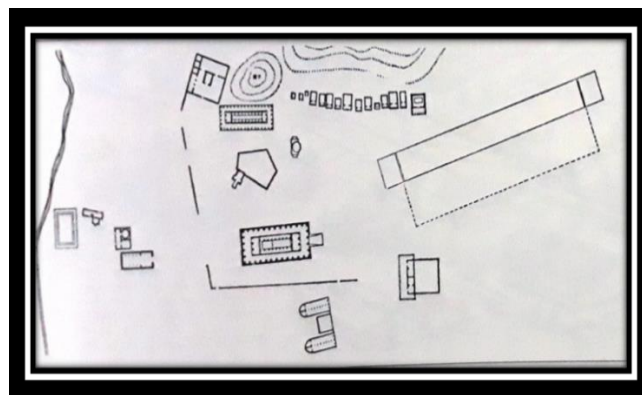
¹⁰⁸ Βαλαβάνης, 2004:154-155.

¹⁰⁹ Λεονάρδος, 1901: 21, 135-137, Herrmann, 1972:196-199.

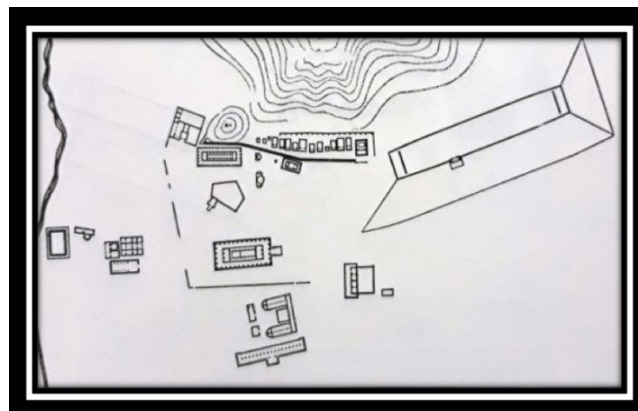
23

23.Σχεδιαστική κάτοψη της Άλτεως κατά τους αρχαϊκούς χρόνους. (Παπαχατζής, 2002: 237)

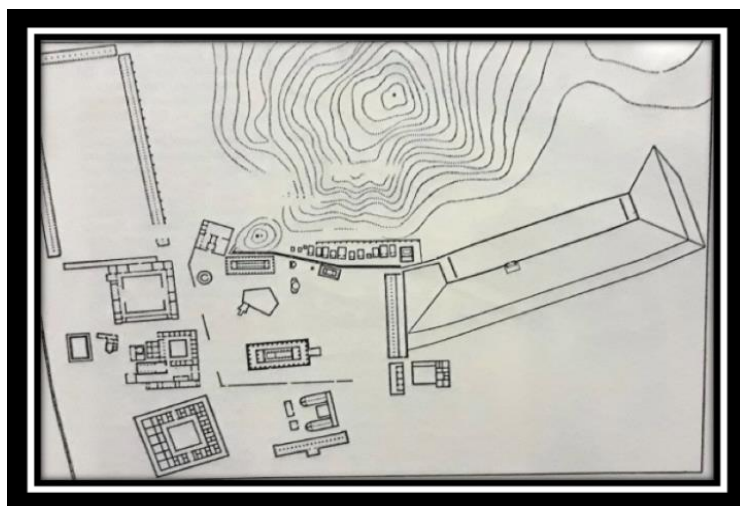
24

24.Σχεδιαστική κάτοψη της Άλτεως κατά τον 5^ο αι. π.Χ. Διακρίνεται ο ναός του Διός (Παπαχατζής, 2002: 237).

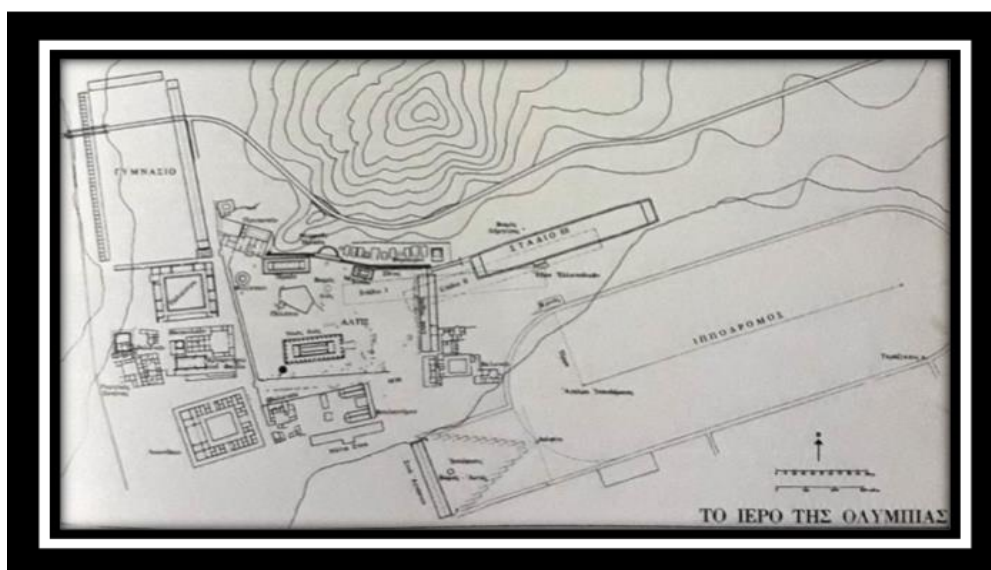
25

25.Σχεδιαστική κάτοψη της Άλτεως κατά τον 4^ο αι. π.Χ. (Παπαχατζής, 2002: 238).

26

26.Σχεδιαστική κάτοψη της Άλτεως γύρω στα 300 π.Χ. (Παπαχατζής, 2002: 238).

27.Σχεδιαστική κάτοψη της Άλτεως κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους. (Παπαχατζής, 2002: 238).

28

28.Πρόπλασμα με τα σημαντικότερα μνημεία της Άλτεως. Πρόκειται για το πρώτο πρόπλασμα του χώρου, το οποίο κατασκευάστηκε από τον H. Schleif, σε σχέδια του W. Dörpfeld και προσφέρθηκε στο ελληνικό κράτος από τον Αυτοκράτορα Γουλιέλμο Β΄ το 1931. (Παπαχατζής, 2002: 234).

Η ιστορία της αναζήτησης του Ιερού της Ολυμπίας. Η έρευνα στην Άλτη έως την έναρξη των γερμανικών ανασκαφών¹¹⁰.

Καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα και έως τους νεώτερους χρόνους, η Ολυμπία παρέμεινε στη λήθη. Από τη μακρά αυτή περίοδο, ελάχιστες είναι οι αναφορές για τη θέση. Σε χειρόγραφο ανωνύμου του 14^{ου} αιώνα, η περιοχή αναφέρεται ως «Σέρβια ή Σερβιανά», στον ενετικό χάρτη-πορτολάνο του 16^{ου} αιώνα, του Giovanni Battista Agnese, αναγράφεται ως «Αντίλαλο» και στο έργο του 17^{ου} αιώνα Topographia Italiae ονομάζεται Langanico, δηλαδή λαγκάδι. Την ίδια εποχή με τον πορτολάνο χάρτη, στο χάρτη του, ελληνικής καταγωγής, Ιταλού λογίου Νικολάου Σοφιανού, τοποθετείται για πρώτη φορά η Ολυμπία, με το όνομά της¹¹¹. Είναι πλέον η εποχή που οι αρχαίες πηγές συνδέονταν με τη σύγχρονη έρευνα, εκφράζοντας τους στόχους του Αναγεννησιακού ανθρώπου¹¹².

Τον 18^ο αιώνα, ενώ τα ταξίδια στην Ελλάδα συνεχώς πλήθαιναν, το κίνημα του κλασικισμού κυριαρχούσε στην ευρωπαϊκή τέχνη και οι ανασκαφές στο Herculaneum και την Πομπηία έκαναν ακόμα πιο έντονο το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τον πολιτισμό της. Ο εντοπισμός της Ολυμπίας, γνωστής μέσα από το έργο του Πausανία, δεν μπορούσε να μην κεντρίσει το ενδιαφέρον της Ευρώπης. Το 1723, ο Γάλλος Βενεδικτίνος μοναχός, και μέγας αρχαιοδίφης Bernard de Montfaucon προέτρεπε τον νεοδιορισθέντα καρδινάλιο της Κέρκυρας Quirini να την ανασκάψει. Επιθυμία να πραγματοποιήσει ανασκαφές εξέφρασε, το 1764, ο Johann Joachim Winckelmann, θεωρούμενος ως ο πατέρας της επιστήμης της κλασικής αρχαιολογίας. Η προσπάθειά του δεν προχώρησε, εξαιτίας της δολοφονίας του ένα χρόνο αργότερα¹¹³.

Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων περιηγητών εστιάζόταν στην τοπογραφία και χαρτογράφηση των αρχαιολογικών θέσεων. Το 1766, ο Άγγλος θεολόγος Richard Chandler, μέλος της Εταιρείας των Dilettanti, επισκέφθηκε τον χώρο και ταύτισε τους δύο ποταμούς, τον Κρόνιο λόφο, τη βυζαντινή εκκλησία και τα ερείπια του ναού. Η Ολυμπία επανακαλύφθηκε το 1787 από τον Γάλλο L.F.S. Fauvel, χάρη στις ακριβέστερες, τοπογραφικές παρατηρήσεις του. Το 1788, στον Άτλαντα του Barbié du Bocage, δημοσιεύτηκε τοπογραφικό

¹¹⁰Boetticher, 1886: 48-74, Weil, 1897: 101-154, Λεονάρδος, 1901: 137-138. Επίσης, Herrmann, 1972: 200-207, Fellmann, 1972: 27-30, Bol, 1976: 9-13, Kyrieleis, 2011: 11-14, Αραπογιάννη, 2001: 28-29, Χατζή, 2008: 18-28, Schnapp, 2013: 85-91, Πετράκος, 2013, I: 11-39.

¹¹¹ Weil, 1897:102-103, Schnapp, 2013: 85-91, Χατζή, 2008: 18-28.

¹¹² Tolia, 2001: 1-22, Schnapp, 2013: 86.

¹¹³ Boetticher, 1886: 48-74, Weil, 1897: 102, Λεονάρδος, 1901: 138, Herrmann, 1972: 200-202, Bol, 1976: 9, Οικονόμου, 1987: 55-57, Kyrieleis, 2011: 12, Schnapp, 2013: 86-87.

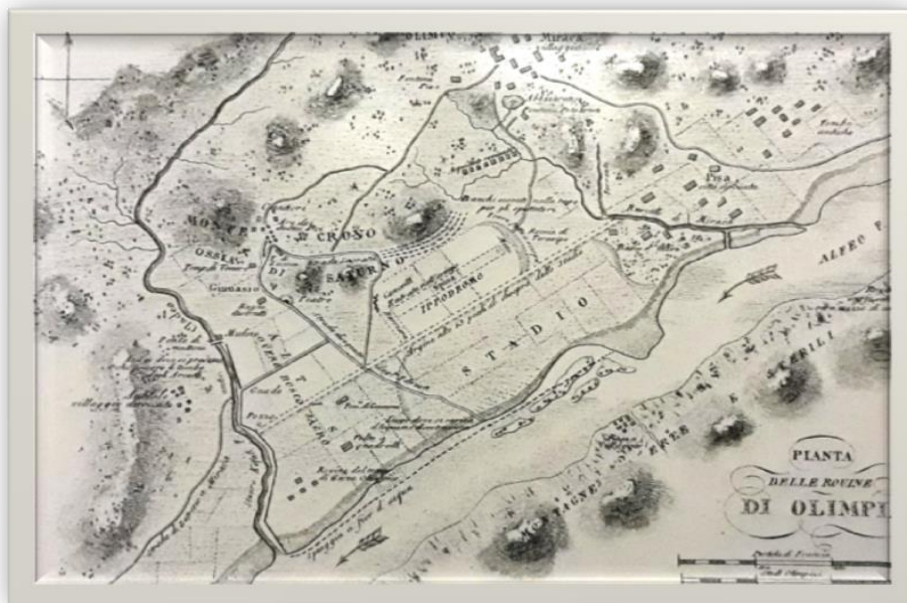
σχέδιο της Άλτεως. Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 19^{ου} πλήθος περιηγητών και ξένων επιστημόνων την επισκέφθηκαν, όπως οι F.C.H.L. Pouqueville, L.F.S. Fauvel, M. Foucherot, M.G.F.A. de Choiseul-Gouffier, S. Scrofanì, Q.M. Leake, Ed. Dodwell, W. Gell, C.R. Cockerell, Carl Haller von Hallerstein. Πλέον, οι παρατηρήσεις που βασίζονταν στην επιφανειακή έρευνα, έπρεπε να συμπληρωθούν με ανασκαφική διερεύνηση. Οι πρώτες τομές στην Άλτη, πραγματοποιήθηκαν το 1806, στον ναό του Διός, από τους Dodwell και Gell. Το 1813, ο Άγγλος λόρδος John Spencer Stanhope, έδωσε μια πολύ πιο ακριβή χαρτογράφηση του χώρου, διορθώνοντας προηγούμενα λάθη. Η συστηματική ανασκαφική έρευνα της «Ολυμπίας ήταν, πλέον, το επόμενο βήμα για την βαθύτερη και ουσιαστική μελέτη της¹¹⁴ (εικ.29-32).

29

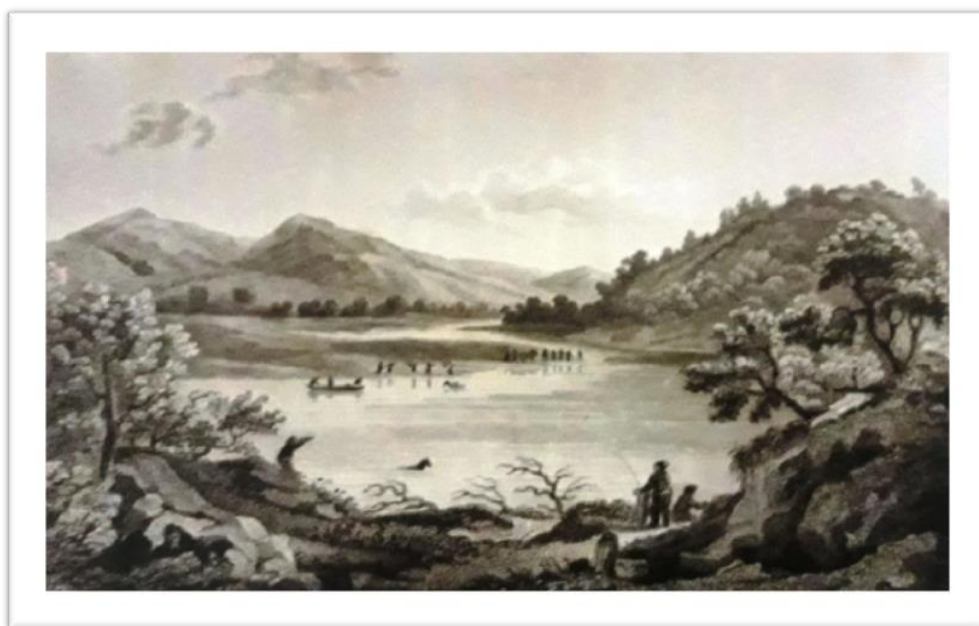
29.Τοπογραφικό της Ολυμπίας, όπως δημοσιεύθηκε στον Άτλαντα του Barbé du Bocage, Relatif au voyage du jeune Anacharsis, το 1780 (Herrmann, 1972: 201).

¹¹⁴ Boetticher, 1886: 48-74, Weil, 1897:103, Λεονάρδος, 1901: 138, Herrmann, 1972:200, Kyrieleis, 2011: 12-14, Schnapp, 2013: 87-89.

30

30. Η κοιλάδα της Ολυμπίας από το έργο του Rouqueville το 1820 (Schnapp, 2013: 87).

31

31.Ο Αλφειός. Χαρακτικό από το έργο του περιηγητή Dodwell το 1819, A classical and topographical tour through Greece. (Χατζή, 2008: 19).

32

32. Η κοιλάδα της Ολυμπίας. Χαρακτικό από το έργο του περιηγητή J. S. Stanhope το 1824, *Olympia or Topography illustrative of the actual State of the Plain of Olympia and of the Ruins of the city of Elis*. (Χατζή, 2008: 20).

Οι Έλληνες των παροικιών, αλλά και όσοι βρίσκονταν υπό την Οθωμανική αυτοκρατορία, ενδιαφέρονταν, όπως και οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι, για την κλασική αρχαιότητα, λόγω και της εξέχουσας σημασίας που αυτή είχε λάβει για τον απελευθερωτικό τους αγώνα. Ανάμεσα στις επιπεδογραφίες διαφόρων θέσεων που περιλάμβανε η Χάρτα του Ρήγα, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, υπήρχε και η «Τοπογραφία της Ολυμπίας»¹¹⁵. Κύριο μέλημά τους υπήρξε η προστασία των αρχαιοτήτων από τις λεηλασίες και το εμπόριο, το οποίο είχε κορυφωθεί στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η Ολυμπία, προστατευμένη από τις παχύτατες επιχώσεις των δύο ποταμών και του Κρονίου λόφου, δεν είχε γνωρίσει τη σύληση, όπως άλλοι χώροι. Πέρα από τη χρήση οικοδομικού υλικού για την κατασκευή κτηρίων στις γύρω περιοχές¹¹⁶, παρέμεινε ακόμα τόπος ασαφής, τον οποίο οι περιηγητές προσπαθούσαν να ταυτίσουν. Με τις ανασκαφές του 1829, από τη Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μωριά, καθίσταται, για πρώτη φορά, συγκεκριμένη θέση, με απτά ευρήματα¹¹⁷. Η αποστολή συνόδευε τα γαλλικά στρατεύματα του στρατηγού N.J. Maison, χάρη στα οποία, δύο χρόνια νωρίτερα, είχαν εκδιωχθεί οι αιγυπτιακές

¹¹⁵ Πετράκος, 2013, I: 11.

¹¹⁶ Ο περιηγητής Dodwell ανέφερε τη χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού από την Ολυμπία, ενώ στην «Εφημερίδα των Αθηνών», το 1826, αναγραφόταν πως η κατασκευή των πλούσιων σπιτιών των Τούρκων Λαλαίων είχε γίνει με μάρμαρα από την Ολυμπία (Κόκκου, 1977: 25).

¹¹⁷ Schnapp, 2013: 91. Για την Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μωριά (Expedition Scientifique de Morée) η βιβλιογραφία είναι μεγάλη. Πέρα από τη δημοσίευση της ανασκαφής (Βλ Blouët, A. 1831. *Expedition Scientifique de Morée*, Paris, 56 και εξής), Weil, 1897: 103-104, Saitas, 1996: 353-382, Fellmann, 1972: 28-30, Καλογεροπούλου, Προύνη-Φίλιπ, 1973: ξξ-ξη, Κόκκου, 1977: 49-50, 60, Λουκάτος, 1989: 305-325, Πετράκος, 2013, I: 23-24, 31-33, Διαμαντούρου, 1975: 506-508, Σαΐτας, 2017. Για τη σχέση πολιτικής και Καλπαξής, 1996: 48.

δυνάμεις από την Πελοπόννησο. Έγινε δεκτή με μεγάλη χαρά από τον Καποδίστρια, ο οποίος φρόντισε να της παράσχει κάθε διευκόλυνση. Τα μέλη της ήταν χωρισμένα σε τρεις τομείς, φυσικής ιστορίας, αρχιτεκτονικής και αρχαιολογίας. Στόχος της ήταν η αξιόπιστη περιγραφή της Πελοποννήσου, αλλά και η πρώτη ανασκαφική έρευνα στην Ολυμπία. Υπό τη διεύθυνση του Γάλλου αρχιτέκτονα Abel Blouet, σε διάστημα έξι εβδομάδων, πραγματοποίησε την αποκάλυψη και αποτύπωση του ναού του Διός, ενώ έφερε και τα πρώτα ευρήματα στο φως, μεταξύ των οποίων σπαράγματα από τις μετόπες του ναού (εικ.33-34).

33

34

33. Η κοιλάδα της Ολυμπίας μετά τις ανασκαφές της *Expédition Scientifique de Morée*. (Schnapp, 2013: 85).

34. Θραύσματα μετοπών που ανευρέθηκαν από την *Expédition Scientifique de Morée*. (Schnapp, 2013: 90).

Όταν η έρευνα διακόπηκε, με εντολή του Καποδίστρια, τα σπαράγματα αυτά ζητήθηκαν, προκειμένου να μεταφερθούν στη Γαλλία για μελέτη. Ο βαθύτερος, ωστόσο, στόχος της απόκτησής τους σχετιζόταν με τον γενικότερο πολιτιστικό ανταγωνισμό της εποχής μεταξύ των ισχυρών κρατών της Ευρώπης¹¹⁸. Η άδεια δόθηκε χάρη στην επιρροή του

¹¹⁸ Καπαξής, 1996:48. Με τον τρόπο αυτό, η Γαλλία και το Μουσείο του Λούβρου κατάφερε να αποκτήσει σημαντικές αρχαιότητες, όπως η Αγγλία.

Κυβερνήτη, ο οποίος δεν ήθελε να δυσαρεστήσει τη Γαλλία, εν όψει και της σύναψης ενός νέου δανείου¹¹⁹. Επρόκειτο για μια καθαρά πολιτική απόφαση, χαρακτηριστικό παράδειγμα της εμπλοκής της αρχαιολογίας σε ζητήματα εξυπηρέτησης εθνικών συμφερόντων¹²⁰.

Η σημασία της κλασικής κληρονομιάς στον ανταγωνισμό των ευρωπαϊκών κρατών και η επιρροή της στη λήψη πολιτικών αποφάσεων θα γίνει ακόμα πιο σαφής, στην περίπτωση της Ολυμπίας, τα επόμενα χρόνια. Από την εποχή της γαλλογερμανικής αντιπαράθεσης και των Ναπολεόντειων πολέμων, η σημασία που έλαβε ο ελληνικός πολιτισμός για Γερμανούς διανοητές, όπως ο Winckelmann και ο Goethe, η συμβολή της κλασικής αρχαιότητας στον τομέα της εκπαίδευσης και την τόνωση του εθνικού τους συναισθήματος και η ιδιαίτερη σχέση που καλλιεργήθηκε μεταξύ ελληνικού και γερμανικού έθνους¹²¹ είχαν προετοιμάσει το έδαφος για την απόφαση διενέργειας συστηματικών ανασκαφών από τους Γερμανούς. Ο Καθηγητής του πανεπιστημίου του Βερολίνου Ernst Curtius, έπεισε τον διάδοχο της Πρωσίας και μαθητή του για την ανάληψή τους, η οποία θα αποτελούσε για το ενωμένο, πλέον, γερμανικό έθνος σημαντικό έργο ειρήνης, αλλά και σαφές δείγμα της δύναμής του στην Ανατολή¹²². Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, οι οποίες κράτησαν αρκετά χρόνια¹²³, οδήγησαν στη σύναψη Διακρατικής Σύμβασης, ενός ιστορικού, πλέον, κειμένου, προτύπου για παρόμοιες αρχαιολογικές έρευνες με ξένες σχολές, η οποία σε έντεκα άρθρα περιλάμβανε τους όρους κάτω από τους οποίους θα εκτελούνταν η ανασκαφική έρευνα¹²⁴ (εικ. 35).

¹¹⁹ Η Δ' Εθνοσυνέλευση του Άργους επικύρωσε την απόφαση της Γ' Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας για τις αρχαιότητες. Όμως, αναγκάστηκε να κάνει δεκτή την τροποποίηση που ζήτησε ο Καποδίστριας, προβλέποντας να μπορεί η Κυβέρνηση «νά συγχωρή τήν έξαγωγήν αυτῶν τότε μόνον, ὅταν ζητῶνται χάριν ἐπιστημονικοῦ τινός καταστήματος ὁποιασδήποτε Κυβερνήσεως» (Μάμουκας, 1852, τ. ΙΑ':101, Κόκκου, 1977: 49).

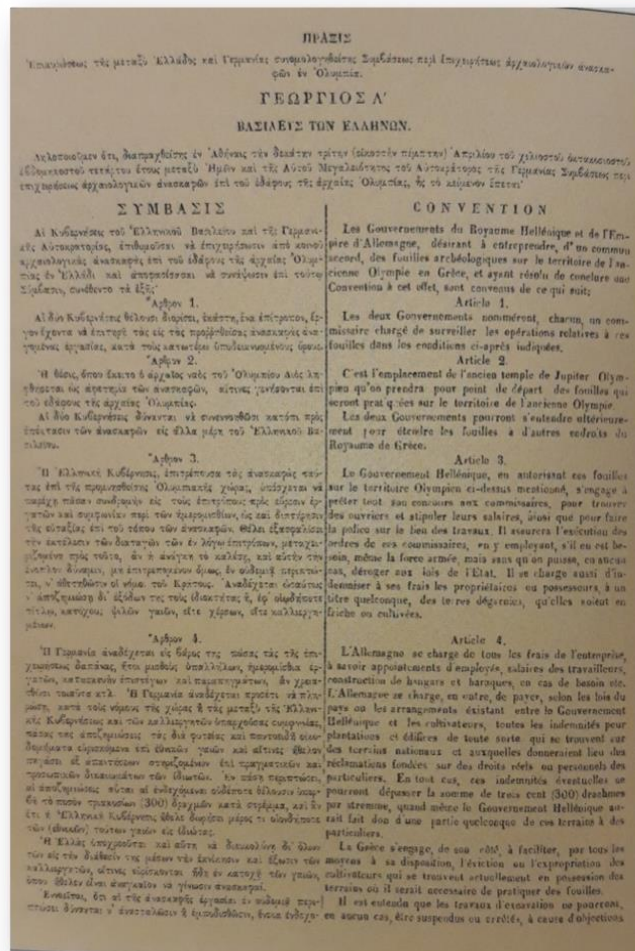
¹²⁰ Καλπαξής, 1990: 20, 1993: 11-23, Μποχώτης, 2015: 259-261.

¹²¹ Καλπαξής, 1996: 41-58, Gehrke, 1996: 59-82, Funke, 1996: 83-105.

¹²² Καλπαξής, 1996: 51-52.

¹²³ Διεξοδική μελέτη των διαπραγματεύσεων, έως την τελική υπογραφή της Σύμβασης Μποχώτης, 2015: 55-124.

¹²⁴ Για διεξοδική παρουσίαση της Ελληνογερμανικής Διακρατικής Σύμβασης Ανασκαφής της Αρχαίας Ολυμπίας, βλ. παρακάτω, κεφ.1.

35

35. Το κείμενο της Ελληνογερμανικής Σύμβασης. (Αραπογιάννη, 2008 :66).

Ιστορικό πλαίσιο μελέτης

Α΄ περίοδος: Από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα έως την Επανάσταση του Γουδή (1875-1909)

Το 1875, έτος έναρξης των Γερμανικών ανασκαφών, σηματοδοτεί για την περιοχή της Ολυμπίας την έναρξη μιας νέας εποχής. Αν και είχαν προηγηθεί οι, περιορισμένης έκτασης, έρευνες Άγγλων και Γάλλων επιστημόνων¹²⁵, ήταν η συστηματική έρευνα των Γερμανών αρχαιολόγων που επρόκειτο να αλλάξει το τοπίο ολόκληρης της περιοχής, και μάλιστα, σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό. Προκειμένου να γίνει κατανοητό το πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκαν οι ανασκαφές, η επιρροή και οι συνέπειές τους, σε τοπικό και ευρύτερο επίπεδο, είναι αναγκαία η προσέγγιση του ιστορικού πλαισίου της εποχής και η κατανόηση των πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν στην Ηλεία και γενικότερα στην Ελλάδα κατά το β΄ μισό του 19^{ου} αιώνα.

Η Ελλάδα και η Ηλεία από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα έως το 1909¹²⁶

Το Ελληνικό κράτος, τέσσερα χρόνια πριν την έναρξη των γερμανικών ανασκαφών, έφτανε μόλις μέχρι τη Θεσσαλία και την Άρτα¹²⁷. Η προσπάθεια οικονομικής ανάπτυξης, που είχε ήδη ξεκινήσει με την αύξηση του αριθμού των βιομηχανικών μονάδων και την ανάπτυξη του εμπορίου, ενισχυόταν όλο και περισσότερο. Την περίοδο από το 1882 έως το 1895 κυριάρχησε η πολιτική προσωπικότητα του Χαριλάου Τρικούπη και το σπουδαίο έργο που επιτέλεσε ως προς τον εκσυγχρονισμό της χώρας, κυρίως με την εκτέλεση δημοσίων έργων¹²⁸.

¹²⁵ Χατζή, 2008:19.

¹²⁶ Για τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου Βερέμης, Κολιόπουλος, 2006, Κωστής, 2020: 31-545, Μποχώτης, 2002: 37-72, Μαργαρίτης, 2002: 149-163.

¹²⁷ Το ελληνικό κράτος περιλάμβανε την Πελοπόννησο, τις Κυκλάδες, την Εύβοια, τις Σποράδες, τα Επτάνησα, τη Θεσσαλία και την Άρτα.

¹²⁸ Την περίοδο από το 1882 και εξής δόθηκε μεγάλη σημασία στην κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου. Μέχρι το 1902 λειτουργούσαν 1065 χιλιόμετρα σιδηροδρομικών γραμμών, που συνέδεαν όλη την τότε Ελλάδα (Χατζηγεωργίου, 1999:5). Στο πλαίσιο της ανορθωτικής αυτής προσπάθειας, κυρίως από τον Τρικούπη, αλλά και όλες τις κυβερνήσεις της εποχής, κατασκευάστηκαν επίσης αμαξιτοί δρόμοι, γέφυρες, λιμάνια και άλλα λιμενικά έργα, αναδιοργανώθηκε η τηλεγραφική και ταχυδρομική υπηρεσία. Εξαιρετικής σημασίας υπήρξε η αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας και η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου. Τα έργα αυτά, τα οποία άλλαξαν την εικόνα της Ελλάδας από το 1880 και εξής, δεν ήταν άσχετα με μεγάλες κοινωνικές αλλαγές που είχαν συντελεστεί έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όπως η αστικοποίηση και η εκβιομηχάνιση της χώρας (Συναρέλλη, 2011: 468). Για το εκσυγχρονιστικό έργο στην Ελλάδα κατά το 19^ο αιώνα, Συναρέλλη, 2011: 467-500. Για τον Τρικούπη βλ. επίσης Κωστής, 2020: 442-444, 459-464, 473-481.

Στην Ηλεία, μια εξαιρετικά εύφορη περιοχή, βασισμένη σχεδόν σε ολόκληρη την έκτασή της στον πρωτογενή τομέα¹²⁹, οι πρώτες προσπάθειες ανάπτυξης είχαν ξεκινήσει από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα¹³⁰, με επίκεντρο το εμπόριο της σταφίδας¹³¹. Την περίοδο της έναρξης των γερμανικών ανασκαφών, το 1875, το βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων της παρέμενε πολύ χαμηλό. Όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, μάστιγα αποτελούσε η ληστεία¹³², ενώ κακουργηματικές πράξεις και άλλα αδικήματα δεν ήταν σπάνια φαινόμενα¹³³. Οι κάτοικοι ταλαιπωρούνταν επίσης από επιδημίες, όπως η ευλογιά¹³⁴.

Η σοβαρή προσπάθεια για ανάπτυξη και ανόρθωση του κράτους από τις κυβερνήσεις του Τρικούπη επηρέασε και την Ηλεία. Τον κυρίαρχο, ωστόσο, ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής συνέχιζε να κατέχει το εμπόριο της κορινθιακής σταφίδας. Σημαντικά έργα άρχισαν να εκτελούνται, από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και εξής στην περιοχή. Ένα από αυτά υπήρξε η λειτουργία, το 1882, του πρώτου, εκτός Αθηνών, σιδηροδρόμου στην Ελλάδα, του ΣΠΚ (Σιδηρόδρομος Πύργου-Κατακόλου), μήκους 13 χιλιομέτρων, ο οποίος

¹²⁹ Η οικονομία της Ηλείας βασίζεται κυρίως στη γεωργία, χάρη στο ήπιο κλίμα και το γεωφυσικό της ανάγλυφο (πεδινές εκτάσεις, ποταμοί). Σημαντική υπήρξε την εποχή εκείνη η καλλιέργεια της σταφίδας, η ελαιοπαραγωγή, η αμπελουργία. Οι κάτοικοι ασχολούνταν επίσης με την παραγωγή κηπευτικών, εσπεριδοειδών και σιτηρών. Στις ημιορεινές περιοχές, σημαντική ήταν η πευκοκαλλιέργεια για την παραγωγή ρητίνης.

¹³⁰ Το 1856 ξεκίνησε η κατασκευή του λιμανιού του Κατακόλου (Δάβος 1996:71) κι ένα χρόνο αργότερα, η κατασκευή του δρόμου Πύργου – Κατακόλου, ενός από τους πρώτους δρόμους για τους οποίους πραγματοποιήθηκε μελέτη χάραξης στην Ελλάδα (Δάβος 1996: 73, Συναρέλλη, 2011: 495). Το 1865 ψηφίστηκε ο εξωραϊσμός της πόλης του Πύργου, (με το Νόμο Ρ.Κ.Β. της 25^{ης} Δεκεμβρίου 1865), στο πλαίσιο του οποίου δημιουργήθηκαν υδραγωγείο, μαρμάρινες βρύσες, η ξύλινη Δημοτική Αγορά, και άλλα έργα (Δάβος, 1996: 94). Το λιμάνι του Κατακόλου, ένα από τα τέσσερα λιμάνια της χώρας που πραγματοποιούσαν απευθείας εξαγωγικό εμπόριο το 19^ο αιώνα πριν ακόμα ξεκινήσει το εκσυγχρονιστικό έργο του Τρικούπη είχε συνδεθεί με όλες τις σταφιδοπαραγωγικές περιοχές της ΒΔ Πελοποννήσου (Συναρέλλη, 2011: 487, 492-493). Για τον εκσυγχρονισμό των λιμένων σε σχέση και με το εξαγωγικό εμπόριο της σταφίδας κατά το 19^ο αιώνα, Συναρέλλη, 2011:484-496.

¹³¹ Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως, στα μέσα του αιώνα, είχε συσταθεί από την κυβέρνηση Εφοριακό Γραφείο στον Πύργο (ΦΕΚ 56) για την ευκολότερη συλλογή των φόρων (Σπυρόπουλος, 2016: 28).

¹³² Η ληστεία δεν ήταν άγνωστο φαινόμενο την εποχή εκείνη στην Ελλάδα. Τον Απρίλιο του 1870, η απαγωγή και θανάτωση Ιταλών και Αγγλων περιηγητών στο Δήλεσι, από τους λήσταρχους Αρβανιτάκηδες, είχε τεράστιο αντίκτυπο, οδήγησε δε στην πτώση της τότε κυβέρνησης του Θρασύβουλου Ζαΐμη.

¹³³ Σημαντικό για να γνωρίσει κανείς την περιοχή της Ηλείας και της Ολυμπίας εκείνη την εποχή είναι το έργο του Βύρωνα Δάβου «Στον Πύργο και την Ηλεία του 1821-1930», στο οποίο αναφέρονται τα σημαντικότερα γεγονότα της Ηλείας, από αποδελτιώσεις εφημερίδων της εποχής. Ο Τύπος, ως σημαντικό πρωτογενές υλικό, δεν καταγράφει μόνο τα σημαντικότερα τοπικά γεγονότα, αλλά, παράλληλα αντανακλά, ανάγλυφη, την εικόνα της κοινωνίας. Την περίοδο αυτή γίνονται αναφορές για μεγάλη εγκληματικότητα (Δάβος 1997: 105, 106, 110, 111, 124, 125, 128, 156, 157, 161, 163, 166, 168 κ.α). Αναφέρονται κακουργηματικές πράξεις (φόνοι, βιασμοί, φαινόμενα τοκογλυφίας, κατάχρησης εξουσίας), βανδαλισμοί για αντεκδίκηση, ζωοκλοπές, που παρουσιάζουν ζοφερή την εικόνα της κοινωνίας της εποχής.

¹³⁴ Δάβος 1996: 126,129,146,153.

συνέδεε τον Πύργο, με το επίνειό του, το Κατάκολο¹³⁵. Λίγο αργότερα, το 1890, με τους ΣΠΑΠ (Σιδηρόδρομοι Πειραιώς-Αθηνών-Πελοποννήσου), ο Πύργος συνδέθηκε για πρώτη φορά με την υπόλοιπη Ελλάδα¹³⁶.

Τη ζωή της χώρας σημάδεψαν την περίοδο αυτή δύο γεγονότα, το Θεσσαλικό ζήτημα και η σταφιδική κρίση, τα οποία πέρα από την οικονομική τους διάσταση, είχαν πολύ σοβαρές πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις. Ειδικά το σταφιδικό ζήτημα επηρέασε ιδιαίτερα τους κατοίκους της Ηλείας¹³⁷. Το 1880 ήταν η εποχή της κορύφωσης του εξαγωγικού εμπορίου του «μαύρου χρυσού», όπως θεωρούνταν η σταφίδα, που συνέπεσε με την καταστροφή των γαλλικών αμπελώνων από την φυλλοξήρα. Η σταφίδα κατέστη μονοκαλλιέργεια, αντιπροσωπεύοντας πάνω από το μισό των εξαγωγών της χώρας. Τεράστιος πλούτος έρρευσε στον Πύργο και τη γύρω περιοχή. Ιδρύθηκαν προξενία της Ιταλίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Αυστροουγγαρίας, ΗΠΑ, Νορβηγίας, Κάτω Χωρών. Το 1886 το λιμάνι του Κατακόλου συνδέθηκε με τη Μασσαλία¹³⁸. Την περίοδο αυτή, σταδιακά, η πόλη του Πύργου άρχισε να αναπτύσσεται και να εξωραϊζεται, χάρη κυρίως σε δωρεές πλουσίων κατοίκων¹³⁹. Σημαντική προσωπικότητα, με συμβολή στην πνευματική ανάπτυξη του λαού, υπήρξε ο τότε Δήμαρχος Λετρίνων, Πέτρος Αυγερινός¹⁴⁰ (εικ.36).

¹³⁵ Χατζηγεωργίου, 1999:3, Νάθενας, 2018:37-64.

¹³⁶ Δάβος, 1996: 153, Χατζηγεωργίου, 1999:3-4. Για την ιστορία του σιδηροδρόμου στην Ηλεία και την Αρχαία Ολυμπία, Νάθενας, 2018.

¹³⁷ Για την καλλιέργεια της σταφίδας στην Ηλεία, Παπανδρέου 1924 (1991): 27-30. Αναλυτικά για το σταφιδικό ζήτημα και τις οικονομικές και κοινωνικές του επιπτώσεις, βλ. Πετμεζάς, 2002: 61-73, Δεμαθάς, Καλαφάτης, Μητροφάνης, 2011: 179-199. Επίσης, Δάβος, 1997, Αντωνόπουλος, 1982, Τραμπαδώρος, 2012, Αρώνη-Τσίχλη, 1999 κ.α.

¹³⁸ Δάβος, 1996: 141, Σπυρόπουλος, 2016:38.

¹³⁹ Την περίοδο 1870-1896 ο Πύργος αποτελούσε μια από τις πέντε πόλεις με την μεγαλύτερη ανάπτυξη στην Ελλάδα (Καραδήμου-Γερολύμπου, 2002: 224). Αντίθετα, μετά τη σταφιδική κρίση, η οικοδόμηση παρουσίασε στασιμότητα (Κολώνας, 2002: 275). Το 1878 κατασκευάστηκε το θέατρο «Απόλλων», δωρεά του κτηματία Συλλαιδόπουλου. Το 1890, μετά από πρωτοβουλία του Δημάρχου Πέτρου Αυγερινού, ξεκίνησε η κατασκευή λιθόκτιστης Δημοτικής αγοράς, σε σχέδια του Ernst Ziller. Ο ίδιος αρχιτέκτονας είχε κατασκευάσει στον Πύργο το ναό του Αγίου Αθανασίου (1878) και πιθανότατα το θέατρο «Απόλλων». Ένα ακόμα έργο Ziller κοσμούσε την πόλη του Πύργου, το Μανωλοπούλειο νοσοκομείο, με κληροδότημα του Κανδυλιέρη και δωρεά του γαμπρού του, σταφιδέμπορου, Αθανασίου Μανωλόπουλου, το οποίο εγκαινιάστηκε το 1888. Την εποχή αυτή διαμορφώθηκε ο λόφος του Επαρχείου, ο ναός του Αγίου Νικολάου, ολοκληρώθηκε η κατασκευή του υδραγωγείου της πόλης, κατασκευάστηκαν δρόμοι και άλλα σημαντικά έργα υποδομής. (Για την ιστορία του Πύργου, Δόξας, 1965, Δάβος, 1995, 1996, Αλεξόπουλος, 2000, Σπυρόπουλος, 2016 κ.α.).

¹⁴⁰ Επί της εποχής του, η πόλη άρχισε να εξωραϊζεται και να προοδεύει. Το 1874, με δικά του έξοδα, ιδρύθηκε η «Φιλαρμονική Σχολή Πύργου». Στην πνευματική ανάπτυξη της πόλης συνέβαλαν, επίσης, η ίδρυση της «Σχολής του λαού», το 1884, του «Συλλόγου Ηλείων» και της «Λέσχης». Το 1991 ιδρύθηκε η φιλαρμονική Ορφεύς (ΦΕΚ 156).

36

36. Η οδός Ερμού στον Πύργο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Σπυρόπουλος, 2016: 48).

Την επόμενη δεκαετία, όμως, η Ηλεία, όπως και όλες οι σταφιδοπαραγωγικές περιοχές της Ελλάδας, γνώρισαν την καταστροφή. Από το 1890, η κατακόρυφη μείωση των εξαγωγών, η απόλυτη ένδεια και τα χρέη των καλλιεργητών, το σύστημα του παρακρατήματος και η μη εφαρμογή του¹⁴¹, οδήγησαν σε μεγάλες αντιδράσεις, συλλαλητήρια και εξεγέρσεις¹⁴². Η τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα βρήκε την κοινωνία να ταλανίζεται από τις συνέπειες της σταφιδικής κρίσης, που είχαν οδηγήσει τους κατοίκους σε φτώχεια, δυστυχία και απόγνωση¹⁴³ (εικ. 37).

¹⁴¹ Το παρακράτημα που αιτούνταν καλλιεργητές και έμποροι στην Ηλεία θα εφήρμοζε η κυβέρνηση, προκειμένου να εξισορροπηθεί η προσφορά και η ζήτηση του προϊόντος (Αντωνόπουλος, 1982: 516). Αναλυτικότερα για το μέτρο του παρακρατήματος και του κρατικού παρεμβατισμού για την αντιμετώπιση της σταφιδικής κρίσης, Δεμαθάς, Καλαφάτης, Μητροφάνης. 2011: 187-192.

¹⁴² Οι διαμαρτυρίες κορυφώθηκαν με ένοπλη εξέγερση στο χωριό Βαρβάσαινα, η οποία οδήγησε στην πτώση της κυβέρνησης Θεοτόκη, τον Ιούνιο του 1903. Η σταφιδική κρίση είχε και σοβαρές κοινωνικές προεκτάσεις, καθώς από τις εξεγέρσεις που ξεκίνησαν από το ζήτημα αυτό έκαναν την εμφάνισή τους αναρχικά και σοσιαλιστικά κινήματα (Φουντανόπουλος, 2002:105).

¹⁴³ Δάβος, 1996:171,172, 265.

37

37. Κατάκολο, εξαγωγικό εμπόριο σταφίδας (Νάθενας, 2018: 39).

Εξαιρετικά δύσκολη υπήρξε η περίοδος αυτή και για την υπόλοιπη Ελλάδα, αφού, παρά την σταδιακή ανάπτυξη της χώρας, ο υπερδανεισμός του Τρικούπη, η οικονομική πίεση του απλού λαού και η εξάρτηση του κράτους από μεγαλογαιοκτήμονες Έλληνες της παροικίας και τις ξένες αγορές, οδήγησαν στην πτώχευση του 1893. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και η ταπεινωτική ήττα των Ελλήνων, είχε ως αποτέλεσμα την καταβολή μεγάλων πολεμικών αποζημιώσεων και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, το 1898¹⁴⁴.

Ο αλυτρωτισμός, με τα επαναστατικά κινήματα που εκδηλώθηκαν σε Μακεδονία και Κρήτη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου}, κατέδειξε την ανάγκη για γενικότερες αλλαγές στο ελληνικό κράτος. Το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1909, με λαϊκή αποδοχή και βασικό αίτημα την αναδιοργάνωση του κράτους και ειδικά του στρατού, προκάλεσε ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις, οι οποίες έφεραν στο πολιτικό προσκήνιο μια σπουδαία προσωπικότητα, τον Ελευθέριο Βενιζέλο, με τον οποίο η χώρα εισήλθε σε μια νέα περίοδο, ανάπτυξης και προόδου¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Για το θέμα Χατζηιωσήφ, 2002: 311-319. Η άσχημη, ωστόσο, οικονομική κατάσταση της χώρας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα δεν διήρκεσε πολύ. Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η κρίση έδωσε τη θέση της σε μια περίοδο οικονομικής άνθισης (Κωστής, 2020: 481, 502-509).

¹⁴⁵ Κωστής, 2020: 473-545.

Η περιοχή της Ολυμπίας από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα έως το 1909

Αν για τον Πύργο και την Ηλεία βασικός μοχλός ανάπτυξης υπήρξε το εξαγωγικό εμπόριο της σταφίδας, για την περιοχή της Ολυμπίας¹⁴⁶ ήταν, αναμφισβήτητα, οι γερμανικές ανασκαφές.

Πριν την έναρξη της αρχαιολογικής έρευνας στην Άλτη, ο χώρος γύρω από το Ιερό ήταν ακατοίκητος¹⁴⁷. Αιτία ήταν το κακό κλίμα της περιοχής, που ευνοούσε την ελονοσία¹⁴⁸. Ο πλησιέστερος οικισμός κατά τον 19^ο αιώνα, ήταν αυτός του Δρούβα, σε απόσταση ενός περίπου χιλιομέτρου από την Άλτη, επάνω στον ομώνυμο λόφο, με θέα σε όλη την κοιλάδα που σχηματιζόταν στη συμβολή των ποταμών Αλφειού και Κλαδέου. Η περιοχή, μόλις ένα χρόνο πριν την έναρξη των εργασιών, χαρακτηριζόταν από μεγάλη πενία και «απεχθή αχρηματία», ενώ οι ανασκαφές αποτελούσαν εκείνη την εποχή τη μόνη προοπτική για ανάπτυξη¹⁴⁹. Οι υποδομές ήταν σχεδόν ανύπαρκτες. Ο αμαξιτός δρόμος που συνέδεε τον Πύργο με την Ολυμπία είχε εξομαλυνθεί από Γερμανούς, το καλοκαίρι του 1875, στο πλαίσιο της προετοιμασίας των ανασκαφών¹⁵⁰.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών, η έλλειψη βασικών υποδομών και το κακό κλίμα της περιοχής προκαλούσε σοβαρές δυσκολίες, σε καθημερινό επίπεδο, τόσο στην

¹⁴⁶ Η περιοχή της Ολυμπίας, η οποία περιλαμβάνει τον χώρο όπου ιδρύθηκε ο σημερινός οικισμός της Αρχαίας Ολυμπίας και τους οικισμούς που προϋπήρχαν ήδη βορείως του Αλφειού, ανήκε στην επαρχία Ηλείας. Η επαρχία Ηλείας θα πρέπει να διαφοροποιηθεί από την επαρχία Ολυμπίας (ή Φαναρίου, έως το 1833), η οποία περιλάμβανε τους οικισμούς νοτίως του Αλφειού και τμήμα της ορεινής Ηλείας (οι οποίοι, σήμερα, ανήκουν στους διευρυμένους Δήμους Ζαχάρως και Ανδρίτσαινας) και κατά καιρούς ανήκε στον νομό Μεσσηνίας. Για τη διοικητική διαίρεση της Ηλείας βλ. Πρίγγουρης, 2006.

¹⁴⁷ Οι εκτάσεις γύρω από το Ιερό χρησιμοποιούνταν ως βοσκότοποι και σταφιδάμπελοι των κατοίκων των γύρω χωριών, κυρίως της Μιράκας.

¹⁴⁸ Λούκος, Τζαχρήστα, 2011: 83. Η ελονοσία δεν απασχολούσε μόνο την Ολυμπία. Κατά το 19^ο αιώνα πολλά μέρη της Ελλάδας υπέφεραν από την ασθένεια, για την αντιμετώπιση της οποίας απαιτούνταν μεγάλα χρηματικά ποσά. Το ζήτημα απασχόλησε για πολλές δεκαετίες τη χώρα, έως την οριστική του αντιμετώπιση (Κωστής, 2020: 424-426). Βλ. επίσης υποσημ. 151, 152.

¹⁴⁹ Σε εφημερίδα της εποχής αναγράφεται: «Ἐκ Πύργου γράφουσι ὑμῖν ὅτι δεινὴ πενία μαστίζει τοὺς χωρικοὺς, ἐν γένει δὲ ἀχρηματία ἀπεχθὴς παρατηρεῖται ἢ συναισθάνεται ὁλόκληρος ἡ ἐπαρχία». («Εφημερίς», αρ. φύλλου 240, 28 Μαΐου 1874, Δάβος, 1996: 99).

¹⁵⁰ Ο θαυμασμός των κατοίκων για το έργο που είχε επιτελεστεί, όπως εκφραζόταν μέσα από τον Τύπο της εποχής, αποτελεί ένδειξη της κατάστασης που επικρατούσε στην περιοχή («Εφημερίς», Δάβος, 1996: 101).

επιστημονική ομάδα¹⁵¹, όσο και στο εργατικό προσωπικό¹⁵². Ακόμα πιο δύσκολες ήταν οι συνθήκες για τους πρώτους επισκέπτες, οι οποίοι έφταναν, μέσω ατμόπλοιου, στο Κατάκολο και κατόπιν, μέσω αμαξιτού δρόμου ή αργότερα, μέσω σιδηροδρόμου, κατέληγαν στην Ολυμπία. Το 1876, η απόσταση από το λιμάνι του Κατακόλου, έως την Ολυμπία διαρκούσε περίπου τρεισήμισι ώρες με άλογο. Ξενοδοχείο υπήρχε μόνο στον Πύργο, ενώ στις δυσκολίες του ταξιδιού έπρεπε να συνυπολογιστεί και ο κίνδυνος της ελονοσίας, που μαστίζε κατά τους θερινούς μήνες την περιοχή¹⁵³.

Παρά τις δυσχέρειες, ωστόσο, η Ολυμπία εξαρχής αποτέλεσε πόλο έλξης για πολλούς επισκέπτες, τόσο Έλληνες, όσο και Ευρωπαίους. Το Πάσχα του 1876 είχαν επισκεφθεί τον αρχαιολογικό της χώρο 500 ξένοι, σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής¹⁵⁴. Στις σπουδαίες προσωπικότητες της εποχής συγκαταλέγονται ο τότε πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, ο οποίος επισκέφθηκε τις ανασκαφές μαζί με τον Ηλείο υπουργό Παιδείας Ανδρέα Αυγερινό τον Απρίλιο του 1879¹⁵⁵ και ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄, με τους πρίγκιπες Κωνσταντίνο και Γεώργιο, το Μάιο του 1879¹⁵⁶.

Ακόμα και μετά το πέρας των πρώτων ανασκαφών, η κατάσταση δεν είχε βελτιωθεί. Το 1881 το ταξίδι χαρακτηριζόταν «δυσχερέστατο»¹⁵⁷, ενώ δεν είχαν γίνει ακόμη οι απαραίτητες ενέργειες για τη βελτίωση του κλίματος¹⁵⁸.

¹⁵¹ Τον Μάρτιο του 1876 αρρώστησαν από ελονοσία και εγκατέλειψαν την Ολυμπία οι δύο Γερμανοί επόπτες, Hirschfeld και Boetticher. Σύμφωνα με δημοσιεύματα της εποχής, ο Adler είχε παραμείνει, «ἵνα ἐξετάσῃ ἐάν εἴναι δυνατόν νά κτισθῇ οἶκημα ἐπὶ τόπου ὑγιοῦς κειμένου ἐκτός τῶν φθοροποιῶν ἀναθυμιάσεων τῶν ἐλωδῶν ὑδάτων». (Εφημερίδα «Αλήθεια», 12.3.76, Γιαννούλη-Ντουντούμη, 2015:127).

¹⁵² Οι ασθένειες είχαν οδηγήσει ακόμα και σε διακοπή των εργασιών, εξαιτίας του κλίματος της περιοχής. (Γιαννούλη-Ντουντούμη, 2015: 127).

¹⁵³ «Εἶναι τοῦτο μικρὸς λιμὴν ἀντικρὺ τῆς Ζακύνθου ὀνομαζόμενος Κατάκωλον, ὅπου γίνονται αἱ φορτώσεις τῆς σταφίδος τοῦ τμήματος τοῦ Πύργου. Ἡ ἀπόστασις ἀπὸ Ὀλυμπίας εἰς Πύργον εἶναι τῷ ἐφίπῳ τριῶν ὥρῶν καὶ ἡμισείας. Ἦδη κατασκευάζεται ἀμαξιτὴ ὁδός, ἀλλ’ ἀμφίβολον φαίνεται, ἂν αὕτη θά τελειώσῃ πρό τῶν ἐλληνικῶν καλενδῶν. Περιηγηταὶ θέλοντες νά ἐπισκεφθῶσι τὴν Ὀλυμπίαν ἄς ἔχωσι κατὰ νοῦν, ὅτι τὸ ὑπερκείμενον τοῦ πεδίου χωρίον Δρούβα εἶναι τὸ μόνον πλησιόχωρον μέρος, ὅπου δύναται τις νά ἔχη τὰ πρὸς ὕπνον χρειώδη καὶ ὅτι ταῦτα, ἐξαιρέσει τῆς κατοικουμένης ὑπὸ τῶν γερμανῶν οἰκίας εἶναι ἐλεεινά. Κατὰ τὸ θέρος ἐρημοῦται σχεδὸν τὸ χωρίον τοῦτο, ἔνεκα τοῦ τελματώδους μιάσματος. Ἐν Πύργῳ εὗρομεν καλὸν ξενοδοχεῖον καὶ λίαν ὑποχρεωτικὸν καὶ φιλόξενον δήμαρχον· ἀλλ’ ἡ ἐπίσκεψις τῆς Ὀλυμπίας ἐκεῖθεν καὶ ἡ ἐπιστροφή ἐντὸς τῆς αὐτῆς ἡμέρας θ’ ἀπέβαινον κοπιώδεις εἰς τὸν συνήθη περιηγητὴν, ἱκανὸς δέ θά ἦτο ἐν θέρει καὶ ὁ κίνδυνος τοῦ πυρετοῦ». (Εφημερίδα «Ὁρα», αρ φύλ. 198, 23.04.1876: 6-8, Γιαννούλη-Ντουντούμη, 2015:127).

¹⁵⁴ Εφημερίδα «Ὁρα», 08.05.1876. Σχετικά, βλ. κεφάλαιο 2, υποσημ. 515.

¹⁵⁵ Δάβος, 1996:116.

¹⁵⁶ Δάβος, 1996:117.

¹⁵⁷ Το 1888, δύο ευγενεῖς Αγγλίδες έπαθαν ναυτία εξαιτίας της κακής κατάστασης του δρόμου (Δάβος, 1996:144).

¹⁵⁸ Εφημερίδα «Παλιγγενεσία» 21.04.1881.

Η Ολυμπία άρχισε να αναπτύσσεται ουσιαστικά από την επόμενη δεκαετία. Η ανάγκη στέγασης των σπουδαίων ευρημάτων που έρχονταν συνεχώς στο φως είχε οδηγήσει στην κατασκευή και λειτουργία από το 1888 Αρχαιολογικού Μουσείου. Το 1890 ξεκίνησε η κατασκευή της επέκτασης της σιδηροδρομικής γραμμής των ΣΠΑΠ από τον Πύργο, στην Ολυμπία¹⁵⁹, ενώ λίγο αργότερα κατασκευάστηκε το νεοκλασικό κτήριο του Σταθμού. Από την εταιρεία ΣΠΑΠ κατασκευάστηκε, επίσης, πολυτελές ξενοδοχείο, δίπλα ακριβώς στο Μουσείο¹⁶⁰, όπου μπορούσαν πλέον να καταλύουν οι επισκέπτες που συνεχώς κατέφθαναν στην περιοχή. Σταδιακά, υπηρεσίες άρχισαν να δημιουργούνται ή να μεταφέρουν την έδρα τους, από τους γύρω οικισμούς. Το 1895 έγινε η μεταφορά του Ειρηνοδικείου από την πρωτεύουσα του Δήμου, το Κριεκούκι¹⁶¹. Στις 17 Σεπτεμβρίου 1899 συστάθηκε ταχυδρομικό γραφείο¹⁶², ενώ τον Μάρτιο του 1900 κατασκευάστηκε τηλεγραφική γραμμή¹⁶³. Η ανάγκη εξεύρεσης προσωπικού για την κάλυψη των αναγκών των ανασκαφών¹⁶⁴, τη στελέχωση του Μουσείου και την κάλυψη του συνεχώς αυξανόμενου αριθμού επισκεπτών οδήγησαν στην κάθοδο πολλών κατοίκων από τις γύρω περιοχές¹⁶⁵, με αποτέλεσμα τη δημιουργία του οικισμού της Αρχαίας Ολυμπίας, ο οποίος συγκροτήθηκε σε κοινότητα το 1912¹⁶⁶ (εικ. 38-39).

¹⁵⁹ Δάβος, 1996:154, Νάθενας, 2018: 75-96.

¹⁶⁰ Χατζή, 2008: 30.

¹⁶¹ Η μεταφορά του Ειρηνοδικείου από την πρωτεύουσα του Δήμου Ολυμπίας, το Κριεκούκι (σήμερα Πελόπιο), στην Ολυμπία, η οποία έγινε με απόφαση της κυβέρνησης, προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις. Στον Τύπο της περιοχής, αναγραφόταν πως στην απόφαση αυτή είχε συμβάλει η εταιρεία ΣΠΑΠ, η οποία είχε ήδη κατασκευάσει το ξενοδοχείο (βλ. υποσημ. 1088).

¹⁶² Δάβος, 1996: 193, Νάθενας, 2018:93.

¹⁶³ ΦΕΚ 77 (Δάβος, 1996: 195).

¹⁶⁴ Συχνά παρατηρούνταν έλλειψη στον αριθμό τους. Οι περισσότεροι από αυτούς προέρχονταν από τις γύρω περιοχές, όμως συχνά έρχονταν και από πιο μακρινές περιοχές, όπως η Στερεά Ελλάδα. (Γιαννούλη-Ντουντούμη, 2015: 127).

¹⁶⁵ Ένα ακόμα σημαντικό γεγονός για την ανάπτυξη που συντελούνταν στην περιοχή αποτελεί η λειτουργία εμποροπανήγυρης από το 1880 στην Ολυμπία. Αρχικά, ορίστηκε να λειτουργεί κάθε χρόνο στο διάστημα από 9-16 Μαΐου (ΦΕΚ 130, της 31ης Δεκεμβρίου 1880). Το Φεβρουάριο του 1885, ορίστηκε στο διάστημα από 29 Αυγούστου έως 8 Σεπτεμβρίου (με Β.Δ. της 30ης Νοεμβρίου 1880). Το Σεπτέμβριο του 1901, ορίστηκε (ΦΕΚ 189) η λειτουργία της πανήγυρης στις 8 Σεπτεμβρίου, αντί για 29 Αυγούστου (Δάβος, 1996: 201).

¹⁶⁶ Λεβεντούρη, 2016:97. Σύμφωνα με το ΦΕΚ 258, της 28^{ης} Αυγούστου 1912, η Αρχαία Ολυμπία, εκείνη την εποχή, μετρούσε λιγότερους από 300 κατοίκους.

38

39

38. Το Σύγγρειον και το ξενοδοχείο ΣΠΑΠ το 1896 (Νάθενας, 2018: 82).

39. Ο σιδηροδρομικός σταθμός Ολυμπίας το 1896 (Νάθενας, 2018: 81).

Φορείς Αρχαιολογικής Προστασίας και Διαχείρισης (1875-1909)

Αρχαιολογική Υπηρεσία Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως

Η Αρχαιολογική Υπηρεσία, ο επίσημος, κρατικός φορέας που έχει την κύρια ευθύνη της προστασίας, της ανάδειξης και της διαχείρισης των αρχαιοτήτων της χώρας, καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου υπαγόταν στο Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Με την ίδρυσή της, το 1833, πραγματοποιήθηκε ο χωρισμός της Ελλάδας σε τρεις αρχαιολογικές περιοχές, εκ των οποίων η μία ήταν η Πελοπόννησος, στην οποία ανήκε και η περιοχή της Ολυμπίας. Λίγο αργότερα, ολόκληρη η χώρα αποτέλεσε μία ενιαία

περιφέρεια. Εκπρόσωποι της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στέλνονταν σε διάφορα μέρη της επικράτειας, ανάλογα με τις ανάγκες και τα ζητήματα που προέκυπταν¹⁶⁷.

Κατά την έναρξη των γερμανικών ανασκαφών, το 1875, Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων ήταν ο Παναγιώτης Ευστρατιάδης¹⁶⁸. Επίτροπος-επόπτης, εκ μέρους της ελληνικής πλευράς, είχε οριστεί ο Αθανάσιος Δημητριάδης¹⁶⁹, ο οποίος υπηρέτησε στην Ολυμπία έως το 1878. Τον διαδέχθηκε ο αδελφός του, Κωνσταντίνος, ο οποίος υπηρέτησε στην Ολυμπία, ως μόνιμος Έφορος Αρχαιοτήτων Πελοποννήσου, έως το 1887 ¹⁷⁰ (εικ. 40).

40

40. Ο ναός της Ήρας το 1896 και μπροστά της, πιθανόν, ο τότε Έφορος Βασίλειος Λεονάρδος (Γιακουμής-Bonano, 2004: 41).

¹⁶⁷ Ο χωρισμός της χώρας σε Εφορείες αρχαιοτήτων πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με το άρθρο 22 του νόμου της 10/22 Μαΐου 1834, με το οποίο προβλέπονταν τρεις Έφοροι για όλη την Ελλάδα, ένας για την Πελοπόννησο, ένας για τη Στερεά Ελλάδα και ένας για τα Νησιά. (Πετράκος, 2013, II:91).

¹⁶⁸ Ο Παναγιώτης Ευστρατιάδης είχε γεννηθεί στη Λέσβο. Με υποτροφία του ελληνικού κράτους είχε σπουδάσει φιλολογία και πολιτική οικονομία στη Γερμανία. Το 1863 διορίστηκε Έφορος αρχαιοτήτων. Από το 1864 έως την παραίτησή του, το 1884, υπηρέτησε ως Γενικός Έφορος, αφήνοντας ιδιαίτερα σημαντικό έργο. (Πετράκος, 2013, II, 18-19).

¹⁶⁹ Ο Αθανάσιος Δημητριάδης είχε γεννηθεί στον Τύρναβο. Είχε σπουδάσει στην Αθήνα και αργότερα, με υποτροφία, στη Γερμανία. Υπηρέτησε ως έκτακτος υπάλληλος της Γενικής Εφορείας. Το 1875 διορίστηκε αρχικά Έφορος των Αρχαιοτήτων της Στερεάς. Την ίδια χρονιά, με υπουργική απόφαση, ανέλαβε Επίτροπος των ανασκαφών της Ολυμπίας, όπου παρέμεινε έως το 1878. (Πετράκος, 2013, II, 20-22. Για τη ζωή και το έργο των αδελφών Δημητριάδη στην Ολυμπία, βλ. Θέμελης, 2009: 619-631).

¹⁷⁰ Ο Κωνσταντίνος Δημητριάδης, μικρότερος αδελφός του Αθανασίου, είχε σπουδάσει και αυτός στη Γερμανία. Εργάστηκε ως Επίτροπος των ανασκαφών της Ολυμπίας, διαδεχόμενος τον αδελφό του. Το 1887 διορίστηκε Έφορος των κατά την Πελοπόννησον Αρχαιοτήτων (Πετράκος, 2013, II, 23).

Το 1886, η χώρα διαιρέθηκε σε Αρχαιολογικές Περιφέρειες¹⁷¹. Η Ολυμπία, μαζί με τον νομό Μεσσηνίας, αποτέλεσαν μία Περιφέρεια, ενώ η Ήλιδα ανήκε σε άλλη, μαζί με την Αχαΐα και τα Ιόνια νησιά. Από το 1887 έως το 1896, ως Έφορος στην Ολυμπία υπηρέτησε ο Βασίλειος Λεονάρδος¹⁷². Από το 1896 έως το 1901 Έφορος ανέλαβε ο Δημήτριος Σταυρόπουλλος¹⁷³. Από το 1886, ως βοηθός Εφόρου Αρχαιοτήτων υπηρετούσε στην Ολυμπία ο Παναγιώτης Βουλισμάς. Από το 1901 έως το 1909 Έφορος ήταν ο Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης¹⁷⁴. Το 1901 υπηρετούσε ως βοηθός Εφόρου στην Ολυμπία ο Δημήτριος Λώλος, μέχρι τη μετάθεσή του στην Ερέτρια, το 1908¹⁷⁵. Το 1906 διορίστηκε επίσης ως βοηθός Εφόρου ο Θεμιστοκλής Καραχάλιος¹⁷⁶.

Η διοικητική αυτή διαίρεση διήρκησε έως το 1909. Την εποχή εκείνη, η έντονη λαϊκή απαίτηση για αλλαγές στο κράτος, που θα κορυφωνόταν με την Επανάσταση του Γουδή, θα επηρέαζε και την Αρχαιολογική Υπηρεσία, η οποία από τον επόμενο χρόνο θα γνώριζε μεγάλες οργανωτικές αλλαγές.

¹⁷¹ Σύμφωνα με το ΒΔ της 8^{ης} Ιανουαρίου 1886 (Πετράκος, 2013, II: 46).

¹⁷² Ο Βασίλειος Λεονάρδος, με καταγωγή από τη Δημητσάνα Αρκαδίας, είχε γεννηθεί στον Πύργο Ηλείας. Σπούδασε Ιατρική στην Αθήνα και αρχαία ελληνική φιλολογία στη Βιέννη. Διορίστηκε, το 1884, στην Αρχαιολογική Εταιρεία και το 1885 Έφορος Αρχαιοτήτων του Δημοσίου. Τα έτη 1896 και 1914-19 υπηρέτησε ως Διευθυντής του Επιγραφικού Μουσείου, ενώ την περίοδο 1911-14, ως Προϊστάμενος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. (Πετράκος, 2013, II, 25. Επίσης, βλ. Βασίλειος Λεονάρδος, *Γορτυνιακά Δ'*, 2007, 97-130) Στο αρχείο της ΕΦ.Α.ΗΛ. φυλάσσεται το πρωτόκολλο παράδοσης- παραλαβής του Μουσείου Ολυμπίας, που υπογράφηκε μεταξύ Λεονάρδου και Σταυρόπουλλου (αρ. καταλόγου εγγράφων 1).

¹⁷³ Ο Δημήτριος Σταυρόπουλλος είχε γεννηθεί στον Πειραιά και σπούδασε φιλολογία και αρχαιολογία στην Αθήνα. Το 1895 διορίστηκε Έφορος Αρχαιοτήτων. (Πετράκος, 2013, II, 29-30). Σύμφωνα με το Λεονάρδο, ο Δημήτριος Σταυρόπουλλος ανέλαβε ως Έφορος στην Ολυμπία την 1^η Δεκεμβρίου 1895 (Λεονάρδος, 1901:267).

¹⁷⁴ Ο Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης είχε γεννηθεί στη Χίο και σπούδασε αρχαιολογία στη Γερμανία. Υπηρέτησε ως Έφορος στην Αρχαιολογική Εταιρεία και από το 1895 στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Υπήρξε Διευθυντής της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας κατά τα έτη 1914-1920 και 1925-1933. (Πετράκος, 2013, II: 30). Στο αρχείο της ΕΦ.Α.ΗΛ. φυλάσσεται το πρωτόκολλο παράδοσης παραλαβής του Μουσείου Ολυμπίας, που υπογράφηκε μεταξύ Κουρουνιώτη και Σκιά (αρ. καταλ.εγγρ. 2).

¹⁷⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 3.

¹⁷⁶ Ο Θεμιστοκλής Καραχάλιος είχε γεννηθεί στον Κοσκινά Ολυμπίας. Υπηρέτησε ως Επιμελητής στη Σπάρτη, την Ερέτρια και την Ολυμπία. (Πετράκος, 2013, II, 37). Στο αρχείο ΕΦΑΗΛ σώζεται το έγγραφο του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, με το οποίο ανακοινώνεται στον Έφορο Κουρουνιώτη ο διορισμός του Καραχάλιου, ως Βοηθού Εφόρου (αρ. καταλ. εγγρ. 4). Ο Επιμελητής όφειλε να παραμένει νυχθημερόν στη θέση του, να κατοικεί και να διανυκτερεύει στο φυλακείο, που βρισκόταν στο Μουσείο και σε καμία περίπτωση να μην απομακρύνεται από τις αρχαιότητες: «Ο ὅρος οὗτος τῆς διαρκοῦς ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Ὀλυμπίας διαμονῆς σας δέον νά τηρηθῇ ἀπαρεγκλίτως, διότι καί ἡ ἐπ' ἐλάχιστον ἀπουσία σας θέλει προκαλέσει τὴν ἀπόλυσιν ὑμῶν ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης» (αρ. καταλ. εγγρ. 5).

Η «Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία»¹⁷⁷ ιδρύθηκε το 1837, με σκοπό «τὴν ἀνέυρεσιν, ἀνέγερσιν καὶ συμπλήρωσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιοτήτων». Το ἔργο της υπήρξε πολύπλευρο και πολύτιμο, ειδικά κατά τον 19^ο αἰώνα. Μέλη της υπήρξαν σημαντικές προσωπικότητες της αρχαιολογικής επιστήμης. Σε συνεργασία πάντοτε με την Αρχαιολογική Υπηρεσία, την οποία κατέληξε ουσιαστικά να υποκαθιστά καθ' ὅλο τον 19^ο αἰώνα¹⁷⁸, επέδειξε πολύτιμο ἔργο σε κάθε τομέα που αφορούσε στις αρχαιότητες, ὅπως τη διενέργεια ανασκαφών και απαλλοτριώσεων, τη διάσωση αρχαίων, την ίδρυση Μουσείων. Ιδιαίτερα σημαντικός υπήρξε ο ρόλος την περίοδο αυτή στην αναστήλωση των αρχαίων μνημείων¹⁷⁹. Με δικές της ανασκαφές, περιοδικό, εκδόσεις και βιβλιοθήκη, συνεχίζει μέχρι σήμερα το ἔργο της, αποτελώντας ἓναν ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους φορεῖς αρχαιολογικῆς ἐρευνας και δράσης στην Ελλάδα.

Η παρουσία της Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας υπήρξε πολύπλευρη την περίοδο αυτή και στην Ολυμπία. Ἦδη πριν ἀπὸ την ἐναρξή των γερμανικῶν ανασκαφῶν και ἐν μέσω γενικῶν αντιδράσεων, η Ἑταιρεία εἶχε εκφράσει τὴ γνώμη και τις ἐνστάσεις της για τὴν υπογραφή της σχετικῆς Σύμβαςης, παρὰ τὸ γεγονὸς πὼς αὐτές δεν ἐγίναν ἀποδεκτές ἀπὸ τὴν τότε ἐλληνικὴ κυβέρνησι¹⁸⁰. Ἀποψη εἶχε εκφράσει ἐπίσης και για τὸ ζήτημα της μεταφοράς των ευρημάτων στην Αθήνα, πριν τὴν ίδρυση Μουσείου στην Ολυμπία, καθὼς, μετὰ τὸ πέρας των ἐρευνῶν, πολλές και σημαντικὲς αρχαιότητες παρέμεναν ἀκόμα ἐκτεθειμένες στον χώρο. Τα ἔτη 1881 και 1882 ἀνέλαβε τὴν ἐκτέλεση εργασιῶν διαμόρφωσης και συντήρησης των αρχαίων, που βρίσκονταν στο ὑπαιθρο¹⁸¹. Καθὼς οἱ Γερμανοὶ δεν εἶχαν πρόθεσι να συνεχίσουν τις ανασκαφές και ἡ πενταετής διάρκεια της Σύμβαςῆς τοὺς ἔληγε, ζητήθηκε ἡ συνέχιση των ἐρευνῶν ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία. Τελικά, τὸ 1884, πραγματοποιήθηκε ἀνασκαφή ἐπὶ ἓνα ἐξάμηνο ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Δημητριάδη, ἡ ὁποία ἐστιῶστηκε στη ΒΔ γωνία της Παλαίστρας, με ἀρκετὰ ευρήματα¹⁸². Ουσιαστικὴ υπήρξε, ἐπίσης, ἡ οικονομικὴ συνδρομή που πρόσφερε ἡ Ἑταιρεία για τὴν κάλυψη των ἀναγκῶν ἐπισκευῆς τοῦ Σύγγρειου, μεριμνώντας μάλιστα, σε μιὰ περίπτωσι, και για τὴν ἀποστολή ἐξειδικευμένων τεχνιτῶν και υλικῶν ἀπὸ τὴν Αθήνα, ὅπως και για τὴν οικονομικὴ κάλυψη εργασιῶν ἐπανεκθέσεως των ἀρχαιοτήτων σε αὐτό.

¹⁷⁷ Κόκκου, 1977: 99 και ἐξῆς, Πετράκος, 2013, I: 123 και ἐξῆς.

¹⁷⁸ Μαλλούχου-Tufano, 2008: 30.

¹⁷⁹ Για τὴν ἀναστήλωση των ἀρχαίων μνημείων στη νεώτερη Ελλάδα και τὴ συμβολή της Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Μαλλούχου-Tufano, 2008.

¹⁸⁰ Πετράκος, 2013, I: 183-184.

¹⁸¹ Βλ. ἐπίσης κεφάλαιο 7.

¹⁸² Πετράκος, 1992-1993: 106-107, Moustaka, 2013: 97.

Συμβουλευτικός, τέλος, ήταν ο ρόλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας για διάφορα ζητήματα που απασχολούσαν την εποχή εκείνη την Ολυμπία, όπως, λ.χ., για θέματα συντήρησης¹⁸³.

Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο (ΓΑΙ)

Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας, η δεύτερη παλαιότερη ξένη αρχαιολογική σχολή στην Ελλάδα, ιδρύθηκε το 1874, με απόφαση της Γερμανικής Αυτοκρατορικής Κυβέρνησης. Με έδρα στο Βερολίνο, το παράρτημα των Αθηνών είναι ένα από τα οκτώ που υπάρχουν σε όλο τον κόσμο. Αυτόνομο και αυτοδιοίκητο, το Ινστιτούτο υπάγεται στο Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών. Έχει επιτελέσει και συνεχίζει να επιτελεί σπουδαίο ερευνητικό και ανασκαφικό έργο σε πολλά μέρη στην Ελλάδα, η Ολυμπία, ωστόσο, αποτελεί κύριο πεδίο έρευνάς του, η οποία συνεχίζεται, πάντα σε αгаστή συνεργασία με την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία¹⁸⁴.

Τη διεξαγωγή, ωστόσο, των πρώτων γερμανικών ανασκαφών δεν είχε αναλάβει το Γ.Α.Ι., αλλά Διευθυντήριο στη Γερμανία, με έδρα το Βερολίνο. Επικεφαλής βρίσκονταν ο Καθηγητής Ernst Curtius, ο Καθηγητής της Αρχιτεκτονικής Friedrich Adler και αντιπρόσωπος του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών. Το Διευθυντήριο επισκεπτόταν την Ολυμπία στο τέλος κάθε ανασκαφικής περιόδου, ενώ κατά τη διάρκεια των ερευνών, παρακολουθούσε το ανασκαφικό έργο μέσα από τις εβδομαδιαίες, αναλυτικές αναφορές που απέστελλε η ομάδα των Γερμανών αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων¹⁸⁵.

Το έργο των Γερμανών επιστημόνων δεν περιοριζόταν μόνο στην εκτέλεση της ανασκαφής, η οποία υπήρξε υποδειγματική, αλλά σε κάθε θέμα που αφορούσε στις αρχαιότητες, όπως στη συντήρηση, την αποκατάσταση και έκθεση των ευρημάτων. Η μελέτη και δημοσίευση του αρχαιολογικού υλικού συνέβαλε ουσιαστικά στην διεύρυνση της γνώσης για τον ελληνικό κλασικό πολιτισμό¹⁸⁶. Χάρη στην επιστημονική γνώση, τη συστηματική μελέτη, την τεχνογνωσία και τις υποδομές τους, η συμβολή των Γερμανών επιστημόνων στην έρευνα και ανάδειξη της Ολυμπίας, υπήρξε θεμελιώδης.

¹⁸³ Βλ. κεφάλαιο «Σύγγρειον: Το πρώτο αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας».

¹⁸⁴ Για την ίδρυση του Γ.Α.Ι., τη δομή, οργάνωση, λειτουργία και το έργο που επιτελεί, βλ. Νικολέντζος, 2008: 112, Γαρουφαλής (επιμ), 2002: 45-46.

¹⁸⁵ Όπως οι Hirschfeld, Weil, Treu, Dörpfeld, Furtwängler και άλλοι (Fellmann, 1972:34, Χατζή, 2008:22). Βλ. επίσης Κεφάλαιο 1^ο.

¹⁸⁶ Χατζή, 2008: 24.

Τοπικοί φορείς

Εκτός από τους επίσημους, πανελλαδικούς και ξένους, φορείς, σημαντικό ρόλο στη διαχείριση των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας κατέχει και ο τοπικός παράγοντας. Οι τοπικές κοινωνίες, είτε ως απλοί κάτοικοι, είτε, πιο οργανωμένα, ως Δήμοι, είχαν εξ αρχής άποψη και λόγο για τις αρχαιολογικές διαδικασίες που πραγματοποιούνταν στην περιοχή τους. Παρά το γεγονός ότι δεν είχαν επίσημο ρόλο, με συγκεκριμένες ενέργειες και δράσεις συμμετείχαν σε αυτές, επηρεάζοντας, ως ένα βαθμό, το αρχαιολογικό έργο στην Ολυμπία.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί το έντονο ενδιαφέρον της τοπικής κοινωνίας για τα ευρήματα των ανασκαφών και η αγωνία της, όπως εκφραζόταν μέσα από τον τοπικό Τύπο της εποχής, για το ενδεχόμενο της μεταφοράς τους στην Αθήνα¹⁸⁷. Το ενδιαφέρον αυτό είχε οδηγήσει μάλιστα σε πρόταση για κατασκευή Μουσείου στην Ολυμπία, με χρήματα που θα πρόσφεραν οι Δήμοι της Ηλείας¹⁸⁸. Η απόφαση του Εθνικού ευεργέτη Ανδρέα Συγγρού, λίγο αργότερα, να χρηματοδοτήσει την ανέγερση Μουσείου στην Ολυμπία, ικανοποίησε την τοπική κοινωνία. Την Άνοιξη του 1883, ο Συγγρός, κατά την επίσκεψή του στην πόλη, ανακηρύχθηκε επίτιμος Δημότης του Δήμου Λετρίνων, από τον τότε Δήμαρχο Πέτρο Αυγερινό¹⁸⁹.

Ιδιαίτερη σχέση είχε αναπτύξει ο Δήμος Λετρίνων με τους Ολυμπιακούς Αγώνες και τις αξίες που αυτοί αντιπροσώπευαν. Ήδη από την εποχή του Όθωνα, το 1838, ανέλαβε την πρωτοβουλία να ανασυστήσει στον Πύργο τους Ολυμπιακούς Αγώνες, λειτουργώντας ως άμεσος συνεχιστής της κληρονομιάς της Αρχαίας Ολυμπίας¹⁹⁰. Και όταν, χάρη στον Pierre de Coubertin, οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες πραγματοποιήθηκαν, έχοντας προσλάβει τον αθλητικό τους πλέον χαρακτήρα, το 1896, στην Αθήνα, οι Πύργιοι έδωσαν το παρών, με τη «Φιλαρμονική Σχολή Πύργου» να παιανίζει στο Στάδιο αλλά και τους δρόμους της Πρωτεύουσας.

¹⁸⁷ Γιαννούλη, Ντουντούμη, 2015:128,129.

¹⁸⁸ Δάβος, 1996: 116. Το κόστος του Μουσείου υπολογιζόταν σε 50-60.000 δρχ.

¹⁸⁹ Δάβος, 1996: 129. Ο ίδιος Δήμαρχος είχε αρκετές φορές φιλοξενήσει στην οικία του διακεκριμένους επισκέπτες που αναγκάζονταν να διανυκτερεύσουν στον Πύργο, στο ταξίδι τους προς Ολυμπία, εξαιτίας των δυσχερών συνθηκών και της έλλειψης βασικών υποδομών (Δάβος, 1996: 144).

¹⁹⁰ Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες για την σημαντική αυτή πρωτοβουλία, για την οποία δεν γνωρίζουμε αν τελικά πραγματοποιήθηκε. (Πικρός, 1975: 93, Decker, 2013: 168, Σπυρόπουλος, 2016: 20-23). Το θέμα εξετάζεται εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο.

Το αίτημα να τελούνται Ολυμπιακοί Αγώνες στην Ολυμπία είχε διατυπωθεί ήδη από το 1901¹⁹¹, με την τοπική κοινωνία να επιζητά συνεχώς την πραγματοποίησή τους. Το 1903, μάλιστα, προγραμματίστηκαν να γίνουν εκεί οι σχολικοί αγώνες, παρουσία του Διαδόχου¹⁹². Το 1904, μετά από προσπάθεια Πύργιων αθλητικών παραγόντων, το αρμόδιο Υπουργείο Παιδείας είχε προχωρήσει σε ενέργειες, προκειμένου να εξετάσει τη δυνατότητα τέλεσης αθλητικών αγώνων στην Ολυμπία¹⁹³. Δύο χρόνια αργότερα, δημοσίευμα στην τοπική εφημερίδα «Πατρίς» αναφερόταν στην ανασύσταση των Ολυμπιακών αγώνων στην Ολυμπία¹⁹⁴. (εκ. 41).

41. Απόσπασμα της εφημερίδας Πατρίς το 1906 σχετικά με την ανασύσταση των Ολυμπιακών αγώνων στην Ολυμπία (Ηλεία: Πρόσωπα και γεγονότα του 20^{ου} αιώνα, έκδοση της εφημερίδας Πατρίς, αρ. φύλλου 34.749, 1/2/2000).

Οι συγκεκριμένες αυτές ενέργειες και δράσεις καταδεικνύουν το ενδιαφέρον της τοπικής κοινωνίας για την Ολυμπία αλλά, κυρίως, την πεποίθηση της ίδιας πως είχε δικαιωματικά, στενότερη σχέση με τις αρχαιότητες της Ολυμπίας από ό,τι οι υπόλοιποι Έλληνες, κάτι που, ούτως ή άλλως, ως ένα βαθμό, της αναγνωριζόταν.

¹⁹¹ Η ιδέα είχε διατυπωθεί από την αθηναϊκή εφημερίδα «Αστύ» (Δάβος, 1996: 215).

¹⁹² Δάβος, 1996: 215.

¹⁹³ Δάβος, 1996: 223.

¹⁹⁴ Εφημερίδα «Πατρίς», αρ φύλλου 1098, της 11^{ης} Απριλίου 1906. (Δάβος, 1996: 247).

Β΄ Περίοδος: Από την Επανάσταση στου Γουδή έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1910-1939)¹⁹⁵

Την περίοδο του Μεσοπολέμου στη χώρα κυριάρχησε η προσωπικότητα και το έργο του Ελευθερίου Βενιζέλου. Το σημαντικό έργο αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού που ξεκίνησε γρήγορα απέδωσε καρπούς, οδηγώντας στις νίκες των Βαλκανικών πολέμων. Η Ελλάδα κατάφερε να συμπεριλάβει μεγάλο μέρος του αλύτρωτου ελληνισμού, προσαρτώντας την Ήπειρο, τη Μακεδονία, την Κρήτη, τα νησιά του Αιγαίου και διπλασιάζοντας τον πληθυσμό της¹⁹⁶.

Για την Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο η περίοδος αυτή χαρακτηριζόταν από μεγάλη οικονομική ανάπτυξη, αλλά και έντονο ανταγωνισμό. Η αναζήτηση αγορών, τόσο για τις παλιές, όσο και για τις νέες οικονομικές δυνάμεις που αναδύονταν, όπως η Γερμανία, είχε σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη της πολεμικής βιομηχανίας, τον εκσυγχρονισμό του στρατού και την άνοδο του εθνικισμού. Μέσα στο κλίμα αυτό ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο απολογισμός του οποίου, στα τέσσερα χρόνια που διήρκεσε, ήταν τρομερός. Με τη λήξη του, ο χάρτης της Ευρώπης άλλαξε. Οι μεγάλες αυτοκρατορίες, η Αυστροουγγρική, η Οθωμανική και η Ρωσική έπαψαν να υπάρχουν, νέα κράτη δημιουργήθηκαν, περιοχές προσαρτήθηκαν σε άλλες.

Στη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο καταλυτικός υπήρξε ο ρόλος του Βενιζέλου. Η σύγκρουσή του με τον Βασιλιά έφερε τον Διχασμό, αλλά και τη χώρα στην πλευρά των νικητών. Η επικράτεια της Ελλάδας αυξήθηκε, με την προσάρτηση της Θράκης, της Ίμβρου, της Τενέδου και την διοίκηση της Σμύρνης για πέντε χρόνια. Οι ισορροπίες, όμως, άλλαξαν αμέσως μετά τον πόλεμο και την Επανάσταση των Νεότουρκων. Η Μικρασιατική Καταστροφή, που ακολούθησε, σημάδεψε το κράτος για δεκαετίες, όμως η απορρόφηση τεράστιου αριθμού προσφύγων έδωσε νέα ώθηση, οικονομική και πνευματική, στη χώρα¹⁹⁷.

¹⁹⁵ Για τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου Κωστής, 2020, Βερέμης-Κολιόπουλος, 2006. Επίσης, Μποχώτης, 2002:73-105, Γιαννουλόπουλος, 2002: 115-147, Μαργαρίτης, 2002: 163-187.

¹⁹⁶ Στη νικηφόρα έκβαση των Βαλκανικών πολέμων συντέλεσε η προσπάθεια του Βενιζέλου για αναδιοργάνωση του κράτους και κυρίως της οικονομίας, η οργάνωση του στρατού (που είχε ήδη ξεκινήσει από την κυβέρνηση Θεοτόκη) και οι διπλωματικές ικανότητες που επιδείχτηκαν εκείνη την εποχή. Η οικονομική άνθιση της χώρας που είχε ξεκινήσει από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και συνέβαλε ουσιαστικά στην πολεμική επιτυχία της χώρας, δεν θα διαρκούσε πολύ. Το κόστος του πολέμου, αλλά και η προσπάθεια ενσωμάτωσης των Νέων Χωρών σύντομα οδήγησαν σε οξύ δημοσιονομικό πρόβλημα (Κωστής, 2020: 545-551, 566-573).

¹⁹⁷ Η Μικρασιατική καταστροφή πρόσφερε εργατικό δυναμικό, το οποίο βοήθησε την οικονομική ανάπτυξη της χώρας κατά τα έτη 1924-25 (Καλαφάτης, Δεμαθάς, Πετράκης, 2011: 249-252).

Κατά την περίοδο της «Πρώτης Ελληνικής Δημοκρατίας», από το 1924 έως το 1935, και ιδιαίτερα κατά την τελευταία κυβέρνηση του Βενιζέλου, επιτελέστηκε σπουδαίο έργο ανασυγκρότησης. Η χώρα έκανε πρόοδο όσον αφορά την αστικοποίησή της, δημιουργήθηκαν σημαντικές υποδομές, ενώ σημειώθηκε μεγάλη οικονομική ανάπτυξη, ιδιαίτερα στον τομέα της γεωργίας και της βιομηχανίας¹⁹⁸.

Σε ευρωπαϊκό αλλά και παγκόσμιο επίπεδο ο Μεσοπόλεμος υπήρξε περίοδος βαθείας, πολύπλευρης, κρίσης, ειδικά για τα ηττημένα κράτη. Σε οικονομικό επίπεδο το κραχ του 1929 στην Αμερική οδήγησε σε μεγάλη ύφεση και την Ευρώπη, με αποτέλεσμα το κράτος να αναλάβει, πλέον, την οργάνωση της οικονομίας. Σε κοινωνικό επίπεδο, η περίοδος υπήρξε ταραχώδης, σημαδεύτηκε δε από ανασφάλεια εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και της ανεργίας, δυσaráεσκεια λόγω των ανισοτήτων, κοινωνικούς αγώνες και διεκδικήσεις, απεργίες, άνοδο του σοσιαλισμού. Η ανάπτυξη του εθνικισμού έφερε την άνοδο του φασισμού. Στη Γερμανία, που υφίστατο, εκτός από την οικονομική κρίση, την εθνική ταπείνωση από την ήττα του πολέμου και τις δυσβάσταχτες πολεμικές αποζημιώσεις αναδύθηκε ο ναζισμός. Φασιστικά καθεστώτα εγκαθιδρύθηκαν σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, εισάγοντας την Ευρώπη και ολόκληρο τον κόσμο, σε μια νέα, σκοτεινή, περίοδο.

Οι συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης έπληξαν και την Ελλάδα, ανακόπτοντας την πρόοδο που επιτελούνταν. Και στην ελληνική κοινωνία οι νέοι μετασχηματισμοί προκάλεσαν κοινωνικούς αγώνες και διεκδικήσεις. Μετά την εκλογική ήττα του Βενιζέλου, η χώρα γνώρισε περίοδο αστάθειας, με στρατιωτικές δικτατορίες να διαδέχονται η μια την άλλη. Η επαναφορά της βασιλείας, το 1935, δεν μπόρεσε να αποκαταστήσει την πολιτική σταθερότητα. Τον Αύγουστο του 1936 τη διακυβέρνηση της χώρας ανέλαβε το δικτατορικό καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά, το οποίο εγκατέστησε ένα αστυνομευόμενο κράτος, προσανατολισμένο στη δημιουργία του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού»¹⁹⁹.

¹⁹⁸ Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή η κατάσταση της χώρας υπήρξε ιδιαίτερα δυσχερής, τόσο σε οικονομικό, όσο και σε πολιτικό, κοινωνικό, στρατιωτικό επίπεδο. Με την επιστροφή του Βενιζέλου το 1928 ξεκίνησε ένα σπουδαίο αναπτυξιακό έργο με στόχο τη δημιουργία ενός σύγχρονου κράτους. Ακολουθώντας μια συγκροτημένη πολιτική και έχοντας ως στόχο την βελτίωση της οικονομίας, ο Βενιζέλος έκανε μεταρρυθμίσεις, έλαβε μέτρα για την αγροτική οικονομία και την εκπαίδευση, πραγματοποίησε δημόσια έργα, ενώ βελτίωσε σημαντικά τη διπλωματική θέση της χώρας (Κωστής, 2020: 617-632).

¹⁹⁹ Το τέλος του Μεσοπολέμου άφησε τη χώρα σε πολιτική, κοινωνική, οικονομική κρίση (Κωστής, 2020: 633-643). Ως προς την οικονομική κατάσταση του κράτους, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από αρκετές διακυμάνσεις: Την περίοδο από το 1915 έως το 1925 κύρια μέριμνα του κράτους αποτελούσε

Η Επανάσταση στου Γουδή επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την Αρχαιολογική Υπηρεσία, η οποία γνώρισε μεγάλες διοικητικές αλλαγές²⁰⁰. Σημαντικότεροι σταθμοί, μετά την απομάκρυνση του τότε Γενικού Εφόρου Αρχαιοτήτων Παναγιώτη Καββαδία, υπήρξαν η κατάργηση της Γενικής Εφορείας, η ίδρυση Αρχαιολογικού Τμήματος, υπαγόμενου στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως²⁰¹, η διαίρεση της χώρας σε επτά Αρχαιολογικές Περιφέρειες και ο ορισμός δεκαπέντε Εφόρων καθώς και η ίδρυση Γραφείου Τεχνικής Υπηρεσίας, υπαγόμενου στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών, με αρμοδιότητα τις επεμβάσεις στα μνημεία. Σημαντική ήταν, επίσης, η ίδρυση του Αρχαιολογικού Συμβουλίου, με γνώμη υποχρεωτική για τον υπουργό. Την ίδια εποχή συστάθηκε ο Σύνδεσμος Ελλήνων Αρχαιολόγων. Από το 1915 προβλέφθηκε για πρώτη φορά ο διορισμός Επιμελητών Αρχαιοτήτων α' και β' τάξεως. Την ίδια χρονιά η χώρα διαιρέθηκε, εκ νέου, σε δώδεκα Αρχαιολογικές Περιφέρειες, προκειμένου να συμπεριληφθούν οι Νέες Χώρες. Ακολούθησε περίοδος σημαντικών νομοθετημάτων, ιδιαίτερα κατά την εποχή του Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη²⁰².

Ο Μεσοπόλεμος, ειδικά η περίοδος από το 1928 και εξής, θεωρούνταν από τους ίδιους τους εκπροσώπους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας περίοδος στασιμότητας. Κύριο ζήτημα αποτελούσαν οι πενιχρές πιστώσεις που διατίθενταν για αρχαιολογικούς σκοπούς, οι οποίες,

η κάλυψη των αναγκών των προσφύγων, ενώ η δραχμή παρουσίαζε κυμαινόμενη πορεία. Προσπάθεια ανάκαμψης και σταθεροποίησης του νομίσματος ξεκίνησε το 1927, διακόπηκε όμως εξαιτίας της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Το 1932 η πολιτική των Φιλελευθέρων που στόχευε έως τότε στον δανεισμό με σκοπό την εκτέλεση έργων ανάπτυξης και στήριξης, κυρίως του αγροτικού τομέα, άλλαξε. Ακολουθήθηκε νέα πολιτική προστατευτισμού και αυτάρκειας, η οποία δημιούργησε σημαντικές κοινωνικές ανισότητες, τις οποίες η Μεταξική δικτατορία δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει. Ο επερχόμενος πόλεμος και η ανάγκη προετοιμασίας εκ μέρους της Ελλάδας υπονόμισαν κάθε προσπάθεια ανάκαμψης, με αποτέλεσμα νέους φόρους και αύξηση των τιμών (Βερέμης, Κολιόπουλος 2006: 437-450).

²⁰⁰ Αναλυτικά για τις αλλαγές στην Αρχαιολογική Υπηρεσία την περίοδο του Μεσοπολέμου, Μαλλούχου-Tufano, 2008: 162-165. Πετράκος, 2013, I:254-301.

²⁰¹ Ως Τμηματάρχες υπηρέτησαν οι Γαβριήλ Βυζαντινός (1910), Βασίλειος Λεονάρδος (1910-1913), Μιχαήλ Βολονάκης (1913-1914). Σημαντική προσωπικότητα υπήρξε ο Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης, ο οποίος υπηρέτησε από το 1914 έως το 1933, παρουσιάζοντας έντονη νομοθετική δραστηριότητα, με μια διακοπή πέντε χρόνων (1920-1925). Στο διάστημα αυτό, Τμηματάρχες ήταν οι Νικόλαος Κυπαρίσσης (1920-1922) και Κωνσταντίνος Ρωμαιο (1922-1925). Ακολούθησαν οι Γεώργιος Οικονόμος (1933-1937) και Σπυρίδων Μαρινάτος (1937-1940). Μετά την απόφαση του Ιωάννη Μεταξά για περιορισμό των Καθηγητών στα εκπαιδευτικά τους καθήκοντα, ως Τμηματάρχης της Υπηρεσίας υπηρετούσε, από το 1940, ο διοικητικός υπάλληλος Ιωάννης Αναστασόπουλος.

²⁰² Πετράκος, 2013, I: 264.

αν και σημαντικές για τις περιορισμένες δυνατότητες του κράτους, δεν μπορούσαν να καλύψουν το πλήθος των αναγκών της σε προσωπικό, εξοπλισμό, διενέργεια ανασκαφών, συντήρηση και άλλους τομείς²⁰³. Η ίδια η Αρχαιολογική Υπηρεσία, εγκλωβισμένη μέσα στα δικά της προβλήματα και ιδεοληψίες, δεν μπόρεσε να συμβάλλει στη βελτίωση της λειτουργίας της και τη χάραξη μιας πιο ολοκληρωμένης πολιτικής για τις αρχαιότητες²⁰⁴. Γεγονός, ωστόσο, είναι πως καταβλήθηκαν προσπάθειες με σκοπό την αναδιάρθρωση της αρχαιολογικής πολιτικής, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της «Πρώτης Ελληνικής Δημοκρατίας» και κυρίως, της τελευταίας Βενιζελικής κυβέρνησης, στο πλαίσιο της γενικότερης ανασυγκρότησης του κράτους²⁰⁵. Ο ελληνικός πολιτισμός, άλλωστε, συνέχιζε να έχει βαρύνουσα σημασία για την εικόνα της χώρας στο εξωτερικό²⁰⁶. Ιδιαίτερα ευνοϊκή για τις αρχαιότητες υπήρξε η επανίδρυση του Ταμείου Απαλλοτριώσεων Αρχαιολογικών Χώρων²⁰⁷ και η ίδρυση του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (ΕΟΤ), με τον οποίο, οργανωμένα πλέον, ο τουρισμός συνδέθηκε με τις αρχαιότητες²⁰⁸.

Παρά το γεγονός πως οι αρχαιότητες έλαβαν ακόμα μεγαλύτερη σημασία κατά τη Μεταξική περίοδο, αφού το καθεστώς είχε στηριχθεί ιδεολογικά πάνω στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό²⁰⁹, στην πράξη δεν επετεύχθη ουσιαστική αλλαγή αναφορικά με την προστασία των μνημείων²¹⁰. Οι αρχαιότητες χρησιμοποιήθηκαν για τη στήριξη του καθεστώτος στο εσωτερικό και την προβολή του στο εξωτερικό, ενώ η Αρχαιολογική Υπηρεσία δεν κατάφερε να απαλλαγεί από τις παθογένειες που την ταλάνιζαν²¹¹. Στις σημαντικότερες αλλαγές που επιτελέστηκαν την περίοδο εκείνη ανήκουν η μετονομασία της, το 1939, σε Υπηρεσία Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων του Κράτους²¹², ο χωρισμός της επικράτειας σε δέκα Αρχαιολογικές Περιφέρειες και δύο Βυζαντινών και Χριστιανικών μνημείων, η σύσταση αυτόνομης Υπηρεσίας Αναστηλώσεως και η ίδρυση Υπηρεσίας Οργανώσεων και Διαχειρίσεως Αρχαιολογικών Πόρων (ΥΔΑΠ). Πραγματοποιήθηκε μικρή αύξηση του προσωπικού, ενώ συνεχίστηκε η προσπάθεια σύνδεσης τουριστικής ανάπτυξης και

²⁰³ Σακκά, 2002: 12-15.

²⁰⁴ Σακκά, 2002: 49-66.

²⁰⁵ Σακκά, 2002: 17-27.

²⁰⁶ Σακκά, 2002: 17.

²⁰⁷ Σακκά, 2002: 22. Το Ταμείο Αρχαιολογικών Απαλλοτριώσεων είχε ιδρυθεί το 1910 και καταργηθεί δέκα χρόνια αργότερα.

²⁰⁸ Σακκά, 2002: 26-27.

²⁰⁹ Σακκά, 2002: 28, Χαμηλάκης, 2012:199-216.

²¹⁰ Σακκά, 2002: 41.

²¹¹ Χαμηλάκης, 2012: 199-216, 227.

²¹² με τον Α.Ν. 1947/1939.

αρχαιοτήτων, με το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού και την Τουριστική Αστυνομία να δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην εικόνα και την αισθητική αρχαιολογικών χώρων και Μουσείων. Οι πιστώσεις, ωστόσο, για αρχαιολογικούς σκοπούς, οι οποίες παρέμεναν, ούτως ή άλλως, περιορισμένες, προς το τέλος της δεκαετίας μειώθηκαν ακόμα περισσότερο, εξαιτίας της προετοιμασίας της χώρας, εν όψει του Β' Παγκοσμίου Πολέμου²¹³.

Η Αρχαιολογική Υπηρεσία στην Ολυμπία

Παρά τη σπουδαιότητά της, την περίοδο από το 1910 έως το 1943 η Ολυμπία δεν αποτελούσε αυτόνομη Εφορεία, αλλά υπαγόταν σε ευρείες Αρχαιολογικές Περιφέρειες, με έδρα την Πάτρα²¹⁴. Ως Έφοροι Αρχαιοτήτων υπηρέτησαν ο Ανδρέας Σκιάς²¹⁵ (από το 1909 έως το 1911), ο Νικόλαος Κυπαρίσσης²¹⁶ (από το 1911 έως το 1926), ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς²¹⁷ (από το 1926 ή 1927 έως το 1933), ο Ιωάννης Μηλιάδης²¹⁸ (από το 1933 έως το 1938) και ο Φοίβος Σταυρόπουλος²¹⁹ (από το 1938 έως το 1941). Στην Ολυμπία

²¹³ Σακκά, 2002: 15, 29-41, Χαμηλάκης, 2012:222-231, Πετράκος, 2013, I: 293-301.

²¹⁴ Από το 1910, η Ολυμπία ανήκε πλέον στην Δ' Αρχαιολογική Περιφέρεια, η οποία περιλάμβανε την Αχαΐα και Ήλιδα, τις επαρχίες Τριφυλίας, Ολυμπίας και τα νησιά Κεφαλονιάς και Ζακύνθου, με έδρα την Πάτρα. Στο νέο διαχωρισμό της επικράτειας, μετά τη διεύρυνση των συνόρων της χώρας, λόγω των Βαλκανικών πολέμων, το 1915, η Ολυμπία ανήκε στην Ε' Αρχαιολογική Περιφέρεια, που περιλάμβανε την Αχαΐα και Ήλιδα, Ζάκυνθο, Κεφαλληνία και Ιθάκη, με έδρα και πάλι την Πάτρα. Η διαίρεση της χώρας άλλαξε και πάλι το 1939, με την Ολυμπία να υπάγεται στην Δ' Αρχαιολογική Περιφέρεια, στην οποία περιλαμβάνονταν οι νομοί Αχαΐας Ηλείας, Αιτωλοακαρνανίας, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου και η Λευκάδα. Έδρα και πάλι η Πάτρα. (Πετράκος, 2013, II : 92-93).

²¹⁵ Χατζή, 2008: 30. Ο Ανδρέας Σκιάς είχε γεννηθεί στην Καλαμάτα το 1861. Σπούδασε στην Ελλάδα και τη Γερμανία. Αρχικά, προσελήφθη στην Αρχαιολογική Εταιρεία και αργότερα διορίστηκε στην Υπηρεσία ως Έφορος Αρχαιοτήτων, την περίοδο 1895-1910. Μετά την αποχώρησή του εργάστηκε ως Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο (Πετράκος, 2013, II:30-31).

²¹⁶ Ο Νικόλαος Κυπαρίσσης γεννήθηκε στην Καλαμάτα το 1879. Διορίστηκε Έφορος αρχαιοτήτων το 1910, ενώ υπηρέτησε σε σημαντικές θέσεις: Προϊστάμενος του Αρχαιολογικού Τμήματος, Διευθυντής της Ακροπόλεως και Επιθεωρητής Αρχαίων Μνημείων. Υπηρέτησε, επίσης, ως Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Πετράκος, 2013, II: 38-39).

²¹⁷ Ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς είχε γεννηθεί το 1867 στην Αθήνα. Σπούδασε ζωγραφική στο Μόναχο, φιλόλογια και αρχαιολογία στην Αθήνα. Αναγορεύτηκε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών Υφηγητής στην αρχαιολογία, ενώ το 1914 διορίστηκε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, απ' όπου αποχώρησε το 1939 (Πετράκος, 2013, II: 39-40).

²¹⁸ Ο Ιωάννης Μηλιάδης αποτελεί σπουδαία μορφή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Γεννήθηκε το 1895 στην Αθήνα. Σπούδασε στην Αθήνα, το Μόναχο και τη Βιέννη. Διορίστηκε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία το 1919. Υπηρέτησε σε διάφορες θέσεις. Το 1940 ανέλαβε την απόκρυψη των αρχαιοτήτων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών. Την περίοδο της Κατοχής υπηρέτησε στην Α' Αρχαιολογική Περιφέρεια, ενώ εκλέχθηκε Εθνικός Σύμβουλος της ΠΕΕΑ. Συνελήφθη στα Δεκεμβριανά και εξορίστηκε στη Λιβύη. Επανήλθε στην Υπηρεσία, από την οποία αποχώρησε το 1961 (Πετράκος, 2013, II: 42-43).

²¹⁹ Ο Φοίβος Σταυρόπουλος είχε γεννηθεί το 1904 στη Μύκονο. Διορίστηκε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία το 1922. Υπηρέτησε ως Επιμελητής και αργότερα, ως Έφορος, σε διάφορες θέσεις, κυρίως στην περιοχή των Αθηνών. Αποχώρησε από την Υπηρεσία το 1964. Στην Ολυμπία τον βρίσκουμε την περίοδο 1938-1941, ως Έφορο της Δ' Αρχαιολογικής Περιφέρειας (Πετράκος, 2013, II: 49-50). Από

υπηρέτησαν ο Επιμελητής αρχαιοτήτων Ιωάννης Σπιτάδης²²⁰, ο βοηθός Εφόρου Θεμιστοκλής Καραχάλιος²²¹, ο Επιμελητής αρχαιοτήτων Παναγιώτης Νεράντζουλης²²², ο έκτακτος αρχαιολογικός υπάλληλος Βασίλειος Καλλιπολίτης²²³ και από τον Ιούλιο του 1939 ο Επιμελητής Ιωάννης Κοντής²²⁴. Πολύτιμο έργο την περίοδο αυτή επιτέλεσε και το φυλακτικό προσωπικό²²⁵ (εικ. 42).

τον Ιούλιο του 1941, όταν μετατέθηκε στην Αθήνα, «κατά παράβασιν πασῶν τῶν διατάξεων τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου, εἰς τό Ἐθνικόν Ἀρχαιολογικόν Μουσεῖον, ὡς Ἐφορος τῶν γλυπτῶν», η Εφορεία Πατρῶν ἔμεινε χωρίς Ἐφορο, μέχρι τον διορισμό του Λίνου Πολίτη, πολύ αργότερα. Ο Πετράκος κάνει λόγο για σκανδαλώδη μετάθεση με ενέργειες της κατοχικής κυβέρνησης Τσολάκογλου. Για τον Φοίβο Σταυρόπουλο βλ. *Ο Μέντωρ* 31, 1994:130, Πετράκος, 1995: 56-58 και 205, Πετράκος, 2013, I: 333, Πετράκος, 2013, II:49-50, Πετράκος, 1995: 56-58, 205.

²²⁰ Ο Ιωάννης Σπιτάδης υπηρέτησε στην Ολυμπία από το 1909 και μάλλον για μικρό χρονικό διάστημα (αρ. καταλ. εγγρ. 6).

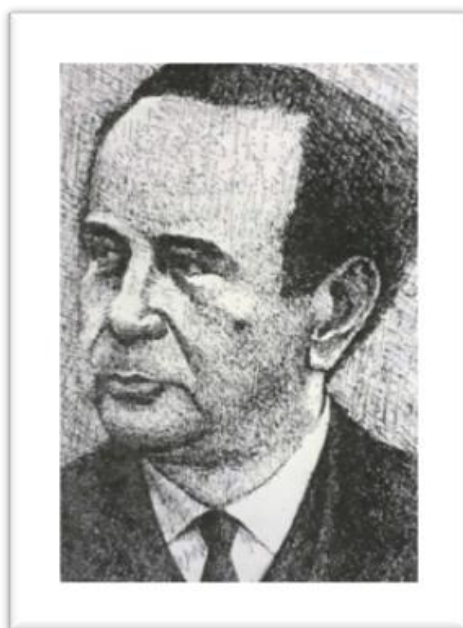
²²¹ Ο Θεμιστοκλής Καραχάλιος υπηρέτησε στην Ολυμπία από το 1906 και τουλάχιστον έως το 1915 (αρ. καταλ. εγγρ. 5). Για τα βιογραφικά του στοιχεία, βλ. Ιστορικό πλαίσιο α' περιόδου.

²²² Ο Παναγιώτης Νεράντζουλης είχε γεννηθεί στην Ύδρα το 1900. Κατατάχθηκε στο Ναυτικό, ενώ παράλληλα αποφοίτησε από τη Φιλοσοφική Σχολή. Διορίστηκε ως Επιμελητής Αρχαιοτήτων το 1930 και απολύθηκε το 1935. Η δράση του στην Ολυμπία και η εμπλοκή του σε μεγάλο αρχαιοκαπηλικό κύκλωμα παρουσιάζεται διεξοδικά στην παρούσα μελέτη (Πετράκος, 2013, II: 53).

²²³ Ο Βασίλειος Καλλιπολίτης είχε γεννηθεί στη Μ. Ασία το 1910. Σπούδασε στην Αθήνα και την Οξφόρδη. Διορίστηκε ως έκτακτος αρχαιολογικός υπάλληλος το 1937 και ως μόνιμος το 1943. Υπηρέτησε σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Το 1967 κατέλαβε τη θέση του Γενικού Εφόρου Αρχαιοτήτων. Αποχώρησε από την Υπηρεσία το 1973. Στην Ολυμπία συναντάται από το 1937 έως το 1938 (ή 1939) (Πετράκος, 2013, II: 60).

²²⁴ Για τον Ιωάννη Κοντή, βλ. Ιστορικό πλαίσιο Γ'.

²²⁵ Ως προς το φυλακτικό προσωπικό της Ολυμπίας, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα συναντώνται τα ονόματα πολλών υπαλλήλων, οι περισσότεροι από τους οποίους υπηρέτησαν για πολύ μικρό χρονικό διάστημα. (Διασώζονται τα ονόματα των Ανδρέα Μαυρούλη, Δημητρίου Λιάγκουρα, Ιωάννη Κυριακόπουλου, Δημήτριου Μιχαήλ, Γ. Μάρμορη (ο οποίος είχε διοριστεί ως φύλακας από την Αρχαιολογική Εταιρεία), Λεωνίδα Αδαμόπουλου, Ιωάννη Κυριακόπουλου, Σπυρίδωνα Δημητρουλόπουλου, Γ. Τουμπέκη, Γ. Παπαδιονυσίου (αρ. καταλ. εγγρ. 7). Το 1915 έγινε διορισμός του Στ. Κτενά «ὡς ἀρχιεργάτη ἐπὶ τῆς συντηρήσεως τῶν μνημείων» (αρ. καταλ. εγγρ. 8). Από τη δεύτερη ή τρίτη δεκαετία του αιώνα, στο αρχείο της υπηρεσίας συναντώνται τα ονόματα των φυλάκων Γεωργίου Κονδύλη, Ἀγγελου Μιχαήλ, Παναγιώτη Φράγκου και Πάνου Κούτρα, από το 1937 του Χρίστου Μίχου και από το 1939 των Νικολάου Χαρδαβέλλα (αρ. καταλ. εγγρ. 9) και Ηρακλή Λαμπρόπουλου (αρ. καταλ. εγγρ. 10), οι οποίοι υπηρέτησαν για πολλά χρόνια στην Άλτη. Την περίοδο του Μεσοπολέμου, όπως και τη δεκαετία του 1940, η Ολυμπία και άλλοι αρχαιολογικοί χώροι στην Ελλάδα, αντιμετώπιζαν σοβαρό πρόβλημα υποστελέχωσης.

42

42. Ιωάννης Κοντής (Πετράκος, 1982: 8).

Στην Ολυμπία αυτή την περίοδο αντανακλάται η πολιτική που ακολούθησαν οι μεσοπολεμικές κυβερνήσεις ως προς την διαχείριση των αρχαιοτήτων και οι συνέπειές της, θετικές και αρνητικές. Το διάστημα αυτό και, πιο συγκεκριμένα, κατά τα έτη 1922 έως 1934 εκτεταμένα έργα εκτελέστηκαν στο Μουσείο, τα οποία καταδεικνύουν την κρατική μέριμνα και μάλιστα σε μια περίοδο έντονων και πιεστικών οικονομικών και κοινωνικών ζητημάτων, όπως η αποκατάσταση των προσφύγων²²⁶ και η διεθνής οικονομική κρίση²²⁷. Στην Ολυμπία, επίσης, παρακολουθούνται και οι πρώτες, οργανωμένες προσπάθειες της επίσημης πολιτικής του κράτους για ανάπτυξη του τουρισμού και τη σύνδεσή του με τις αρχαιότητες, παρά το γεγονός πως δεν απέδωσαν ουσιαστικούς καρπούς. Από την άλλη, η διοικητική υπαγωγή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας σε ευρείες, γεωγραφικά, Περιφέρειες και η υποστελέχωσή της, τόσο σε επιστημονικό²²⁸, όσο και σε φυλακτικό προσωπικό²²⁹, υπήρξαν ζητήματα με σοβαρές

²²⁶ Πετράκος, 2013, I: 269.

²²⁷ Τα εκτεταμένα αυτά έργα της Ολυμπίας εκτελέστηκαν παράλληλα με άλλα σπουδαία αρχαιολογικά έργα, όπως οι τελευταίες επεμβάσεις στην Ακρόπολη, γεγονός που αποδεικνύει τη βαρύτητα της Ολυμπίας κατά την περίοδο αυτή (Μαλλούχου-Tufano, 2008: 166-269).

²²⁸ Οι συνέπειες της «εγκατάλειψης» της Ολυμπίας αναλύονται στο κεφάλαιο για την αρχαιοκαπηλική δράση στην περιοχή.

²²⁹ Το 1938 το φυλακτικό προσωπικό στην Ολυμπία κρινόταν εντελώς ανεπαρκές. Αυτό προκύπτει από έγγραφο (αρ. καταλ. εγγρ. 11) του τότε Εφόρου Αρχαιοτήτων Φοίβου Σταυρόπουλου προς το Υπουργείο, με το οποίο απαντούσε στην έγγραφη καταγγελία του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού, σχετικά με τον πλημμελή καθαρισμό του αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας, που ήταν αρμοδιότητα των φυλάκων. Στην απάντησή του προς το Υπουργείο, ο Έφορος παρουσιάζει την πραγματική εικόνα της υπηρεσίας εκείνη την εποχή, αναφέροντας χαρακτηριστικά, πως οι φύλακες ήταν ανύπαρκτοι. Αν και είχαν προταθεί ήδη για διορισμό άτομα, αυτός δεν είχε ακόμα

αρνητικές συνέπειες, τόσο για την προστασία των μνημείων της Άλτεως, όσο και για την ευρύτερη περιοχή, τα οποία αντανakλώνται κυρίως στο φαινόμενο της αρχαιοκαπηλίας, το οποίο είχε λάβει ιδιαίτερα μεγάλες διαστάσεις. Στίγμα για την Ολυμπία, την εποχή αυτή, υπήρξε η παρείσφρηση εντός των στελεχών της Υπηρεσίας όχι απλώς ακατάλληλων αλλά και επικίνδυνων προσώπων, γεγονός που καταδεικνύει την αδυναμία της να αποβάλλει τέτοιου είδους φαινόμενα, αλλά και την ύπαρξη ενός κομματικά οργανωμένου κράτους, που τα ανεχόταν.

Το σημαντικότερο, όμως, γεγονός για την Ολυμπία την περίοδο του Μεσοπολέμου υπήρξε η επανέναρξη των γερμανικών ανασκαφών. Οι νέες γερμανικές ανασκαφές, που ξεκίνησαν το 1937, δεν ήταν άσχετες με το γενικότερο κλίμα που είχε διαμορφωθεί στην Ευρώπη λίγο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: η απόφαση για την έναρξή τους ήταν ενταγμένη στο πλαίσιο μιας ευρύτερης προσπάθειας για ιδεολογική στήριξη της ναζιστικής Γερμανίας και των ιδανικών που αυτή αντιπροσώπευε. Δεν υπήρξε, άλλωστε, τυχαίο το γεγονός, πως η ανακοίνωση για τη συνέχιση των ανασκαφών στην Ολυμπία έγινε κατά την τελετή έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων του Βερολίνου, το 1936, στους οποίους, για πρώτη φορά, πραγματοποιήθηκε η τελετή της Αφής της Φλόγας στην Άλτη και η λαμπαδηδρομία²³⁰.

Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο (ΓΑΙ)

Στην Άλτη, τις παλιές γερμανικές ανασκαφές, που είχαν ολοκληρωθεί το 1881, ακολούθησαν, κατά τα έτη 1906-1909, 1921-1923 και 1927-1929, οι έρευνες του Γερμανού αρχιτέκτονα και αρχαιολόγου Wilhelm Dörpfeld, με σημαντικά συμπεράσματα για την προϊστορική φάση του χώρου του Ιερού ²³¹.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου το ΓΑΙ δεν μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστο από τις γενικότερες πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και ιδεολογικές ζυμώσεις και αλλαγές που βίωνε η Γερμανία²³². Κύρια χαρακτηριστικά, τα οποία επηρέασαν την πορεία και το επιστημονικό του έργο, υπήρξαν η έλλειψη χρηματοδότησης, ζήτημα που διογκώθηκε μετά το 1930 και η έντονη επιρροή του ναζιστικού στοιχείου.

πραγματοποιηθεί, ενώ ένας ακόμα φύλακας, που λόγω της κακής κατάστασης της υγείας του, δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στην εργασία του, έπρεπε να αντικατασταθεί άμεσα.

²³⁰ Μούτσης, 2011:109.

²³¹ Dörpfeld, 1935, Χατζή, 2008: 24-25. Moustaka, 2013: 97.

²³² Σακκά, 2002:119.

Η δεινή οικονομική κατάσταση της Γερμανίας μετά την ήττα της, κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενέτεινε το, ήδη υπάρχον, εθνικιστικό κλίμα. Η μελέτη του κλασικού πολιτισμού ήρθε σε δεύτερη μοίρα, καθώς το ενδιαφέρον πολλών Γερμανών επιστημόνων είχε εστιαστεί, πλέον, στην προϊστορική αρχαιολογία, η οποία έθετε ως επίκεντρο της έρευνάς της το γερμανικό έθνος. Ο κλασικός πολιτισμός, ωστόσο, συνέχισε να αποτελεί σταθερή βάση για την ιδεολογική στήριξη του καθεστώτος, χάρη στην πίστη των Γερμανών για φυλετική συγγένεια μεταξύ των ίδιων και των Ελλήνων, ενώ η κλασική τέχνη, αποκομμένη, πλέον, από το ανθρωπιστικό της στοιχείο, κρίθηκε κατάλληλη για να εκφράσει τα ναζιστικά ιδεώδη²³³.

Μετά την κατάληψη της εξουσίας από το ναζιστικό καθεστώς, το 1933, δύο διαφορετικές αρχαιολογικές οργανώσεις δημιουργήθηκαν, με κοινό στόχο τη στήριξη του εθνικιστικού ιδεώδους. Σε αυτές εντάχθηκαν, με τη θέλησή τους ή μη, Γερμανοί αρχαιολόγοι, μεταξύ αυτών και μέλη του Ινστιτούτου²³⁴. Η αρχαιολογία τέθηκε για μια ακόμα φορά στην υπηρεσία εθνικών και πολιτικών σκοπιμοτήτων. Το ΓΑΙ των Αθηνών δεν ξέφυγε από το πλαίσιο αυτό, πολλά, μάλιστα, μέλη του κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στις οργανώσεις του ναζιστικού κόμματος²³⁵. Το έργο του στην Ελλάδα υπήρξε φτωχό, εξαιτίας των πενιχρών χρηματοδοτήσεων, η Ολυμπία, ωστόσο, αποτέλεσε εξαίρεση. Ο Hitler ανακοίνωσε, κατά την έναρξη των ενδέκατων Ολυμπιακών αγώνων του Βερολίνου, την επανέναρξη των ανασκαφών, προσφέροντας μάλιστα ο ίδιος το ποσό των 300.000 μάρκων. Επρόκειτο για ένα σημαντικό έργο ειρήνης του Γ΄ Ράιχ, το οποίο έγινε δεκτό με ιδιαίτερο ενθουσιασμό, τόσο από Γερμανούς, όσο και από Έλληνες²³⁶.

Οι προετοιμασίες για τις νέες γερμανικές ανασκαφές ξεκίνησαν το 1936 από τον Armin von Gerkan και συνεχίστηκαν την επόμενη χρονιά από τους Ulf Jantzen και Roland Hampe. Οι ανασκαφές άρχισαν την Άνοιξη του 1937. Από το Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς τις έρευνες ανέλαβαν ο αρχιτέκτονας Hans Schleif και ο αρχαιολόγος Emil Kunze²³⁷. Η συνεργασία μεταξύ Ελλήνων και Γερμανών υπήρξε αγαστή, τόσο σε ανώτερο επίπεδο Υπουργείου και ΓΑΙ., όσο και στο επίπεδο των εκπροσώπων τους, στην Ολυμπία²³⁸. Η καλή συνεργασία

²³³ Marchand, 1996: 345-347, Σακκά, 2002: 127-129, Ιωαννίδης, 1989:16-21.

²³⁴ Σακκά, 2002: 128-129.

²³⁵ Σακκά, 2002:131, Πετράκος, 1994, 131-134, Πετράκος, 2013, I: 322-323.

²³⁶ Marchand, 1996: 302-354. Σακκά, 2002: 131-135, Πετράκος, 2013, I:325.

²³⁷ Fellmann, 1977:45, Kyrieleis, 2011:17, Moustaka, 2013: 97.

²³⁸ Nikolentzos, 2019: 111.

συνεχίστηκε ακόμα και μετά το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, παρά την τεράστια κρίση που προκάλεσε το γεγονός αυτό στις σχέσεις των δύο λαών²³⁹ (εικ. 43).

43. Ο Emil Kunze με τον Alfred Mallwitz (Μούτσης, 2011: 12).

Γ΄ περίοδος : Β΄ Παγκόσμιος και Εμφύλιος Πόλεμος (1940-1950)²⁴⁰

Τα έτη 1940-1949 αποτελούν για την Ελλάδα τη χειρότερη περίοδο της νεώτερης ιστορίας της. Η δεκαετία αυτή σημαδεύτηκε από την τριπλή κατοχή της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα και την τραγωδία του Εμφυλίου πολέμου. Η Ελλάδα βγήκε από αυτή την περιπέτεια βαριά τραυματισμένη, τόσο σε υλικό όσο και σε ηθικό επίπεδο.

²³⁹ Σημαντική υπήρξε η συμβολή των Ελλήνων εργατών, αρχιεργατών, επιστατών που εργάστηκαν για χρόνια κοντά στους Γερμανούς επιστήμονες. Η στενή τους συνεργασία είχε πολλές φορές δημιουργήσει σχέσεις φιλίας και εκτίμησης, οι οποίες κράτησαν για χρόνια. Μια τέτοια σχέση φιλίας είχε αναπτυχθεί μεταξύ του καθηγητή Dörpfeld και του επί πολλά χρόνια στενού αρχιεργάτη των ανασκαφών του Αγγελής Κοσμόπουλου (Moustaka, 2013: 97, εικ.6. Ενδεικτικό της στενής σχέσης φιλίας και εκτίμησης είναι το γεγονός πως στην τελετή των εγκαινίων των νέων γερμανικών ανασκαφών ο Αγγελής Κοσμόπουλος στεκόταν δίπλα στον Dörpfeld). Από το 1928, σε νεαρή ηλικία, ξεκίνησε να εργάζεται με τους Γερμανούς επιστήμονες και ο μετέπειτα αρχιεργάτης τους Αλκιβιάδης Σπηλιόπουλος. Κατά τις νέες γερμανικές ανασκαφές βρέθηκε κοντά στον Schleif, στο πρόσωπο του οποίου βρήκε προστάτη και δάσκαλο. Για τον Αλκιβιάδη Σπηλιόπουλο, βλ. K. Herrmann, Alkibiadis Spiliopoulos (1913-2003), 13. OlBer, σ. XIII-XVI (Tübingen-Berlin 2013).

²⁴⁰ Για τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου Φλάισερ, 2000: 7-56, Κόντης, 2000: 95-158, Ετμεκτσόγλου, 2000: 58-64. Επίσης, Βερέμης, Κολιόπουλος, 2006: 387-406, Χατζηιωσήφ (επιμ.), 2011, Κωστής, 2020: 646-720.

Τα πολεμικά γεγονότα είχαν ξεκινήσει από το 1939, όταν ο γερμανικός και ιταλικός στρατός άρχισαν να εισβάλλουν στις χώρες της Ευρώπης. Μέχρι το καλοκαίρι του 1940 είχαν καταληφθεί οι περισσότερες. Την ίδια εποχή, η Ελλάδα βίωνε μια περίοδο προκλητικών ενεργειών εναντίον της. Η άρνησή της να παραχωρήσει στα ιταλικά στρατεύματα ελεύθερη δίοδο μέσα από το ελληνικό έδαφος οδήγησε στην κήρυξη του ελληνο-ιταλικού πολέμου, τον Οκτώβριο του 1940, με αποτέλεσμα την ήττα των Ιταλών και τη θριαμβευτική νίκη των Ελλήνων.

Τον Απρίλιο του 1941 η Γερμανία, συντρίβοντας τη Γιουγκοσλαβία, περικύκλωσε τις Ελληνικές δυνάμεις, οι οποίες αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν. Ένα μήνα αργότερα έπεσε και η Κρήτη. Η χώρα διαμελίστηκε σε τρεις ζώνες Κατοχής. Συγκροτήθηκε κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον στρατηγό Γεώργιο Τσολάκογλου, ενώ η νόμιμη κυβέρνηση Τσουδερού και ο Βασιλιάς είχαν αναχωρήσει για το εξωτερικό²⁴¹.

Ο πρώτος χρόνος της Κατοχής υπήρξε εξαιρετικά δύσκολος, σημαδεύτηκε δε από την λεηλασία του εθνικού πλούτου και τον λιμό, ιδιαίτερα στην Αθήνα και τα υπόλοιπα αστικά κέντρα²⁴². Από το φθινόπωρο του 1941 άρχισαν να ιδρύονται αντιστασιακές οργανώσεις, με σημαντικότερες τον Εθνικό Δημοκρατικό Ελληνικό Σύνδεσμο (ΕΔΕΣ), την Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ) και το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ). Η συνεργασία τους οδήγησε στον θρίαμβο της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοπόταμου, στις 25 Νοεμβρίου του 1942. Το 1943, οι επιτυχίες της Εθνικής Αντίστασης αυξάνονταν συνεχώς. Μαζί τους, ιδιαίτερα μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, αυξάνονταν τα σκληρά αντίποινα των Γερμανών, αλλά και ο ανταγωνισμός μεταξύ των αντιστασιακών ομάδων, καθιστώντας, πλέον, το ενδεχόμενο του Εμφυλίου ορατό²⁴³.

Ήδη από τον χειμώνα του 1943 είχε ξεκινήσει η αντίστροφη μέτρηση για τις δυνάμεις του Άξονα. Η απόβαση στη Νορμανδία, τον Ιούνιο του 1944, οδήγησε στην απελευθέρωση των χωρών της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης. Οι Σύμμαχοι με τη γρήγορη προέλασή τους στα Βαλκάνια ανάγκασαν τους Γερμανούς να εγκαταλείψουν την Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1944. Στην Αθήνα, μετά από δραματικά γεγονότα, συγκροτήθηκε Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, με πρωθυπουργό τον Γεώργιο Παπανδρέου.

Η αδυναμία της κυβέρνησης να ελέγξει τις εσωτερικές αντιθέσεις, η αδυναμία σχηματισμού ενιαίου εθνικού στρατού, αλλά και η απροκάλυπτη επέμβαση του ξένου

²⁴¹ Φλάισερ, 2000:8-9, Κωστής, 2020: 646-660.

²⁴² Κωστής, 2020:661-667, Βερέμης, Κολιόπουλος, 2006: 450-451.

²⁴³ Κωστής, 2020: 667-682.

παράγοντα στα εσωτερικά της χώρας, οδήγησαν στα τραγικά γεγονότα του Δεκεμβρίου του 1944. Τον Μάρτιο του 1946, την παραμονή των εκλογών που ανέδειξαν την κυβέρνηση Τσαλδάρη, ξέσπασαν οι πρώτες συγκρούσεις μεταξύ ανταρτών και στρατού. Τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς, αποφασίστηκε η διενέργεια δημοψηφίσματος, με στόχο την επιστροφή του Βασιλιά Γεωργίου²⁴⁴. Η νίκη των φιλοβασιλικών κομμάτων και η στάση τους απέναντι στους αντιπάλους οδήγησαν τους αντάρτες στη δημιουργία της «Κυβέρνησης του Βουνού» και στη σύσταση του Δημοκρατικού Στρατού της Ελλάδος (ΔΣΕ), ο οποίος αρχικά σημείωσε μεγάλες επιτυχίες εναντίον του Εθνικού Στρατού.

Την ίδια εποχή, στις προσπάθειες της κυβέρνησης Τσαλδάρη για αρωγή από το εξωτερικό, απαραίτητη για την ανασυγκρότηση του κράτους, ανταποκρίθηκε η αμερικανική κυβέρνηση²⁴⁵. Η απόφασή της αυτή, όπως εκφράστηκε με το «Δόγμα Τρούμαν», ήταν πολιτική, της έδωσε δε τη δυνατότητα να εμπλακεί στα εσωτερικά της χώρας, σε μια εποχή που η ανθρωπότητα είχε χωριστεί σε σφαίρες επιρροής²⁴⁶. Αμερικανική βοήθεια έλαβε και ο κυβερνητικός στρατός, ο οποίος, από το 1948, άρχισε να σημειώνει σημαντικές νίκες εναντίον του ΔΣΕ²⁴⁷. Ο Εμφύλιος έληξε, στις 16 Οκτωβρίου του 1949, με ήττα των ανταρτών. Στην πραγματικότητα, όμως, από αυτόν ηττημένοι βγήκαν όλοι οι Έλληνες, με τεράστιες απώλειες τόσο σε έμψυχο δυναμικό, όσο και σε υλικά αγαθά. Χειρότερη συνέπειά του υπήρξε το ιδεολογικό και πολιτικό χάσμα που δημιουργήθηκε στην ελληνική κοινωνία, το οποίο τη σημάδεψε για δεκαετίες²⁴⁸.

²⁴⁴ Τον Σεπτέμβριο διενεργήθηκε το δημοψήφισμα, το οποίο είχε σαν αποτέλεσμα το 69% να ταχθεί υπέρ της επιστροφής του Βασιλιά (Κόντης, 2000:120-123).

²⁴⁵ Για την ξένη βοήθεια που έλαβε η Ελλάδα από το τέλος της Κατοχής (UNRRA, Αγγλική, Αμερικανική), Γιαννίσης, 2011: 527-535, Σταθάκης, 2011: 298-307, Βερέμης, Κολιόπουλος, 2006: 452-455.

²⁴⁶ Η βοήθεια δόθηκε μετά την εξαγγελία του «Δόγματος Τρούμαν», η οποία οδήγησε στο «Σχέδιο Μάρσαλ». Για το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ, βλ. Σταθάκης, 2004, Σφήκας (επιμ.), 2011. Το Σχέδιο Μάρσαλ είχε αρχικά δημιουργήσει στους Έλληνες τεχνοκράτες μεγάλες προσδοκίες για επερχόμενη οικονομική ανάπτυξη. Η λήξη του κατέδειξε τον περιορισμένο χαρακτήρα που έλαβε τελικά ως προς την ανασυγκρότηση της χώρας (Χατζηιωσήφ, 2011:183-201).

²⁴⁷ Σταθάκης, 2004:179. Για την στρατιωτική βοήθεια μέσω του Δόγματος Τρούμαν με στόχο την αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου, Βερέμης, Κολιόπουλος, 2006: 501-503.

²⁴⁸ Για τις συνέπειες του Εμφυλίου στον οικονομικό τομέα, Κωστής, 2020: 711-720.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος βρήκε την Αρχαιολογική Υπηρεσία να αντιμετωπίζει τα δικά της προβλήματα, όπως την έλλειψη πιστώσεων²⁴⁹, αλλά και προσωπικού, τόσο επιστημονικού, (οι τελευταίες προσλήψεις αρχαιολόγων είχαν γίνει πριν το καθεστώς Μεταξά²⁵⁰), όσο και φυλακτικού²⁵¹. Την εποχή εκείνη, τη θέση του Διευθυντή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας κάλυπτε προσωρινά ο διοικητικός υπάλληλος Ιωάννης Αναστασόπουλος²⁵². Υπουργός Παιδείας ήταν ο Νικόλαος Σπέντζας. Η Ολυμπία, έως το 1943, δεν αποτελούσε αυτόνομη Εφορεία, αλλά υπαγόταν σε αυτήν των Πατρών²⁵³. Έφορος έως τον Ιούλιο του 1941 ήταν ο Φοίβος Σταυρόπουλος²⁵⁴ και Επιμελητής Αρχαιοτήτων, στην Ολυμπία, ο Ιωάννης Δ. Κοντής²⁵⁵.

Με την κήρυξη του πολέμου τα Μουσεία έκλεισαν. Μέλη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας αναχώρησαν για το μέτωπο, ενώ, άμεσα, πραγματοποιήθηκε το έργο της απόκρυψης και προστασίας των σημαντικότερων αρχαιοτήτων της.

Την περίοδο της Κατοχής, η Αρχαιολογική Υπηρεσία συνέχισε να υφίσταται, όπως και οι υπόλοιπες υπηρεσίες του κράτους, που πλέον ονομαζόταν Ελληνική Πολιτεία²⁵⁶. Μετά τον Αναστασόπουλο και τη σύντομη θητεία των Νικόλαου Κυπαρίση και Αναστασίου

²⁴⁹ Σακκά, 2002:15.

²⁵⁰ Πετράκος, 2013, I:302.

²⁵¹ Πετράκος, 2013, I:304.

²⁵² *Ο Μέντωρ* 31, 1994:71.

²⁵³ Από το 1939 έως το 1942, η Ολυμπία ανήκε στην Δ΄ Αρχαιολογική Περιφέρεια, η οποία περιλάμβανε τους νομούς Αχαΐας, Ηλείας, Αιτωλοακαρνανίας, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, καθώς και τη Λευκάδα. Έδρα της ήταν η Πάτρα. Από τον Φεβρουάριο έως τον Ιούλιο του 1942, η Ολυμπία ανήκε στην Θ΄ Αρχαιολογική Περιφέρεια, που περιλάμβανε την Αχαιοαργολίδα και Αιτωλοακαρνανία, με έδρα και πάλι την Πάτρα, ενώ από τον Ιούλιο του 1942 έως τον Οκτώβριο του 1943, η Ολυμπία ανήκε στην ΣΤ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων, που περιλάμβανε τους νομούς Αχαΐας και Ήλιδας, Μεσσηνίας και Αιτωλίας και Ακαρνανίας, με έδρα και πάλι την Πάτρα. Το 1943 ιδρύθηκε η ΙΘ΄ (19^η) Εφορεία κλασικών αρχαιοτήτων, με έδρα την Αρχαία Ολυμπία, η οποία περιλάμβανε τους νομούς Ηλείας και Μεσσηνίας (Πετράκος, 2013, II,:93-98) .

²⁵⁴ Για τα βιογραφικά στοιχεία του Φοίβου Σταυρόπουλου βλ. υποσημ. 219.

²⁵⁵ Ο Ιωάννης Κοντής είχε γεννηθεί στο Αϊβαλί της Μικράς Ασίας. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών. Διορίστηκε Επιμελητής Αρχαιοτήτων το 1936 στη Μυτιλήνη. Την περίοδο 1939 έως 1947 υπηρέτησε στην Ολυμπία, σε μια κρίσιμη ιστορικά περίοδο, προσφέροντας σημαντικό έργο. Υπήρξε ο πρώτος Προϊστάμενος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στα Δωδεκάνησα, μετά την Ένωσή τους με την Ελλάδα. Το 1949 έγινε Έφορος Αρχαιοτήτων, αρχικά στη Ρόδο και κατόπιν, στην Αττική. Το 1965 διορίστηκε Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων. Την περίοδο της Επταετίας τέθηκε σε διαθεσιμότητα. Επέστρεψε στη θέση του το 1975. (Πετράκος, 2013, II:55-56. Για τη μορφή και το έργο του Κοντή, βλ. *Ο Μέντωρ* 43:41-70).

²⁵⁶ Πετράκος, 2013, I: 309.

Ορλάνδου, τον Ιούλιο του 1941 ανέλαβε ως Διευθυντής Αρχαιοτήτων ο Αντώνιος Κεραμόπουλλος²⁵⁷. Τα Μουσεία παρέμεναν κλειστά, ενώ οι ανασκαφές είχαν σταματήσει²⁵⁸. Προτεραιότητα, πλέον, της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ήταν η προστασία των αρχαιοτήτων από τις κάθε είδους αυθαιρεσίες των στρατών Κατοχής. Με τις διοικητικές αλλαγές, το καλοκαίρι του 1941, και τη μετάθεση του Σταυρόπουλου, σχεδόν όλα τα έγγραφα εκείνης της κρίσιμης περιόδου στην Ολυμπία διεκπεραιώνονταν από τον Επιμελητή Ιωάννη Κοντή. Όταν, με την αλλαγή της νομοθεσίας, το 1943, ιδρύθηκε η ΙΘ' (19η) Αρχαιολογική Περιφέρεια, με αρμοδιότητα στους νομούς Ηλείας και Μεσσηνίας και έδρα την Αρχαία Ολυμπία, ο Κοντής ανέλαβε και τυπικά, ως προϊστάμενος²⁵⁹. Υπηρέτησε μέχρι το 1947²⁶⁰, οπότε καθήκοντα προϊσταμένου ανέλαβε ο Νικόλαος Ζαφειρόπουλος²⁶¹.

Η δεκαετία αυτή υπήρξε ιδιαίτερα δύσκολη και για την Ολυμπία. Η προστασία των αρχαιοτήτων της δεν αφορούσε μόνο τη διάσωσή τους από στρατιωτικές επιχειρήσεις. Ήταν ένα πολυπλοκότερο ζήτημα, το οποίο σχετιζόταν με πολλές άλλες παραμέτρους, που είχαν προκύψει από την Κατοχή της χώρας, όπως η διάλυση του κράτους και των υπηρεσιών του, η έλλειψη πιστώσεων, αλλά και η ίδια η επιβίωση, οικονομική αλλά και φυσική, των υπαλλήλων της. Την ίδια στιγμή η αρχαιολογική διαχείριση συνέχιζε να αντιμετωπίζει τα σοβαρά προβλήματα που της είχαν κληροδοτηθεί κατά τα προηγούμενα χρόνια, όπως τα σοβαρά κτηριακά προβλήματα του Μουσείου, τις αυθαιρεσίες στον αρχαιολογικό χώρο, φαινόμενα αρχαιοκαπηλίας και πολλά άλλα.

Στο έργο της διαχείρισης των αρχαιοτήτων πολύτιμη υπήρξε η προσφορά του φυλακτικού προσωπικού του αρχαιολογικού χώρου. Οι φύλακες που υπηρέτησαν την περίοδο αυτή στην Ολυμπία ήταν οι Γεώργιος Κονδύλης, Άγγελος Μιχαήλ, Χρίστος Μίχος, Ηρακλής Λαμπρόπουλος, Νικόλαος Χαρδαβέλλας, Διονύσιος Δημητρόπουλος, Νικόλαος Διαμαντάκος, Γεώργιος Παπαβασιλείου και Απόστολος Λιάγκουρας. Τα πρόσωπα αυτά δεν υπηρέτησαν

²⁵⁷ Πετράκος, 2013, I:332. Υπουργός Παιδείας στην κατοχική κυβέρνηση Τσολάκογλου ήταν ο Σωτήριος Γκοτζαμάνης και, αργότερα, ο Ιωάννης Ράλλης (Πετράκος, 2013, II:85). Ο Κεραμόπουλλος παρέμεινε στη θέση αυτή έως το 1949. Αντικαταστάθηκε από τον Αναστάσιο Ορλάνδο (Πετράκος, 2013, I:412).

²⁵⁸ Λίγες ανασκαφές διενεργούσε μόνο η Αρχαιολογική Εταιρεία (Πετράκος, 2013, I: 307)

²⁵⁹ Χάρη στον Ν. 764/1943, μπορούσαν να προϊστάται, σε Εφορείες που δεν είχαν προϊστάμενο, Έφοροι γειτονικών Εφορειών ή Επιμελητές αρχαιοτήτων (Πετράκος, 2013, I: 314-5 και II:162).

²⁶⁰ Το 1947 ο Ιωάννης Κοντής αποσπάστηκε στα Δωδεκάνησα (αρ. καταλ. εγγρ. 12).

²⁶¹ Ο Νικόλαος Ζαφειρόπουλος είχε γεννηθεί στη Ραψάνη Λάρισας. Σπούδασε στην Αθήνα και τη Γερμανία. Διορίστηκε ως Επιμελητής Αρχαιοτήτων το 1942. Το διάστημα 1966-1968 υπηρέτησε ως Διευθυντής Αρχαιοτήτων. Αποχώρησε από την Υπηρεσία το 1972 (Πετράκος, 2013, II: 57). Στην Ολυμπία υπηρέτησε από το 1947 (αρ. καταλ. εγγρ. 13), έως το 1952. Τον διαδέχθηκε, ως Έφορος ο Νικόλαος Γιαλούρης (Χατζή, 2008: 30).

ταυτόχρονα. Η Ολυμπία υφίστατο ήδη τις συνέπειες της εγκατάλειψης που είχε γνωρίσει κατά το μεγαλύτερο διάστημα του Μεσοπολέμου, με αποτέλεσμα το προσωπικό της να παραμένει συνεχώς ανεπαρκές²⁶².

Το τέλος της Κατοχής και του Εμφυλίου βρήκε τις αρχαιότητες της Ολυμπίας αλώβητες. Η ίδια η Υπηρεσία, όμως, συνέχιζε να αντιμετωπίζει πολλά ζητήματα και εκκρεμότητες. Την ίδια περίοδο, στο πλαίσιο της γενικότερης ανασυγκρότησης της χώρας, ξεκίνησαν και πάλι οργανωμένες προσπάθειες για τουριστική ανάπτυξη και προβολή της πολιτιστικής της κληρονομιάς. Σε αυτές τις προσπάθειες, το ζήτημα της ανάδειξης των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας επρόκειτο να λάβει τη δική του θέση.

Ξένες Υπηρεσίες για την προστασία των αρχαιοτήτων

Η Ολυμπία, όπως και η υπόλοιπη Πελοπόννησος, βρέθηκε, μετά την έναρξη του πολέμου, υπό την κατοχή των ιταλικών δυνάμεων και από τον Σεπτέμβριο του 1943, των γερμανικών²⁶³. Τον Αύγουστο του 1941 ιδρύθηκε από τους Ιταλούς 'Υπηρεσία για την Προστασία των Έργων Τέχνης' (Servizi per i Rapporti col Governo Greco Inerenti alla Protezione delle Opere d'Arte)²⁶⁴, με επικεφαλής τον Διευθυντή της Ιταλικής Αρχαιολογικής σχολής Luciano Laurenzi, ο οποίος δεν είχε στρατιωτική ιδιότητα²⁶⁵. Αντίστοιχα, οι Γερμανοί είχαν ιδρύσει δικές τους Υπηρεσίες για την προστασία των αρχαιοτήτων. Η ειδική στρατιωτική

²⁶² Το 1940 υπηρετούσαν ως φύλακες στην Ολυμπία οι Γεώργιος Κονδύλης, Άγγελος Μιχαήλ, Χρίστος Μίχος, Ηρακλής Λαμπρόπουλος και Νικόλαος Χαρδαβέλλας (αρ. καταλ.εγγρ.14). Το 1941 υπηρετούσαν τέσσερις φύλακες, οι Διονύσιος Δημητρόπουλος, Νικόλαος Χαρδαβέλλας, Ηρακλής Λαμπρόπουλος και Χρίστος Μίχος (αρ. καταλ. εγγρ. 15). Σε αυτούς, προστέθηκαν, το 1942, ο Απόστολος Λιάγκουρας ως νυχτοφύλακας (αρ. καταλ. εγγρ. 16) και από τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς ο Νικόλαος Διαμαντάκος (αρ. καταλ. εγγρ. 17). Οι ίδιοι υπηρετούσαν και κατά τα έτη 1943 (αρ. καταλ. εγγρ. 18), 1944 και 1945 (αρ. καταλ. εγγρ. 19). Χάρη στις συνεχείς προσπάθειες του Κοντή, την περίοδο του Εμφυλίου και σχεδόν έως το τέλος της δεκαετίας ο αριθμός των φυλάκων παρέμεινε ίδιος (αρ. καταλ. εγγρ. 20 και 21). Τα έτη 1947 και 1948, υπηρετούσαν ο Νικόλαος Χαρδαβέλλας, ως αρχιφύλακας, οι Διονύσιος Δημητρόπουλος, Ηρακλής Λαμπρόπουλος, Νικόλαος Διαμαντάκος και Γεώργιος Παπαβασιλείου, ως ημερήσιοι φύλακες και ο Απόστολος Λιάγκουρας, ως νυχτοφύλακας. Το 1949, μετά το σοβαρό γεγονός του στρατωνισμού του Εθνικού στρατού, πλησίον του Μουσείου, είχε ενισχύσει τη νυχτερινή φύλαξη προσωρινά ο φύλακας Σκιλλούντα Ιωάννης Τουρής (αρ. καταλ. εγγρ. 22), καθώς ο νυχτοφύλακας Λιάγκουρας ήταν ασθενής. Το 1950 υπηρετούσαν στην Ολυμπία πέντε υπάλληλοι (οι Νικόλαος Χαρδαβέλλας, ως αρχιφύλακας και οι Διονύσιος Δημητρόπουλος, Νικόλαος Διαμαντάκος, Γεώργιος Παπαβασιλείου), οι οποίοι εκτελούσαν και τη νυχτερινή υπηρεσία (αρ. καταλ. εγγρ. 23), καθώς ο νυχτοφύλακας παρέμενε σε αναρρωτική άδεια (αρ. καταλ. εγγρ. 24).

²⁶³ Πετράκος, 2013, I: 308. *Ο Μέντωρ* 31, 1994:135.

²⁶⁴ Η ακριβής μετάφραση του ιταλικού τίτλου είναι «Υπηρεσία για τις σχέσεις με την ελληνική Κυβέρνηση, τις σχετικές με την προστασία των έργων τέχνης».

²⁶⁵ *Ο Μέντωρ* 31, 1994: 135.

Υπηρεσία Προστασίας των Μνημείων της Τέχνης (Befehlshaber Südgriechenland, Referat Kunstschutz) αποτελούσε το σύνδεσμο μεταξύ του γερμανικού στρατού και του Υπουργείου Παιδείας, για θέματα που αφορούσαν τις αρχαιότητες²⁶⁶. Προϊστάμενος ορίστηκε ο αρχαιολόγος – συνταγματάρχης Hans Ulrich von Schoenebeck. Βοηθός του, μέχρι το 1942, ήταν ο Wilhelm Kraiker, επίσης αρχαιολόγος και υπαξιωματικός της στρατιωτικής μυστικής υπηρεσίας. Ο ίδιος, έως τη διάλυσή της τον Σεπτέμβριο του 1944, υπηρέτησε σε αυτή ως προϊστάμενος²⁶⁷.

Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο (ΓΑΙ)

Διευθυντής του ΓΑΙ στην Αθήνα ήταν κατά τα έτη 1937-1944 ο Walther Wrede, κλασικός αρχαιολόγος, αλλά και αρχηγός του ναζιστικού κόμματος για την Ελλάδα²⁶⁸. Διευθυντής των Γερμανικών ανασκαφών στην Ολυμπία, οι οποίες συνεχίστηκαν αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου, ήταν ο Emil Kunze. Γνωστός από παλιά στην περιοχή, με σύζυγο Ελληνίδα, έχαιρε της εκτίμησης των κατοίκων²⁶⁹. Άλλα μέλη του Ινστιτούτου, που υπηρετούσαν κατά την περίοδο της Κατοχής στην Ολυμπία, ήταν ο αρχιτέκτονας Hans Schleif, ο οποίος διατηρούσε στενές σχέσεις με τον Himmler²⁷⁰, ο Hans Karl Susserott, ο Hermann Wagner, ο Hans Weber και ο Richard Eilmann.

Η κατάληψη της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα αποτέλεσε για ορισμένους Γερμανούς επιστήμονες, στο πλαίσιο, άλλωστε, και της Πολιτιστικής Πολιτικής (Kulturpolitik), που από παλιά εφάρμοζε η Γερμανία, ιδανική ευκαιρία να προωθήσουν τα συμφέροντα της χώρας τους και να καθιερώσουν την ηγεμονία της, έναντι των ανταγωνιστών της²⁷¹.

Τα μέλη του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, κάποια από τα οποία έφεραν και την ιδιότητα του στρατιωτικού, συνέχιζαν να σέβονται τους ελληνικούς νόμους για τις

²⁶⁶ Πετράκος, 2013, I:323.

²⁶⁷ Πετράκος, 2013, I:323-324. Οι Γερμανικές δυνάμεις Κατοχής είχαν ιδρύσει κι άλλες υπηρεσίες για τις αρχαιότητες και την προστασία τους από τις καταστροφές του πολέμου (βλ. Πετράκος, 2013, I:234-326).

²⁶⁸ Σακκά, 2002: 132, Πετράκος, 2013, I :323.

²⁶⁹ Λούκος, Τζαχρήστα, 2011: 76,77,79.

²⁷⁰ Ο Schleif εργάστηκε στην Ολυμπία ως επικεφαλής τοπογραφικού συνεργείου. *Ο Μέντωρ* 31, 1994: 131.

²⁷¹ Marchand, 1996 :353-354, Φλάισερ, 2000: 11-12.

αρχαιότητες²⁷². Τα μέλη των νεοϊδρυθεισών στρατιωτικών υπηρεσιών ενδιαφέρονταν επίσης για τις αρχαιότητες, αλλά και για την προώθηση του δικού τους επιστημονικού έργου. Οι σχέσεις τους, ωστόσο, με το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο δεν ήταν αγαστές, αλλά περισσότερο ανταγωνιστικές²⁷³. Ως στρατιωτικοί, μέλη των στρατευμάτων Κατοχής ξεκάθαρα αισθάνονταν ότι εξουσίαζαν τη χώρα²⁷⁴. Έτσι, η παρουσία τους στην Ελλάδα δεν απέτρεψε εντελώς τις αυθαιρεσίες: παράνομες ανασκαφές, προστασία αρχαιοκαπήλων, συγκάλυψη καταστροφών που προξενούσαν στρατιώτες, εμπόδια στη λειτουργία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, καταπάτηση νόμων, αντιμετώπιση των Ελλήνων συναδέλφων τους με αναίδεια και αλαζονεία²⁷⁵.

Ιδιαίτερη, ωστόσο, φαίνεται πως ήταν η σχέση Ελλήνων και Γερμανών αρχαιολόγων στην Ολυμπία, η οποία αποτελούσε μια από τις σπουδαιότερες και παλαιότερες γερμανικές ανασκαφές, συνδεδεμένη ιδεολογικά με το γερμανικό έθνος, ακόμα και την περίοδο της έξαρσης του ναζισμού. Η ιδιαίτερη αυτή σχέση οφειλόταν στην πολυετή παρουσία των μελών του ΓΑΙ στην Ολυμπία και τις προσωπικές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί, τόσο με τους Έλληνες συναδέλφους τους, όσο και με τους κατοίκους της. Οι σχέσεις αυτές δεν συνέβαλαν απλώς στη διατήρηση της ηρεμίας τα ταραγμένα εκείνα χρόνια και, μάλιστα, ενώ οι ανασκαφές βρίσκονταν σε εξέλιξη. Είχαν, επίσης, καταλυτικό ρόλο στην προστασία των κατοίκων και των αρχαιοτήτων κατά τη διάρκεια της Κατοχής, αλλά και των ίδιων των Γερμανών επιστημόνων, αργότερα, κατά την αποχώρηση του στρατού τους²⁷⁶.

Δημόσιες Υπηρεσίες Τουρισμού

Επιρροή στη διαχείριση των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας είχαν οι κρατικές υπηρεσίες που σχετίζονταν με τον τουρισμό. Από τη Μεταξική περίοδο, ήδη, το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού προχωρούσε σε παρεμβάσεις, που αφορούσαν την αισθητική των αρχαιολογικών χώρων και των Μουσείων της χώρας, αλλά και την εμφάνιση των αρχαιολογικών υπαλλήλων²⁷⁷. Οι παρεμβάσεις αυτές, πολλές φορές ιδιαίτερα αυστηρές, συνεχίστηκαν και το

²⁷² *Ο Μέντωρ* 31, 1994:131.

²⁷³ Πετράκος, 2013, I:329 και 333.

²⁷⁴ Ζημιάι:113, Πετράκος, 2013:331.

²⁷⁵ Για τις σχέσεις Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και ξένων αρχαιολόγων, βλ. *Ο Μέντωρ* 31, 1994: 153 και εξής, Πετράκος, 1995: 75-76 και Πετράκος, 2013, I :327-333. Επίσης, στο έργο *Ζημιάι τῶν ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ πολέμου καί τῶν στρατῶν κατοχῆς*, που εκδόθηκε το 1946 από τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, στο οποίο καταγράφονται όλες οι αυθαιρεσίες που υπέστησαν οι αρχαιότητες στη χώρα, δίνονται πολλές πληροφορίες για τη στάση που επέδειξαν οι κατακτητές.

²⁷⁶ Το θέμα αυτό πρόκειται να αναπτυχθεί διεξοδικότερα στα συμπεράσματα της μελέτης.

²⁷⁷ Σακκά, 2002: 36, Χαμηλάκης, 2012: 225.

1940. Σταμάτησαν, όπως ήταν φυσικό, εξαιτίας του πολέμου και της περιόδου που ακολούθησε. Από το 1947 και εξής το κράτος άρχισε να δίνει και πάλι έμφαση στην τουριστική ανάπτυξη της χώρας²⁷⁸. Προς το τέλος της δεκαετίας ιδρύθηκαν αρμόδιες υπηρεσίες, όπως η Γενική Γραμματεία Τουρισμού, η οποία με συγκεκριμένες προτάσεις και κατευθύνσεις προσπαθούσε να επηρεάσει τη διαχείριση και ανάδειξη των αρχαιοτήτων και, ειδικά, των πιο προβεβλημένων, όπως του αγάλματος του Ερμή.

Δήμος Αρχαίας Ολυμπίας και άλλοι τοπικοί φορείς

Ο Δήμος Αρχαίας Ολυμπίας, ως επίσημος φορέας, συμμετείχε, έστω και έμμεσα, στην προστασία των αρχαιοτήτων. Με συγκεκριμένες εξουσίες, αλλά και δυνατότητες, ο Δήμος, διά του εκπροσώπου του αποτελούσε παράγοντα σταθερότητας για την περιοχή. Τη συνδρομή του επικαλούνταν συχνά η Αρχαιολογική Υπηρεσία, με την οποία βρισκόταν σε συνεργασία. Την περίοδο της Κατοχής Δήμαρχος ήταν ο Ιωάννης Σπηλιόπουλος, ο οποίος διατηρούσε πολύ καλές σχέσεις και με τη Γερμανική Αρχαιολογική Αποστολή, είχε δε επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον κατά τις κρίσιμες ημέρες της αποχώρησής της από την Ολυμπία, τόσο για την ασφάλειά της, όσο και την προστασία του Οικήματος των γερμανικών ανασκαφών.

Χρήσιμη, τέλος, υπήρξε η συνδρομή άλλων κρατικών φορέων, όπως η Νομομηχανική Υπηρεσία, η Αστυνομία, η Δασική Υπηρεσία, η Αγρονομία, οι οποίες δεν ήσκησαν, βεβαίως, αρχαιολογική διαχείριση, συνέδραμαν ωστόσο ουσιαστικά στην προστασία των αρχαιοτήτων.

Κεφάλαιο 1^ο

Οι Γερμανικές ανασκαφές στην Ολυμπία²⁷⁹

Α΄ περίοδος : 1875 - 1909

Η ελληνογερμανική Σύμβαση συνομολογήθηκε στην Αθήνα στις 25 Απριλίου 1874 από τον Έλληνα Υπουργό Εξωτερικών Ιωάννη Δηλιγιάννη, τον Γενικό Έφορο αρχαιοτήτων

²⁷⁸ Το θέμα αναπτύσσεται παρακάτω, στο 5ο κεφάλαιο της μελέτης «Η ανάδειξη των αρχαιοτήτων και η τουριστική ανάπτυξη της Ολυμπίας».

²⁷⁹ Για τις πρώτες γερμανικές ανασκαφές και τα αποτελέσματά τους, βασικές είναι οι δημοσιεύσεις στα *Olympia I-V*. Για την ιστορία των πρώτων ανασκαφών, επίσης Weil, 1897, Λεονάρδος, 1901, Κοντής, 1958, Mallwitz, 1972, Herrmann, 1972, Fellmann, 1972, Bol, 1976, Marchand, 1996: 77-91, Kyrieleis, 2002, Χατζή, 2008: 16-33, Kyrieleis, 2011, Πετράκος, 2013, I: 178-186, Hatz, 2013: 101-107, Moustaka, 2013: 93-96, Μούτσης, 2011:116-122, Μποχώτης, 2015, Nikolentzos 2019: 91-118.

Παναγιώτη Ευστρατιάδη, τον πρέσβη της Γερμανίας Emil von Wagner και τον ειδικό επιτετραμμένο της Γερμανίας Ernst Curtius²⁸⁰. Το ιστορικό κείμενο της Σύμβασης, πρότυπο και για άλλες αρχαιολογικές αποστολές στην Ελλάδα²⁸¹, εγκρίθηκε παμψηφεί από τη γερμανική κυβέρνηση στις 5 Δεκεμβρίου 1874. Η Βουλή των Ελλήνων την επικύρωσε στις 30 Οκτωβρίου 1875, με τον Νόμο ΦΜΑ΄/12-11-1875²⁸². Περιλαμβάνει έντεκα άρθρα, αποτελεί δε προϊόν πολύμηνων διαπραγματεύσεων των δύο πλευρών²⁸³.

Χάρη στην επιρροή του Curtius στον Γερμανό διάδοχο, η Πρωσία είχε εκφράσει το ενδιαφέρον για ανασκαφές στην Ολυμπία ήδη από το 1853²⁸⁴. Το θέμα αποφασίστηκε να τεθεί σε νέα βάση, μετά τη συζήτησή του από τον πρίγκιπα-διάδοχο της Πρωσίας Φρειδερίκο και τον βασιλιά της Ελλάδας Γεώργιο, το 1869, καθώς είχε διαφανεί πως η αυστηρότητα του αρχαιολογικού νόμου δεν θα επέτρεπε την εκτέλεση του εγχειρήματος, με τη μορφή που αυτό είχε αρχικά συλληφθεί. Τελικά, πολύμηνες διαπραγματεύσεις των δύο πλευρών ξεκίνησαν στα τέλη του 1871 και οδήγησαν στην τελική συμφωνία τρία χρόνια αργότερα²⁸⁵. Σημαντικός, για

²⁸⁰ Χατζή, 2008:20.

²⁸¹ Χατζή, 2008: 22.

²⁸² Χατζή, 2008:20.

²⁸³ Συνοπτικά, σύμφωνα με τα άρθρα της Σύμβασης, η Ελλάδα ήταν κάτοχος όλων των αρχαιοτήτων που θα έρχονταν στο φως. Κάθε κυβέρνηση θα όριζε επίτροπο για την εκτέλεση των εργασιών, με βάση τους όρους της Σύμβασης. Η Γερμανία είχε το δικαίωμα να επιλέγει τον τόπο όπου θα γίνονταν οι ανασκαφές, να αποφασίζει για την πρόσληψη και απόλυση εργατών και τη διεύθυνση όλων των έργων. Είχε το αποκλειστικό δικαίωμα να λαμβάνει εκμαγεία από τις ανασκαφές, όπως και το δικαίωμα, όχι αποκλειστικό, να λαμβάνει εκμαγεία από άλλες ελληνικές αρχαιότητες. Η Γερμανία αναλάμβανε, επίσης, όλες τις δαπάνες, όπως μισθούς, βοηθητικές κατασκευές κλπ. Η Ελλάδα είχε υποχρέωση να συνδράμει στην εύρεση εργατών και στη συμφωνία για τα ημερομίσθια και τη διατήρηση της τάξης. Αναλάμβανε επίσης την αποζημίωση των ιδιοκτητών, ενώ η Γερμανία την αποζημίωση των κατόχων εθνικών γαιών. Οι δύο κυβερνήσεις θα μπορούσαν να συνεννοηθούν και για την επέκταση των ανασκαφών σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Και οι δύο πλευρές είχαν το αποκλειστικό δικαίωμα της δημοσίευσης των αποτελεσμάτων των ανασκαφών. Σε περίπτωση που ο Έλληνας επίτροπος είχε αντίρρηση κατά την εκτέλεση των εργασιών, το ζήτημα θα λυνόταν μεταξύ του Υπουργείου Εξωτερικών και της γερμανικής πρεσβείας. Τέλος, προβλεπόταν η δυνατότητα να μπορεί η ελληνική πλευρά να παραχωρήσει στη Γερμανία διπλά ή όμοια ευρήματα των ανασκαφών.

²⁸⁴ Μετά τη διάλεξή του, στο Βερολίνο, χάρη στην οποία το θέμα των ανασκαφών στη Γερμανία ήλθε και πάλι στο προσκήνιο, ο Curtius υπέβαλε, το 1853, στον Πρώσο βασιλιά Φρειδερίκο Γουλιέλμο, μαζί με τους Ritter και Bötticher, τα σχέδια των ανασκαφών. Για τον Κούρτιο και τη συμβολή του στην ανασκαφή της Ολυμπίας, βλ. Marchand, 1996 :77-91, Gehrke, 1996: 77-78, Μούτσης, 2011: 117.

²⁸⁵ Καπαζής, 2002: 23, Μποχώτης, 2015: 55, 58. Ο Μποχώτης αναλύει εκτενώς το ζήτημα των διαπραγματεύσεων, έως το τελικό κείμενο της Σύμβασης. Την ίδια εποχή, ενώ ξεκινούσαν οι διαπραγματεύσεις με τη Γερμανία, ο Heinrich Schliemann υπέβαλε αίτηση για ανάληψη των ανασκαφών των Μυκηνών και της Ολυμπίας από τον ίδιο, προτείνοντας την κατασκευή Μουσείου, στο οποίο θα στεγάζονταν τα ευρήματα, μαζί με αυτά από την Τροία, τα οποία βρίσκονταν παρανόμως στην Ελλάδα. Ο ίδιος πρότεινε να κρατήσει ως ιδιοκτησία του τις αρχαιότητες της Ολυμπίας, που θα έρχονταν στο φως μέχρι τον θάνατό του. Στη συνέχεια, θα στεγάζονταν σε Μουσείο, που θα είχε χρηματοδοτήσει ο ίδιος. Η ελληνική πλευρά τον προέτρπε να ασχοληθεί με τις Μυκήνες και συνέχισε τις διαπραγματεύσεις με τη Γερμανία. Για τον τρόπο που ενήργησε ο Schliemann και το διπλωματικό

την ελληνική πλευρά υπήρξε ο ρόλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, από την αναμόρφωση των γερμανικών προτάσεων και την υποβολή της ελληνικής αντιπρότασης έως την τελική διατύπωση των όρων της Σύμβασης²⁸⁶. Την απόφαση για αρχαιολογική έρευνα στην Ολυμπία και τη διατύπωση των όρων κάτω από τους οποίους αυτή πραγματοποιήθηκε, διαμόρφωσαν συγκεκριμένες παράμετροι, οι οποίες σχετίζονται με τις εθνικές και πολιτικές σκοπιμότητες, αλλά και οικονομικά συμφέροντα των ευρωπαϊκών κρατών τον 19^ο αιώνα²⁸⁷.

Η βασικότερη, ίσως, από αυτές τις παραμέτρους αφορά στις αξίες και τα ιδανικά του κλασικού πολιτισμού και το κύρος και γόητρο που αυτά προσέδιδαν στα ευρωπαϊκά κράτη, τα οποία επεδίωκαν τη σύνδεση μαζί τους, ήδη από τον 17^ο αιώνα. Τον 19^ο αιώνα, στο πλαίσιο του Ανατολικού Ζητήματος και της διείσδυσης των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής στη Μεσόγειο και Μέση Ανατολή ο ανταγωνισμός των ευρωπαϊκών κρατών δεν υπήρξε μόνο σε επίπεδο πολιτικό, στρατιωτικό ή οικονομικό, αλλά και πολιτιστικό²⁸⁸. Την εποχή των «μεγάλων ανασκαφών», τα κράτη-έθνη απέβλεπαν σε περισσότερα ευρήματα, τα οποία θα τους πρόσφεραν περισσότερη δόξα και δύναμη. Το ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες επεκτεινόταν, πέρα από την κατοχή τους, και στην οποιαδήποτε σχέση με αυτά, όπως την επιστημονική τους εκμετάλλευση²⁸⁹.

Η ιδιαίτερη σχέση του γερμανικού έθνους με τον κλασικό πολιτισμό ήταν επίσης σημαντικός παράγοντας για την απόφαση διενέργειας ανασκαφών στην Ολυμπία. Αυτή η

παρασκήνιο, έως την υπογραφή της ελληνογερμανικής Σύμβασης, βλ. Βασιλικού, 2011: 26-37, Μποχώτης, 2015: 124-137.

²⁸⁶ Πετράκος, 1992-3:100-101, Μποχώτης, 2015:85-98.

²⁸⁷ Για τη σχέση πολιτικής και αρχαιολογίας, βλ. κυρίως Καλπαξής, 1990, 1993, 1996, 2002, Gehrke, 1996, Funke, 1996, Μποχώτης, 2015.

²⁸⁸ Οι ανασκαφές της Ολυμπίας υπήρξαν για τους Γερμανούς το πρώτο βήμα της εξάπλωσής τους στην Ανατολή (Καλπαξής, 1996: 52). Για τον ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, Marchand, 1996: 62-65, Καλπαξής, 1996: 48-52 και 1990, I: 21, Klinkhammer, 2002: 33 και εξής, Μποχώτης, 2015: 192-195. Για το Ανατολικό Ζήτημα, την πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων ως προς το διαμελισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, τη στάση της Ελλάδας με στόχο την ενσωμάτωση των αλύτρωτων ελληνικών περιοχών και τις συνέπειές του, Κωστής, 2020: 371-4, 444-451, 490-1 και Βερέμης, Κολιόπουλος 2006:217-281.

²⁸⁹ Καλπαξής, 1990: 20-21. Η υλική αξία των αρχαιοτήτων υπήρξε πάντοτε σημαντική για τα κράτη που επεδίωκαν τη σχέση με το κλασικό παρελθόν. Ο Curtius παρουσίασε την ανασκαφή της Ολυμπίας ως μνημείο ειρήνης και τιμής για τον γερμανικό λαό και την ενωμένη Γερμανία, όμως η αποδοχή της από τον Bismarck υπήρξε τεράστια παραχώρηση. Όταν άρχισαν να παρουσιάζονται τα πρώτα οικονομικά ζητήματα, καθώς το ποσό που είχε αρχικά δοθεί είχε ήδη ξοδευτεί το 1879, ο Bismarck εισηγήθηκε, το 1880, τη διακοπή της χρηματοδότησής της, καθώς έκρινε πως οι όροι ήταν δυσμενείς για τη Γερμανία και οι ανασκαφές γίνονταν μόνο χάριν της επιστήμης (Καλπαξής, 1996:52 και 1990, I: 20, Gehrke, 1996: 77-78, Μούτσης, 2011: 118). Ο όρος της Σύμβασης για παραχώρηση διπλών, έστω και αν δεν δέσμευε την ελληνική πλευρά, αποτελούσε ακριβώς προσπάθεια απόκτησης αρχαιοτήτων, παρά την απαγόρευση του αρχαιολογικού νόμου και δήλωνε τη σημασία που συνέχιζε να έχει η απόκτηση αρχαιοτήτων για τα ευρωπαϊκά κράτη.

σχέση είχε οδηγήσει στην καλλιέργεια της ιδέας της συγγένειας των δύο εθνών, στην ιδεολογική στήριξη της ενωμένης Γερμανίας στον κλασικό πολιτισμό και στην αναζήτηση ομοιοτήτων με την αρχαία Ελλάδα²⁹⁰. Η ανασκαφή της Ολυμπίας, η οποία αντιπροσώπευε με τον καλύτερο τρόπο τις αξίες και τα ιδανικά της κλασικής αρχαιότητας και η οποία προβλήθηκε ως μεγάλο έργο ειρήνης του γερμανικού έθνους, θα επιβεβαίωνε και θα ενδυνάμωνε τη σχέση αυτή. Ήδη, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η θέση της Γαλλίας στην Ευρώπη αλλά και η στάση της απέναντι στα ελληνικά ζητήματα είχαν αποδυναμώσει την επιρροή της στην Ελλάδα υπέρ των Γερμανών²⁹¹.

Από την άλλη, το ελληνικό έθνος, έχοντας διαμορφώσει τη δική του σχέση με την κλασική αρχαιότητα, προβαλόταν ως η συνέχειά της. Καθώς η ίδια του η υπόσταση βασιζόταν σε αυτή τη συνέχεια, η στήριξη που του παρείχαν οι αρχαιότητες, ως τεκμήρια του ιστορικού του παρελθόντος, επέβαλε την προστασία τους, καθιστώντας τη θέμα μείζονος σημασίας για το έθνος²⁹². Από το γεγονός αυτό απέρρευσε η θέσπιση ενός αυστηρού Αρχαιολογικού Νόμου, ο οποίος έδινε ελάχιστα περιθώρια για αυθαιρεσίες. Η ελληνική αρχαιολογική νομοθεσία, η οποία δημιουργούσε μια εντελώς διαφορετική κατάσταση σε σχέση με άλλες χώρες της Μεσογείου, όπως η Οθωμανική Αυτοκρατορία²⁹³, που ήταν πολύ πιο ευέλικτες σε τέτοιου είδους ζητήματα, υπαγόρευσε τη σύναψη Διακρατικής Σύμβασης για τη διενέργεια των ανασκαφών στην Ολυμπία, ώστε να παρακαμφθούν τα εμπόδια και να διευκολυνθούν, έμμεσα, οι επιδιώξεις της Γερμανίας²⁹⁴.

Τα γεωπολιτικά συμφέροντα της εποχής αφορούσαν και την Ελλάδα. Χώρα αδύναμη, τόσο πολιτικά, όσο και οικονομικά και στρατιωτικά, επιζητούσε τη στήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων, για σοβαρά εθνικά θέματα που προέκυπταν σε σχέση με τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη διαμόρφωση νέων ισορροπιών στην ανατολική Μεσόγειο, στο πλαίσιο του Ανατολικού Ζητήματος²⁹⁵.

²⁹⁰ Καλπαξής, 1996: 46-47, Funke, 1996: 83-105.

²⁹¹ Nikolentzos, 2019: 93.

²⁹² Καλπαξής, 1990: 18, Μποχώτης, 2015: 209.

²⁹³ Την ίδια εποχή, στο πλαίσιο της Große Politik, η Γερμανία είχε στραφεί στην Αίγυπτο και την Οθωμανική Αυτοκρατορία (Klinkhammer, 2002:31, Nikolentzos, 2019: 93, υποσημ. 27).

²⁹⁴ Μποχώτης, 2015:32-33.

²⁹⁵ Καλπαξής, 1990: 22, 2002: 22, Μποχώτης, 2015: 173. Ξεκάθαρη υπήρξε η άποψη του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, για το ζήτημα των γερμανικών ανασκαφών στην Ολυμπία, το οποίο είχε στηρίξει ιδιαίτερα και από τη θέση του ως πρέσβης στο Βερολίνο. Σε εμπιστευτική του επιστολή προς τον Πρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, τον Μάιο του 1876, ο Ραγκαβής εξέφραζε την άποψη πως η Ελλάδα έπρεπε να καλλιεργήσει τις ευμενείς διαθέσεις της Γερμανίας, προς όφελος της ίδιας, σε σχέση με το Ανατολικό ζήτημα και τόνιζε πως οι ανασκαφές είχαν συσφίξει τις

Σημαντικό ρόλο έπαιξαν, ως ένα βαθμό, και οι πολιτικές συγκυρίες της εποχής, οι κομματικοί σχηματισμοί, οι κυβερνήσεις που πραγματοποίησαν τις διαπραγματεύσεις και την ψήφιση της Σύμβασης, σε σχέση με τη διεθνή κατάσταση, η στάση του Έλληνα Βασιλιά²⁹⁶.

Αυτό το πλέγμα εθνικών στόχων, πολιτικών συμφερόντων, ιστορικών συγκυριών και αποφάσεων όρισε το πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για τις ανασκαφές της Ολυμπίας, με τη Σύμβαση να αποτελεί το αποτέλεσμα των ζυμώσεων που πραγματοποιήθηκαν εκείνη την εποχή. Οι αντιδράσεις που είχε προκαλέσει στην Ελλάδα ήταν μεγάλες. Μεγάλη μερίδα της κοινής γνώμης, όπως αντανακλάται στον Τύπο της εποχής, διαφωνούσε με τη διενέργεια ανασκαφών από ξένους επιστήμονες, αλλά και με τους όρους που είχαν τεθεί. Σημαντικό ζήτημα υπήρξε το γεγονός πως η Σύμβαση είχε υπογραφεί και εφαρμοστεί πριν ακόμα έλθει για ψήφιση στη Βουλή, κάνοντας πολλούς να την θεωρούν «βλαπτική» και «ακυρωτέα»²⁹⁷. Οι εφημερίδες παρακολουθούσαν με αμείωτο ενδιαφέρον όλες τις εξελίξεις για το θέμα, δημοσιεύοντάς την ολόκληρη²⁹⁸, όπως και το υπόμνημα της Αρχαιολογικής Εταιρείας, με το οποίο η Εταιρεία είχε προτείνει αλλαγές στους όρους της Σύμβασης, προκειμένου να διασφαλιστούν τα δικαιώματα της ελληνικής πλευράς²⁹⁹. Οι ομιλίες των Μαυροκορδάτου και Φιλήμονος, όπως καταγράφονται στα πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, τον Νοέμβριο του 1875, είναι μάρτυρες των ισχυρών αντιδράσεων που η Σύμβαση είχε προκαλέσει³⁰⁰.

Παρά τις αντιδράσεις, ωστόσο, το έργο που επιτελέστηκε στην Ολυμπία τον 19^ο αιώνα υπήρξε εξαιρετικά σπουδαίο και η προσφορά των Γερμανών επιστημόνων αναμφισβήτητη. Τα αποτελέσματα της έρευνας καθιέρωσαν για πάντα την Ολυμπία ως μια από τις σημαντικότερες αρχαιολογικές θέσεις παγκοσμίως. Οι πρώτες γερμανικές ανασκαφές υπήρξαν σταθμός για την αρχαιολογία στην Ελλάδα αλλά και γενικότερα καθώς και για την κατανόηση του αρχαίου

σχέσεις αυτές, προς όφελος της Ελλάδας. (Σουλογιάννης, 1980: 95-86). Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892), γόνος φαναριώτικης οικογένειας, Καθηγητής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, εκδήλωσε το ενδιαφέρον του για την Ολυμπία πριν ακόμα την έναρξη των γερμανικών ανασκαφών. Υπόμνημα με τις παρατηρήσεις του για την Ολυμπία είχε καταθέσει προς τη Γαλλική Ακαδημία Επιγραφών, το οποίο δημοσιεύθηκε στη συλλογή *Mémoires des savants étrangers*. Υποστήριξε με θέρμη τη διενέργεια ανασκαφών από τους Γερμανούς και συνέβαλε ουσιαστικά στο να προωθηθεί το ζήτημα εκ μέρους των αρμοδίων. (Σουλογιάννης, 1980: 91-96).

²⁹⁶ Για τον ρόλο των πολιτικών, Μποχώτης, 2015: 124-175, 266-274.

²⁹⁷ Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», 20.04.1881, «Αιών», 06.11.1882 και 28-02-1881 (Γιαννούλη-Ντουντούμη, 2015:125), Καπαζής, 1996:53-54.

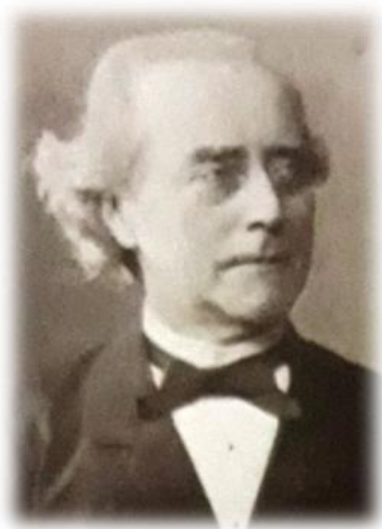
²⁹⁸ «Εφημερίς», στο φύλλο της 3^{ης} Δεκεμβρίου 1874 (Γιαννούλη, Ντουντούμη, 2015:125).

²⁹⁹ Μποχώτης, 2015: 221-258, 275-367: εξετάζει εκτενώς τον τρόπο που προσελήφθησαν και δημοσιεύθηκαν οι ειδήσεις σχετικά με τις ανασκαφές και τους όρους της Σύμβασης και τον ρόλο του Τύπου, γερμανικού και ελληνικού, κυβερνητικού και μη.

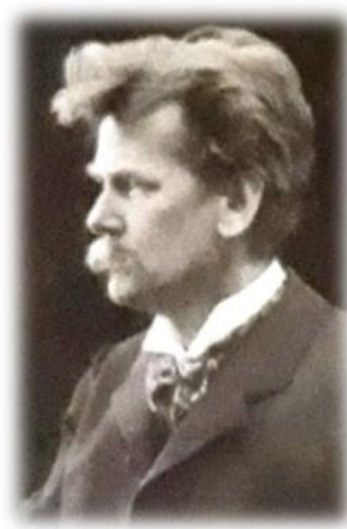
³⁰⁰ Γιαννούλη, Ντουντούμη, 2015:125.

ελληνικού κλασικού πολιτισμού. Η Ολυμπία αποτέλεσε μια από τις παλαιότερες και μεγαλύτερες ανασκαφές στην Ελλάδα, κατά τη διάρκεια της οποίας εφαρμόστηκαν πρωτοποριακές μέθοδοι, όπως η φωτογραφική και σχεδιαστική αποτύπωση, η μελέτη της στρωματογραφίας, η λήψη εκμαγείων, η επιστημονική ταξινόμηση των ευρημάτων και η συστηματική δημοσίευσή τους. Η ανασκαφή της αποτέλεσε καθαρά επιστημονική εργασία και όχι, όπως γινόταν έως τότε, διαδικασία συλλογής έργων τέχνης³⁰¹. Η σημασία της Ολυμπίας ξεπέρασε το στενό επιστημονικό πλαίσιο, συνδέθηκε με αξίες, ιδανικά και θεσμούς, όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες, ενώ η ίδια απέκτησε παγκόσμια προβολή (βλ. εικ. 60)

Οι παλαιές γερμανικές ανασκαφές, που περιέλαβαν έξι ανασκαφικές περιόδους, πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα από τον Οκτώβριο του 1875 έως τον Μάρτιο του 1881. Χρηματοδοτούνταν από τη γερμανική πλευρά, η οποία είχε και τη διεύθυνση των ανασκαφών. Το Διευθυντήριο, αποτελούμενο από τους Ernst Curtius, Friedrich Adler και τον μυστικό σύμβουλο του Υπουργείου Εξωτερικών της Γερμανίας Dr. Busch, είχε έδρα το Βερολίνο και ενημερωνόταν με τακτικές αναφορές από την Ολυμπία για την πορεία των ερευνών, ενώ στο τέλος κάθε ανασκαφικής περιόδου επισκεπτόταν την περιοχή. Στην Ολυμπία στάλθηκαν, για την προετοιμασία του έργου, οι Gustav Hirschfeld και Adolf Boetticher. Πολλοί άλλοι σπουδαίοι Γερμανοί αρχαιολόγοι, όπως οι R. Weil, G. Treu, R. Bohn, W. Dörpfeld και Ad. Furtwängler συνεργάστηκαν την περίοδο εκείνη στο σημαντικό έργο της αποκάλυψης των μνημείων της Άλτεως³⁰² (εικ. 44-46).

44

45

³⁰¹ Χατζή, 2008: 23-24.

³⁰² Fellmann, 1972: 34, Χατζή, 2008:22.

46

44. Ernst Curtius. (Χατζή, 2008: 23).

45. Adolf Furtwängler. (Χατζή, 2008: 23).

46. Friedrich Adler. (Χατζή, 2008: 23).

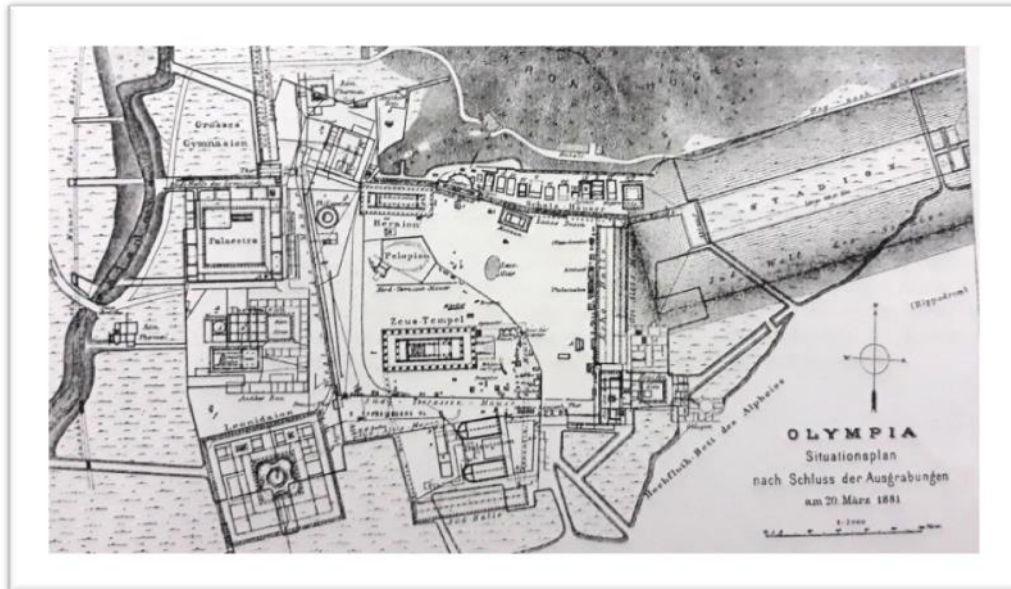
Εκ μέρους της ελληνικής πλευράς επίτροπος των ανασκαφών είχε οριστεί ο Αθανάσιος Δημητριάδης, ο οποίος υπηρέτησε στην Ολυμπία μέχρι το 1878. Μετά από σοβαρή ασθένεια τον διαδέχθηκε ο αδελφός του, Κωνσταντίνος, ως βοηθός επιτρόπου. Από το 1881 έως το 1887, ο Κωνσταντίνος Δημητριάδης υπηρέτησε στην Ολυμπία ως Έφορος αρχαιοτήτων Πελοποννήσου³⁰³. Οι δύο αδελφοί διακρίθηκαν για την επιστημονική τους κατάρτιση, την ευσυνειδησία, το ήθος, τον ζήλο και την αυταπάρνησή τους³⁰⁴. Η συμβολή τους στο έργο της ανασκαφής της Ολυμπίας υπήρξε εξαιρετικά σημαντική.

Μεγάλος αριθμός εργατών, που προέρχονταν κυρίως από τη γύρω περιοχή, αλλά και μακρύτερα μέρη, απασχολήθηκε στις ανασκαφές. Χάρη στη φιλοπονία και τον ζήλο τους, παρά τις αντίξοες συνθήκες, πραγματοποιήθηκε ένα τεράστιο έργο, χάρη στο οποίο ήρθαν στο φως τα σημαντικότερα μνημεία της Άλτεως και μερικά από τα σπουδαιότερα ευρήματα του

³⁰³ Θέμελης, 2009:620. Από το 1879 και έως, τουλάχιστον, το 1880, στην Ολυμπία εργάστηκε και ο τότε Έφορος των νήσων, Παναγιώτης Καββαδίας (αρ. καταλ. εγγρ. 25).

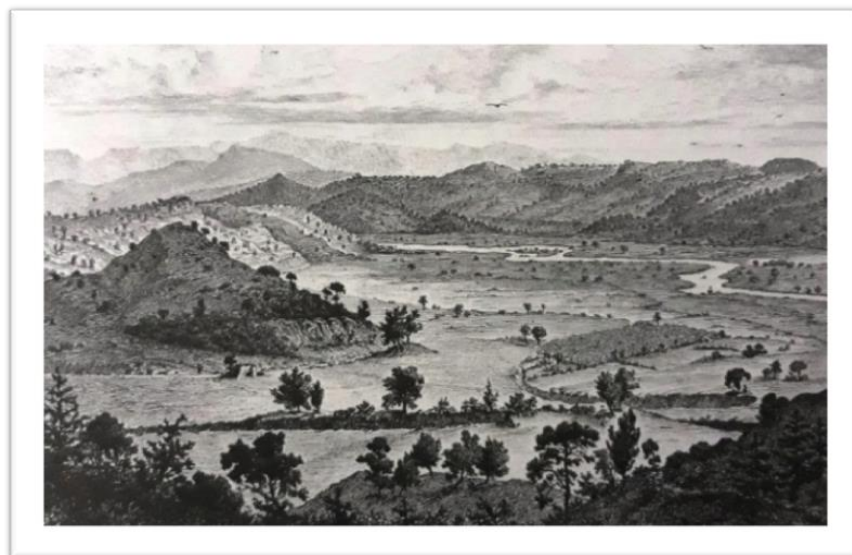
³⁰⁴ Για τις προσωπικότητες και την προσφορά των δύο αδελφών, όπως αποκαλύπτονται μέσα από τα ημερολόγιά τους, βλ. Θέμελης, 2009: 619-631.

Ιερού, όπως τα αετώματα και οι μετόπες του ναού του Διός, ο Ερμής του Πραξιτέλους, η Νίκη του Παιωνίου³⁰⁵ (εικ. 47-56).

47

47. Η Άλτις μετά το πέρας των ανασκαφών το 1881, σύμφωνα με σχέδιο του Dörpfeld. (Herrmann, 1972: 205).

48

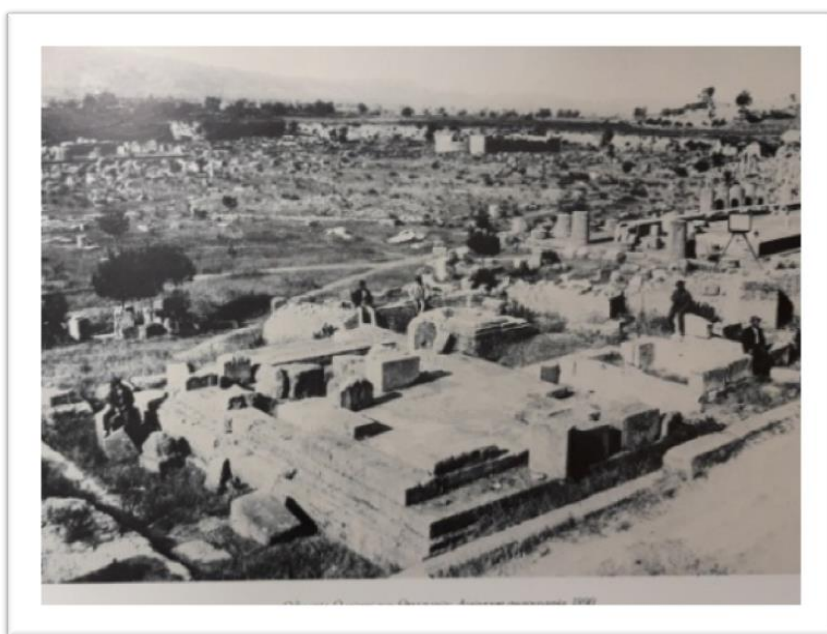
48. Σχέδιο της κοιλάδας της Ολυμπίας πριν την έναρξη των ανασκαφών (Παπαχατζής, 2002: 231).

³⁰⁵ Moustaka, 2013 : 95, Χατζή, 2008: 22,23, Μούτσης, 2011 :116.

49

49. Η ανασκαφή του ναού του Διός την περίοδο 1875-1876. (Χατζή, 2008: 24).

50

50. Άποψη του ανδρήρου των θησαυρών από το Κρόνιο, το 1890. (Γιακουμής-Bonato, 2004: 47).

51

51. Το εσωτερικό της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής με επισκέπτες το 1891 (Χατζή, 2008: 27).

Πανοραμική εικόνα του Κρονίου λόφου και της κοιλάδας του μισθού του Διός κατά την ανασκαφική περίοδο 1876/77. Φωτοα.

52

52. Ο χώρος των ανασκαφών την περίοδο 1876-1877. (Χατζή, 2008: 22).

53

53. Η Παλαίστρα. (Φωτ. Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, φωτογράφος English Photo Co).

54

54.Ο ναός του Διός στην Ολυμπία (Φωτ. Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου).

55

55. Ο ναός της Ήρας στην Ολυμπία (Φωτ. Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου).

56

56. Η κρυπτή του Σταδίου κατά τις πρώτες γερμανικές ανασκαφές (Γιακουμής-Bonato, 2004: 53).

Η διεξαγωγή των πρώτων αυτών ανασκαφών έγινε μέσα σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες. Οι βροχές και οι καύσωνες προκαλούσαν ασθένειες, όπως ο τύφος και η ελονοσία,

ταλαιπωρώντας τόσο το επιστημονικό όσο και το εργατικό προσωπικό³⁰⁶. Καμία υποδομή δεν υπήρχε την εποχή εκείνη στην περιοχή. Η απόσταση από την Ολυμπία έως τον Πύργο διαρκούσε, όπως αναφέρθηκε ήδη, τρεισήμισι ώρες με άλογο, ενώ η επικοινωνία με την Αθήνα γινόταν μέσω του λιμανιού του Κατακόλου. Ο οικισμός της Ολυμπίας, ο οποίος δημιουργήθηκε χάρη στις ανασκαφές, ήταν τότε ανύπαρκτος και το μόνο μέρος όπου μπορούσε κάποιος να αναζητήσει κατάλυμα ήταν το χωριό Δρούβα. Το πρώτο κατάλυμα της Γερμανικής Αποστολής, σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής, αποτελούσε και τη μοναδική οικία που δεν βρισκόταν σε ελεεινή κατάσταση και αποκαλούνταν από τους ντόπιους, «παλάτι»³⁰⁷.

Η ιστορία των πρώτων ανασκαφών, η Σύμβαση και οι όροι της, ο βαθμός στον οποίο υπήρξαν πραγματικά επωφελείς για κάθε πλευρά, και ειδικά για την πιο αδύναμη, την Ελλάδα, δεν έπαψαν να απασχολούν τους ερευνητές³⁰⁸. Πλέον, το ενδιαφέρον δεν περιορίζεται μόνο στην ιστορική σημασία των πρώτων ανασκαφών, αλλά επικεντρώνεται στις ιστορικές συγκυρίες και σκοπιμότητες που την υπαγόρευσαν. Όπως δε αποδεικνύει η σύγχρονη έρευνα, η Σύμβαση, πέρα από μια διακρατική συμφωνία για την εκτέλεση κοινής ανασκαφής σε ελληνικό έδαφος, υπήρξε αναμφίβολα μοχλός καταστρατήγησης του ελληνικού αρχαιολογικού νόμου³⁰⁹.

Παρά το γεγονός πως η ανασκαφή της Ολυμπίας αποτελούσε κοινή προσπάθεια των δύο κρατών, προβλήθηκε, κυρίως, ως γερμανικό έργο, αλλά και ως ανιδιοτελής προσπάθεια, εκ μέρους του γερμανικού κράτους, για την προαγωγή της επιστήμης³¹⁰. Από την εποχή της διεξαγωγής της³¹¹, αλλά και αργότερα, η ελληνική συνεισφορά παραμερίστηκε και, ως ένα

³⁰⁶ Στο νεκροταφείο του Δρούβα υπάρχει ακόμα ο τάφος του Γερμανού αρχιεργάτη Carl Krauss, ο οποίος απεβίωσε από ελονοσία κατά τις πρώτες γερμανικές ανασκαφές και ετάφη εκεί. Βλ. επίσης ιστορικό πλαίσιο α' περιόδου (υποσημ. 148, 151, 152, 1088).

³⁰⁷ Γιαννούλη, Ντουντούμη, 2015:127, Πατεράκη, 2012:222. Για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες ανασκαφές, βλ. Χατζή, 2008: 22-23, Γιαννούλη, Ντουντούμη, 2015:126-127, Nikolentzos, 2019: 94-96.

³⁰⁸ Από την εποχή του Weil, που παρουσιάζει την πρώτη ιστορία των ανασκαφών, έως σήμερα, όπου η Σύμβαση μελετάται κάτω από το πρίσμα της εμπλοκής πολιτικών και εθνικών σκοπιμοτήτων (Καλπαξής, 1990, 1993, 1996, 2002, Μποχώτης, 2015).

³⁰⁹ Μποχώτης, 2015: 77-78, 148, 237-4. Στη μονογραφία του, ο Μποχώτης αναλύει διεξοδικά τα άρθρα της Σύμβασης, τις διαπραγματεύσεις για το τελικό κείμενο και τις παραμέτρους που επηρέασαν την δημιουργία της.

³¹⁰ Μποχώτης, 2015: 76.

³¹¹ Η Εφημερίς, την 31^η Μαρτίου 1874, αναδημοσιεύει από την Κλειώ της Τεργέστης την είδηση για την άφιξη του Κούρτιου στην Αθήνα: «Κρίνομεν περιττόν να σημειώσωμεν ότι τό μέγα τούτο ἔργον θα ἐπενεργήσῃ οὐ μόνον ἐπιστημονικῶς ἀλλὰ καί πολιτικῶς ἐπ' ἀγαθῷ τῆς Ἑλλάδος, καί θά συσφίγξῃ τήν φιλίαν τοῦ γερμανικοῦ καί τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Σημειωτέον ἐν τέλει, ὅτι ὁ πρίγκηψ Bismarck ἐπεδείξατο μεγάλην προθυμίαν ὑπέρ τῶν ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀνασκαφῶν, καί ὅτι ὁ διάδοχος τοῦ γερμανικοῦ θρόνου εἶνε ὁ κυριώτερος μοχλός τοῦ μεγάλου τούτου ἔργου, πρὸς οὗ τήν διεξαγωγὴν οὐδεμιᾶς θά

βαθμό, παραγνωρίστηκε³¹². Η παρούσα μελέτη προσεγγίζει το ζήτημα από μια άλλη οπτική, αυτή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, προσφέροντας μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα του έργου που επιτελέστηκε στην Ολυμπία τον 19^ο αιώνα. Ο βαθμός συμμετοχής της στην προσπάθεια που είχε αναληφθεί, το δύσκολο και πολύπλευρο έργο που είχε να επιτελέσει, η προσφορά της στην προστασία και ανάδειξη των αρχαιοτήτων, αποτελούν σημαντικές παραμέτρους του εγχειρήματος. Η μελέτη φωτίζει τις προσπάθειες της, σχεδόν νεοσύστατης, Αρχαιολογικής Υπηρεσίας να ανταποκριθεί σε ένα πολύ μεγάλο, για την εποχή και τις δυνάμεις της, εγχείρημα, τηρώντας τις δεσμεύσεις που είχαν αναληφθεί, διατηρώντας ισορροπίες και λειτουργώντας προς όφελος των αρχαιοτήτων, οι οποίες, σύμφωνα και με το άρθρο 6 της Σύμβασης, αποτελούσαν ελληνική ιδιοκτησία και δική της ευθύνη³¹³.

Μεγάλο βάρος της όλης προσπάθειας είχε αναληφθεί από τον εκπρόσωπό της στην Ολυμπία, επίτροπο Αθανάσιο Δημητριάδη, ο οποίος είχε κληθεί να αντιμετωπίσει ένα πλέγμα σοβαρών ζητημάτων, τα οποία αφορούσαν στις απαιτήσεις του έργου, σε σχέση με τις πραγματικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή, αλλά και την τήρηση της επίσημης διακρατικής συμφωνίας. Στο πλαίσιο αυτό και άλλες αρμόδιες υπηρεσίες είχαν λάβει εντολή να μεριμνήσουν για την εκτέλεση των υποχρεώσεων της δικαιοδοσίας τους, που πηγάζαν από τους όρους της Σύμβασης³¹⁴.

Το σημαντικότερο πεδίο δράσης της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας αφορούσε στην εφαρμογή των όρων της Σύμβασης στην πράξη. Αρμόδιο ήταν το Υπουργείο Εκκλησιαστικών. Βασική προϋπόθεση για την έναρξη των ερευνών αποτελούσε η απελευθέρωση των εκτάσεων γύρω από τον ναό του Διός, όπου θα ξεκινούσε η έρευνα. Η κύρια δυσκολία είχε να κάνει με την τήρηση των ισχυόντων ελληνικών νόμων, όμως χωρίς καθυστερήσεις και προβλήματα. Μετά από διαπραγματεύσεις οι δύο πλευρές κατέληξαν στα άρθρα 3 και 4, σύμφωνα με τα οποία η ελληνική πλευρά θα αποζημίωνε τους ιδιοκτήτες γης και τους καλλιεργητές ψιλών

φεισθῇ χρηματικῆς θυσίας ἢ πρωσσική κυβέρνησις. Ἐλπίζομεν πεποιθότως, ὅτι καὶ οἱ ἐν Ἑλλάδι δέν θά δειξώσιν ὀλιγώτερον τῶν Γερμανῶν ζῆλον». (Γιαννούλη, Ντουντούμη, 2015:125).

³¹² Καλπαξής, 1996: 56-58.

³¹³ Για το ζήτημα της διαχείρισης των αρχαιοτήτων των πρώτων γερμανικών ανασκαφών από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, βλ. Nikolentzos, 2019: 96-106.

³¹⁴ Το Υπουργείο Εκκλησιαστικών, λίγο πριν την έναρξη των ανασκαφών, ενημέρωσε τα Υπουργεία Εσωτερικών, Οικονομικών και Στρατιωτικών για τις υποχρεώσεις που είχαν αναληφθεί από την ελληνική πλευρά (αρ. καταλ. εγγρ. 26). Ζητήθηκε επίσης από την νομαρχία Αχαιοήλιδας, τον έπαρχο Ηλείας και τον Δήμαρχο Ολυπίων η συνδρομή τους προς τους Επιτρόπους και η εξομάλυνση των όποιων προσκομμάτων (αρ. καταλ. εγγρ. 27).

εθνικών γαιών, ενώ η γερμανική τους κατόχους των εθνικών γαιών³¹⁵. Ήδη από το Φθινόπωρο του 1873, και ενώ οι συζητήσεις μεταξύ των δύο πλευρών βρίσκονταν σε εξέλιξη, ο Οικονομικός Έφορος Ηλείας είχε κάνει διάγραμμα του χώρου, το οποίο είχε αποσταλεί στο Υπουργείο Εξωτερικών, υπεύθυνο για τις διαπραγματεύσεις³¹⁶. Μέχρι την οριστική επίλυση και διατύπωσή του, τον Μάρτιο του 1874, το θέμα βρισκόταν σε εκκρεμότητα³¹⁷. Εν αναμονή της άφιξης του Curtius στην Αθήνα υπήρξε κινητοποίηση εκ μέρους της ελληνικής πλευράς. Έγινε αντιπαραβολή του δικού του διαγράμματος με αυτό του Οικονομικού Εφόρου³¹⁸ και ακολούθησε η καταμέτρηση των γαιών³¹⁹. Από τον Οικονομικό Έφορο ζητήθηκε να γίνουν εκτιμήσεις για τις αποζημιώσεις και να συνταχθούν συμβόλαια για κάθε κάτοχο ή ιδιοκτήτη χωριστά, ανά στρέμμα, τα οποία όμως θα επικυρώνονταν μετά από έγκριση της Κυβέρνησης³²⁰. Ένα χρόνο αργότερα, και ενώ είχαν γίνει συμφωνίες με κάποιους από τους κατόχους, υπήρχε γενική δυσαρέσκεια, καθώς το ποσό της αποζημίωσης θεωρούνταν ευτελές. Ενδεχόμενες αντιδράσεις και προσκόμματα προκαλούσαν ανησυχία στην ελληνική πλευρά³²¹. Τους δύο τελευταίους μήνες πριν την έναρξη των ανασκαφών, ο Οικονομικός Έφορος Ιωάννης Οικονομόπουλος επισκεπτόταν συχνά την Ολυμπία³²², με σκοπό, μεταξύ άλλων, και την εξομάλυνση της κατάστασης, ώστε να μην υπάρξει δυσαρέσκεια των ξένων. Το ίδιο έκανε και ο Έλληνας επίτροπος³²³. Η έκταση κατά την τελευταία καταμέτρηση αποτελούνταν από 115 στρέμματα περίπου, κυρίως με σταφιδαμπέλους, ενώ οι απαιτήσεις των καλλιεργητών

³¹⁵ Πιο συγκεκριμένα, η γερμανική κυβέρνηση είχε αναλάβει να πληρώσει, σύμφωνα με τους ελληνικούς νόμους (ή τις συμφωνίες μεταξύ της Κυβέρνησης και των καλλιεργητών), όλες τις αποζημιώσεις για τις φυτείες και τα οικοδομήματα που βρίσκονταν σε εθνικές γαίες. Οι αποζημιώσεις αυτές δεν μπορούσαν να υπερβούν το ποσό των 300 δρχ. ανά στρέμμα και αυτό αφορούσε και τη γη που η Κυβέρνηση θα ήθελε να δωρίσει σε ιδιώτες, δηλαδή και τα ιδιωτικά, προικοδοτημένα κτήματα. Η ελληνική πλευρά, αναλάμβανε την αποζημίωση, με δικά της έξοδα, των ιδιοκτητών γης και των, με οποιονδήποτε τίτλο, κατόχων ψιλών γαιών, είτε χέρσων είτε καλλιεργημένων (Μποχώτης, 2015:108, 117).

³¹⁶ Μποχώτης, 2015: 113-4. (Το ίδιο έγγραφο, βλ. αρ. καταλ. εγγρ. 28).

³¹⁷ Για τις διαπραγματεύσεις για το ζήτημα, Μποχώτης, 2015: 89-124.

³¹⁸ Μποχώτης, 2015: 113-4.

³¹⁹ Αρχικά, ο χώρος γύρω από τον ναό είχε υπολογιστεί σε 300 περίπου στρέμματα, εκ των οποίων τα 16 ήταν ιδιοκτησία Μιχαλακόπουλου και προέρχονταν από προικοδότηση. Επρόκειτο για ιδιωτική γη, η οποία περιέπλεκε τα πράγματα, καθώς σε περίπτωση διαφωνίας ως προς την αποζημίωση θα έπρεπε, σύμφωνα με τον νόμο, να δοθεί λύση από τα ελληνικά δικαστήρια. Η υπόλοιπη έκταση αποτελούσε εθνικές γαίες, εκ των οποίων τα 180 στρέμματα ήταν φυτείες και τα υπόλοιπα ψιλή γη (αρ. καταλ. εγγρ. 29).

³²⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 30.

³²¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 31.

³²² Αρ. καταλ. εγγρ. 32 και 33.

³²³ Θέμελης, 2009: 626.

κρίνονταν αδικαιολόγητες, εφόσον όλα ήταν εθνικές γαίες³²⁴. Τελικά, οι συμφωνίες πραγματοποιήθηκαν, όπως προβλεπόταν από τη Σύμβαση³²⁵.

Μια ακόμα υποχρέωση της ελληνικής κυβέρνησης αφορούσε στην ευταξία του χώρου. Το άρθρο 3 της έδινε τη δυνατότητα να μεταχειριστεί ακόμα και ένοπλη δύναμη, χωρίς όμως να παραβεί τους νόμους του Κράτους³²⁶. Παρά τις αντιρρήσεις της Αρχαιολογικής Εταιρείας, καθώς η παρουσία αστυνομικών αρχών θα ήταν αρκετή, προκειμένου να εκτελεστεί και ο όρος αυτός, ζητήθηκε, τελικά, από το Υπουργείο Στρατιωτικών η συνδρομή στρατιωτικής φρουράς³²⁷. Η φρουρά αρχικά εγκαταστάθηκε σε νερόμυλο, κοντά στον ποταμό Κλαδέο. Τον Οκτώβριο, ενώ οι ανασκαφές είχαν ξεκινήσει, μεταφέρθηκε στο κατάλυμα που είχαν κατασκευάσει οι Γερμανοί στον χώρο για τα εργαλεία τους. Μάλιστα, για την εργασία τούς είχε δοθεί επίδομα³²⁸. Δυο χρόνια αργότερα, το 1877, οι οπλίτες αντικαταστάθηκαν με χωροφύλακες, στους οποίους δόθηκε, επίσης, επίδομα³²⁹.

Μία ακόμα υποχρέωση της ελληνικής πλευράς αφορούσε, σύμφωνα με το άρθρο 3, την εύρεση εργατών και τη συνδρομή της για επίτευξη συμφωνίας, ως προς τα ημερομίσθια. Η πληρωμή τους, σύμφωνα με το άρθρο 4, αποτελούσε υποχρέωση της γερμανικής πλευράς³³⁰. Οι όροι αυτοί δεν τηρήθηκαν απόλυτα. Στις 19 Σεπτεμβρίου 1875, ενώ θα ξεκινούσαν προπαρασκευαστικές εργασίες, ούτε η φρουρά είχε φθάσει, ούτε εργάτες είχαν βρεθεί, καθώς οι ντόπιοι δεν δέχονταν να εργαστούν με το χαμηλό ημερομίσθιο που προσφερόταν³³¹. Σύμφωνα με αναφορά του Δημητριάδη προς τον Υπουργό, την ίδια ημέρα οι Γερμανοί είχαν φροντίσει να βρουν μόνοι τους προσωπικό, επισκεπτόμενοι τη Βιζίτσα Αρκαδίας³³². Οι

³²⁴ Nikolentzos, 2019: 98.

³²⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 34.

³²⁶ Για το ζήτημα αυτό υπήρξαν παρατηρήσεις από την Αρχαιολογική Εταιρεία, καθώς η αστυνόμευση του χώρου θα ήταν αρκετή χωρίς την ύπαρξη στρατιωτικής δύναμης, καταλοίπου παλαιότερου σχεδίου της Πρωσίας για την ανασκαφή της Ολυμπίας. Σύμφωνα με τον Μποχώτη, η ύπαρξη στρατιωτικής δύναμης αλλοίωνε την κυριαρχία του ελληνικού κράτους στην επικράτειά του (Μποχώτης, 2015: 53, 85-86). Γεγονός είναι πως την εποχή εκείνη η εγκληματικότητα δεν ήταν άγνωστη στην Ηλεία, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα (Δάβος, 1996). Το περιστατικό στο Δήλεσι, άλλωστε, το 1870, με θύματα Άγγλους και Ιταλούς περιηγητές, από λήσταρχους της περιοχής, ήταν ακόμα πολύ νωπό. Εξαιτίας του περιστατικού αυτού, είχαν ματαιωθεί και τα σχέδια του Σλήμαν για τις Μυκίνες (Βασιλικού, 2011: 22).

³²⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 35.

³²⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 36.

³²⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 37.

³³⁰ Το γεγονός πως είχε αναληφθεί αυτή η υποχρέωση από την ελληνική πλευρά, ενώ, σύμφωνα με τους νόμους, το κράτος δεν μπορούσε να εμπλακεί στις εργασιακές σχέσεις, υπήρξε μια ακόμα χαρακτηριστική περίπτωση καταστρατήγησης των ελληνικών νόμων (Μποχώτης, 2015: 52-54).

³³¹ Θέμελης, 2009: 626.

³³² Αρ. καταλ. εγγρ. 38.

ισορροπίες ήταν λεπτές στο θέμα αυτό, καθώς, εκτός από Γερμανούς, είχαν έλθει στην Ολυμπία για να εργαστούν κι άλλοι ξένοι. Ήδη είχε φθάσει ένας Ιταλός, ως επιστάτης, ένας Γερμανός για ανασκαφή και ένας Ούγγρος, ενώ αναμένονταν κι άλλοι. Αυτό δεν άρεσε στον Δημητριάδη, ο οποίος όμως δεν μπορούσε να εκφράσει αντιρρήσεις, για να μην υπάρξει δυσαρέσκεια εκ μέρους των Γερμανών «ὅτι ἡμῖν ἀπόκειται νά φυλάζωμεν αὐτούς»³³³. Τελικά το προσωπικό βρέθηκε και μάλιστα, όσο περνούσαν οι ημέρες, ο αριθμός του αυξανόταν σημαντικά. Τον Νοέμβριο εργάζονταν εβδομήντα άτομα από τη γύρω περιοχή και πενήντα δύο Τσάκωνες, από τον Δήμο Αγίου Πέτρου³³⁴. Όσο αυξανόταν ο αριθμός των εργατών, αυξάνονταν και ο αριθμός των επιστατών και των φυλάκων, με συνεχείς προσλήψεις³³⁵. Κατά την έναρξη των εργασιών, ως επιτηρητές από ελληνικής πλευρά είχαν οριστεί δύο έμπειρα άτομα, τα οποία είχαν συνοδεύσει τον Δημητριάδη στην Ολυμπία από την Αθήνα: Ο στρατιωτικός Γεώργιος Αγραφιώτης και ο απόμαχος φύλακας της Ακρόπολης Παναγιώτης Σπύρου³³⁶. Στις αρχές Οκτωβρίου, προσελήφθη ως βοηθός για τη γραφική εργασία ο Γεώργιος Παπαχριστόπουλος, από τη Μιράκα³³⁷.

Το σημαντικότερο ίσως πρόβλημα για την ελληνική πλευρά κατά την έναρξη των ανασκαφών από πλευράς τήρησης ή μη των όρων της Σύμβασης αφορούσε το ζήτημα των καταλυμάτων για τη στέγαση της ελληνικής αποστολής και βεβαίως των αρχαιοτήτων. Σαφέστατα, στο άρθρο 4, δηλωνόταν πως η Γερμανία είχε αναλάβει όλες τις δαπάνες, μεταξύ αυτών και την κατασκευή επιστέγων και παραπηγμάτων. Κατά την άφιξή του, όμως, ο Δημητριάδης στην Ολυμπία, διαπίστωσε πως δεν είχε ληφθεί καμία τέτοια μέριμνα εκ μέρους της γερμανικής πλευράς. Πέρα από την οικία που είχαν κατασκευάσει στο Δρούβα για τους ίδιους και το παράπηγμα για τα εργαλεία τους στον χώρο των ανασκαφών³³⁸, κανένα άλλο κατάλυμα δεν υπήρχε. Ειδικά για το ζήτημα της στέγασης της φρουράς, ο Δημητριάδης μετέφερε στο Υπουργείο την άποψη των Γερμανών πως, εφόσον η διατήρηση της τάξης ήταν υποχρέωση της ελληνικής πλευράς, οι Έλληνες ήταν υπεύθυνοι και για τη διαμονή της³³⁹. Υπό

³³³ Αρ. καταλ. εγγρ. 38. Επίσης, Nikolentzos, 2019: 98.

³³⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 39, Θέμελης, 2009: 629.

³³⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 40.

³³⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 41.

³³⁷ Τα επόμενα χρόνια, όσο ο αριθμός των εργατών αυξανόταν, ζητούνταν η πρόσληψη νέων επιστατών και αύξηση της φρουράς (όπως το 1877, οπότε ο αριθμός τους έφτασε τους 300, αρ. καταλ. εγγρ. 42 και 43).

³³⁸ Ο Οικονομικός Έφορος, από κοινού με τον Γερμανό Επίτροπο και τον αρχιτέκτονα Böetticher, είχαν ορίσει τον χώρο του παραπήγματος για τα εργαλεία της ανασκαφής και τους φύλακες στην «υποτιθέμενη», όπως γράφει, Άλτη, μεταξύ του ποταμού Κλαδέου και του Κρονίου λόφου, σε έκταση ιδιοκτησίας Κονδύλη (αρ. καταλ. εγγρ. 32 και 33).

³³⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 44.

την έννοια αυτή πιθανότατα οι Γερμανοί να θεωρούσαν το ίδιο και για τα υπόλοιπα καταλύματα. Εφόσον η προστασία και διαφύλαξη των αρχαιοτήτων αποτελούσε υποχρέωση της ελληνικής πλευράς, οι ίδιοι δεν είχαν καμία ευθύνη για τη στέγασή τους. Καμία, επίσης, υποχρέωση δεν θεωρούσαν πως είχαν και για τη στέγαση των υπαλλήλων της ελληνικής αποστολής. Έτσι, περιορίστηκαν μόνο στην κατασκευή των υποδομών που ήταν αναγκαίες καθαρά για τη διεξαγωγή της ανασκαφής, στο πλαίσιο των δικών τους υποχρεώσεων.

Η ελληνική πλευρά γνώριζε πως δεν είχε υπάρξει μέριμνα για καταλύματα ήδη από τον Αύγουστο. Το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών είχε απευθυνθεί στο Υπουργείο Εξωτερικών, προκειμένου να συνεννοηθεί με τη γερμανική πρεσβεία, επισημαίνοντας πως, σε περίπτωση που αυτή αποποιούνταν τη δαπάνη, θα φρόντιζε το ίδιο³⁴⁰, κάτι που τελικά έγινε. Για την κατοικία του επιτρόπου ενοικιάστηκε, με έξοδα του ελληνικού Δημοσίου, οίκημα στο Δρούβα, πλησίον αυτού των Γερμανών³⁴¹. Η ελληνική πλευρά ξεκίνησε άμεσα τις διαδικασίες για την κατασκευή των αναγκαίων κτισμάτων³⁴². Τον Νοέμβριο παραλήφθησαν σκηνές, οι οποίες τοποθετήθηκαν στο Κρόνιο, για προστασία από τη βροχή και για την ανάπαυση των στρατιωτών³⁴³.

Από τις πρώτες ήδη ημέρες καταφανής ήταν η προσπάθεια του Υπουργείου να κρατήσει ισορροπίες και να μη δυσαρεστήσει τους ξένους. Στο ίδιο μήκος κύματος βρισκόταν και ο Δημητριάδης. Η περίπτωση των καταλυμάτων, παρά τα σοβαρά προβλήματα που δημιουργούσε, αποτελούσε το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της υποχωρητικότητας που η ελληνική πλευρά εκδήλωσε εξ αρχής³⁴⁴. Και αυτό, διότι τα κτίσματα ήταν απαραίτητα, όχι μόνο για τη στέγαση του προσωπικού, αλλά κυρίως για την προστασία και διαφύλαξη των αρχαιοτήτων που θα έρχονταν στο φως. Ήταν ένα θέμα, το οποίο η ελληνική πλευρά θα έπρεπε να έχει διευκρινίσει και επιλύσει πολύ νωρίτερα, καθώς η κατοχή, και συνεπώς η ευθύνη της προστασίας και διαφύλαξης των αρχαιοτήτων, αποτελούσε δική της υποχρέωση. Η στάση της ελληνικής πλευράς να προσπαθεί συνεχώς να ανταποκριθεί στις δικές της υποχρεώσεις και να κάνει πίσω στις υποχρεώσεις των εταίρων της, προκειμένου να μην δυσαρεστηθούν, φανέρωνε

³⁴⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 45.

³⁴¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 46.

³⁴² Αρ. καταλ. εγγρ. 47. Τελικά, τα Οικήματα ανέλαβε η ελληνική πλευρά. Για τις ενέργειες που ακολούθησαν, ως προς την επίλυση της στέγασης των αρχαιοτήτων, της φρουράς, του επιτρόπου, των φυλάκων κλπ. βλ. παρακάτω, κεφ. Σύγγρειον, το πρώτο αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας.

³⁴³ Αρ. καταλ. εγγρ. 48.

³⁴⁴ Αξίζει να αναφερθεί πως τα δύο καταλύματα, που είχαν κατασκευάσει οι Γερμανοί με δικά τους χρήματα στον χώρο, αγοράστηκαν από την ελληνική κυβέρνηση αντί 1500 δρχ. το 1880 (αρ. καταλ. εγγρ. 49).

αίσθημα μειονεξίας και τον φόβο να μην υστερήσει σε αυτό το μεγάλο εγχείρημα, που πραγματοποιούνταν στα εδάφη και στην ιδιοκτησία της³⁴⁵.

Η ελληνική πλευρά δεν είχε ισότιμη συμμετοχή στο επιστημονικό κομμάτι του έργου. Οι Γερμανοί είχαν τη συνολική διεύθυνση των έργων και όχι μέρους αυτών, μπορούσαν να ορίσουν σε ποιο σημείο θα γίνονταν ανασκαφές και διατηρούσαν απόλυτη δικαιοδοσία στην πρόσληψη και απόλυση εργατών. Ήταν σαφές πως είχαν και την πρωτοκαθεδρία ως προς τις ανασκαφές. Ο Έλληνας Επίτροπος είχε ως υποχρέωση να επιτηρεί τα έργα. Ο όρος, δε, που προέβλεπε πως, σε περίπτωση διαφωνίας του, το ζήτημα θα λυνόταν μεταξύ ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών και γερμανικής πρεσβείας, φαίνεται πως καθιστούσε την προσπάθεια της ελληνικής πλευράς να αποσοβηθούν οι όποιες τριβές ακόμα πιο έντονη.

Το Υπουργείο φαίνεται πως στήριζε τους Γερμανούς, ακόμα και εις βάρος του δικού του εκπροσώπου. Μια τέτοια περίπτωση αποτέλεσε το ζήτημα των ειδήσεων που δημοσιεύθηκαν στον Τύπο, ειδικά για τη Νίκη του Παιωνίου, οι οποίες, θεωρήθηκε, πως είχαν δοθεί από τον Δημητριάδη³⁴⁶. Το Υπουργείο τον παρέπεμψε στο άρθρο 7 της Σύμβασης, το οποίο προέβλεπε περιοδικές εκθέσεις με τα πορίσματα των ανασκαφών, με δαπάνη της ελληνικής κυβέρνησης. Στην απάντησή του ο Επίτροπος ζητούσε διευκρινήσεις για το πώς θα γίνονταν οι δημοσιεύσεις αυτές, ενώ έθιγε το γεγονός πως οι Γερμανοί στις δικές τους αναφορές, είχαν σαφώς περισσότερα πλεονεκτήματα, τα οποία οι Έλληνες στερούνταν³⁴⁷, παραδεχόμενος, ουσιαστικά, τη μειονεκτική θέση στην οποία βρισκόταν.

Ο ελληνικός Τύπος, ανεξάρτητα από την πολιτική του τοποθέτηση και την προσήλωσή του σε κομματικούς σχηματισμούς, παρακολουθούσε συνεχώς και με ενδιαφέρον κάθε είδηση που αφορούσε στις ανασκαφές και δεν παρέλειπε να εκφράζει έντονα την ενόχλησή του για την έλλειψη ενημέρωσης. Για την εύρεση του αγάλματος της Νίκης, τα σχόλια ήταν ιδιαίτερα καυστικά: «Εύρισκόμεθα ὥραν μακράν ἔνθα ἐνεργοῦνται αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἀνασκαφαὶ καὶ δὲν ἤξεύρομεν τί γίνεται καὶ τί ἀνακαλύπτεται ἐκεῖ. Τὴν παρελθοῦσαν ἑβδομάδα ἐμάθομεν, καὶ δὴ διὰ τοῦ τηλεγράφου, ὅτι εὗρέθη ἄγαλμα Νίκης καὶ ἔργον τοῦ Πραξιτέλους, δῆθεν τὴν ἐπιοῦσαν

³⁴⁵ Αυτός ο φόβος διακατείχε την ελληνική πλευρά συνεχώς. Το 1879, με αφορμή την κατασκευή μεγαλύτερου φυλακείου για τη στέγαση της Χωροφυλακής, ο Κωνσταντίνος Δημητριάδης ζητούσε από το Υπουργείο να μη γίνει πλειστηριασμός, για να μην υπάρξει μεγάλη αναβολή στην τοποθέτηση αρχαίων στο παλαιό φυλακείο, «ἵνα μὴ ἐκτιθέμεθα εἰς τοὺς ξένους, οἵτινες ἴσως νομίζωσιν ὅτι ἐξ ἀμελείας καὶ ἀδιαφορίας βραδύνει ἡ κατασκευὴ τόπου, εἰς ὃν νὰ τίθενται τὰ ἀρχαῖα» (αρ. καταλ. εγγρ. 50).

³⁴⁶ Για το ζήτημα της διαρροής ειδήσεων της ανασκαφής στον Τύπο, βλ. επίσης Μποχώτης 2015:227, Νικολέντζος, 2019: 99-101.

³⁴⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 51.

ἐμάθομεν ὅτι τό ἄγαλμα εἶναι ἔργον τοῦ Παιωνίου καί οὐχί τοῦ Πραξιτέλους. Καί ὁμως ἐν Βερολίῳ θά ἐγίνωσκον πρό μηνός μέ περισσοτέραν ἀκρίβειαν τά τῆς ἀνακαλύψεως ταύτης»³⁴⁸. Προέτρεπε δε την κυβέρνηση «νά διατάξη τόν ἐν Ὀλυμπίᾳ ἔφορον νά μή ἀμελῇ ἐπὶ τοσοῦτον, ἐκτός ἂν φρονῇ ὅτι ἡμεῖς οἱ συμπατριῶταί του ἐνδιαφερόμεθα ὀλιγώτερον τῶν γερμανῶν νά μανθάνωμεν περί τῶν ἀνακαλυπτομένων ἀρχαιοτήτων»³⁴⁹. Για μια ακόμα φορά ἦταν ξεκάθαρη ἡ πρωτοκαθεδρία των Γερμανῶν καὶ στο ἐπίπεδο των δημοσιεύσεων. Συνέπεια αὐτῆς υπῆρξε τὸ γεγονός πως ἡ γερμανικὴ πλευρά, καὶ ἐιδικότερα τὸ Γερμανικὸ Διευθυντήριο στο Βερολίνο, ἔχοντας τὸν αποκλειστικὸ ἔλεγχο γιὰ τὴ δημοσίευση πληροφοριῶν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ διοχετεύοντας τὶς ἐιδῆσεις που ἠθέλε, στα μέσα που ἠθέλε, εἶχε ἐπιτύχει νὰ διαμορφώσει τὴν εἰκόνα που αὐτὴ ἐπιθυμοῦσε γιὰ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα³⁵⁰.

Αποκλειστικότητα φρόντισε νὰ διατηρήσει ἡ γερμανικὴ πλευρά με τὴν ἀπόκτηση ἐκμαγείων των ευρημάτων των ἀνασκαφῶν, σύμφωνα με τὸ ἀρθρο 7 τῆς Σύμβαςης³⁵¹. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1876 κλήθηκε ἀπὸ τους Γερμανούς στὴν Ὀλυμπία ὁ τεχνίτης Μαρτινέλλης³⁵², ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε με τὴ δημιουργία γύψινων ἐκμαγείων των γλυπτῶν, που ἔως τότε εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ, με προορισμὸ τὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου, ὅπου θὰ πωλοῦνταν³⁵³. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀναφορά τοῦ Δημητριάδη πρὸς τὸ Υπουργεῖο, σύμφωνα με τὴν ὁποία εἶχε ζητήσει ἀπὸ τους Γερμανούς νὰ κατασκευάσουν γιὰ δοκιμὴ ἓνα τουλάχιστον ἐκμαγεῖο καὶ νὰ τους τὸ ἀφήσουν, κάτι που ἀρνήθηκαν.

Δεν εἶναι ἴσως πολὺ εὐκόλο νὰ κατανοήσῃ κανεὶς πόσο δύσκολη ἦταν ἡ ζωὴ τοῦ Ἀθανασίου Δημητριάδη στὴν Ὀλυμπία, ἐιδικά τὴν πρώτη περίοδο³⁵⁴. Πέρα ἀπὸ τὶς

³⁴⁸ Εφημερίδα «Μέριμνα», στίς 31 Δεκεμβρίου 1875 (Γιαννούλη, Ντουντούμη, 2015: 128).

³⁴⁹ Εφημερίδα «Στοά», 25 Δεκεμβρίου 1875 (Γιαννούλη, Ντουντούμη, 2015: 128).

³⁵⁰ Μποχώτης, 2015: 226-228.

³⁵¹ Με τὸν τρόπο αὐτὸ ἀπέκλειε, σύμφωνα με τὸ Μποχώτη, τὸ ἐλληνικὸ ἢ ἄλλο κράτος, ἀπὸ τὴ δυνατότητα χρήσης ἐκμαγείων, γιὰ οικονομικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ τους ἐκμετάλλευση (Μποχώτης, 2015:82-83).

³⁵² Ὁ Ἰταλὸς Napoleone Felice Martinelli ἢ Μαρτινέλλης, ἦταν ἐκμαγέας καὶ συντηρητής. Ἐργάστηκε ὡς ἐξωτερικὸς συνεργάτης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Υπηρεσίας σὲ πολλὰ ἔργα, στὴν Ἀθῆνα καὶ τὴν ἐπαρχία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δουλειά του ὡς συντηρητής, ἀσχολήθηκε με τὴν παραγωγή καὶ πώληση γύψινων ἐκμαγείων, τὰ ὁποῖα προορίζονταν γιὰ Μουσεία καὶ ἐπιστημονικὰ ἱδρύματα τοῦ ἐξωτερικοῦ (Μαλλούχου-Tufano, 2008: 59,61-63). Στὴν Ὀλυμπία, ὁ Μαρτινέλλης κλήθηκε ἀπὸ τους Γερμανούς γιὰ τὴν παραγωγή των ἐκμαγείων, ὁμως ἀσχολήθηκε καὶ με τὰ γλυπτὰ, δοκιμάζοντας νὰ ταιριάξει τὰ θραύσματά τους.

³⁵³ Ἀρ. καταλ. ἐγγρ. 52.

³⁵⁴ Ἡ ζωὴ ἦταν δύσκολη καὶ πιεστικὴ γιὰ τὸν Ἀθανάσιο Δημητριάδη, ὅπως παραδεχόταν ὁ ἴδιος μέσα ἀπὸ τὰ ἡμερολόγιά του. Θέμελης, 2009: 629. Τὸ ἴδιο καὶ περισσότερο σκληρὴ ἦταν καὶ γιὰ τὸν ἐπιτηρητὴ των ἐργασιῶν τοῦ Σλήμαν στίς Μυκήνες Παναγιώτη Σταματάκη. Ἀν καὶ ἡ συνεργασία τοῦ Δημητριάδη με τὴν ομάδα των Γερμανῶν στὴν Ὀλυμπία δεν εἶχε καμία σύγκριση με αὐτὴ τοῦ Σταματάκη με τὸν Σλήμαν, φαίνεται πως οἱ συνθήκες γιὰ τους πρώτους Ἑλλήνες ἀρχαιολόγους,

αντικειμενικές δυσκολίες του έργου, τις συνθήκες της εργασίας, το κλίμα, την έλλειψη υποδομών, τις ευθύνες που είχε αναλάβει, ο ίδιος ένιωθε μόνος και υποβαθμισμένος, απέναντι σε μια συγκροτημένη ομάδα ξένων επιστημόνων, και ίσως, ως ένα βαθμό, εγκαταλελειμμένος από την Υπηρεσία του. Φύσει ευαίσθητος χαρακτήρας ³⁵⁵, εξέφρασε αυτή τη διάθεση και τα συναισθήματα σε επιστολή του ³⁵⁶, τον Δεκέμβριο του 1875, προς τον Γενικό Έφορο Παναγιώτη Ευστρατιάδη, τον οποίο αποκαλούσε σεβαστό φίλο. Αφού έθιξε διακριτικά το παράπονό του, ότι δεν είχε τύχει απαντήσεως σε προηγούμενο γράμμα του, τον ενημέρωσε για την πιθανή άφιξη του Γερμανού πρέσβη Radowic και τον καλούσε να έρθει στην Ολυμπία, όχι μόνο για να φροντίσει διάφορα θέματα, αλλά κυρίως για να ενισχύσει, με την παρουσία του, την πρωθεδρία του Έλληνα Επιτρόπου, με την οποία, όπως ανέφερε χαρακτηριστικά, θα προασπίζονταν πολλά επιστημονικά, ηθικά και υλικά συμφέροντα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

Ως προς τις σχέσεις του Δημητριάδη με τους Γερμανούς συναδέλφους του, αυτές φαίνεται πως ήταν απολύτως τυπικές και καθαρά επαγγελματικές³⁵⁷. Αναμφισβήτητα είχε διαμορφωθεί μια ευαίσθητη ισορροπία στον χώρο των ανασκαφών, την οποία καμία πλευρά δεν φαινόταν να επιθυμεί να διαταράξει. Και οι δύο πλευρές, δια των εκπροσώπων τους, εμφανίζονται να προσπαθούν να υπερασπιστούν τη θέση τους και να αντιμετωπίζουν με προσοχή και αυτοσυγκράτηση τα θέματα που προέκυπταν, αναμενόμενα για ένα τόσο μεγάλο έργο και με τους συγκεκριμένους όρους.

Καχυποψία, όμως, υπήρχε εκ μέρους της ελληνικής κοινωνίας, ήδη πριν την έναρξη των ανασκαφών³⁵⁸. Ο Τύπος της εποχής εμφανιζόταν πολλές φορές επιφυλακτικός, προτρέποντας την ελληνική κυβέρνηση να είναι πολύ προσεκτική, ώστε να μην επαναληφθεί η αρπαγή αρχαιοτήτων και η διενέργεια ανασκαφών, όπως στο παρελθόν, χωρίς την παρουσία

επόπτες των μεγάλων ανασκαφών του 19^{ου} αιώνα, ήταν εξαιρετικά δυσχερείς, με αντίκτυπο στην ψυχική και σωματική τους υγεία. (Για το Σταματάκη και την κακή συνεργασία του με τον Σλήμαν, βλ. Βασιλικού, 2011:81).

³⁵⁵ Τα οικονομικά προβλήματα, που αντιμετώπιζε ο Αθανάσιος Δημητριάδης, δυσχέραιναν ακόμα περισσότερο τη ζωή του στην επαρχία. Θέμελης, 2009: 626, 628, Nikolentzos, 2019: 96.

³⁵⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 53.

³⁵⁷ Ο Nikolentzos θεωρεί πως υπήρχε καχυποψία και προσπάθεια επιβολής της μιας πλευράς στην άλλη, με αποτέλεσμα τη δημιουργία τριβών και τη διατήρηση μιας ευαίσθητης ισορροπίας στο έργο της ανασκαφής (Nikolentzos, 2019: 108).

³⁵⁸ Bötticher, 1883:67, Nikolentzos, 2019: 108.

Εφόρων³⁵⁹, ενώ, κατά την έναρξή τους, καλούσε τους υπαλλήλους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας να μην απομακρύνονται από το πεδίο³⁶⁰.

Η ελληνική πλευρά είχε αναλάβει την παρακολούθηση του έργου, την καταγραφή των ευρημάτων, τη συστηματική ενημέρωση του Υπουργείου. Επίσης, την επίλυση των πρακτικών ζητημάτων που προέκυπταν και την κάθε είδους διευκόλυνση των Γερμανών στο έργο τους³⁶¹. Μερίμνησε, επίσης, και για θέματα, όχι άμεσης αρμοδιότητάς της, όπως την επίσπευση της κατασκευής της αμαξιτής οδού Πύργου-Ολυμπίας ή την επισκευή της γέφυρας του Κρικουκίου, τα οποία είχαν και οικονομικό κόστος για την ίδια³⁶². Σημαντική, αν και παραγνωρισμένη, υπήρξε η οικονομική συνεισφορά του ελληνικού κράτους στην ίδια την ανασκαφή³⁶³, ως προς τις αποζημιώσεις των καλλιεργητών, την εξασφάλιση των αναγκαίων καταλυμάτων, την πληρωμή του αναγκαίου προσωπικού, την καταβολή επιδόματος στη φρουρά.

Ωστόσο, το θεμελιώδες άρθρο 6 της Σύμβασης, το οποίο διασφάλιζε την κυριότητα της Ελλάδας στις αρχαιότητες, απόλυτα σύμφωνο με την ελληνική νομοθεσία, υπήρξε ένας τομέας, στον οποίο η ελληνική πλευρά, είχε τον πρώτο λόγο. Η Ελλάδα, ως ιδιοκτήτρια των αρχαιοτήτων, υπήρξε εξαρχής και η μοναδική διαχειρίστριά τους³⁶⁴. Οι Γερμανοί, στο ζήτημα αυτό, δεν είχαν ενεργό ρόλο. Ως προς την προστασία τους, μερίμνησε εξαρχής για τη φύλαξή τους σε δικά της παραπήγματα, την παρουσία φρουράς και την εξασφάλιση του χώρου με την πρόσληψη του απαραίτητου εποπτικού και φυλακτικού προσωπικού και την αύξηση του αριθμού του, όποτε αυτό ήταν αναγκαίο. Ακόμα πιο σημαντικές υπήρξαν οι ενέργειές της για την ανάδειξη των αρχαιοτήτων. Η λειτουργία του «προσωρινού» Μουσείου, πριν ακόμα λήξουν οι ανασκαφές, χάρη σε ενέργειες και υπό τη μέριμνα του Αθανάσιου Δημητριάδη, η οποία έδωσε τη δυνατότητα στους πολυπληθείς, πρώτους επισκέπτες να θαυμάσουν τα ευρήματα, έστω και σε μια πρόχειρη έκθεση, χωρίς σοβαρές υποδομές και χωρίς

³⁵⁹ Εφημερίδα «Μέριμνα», 23 Απριλίου 1874.

³⁶⁰ Εφημερίδα «Μέριμνα», 23 Σεπτεμβρίου 1875.

³⁶¹ Όπως, για παράδειγμα, τη διευκόλυνση στη μεταφορά των εκμαγείων (Nikolentzos, 2019: 101).

³⁶² Marchand, 1996:84, Μποχώτης, 2015: 167. Λίγο πριν την έναρξη των ανασκαφών, ο δρόμος, την κατασκευή του οποίου είχε υποσχεθεί ο Βασιλιάς Γεώργιος, δεν είχε ολοκληρωθεί, προκαλώντας πρόβλημα στη Γερμανική Αποστολή, η οποία δυσκολευόταν στη μεταφορά υλικών και εργαλείων (αρ. καταλ. εγγρ. 46). Η κατασκευή του έργου σε σύντομο χρονικό διάστημα, την οποία ζήτησε το Υπουργείο Εκκλησιαστικών από το Εσωτερικών, δεν ήταν δυνατή, παρά τις προσπάθειες που καταβάλλονταν, «ἐνεκα ἐπιτοπίων δυσχερειῶν» και λόγω έλλειψης βραχιόνων. Το Υπουργείο Εσωτερικών, ωστόσο, προκειμένου να μην αντιμετωπίσει πρόβλημα ο Γερμανός Επίτροπος, έσπευσε να απευθυνθεί στις αρμόδιες τοπικές αρχές (αρ. καταλ. εγγρ. 54).

³⁶³ Καλαξής, 1996:56-57.

³⁶⁴ Σχετικά, Nikolentzos, 2019: 96.

Μουσειολογικές αξιώσεις, υπήρξε πολύ σημαντική ενέργεια, η οποία κατέδειξε την Ελλάδα, ως μοναδική διαχειρίστρια των αρχαιοτήτων της. Στο ίδιο πλαίσιο και οι αποφάσεις που έλαβε για την παραμονή των ευρημάτων στον τόπο τους και την κατασκευή Μουσείου στην Ολυμπία.

Η ελληνική πλευρά δεν ήταν η μόνη που δεν ήθελε να διακινδυνεύσει τις καλές σχέσεις με τους εταίρους της. Και οι Γερμανοί επιθυμούσαν να μη χάσουν, σε καμία περίπτωση, την προνομιακή σχέση που είχαν αποκτήσει, ως προς την απρόσκοπτη διενέργεια της ανασκαφής της Ολυμπίας. Η Ελλάδα, αν και δεν είχε άμεση συμμετοχή στην ανασκαφική έρευνα και τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της, είχε όμως άποψη ως προς τα πορίσματα της έρευνας, όταν αυτά κρίνονταν επιβλαβή για την Ελλάδα και το έθνος. Έτσι, στην θεωρία των Γερμανών ανασκαφέων, όπως προβλήθηκε στον γερμανικό Τύπο, την περίοδο 1878-1879, περί ύπαρξης σλάβικων κτισμάτων στην Ολυμπία, οι Έλληνες επιστήμονες, και κυρίως ο Στέφανος Κουμανούδης, εξέφρασαν την διαφωνία τους. Η άποψη των Γερμανών θεωρήθηκε πως έφερνε στην επιφάνεια τη θεωρία του Fallmerayer, για τέλεια εξόντωση των Ελλήνων από σλάβικα φύλα την περίοδο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας³⁶⁵. Το ζήτημα συνδεόταν με τις διεκδικήσεις βαλκανικών κρατών εκείνη την εποχή και τα κληρονομικά δικαιώματα των Ελλήνων στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας³⁶⁶, θέτοντας σε κίνδυνο τις σχέσεις των δύο κρατών. Η γερμανική πλευρά, θέλοντας να αποφύγει αυτό το ενδεχόμενο, εγκατέλειψε κάθε αναφορά στο ζήτημα. Πέρα από την επιστημονική εγκυρότητα των απόψεων των δύο πλευρών, για μια ακόμη φορά ένα ξεκάθαρα αρχαιολογικό ζήτημα συνδεόταν με εθνικά και πολιτικά ζητήματα και το αποτέλεσμα ήταν, βεβαίως, εις βάρος της ίδιας της επιστήμης³⁶⁷.

Οι πρώτες ανασκαφές της Ολυμπίας υπήρξαν κοινό έργο της ελληνικής και της γερμανικής πλευράς και εκτελέστηκαν ακριβώς όπως προβλεπόταν στα άρθρα της Σύμβασης, με το επιστημονικό μέρος να βαραίνει κυρίως τη γερμανική πλευρά και το μέρος της διαχείρισης την ελληνική. Η πολύπλευρη προσφορά της Ελλάδας στην ανάδειξη της Ολυμπίας θα φαινόταν ακόμα περισσότερο τα αμέσως επόμενα χρόνια, με τη μεταφορά των αρχαιοτήτων στο Σύγγρειο και τις εργασίες συντήρησης και έκθεσής τους³⁶⁸.

³⁶⁵ Το ζήτημα επανήλθε αργότερα. Πλέον, η περίοδος αυτή έχει μελετηθεί και δημοσιεύεται από τον Thomas Völling στο *Olympia in frühbyzantinischer Zeit*, *OF* 34 (2018).

³⁶⁶ Μποχώτης, 2015:170.

³⁶⁷ Για το ζήτημα, Καλπαζής, 1996: 54-56, Χαμηλάκης, 2012:142-144, Πετράκος, 2013, I:178-186, Μποχώτης, 2015: 169-175.

³⁶⁸ Για το θέμα, βλ παρακάτω, κεφ. 2 σ«Σύγγρειο, το πρώτο αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας».

Στο τέλος κάθε ανασκαφικής περιόδου η Ελλάδα, ως ιδιοκτήτρια, αναλάμβανε τη φύλαξη των αρχαιοτήτων³⁶⁹. Το 1881 ολοκληρώθηκαν οι γερμανικές ανασκαφές. Εκείνη τη χρονιά, είχε έλθει η ώρα για την εκπλήρωση ενός ακόμα όρου της Σύμβασης. Σύμφωνα με το άρθρο 6, η Ελλάδα, από δική της θέληση, θα μπορούσε να παραχωρήσει στη Γερμανία τα διπλά ή όμοια των καλλιτεχνημάτων που θα βρίσκονταν κατά τις ανασκαφές, σε ανάμνηση των κοινών τους εργασιών και χάρη στις θυσίες, στις οποίες είχε υποβληθεί η Γερμανία στην επιχείρηση αυτή. Το αίτημα των Γερμανών, το οποίο υποβλήθηκε στη Βουλή των Ελλήνων, αφορούσε σε 2200 αντικείμενα, όχι ιδιαίτερης καλλιτεχνικής αξίας. Ο τρόπος που είχε διατυπωθεί ο όρος αναγνώριζε στην Ελλάδα, ως κάτοχο, την πρωτοβουλία της παραχώρησης αρχαίων αντικειμένων, παρά το γεγονός πως παραβιαζόταν ο αρχαιολογικός νόμος. Η επιμονή των Γερμανών για απόκτηση πρωτότυπων αρχαιοτήτων υπαγορευόταν από την υλική αξία, την οποία συνέχιζαν να διατηρούν τα αντικείμενα αυτά και τη συμβολική αξία που αυτά προσέδιδαν στους κατόχους τους. Πολιτικά και εθνικά συμφέροντα υπαγόρευσαν, για μια ακόμη φορά, την καταστρατήγηση της ελληνικής νομοθεσίας, όπως και επί Καποδίστρια. Η παραχώρηση των διπλών αρχαιολογικών ευρημάτων συνδέθηκε με το ζήτημα της προσάρτησης των εδαφών της Θεσσαλίας και της Ηπείρου³⁷⁰. Έτσι, το 1887, παρά την αντίθεση της Αρχαιολογικής Εταιρείας και τις σφοδρές αντιδράσεις μεγάλης μερίδας του ελληνικού λαού, όπως εκφραζόταν μέσα από τον Τύπο³⁷¹, παραχωρήθηκαν στη Γερμανία, μετά από συνεννοήσεις, 876 αρχαία αντικείμενα³⁷².

Τον Φεβρουάριο του 1881, λίγο πριν τη λήξη της τελευταίας ανασκαφικής περιόδου, προέκυψε το θέμα της προστασίας του χώρου και των ευρημάτων. Και πάλι το βάρος έπεφτε στην ελληνική πλευρά. Τον Ιανουάριο, ο Γερμανός πρέσβης Radowitz απευθύνθηκε³⁷³ στον Πρόεδρο του Υπουργικού συμβουλίου για το θέμα, εκφράζοντας, παράλληλα, την άποψη πως θα έπρεπε να μεταφερθούν στην Αθήνα οι αρχαιότητες «πρός τό συμφέρον τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τέχνης». Το Υπουργείο, όπως και η Αρχαιολογική Εταιρεία, έβλεπαν πολύ θετικά εκείνη

³⁶⁹ Στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών μεταφέρονταν τα κλειδιά των παραπηγμάτων, όπου φυλάσσονταν οι αρχαιότητες, αφού πρώτα σφραγίζονταν από τον έπαρχο Ηλείας, τον δήμαρχο Ολυμπίας, τον Έλληνα και τον Γερμανό επίτροπο. Στο τέλος κάθε ανασκαφικής περιόδου υποβάλλονταν επίσης στο Υπουργείο και οι κατάλογοι των ευρημάτων, οι οποίοι υπογράφονταν από τους δύο επιτρόπους. Στον χώρο, παρέμεναν η φρουρά, ο αρχιεπιστάτης και φύλακες (Nikolentzos, 2019: 98-99 και αρ. καταλ. εγγρ. 55).

³⁷⁰ Μποχώτης, 2015:167-168.

³⁷¹ Πετράκος, 2013,Ι:185, Γιαννούλη, Ντουντούμη, 2015: 125-126.

³⁷² Για την παραχώρηση των διπλών, βλ. Καλπαξής, 1996:57-58, Χατζή, 2008: 23, Μποχώτης, 2015: 55-60, 167-168, Nikolentzos, 2019: 103.

³⁷³ Αρ. καταλ. εγγρ. 56.

την εποχή το ενδεχόμενο μεταφοράς των ευρημάτων στην Αθήνα³⁷⁴. Φαίνεται πως η παραμονή τόσο σημαντικών, σε αριθμό και σπουδαιότητα, αρχαιοτήτων σε έναν απομακρυσμένο τόπο και μέσα σε ετοιμόρροπα καταλύματα αντιμετωπιζόταν ως ανοιχτή πληγή για το Υπουργείο, το οποίο είχε την ευθύνη τους. Στη Αθήνα τόσο η προστασία, όσο και η συντήρηση και διαφύλαξή τους θα ήταν πολύ πιο εύκολη. Μέχρι τη λήψη οριστικών αποφάσεων και έως τη μονιμότερη εξασφάλισή τους, η Ελλάδα αποφάσισε την αύξηση της στρατιωτικής φρουράς στην Άλτη σε εικοσιπέντε άνδρες και τη μόνιμη εγκατάσταση στην Ολυμπία Εφόρου, επόπτη του χώρου, του βοηθού του και τεσσάρων ακόμα φυλάκων³⁷⁵.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός, πως τόσο η ελληνική όσο και η γερμανική πλευρά σκέπτονταν, το 1881, τη μεταφορά των ευρημάτων, παρά το γεγονός πως από το 1879 είχε εγκριθεί με Βασιλικό διάταγμα³⁷⁶ η πρόταση του Έλληνα τραπεζίτη και εθνικού ευεργέτη Ανδρέα Συγγρού για κατασκευή Μουσείου στην Ολυμπία. Το ζήτημα της παραμονής των ευρημάτων στον τόπο τους είχε απασχολήσει ιδιαίτερα και επί μακρόν, όχι μόνο τους αρμόδιους, αλλά και την κοινή γνώμη, η οποία φαινόταν διχασμένη στο θέμα αυτό και εξέφραζε έντονα τις απόψεις της, μέσω του Τύπου. Οι συζητήσεις αυτές συνεχίζονταν έως το 1883, χρονιά έναρξης των εργασιών της κατασκευής του Μουσείου³⁷⁷. Παρά την έγκριση της κατασκευής, φαίνεται πως οι συνθήκες και κυρίως η πολύ κακή κατάσταση των παραπηγμάτων³⁷⁸ διατηρούσε τη συζήτηση για μεταφορά των ευρημάτων στην Αθήνα ακόμα ανοιχτή.

Καθώς οι Γερμανοί είχαν δηλώσει, το 1881, πως είχαν ολοκληρώσει το έργο τους στην Ολυμπία, η Αρχαιολογική Εταιρεία ανέλαβε την εκτέλεση καθαρισμών και εργασιών συντήρησης των αρχαιοτήτων. Οι εργασίες αυτές πραγματοποιήθηκαν πριν την λήξη των ανασκαφών. Ένα χρόνο αργότερα, καθώς οι αρχαιότητες παρέμεναν εκτεθειμένες στον αρχαιολογικό χώρο, η Εταιρεία προχώρησε και πάλι σε μικρές εργασίες συντήρησης. Το 1883, έγινε πρόταση για συνέχιση των ανασκαφών από την Εταιρεία. Τελικά, το έργο της στην Ολυμπία περιορίστηκε σε μικρή ανασκαφή, που πραγματοποιήθηκε από τον Κωνσταντίνο

³⁷⁴ Σχετικά, Πετράκος, 1992-3:106.

³⁷⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 57.

³⁷⁶ Με το Βασιλικό Διάταγμα της 16ης Δεκεμβρίου 1879 (Χατζή, 2008: 29).

³⁷⁷ Βλ Κεφάλαιο «Σύγγρειον, το πρώτο αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας».

³⁷⁸ Σύμφωνα με τον Έπαρχο Ηλείας Κονδάκη, τα γλυπτά βρίσκονταν εκτεθειμένα και ατάκτως τοποθετημένα, εξαιτίας της κακής κατάστασης των παραπηγμάτων, ενώ υπήρχε κίνδυνος για την ασφάλειά τους. Ο Έπαρχος τόνιζε την ανάγκη για κατεπείγουσα κατασκευή πρόχειρης αποθήκης, το κόστος της οποίας υπολογιζόταν στο ποσό των 6000 δρχ. Από το έγγραφό του αυτό προς το Υπουργείο, πληροφορούμαστε, πως τον χώρο είχε επισκεφθεί επιτροπή (αρ. καταλ. εγγρ. 58).

Δημητριάδη, το 1884. Διήρκεσε ένα εξάμηνο και εστιάστηκε στη ΒΔ γωνία της Παλαίστρας, απέφερε δε αρκετά ευρήματα. Αυτή υπήρξε και η πρώτη, αμιγώς ελληνική, ανασκαφική έρευνα στον χώρο της Άλτεως³⁷⁹.

Η παρουσία των Γερμανών όμως δεν σταμάτησε στην Ολυμπία. Δύο χρόνια αργότερα, το 1883, ξεκίνησε η κατασκευή του Μουσείου και το 1886 η δημιουργία της έκθεσης, με τη μεταφορά και τοποθέτηση των ευρημάτων, με συνεργασία Γερμανών και Ελλήνων ειδημόνων³⁸⁰. Η εικόνα της Ολυμπίας είχε πλέον αλλάξει εντελώς, καθώς οι ανασκαφές είχαν δώσει το έναυσμα για την δημιουργία των πρώτων υποδομών, με το Σύγγρειο να αποτελεί τον πυρήνα της οικιστικής ανάπτυξης, που μόλις ξεκινούσε³⁸¹. Από ελληνικής πλευράς ήταν φανερό, πως στην Ολυμπία θα έπρεπε να διαμένει μόνιμα Έφορος αρχαιοτήτων. Τον Κωνσταντίνο Δημητριάδη³⁸² διαδέχθηκε ο Έφορος Βασίλειος Λεονάρδος και, αργότερα, οι Δημήτριος Σταυρόπουλλος, Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης, Ανδρέας Σκιάς, Νικόλαος Κυπαρίσσης. Με τους βοηθούς, Επιμελητές, αλλά και το φυλακτικό προσωπικό, οι πρώτοι αυτοί Έφοροι συγκρότησαν την Υπηρεσία στην Ολυμπία, αφήνοντας το επιστημονικό και πνευματικό τους στίγμα στην περιοχή. Το πρώτο ευρετήριο των αρχαιοτήτων, που συντάχθηκε από τους αδελφούς Δημητριάδη κατά τη διάρκεια των ανασκαφών και μεταφράστηκε από τον Hirschfeld³⁸³, αντικατέστησαν, το 1889, πέντε νέοι κατάλογοι, που δημιουργήθηκαν με βάση το υλικό των αντικειμένων, οι οποίοι αντιστοιχούσαν στα γλυπτά, τις λίθινες επιγραφές, τα χάλκινα και τα ποικίλα³⁸⁴. Ακολούθησε, το 1904, ο κατάλογος του Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη, ο οποίος παρέμεινε σε χρήση για τουλάχιστον μια τριακονταετία³⁸⁵. Εν τω

³⁷⁹ Για το έργο της Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Ολυμπία, μετά τη λήξη των πρώτων γερμανικών ανασκαφών, βλ. Πετράκος, 1992-1993: 106-107, Moustaka, 2013: 97. Σύμφωνα με τον Καλπαξή, η Αρχαιολογική Εταιρεία απέφυγε την συνέχιση των ερευνών, ενώ οι Έλληνες αρχαιολόγοι ακόμα και την επίσκεψή τους στην Ολυμπία έως το 1880, λόγω της δευτερεύουσας θέσης της ελληνικής πλευράς στη διενέργεια των ανασκαφών (Kalpaxis, 2002:19-30).

³⁸⁰ Για το κατασκευαστικό και εκθεσιακό έργο, βλ. παρακάτω, κεφ.2 «Σύγγρειον, το πρώτο αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας».

³⁸¹ Αναλυτικότερα, βλ. παρακάτω, κεφ.5. «Η ανάδειξη των αρχαιοτήτων και η τουριστική ανάπτυξη της Ολυμπίας».

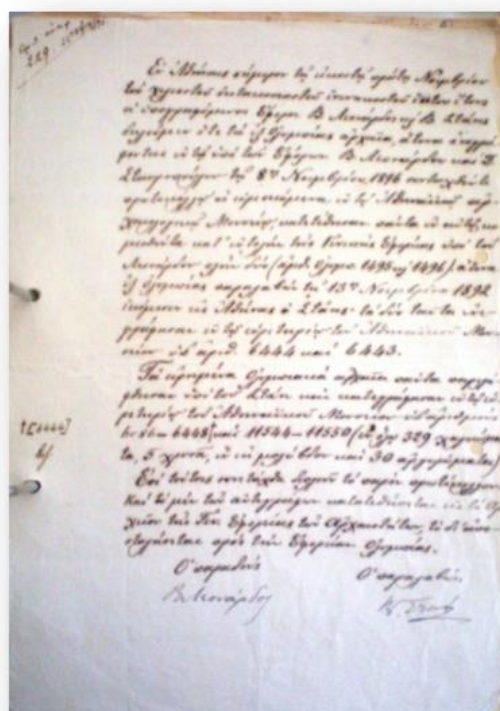
³⁸² Ο Κωνσταντίνος Δημητριάδης δεν έμεινε συνεχώς στην Ολυμπία, όπως οι επόμενοι Έφοροι.

³⁸³ Θέμελης, 2009:620-621, Χατζή, 2008:22.

³⁸⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 59. Στο πρωτόκολλο παράδοσης παραλαβής μεταξύ Δ. Σταυρόπουλλου και Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη, στις 25 Νοεμβρίου 1901, γίνεται αναφορά στον κατάλογο αυτό.

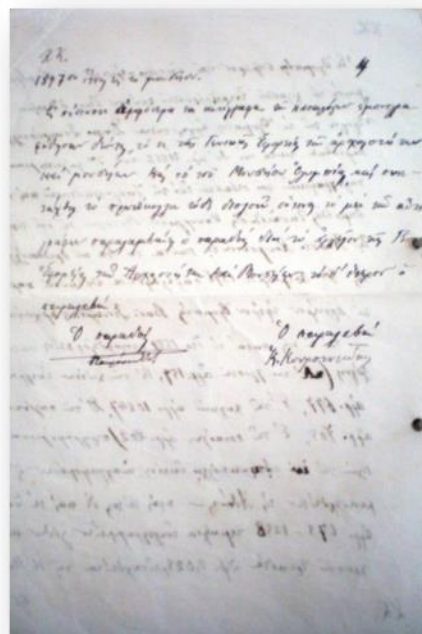
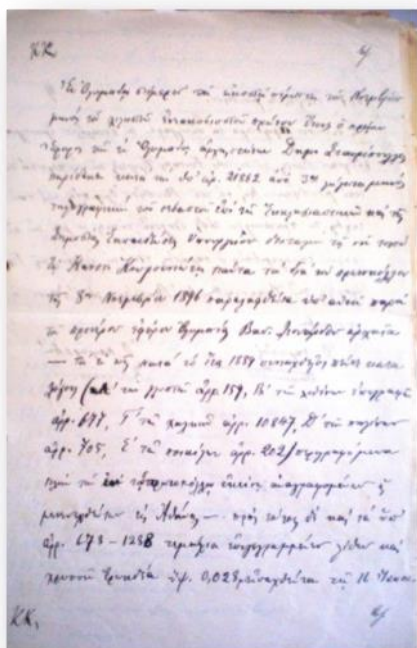
³⁸⁵ Πολλά χρόνια αργότερα, ο τότε Επιμελητής Αρχαιοτήτων Ολυμπίας Ιωάννης Κοντής, σε έγγραφό του στις 7 Απριλίου 1940 προς το Υπουργείο, με θέμα το ευρετήριο του Μουσείου, (αρ. καταλ. εγγρ. 60) ανέφερε πως, όπως είχε διαπιστώσει, από τριακονταετίας περίπου δεν είχε γίνει καμία προσθήκη στο ευρετήριο του Κουρουνιώτη, μετά τα ευρήματα των μεγάλων ανασκαφών (Εννοεί τα ευρήματα των «παλαιών γερμανικών ανασκαφών»). Άλλωστε, επισήμανε ο Επιμελητής, στο διάστημα που είχε μεσολαβήσει ελάχιστα ευρήματα είχαν εισαχθεί (Οι «νέες ανασκαφές» είχαν ξεκινήσει το 1938, μόλις δηλαδή δύο χρόνια νωρίτερα).

μεταξύ, νέα αντικείμενα είχαν προστεθεί στο Μουσείο από τις ανασκαφές της Ολυμπίας και άλλες θέσεις, όπως τον ναό της Λιμνάτιδος Αρτέμιδος στο χωριό Κουμουθέκρα, στην Τριφυλία και το Λέπρεο³⁸⁶ (εικ. 57-58).

57. Πρωτόκολλο της 1^{ης} Νοεμβρίου 1896 των Λεονάρδου και Στάη σχετικά με τη μεταφορά αρχαιοτήτων στην Αθήνα, κατ' εντολήν της Γενικής Εφορείας (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ).

³⁸⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 2. Νέος κατάλογος δεν είχε συνταχθεί για τις επιγραφές μετά τη συγκόλληση πολλών τεμαχίων. Αντικείμενα μη εκτεθειμένα και καταγεγραμμένα, μικρότερης σπουδαιότητας, λίθινα, πήλινα, χάλκινα και διάφορα άλλα, βρισκόνταν στο υπερώο μεταξύ της Νίκης και του Ερμή, στο μικρό δωμάτιο ανατολικά της αίθουσας του Ερμή, στα δωμάτια που άλλοτε χρησιμοποιούνταν ως κατοικία του Εφόρου και στη σκάλα που οδηγούσε στα υπερώα, όλα τοποθετημένα πρόχειρα και πολλές φορές σωρηδόν και κάποια δε και σε παλιές θήκες ή κιβώτια.

58

58. Το πρωτόκολλο παράδοσης – παραλαβής των αρχαίων της Ολυμπίας που υπογράφηκε μεταξύ Δημητρίου Σταυρόπουλλου και Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη στις 25 Νοεμβρίου 1901. (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ).

Σημαντικός αριθμός χάλκινων, κυρίως, αντικειμένων, περίπου τετρακοσίων, επιλέχθηκε και μεταφέρθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στο Εθνικό Μουσείο των Αθηνών, με απόφαση της Γενικής Εφορείας, στο οποίο συγκεντρώνονταν αντιπροσωπευτικές αρχαιότητες από όλη την Ελλάδα³⁸⁷.

Η ολοκλήρωση των πρώτων ανασκαφών είχε καταδείξει ήδη την ανάγκη για περαιτέρω έρευνα του χώρου της Άλτεως (εικ. 59)³⁸⁸. Τα επόμενα χρόνια και συγκεκριμένα κατά τα διαστήματα 1906-1909, 1921-1923 και 1927-1929 στην Ολυμπία πραγματοποιήθηκε σημαντική έρευνα από τον σπουδαίο Γερμανό αρχαιολόγο και αρχιτέκτονα Wilhelm Dörpfeld,

³⁸⁷ Μεγάλος, χειρόγραφος κατάλογος τεσσάρων σελίδων συντάχθηκε, το 1896, από τον Έφορο της Ολυμπίας Δημήτριο Σταυρόπουλλο, στον οποίο αναγράφονταν αναλυτικά ευρήματα των ανασκαφών της Ολυμπίας, που είχαν μεταφερθεί στην Αθήνα. Ο κατάλογος έχει τον τίτλο: «Αριθμοί χαλκωμάτων, χρυσωμάτων καί άργυρωμάτων μετενεχθέντων εις τό έθνικόν Μουσείον» και σε αυτόν σημειώνονται τα αντικείμενα που είχαν περιληφθεί στην πρώτη, δεύτερη και τρίτη μεταφορά τους έως τότε, με τον αριθμό που είχαν λάβει στην Ολυμπία και, τέλος, τον αριθμό που έλαβαν στο ευρετήριο του Εθνικού Μουσείου (αρ. καταλ. εγγρ. 61). Οι αρχαιότητες από την Ολυμπία επιλέχθηκαν με βάση την ποιότητα, το είδος, την εποχή και την προέλευσή τους από διάφορα εργαστήρια της Πελοποννήσου και είναι αντιπροσωπευτικές της σπουδαιότητας του Ιερού (Hatzi, 2013:103-104). Για τη μεταφορά των αρχαίων από την επαρχία, βλ. Κόκκου, 1977:247.

³⁸⁸ Για την εικόνα του αρχαιολογικού χώρου και το αναστηλωτικό έργο που πραγματοποιήθηκε τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, βλ. κεφάλαιο 7.

ο οποίος συμμετείχε ενεργά κατά τις πρώτες γερμανικές ανασκαφές. Το έργο του, επικεντρωμένο στην προϊστορική περίοδο του Ιερού, έδωσε νέες διαστάσεις στην έρευνα της Ολυμπίας³⁸⁹ (εικ. 60).

60

59. Ο ναός της Ήρας στην Ολυμπία. Διακρίνονται αναστηλωμένοι οι δύο κίονες στη ΝΑ γωνία του. (Φωτ.Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου φωτογράφος Nelly's).

60

60. Στρωματογραφική τομή. (Bol, 1976: 16).

³⁸⁹ Για το έργο του στην Ολυμπία την περίοδο αυτή, βλ. Dörpfeld, W.1935. *Alt-Olympia*. Για τις νεώτερες έρευνες, βλ. υποσημ. 77.

Β' περίοδος: 1910-1939

Οι νέες γερμανικές ανασκαφές

Μισό αιώνα περίπου μετά τη λήξη των πρώτων ανασκαφών στην Ολυμπία, αποφασίστηκε από τη Γερμανία η συνέχισή τους. Οι νέες ανασκαφές³⁹⁰ πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα 1936 έως 1966, με μια διακοπή δέκα ετών, από το 1942 έως το 1952, εξαιτίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Σαφείς ήταν οι ομοιότητες ως προς τις σκοπιμότητες που υπαγόρευσαν την έναρξή τους, σε σχέση με τις παλαιές. Και αυτή τη φορά, έστω και σε διαφορετική βάση, λόγω διαφορετικών συνθηκών, οι αρχαιότητες κλήθηκαν να στηρίζουν, ως φορείς αξιών και ιδανικών, τη σύγχρονη πολιτική, δηλαδή το Γ' Ράιχ και το ναζιστικό καθεστώς της Γερμανίας³⁹¹.

Η εργαλειοποίηση της αρχαιολογίας από κυβερνήσεις και έθνη δεν είχε πάψει ποτέ, την περίοδο όμως της ανάδυσης των φασιστικών καθεστώτων στην Ευρώπη είχε καταστεί πιο έντονη³⁹². Η συντριπτική ήττα της Γερμανίας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και οι τεράστιες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές της συνέπειες, είχαν ως αποτέλεσμα τη διόγκωση του εθνικισμού και την άνοδο του ναζισμού στην εξουσία³⁹³. Η στράτευση της αρχαιολογίας στη στήριξη της ναζιστικής ιδεολογίας πραγματοποιήθηκε μέσα από τις δύο τάσεις που διαμορφώθηκαν μεταξύ των Γερμανών αρχαιολόγων. Παρά τη σημασία, όμως, που είχε αποκτήσει, πλέον, η προϊστορική αρχαιολογία, η οποία έθετε στο επίκεντρο της μελέτης το ίδιο το γερμανικό έθνος και το παρελθόν του, η κλασική αρχαιολογία, η οποία συνέχιζε να στηρίζει την άποψη περί κοινής καταγωγής Γερμανών και Ελλήνων, ήταν αυτή που πρόσφερε στο Γ' Ράιχ το μέσο για την προβολή του προτύπου του Άρειου ήρωα πολεμιστή³⁹⁴. Η ανάπτυξη σώματος και πνεύματος έγινε το νέο ιδανικό, το οποίο υπηρέτησε η κλασική τέχνη, στρατευμένη και αυτή στην εξυπηρέτηση του ναζιστικού ιδεώδους, μέσω εκθέσεων αρχαίων ελληνικών αγαλμάτων αθλητών. Μέσα από αυτό το πρίσμα η Ολυμπία απέκτησε μια ιδιαίτερη

³⁹⁰ Βασικά έργα για τις νέες ανασκαφές είναι οι δημοσιεύσεις στα Olympia Berichte και Olympische Forschungen. Συνοπτικά, για την ιστορία των ανασκαφών, Fellmann, 1972: 45-52, Marchand, 1996: 341-354, Χατζή, 2008: 25-28, Moustaka, 2013: 97, Μούτσης, 2011:123-128.

³⁹¹ Η Ολυμπία παρέμενε πάντα σημαντική για τη Γερμανία. Το 1932 δωρήθηκε από τον τότε Γερμανό Αυτοκράτορα Γουλιέλμο Β' στο ελληνικό κράτος το πρώτο ομοίωμα του αρχαιολογικού της χώρου, σε ανάμνηση των ανασκαφών. Κατασκευάστηκε από τον J. Schleif με σχέδια του W. Dörpfeld και η αξία του, παρά το γεγονός πως πλέον δεν ανταποκρίνεται απόλυτα στην εικόνα της Άλτεως σήμερα, είναι πολύ μεγάλη. (Αραπογιάννη, 2008:62, αρ. καταλ. εγγρ. 62).

³⁹² Χαμηλάκης, 2007: 198,199.

³⁹³ Marchand, 1996: 305-312, Σακκά, 2002: 118-135.

³⁹⁴ Marchand, 1996: 341-354, Σακκά, 2002: 118-135, Ιωαννίδης, 1989:16-17.

σημασία για το Γ' Ράιχ³⁹⁵, η οποία διαμόρφωσε το πλαίσιο, στο οποίο πραγματοποιήθηκαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες του Βερολίνου, το 1936. Τότε επινοήθηκε η τελετή της Αφής της Φλόγας. Η έμφαση και η λαμπρότητα με την οποία εορτάστηκαν η Αφή και η πρώτη λαμπαδηδρομία στην Ολυμπία, με πρωτοφανή συμμετοχή κόσμου³⁹⁶, αλλά και η υποδοχή της Φλόγας στο Ολυμπιακό Στάδιο του Βερολίνου³⁹⁷, είχαν βαθύτερο νόημα, όπως και η ανακοίνωση της επανέναρξης των ανασκαφών από τον ίδιο τον Χίτλερ, κατά την έναρξη των αγώνων, με χρηματοδότηση, μάλιστα, από το προσωπικό του ταμείο³⁹⁸. Ο κρίκος που συνέδεσε τους Ολυμπιακούς αγώνες με τις νέες ανασκαφές υπήρξε η αποκάλυψη του Σταδίου, η οποία θα προσέδιδε ακόμα μεγαλύτερη λάμψη στο γεγονός των Αγώνων. Η ιδέα ανήκε σε έναν σημαντικό αθλητικό παράγοντα της Γερμανίας, τον Γενικό Γραμματέα της Οργανωτικής Επιτροπής των Ολυμπιακών αγώνων του Βερολίνου Carl Diem³⁹⁹. Χάρη σε συγκεκριμένες πρωτοβουλίες, με τη συνδρομή του Υπουργού Παιδείας και του Διευθυντή του Γ.Α.Ι. στην Αθήνα, κατάφερε να εξασφαλίσει την έγκριση του Hitler⁴⁰⁰ (εικ. 61).

³⁹⁵ Marchand, 1996: 351-352, Χαμηλάκης, 2007:223.

³⁹⁶ Οι εορτασμοί πραγματοποιήθηκαν με τη συμμετοχή 20.000 επισκεπτών. Ενδεικτική της σημασίας της Αφής για τον Χίτλερ, είναι η κινηματογράφηση της τελετής από την Leni Riefenstahl. Για την τελετή της Αφής στην Ολυμπία, βλ. άρθρο του Λεωνίδα Καρνάρου, με αποσπάσματα από την τοπική εφημερίδα «Πατρίς» (Καρνάρος, 2004:40-45).

³⁹⁷ Το θέμα προβλήθηκε ιδιαίτερα από τον ελληνικό και διεθνή Τύπο. Βλ. ενδεικτικά, άρθρο του Νικολάου Λανίτη στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας Ελεύθερον Βήμα, με τίτλο «Αναβίωσις τῶν Ὀλυμπιάδων ὑπὸ τὸν Γερμανικὸν ἥλιον» (αρ φύλλου 5063, της Πέμπτης 6ης Αυγούστου 1936).

³⁹⁸ Marchand, 1996: 352, Σακκά, 2002: 134, Χαμηλάκης, 2007:223.

³⁹⁹ Μούτσης, 2011:123.

⁴⁰⁰ Η προσφορά του Diem στις νέες γερμανικές ανασκαφές συνεχίστηκε και μετά τον πόλεμο. Χάρη σε δικές του ενέργειες, ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του Σταδίου, με χρήματα από τη Γερμανική Ολυμπιακή Επιτροπή και την αθλητική Ομοσπονδία της χώρας του. Σημαντικός υπήρξε ο ρόλος του για τη δημιουργία Διεθνούς Ολυμπιακού Ινστιτούτου στο Βερολίνο, αλλά και τη λειτουργία των εγκαταστάσεων της Διεθνούς Ολυμπιακής Ακαδημίας στην Ολυμπία (Μούτσης, 2011:123-136).

61

61. Στιγμιότυπο από την τελετή της Αφής της Ολυμπιακής Φλόγας στις 20 Ιουλίου 1936, με την πρωθιέρεια Κούλα Πράτσικα και την ιέρεια Αλέκα Κατσέλη (Καρνάρος, 2004: 41).

Η Ολυμπία υπήρξε μία από τις ελάχιστες ανασκαφές του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου την περίοδο του Μεσοπολέμου, το οποίο αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα⁴⁰¹. Η επανέναρξη των ανασκαφών προβλήθηκε ως έργο ειρήνης για το Γ' Ράιχ⁴⁰², όπως, άλλωστε, και οι παλαιές ανασκαφές για την αυτοκρατορία της Πρωσίας.

Για την Ελλάδα ο κλασικός πολιτισμός παρέμενε πάντοτε σημαντικός, εξυπηρετώντας τον εθνικό του ρόλο. Η αρχαιολογία συνέχισε και κατά τον 20^ο αιώνα να αποτελεί το εργαλείο για την τεκμηρίωση της σύνδεσης αρχαιότητας και νεώτερου ελληνισμού και κατ'επέκταση, της σπουδαίας συνεισφοράς του έθνους στον δυτικό πολιτισμό⁴⁰³. Την εποχή της έναρξης των νέων ανασκαφών το Μεταξικό καθεστώς είχε προσδώσει ακόμα μεγαλύτερη σημασία στην

⁴⁰¹ Σακκά, 2002: 125-126.

⁴⁰² Σακκά, 2002:134.

⁴⁰³ Πλάντζος, 2009: 103-104.

κλασική αρχαιότητα. Ενταγμένη σε ένα πλαίσιο εκλαΐκευσης, αυτή προβλήθηκε σαν ο Πρώτος Ελληνικός Πολιτισμός, καταλαμβάνοντας μείζονα ρόλο στην ιδεολογία του απολυταρχικού καθεστώτος⁴⁰⁴.

Και οι δύο πλευρές έδωσαν ιδιαίτερη βαρύτητα στο γεγονός. Για τους Έλληνες, η ανακοίνωση της απόφασης «προσκτᾶται ἐξαίρετον σημασίαν καί κηρύσσει πρὸς σύμπαντα τὸν κόσμον οὐχὶ μόνον εὐλάβειαν ὀφειλομένην πρὸς τὴν ἱεράν ἀφετηρίαν τῆς εὐγενοῦς εἰρηνικῆς ἀμίλλης τῶν λαῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν στερρὰν ἀπόφασιν πρὸς ἠθικὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἀνθρώπου διὰ τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ»⁴⁰⁵, ενώ για τους Γερμανούς «ἡ σπουδαιότης, ἣν δίδει ἡ Γερμανικὴ Κυβέρνησις εἰς τὴν ἀνασκαφὴν αὐτήν, ἀποδεικνύεται διὰ τῆς παρ' αὐτῆς ἐκφρασθεῖσης ἐπιθυμίας, ὅπως ἀντιπροσωπευθῇ κατὰ τὴν ἔναρξιν διὰ τοῦ Ὑπουργοῦ τοῦ ὁ Φύρερ καὶ ἀρχικαγκελλάριος»⁴⁰⁶.

Προκειμένου, μάλιστα, να μπορέσει να παραστεί στα εγκαίνια ο Γερμανός Υπουργός Παιδείας Rust, οι ανασκαφές που είχαν, αρχικά, προγραμματιστεί για το Φθινόπωρο του 1936⁴⁰⁷, μετατέθηκαν για την Άνοιξη της επόμενης χρονιάς. Η αλλαγή στο πρόγραμμα του Rust οφειλόταν «εἰς πολιτικὰς δυσχερείας τῆς ὑψηλίου»⁴⁰⁸. Τον Οκτώβριο, ο νέος Διευθυντής του Γ.Α.Ι. Αθηνών Armin von Gerkan τόνιζε στον Έλληνα Υπουργό Παιδείας Γεωργακόπουλο⁴⁰⁹, πως «δέον αἱ ἐργασίαι αὗται να ἀπέχουν τοῦ χαρακτηῖρος μιᾶς πραγματικῆς ἀνασκαφῆς, δεδομένου ὅτι τὴν ἔναρξιν αὐτῶν ἐπιφυλάσσεται ὁ κ. Ὑπουργός δι' ἑαυτόν».

Έτσι, οι ανασκαφικές εργασίες που ξεκίνησαν τον Οκτώβριο του 1936, υπό τη διεύθυνση του von Gerkan⁴¹⁰, είχαν προπαρασκευαστικό χαρακτήρα και αφορούσαν κυρίως

⁴⁰⁴ Βασική αρχή του καθεστώτος υπήρξε ο Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός, κατ' αντιστοιχία του Γ' Ράιχ. Για τη σχέση αρχαιοτήτων και Μεταξικού καθεστώτος, βλ. Χαμηλάκης, 2012:195-231. Η σχέση αυτή καταδεικνύει για μια ακόμα φορά τη χρησιμοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς από κυβερνήσεις με σκοπό να καθοδηγήσουν τους πολίτες, αλλά και τη δύναμη των αρχαιοτήτων να προσφέρουν νομιμοποίηση σε καθεστώτα (Smith, 2006: 48-51, 81).

⁴⁰⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 63. Το ελληνικό Υπουργείο Παιδείας προς τον Γερμανό Υπουργό Παιδείας Rust, απαντώντας στην ανακοίνωση της απόφασης της γερμανικής κυβέρνησης για συνέχιση των ανασκαφών.

⁴⁰⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 64.

⁴⁰⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 65. Τα εγκαίνια είχαν προγραμματιστεί για τις 15 Οκτωβρίου 1936, παρουσία του Γερμανού Υπουργού Παιδείας. Τη διεύθυνση των ανασκαφών θα αναλάμβανε ο νέος Διευθυντής του Γ.Α.Ι. Αθηνών αρχαιολόγος και αρχιτέκτονας von Gerkan, ο οποίος έως τότε υπηρετούσε ως β' Διευθυντής του Γ.Α.Ι. της Ρώμης. Αντικατέστησε τον Georg Karo, ο οποίος απομακρύνθηκε από την Ελλάδα, εξαιτίας της εβραϊκής του καταγωγής (Πετράκος, 2013, I: 322).

⁴⁰⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 64.

⁴⁰⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 64.

⁴¹⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 66.

την αφαίρεση των επιφανειακών επιχώσεων. Το διάστημα από το Φθινόπωρο του 1936 έως την Άνοιξη του 1937 υπήρξε περίοδος προετοιμασιών και από τις δύο πλευρές, σε κλίμα αγωγής συνεργασίας.

Η Αρχαιολογική Υπηρεσία, στα χρόνια που είχαν μεσολαβήσει από την ίδρυσή της, ήταν, πλέον, πολύ καλύτερα συγκροτημένη, ως προς το νομικό της πλαίσιο, τη στελέχωσή της σε επιστημονικό, τεχνικό και φυλακτικό προσωπικό και την υλικοτεχνική της υποδομή. Οι αρχαιότητες παρέμεναν πάντοτε σημαντικές για το κράτος⁴¹¹, την ίδια όμως δεν είχαν πάψει να ταλαιπωρούν σοβαρά προβλήματα και παθογένειες. Η γενικότερη κατάσταση του κράτους την επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό, με σημαντικότερο πρόβλημα τα πενιχρά δημόσια οικονομικά, κυρίως κατά τη Μεταξική περίοδο, που είχαν ως συνέπεια την υποστελέχωσή της. Ως προς τα εσωτερικά της ζητήματα, η υπαγωγή της Ολυμπίας σε μια μεγάλη Αρχαιολογική Περιφέρεια, μακριά από την έδρα της, είχε ως αποτέλεσμα τον ελλιπή έλεγχο του αρχαιολογικού χώρου.

Η μεγαλύτερη διαφορά σε σχέση με τις παλαιές ανασκαφές αφορούσε στο γεγονός πως οι νέες ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν βάσει του ισχύοντος αρχαιολογικού νόμου, χωρίς ποτέ να τεθεί θέμα για σύναψη ειδικής Σύμβασης ή παραχώρησης ευρημάτων, όπως είχε γίνει το 1874⁴¹².

Αναγκαία υπήρξε η κατασκευή οικίας, η οποία θα κάλυπτε τις στεγαστικές, αλλά και επιστημονικές ανάγκες της Γερμανικής Αποστολής. Το 1936, μετά από άδεια της ελληνικής κυβέρνησης και σε χώρο του Δημοσίου, οικοδομήθηκε από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Οίκημα, βορείως του Κρονίου λόφου⁴¹³. Αρχιτέκτονας ήταν ο Heinz Johannes, ο οποίος συμμετείχε στις ανασκαφές⁴¹⁴. Διέθετε πολύτιμο εξοπλισμό, εργαστηριακούς και αποθηκευτικούς χώρους και σύμφωνα με τον Ιωάννη Κοντή, τον άνθρωπο του οποίου υπήρξε

⁴¹¹ Σακκά, 2002 :11.

⁴¹² Αρ. καταλ. εγγρ. 67

⁴¹³ Το ζήτημα της κυριότητας του Οικήματος απασχόλησε ιδιαίτερα τον τότε προϊστάμενο Ιωάννη Κοντή, ο οποίος ανέλαβε την ευθύνη της φύλαξής του, μετά την αποχώρηση των Γερμανών επιστημόνων από την Ολυμπία, το 1944. Κατά το Υπουργείο, το Οίκημα ανήκε σύμφωνα με το ισχύον αστικό δίκαιο στον ιδιοκτήτη του οικοπέδου, δηλαδή στο ελληνικό κράτος και με αυτό τον όρο είχε δοθεί η άδεια οικοδομής στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Η χρήση του, την οποία αιτήθηκε στις 23 Οκτωβρίου 1936, είχε δοθεί, όχι για πάντα, αλλά για ορισμένο χρόνο, ενώ ένας από τους όρους της ανέγερσής του, προέβλεπε πως μετά το πέρας των ανασκαφών θα περιερχόταν στο ελληνικό Δημόσιο (αρ. καταλ. εγγρ. 68). Το θέμα εξετάζεται εκτενέστερα πιο κάτω.

⁴¹⁴ Kankeleit, 2018 :61.

ευθύνη επί πολλά έτη, αποτελούσε ένα από τα καλύτερα ιδρύματα ανασκαφικής έρευνας⁴¹⁵, μοναδικό στην Ολυμπία.

Η Αρχαιολογική Υπηρεσία μεριμνούσε για τις αρχαιότητες, των οποίων είχε την ευθύνη, συμμετείχε προσφέροντας τη συνδρομή της⁴¹⁶, αλλά αναγνώριζε, όπως και στο παρελθόν, την πρωτοκαθεδρία των Γερμανών σε θέματα, όπως η πρόσληψη εργατών. Το ζήτημα είχε ιδιαίτερη σημασία για την τοπική κοινωνία, η οποία υπέφερε από ανεργία. Οι τοπικοί παράγοντες προσπάθησαν να επωφεληθούν. Έτσι, όταν ο Νομάρχης Ηλείας πρότεινε στο Υπουργείο οι εργάτες να ορίζονται από γραφείο που θα συστηνόταν από τον Δήμαρχο Ολυμπίας, ώστε να προτιμώνται οι άνεργοι και άποροι⁴¹⁷, η απάντηση του Υπουργείου ήταν⁴¹⁸ να μην γίνει καμία ενέργεια, που θα ήταν δυνατό να παρεξηγηθεί εκ μέρους των Γερμανών, οι οποίοι είχαν πλήρη ελευθερία στον τρόπο πρόσληψης.

Η έμφαση που δόθηκε στις νέες ανασκαφές αντικατοπτρίζεται, αναμφίβολα, στη λαμπρότητα της τελετής των εγκαινίων, η οποία πραγματοποιήθηκε το Σάββατο, 10 Απριλίου 1937, στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας. Στην προετοιμασία, αλλά και τα εγκαίνια, ενεργό ρόλο και συμμετοχή είχε ο Δήμος Λετρίνων. Ο Δήμαρχος Βακαλόπουλος, ο οποίος είχε συνδράμει ήδη τους Γερμανούς και κατά το προηγούμενο έτος στις προετοιμασίες για την τέλεση της λαμπαδηδρομίας⁴¹⁹ και ο Γερμανός Διευθυντής Wrede βρίσκονταν συνεχώς σε συνεννοήσεις για τα διαδικαστικά⁴²⁰.

Μεταξύ των ξένων επισήμων, εκτός από τον Γερμανό Υπουργό Παιδείας και τη σύζυγό του, ήταν ο πρέσβης πρίγκηπας Erbach Schönberg, ο Καθηγητής Dörpfeld, ο Διευθυντής του Γερμανικού Ινστιτούτου Wrede, οι αρχαιολόγοι Hampe και Crome, ο Πρόξενος της Γερμανίας στην Πάτρα Haupt καθώς και ο αντιπρόσωπος του ναζιστικού κόμματος Χόλτσαφτ. Εκ μέρους της ελληνικής πλευράς, παραβρέθηκαν ο Υπουργός Παιδείας Γεωργακόπουλος, ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Δημοσίων Έργων Προεστόπουλος, ο Διευθυντής της

⁴¹⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 69. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1968, το Οίκημα αυτό αντικαταστάθηκε με νέο, το οποίο χρησιμοποιείται μέχρι και τις ημέρες μας από τους επιστήμονες που εργάζονται στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Αρχιτέκτονας, υπήρξε ο μετέπειτα Διευθυντής των γερμανικών ανασκαφών Alfred Mallwitz. Το νέο Οίκημα κατασκευάστηκε σε οικοπέδο, το οποίο αγοράστηκε από το γερμανικό κράτος.

⁴¹⁶ Όπως την ατελή εισαγωγή υλικών και εξοπλισμού για τις ανασκαφές (αρ. καταλ. εγγρ. 70 και 71).

⁴¹⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 72.

⁴¹⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 73.

⁴¹⁹ Kankeleit, 2018: 55. Μάλιστα, ο τότε Δήμαρχος Λετρίνων Τάκης Βακαλόπουλος ήταν και πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής τελετών λαμπαδηδρομίας της Αρχαίας Ολυμπίας.

⁴²⁰ Αλληλογραφία Δημάρχου Λετρίνων Βακαλόπουλου προς τον Διευθυντή του Γ.Α.Ι. Wrede, την 1^η, 2^α και 7^η Απριλίου 1937 (αρ. καταλ. εγγρ. 74).

Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, Καθηγητής Γεώργιος Οικονόμος, ο Δήμαρχος Λετρίνων Βακαλόπουλος, ο Νομάρχης Τσουλούφης, ο πρόεδρος του Πρωτοδικείου Ηλείας, ο Εισαγγελέας, οι Δήμαρχοι και τα δημοτικά συμβούλια Λετρίνων και Αρχαίας Ολυμπίας⁴²¹. Το γεγονός προβλήθηκε ιδιαίτερα από τον Τύπο, ελληνικό και γερμανικό. Ιδιαίτερα εκτενείς υπήρξαν οι αναφορές για τη σημασία των ανασκαφών, την τελετή, το πρόγραμμα, τους επισήμους⁴²².

Η τελετή, γεμάτη συμβολισμούς, πραγματοποιήθηκε στους πρόποδες του Κρονίου, κάτω από την κρυπτή του Σταδίου. Ακολούθησε, σύμφωνα με την τοπική εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ, «λαϊκός πανηγυρισμός», με τη συμμετοχή μαθητών, δασκάλων, κατοίκων της περιοχής και πολλών θεατών. Η Ολυμπία είχε σημαιοστολιστεί και η σημαία του Γ' Ράιχ με τον αγκυλωτό σταυρό ανέμιζε δίπλα στην ελληνική⁴²³.

Γεύμα παρατέθηκε στους επισήμους από τον Δήμαρχο Λετρίνων και δείπνο από τον Υπουργό Γεωργακόπουλο⁴²⁴. Ο Rust αναγορεύτηκε σε επίτιμο Δημότη Αρχαίας Ολυμπίας. Οι προπόσεις και ομιλίες των επισήμων υπήρξαν γεμάτες αναφορές στη σπουδαιότητα του ελληνικού πολιτισμού και της προσφοράς του στον δυτικό κόσμο, ενώ συνεχώς εκφραζόταν ο θαυμασμός στο επιστημονικό έργο των Γερμανών, αλλά και στον ίδιο τον Χίτλερ⁴²⁵. Αποκορύφωμα των συμβολισμών, το πρώτο εύρημα, λίγες ώρες μετά το «πρώτο χτύπημα της σκαπάνης», το οποίο παρουσιάστηκε στους επισήμους⁴²⁶ και η συμβολική δωρεά του προς τον Γερμανό Υπουργό. Επρόκειτο για χάλκινο κράνος, κορινθιακού τύπου, όμοιο με πολλά άλλα από την Ολυμπία⁴²⁷. Η δωρεά προσέδωσε στο αντικείμενο μια νέα αξία, χάρη στους συμβολισμούς των οποίων υπήρξε φορέας και οι οποίοι υπαγόρευσαν την προσφορά του. Η κίνηση αυτή αποτελεί αναμφισβήτητα ισχυρό παράδειγμα της δύναμης που φέρουν οι

⁴²¹ Kankleit, *Ηλειακή Πρωτοχρονιά 2018*, 2018: 56. (Στο άρθρο της δίνονται πολλές πληροφορίες για την τελετή των εγκαινίων, 2018: 52-63).

⁴²² Εκτενείς αναφορές και πρωτοσέλιδα στην τοπική εφημερίδα «Πατρίς» Πύργου, τις αθηναϊκές «Έθνος», «Βραδυνή», «Εστία», «Ελεύθερον Βήμα», αλλά και τη γερμανική «Athener Zeitung» (αρ. καταλ. εγγρ. 75).

⁴²³ Εφημερίδα «Πατρίς», φύλλο αρ 15969, της Πέμπτης, 1^{ης} Απριλίου 1977 (αρ. καταλ. εγγρ. 76).

⁴²⁴ Εφημερίδα «Πατρίς», φύλλο αρ 15969, της Πέμπτης, 1^{ης} Απριλίου 1977 (αρ. καταλ. εγγρ. 76).

⁴²⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 77.

⁴²⁶ Kankleit, 2018: 57.

⁴²⁷ Το κράνος ήταν ακόσμητο, φθαρμένο στην κορυφή όπου σχημάτιζε κοίλωμα, ενώ διατηρούσε το επιρρίνιο και τις παραγναθίδες. Αφού καθαρίστηκε στο εργαστήριο των ανασκαφών, μεταφέρθηκε στην Αθήνα και από εκεί στη Γερμανία, με μέριμνα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, το 1939 (αρ. καταλ. εγγρ. 78, 79, 80, και 81).

αρχαιότητες ως αντικείμενα αυτά καθαυτά και της αξίας που μπορούν να μεταδώσουν στον κάτοχό τους, χάρη στα πολλαπλά νοήματα που τους αποδίδονται⁴²⁸ (εικ. 62,63).

62

62. Συμβολική παράδοση της σκαπάνης στον Wrede από τον Υπουργό Rust κατά την τελετή της έναρξης των νέων γερμανικών ανασκαφών στην Ολυμπία (Kankeleit, 2018: 19).

63

63. Επίδειξη την ημέρα των εγκαινίων του πρώτου ευρήματος των νέων ανασκαφών, ενός χάλκινου κράνους κορινθιακού ρυθμού, στον Υπουργό Rust (Kankeleit, 2018: 19).

⁴²⁸ Για τη δύναμη των αρχαίων τέχνηργων τα οποία μέσα από την υλική τους υπόσταση δημιουργούν ιδιαίτερη σχέση με το παρελθόν, βλ. Χαμηλάκης, 2012:174-175. Δεν ήταν η πρώτη φορά που αρχαίο αντικείμενο χρησιμοποιούνταν ως δώρο σε πολιτικά πρόσωπα. Το 1937, είχε προταθεί από το Γερμανικό Υπουργείο Προπαγάνδας να δοθεί στο Χίτλερ, σε ενδεχόμενη επίσκεψή του στην Ελλάδα, αρχαιολογικό αντικείμενο, αντί άλλου δώρου (Σακκά, 2002: 199).

Η ίδια η τελετή των εγκαίνιων είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της δύναμης των αρχαιοτήτων, ως φορέων συμβολισμών και αξιών, αλλά και του τρόπου με τον οποίο ένα καθαρά επιστημονικό γεγονός μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την εξυπηρέτηση πολιτικών και εθνικών σκοπιμοτήτων. Παρούσα η τοπική κοινωνία, είτε με επίσημη μορφή, ως Δήμος Λετρίνων ή Δήμος Ολυμπίων, είτε ανεπίσημη, με τη μορφή του απλού λαού, που παρακολουθεί και συμμετέχει στο γεγονός που αφορά άμεσα στην περιοχή του. Την εποχή εκείνη, άλλωστε, το Μεταξικό καθεστώς, όπως όλα τα απολυταρχικά καθεστώτα, συνήθιζε να προπαγανδίζει τις απόψεις του για την αρχαία ελληνική κληρονομιά μέσω οργανωμένων εορταστικών εκδηλώσεων⁴²⁹. Στο ίδιο κλίμα και οι Γερμανοί, οι οποίοι, επίσης, επεδίωξαν τη συμμετοχή των τοπικών κοινοτήτων στους εορτασμούς⁴³⁰.

Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν την επόμενη χρονιά από τους Ulf Jantzen και Roland Hampe. Από τον Δεκέμβριο του 1937 τη διεύθυνση ανέλαβε ο αρχαιολόγος Emil Kunze με τη συνδρομή του αρχιτέκτονα Hans Schleif και τη χρηματοδότηση των ανασκαφών από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Εκτός από την ταξινόμηση και συντήρηση των αρχαιοτήτων των παλαιών ανασκαφών, ερευνήθηκαν κτίσματα γύρω από τον περίβολο της Άλτεως, ενώ επίπονο έργο υπήρξε η αποκάλυψη του Σταδίου, του οποίου η έρευνα διακόπηκε εξαιτίας του πολέμου, το 1942. Οι ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν με τη συνδρομή μεγάλου αριθμού εργατών και τη χρήση πρωτοποριακών τεχνικών μέσων, όπως βαγονέτων για την απομάκρυνση των παχύτατων επιχώσεων. Σημαντικά και πολυάριθμα ευρήματα ήλθαν στο φως, κυρίως από την περιοχή του Σταδίου και από πηγάδια-αποθέτες. Από την εποχή αυτή προέρχονται τα μεγάλα έργα πηλοπλαστικής και πολλά χάλκινα αφιερώματα, όπως αντικείμενα αμυντικού οπλισμού. Τα ευρήματα κατεγράφησαν και δημοσιεύθηκαν συστηματικά⁴³¹. Η πορεία και εξέλιξη των ανασκαφών, όπως και οι αρχαιότητες που έρχονταν στο φως, δεν έπαυαν να απασχολούν τον Τύπο της εποχής⁴³² (εικ. 64-67).

⁴²⁹ Η στράτευση των μαθητών, σχεδόν υποχρεωτική σε τέτοιου είδους εορτασμούς, γινόταν μέσω της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (Χαμηλάκης, 2012 :205).

⁴³⁰ Σύμφωνα με αναφορά του Wrede, οι Γερμανοί είχαν παροτρύνει το Βακαλόπουλο για τη συμμετοχή του τοπικού πληθυσμού (Kankeleit, 2018: 54-58).

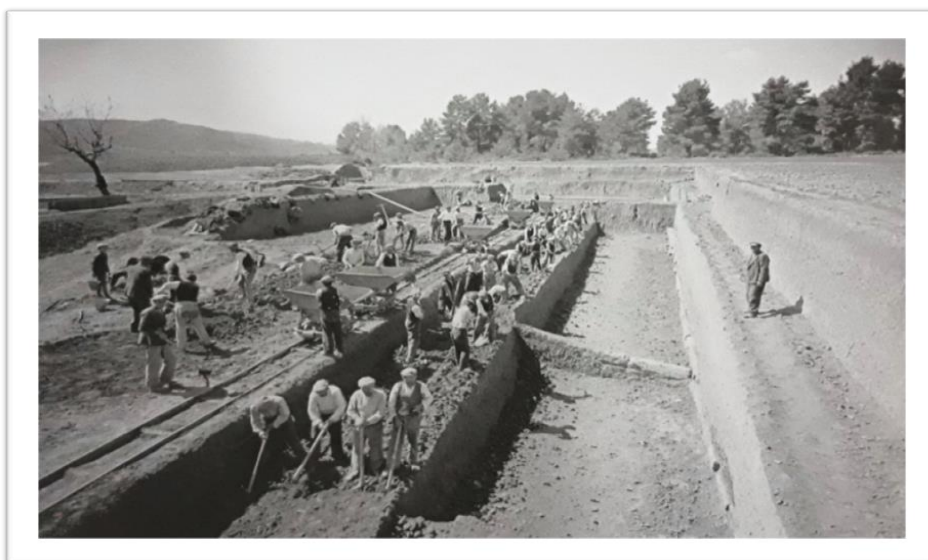
⁴³¹ Χατζή, 2008:25.

⁴³² Απόκομμα εφημερίδας «Πρωία», της 3^{ης} Δεκεμβρίου 1938, με τίτλο «Αί ανασκαφαί ἐν Ὀλυμπίᾳ» (αρ. καταλ. εγγρ. 82).

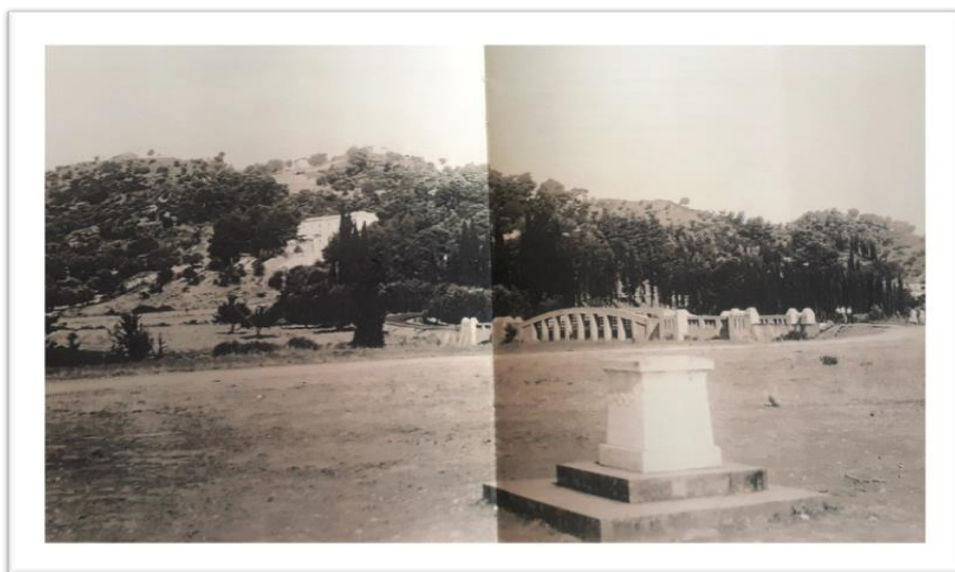
64

64.Απόσπασμα από την εφημερίδα 'Πατρίς' του Πύργου της 1^{ης} Μαρτίου 1939 σχετικά με τις νέες ανασκαφές και την ίδρυση Οργανισμού στην Αρχαία Ολυμπία για την προαγωγή του Ολυμπιακού ιδεώδους και την παγκόσμιας ειρήνης (Ηλεία: Πρόσωπα και γεγονότα του 20^{ου} αιώνα, έκδοση της εφημερίδας «Πατρίς», αρ. φύλλου 34.749, 1/2/2000).

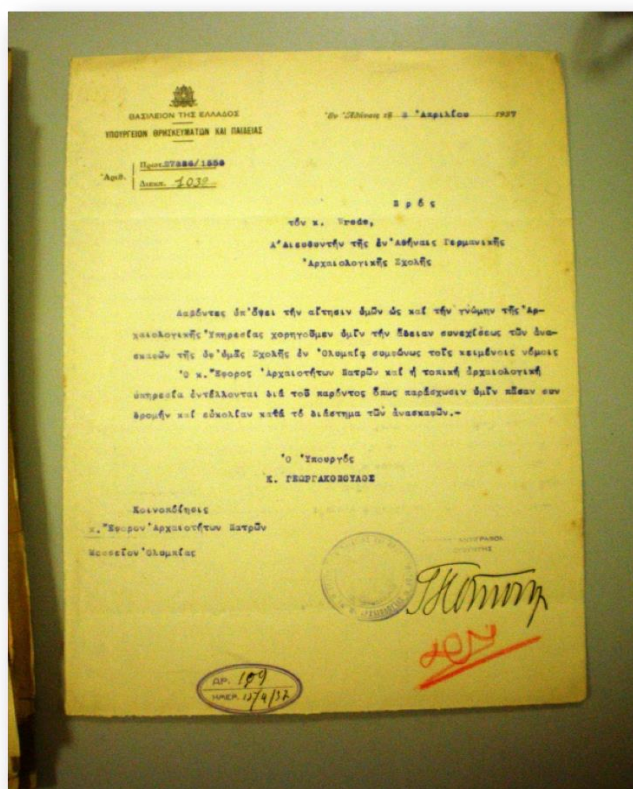
65

65.Ανασκαφή του Σταδίου το 1938 (Moustaka, 2013: 96).

66

66. Η είσοδος της Άλτεως το 1936. (Λούκος-Τζαχρήστα, 2011: 74-75).

67

67. Η άδεια του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας προς το Γ.Α.Ι. για τη συνέχιση των ανασκαφών τον Απρίλιο του 1937 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ.).

Η παρακολούθηση των ανασκαφών εκ μέρους της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας υπήρξε συστηματική, μέσα από τις εκθέσεις των Ελλήνων Επιμελητών στην Ολυμπία, οι οποίες περιείχαν εκτενείς αναφορές για τα σημεία στα οποία πραγματοποιούνταν η έρευνα, τα νέα στοιχεία που προέκυπταν, τις πρώτες εκτιμήσεις και φυσικά τα σημαντικότερα ευρήματα⁴³³. Τη σημασία που δινόταν εκ μέρους της ελληνικής πλευράς στην εποπτεία των ανασκαφών φανερώνει ιδιαίτερα αυστηρό έγγραφό του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Παιδείας προς τον Βασίλειο Καλλιπολίτη, στις 8 Μαΐου 1937: «παραμένοντες εις τό Μουσείον ἢ τον οἶκον σας δέν εἶναι δυνατόν ἄλλως τε νά λαμβάνητε γνῶσιν τῶν εὐρημάτων των ανασκαφών, αἵτινες ως πληροφοροῦμεθα, διεκόπησαν»⁴³⁴.

Το πολύπλευρο έργο των Γερμανών επιστημόνων στην Ολυμπία δεν περιοριζόταν μόνο στην ανασκαφική έρευνα, αλλά τη συντήρηση, τη μελέτη, αλλά και τη μέριμνα για σωστότερη και πληρέστερη έκθεση των ευρημάτων. Ως προς τη συντήρηση αρχικά οι αρχαιότητες μεταφέρονταν στο Εθνικό Μουσείο Αθηνών⁴³⁵. Αυτό άλλαξε την περίοδο των νέων ανασκαφών, όταν κατασκευάστηκε το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών, το οποίο διέθετε εργαστήριο με τον απαραίτητο εξοπλισμό. Πολλές μεταφορές αρχαίων πραγματοποιήθηκαν την περίοδο 1938-1942, από το Μουσείο της Ολυμπίας (την έκθεση ή τις αποθήκες) προς το εργαστήριο της Γερμανικής Αποστολής, για καθαρισμό και μελέτη. Οι αρχαιότητες, πάντοτε μετά την συντήρησή τους, επέστρεφαν στο Μουσείο της Ολυμπίας, ενώ για κάθε μεταφορά, υπήρχε έγγραφη Υπουργική διαταγή⁴³⁶. Οι σχέσεις Γερμανών και Ελλήνων επιστημόνων στην Ολυμπία υπήρξαν αγαστές⁴³⁷ και έτσι διατηρήθηκαν, ακόμα και κατά τη δύσκολη ιστορικά συγκυρία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου

⁴³³ Έφοροι Πατρών ήταν έως το 1938, ο Ιωάννης Μηλιάδης και, από το 1938 έως το 1941, ο Φοίβος Σταυρόπουλος. Στην Ολυμπία τις ανασκαφές παρακολουθούσαν ο έκτακτος αρχαιολογικός υπάλληλος Βασίλειος Καλλιπολίτης, έως το 1939 και ο Επιμελητής Ιωάννης Κοντής, από το 1939 έως το 1942.

⁴³⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 83.

⁴³⁵ Το ίδιο γινόταν και με τις ανασκαφές του Dörpfeld (αρ. καταλ. εγγρ. 84), αλλά και αργότερα. Και κατά την έναρξη σχεδόν των ανασκαφών, οι Γερμανοί επιστήμονες ζήτησαν τη μεταφορά ευρημάτων στην Αθήνα, για καθαρισμό και συντήρηση. Το Υπουργείο αποδέχθηκε το αίτημα, με τον όρο να παραδοθούν κατευθείαν στο Εθνικό Μουσείο, μετά από τη χορήγηση σχετικής άδειας (αρ. καταλ. εγγρ. 85). Στην Αθήνα, και συγκεκριμένα στο Νομισματικό Μουσείο, μεταφέρονταν τα νομίσματα, τόσο από την Άλτη, όσο και από άλλες ανασκαφές.

⁴³⁶ Στις σχετικές αποδείξεις και πρωτόκολλα παράδοσης-παραλαβής σημειώνεται χειρόγραφα από τον Ιωάννη Κοντή η ημερομηνία επιστροφής. Από σημειώματα του Επιμελητή για αποδείξεις παραλαβής, που εκκρεμούσαν ή είχαν τακτοποιηθεί, προκύπτει ο συστηματικός έλεγχος όλου του υλικού που είχε παραδοθεί από το Μουσείο στο Εργαστήριο των ανασκαφών. Επίσης, για μια ακόμη φορά διακρίνεται ο συστηματικός τρόπος εργασίας του Επιμελητή Κοντή. Πολλά έγγραφα διασώζονται από τις μεταφορές αυτές. Ενδεικτικά: αρ. καταλ. εγγρ. 86, 87, 88, 89, 90.

⁴³⁷ Nikolentzos, 2019: 111. (βλ. και υποσημ. 239).

Γ΄ περίοδος: 1940-1950

Στις 10 Ιανουαρίου 1940 υποβλήθηκε από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο αίτημα για ανανέωση της άδειας ανασκαφής της Ολυμπίας⁴³⁸. Επόπτης των γερμανικών ανασκαφών, εκ μέρους της ελληνικής πλευράς, όπως σε όλες τις ανασκαφικές περιόδους κατά τη διάρκεια του πολέμου, ήταν ο Ιωάννης Κοντής. Οι αναφορές του Επιμελητή προς το Υπουργείο⁴³⁹, οι οποίες συνοδεύονταν και από κατάλογο ευρημάτων, ήταν κατατοπιστικές και πληρέστερες. Χάρη στις νέες έρευνες, καινούργια στοιχεία είχαν προκύψει, πολύτιμα για την επιστήμη και την κατανόηση του Ιερού, αλλά και τη βελτίωση της έκθεσης του Μουσείου, η οποία εμπλουτίστηκε με πρόσφατα ευρήματα των ετών 1937-1940⁴⁴⁰.

Η επόμενη ανασκαφική περίοδος είχε προγραμματιστεί για το Φθινόπωρο, τα γεγονότα, όμως, δεν το επέτρεψαν, καθώς είχε γίνει αναστολή όλων των ανασκαφικών αδειών⁴⁴¹. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, τον Δεκέμβριο του 1940, η Γερμανική Αποστολή αποχώρησε από την Ολυμπία. Λίγες ημέρες νωρίτερα, είχε προηγηθεί ένα εξαιρετικά σημαντικό έργο, η απόκρυψη των αρχαιοτήτων για τη διάσωσή τους από τον επερχόμενο πόλεμο. Εκτός από τις αρχαιότητες του Μουσείου, στο διάστημα από 4 έως 6 Δεκεμβρίου 1940, οι σημαντικότερες αρχαιότητες που φυλάσσονταν στο Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών εγκιβωτίστηκαν και μεταφέρθηκαν στο Σύγγρειο από την Επιτροπή ασφάλισης. Ο Διευθυντής των ανασκαφών Emil Kunze, ο οποίος συμμετείχε στο έργο, σφράγισε τις θύρες των αποθηκών του Οικήματος, στις οποίες παρέμειναν δευτερεύουσας σημασίας αρχαιότητες και παρέδωσε τα κλειδιά στον Έλληνα Επιμελητή Ιωάννη Κοντή⁴⁴², ενώ η οικοσκευή δόθηκε για φύλαξη στον Έλληνα επιστάτη⁴⁴³.

⁴³⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 91. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν υπό τη διεύθυνση του Καθηγητή Kunze, με τη συμμετοχή των αρχαιολόγων Süsserott και Weber και του αρχιτέκτονα Sammesreuter. Η έρευνα είχε περιοριστεί κυρίως στην περιοχή της νότιας επικλινούς πρόσχωσης του Σταδίου, με σημαντικά ευρήματα, αλλά και παρατηρήσεις ως προς τα πέντε επάλληλα στρώματα του μνημείου. Παράλληλα, είχαν πραγματοποιηθεί διερευνητικές τομές στο Λεωνιδαίο και τον χώρο των κτηρίων ΝΔ της Παλαίστρας.

⁴³⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107 και 108.

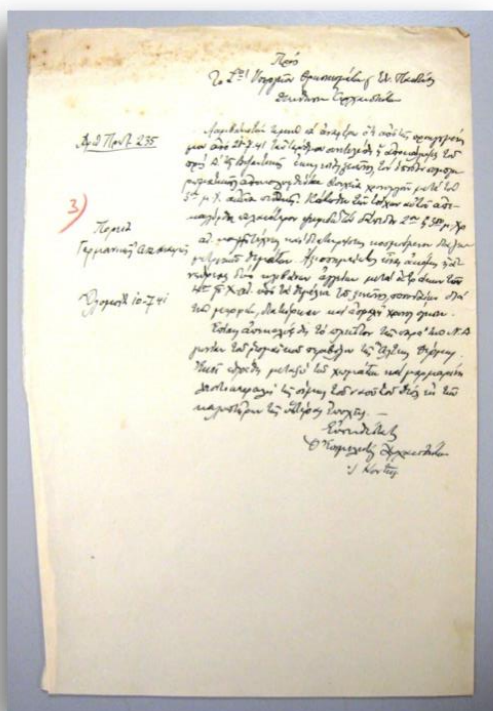
⁴⁴⁰ Για περισσότερες πληροφορίες για τις αλλαγές στο εκθεσιακό πρόγραμμα του Μουσείου βλ. στο 2^ο κεφάλαιο «Σύγγρειο, το πρώτο αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας».

⁴⁴¹ Αρ.καταλ. εγγρ. 109.

⁴⁴² Για τον σκοπό αυτό συντάχθηκε και πρακτικό (αρ. καταλ. εγγρ. 110).

⁴⁴³ Για το ζήτημα του εγκιβωτισμού και της απόκρυψης των αρχαίων, όπως και της προετοιμασίας του Μουσείου της Ολυμπίας λίγο πριν τον πόλεμο, βλ. «Η Αρχαιολογική Υπηρεσία στην Ολυμπία κατά τη διάρκεια του Β΄ παγκοσμίου πολέμου, της Κατοχής και του Εμφυλίου».

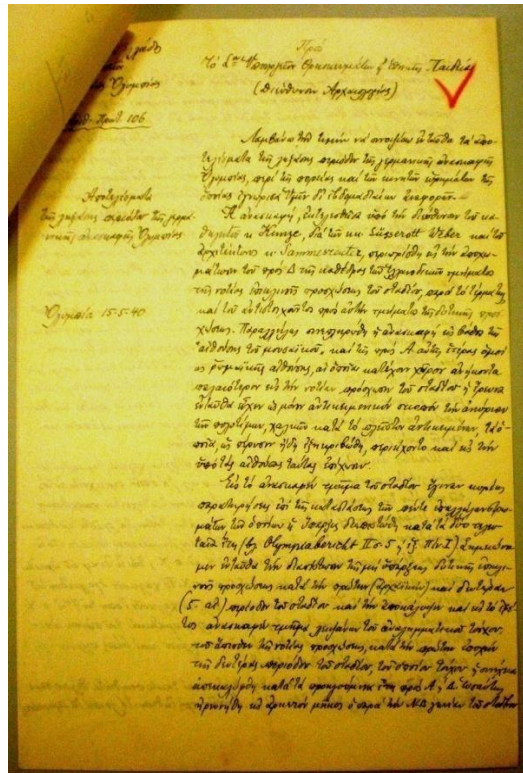
Τον Απρίλιο του 1941, αμέσως μετά τη συνθηκολόγηση της χώρας, επέστρεψε η Γερμανική Αποστολή στην Ολυμπία και συνέχισε το επιστημονικό της έργο⁴⁴⁴. Και για εκείνη την ανασκαφική περίοδο οι αναφορές⁴⁴⁵ του Επιμελητή υπήρξαν συστηματικές και λεπτομερείς, ενδεικτικές του επιστημονικού του ενδιαφέροντος και της κατάρτισής του (εικ. 68,69).

68

⁴⁴⁴ Πετράκος, 2013, I: 325. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε υπό τη διεύθυνση του Καθηγητή Kunze, την τεχνική διεύθυνση του Καθηγητή κ J. Schleif, και τη συνεργασία των R. Eilmann και J. K. Süsserott. Οι εργασίες περιλάμβαναν μικρή έρευνα στο Στάδιο και σε νεώτερα οικοδομήματα, δυτικά του εργαστηρίου του Φειδία.

⁴⁴⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 111, 112, 113, 114, 115. Η τελευταία αναφορά του Κοντή ήταν στις 10 Αυγούστου 1941 (αρ. καταλ. εγγρ. 116).

69

68. Αναφορά του Ιωάννη Κοντή προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας τον Ιούλιο του 1941 για την πορεία της γερμανικής ανασκαφής (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ.).

69. Αναφορά του Ιωάννη Κοντή με τα αποτελέσματα των γερμανικών ανασκαφών μετά τη λήξη της ανασκαφικής περιόδου του Μαΐου του 1940. (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ.)

Την περίοδο της Κατοχής συνεχίστηκαν οι παραδόσεις αρχαίων στο γερμανικό εργαστήριο στην Ολυμπία, για καθαρισμό και μελέτη, πάντα με την υπογραφή πρωτοκόλλων παράδοσης-παραλαβής και σχετικές αποδείξεις. Το γεγονός αυτό, ωστόσο, είχε λάβει, πλέον, διαφορετική βαρύτητα. Η παράδοση αρχαίων στους Γερμανούς, κατά τα έτη 1941-42, είχε αποτελέσει αφορμή για τη διατύπωση σοβαρών κατηγοριών εναντίον του τότε Επιμελητή Ιωάννη Κοντή από τον Έφορο Φοίβο Σταυρόπουλο και μάλιστα σε μια εποχή, κατά την οποία στην Ολυμπία, όπως και σε πολλά άλλα Μουσεία της Ελλάδας, εφαρμοζόταν η τακτική της απόκρυψης των αρχαιοτήτων⁴⁴⁶. Είναι, ωστόσο, σαφές πως ο Κοντής απλά συνέχισε μια τακτική, η οποία είχε ξεκινήσει πριν τον πόλεμο, κατόπιν Υπουργικών διαταγών. Δεν θα ήταν καθόλου εύκολο γι αυτόν, σε μια τέτοια συγκυρία, να αρνηθεί τη συνέχιση αυτής της πρακτικής και μάλιστα απέναντι σε συναδέλφους με τους οποίους υπήρχε καλή συνεργασία. Σαφέστατα, οι αντιδράσεις αυτές ήταν αποτέλεσμα των κακών σχέσεων μεταξύ Εφόρου και

⁴⁴⁶ Για το θέμα, βλ. κεφάλαιο «Η διαχείριση του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο».

Επιμελητή. Η τελευταία ανασκαφική περίοδος, στη διάρκεια του πολέμου, ξεκίνησε τον Δεκέμβριο του 1941 και έληξε τον Μάρτιο του 1942⁴⁴⁷.

Περίπου ένα χρόνο αργότερα, το καλοκαίρι του 1943, δρομολογούνταν η αποχώρηση της Γερμανικής Αποστολής από την Ολυμπία. Τον Ιούνιο, ο Καθηγητής Κ. Kraiker, με την ιδιότητα του προϊσταμένου της Στρατιωτικής Υπηρεσίας Προστασίας Έργων Τέχνης, είχε συζητήσει με τον Κοντή το ενδεχόμενο της αποχώρησης, όπως και την τύχη των αρχαίων που βρίσκονταν στις αποθήκες του Οικήματος⁴⁴⁸. Αμέσως ξεκίνησε η εκκένωση των αποθηκών και η μεταφορά τους στο Μουσείο. Οι δευτερεύουσες σημασίας αρχαιότητες, σύμφωνα με τον Επιμελητή, παρέμειναν στις αποθήκες, οι οποίες, μετά την αναχώρηση των ανασκαφέων, φυλάσσονταν από τους φύλακες ολόκληρο το εικοσιτετράωρο⁴⁴⁹.

Το ζήτημα της εκκένωσης του Οικήματος δεν ήταν τόσο απλό. Πέρα από την εξασφάλιση των αρχαιοτήτων, σοβαρό ζήτημα αποτελούσε η προστασία του ίδιου του κτηρίου, όπου φυλασσόταν σύγχρονος, πολύτιμος επιστημονικός εξοπλισμός και οικοσκευή. Ο ίδιος ο Κοντής, ο οποίος το χαρακτήριζε ένα από τα καλύτερα ιδρύματα ανασκαφικής έρευνας⁴⁵⁰, με εργαλεία και εργαστηριακά όργανα απαραίτητα για τη διεξαγωγή των ανασκαφών, αλλά και μοναδικά στην Ολυμπία⁴⁵¹, κατέβαλε πολλές προσπάθειες για τη διάσωσή του καθ όλη την ανώμαλη περίοδο που ακολούθησε την αποχώρηση των Γερμανών ανασκαφέων.

Τους προβληματισμούς του εξέθετε σε λίαν επείγον έγγραφό του⁴⁵² προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, στις 27 Οκτωβρίου 1943, ημέρα κατά την οποία είχε πληροφορηθεί τη λήψη της απόφασης για αναχώρηση των Γερμανών αρχαιολόγων και την πρόθεση να αναλάβει ο ίδιος την ευθύνη του κτηρίου. Το θέμα σχετιζόταν άμεσα με το ζήτημα της κυριότητάς του. Χωρίς να γνωρίζει κάτι για το ζήτημα, ο Κοντής είχε παρακαλέσει τον Kraiker να συνεννοηθεί

⁴⁴⁷ Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε και πάλι υπό τη διεύθυνση του E. Kunze, με τη συμμετοχή των Schleif, Eilmann, Süsserott, Weber και του Wagner, είχε δε επικεντρωθεί κοντά στην είσοδο του Σταδίου και εντός της στοάς της Ηχούς.

⁴⁴⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 117.

⁴⁴⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 117. Το καλοκαίρι του 1943, ο Κοντής προσπάθησε να προβεί σε έλεγχο των αρχαίων που παρέμεναν στο Οίκημα, χωρίς να είναι γνωστό αν αυτός πραγματοποιήθηκε (αρ. καταλ. εγγρ. 118, βλ. σχετική αναφορά στο κεφάλαιο: «Η διαχείριση του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο).

⁴⁵⁰ Βλ. άνω υποσημ. 415.

⁴⁵¹ Όπως ανέφερε σε μεταγενέστερο έγγραφό του, κατά τα προπολεμικά έτη δεν είχε θεωρηθεί αναγκαίο να αγοραστούν εργαλεία και όργανα. Αυτός ο επιστημονικός εξοπλισμός ήταν και ο μοναδικός που υπήρχε στην Ολυμπία, καθώς δεν είχε κριθεί αναγκαία η αγορά του από την ελληνική πλευρά (αρ. καταλ. εγγρ. 69).

⁴⁵² Αρ. καταλ. εγγρ. 117.

με το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και την Αρχαιολογική Υπηρεσία, έκτοτε, όμως, δεν είχε υπάρξει καμία εξέλιξη στο θέμα⁴⁵³.

Ήταν σαφές πως σε ένα αμφιλεγόμενης ιδιοκτησίας κτήριο, ο ίδιος, όσο και αν το ήθελε, δεν θα είχε καμία δικαιοδοσία, ούτε ισχύ, απέναντι στους εξαγριωμένους κατοίκους, οι οποίοι ενδεχομένως θα προέβαιναν σε αντίποινα⁴⁵⁴. Σε περίπτωση που το κτήριο ήταν ελληνικής κυριότητας, τα πράγματα θα ήταν πιο εύκολα, αφού, όπως επισήμανε, από παντού εκδηλωνόταν η διάθεση για προστασία των εθνικών θησαυρών και κτημάτων.

Ο Κοντής αμφέβαλλε⁴⁵⁵ και για τη στάση που θα τηρούσαν οι Γερμανοί. Αν και ο τρόπος που συμπεριφέρονταν, έως τότε, δήλωνε πως το κτήριο ανήκε στο ελληνικό Δημόσιο, φοβόταν μήπως η στάση τους είχε, πλέον, αλλάξει. Στην περίπτωση αυτή, το Υπουργείο ενδεχομένως να μην μπορούσε να αντιδράσει, καθώς η χώρα βρισκόταν ακόμα υπό γερμανική κατοχή.

Τελικά, η απάντηση από το Υπουργείο⁴⁵⁶, τον Δεκέμβριο του 1943, ήταν σαφής, χωρίς περιθώρια για αμφισβητήσεις. Το Οίκημα, κτισμένο σε χώρο κυριότητας Δημοσίου, ανήκε σύμφωνα με το ισχύον αστικό δίκαιο στον ιδιοκτήτη του οικοπέδου, δηλαδή στο ελληνικό κράτος. Αυτό, ήταν γνωστό στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο από την εποχή που είχε ζητήσει την άδεια της οικοδομής. Η χρήση του Οικήματος, την οποία είχε αιτηθεί στις 23 Οκτωβρίου 1936, είχε δοθεί, όχι για πάντα, αλλά για ορισμένο χρόνο και ένας από τους όρους της ανέγερσής του προέβλεπε πως μετά το πέρας των ανασκαφών, θα περιερχόταν στο ελληνικό Δημόσιο.

Οι φόβοι του Κοντή, για τη στάση των Γερμανών δεν επιβεβαιώθηκαν. Όπως φαίνεται, και εκείνοι, οι οποίοι ενδιαφέρονταν το ίδιο για την προστασία του Οικήματος, επιθυμούσαν την παράδοσή του στο ελληνικό κράτος, για την προστασία του. Το ίδιο έγινε και με το Οίκημα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου των Αθηνών, το οποίο παραδόθηκε, στις 12 Οκτωβρίου 1944, σε δύο εκπροσώπους του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας, λίγο πριν την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γερμανού

⁴⁵³ Η ανάθεση της προστασίας της Οικίας και του περιεχομένου της απασχόλησε τον Επιμελητή για πολλά χρόνια, καθώς οι χειρισμοί του για την προστασία του κτηρίου και του περιεχομένου του δεν διήρκεσαν μόνο μέχρι το τέλος της Κατοχής, αλλά και κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου.

⁴⁵⁴ Ο Κοντής φοβόταν τον κίνδυνο του εμπρησμού, στην περίπτωση που οι χωρικοί προέβαιναν σε αντίποινα των πυρπολήσεων που είχαν διαπράξει οι Γερμανοί κατακτητές στα χωριά (αρ. καταλ. εγγρ. 119).

⁴⁵⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 119.

⁴⁵⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 68.

Καθηγητή Hampe, η παράδοση αυτή υπήρξε επιβεβλημένη, καθώς τα κτήρια που είχαν εκκενωθεί από τους Γερμανούς κατά την αποχώρησή τους από την Αθήνα είχαν λεηλατηθεί. Με τον τρόπο αυτό διασώθηκε η βιβλιοθήκη και η πολύτιμη φωτογραφική συλλογή του ιδρύματος των Αθηνών⁴⁵⁷.

Οι φόβοι του Επιμελητή για τυχόν λεηλασία του Οικήματος από τους κατοίκους δεν ήταν αβάσιμοι. Όπως, όμως, αποδείχθηκε, το ίδρυμα έτυχε σεβασμού⁴⁵⁸, τόσο από τις αντάρτικες ομάδες που δρούσαν στην περιοχή, όσο και από τους απλούς κατοίκους. Αυτό οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στις πολύχρονες, προσωπικές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ των κατοίκων και των ανασκαφέων και την έμπρακτη βοήθεια που αυτοί είχαν προσφέρει στους ντόπιους, τα κρίσιμα χρόνια της Κατοχής. Από την άλλη, για μια ακόμη φορά, ήταν φανερός ο σεβασμός που ενέπνεαν οι αρχαιότητες σε όλους τους Έλληνες, οι οποίοι, ανεξάρτητα από τις ιδεολογικές τους πεποιθήσεις, θεωρούσαν την προστασία τους καθήκον και υποχρέωση.

Ως προς το θέμα της κυριότητας του Οικήματος δεν ετέθη ξανά ζήτημα. Οι Γερμανοί αρχαιολόγοι το εγκατέλειψαν, αφήνοντας τελευταίο τον δρ R. Eilmann, ο οποίος αναχώρησε από την Ολυμπία στις αρχές του 1944, «έσπευσμένα» και «άπρόοπτα», σύμφωνα με τον Κοντή, υπό γερμανικής στρατιωτικής μονάδας⁴⁵⁹. Ο Eilmann εξέφρασε σε μια φορτισμένη συναισθηματικά αποχαιρετιστήρια επιστολή του, την ευγνωμοσύνη του για το γεγονός πως το ΕΑΜ και οι μονάδες του ΕΛΑΣ σεβάστηκαν τη γερμανική αποστολή και το Οίκημα⁴⁶⁰. Είχε προλάβει να γίνει η παράδοση του Οικήματος στον Κοντή, για την οποία συντάχθηκε και σχετικό πρωτόκολλο⁴⁶¹. Δεν είχε γίνει όμως παράδοση της οικοσκευής⁴⁶².

Ως μοναδικός τρόπος παραλαβής της κρίθηκε η σύνταξη «Πρακτικού διαπιστώσεως», το οποίο συντάχθηκε από τρία άτομα, στις 3 Φεβρουαρίου 1944, τα οποία κατέγραψαν λεπτομερώς, το περιεχόμενο του Οικήματος. Επρόκειτο για τον Δήμαρχο Ολυμπίας Ιωάννη Σπηλιόπουλο, τον Προϊστάμενο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Ιωάννη Κοντή και τον Έλληνα επιστάτη της Γερμανικής Αρχαιολογικής Αποστολής Κωνσταντίνο Τζαννέτο, ο οποίος

⁴⁵⁷ Πετράκος, 1994: 170.

⁴⁵⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 69.

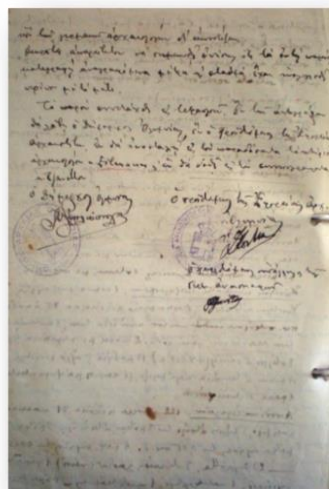
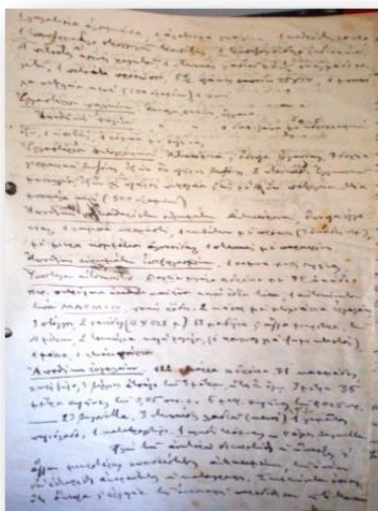
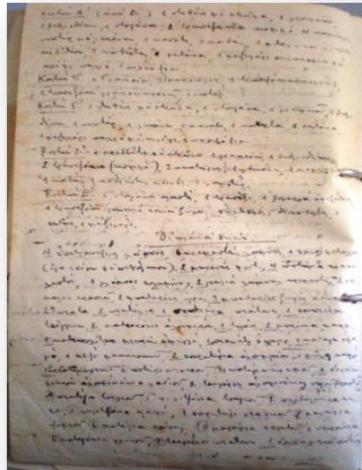
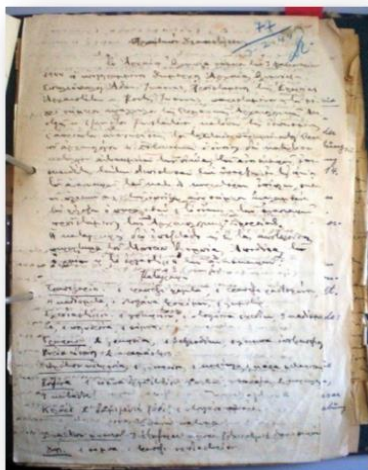
⁴⁵⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 120.

⁴⁶⁰ Βλ. παρακάτω, υποκεφάλαιο «Η Αρχαιολογική Υπηρεσία στην Ολυμπία κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, της Κατοχής και του Εμφυλίου».

⁴⁶¹ Ο Επιμελητής Κοντής το παρέλαβε σύμφωνα με την υπ αριθ 417/31 εμπιστευτική διαταγή του Υπουργείου, η οποία όμως δεν βρίσκεται στη διάθεσή μας.

⁴⁶² Σε μεταγενέστερό του έγγραφο αναφέρει πως είχε παραλάβει και στο παρελθόν στο Μουσείο της Ολυμπίας έπιπλα και εργαλεία από τους Γερμανούς αρχαιολόγους, με απόδειξη.

κατοικούσε μέχρι τότε στο Οίκημα. Η ιδιότητα και των τριών διασφάλιζε την αξιοπιστία τους⁴⁶³. Στις 10 Φεβρουαρίου 1944 ο Κοντής ενημέρωσε⁴⁶⁴ και το Υπουργείο πως είχε εκτελέσει την εμπιστευτική διαταγή του για την παραλαβή του Οικήματος (εικ. 70).

70

70. Το «Πρακτικόν Διαπιστώσεως» που συντάχθηκε για το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών μετά την αποχώρηση της γερμανικής αποστολής το 1944. (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ).

⁴⁶³ Αρ. καταλ. εγγρ. 121. Ενημέρωσε σχετικά τον Eilmann, στον οποίο απέστειλε αντίγραφο του πρακτικού (αρ. καταλ. εγγρ. 122).

⁴⁶⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 120. Ο τρόπος που είχε γίνει η παράδοση του κτηρίου είχε τότε θεωρηθεί, λόγω των συνθηκών, ως η μοναδική λύση. Η ανεπίσημη δέσμευση όμως που είχε αναλάβει ο Κοντής για την φύλαξη των αντικειμένων αποτελούσε εκκρεμότητα, για την οποία ένιωθε εκτεθειμένος και την οποία επρόκειτο να αναφέρει πολλές φορές αργότερα σε έγγραφά του προς το Υπουργείο, ζητώντας την επίλυσή της.

Μια σημαντική πληροφορία δίνεται στο έγγραφο του Κοντή. Η έγκριση του Υπουργείου, που είχε λάβει την προηγούμενη χρονιά, για εγκατάσταση στο Οίκημα των ανασκαφών των γραφείων της υπηρεσίας και του ιδίου, με στόχο την καλύτερη φύλαξη των αρχαιοτήτων που παρέμεναν αναγκαστικά στις αποθήκες του. Το γεγονός αυτό είχε δώσει μια ακόμα αφορμή για να κατηγορηθεί ο Κοντής από τον τότε Έφορο Φοίβο Σταυρόπουλο στο Υπουργείο, πως κατά τις εργασίες απόκρυψης των αρχαιοτήτων, το 1940, είχε επίτηδες συμφωνήσει με την άποψη των Γερμανών ανασκαφών να μείνουν τα ήσσονος σημασίας αρχαία στις αποθήκες του Οικήματος, με σκοπό να προκαλέσει αργότερα την εγκατάστασή του εκεί.

Δύο χρόνια μετά την εγκατάστασή του στο Οίκημα ο Κοντής προσπαθούσε να επιτύχει την επίσημη αναγνώρισή του ως Παραρτήματος του Μουσείου. Σε έγγραφό του προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, τον Σεπτέμβριο του 1945, εξέθετε αναλυτικά τους λόγους για τους οποίους θα έπρεπε αυτό να γίνει άμεσα. Οι λόγοι είχαν να κάνουν κυρίως με τη διαφύλαξή του από απόπειρα κατάληψης από άλλες υπηρεσίες και τη διευκόλυνση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας για τη στέγαση των αρχαιοτήτων⁴⁶⁵.

Οι καταστροφές που είχε επιφέρει η γερμανική Κατοχή όλα αυτά τα χρόνια είχαν προκαλέσει τεράστιες ζημιές στις υποδομές της χώρας. Προς τα τέλη του 1944 υπήρχαν μεγάλες ελλείψεις, όχι μόνο σε στοιχειώδη, για την επιβίωση των ανθρώπων, αγαθά, αλλά και σε βασικό υλικοτεχνικό εξοπλισμό. Από την άλλη, το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών διέθετε σημαντικό αριθμό εργαλείων και άλλων υλικών. Μέρος αυτού ζητήθηκε, τόσο από τις

⁴⁶⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 123. Στο έγγραφό του ο Κοντής έθετε και το ζήτημα της νομικής δικαιολόγησης της φύλαξης αρχαίων εκτός του Μουσείου, η οποία υπήρχε όσο η γερμανική αποστολή εργαζόταν στην Ολυμπία, αφού σύμφωνα με το σχετικό διάταγμα του Υπουργείου, οι ανασκαφείς είχαν και την υποχρέωση να φροντίζουν για τη στέγαση των ευρημάτων. Τα ευρήματα δεν μπορούσαν, πλέον, να μεταφερθούν στις αποθήκες του Μουσείου, αφού εκεί επικρατούσε το αδιαχώρητο. Αντίθετα, στο Οίκημα ήταν τοποθετημένα με τάξη, χάρη στην εργασία των Γερμανών επιστημόνων. Στην απόφαση του Υπουργείου για την αναγνώριση του Οικήματος ως Παραρτήματος του Μουσείου θα έπρεπε να αναφερθεί η χρήση του ως χώρος στέγασης των αρχαιοτήτων, ως χώρος εργαστηρίων, γραφείων, κατοικίας του προϊστάμενου, αλλά και φιλοξενίας των επιστημόνων που θα επιθυμούσαν να μελετήσουν το Ιερό. Η ασφάλειά του ήταν εξασφαλισμένη χάρη στην παραμονή εντός του των γραφείων της Υπηρεσίας και του προϊστάμενου, αλλά και της παρουσίας των φυλάκων, αφού το κτίσμα βρισκόταν εντός του αρχαιολογικού χώρου.

αντάρτικες οργανώσεις που δρούσαν στην ελληνική επαρχία, όσο και από τους εκπροσώπους του επίσημου κράτους, όπως ο Δήμος της Ολυμπίας⁴⁶⁶.

Πιο συγκεκριμένα, την Άνοιξη εκείνης της χρονιάς, ο Δήμος Ολυμπίας είχε ζητήσει για τις ανάγκες του, «συμφώνως προς τά τότε ισχύοντα περί αυτοδιοικήσεως», είκοσι φτυάρια και είκοσι κασμάδες⁴⁶⁷. Σύμφωνα με τον Δήμαρχο⁴⁶⁸, κάποια από αυτά πήραν οι αντάρτες, οι οποίοι προέβαιναν σε επιδιόρθωση του δρόμου της Μιράκας. Οι επισκευές των δρόμων γίνονταν εκείνη την εποχή με εντολή του ΕΛΑΣ και εκτέλεση υποχρεωτικής εργασίας. Για τον ίδιο λόγο, στις 30 και 31 Αυγούστου, η ΙΙΙ Μεραρχία παρέλαβε κάποια εργαλεία και υλικά από την Αρχαιολογική Υπηρεσία⁴⁶⁹. Λίγο αργότερα, στις 2 Σεπτεμβρίου 1944, η «ΕΤΑ Όλυμπίων συναγωνιστών», παρέλαβε ακόμα είκοσι κασμάδες και σαράντα φτυάρια⁴⁷⁰.

Φοβούμενος πως το Οίκημα κινδύνευε με διάλυση⁴⁷¹, ο Κοντής αποφάσισε να λάβει δραστικά μέτρα, τα οποία αποδείχθηκαν αποτελεσματικά. Απευθύνθηκε στην Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), στέλλοντας αναφορά «περί κινδύνων αρχαίων καί κρατικής περιουσίας έξ ενεργειών τοπικῶν πολιτικῶν ὀργανώσεων»⁴⁷². Η ανταπόκρισή

⁴⁶⁶ Ως μέτρο προστασίας, ακόμα και για τα ήσσονος σημασίας αντικείμενα, συντασσόταν απόδειξη παραλαβής. Κάποια, είχαν δοθεί σε υπαλλήλους της ίδιας της Υπηρεσίας, για την κάλυψη αναγκών της (αρ. καταλ. εγγρ. 124, 125, 126).

⁴⁶⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 127.

⁴⁶⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 128.

⁴⁶⁹ Στις 30 Αυγούστου, ο Γεώργιος Χριστόπουλος παρέλαβε εκ μέρους της ΙΙΙ Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, μια πένσα, μια τανάλια, ένα κατσαβίδι και 15 μέτρα σύρματος (αρ. καταλ. εγγρ. 129). Μια μέρα αργότερα ο ίδιος παρέλαβε χειροδρέπανο, μια μικρή μέγγενη, ένα σφυρί, ένα αυτόματο καμινέτο συγκολλήσεως, ένα σμιριδοτροχό, ένα σιδηροπρίονο και δύο λίμες (αρ. καταλ. εγγρ. 130). Όλες οι παραδόσεις υλικών δίνονταν πάντοτε με αποδείξεις.

⁴⁷⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 131. Πρόκειται για μια ακόμα απόδειξη παραλαβής, πολύ δυσανάγνωστη και ανορθόγραφη.

⁴⁷¹ Σε μεταγενέστερο έγγραφο του επισήμανε πως χάρη στις ενέργειές του είχε αποφευχθεί η διάλυση του Οικήματος (αρ. καταλ. εγγρ. 69).

⁴⁷² Το σημαντικό αυτό έγγραφο δεν βρίσκεται στο αρχείο της υπηρεσίας. Αναφέρεται στο έγγραφο της ΠΕΕΑ προς τον διοικητικό αντιπρόσωπο Ηλείας. Ο Κοντής το απέστειλε την 1^η Σεπτεμβρίου 1944. Η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) δημιουργήθηκε από το ΕΑΜ στις 10 Μαρτίου 1944. Αποστολή της ήταν να οργανώσει τον αγώνα για την Απελευθέρωση της χώρας και να διοικήσει τις περιοχές που σταδιακά ελευθερώνονταν. Πρόεδρος της ΠΕΕΑ από τις 18 Απριλίου ήταν ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Αθήνας Αλέξανδρος Σβώλος, διαπρεπής συνταγματολόγος. Στα τέλη Απριλίου, με πρωτοβουλία της ΠΕΕΑ, πραγματοποιήθηκε μια πρωτοφανής ενέργεια, η διοργάνωση μυστικών εκλογών τόσο στην ελεύθερη, όσο και την κατεχόμενη Ελλάδα. Ψήφισαν πάνω από ένα εκατομμύριο Έλληνες, οι οποίοι έστειλαν αντιπροσώπους σε μια εθνοσυνέλευση, που πήρε το όνομα «Εθνικό Συμβούλιο». Το Συμβούλιο συνήλθε για πρώτη φορά στους Κορυσχάδες της Ευρυτανίας, επικυρώνοντας την εξουσία της ΠΕΕΑ ως αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης με έδρα την Ελλάδα. Έτσι, δημιουργήθηκε μια δεύτερη ελληνική αρχή, παράλληλη με τη νόμιμη κυβέρνηση του Καΐρου. Αξίζει να σημειωθεί πως ανάμεσα στα μέλη του Εθνικού Συμβουλίου υπήρξε και ο μητροπολίτης Ηλείας Αντώνιος. Η κυβέρνηση αυτή είχε ιδρύσει Γραμματεία Παιδείας, η οποία μάλιστα, είχε εκδώσει διαταγή για την προστασία των αρχαιοτήτων.

της υπήρξε άμεση και αυστηρή. Το Γραφείο Παιδείας και Θρησκευμάτων της Διοικητικής Επιτροπής Πελοποννήσου διαβίβασε, στις 10 Σεπτεμβρίου 1944, στον Διοικητικό Αντιπρόσωπο Ηλείας την αναφορά του Κοντή⁴⁷³, ζητώντας τη διενέργεια αυστηρών ανακρίσεων. Μάλιστα, πρότεινε την άμεση κατάρτιση επιτροπής, με αποκλειστική φροντίδα την προστασία των αρχαίων μνημείων και του Ινστιτούτου. Σε κανένα και για κανένα λόγο δεν επέτρεπε τη χορήγηση εργαλείων των ανασκαφών και τη χρήση του Οικήματος. Το έγγραφο έκλεινε με αναφορά στο μέγεθος της υποχρέωσης όλων και στις ευθύνες για τη διαφύλαξη των αρχαιοτήτων. Υπογραφόταν, εκ μέρους της Διοικητικής Επιτροπής Ηλείας, από το Μητροπολίτη Ηλείας Αντώνιο⁴⁷⁴.

Πράγματι, η επιτροπή καταρτίστηκε με την υπ αριθ 71 πράξη του Διοικητικού Αντιπροσώπου Ηλείας⁴⁷⁵. Μέλη της ήταν ο Διοικητικός Αντιπρόσωπος Ηλείας, που ήταν και Πρόεδρος, ο Γυμνασιάρχης Πελοπίου, ο Δήμαρχος Αρχαίας Ολυμπίας, ο προϊστάμενος της Εφορείας Αρχαιοτήτων και ο Διοικητής της Εθνικής Πολιτοφυλακής Αρχαίας Ολυμπίας.

Έκτοτε, δεν υπήρξε δανεισμός ή παραχώρηση άλλου υλικού. Τα εργαλεία όμως, που είχαν ήδη δοθεί, μήνες μετά δεν είχαν επιστραφεί. Στις 10 Δεκεμβρίου 1944 ο Κοντής απευθύνθηκε⁴⁷⁶ εγγράφως στην τοπική οργάνωση του ΕΛΑΣ, αλλά και στον Δήμαρχο Ολυμπίας, για την επιστροφή τους⁴⁷⁷. Τελικά, η επιστροφή τους δεν έγινε ποτέ.

Τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα διαδέχονταν το ένα το άλλο και σύντομα στη χώρα εγκαταστάθηκαν Βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις. Την Άνοιξη του 1945 νέες διαταγές για την εξασφάλιση του Οικήματος εκδόθηκαν, αυτή τη φορά από το Στρατηγείο των εν Ελλάδι Βρετανικών κατά ξηράν δυνάμεων, με την υπογραφή του Ταγματάρχη R. Scots⁴⁷⁸.

⁴⁷³ Αρ. καταλ. εγγρ. 132.

⁴⁷⁴ Πρότεινε ως μέλη της επιτροπής τον Διοικητικό Αντιπρόσωπο Ηλείας, ως Πρόεδρο, τον Γυμνασιάρχη Πελοπίου, τον Προϊστάμενο της Εφορείας Αρχαιοτήτων, τον Πρόεδρο Αυτοδιοίκησης Ολυμπίων και τον Διοικητή του Στρατιωτικού τμήματος στην περιφέρεια των αρχαιοτήτων (ή, αν δεν υπήρχε τέτοιος, από τον Διευθυντή της Επιτροπής Πελοποννήσου στο Τμήμα Ολυμπίας), στους οποίους και κοινοποιούσε το έγγραφο.

⁴⁷⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 133.

⁴⁷⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 134.

⁴⁷⁷ Εκκρεμούσε η επιστροφή τριών κασμάδων και επτά φτυαριών (αρ. καταλ. εγγρ. 127).

⁴⁷⁸ Η πρώτη διαταγή (αρ. καταλ. εγγρ. 135) αναγράφει, σε χειρόγραφη μορφή, πρώτα στην αγγλική και κατόπιν, στην ελληνική, τα εξής: «Βεβαιούται ότι τό νέον οίκημα παρά τάς ανασκαφάς τής Όλυμπίας εἶναι τμήμα τῶν οἰκημάτων τοῦ Μουσείου τοῦ ἐνταῦθα ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Συμφώνως πρός τήν διαταγήν τοῦ Γεν. Ἀρχιστρατήγου τῶν ἐν Ἑλλάδι κατά ξηράν Βρεττανικῶν Δυνάμεων δέν δύναται νά κατάληφθῇ ἤ νά χρησιμοποιηθῇ ὡς κατάλυμα ὑπό Βρεττανικῶν στρατευμάτων, ὑπό τής Ἑλληνικῆς Ἀστυνομίας ἤ ὑπό προσώπων τελούντων ὑπό τάς διαταγάς του», 19 Ἀπριλίου 1945, R. Scots, ταγματάρχης Στρατηγείου των εν Ελλάδι Βρεττανικών κατά ξηράν Δυνάμεων». Η δεύτερη (αρ. καταλ. εγγρ. 136) ένα μήνα αργότερα, πρώτα δακτυλογραφημένη στα αγγλικά και στο ίδιο φύλλο

Και αυτές είχαν εκδοθεί μετά από αίτημα του Ιωάννη Κοντή προς το Υπουργείο. Αυτό προκύπτει από έγγραφό⁴⁷⁹ του, τον Σεπτέμβριο του 1945, με το οποίο καλούσε το Υπουργείο να μεριμνήσει για την προστασία του Οικήματος, τονίζοντας πως θα ήταν κρίμα και ντροπή για την Ελλάδα, εάν «διά αναμίξεως άλλων υπηρεσιών» διαλυόταν ένα από τα καλύτερα ιδρύματα ανασκαφικής έρευνας, το οποίο είχαν σεβαστεί όλοι όσοι είχαν περάσει από εκεί κατά την ανώμαλη πολεμική εποχή.

Το 1945 προέκυψε ένα ακόμα θέμα, το οποίο αφορούσε δανεισμό υλικού από το Οίκημα των ανασκαφών. Οι ενέργειες και η δράση των εκπροσώπων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, για μια ακόμη φορά, διέσωσαν την περιουσία του. Τα υλικά, κυρίως βαγονέτα και σιδηροτροχιές, είχαν ζητηθεί από τη Μηχανική υπηρεσία Ηλείας, για την εκτέλεση εξαιρετικά επειγόντων αντιπλημμυρικών έργων στον Αλφειό. Η Άλτις, εκείνη την εποχή, βρισκόταν σε άμεσο κίνδυνο και η εξεύρεση των υλικών παρέμενε μεγάλο πρόβλημα⁴⁸⁰. Με αφορμή το ζήτημα αυτό, για μια ακόμη φορά, ο Κοντής έθετε προς το Υπουργείο το ζήτημα της επίσημης παράδοσης των αντικειμένων της Οικίας⁴⁸¹. Ο αρμόδιος Νομομηχανικός Γεώργιος Σακελλαράκης δεσμεύτηκε εγγράφως⁴⁸² για αποφυγή οποιασδήποτε βλάβης ή απώλειας. Ο Κοντής εξέφραζε το ενδιαφέρον του για τη διατήρηση της ενότητας του συνόλου των εργαλείων, τα οποία, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, «με άτομικόν μου κίνδυνον κατώρθωσα να διασώσω κατά τάς ποικίλας ἐναλλαγάς τῆς πολεμικῆς περιόδου» και ζήτησε να δοθούν υπό συγκεκριμένους όρους⁴⁸³. Μετά τη λήξη των αντιπλημμυρικών έργων, τον Ιανουάριο του 1948, αυτά επεστράφησαν⁴⁸⁴ σχεδόν όλα, ενώ όσα έλειπαν παραδόθηκαν τα επόμενα χρόνια, με ενέργειες του Υπουργείου και του νέου Προϊστάμενου της Εφορείας, Νικολάου

χειρόγραφο στα ελληνικά, αναγράφει τα εξής: «Ἀναφερόμενος εἰς διαταγὴν ἐκδοθεῖσαν παρὰ τοῦ Γενικοῦ Ἀρχηγοῦ τῶν ἐν Ἑλλάδι Βρετανικῶν κατὰ ξηρὰν δυνάμεων, καθ' ἣν ἅπαντα τὰ Μουσεία, ἀρχαιολογικοὶ χώροι καὶ ἱστορικά κτήρια τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους δὲν ἐπιτάσσονται διὰ στρατονισμὸν οἰονδήποτε μονάδων ἢ ἀτόμων τελούντων ὑπὸ τὰς διαταγὰς του, γνωστοποιῶ ὅτι τὸ Κτήριο τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ὀλυμπίας εἶναι κτῆμα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους καὶ ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον τμῆμα τοῦ Μουσείου τῆς Ὀλυμπίας καὶ τὰ ἐν αὐτῷ εὐρισκόμενα κτίσματα (sic), δέον νὰ παραμείνουν εἰς οἴαν κατάστασιν εὐρίσκονται καὶ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ νὰ ἀνακατεφθοῦν (sic) ἢ μετακινηθοῦν». Τον Φεβρουάριο του 1945 εἶχε ἐκδοθεῖ ἀπὸ τον Ἀρχηγὸ τῶν Βρετανικῶν δυνάμεων στὴν Ελλάδα ἀπόφαση γιὰ ἐξαίρεση ἀπὸ ἐπίταξη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας, τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν, ἐκκλησιῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν χώρων (Πετράκος, 2013, I: 374).

⁴⁷⁹ Ἀρ. καταλ. εγγρ. 69. Μνημόνευε τα ὅσα εἶχαν προηγηθεῖ, ἐνῶ γιὰ τὴ διαταγὴ τῆς ΠΕΠ ἀνέφερε πως ὁ ἴδιος με τὶς ἐνέργειές του εἶχε ματαιώσῃ τὴν περαιτέρω διάλυση τοῦ Ἰδρύματος.

⁴⁸⁰ Γιὰ τὸ θέμα, βλ. κεφάλαιο «Ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος τῆς Ὀλυμπίας. Προστασία τῆς Ἀλτεως καὶ τοῦ ευρύτερου φυσικοῦ τῆς περιβάλλοντος».

⁴⁸¹ Ἀρ. καταλ. εγγρ. 137 καὶ 138.

⁴⁸² Ἀρ. καταλ. εγγρ. 139.

⁴⁸³ Ἀρ. καταλ. εγγρ. 140 καὶ 141.

⁴⁸⁴ Ἀρ. καταλ. εγγρ. 142.

Ζαφειρόπουλου⁴⁸⁵. Με τον τρόπο αυτό διασώθηκε το κτήριο και η περιουσία του γερμανικού Οικήματος, στην Ολυμπία.

Κεφάλαιο 2^ο

Σύγγρειον, το πρώτο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας

Α΄ περίοδος : 1875-1909

Τα καταλύματα στο χώρο των ανασκαφών και το πρώτο «Ολυμπιακό Μουσείο»

Πριν την έναρξη των ανασκαφών στην Ολυμπία καμία μέριμνα δεν είχε ληφθεί και καμία προετοιμασία δεν είχε γίνει, εκ μέρους της ελληνικής πλευράς, για την αντιμετώπιση σοβαρών, πρακτικών, ζητημάτων, όπως αυτό της στέγασης των αρχαιοτήτων που αναμένονταν να έλθουν στο φως. Το θέμα αυτό, όπως και τη διαμονή του Έλληνα Επιτρόπου, των επιτηρητών των ανασκαφών, αλλά και της στρατιωτικής φρουράς⁴⁸⁶, που είχε εγκατασταθεί στον χώρο της Άλτεως, κλήθηκε να αντιμετωπίσει σχεδόν ταυτόχρονα με την έναρξη της ανασκαφής ο Έλληνας Επιτροπος Αθανάσιος Δημητριάδης.

Το ζήτημα δεν αποτελούσε αμέλεια εκ μέρους των Ελλήνων. Ο Δημητριάδης θεωρούσε πως η κατασκευή των αναγκαίων καταλυμάτων αποτελούσε υποχρέωση της Γερμανικής πλευράς, σύμφωνα με τη Σύμβαση που είχε υπογραφεί ανάμεσα στις δύο χώρες⁴⁸⁷. Απευθύνθηκε στο Υπουργείο των Εξωτερικών⁴⁸⁸, δεν υπήρξε όμως αποτέλεσμα, έτσι το θέμα αντιμετωπίστηκε με την σταδιακή κατασκευή από το ελληνικό κράτος μικρών, πρόχειρων, οικημάτων στον χώρο της Άλτεως.

⁴⁸⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 143.

⁴⁸⁶ Αρχικά, τη φύλαξη του αρχαιολογικού χώρου είχε αναλάβει ο στρατός και αργότερα, η Χωροφυλακή.

⁴⁸⁷ Ο Δημητριάδης είχε δίκιο. Στο άρθρο 4 της Σύμβασης αναφερόταν πως η Γερμανική πλευρά είχε αναλάβει όλες τις δαπάνες, μεταξύ αυτών και την κατασκευή επιστέγων και παραπηγμάτων, αν χρειαζόνταν. Το θέμα παρουσιάζεται εκτενέστερα στο υποκεφάλαιο «Η αρχαιολογική έρευνα στην Ολυμπία. Γερμανικές ανασκαφές».

⁴⁸⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 144.

Σε ένα χώρο έρημο, όπως ήταν η Ολυμπία εκείνη την εποχή, το ζήτημα ήταν πολύπλοκο και όχι μόνο οικονομικό. Πριν την έναρξη των ανασκαφών, τον Σεπτέμβριο του 1875, οι μόνες υποδομές στον χώρο του σημερινού οικισμού ήταν η αμαξιτή οδός που οδηγούσε από τον Πύργο, η οποία είχε ξεκινήσει να επιδιορθώνεται χάριν των ανασκαφών και μια ξύλινη γέφυρα, κοντά στην Άλτη, για τη διάβαση του ποταμού Κλαδέου⁴⁸⁹. Στον χώρο των ανασκαφών το μοναδικό οίκημα ήταν λιθόκτιστη αποθήκη, η οποία είχε αρχίσει να κατασκευάζεται από τους Γερμανούς, για εργαλεία και μηχανήματα. Αυτό ήταν και το μόνο στεγασμένο κτίσμα, σε περίπτωση βροχής⁴⁹⁰.

Ο Έλληνας Επιτροπος, όπως και η ομάδα των Γερμανών ανασκαφέων⁴⁹¹, αναζήτησε διαμονή στον οικισμό του Δρούβα⁴⁹². Τη στέγαση των πέντε στρατιωτών, που είχαν αναλάβει τη φύλαξη των ανασκαφών, ο Δημητριάδης κάλυψε προσωρινά με δύο σκηνές⁴⁹³. Αργότερα, θα εγκαθίσταντο στην αποθήκη των Γερμανών. Όσο για τη στέγαση των εργατών, αυτή θα την αναλάμβανε ο εργολάβος που είχε αναλάβει και την πληρωμή τους⁴⁹⁴. Όμως, το πιο άμεσο και σοβαρό ζήτημα ήταν αυτό της στέγασης των αρχαιοτήτων.

Προσπαθώντας να αντιμετωπίσει συνολικά την κατάσταση, ο Δημητριάδης πρότεινε την κατασκευή ενός κτίσματος το οποίο θα κάλυπτε όλες τις ανάγκες. Περίπου μια εβδομάδα πριν από την έναρξη των ανασκαφών απέστειλε στο Υπουργείο και στον Έπαρχο Ηλείας πρόχειρο σκαρίφημα, το οποίο παρουσίαζε, σε κάτοψη και όψη, ορθογώνιο κτίσμα με επικλινή στέγη. Η κεντρική είσοδος, στο μέσον της μακράς πλευράς οδηγούσε στο «Μουσείο», χώρο για τα αρχαία, που ήταν και ο μεγαλύτερος. Δύο μικρότερες είσοδοι, εκατέρωθεν, οδηγούσαν σε δύο συμμετρικούς χώρους, αποτελούμενους από τρία μικρά δωμάτια. Ο χώρος αριστερά, το «φυλακείο», προοριζόταν για καταλύματα της φρουράς και των επιτηρητών, ενώ ο δεξιά, το «Επιτροπείο», θα χρησίμευε ως κατάλυμα της υπηρεσίας και του Επιτρόπου. Ο ίδιος

⁴⁸⁹ Προσπάθεια για κατασκευή πέτρινης γέφυρας από Λαγκαδινούς κτίστες έγινε τον Οκτώβριο του 1875. (Τζουανοπούλου, 2013). Το έργο δεν πραγματοποιήθηκε τελικά.

⁴⁹⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 145.

⁴⁹¹ Οι Γερμανοί ανήγειραν στο Δρούβα οικία για τη στέγασή τους κατά τη διάρκεια των πρώτων ανασκαφών, την οποία αργότερα αγόρασε το ελληνικό δημόσιο, προκειμένου να κατοικούν οι κατά καιρούς Έφοροι. Μετά την ανέγερση του Μουσείου, η κατοικία ζητήθηκε για να στεγάσει το Δημοτικό κατάστημα, καθώς η έδρα του Δήμου κατά τους θερινούς μήνες ήταν το χωριό Δούκα και κατά τους χειμερινούς το Δρούβα (αρ. καταλ. εγγρ. 146).

⁴⁹² Αρ. καταλ. εγγρ. 147. Ενοικιάστηκε η οικία του Ηλία Κοσμόπουλου, με μίσθωμα 50 δρχ.

⁴⁹³ Αρ. καταλ. εγγρ. 145 και 148.

⁴⁹⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 149. Για τη στέγαση των εργατών δεν υπήρξε διαφωνία μεταξύ Ελλήνων και Γερμανών. Όπως και η πληρωμή τους, φαίνεται πως έγινε με χρήματα της γερμανικής πλευράς, όπως προέβλεπε η Σύμβαση. Πιθανότατα, οι Γερμανοί θεωρούσαν πως η διαμονή των Ελλήνων συναδέλφων τους δεν υπαγόταν στις δικές τους δαπάνες, όπως η στέγαση των αρχαιοτήτων.

επισήμανε πως, μετά το πέρας των ανασκαφών, το οίκημα αυτό θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως «Ολυμπιακό Μουσείο»⁴⁹⁵.

Ήταν η πρώτη φορά που γινόταν αναφορά σε Μουσείο στην Ολυμπία. Ίσως επρόκειτο για προσπάθεια του Επιτρόπου να πείσει το Υπουργείο ως προς την αναγκαιότητα κατασκευής του και τη χρησιμότητά του και μετά τις ανασκαφές. Από την άλλη, καταδείκνυε τις προσδοκίες για τα αποτελέσματα των ερευνών, πριν ακόμα ξεκινήσουν οι εργασίες. Ο Δημητριάδης είχε ζητήσει τη συνδρομή αρμόδιου υπαλλήλου, ώστε να αποφασιστεί από κοινού η τελική μορφή και η ακριβής θέση του κτίσματος.

Με την έλευση του Νομομηχανικού Τουρή αποφασίστηκε τελικά η κατασκευή όχι ενός, αλλά δύο καταλυμάτων. Το πρώτο θα κατασκευαζόταν στον χώρο των ανασκαφών, πλησίον του οικήματος των Γερμανών. Προβλεπόταν ένα απλό κτίσμα, από σανίδες ή ξυλόκτιστο τοίχο (τσατουμά)⁴⁹⁶, που θα χρησίμευε για τους επιστάτες, τη φρουρά και τις αρχαιότητες που δύσκολα μπορούσαν να μετακινηθούν. Το δεύτερο κτίσμα, το οποίο προοριζόταν για τις πιο μικρές αρχαιότητες, θα ήταν πιο στέρεο και ασφαλές και θα κατασκευαζόταν στην απέναντι πλευρά του Κλαδέου, κοντά στην αμαξιτή οδό προς Πύργο. Κρίθηκε δε πως θα εξυπηρετούσε καλύτερα από αυτό στο Δρούβα, αφού θα είχε μεγαλύτερη ασφάλεια και θα μπορούσε, μετά το πέρας των ανασκαφών, να εκποιηθεί⁴⁹⁷.

Η κατασκευή των δύο κτισμάτων δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Για το πρώτο, ξύλινο οίκημα έγινε δημοπρασία. Παρά όμως το γεγονός πως ήταν εντελώς απαραίτητο, η υλοποίησή του καθυστέρουσε αδικαιολόγητα. Η καθυστέρηση αυτή, αλλά και η ανάγκη για άμεση στέγαση των αρχαιοτήτων που έρχονταν στο φως, οδήγησαν τον Έλληνα Επίτροπο στην ανάληψη πρωτοβουλιών. Ενώ η τρίμηνη προθεσμία που είχε δοθεί στον εργολάβο δεν είχε ακόμα λήξει, στις αρχές Δεκεμβρίου, ο Δημητριάδης ανακοίνωσε στο Υπουργείο την απόφασή του να χρησιμοποιήσει για τις αρχαιότητες ήδη υπάρχον κτίσμα, ορατό στον χώρο των ανασκαφών. Επρόκειτο για θολωτό οικοδόμημα, στις υπώρειες του Κρονίου λόφου, το οποίο οι ντόπιοι αποκαλούσαν «Σιδηροστιά». Είχε μάλιστα προχωρήσει στην συμπλήρωση των μερών που είχαν καταπέσει και είχε κατασκευάσει σιδερένιες θύρες και παράθυρα. Με τον τρόπο

⁴⁹⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 149.

⁴⁹⁶ Τσατουμάς: Τρόπος κατασκευής εσωτερικών τοίχων, συνηθισμένος εκείνη την εποχή σε απλά σπίτια, κυρίως αγροτόσπιτα. Τα εσωτερικά χωρίσματα-τοίχοι κατασκευάζονταν από καλάμια αλειμμένα με λάσπη και με χρήση άχυρου ως συνδετικού υλικού.

⁴⁹⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 145.

αυτόθεωρούσε πως είχε εξασφαλίσει ένα πιο στέρεο και ασφαλές κατάλυμα, το οποίο και πάλι ανέφερε πως θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως «Ολυμπιακό Μουσείο»⁴⁹⁸.

Ως προς τη χρήση της «Σιδηροστιάς» υπάρχει μια σημαντική λεπτομέρεια, την οποία ο ίδιος ο Επιτροπος ίσως δεν είχε καταλάβει εξαρχής: Το κτίσμα ήταν αρχαίο και πιο συγκεκριμένα αποτελούσε τμήμα ρωμαϊκού λουτρού⁴⁹⁹. Η ονομασία που του είχαν προσδώσει οι ντόπιοι, αν και δεν δίνει κάποια ουσιαστική πληροφορία για το είδος της λειτουργίας του, δηλώνει πως πιθανότατα είχε υποστεί μεταγενέστερη χρήση, ήδη πριν την έναρξη των ανασκαφών⁵⁰⁰. (εικ. 71,72).

71

⁴⁹⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 150. Για να δικαιολογήσει ακόμα περισσότερο την πρωτοβουλία του αυτή επισήμανε τον κίνδυνο που διέτρεχαν οι αρχαιότητες, καθώς την προηγούμενη ημέρα, εξαιτίας της περιέργειας κάποιων, είχε προκληθεί μικρή φθορά στο άνω μέρος του αγάλματος της Νίκης του Παιωνίου, που βρισκόταν στην αποθήκη των Γερμανών.

⁴⁹⁹ Nikolentzos, 2019: 98. Επίσης, αρ. καταλ. εγγρ. 151. Για πρώτη φορά, το ίδιο το κτίσμα της «Σιδηροστιάς», όσο και τμήμα του, το οποίο επρόκειτο να ανασκαφεί λίγο αργότερα, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως φυλακείο, αναφέρεται ως Ρωμαϊκός Λουτρών σε έγγραφο που, από το περιεχόμενό του, πρέπει να χρονολογηθεί το Μάιο του 1876. Πρόκειται για έκθεση του Μηχανικού Κατακόλου (το όνομά του είναι δυσανάγνωστο) προς το Υπουργείο, μετά το πέρας της πρώτης περιόδου των ανασκαφών, που αφορούσε στην κατάσταση των αρχαιοτήτων και σε προτάσεις για την προστασία τους.

⁵⁰⁰ Με βάση τις πληροφορίες και τα στοιχεία των εγγράφων, ο χώρος αυτός, όπως και ο όμορός του, που χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως φυλακείο, ταυτίζεται με ρωμαϊκό κτίσμα, κάτω από τον Κρόνιο λόφο, ανατολικά του Γυμνασίου, το οποίο διασώζει ακόμα τις νεώτερες συμπληρώσεις του.

72

71, 72. Το «προσωρινό Μουσείο» της Ολυμπίας (φωτ. Στ. Γιαννούλη).

Ο Δημητριάδης αναφερόταν πλέον σε αυτό ως «προσωρινό Μουσείο». Στον μικρό χώρο των μόλις 16 τετραγωνικών μέτρων⁵⁰¹ στεγάστηκαν, στις 22 Δεκεμβρίου του 1875, όλα τα αγάλματα που είχαν έλθει μέχρι τότε στο φως⁵⁰². Έγγραφο του Δημητριάδη προς το Υπουργείο παρουσιάζει ακριβή εικόνα του εσωτερικού: Στην ανατολική πλευρά, πάνω σε κρηπιδώματα, είχαν τοποθετηθεί κορμοί και κεφαλές μορφών από το ανατολικό αέτωμα του ναού. Στη δυτική πλευρά είχαν τοποθετηθεί τα δύο μεγάλα μέρη του αγάλματος της Νίκης του Παιωνίου και το άνω μέρος ανδρικού κορμού από το δυτικό αέτωμα. Στην ίδια πλευρά, είχε τοποθετηθεί και ερμάριο, όπου είχαν αποθηκευτεί μικρά χάλκινα, πήλινα, επίχρυσα και άλλα ποικίλα ευρήματα, μικρών διαστάσεων. Τμήματα αγαλμάτων είχαν επίσης τοποθετηθεί δεξιά της νότιας εισόδου, ενώ είχε προβλεφθεί και η τοποθέτηση αντίστοιχων κρηπιδωμάτων και στο μέσον του κτίσματος για όσα ευρήματα επρόκειτο να βρεθούν στο μέλλον⁵⁰³.

Παρά τη μέριμνα για τα μελλοντικά ευρήματα, ήταν σαφές πως το «προσωρινό Μουσείο» δεν επαρκούσε. Ο Επιτροπος πρότεινε⁵⁰⁴ την κατασκευή μιας νέας, πιο ευρύχωρης, αποθήκης⁵⁰⁵, ενώ έκρινε απαραίτητη την κατασκευή φυλακείου δίπλα στο «προσωρινό

⁵⁰¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 152.

⁵⁰² Αρ. καταλ. εγγρ. 153.

⁵⁰³ Αρ. καταλ. εγγρ. 153.

⁵⁰⁴ Το οίκημα που είχε δημοπρατηθεί πλέον δεν το ήθελε, διότι οι διαστάσεις του ήταν μικρότερες από αυτές που αρχικά είχαν αποφασίσει με τον Νομομηχανικό. Προς το Υπουργείο εξέφραζε, έστω και συγκαλυμμένα, τη δυσαρέσκειά του για το γεγονός, πως μια τόσο απλή κατασκευή, αν είχε κατασκευαστεί από ντόπιους, χωρίς δημοπρασία, θα είχε σύντομα ολοκληρωθεί και θα ήταν και πιο φθηνή. (Αρ. καταλ. εγγρ. 150).

⁵⁰⁵ Σε αυτή, ο χώρος για τις αρχαιότητες θα έφτανε τα 65 τετραγωνικά μέτρα (αρ καταλ. εγγρ. 152).

Μουσείο»⁵⁰⁶. Η πρόταση του φυλακείου εγκρίθηκε, έτσι, στις αρχές του νέου χρόνου, ξεκίνησαν εργασίες, οι οποίες έφεραν στο φως νέους τοίχους. Πάνω σε αυτούς, κατασκευάστηκε κτίσμα για τη φρουρά, ενώ ο χώρος κάτω διαμορφώθηκε σε προσωρινή αποθήκη για τις ήσσονος σημασίας αρχαιότητες⁵⁰⁷. Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του υπογείου, μάλιστα, ήλθαν στο φως υπόκαυστα⁵⁰⁸.

Η λήξη της πρώτης ανασκαφικής περιόδου, τον Απρίλιο του 1876, βρήκε τις πιο πολλές και μικρές αρχαιότητες τοποθετημένες στο «προσωρινό Μουσείο», το οποίο είχε ήδη γεμίσει. Τα περισσότερα αρχαία κείτονταν στο δάπεδο, αφού τα κρηπιδώματα δεν επαρκούσαν πλέον. Πλήρες ήταν και το ερμάριο, εντός του, με μικρά αντικείμενα. Τα ήσσονος σημασίας αρχαία φυλάσσονταν στην αποθήκη κάτω από το φυλακείο. Τα μεγαλύτερα και βαρύτερα, κυρίως αετωματικές μορφές, είχαν μεταφερθεί στο γερμανικό εργαστήριο⁵⁰⁹, ένα ακόμα ξύλινο κτίσμα που πρόσφατα είχε κατασκευαστεί πλησίον της γερμανικής αποθήκης, όπου κατασκευάζονταν τα γύψινα εκμαγεία⁵¹⁰. Τέλος, κάποιες λίθινες επιγραφές είχαν τεθεί κατά χώραν⁵¹¹.

Τα καταλύματα που χρησιμοποιήθηκαν στην Άλτη και ειδικά οι χώροι του Ρωμαϊκού λουτρού, αν και ακατάλληλοι από πολλές απόψεις, δεν θεράπευσαν μόνο την ανάγκη φύλαξης και προστασίας των αρχαιοτήτων, μέχρι την κατασκευή και λειτουργία του Σύγγρειου, αλλά λειτούργησαν και σαν πρώτοι χώροι «ανάδειξής» τους. Πράγματι, το κοινό, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στο εξωτερικό, επεδείκνυε έντονο ενδιαφέρον για την πορεία των ανασκαφών, το οποίο τροφοδοτούσαν συνεχώς οι ειδήσεις για τις εντυπωσιακές αρχαιότητες που έρχονταν στο φως. Ο Τύπος της εποχής δεν παρέλειπε να δημοσιεύει εκτενείς αναφορές και εκθέσεις, ακόμα και πληροφορίες για τους χώρους φύλαξης των ευρημάτων. Τον Δεκέμβριο του 1875 ⁵¹², δημοσιεύτηκε η είδηση πως οι αρχαιότητες είχαν τοποθετηθεί από τον Επιτροπο Δημητριάδη «ἐν τῷ προχείρῳ ὑπ αὐτοῦ παρασκευασθέντι προσωρινῷ Μουσείῳ», ενώ τον Απρίλιο του 1876, γινόταν γνωστό⁵¹³, πως «προσωρινόν μουσεῖον ὠκοδομήθη κατὰ τούς πρόποδας τοῦ Κρονίου διά τās μικροτέρας ἀρχαιότηας». Το κοινό είχε

⁵⁰⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 152.

⁵⁰⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 148.

⁵⁰⁸ Σε έκθεση του Μηχανικού Κατακόλου προς το Υπουργείο, αναφέρεται πως το φυλακείο ήταν ο προκείμενος Ρωμαϊκός λουτρών, ο «περιέχων τās ἐστίας». (Αρ. καταλ. εγγρ. 151).

⁵⁰⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 154.

⁵¹⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 155.

⁵¹¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 151, 155.

⁵¹² Εφημερίδα «Στοά», αρ φύλ 328, 31.12.1875:2-3.

⁵¹³ Εφημερίδα «Ωρα», αρ φύλ 198, 23.04.1876: 6-8.

επίσης ενημερωθεί πως⁵¹⁴ οι ανασκαφές θα σταματούσαν στις 18 Απριλίου και πως μέχρι και την ημέρα εκείνη η συλλογή θα έμενε ανοικτή σε όσους επιθυμούσαν να δουν τα έως τότε ανακαλυφθέντα αρχαία. Η συλλογή θα ήταν και πάλι ανοιχτή με τη νέα ανασκαφική περίοδο. Η τελευταία δημοσίευση αποτελεί πολύτιμη μαρτυρία για τη λειτουργία του «προσωρινού Μουσείου» ως του πρώτου, ουσιαστικά, «Όλυμπιακού Μουσείου», όπως ακριβώς είχε ονομάσει και διαβλέψει ο Έλληνας Επιτροπος. Το ενδιαφέρον και η διάθεση του κοινού να επισκεφθεί και να δει από κοντά τις ανασκαφές ήταν τέτοια, ώστε, σύμφωνα με την εφημερίδα «Ωρα», τον Μάιο του 1876, «ο χῶρος τῆς Ὀλυμπίας, ὁ ἀπὸ πολλῶν ἑκατονταετηρίδων ἐγκαταλελειμμένος, κατέστη προσκυνητᾶριον. Κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Πάσχα τὸν ἐπεσκέφθησαν 400-500 ξένου»⁵¹⁵.

Πολύ δύσκολα μπορεί κανείς να θεωρήσει τον μικρό αυτόν, υπερπλήρη χώρο ως Μουσείο, όπως το εννοούμε σήμερα. Πρέπει όμως να κριθεί με τα δεδομένα εποχής. Ως ίδρυμα, άλλωστε, ένα μουσείο αποτελεί έναν ζωντανό οργανισμό, που συνεχώς αλλάζει μέσα στους αιώνες, ανάλογα με την εποχή, τις αντιλήψεις, τις πνευματικές αναζητήσεις, την ίδια την κοινωνία, την οποία και υπηρετεί⁵¹⁶. Υπό το πρίσμα αυτό, ένα απλό κτίσμα, που δεν πληρούσε καμία άλλη αξίωση πέρα από την προσωρινή εξασφάλιση των αρχαιοτήτων και τη δυνατότητα να προβάλλει τις αρχαιότητες σε ένα κοινό που ενδιαφερόταν, μπορούσε, πράγματι, να θεωρηθεί «Μουσείο».

Το πρόχειρο αυτό κατάλυμα βρισκόταν στη διάθεση όλων των επισκεπτών, που είχαν τη δυνατότητα και τη διάθεση να υπερνικήσουν τις δυσκολίες ενός μεγάλου ταξιδιού και να επισκεφθούν την Ολυμπία. Για αυτό το απομονωμένο μέρος του νεοσύστατου κράτους, που δεν διέθετε κανένα υπόβαθρο ή εμπειρία σε Μουσεία, η δυνατότητα του καταλύματος να είναι προσιτό σε όλους και όχι σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ελίτ, βασικό χαρακτηριστικό των Μουσείων της νεώτερης εποχής⁵¹⁷, επιβεβαιώνει για μια ακόμα φορά την ιδιαίτερη σημασία των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας στη συνείδηση του κοινού και των πολλαπλών νοημάτων που αυτά σηματοδοτούσαν⁵¹⁸.

⁵¹⁴ Εφημερίδα «Αυγή», αρ φύλ 4118, 26.03.1876: 4 και Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», αρ φυλ. 3452, 23.03.1876:4.

⁵¹⁵ Εφημερίδα «Ωρα», αρ φύλλου 213, 08.05.1876: 3-4.

⁵¹⁶ Pearce, 2002:134, Hooper-Greenhill, 2006: 187.

⁵¹⁷ Μετά τη Γαλλική επανάσταση, το «Μουσείο», που μέχρι τότε ανήκε και προοριζόταν για την ανώτερη κοινωνική τάξη, άνοιξε για το κοινό και κατέστη κοινωνικό αγαθό για όλους τους πολίτες, αποκτώντας παιδευτικό ρόλο (Hooper- Greenhill, 2006: 165-6,180).

⁵¹⁸ Μετά το πέρας της πρώτης ανασκαφικής περιόδου, τα αποτελέσματα των ανασκαφών είχαν ξεπεράσει κάθε προσδοκία, καθιστώντας επιβεβλημένη τη λήψη μέτρων για τη βελτίωση της

Αρκετούς μήνες αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1877, ο Δημητριάδης ζήτησε την κατασκευή προσθηκών στους χώρους του φυλακείου, αφού οι υπάρχοντες είχαν πληρωθεί. Στόχος του ήταν να μπορούν να επαναχρησιμοποιηθούν αργότερα, ως κατοικία των φρουρών, των φυλάκων, αλλά και του ίδιου του Επιτρόπου⁵¹⁹. Η κατασκευή τους προχώρησε κανονικά. Σταδιακά, τα επόμενα χρόνια, κατασκευάστηκαν επίσης θήκες για τα πήλινα και μαρμάρινα αντικείμενα και ερμάρια για τα χάλκινα⁵²⁰.

Την εποχή εκείνη, σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις, ζητήθηκε από το Γερμανικό Διευθυντήριο η οικονομική αλλά και η επιστημονική συνδρομή των Ελλήνων στη συντήρηση των αρχαιοτήτων. Πιο συγκεκριμένα, τον Απρίλιο του 1880, ζητήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση να αναλάβει δαπάνη, ύψους 100 δρχ. περίπου, για τον καθαρισμό του Ερμή, καθώς επρόκειτο να ληφθεί η τρίτη μήτρα για την κατασκευή εκμαγείου⁵²¹. Επειδή το άγαλμα του Ερμή παρουσίαζε απολίθωση, η Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων ζήτησε τη γνώμη της Αρχαιολογικής Εταιρείας, σχετικά με τον καθαρισμό. Σύμφωνα με αυτή, «τό Συμβούλιον νομίζει ότι δύναται τοῦ ἀγάλματος νά δοκιμασθῇ ἡ κάθαρσις δι' ἅπλοῦ ὕδατος καί ἄνευ χρήσεως ὀξέος τινος ἢ ἐργαλείου μεταλλίνου, ἀλλά νά ἐπιχειρηθῇ ἡ κάθαρσις πρῶτον εἰς ἀσημόν τι μέρος τοῦ ἀγάλματος, ἂν καὶ ἐκ πείρας εἶναι γνωστόν, ὅτι δυσκόλως ἢ οὐδόλως καθαρίζεται»⁵²². Ένα μήνα αργότερα, τον Μάιο του 1880, ο Έφορος Κυκλάδων Παναγιώτης Καββαδίας, ο οποίος την εποχή εκείνη βρισκόταν στην Ολυμπία, κλήθηκε να μεταφέρει στο

κατάστασης στην Ολυμπία. Τον Μάιο του 1876 ο Μηχανικός Κατακόλου (δυστυχώς, το όνομά του είναι δυσανάγνωστο, ίσως Τζούρας), μετά από εντολή του Υπουργείου, συνέταξε σχετική έκθεση, στην οποία προτεινόταν, μεταξύ άλλων, η κατασκευή ενός νέου παραπήγματος για τη φύλαξη των αρχαίων. Αυτό, θα αποτελείτο από σανίδες ή ξύλα, θα είχε μήκος από 30 έως 40 μ. και πλάτος τουλάχιστον 8 μ. Στα δύο άκρα του θα κατασκευάζονταν δύο δωμάτια, το ένα για τον Επιτροπο και το άλλο για τον αρχαιοφύλακα. Στην εσωτερική περίμετρο θα τοποθετούνταν ξύλινη βαθμίδα, ύψους και πλάτους 1 μ. για την τοποθέτηση αγαλμάτων. Επίσης, προβλεπόταν η κατασκευή γυάλινων θηκών και ξύλινων συρταροθηκών, οι οποίες θα κλείδωναν, για την τοποθέτηση μικρών αντικειμένων. Στο μέσον, θα τοποθετούνταν τα μεσαίου μεγέθους αντικείμενα. Το παράπηγμα θα έφερε φεγγίτες, εξωτερικά θα σοβατιζόταν, ενώ εσωτερικά θα χρωματιζόταν με σκούρο χρώμα, για να έρχεται σε αντίθεση με το λευκό των αγαλμάτων. Τα ξύλινα μέρη θα βάφονταν με πράσινο χρώμα (αρ. καταλ. εγγρ. 151). Το νέο αυτό παράπηγμα είχε την ίδια φιλοσοφία με το σκαρίφημα, που είχε προτείνει το 1875 ο Δημητριάδης, αλλά σε μεγαλύτερες διαστάσεις. Η πρόταση αυτή, ωστόσο, αν και δεν εφαρμόστηκε, έχει μια ιδιαίτερη σημασία, καθώς, για πρώτη φορά, λαμβανόταν μέριμνα και για την ανάδειξη των αρχαιοτήτων.

⁵¹⁹ Την εποχή εκείνη είχε γίνει και η σκέψη να χρησιμοποιηθεί ως χώρος φύλαξης και η υπό ανασκαφήν παλαιοχριστιανική βασιλική, η οποία διέσωζε ισχυρούς και ψηλούς τοίχους. Όμως η ανασκαφή ήθελε χρόνο, ενώ η αποθήκευση των ευρημάτων απαιτούσε άμεση αντιμετώπιση (αρ. καταλ. εγγρ. 156).

⁵²⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 157, 158, 159, 160, 161.

⁵²¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 162.

⁵²² Αρ. καταλ. εγγρ. 163. Η Αρχαιολογική Εταιρεία γνωμοδότησε σχετικά στη συνεδρίασή της, στις 26 Απριλίου 1880 (σώζεται το απόσπασμα των πρακτικών, αρ. καταλ. εγγρ. 164). Την εποχή εκείνη δεν υπήρχε το αποιονισμένο νερό οι άλλες τεχνικές με τις οποίες εύκολα πλέον γίνεται η απομάκρυνση των αλάτων από τα αρχαία.

Υπουργείο δύο προτάσεις. Η πρώτη αφορούσε την πληρωμή δαπάνης 500 δρχ. για την προσωρινή συγκόλληση των μαρμάρινων αρχαιοτήτων. Η δεύτερη τη μεταφορά όλων των νομισμάτων και χάλκινων επιγραφών στο Βερολίνο, προκειμένου να μελετηθούν από ειδικούς επιστήμονες. Ο Καββαδίας ενημέρωσε σχετικά το Υπουργείο⁵²³, αλλά η μεταφορά τελικά δεν προχώρησε, αφού δεν προβλεπόταν από κανένα όρο της Σύμβασης.

Η κάλυψη της δαπάνης για τη συντήρηση των αρχαίων, όπως και η κατασκευή καταλυμάτων, παλαιότερα, από την ελληνική πλευρά, είναι δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις της οικονομικής συμβολής της ελληνικής πλευράς στην έρευνα της Άλτεως⁵²⁴.

Μετά το πέρας των πρώτων γερμανικών ανασκαφών, το Διευθυντήριο στο Βερολίνο πρότεινε στο ελληνικό Υπουργείο⁵²⁵ να προβεί στην αγορά των δύο ξύλινων παραπηγμάτων τους, της αποθήκης και του εργαστηρίου, αντί 1500 δρχ. Η αγοραπωλησία πραγματοποιήθηκε στις 29 Απριλίου 1880 και τα συμβόλαια υπογράφηκαν με εκπρόσωπο της γερμανικής πλευράς τον Dörpfeld⁵²⁶. Η αγορά τους, για την ελληνική πλευρά, δεν αποτελούσε επιλογή. Την εποχή εκείνη, οι σημαντικές αρχαιότητες που φυλάσσονταν εντός τους, μεταξύ των οποίων τα αετωματικά γλυπτά, ο Ερμής και η Νίκη, δεν έδιναν περιθώρια επιλογής, καθώς δεν μπορούσαν να μεταφερθούν εύκολα αλλού.

Το καλοκαίρι του 1881, μετά το πέρας των πρώτων ανασκαφών, στον χώρο της Άλτεως χρησιμοποιούνταν για τη φύλαξη των αρχαιοτήτων τα δύο ξύλινα γερμανικά παραπήγματα, ο υπαίθριος χώρος μπροστά τους, τα τμήματα του Ρωμαϊκού λουτρού, τα οποία χρησίμευαν ως συλλογή πήλινων και χάλκινων και ο υπόγειος χώρος, κάτω από αυτά. Η συλλογή των χάλκινων αποτελούνταν από τρία συνεχόμενα δωμάτια. Επρόκειτο, ασφαλώς, για τις προσθήκες που είχαν ζητηθεί το 1877. Στις 9 Ιουλίου του 1883, κατόπιν της υπ. αριθ. 7262 Υπουργικής Διαταγής συντάχθηκε πρωτόκολλο, το οποίο υπογραφόταν από τον Γραμματέα του Επαρχείου Ηλείας, τον Δημαρχικό Πάρεδρο (ο οποίος αναπλήρωνε το Δήμαρχο Ολυμπίων) και τον Έφορο Αρχαιοτήτων Κωνσταντίνο Δημητριάδη για την εξασφάλιση των αρχαίων, μετά από οκτώ ανασκαφικές περιόδους. Επρόκειτο για όλα τα καταγεγραμμένα αντικείμενα στους καταλόγους, γλυπτά, χάλκινα (εκτός από όσα διπλά και πολλάπλά είχαν δια νόμου παραχωρηθεί στη Γερμανία), μετάλλινα, ποικίλα, ενεπίγραφα, πήλινα (εκτός από αυτά

⁵²³ Αρ. καταλ. εγγρ. 165.

⁵²⁴ Για τους όρους της Σύμβασης και την συμμετοχή της ελληνικής πλευράς στην έρευνα της Άλτεως, βλ. κεφάλαιο «Οι γερμανικές ανασκαφές στην Ολυμπία».

⁵²⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 166.

⁵²⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 49.

που είχαν παραχωρηθεί στη Γερμανία), και νομίσματα, εκτός από αυτά που είχαν βρεθεί κατά τις γερμανικές ανασκαφές, τα οποία είχαν μεταφερθεί το προηγούμενο έτος στην Αθήνα⁵²⁷. Όλα αυτά, όπως και κάποια αρχιτεκτονικά και πήλινα και χάλκινα «συντρίμματα», είχαν τοποθετηθεί ως εξής: Στο πρώτο ξύλινο παράπηγμα φυλάσσονταν τα μεγαλύτερα μαρμάρινα αγάλματα των δύο αετωμάτων του ναού του Διός, ο Ερμής, η Νίκη και τα μεγαλύτερα μέρη των μετοπών. Στο δεύτερο ξύλινο παράπηγμα τα μικρότερα τεμάχια των αετωμάτων και των μετοπών, το αέτωμα του θησαυρού των Μεγαρέων και κάποιες μαρμάρινες κεφαλές. Στην αυλή, που ήταν συνεχόμενη των δύο παραπηγμάτων, τα αγάλματα ρωμαϊκής εποχής, κάποια αρχιτεκτονικά μαρμάρινα μέλη και κάποια ενεπίγραφα λίθινα. Στη συλλογή των πηλίνων αρχιτεκτονικών, φυλάσσονταν όλα τα πήλινα, εκτός από αυτά που είχαν παραχωρηθεί στη Γερμανία. Στη συλλογή των χαλκίνων, που αποτελούνταν από τρία δωμάτια, βρίσκονταν όλα τα χάλκινα, εκτός από αυτά που είχαν παραχωρηθεί στη Γερμανία, όλα τα μέταλλα, όλα τα ποικίλα, πολλά μικρά ενεπίγραφα, κάποιες μαρμάρινες κεφαλές και τα νομίσματα, εκτός από αυτά που είχαν μεταφερθεί στην Αθήνα. Στα υπόγεια, βρίσκονταν όσα ήταν μη καταγεγραμμένα και τα μικρότερης αξίας αντικείμενα. Στη συλλογή των χαλκίνων, υπήρχαν οκτώ ερμάρια.⁵²⁸

Η ύπαρξη τόσων πρόχειρων και εντελώς ακατάλληλων κτισμάτων, τα οποία δεν εξυπηρετούσαν ούτε την ασφάλεια των αρχαίων, ούτε την ανάγκη για σωστή έκθεση και μελέτη τους, αποτελούσε σοβαρό πρόβλημα, το οποίο επιδείνωναν οι κακές καιρικές συνθήκες στην Ολυμπία και οι σεισμοί. Οι φθορές που προκαλούνταν απαιτούσαν συνεχώς επισκευές⁵²⁹. Το ζήτημα επιλύθηκε οριστικά με την απόφαση του Έλληνα τραπεζίτη και

⁵²⁷ Σύμφωνα με την υπ αριθ. 7714 διαταγή του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών. (αρ. καταλ. εγγρ. 167).

⁵²⁸ Οι θύρες των δύο παραπηγμάτων και της αυλής κλειδώθηκαν και σφραγίστηκαν με τις σφραγίδες του Επαρχείου Ηλείας, του Δημαρχείου Ολυμπίων και της Εφορείας. Μετά, σφραγίστηκαν τα οκτώ ερμάρια που βρίσκονταν στη συλλογή των χαλκίνων και περιείχαν τα χάλκινα, δύο κιβώτια και το κιβώτιο που περιείχε τα νομίσματα. Κατόπιν κλείσθηκε καλά η θύρα των υπογείων, τα πέντε της παράθυρα και, τέλος, κλειδώθηκε η εξωτερική θύρα. Αφού οι υπογραφόμενοι βεβαιώθηκαν πως μόνο με τη βία μπορούσε κάποιος να εισέλθει στα οικήματα αυτά, τα κλειδιά δόθηκαν στον Έφορο Αρχαιοτήτων και η φύλαξή τους, όπως και του χώρου των ανασκαφών, ανατέθηκε στον αρχιεπιστάτη Κωνσταντίνο Παναγόπουλο, στους υπόλοιπους επιστάτες, στους φύλακες και στη φρουρά των χωροφυλάκων (αρ. καταλ. εγγρ. 167). Εκτός από το όνομα του Εφόρου Αρχαιοτήτων Κωνσταντίνου Δημητριάδη, τα δύο άλλα ονόματα είναι δυσανάγνωστα. Το όνομα του Γραμματέα του Επαρχείου Ηλείας ίσως ήταν Α. Τζούβαλος.

⁵²⁹ Στα τέλη Νοεμβρίου 1880, το ξύλινο παράπηγμα όπου φυλάσσονταν τα αετωματικά γλυπτά, ο Ερμής και η Νίκη, χρειαζόταν άμεσα υποστήριξη. Η επισκευή έγινε, ενώ για μεγαλύτερη ασφάλεια, κατασκευάστηκαν ξύλινα περιβλήματα για τις μαρμάρινες κεφαλές και τον Ερμή (αρ. καταλ. εγγρ. 168, 169). Το Μάιο του 1881, όταν είχε προταθεί να αναλάβει η Εταιρεία τη στέγαση της βυζαντινής εκκλησίας, προκειμένου να στεγαστούν οι αρχαιότητες, ο Έφορος Δημητριάδης αντιπρότεινε ως

μεγάλου εθνικού ευεργέτη Ανδρέα Συγγρού, το 1879, να προσφέρει το ποσό των 220.000 δρχ. για την ίδρυση Μουσείου στην Ολυμπία. Η έγκριση της δωρεάς αναφέρεται στο Βασιλικό Διάταγμα της 16ης Δεκεμβρίου 1879⁵³⁰. Το «Σύγγρειον», όπως ονομάστηκε προς τιμή του δωρητή του, υπήρξε το δεύτερο επαρχιακό Μουσείο στην Ελλάδα και το πρώτο κοντά σε αρχαιολογικό χώρο⁵³¹.

Ήδη, πριν τη δωρεά του Ανδρέα Συγγρού, το κοινό απασχολούσε ιδιαίτερα το θέμα της ίδρυσης Μουσείου στην περιοχή και το ζήτημα της μεταφοράς ή μη των σπουδαιότερων ευρημάτων στην Αθήνα⁵³². Από το 1879 εκφράζονταν δύο απόψεις, οι οποίες προβάλλονταν με έντονο τρόπο μέσα από τον Τύπο, αντανakλώντας το έντονο σχετικό ενδιαφέρον, ειδικά των κατοίκων της περιοχής. Η μία υποστήριζε τη δημιουργία Μουσείου στον ίδιο τον αρχαιολογικό χώρο. Είχε δε γίνει πρόταση, η κατασκευή του, κόστους 50-60.000 δρχ., να καλυφθεί με χρήματα των Δήμων της Ηλείας⁵³³. Η άλλη άποψη με σθένος υποστήριζε τη μεταφορά των ευρημάτων στην Αθήνα⁵³⁴. Ο «Βεζούβιος», το 1879, εξέφραζε την άποψη πως οι αρχαιότητες θα αφανίζονταν μακριά από τον τόπο τους⁵³⁵. Ακόμα και μετά την απόφαση της δωρεάς, το ζήτημα κατέστη φλέγον. Τον Απρίλιο του 1881, στην εφημερίδα «Παλιγγενεσία»⁵³⁶, ο συντάκτης εξέφραζε την θλίψη του που τα τρία ή τέσσερα «πρώτης τάξεως αντικείμενα, τά εν Όλυμπία εύρεθέντα δέν μετενέχθησαν εις Αθήνας», και πως «είναι λυπηρόν, ὅτι τό τοπικόν τῶν Ἑλλήνων πνεῦμα ἀφαιρεῖ πολύ ἐκ τοῦ κάλλους τῆς πρωτευούσης αὐτῶν, ἥτις ἔδει νά περικλείῃ ἐν ἑαυτῇ ἅπαντα τά ἀριστουργήματα τῆς Ἑλλάδος καί νά καταστῇ κέντρον ἑλξεως, πρὸς ὃ πᾶς ἐπιστῆμων νά αἰσθάνηται ἑαυτόν ἀκαταμαχῆτως

προτιμότερη και οικονομικότερη λύση την κατασκευή ξύλινων περιβλημάτων για τα βάθρα που κείτονταν εκτεθειμένα στο χώρο και τη χρησιμοποίηση του σιδηρουργείου, που είχε αγοραστεί από το κράτος, για τη φύλαξη αρχαίων όπου θα μπορούσαν να τοποθετηθούν τα βάθρα και τα άλλα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, πολλά από τα οποία έσωζαν ίχνη χρωμάτων (αρ. καταλ. εγγρ. 170). Ένα μήνα αργότερα η κατάσταση χαρακτηριζόταν ελεεινή από τη Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων, η οποία ζητούσε από το Υπουργείο να ληφθεί άμεσα πρόνοια ώστε να κτιστεί στέρεο και ασφαλές Μουσείο στην Ολυμπία. Ο Γενικός Έφορος Παναγιώτης Ευστρατιάδης γνώριζε, πως υπήρχαν χρήματα κατατεθειμένα σε τράπεζα και πως ήδη είχαν εκπονηθεί σχέδια από γνωστό αρχιτέκτονα, τον οποίο δεν κατονόμαζε (αρ. καταλ. εγγρ. 171). Ένα χρόνο αργότερα, τον Νοέμβριο του 1881, παρουσιάστηκε και πάλι πρόβλημα στη δυτική πλευρά του ίδιου παραπήγματος. (αρ. καταλ. εγγρ. 172). Και στα επόμενα χρόνια όμως, ο κίνδυνος κατάρρευσης ήταν άμεσος (αρ. καταλ. εγγρ. 173).

⁵³⁰ Χατζή, 2008: 29.

⁵³¹ Κόκκου, 1977: 20, Χατζή, 2008: 29, Λεβεντούρη, *Ηλειακή Πρωτοχρονιά 2016*, 2016: 94.

⁵³² Για τη μεταφορά στο Εθνικό Μουσείο των Αθηνών, επιλεκτικά, σημαντικών χάλκινων έργων βλ. (Χατζή, 2013: 103).

⁵³³ Πρόκειται για την εφημερίδα «Βεζούβιος» (Δάβος, 1996:116).

⁵³⁴ Γκαζή, 1999:44.

⁵³⁵ Δάβος, 1996 :116.

⁵³⁶ Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», αρ. φύλλου 5030, 21.04.1881:1-2.

έλκόμενον». Θεωρούσε δε πως, παρά τη μεταφορά τους στην Αθήνα, θα παρέμεναν ακόμα αρκετά αντικείμενα στην Ολυμπία για τη σύσταση Μουσείου, για όποιον αψηφούσε τις κακουχίες του ταξιδιού, αφού κανείς δεν είχε μέχρι τότε φροντίσει να ολοκληρώσει την κατασκευή της αμαξιτής οδού και να βελτιώσει το πολύ επικίνδυνο κλίμα⁵³⁷ της περιοχής. Άποψη για το θέμα εκφράστηκε και από επίσημους φορείς, όπως η Αρχαιολογική Εταιρεία⁵³⁸. Τον Απρίλιο του 1882, ο τότε πρόεδρος της Εταιρείας Κοντόσταυλος θεωρούσε πως η απόκεντρη Ολυμπία δεν ήταν ακίνδυνη για την παραμονή των πολύτιμων αρχαιοτήτων της, έκρινε δε πως όλα τα έργα τέχνης, και ειδικά ο Ερμής, έπρεπε να μεταφερθούν στο κεντρικό Μουσείο της Αθήνας, ώστε να είναι και πιο εύκολη η μελέτη και δημοσίευσή τους από τους επιστήμονες. Ακόμα και κατά το 1883, έτος έναρξης των εργασιών του Μουσείου Ολυμπίας, δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα «Παλιγγενεσία» δύο ακόμα άρθρα, στα οποία εκφραζόταν και πάλι η άποψη πως η Ολυμπία ήταν απομονωμένη περιοχή και καταλληλότερο μέρος για την ίδρυση του «Όλυμπιακού Μουσείου» ήταν η Αθήνα⁵³⁹.

Η κατασκευή του Σύγγρειου

Ο Γερμανός αρχιτέκτονας Friedrich Adler, μέλος της γερμανικής αποστολής της Ολυμπίας⁵⁴⁰, είχε πρώτος υποβάλλει στο Υπουργείο σχέδια για το Μουσείο, όμως το κόστος ήταν υπέρογκο⁵⁴¹. Το ποσό που μπορούσε να διατεθεί ήταν συγκεκριμένο. Έλεγχος των σχεδίων του Adler πραγματοποιήθηκε το 1882 από τον Ernst Ziller⁵⁴², Καθηγητή της Πολυτεχνικής Σχολής, ο οποίος έλαβε εντολή από το Υπουργείο να μεταβεί στην Ολυμπία, να

⁵³⁷ Βλ. υποσημ. 148, 151, 152, 158.

⁵³⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 174.

⁵³⁹ Κόκκου, 1977:305.

⁵⁴⁰ Ο Καθηγητής αρχιτεκτονικής Friedrich Adler ήταν μέλος του Διευθυντηρίου, το οποίο είχε από το Βερολίνο την εποπτεία των πρώτων ανασκαφών (Χατζή, 2008: 22).

⁵⁴¹ Έξι πίνακες που υπέβαλε αρχικά το 1881 δεν αποτελούσαν κανονικά σχέδια, αλλά αφορούσαν τη γενική ιδέα που είχε συλλάβει για το κτήριο. Ο Διευθυντής του Σχολείου των Τεχνών Α. Θεοφιλάς, που ορίστηκε από το Υπουργείο για να τα μελετήσει, επισήμανε πως δεν μπορούσε να υποβάλλει τον προϋπολογισμό που του είχε ζητηθεί, καθώς χρειαζόταν τα οριστικά σχέδια. Το κτήριο, πάντως, φαινόταν πως ξεπερνούσε κατά πολύ τον προϋπολογισμό, αφού υπολογιζόταν πάνω από ένα δισεκατομμύριο δραχμές. Ο Καθηγητής πρότεινε να ορίσει η κυβέρνηση το ποσό που μπορούσε να διαθέσει και να αναθέσει την σύνταξη σχεδίου σε ένα αρχιτέκτονα, ο οποίος θα αναλάμβανε να μελετήσει τις ανάγκες του (αρ. καταλ. εγγρ. 175). Ο Adler υπέβαλε κανονικά σχέδια, το 1882, τα οποία ζητήθηκε και πάλι από το Θεοφιλά να εκτιμήσει και να συντάξει έκθεση (αρ. καταλ. εγγρ. 176). Αυτός, απέστειλε τον Ziller (αρ. καταλ. εγγρ. 177). Για τα σχέδια του Μουσείου από τον Adler, Mythos, Olympia: 486.

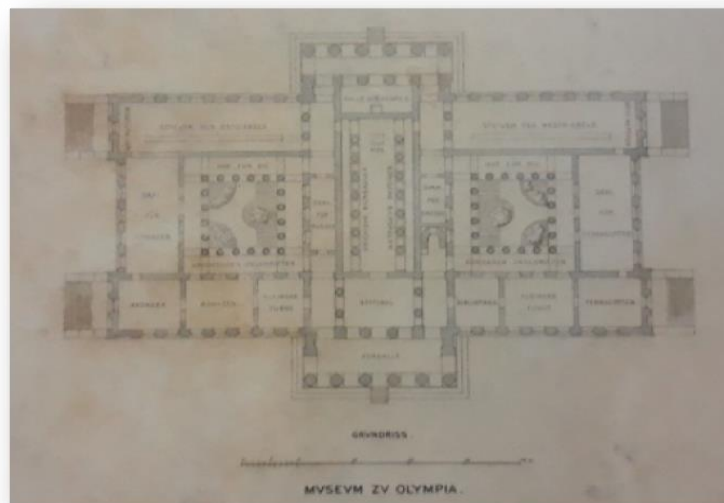
⁵⁴² Για τον Ziller, Κόκκου, 1977: 242.

εξετάσει τον χώρο που είχε προταθεί για την ίδρυσή του και να εκπονήσει δικά του σχέδια, για ένα κτήριο που δεν θα έπρεπε να ξεπερνά τις 200.000 δρχ.⁵⁴³ (εικ. 73,74).

73

73. Όψη του σχεδίου του Adler για το Μουσείο της Ολυμπίας (Heilmeyer (επιμ.), 2013: 486).

74

74. Κάτοψη του σχεδίου του Adler για το Μουσείο της Ολυμπίας (Heilmeyer (επιμ.), 2013: 486).

⁵⁴³ Αρ. καταλ. εγγρ. 178.

Η έκθεσή του⁵⁴⁴, ένα μήνα αργότερα, δίνει αρκετές πληροφορίες, τόσο για το δικό του Μουσείο, όσο και για εκείνο του Adler⁵⁴⁵. Οι ενστάσεις του Ziller για τα σχέδια του συναδέλφου του αφορούσαν κατ' αρχήν το κόστος. Επίσης, θεωρούσε πως ο φωτισμός του κεντρικού τμήματος του κτηρίου, το οποίο ήταν αντίγραφο του ναού του Διός, ήταν ελλιπής. Ακατάλληλο φωτισμό θα είχε επίσης ο Ερμής, στον οπισθόδομο, ενώ τα αετώματα δεν θα ήταν στην ίδια, αλλά σε δύο διαφορετικές αίθουσες. Ένα ακόμα μειονέκτημα αποτελούσε, σύμφωνα με τον Ziller, η θέση του Μουσείου, η οποία θεωρείτο πως μπορούσε να κρύβει αρχαιότητες⁵⁴⁶.

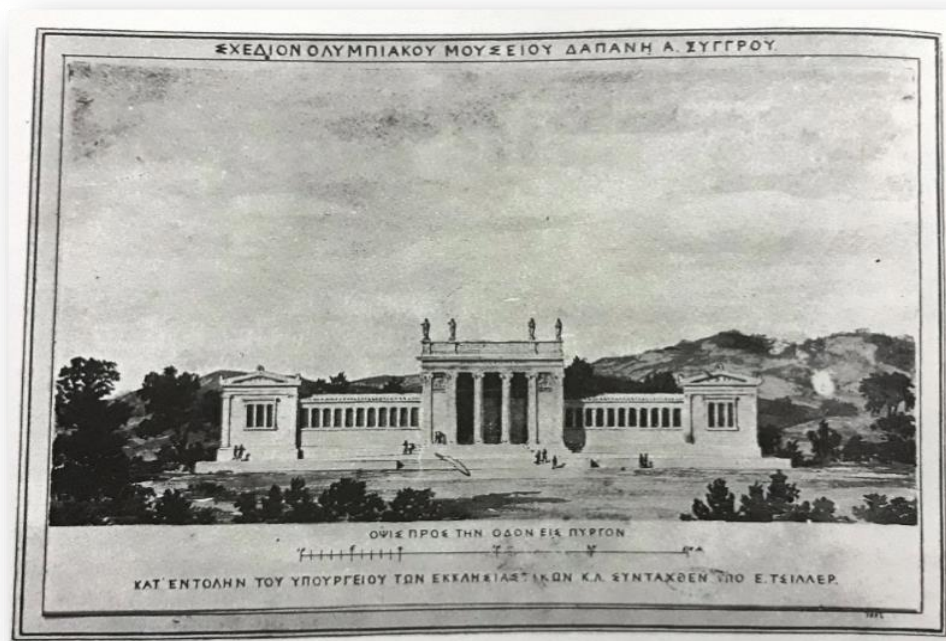
Τα σχέδια του Ziller προέβλεπαν κτίσμα εμβαδού μόλις 1300 τ.μ. και κόστους έως 200.000 δρχ. Είχε προβλέψει, εκτός από Γραφείο, βοηθητικές αίθουσες, μελετητήρια και μικρές αποθήκες. Ως ιδανική θέση για την ίδρυσή του, πρότεινε τον χώρο δεξιά του Κλαδέου, απέναντι από την Άλτη, λίγο κατωφερικό σε σχέση με τον δρόμο που οδηγούσε στον Πύργο. Η δική του είσοδος⁵⁴⁷ βρισκόταν στην πλευρά του οικισμού. Πλατειά κλίμακα θα οδηγούσε σε κομψό κτήριο, ιωνικού ρυθμού, με πολλά παράθυρα, γεμάτο «μεγαλοπρέπεια και ιλαρότητα». Πρότυλο θα οδηγούσε σε τρεις θύρες, όπου, εισερχόμενος ο επισκέπτης, θα έβλεπε όλα αγάλματα Ρωμαίων αυτοκρατόρων, στις αίθουσες δεξιά και αριστερά. Η κεντρική αίθουσα θα φιλοξενούσε δεξιά το ανατολικό αέτωμα του ναού του Διός και αριστερά το δυτικό, ενώ στις πλευρές θα τοποθετούνταν οι μετόπες και η Νίκη του Παιωνίου. Στο βάθος της κεντρικής αίθουσας, θα τοποθετούνταν ο Ερμής. Στην αίθουσα αυτή, εμβαδού 100 περίπου τετραγωνικών μέτρων, θα μπορούσαν, σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα, να τοποθετηθούν οι συλλογές που θα έρχονταν αργότερα στο φως. Στη δεξιά πτέρυγα, προβλεπόταν η τοποθέτηση των πηλίνων αρχιτεκτονικών και χάλκινων, γραφείο, αποθήκες και αυλή, όπου θα ήταν εκτεθειμένες επιγραφές. Στην αριστερή πτέρυγα οι συλλογές μετάλλινων και ποικίλων, των νομισμάτων, αίθουσα για μελέτη, αποθήκη και αυλή με τα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη. Ο φωτισμός όλων των αιθουσών θα ήταν από ψηλά, ο καταλληλότερος για ένα Μουσείο (εικ. 75).

⁵⁴⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 179.

⁵⁴⁵ Για τα σχέδια του Adler, βλ Mythos, Olympia: 486. Στοιχεία για τα σχέδια Adler και Ziller, Κόκκου, 1977 : 244, 305.

⁵⁴⁶ Η θέση που είχε προταθεί από τον Adler βρισκόταν ίσως στα ανατολικά ή νότια του, άσκαπτου ακόμα, αρχαιολογικού χώρου, όπου πίστευαν πως μπορεί να υπήρχε αρχαίο θέατρο.

⁵⁴⁷ Η Κόκκου δημοσιεύει το σχέδιο της πρόσοψης του Μουσείου της Ολυμπίας που είχε εκπονήσει ο Ziller το 1882. Η πρόσοψη που παρουσιάζεται μοιάζει με αυτή του Εθνικού Μουσείου των Αθηνών, που εκπονήθηκε από τον ίδιο (Κόκκου, 1977: 244,246).

75

75. Σχέδιο του Ziller για το Μουσείο της Ολυμπίας (Κόκκου, 1977: 246)

Οι παρατηρήσεις του Ziller πάνω στα σχέδια του Adler για το Μουσείο ήταν σωστές. Πέρα από το υπέρογκο κόστος, το οποίο καθιστούσε την πρόταση του Adler ουσιαστικά ανέφικτη, η θέση που προτεινόταν ήταν εντελώς ακατάλληλη. Η περιοχή νότια και ανατολικά του τότε ανεσκαμμένου χώρου, αν και δεν έκρυβε αρχαίο θέατρο, όπως πιθανολογούνταν εκείνη την εποχή, έκρυβε, ωστόσο, σημαντικά μνημεία της Άλτεως και ήταν εντός του αρχαιολογικού χώρου. Η θέση, αντίθετα, που προτεινόταν από τον Ziller είχε το πλεονέκτημα πως βρισκόταν εγγύς του αρχαιολογικού χώρου, αλλά και σε σχετική απόσταση από αυτόν, καθώς μεσολαβούσε ο ποταμός Κλαδέος. Ένα ακόμα πλεονέκτημα ήταν πως ο χώρος ήταν σχεδόν επίπεδος, έτσι θα αποφεύγονταν τα στατικά προβλήματα που αργότερα αντιμετώπισε το Σύγγρειο, το οποίο τελικά ιδρύθηκε πάνω σε λόφο. Πρόβλημα, ωστόσο, θα προκαλούσαν οι πλημμύρες του Κλαδέου, οι οποίες, όπως αποδείχθηκε, μπορούσαν να είναι επικίνδυνες. Δικαιολογημένη ήταν επίσης η διαφωνία του Ziller ως προς το φωτισμό του κτηρίου του Adler. Η φιλοσοφία και οι στόχοι ενός Μουσείου, όπως και οι απαιτήσεις της προβολής των εκθεμάτων του δεν θα μπορούσαν να ταυτίζονται με τη φιλοσοφία ενός αρχαίου ναού. Ο Ziller, ωστόσο, ακολούθησε ως ένα βαθμό την ιδέα του Adler να δημιουργήσει ένα κτήριο - αντίγραφο του ναού του Διός, προτείνοντας την τοποθέτηση των αετωμάτων κατά μήκος των μακρών πλευρών μιας μεγάλης κεντρικής αίθουσας και των μετοπών στις πλάγιες πλευρές. Η

τοποθέτηση των αετωμάτων και των μετοπών στον ίδιο χώρο και περίπου στην ίδια διάταξη με αυτή που είχαν στο ναό θα επέτρεπε στον επισκέπτη να αντιληφθεί ευκολότερα το γλυπτικό σύνολο που κοσμούσε το ναό του Διός. Η τοποθέτηση των αετωμάτων σε διαφορετικές αίθουσες, όπως πρότεινε ο Adler, αποτελούσε ένα ακόμα σημαντικό μειονέκτημα του σχεδίου του. Η διάταξη που πρότεινε ο Ziller, με την πλαισίωση της κεντρικής αίθουσας από μικρότερες, όπου θα τοποθετούνταν οι υπόλοιπες αρχαιότητες και οι βοηθητικοί χώροι δεν απέχει πολύ από το σχέδιο που τελικά εφαρμόστηκε στο Σύγγρειο, αλλά και αργότερα στο Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας⁵⁴⁸, καταδεικνύοντας την επιτυχημένη σύλληψη που είχε ο αρχιτέκτονας.

Ο Ziller εκπόνησε έξι σχέδια, τα οποία απέστειλε στο Υπουργείο μαζί με τον προϋπολογισμό⁵⁴⁹, ζητώντας αμοιβή για την εργασία του. Προέκυψε όμως διαφωνία μεταξύ των δύο πλευρών, η οποία παραλίγο να τις οδηγήσει στα δικαστήρια. Τελικά, επήλθε συμβιβασμός⁵⁵⁰ (εικ. 76,77).

⁵⁴⁸ Χατζή, 2008:31.

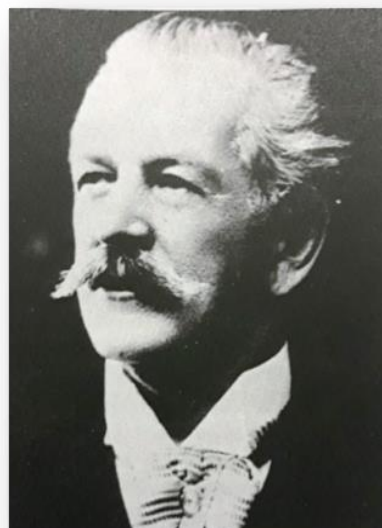
⁵⁴⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 179.

⁵⁵⁰ Πιο συγκεκριμένα, το Υπουργείο ισχυρίστηκε πως, ενώ η εντολή που είχε δοθεί στον Ziller, αρχικά, περιλάμβανε την εκπόνηση σχεδίων, αυτό είχε αλλάξει αργότερα, όταν προφορικά του ζητήθηκε να περιοριστεί μόνο στην εξέταση των παραπηγμάτων. Το ζήτημα των σχεδίων θα αποφασιζόταν αργότερα. Τα σχέδια είχαν επιστραφεί στον αρχιτέκτονα (αρ. καταλ. εγγρ. 180). Ο Ziller προχώρησε σε αγωγή κατά του δημοσίου, στις 12 Νοεμβρίου του 1883 (αρ. καταλ. εγγρ. 181). Ο αρχιτέκτονας υποστήριζε πως, με βάση το κοστολόγιό του, θα έπρεπε να του δοθεί το ποσό των 2000 δρχ., όμως ζητούσε μόνο 1000 δρχ. Ο υπουργός όρισε να του δοθούν 800 δρχ., τις οποίες τελικά αποδέχθηκε θεωρώντας πως η διαφορά αυτή δεν ήταν σπουδαίο θέμα. Έτσι, έκλεισε η υπόθεση, χωρίς να λάβει μεγαλύτερη έκταση (αρ. καταλ. εγγρ. 182).

76

76. Ο Ανδρέας Συγγρός (Χατζή, 2008: 28).

77

77. Ο Ernst Ziller (Κόκκου, 1977: 243)

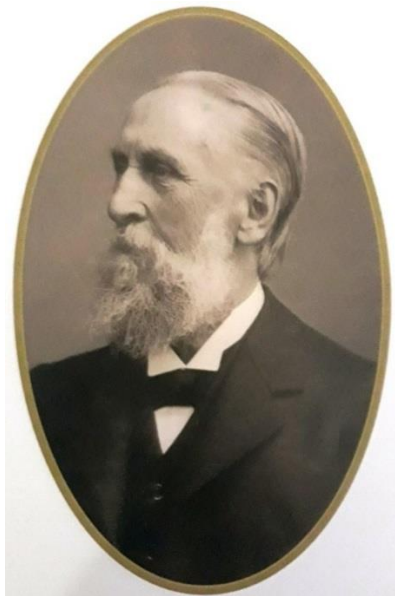
Τελικά, οι εργασίες κατασκευής του Σύγγρειου ξεκίνησαν το 1883, στον λόφο ΒΔ της Άλτεως, σε σχέδια των Γερμανών αρχιτεκτόνων Fr. Adler και W. Dörpfeld⁵⁵¹, στο πλαίσιο του πρώτου αρχαιολογικού νόμου, του 1834, που προέβλεπε την ίδρυση επαρχιακών Μουσείων⁵⁵² (εικ. 78,79). Πρόκειται για λιτό και μεγαλοπρεπές νεοκλασικό οικοδόμημα, με επιρροές από το κίνημα της «Ελληνικής Αναβίωσης», το οποίο κατασκευάστηκε στα πρότυπα των μεγάλων ευρωπαϊκών Μουσείων της εποχής⁵⁵³. Φέρει είσοδο από την πλευρά της κοιλάδας της Άλτεως,

⁵⁵¹ Λεονάρδος, 1901: 267, Κόκκου: 1977: 305, Χατζή, 2008: 29. Ο Επιμελητής Ιωάννης Κοντής, σε μεταγενέστερο έγγραφο του 1940, ανέφερε τις διαστάσεις του Μουσείου: Το συνολικό μήκος του εσωτερικά ήταν 50.70 μ. (μαζί με τη αίθουσα του Ερμή που κατασκευάστηκε το 1931), το πλάτος εσωτερικά ήταν 25.95 μ., ενώ το ύψος στα άκρα της κεντρικής αίθουσας εσωτερικά 9.70 μ. και στις πλάγιες 4.50 μ.

⁵⁵² Κόκκου, 1977: 304-5

⁵⁵³ Λεβεντούρη, 2016: 95. Η «Ελληνική Αναβίωση», η οποία κυριάρχησε την περίοδο 1810-1820, αφορούσε την άσκηση της ορθής χρήσης των στοιχείων του ελληνικού ύφους και όχι την ελεύθερη χρήση τους. Στην αρχιτεκτονική, η χρήση απλών και αυστηρών κανόνων άρεσε στους θιασώτες του Λόγου και της Γαλλικής Επανάστασης, οι οποίοι ήθελαν να ταυτίζονται με τους ελεύθερους πολίτες της αρχαίας Αθήνας (Gombrich, 2004:476-480). Σύμφωνα με την Pearce, από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα πολλαπλασιάζονταν τα Μουσεία, οι πινακοθήκες και οι βιβλιοθήκες στην Ευρώπη που κτίζονταν σε κλασικό ρυθμό. Η ίδια αποδίδει την προτίμηση στο νεοκλασικισμό και την αναβίωση του Ελληνικού ρυθμού «στην αντίληψη για το Μουσείο ως ναό ή κατοικία των μουσών, ως λαμπρή ενσάρκωση της ηθικής αρτιότητας του κράτους και ως μνημείο που παρουσιάζει το παρόν ως διάδοχο του παρελθόντος» (Pearce, 2002: 57-8).

η οποία κοσμείται με κίονες δωρικού ρυθμού, αντίγραφα αυτών του ναού του Διός και επιστύλιο που αναγράφει το όνομά του, το οποίο δόθηκε προς τιμήν του δωρητή⁵⁵⁴. Τα αετώματά του έφεραν ακρωτήρια με μορφή κουκουβάγιας, τριπόδων και γρυπών⁵⁵⁵. Εσωτερικά, αποτελείται από τον πρόδομο, τη μεγάλη κεντρική αίθουσα, τις πλάγιες πτέρυγες, αποτελούμενες από τρεις αίθουσες και την αίθουσα του Ερμή, στο μέσον της βόρειας πλευράς. Η κεντρική αίθουσα φέρει ξυλόγλυπτη οροφή και υπερώα με σιδερένια κιγκλιδώματα⁵⁵⁶. Στο ισόγειο υπήρχε το Γραφείο της υπηρεσίας και τρεις μικροί χώροι, οι οποίοι χρησίμευαν ως αποθήκες. Δύο ακόμα μικρές αποθήκες βρίσκονταν στον όροφο⁵⁵⁷ (εικ. 80-82).

78

79

78. Ο Friedrich Adler (Μούτσης, 2011: 115).

79. Ο Wilhelm Dörpfeld (Μούτσης, 2011: 120).

⁵⁵⁴ Λεονάρδος, 1901:267.

⁵⁵⁵ Χατζή, 2013:102.

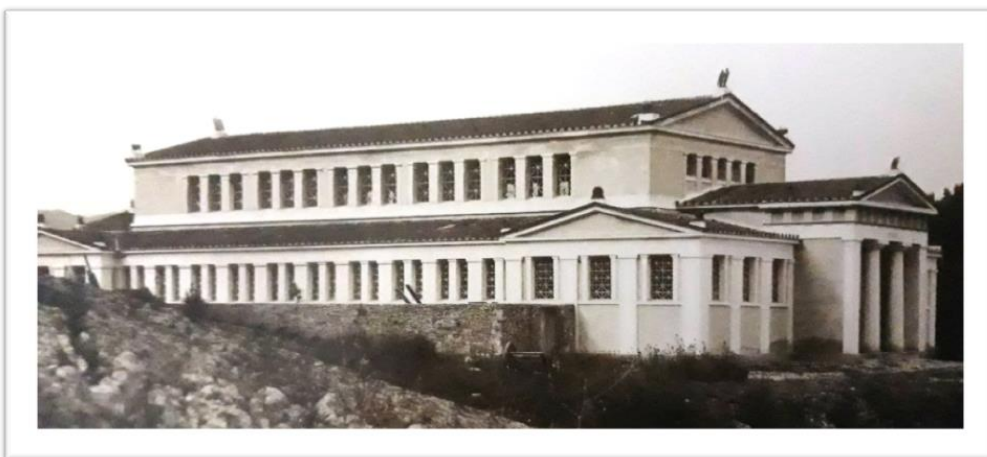
⁵⁵⁶ Χατζή, 2008: 30 .

⁵⁵⁷ Αναφορά στους χώρους από τους οποίους αποτελείτο το Μουσείο κατά το 1940 βρίσκουμε σε έγγραφο του Επιμελητή αρχαιοτήτων Ιωάννη Κοντή προς τον τότε Έφορο Φοίβο Σταυρόπουλο: «Τό Μουσείον, ως γνωστόν, διαιρείται εις τήν Κεντρικήν αίθουσαν τῶν αετωμάτων, εις τήν παλαιάν και νέαν αίθουσαν τοῦ Ἑρμοῦ καί εις δύο πτέρυγας πλαγίας, διαιρουμένας εις τρία δωμάτια ἐκάστη. Πρὸς τούτοις, ὑπάρχουν τό Γραφεῖον καί τρεῖς μικραί ἀποθήκαι κάτω. Ἐπάνω, δύο μικραί ἀποθήκαι». Εἶχε ἤδη γίνει προσθήκη νέας αίθουσας, ἡ οποία φιλοξενούσε τὸν Ἑρμὴ τοῦ Πραξιτέλους, στη βόρεια πλευρά του Μουσείου (αρ. καταλ. εγγρ. 183).

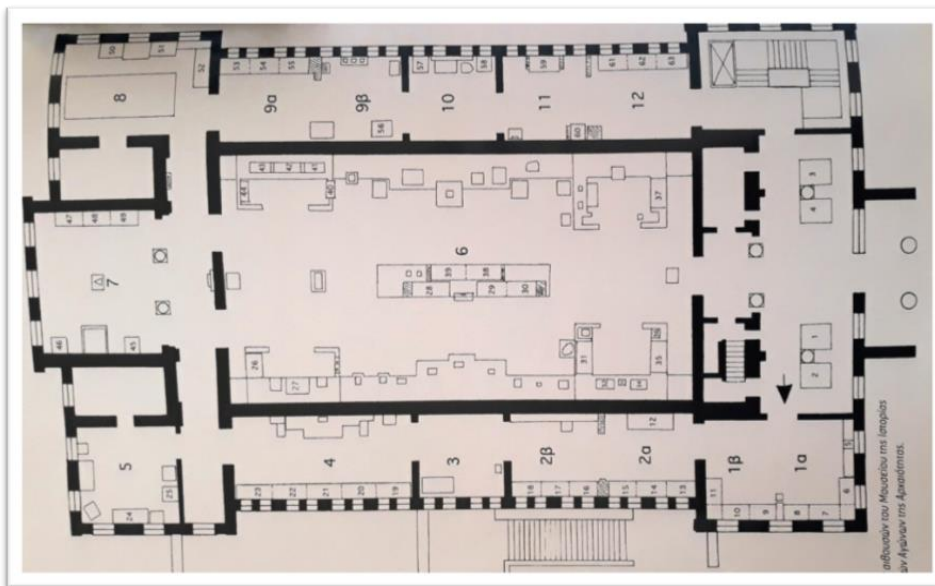
80

80. Το Σύγγρειον λίγο μετά την ίδρυσή του (Bol, 1976:24).

81

81. Αποψη του Σύγγρειου το 1888 (Χατζή, 2008: 28).

82

82. Κάτοψη του Σύγγρειου (Αραπογιάννη, 2008: 198).

Ο αρχιτέκτονας που ανέλαβε την εκτέλεση της κατασκευής ήταν ο Γερμανός Karl Siebold⁵⁵⁸. Από τους Έλληνες τεχνίτες που εργάστηκαν στην οικοδόμησή του, γνωστό είναι μόνο το όνομα του Παναγιώτη Καλούδη⁵⁵⁹, του εργολάβου που είχε αναλάβει την τοιχοποιία. Για την οικοδόμησή του είχε ζητηθεί «άχρηστο» αρχαίο οικοδομικό υλικό από την Άλτη, θραύσματα δηλαδή δόμων από πωρόλιθο, σε δεύτερη χρήση, τα οποία δεν έσωζαν κόσμημα, επιγραφή ή άλλο χαρακτηριστικό και δεν ήταν γνωστό το κτήριο από το οποίο προέρχονταν⁵⁶⁰. Η ξυλεία που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή της εσχάρας των θεμελίων προερχόταν από το δάσος της Φολόης⁵⁶¹. Οι κλιματικές συνθήκες στην Ολυμπία παρέμεναν εξαιρετικά

⁵⁵⁸ Λεονάρδος, 1901: 267.

⁵⁵⁹ Ο Παναγιώτης Καλούδης, υπήρξε εργολάβος, συντηρητής, εκμαγέας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Εργάστηκε ως αρχιτεχνίτης του Εθνικού Μουσείου Αθηνών. Είχε, επίσης, εργαστεί στη στερέωση του Παρθενώνα, το 1872, ενώ είχε προϋπολογίσει τη δαπάνη για τις εργασίες στο Ολυμπίεο και το μνημείο του Φιλοπάππου. Αργότερα ασχολήθηκε με τη συντήρηση των ευρημάτων των μεγάλων εργασιών της Ακρόπολης, του 1885-1890 (Μαλλούχου-Tufano, 2008 : 63, σημ. 199, 228, 286 και Σιουμπάρα, 2018).

⁵⁶⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 184 και 185. Η πρακτική της χρησιμοποίησης άμορφου αρχαίου θραυσματικού υλικού στην οικοδόμηση δημόσιων, κατά κύριο λόγο, (αλλά και ιδιωτικών) κτηρίων είχε εφαρμοστεί κατά κόρον στην Αθήνα την Οθωνική περίοδο. Σε αυτή την περίπτωση το αρχαιολογικό υλικό προερχόταν από τον χώρο της Ακρόπολης και το εμπορεύονταν η Αρχαιολογική Υπηρεσία. Την πρακτική αυτή είχε εισηγηθεί ο Leo von Klenze για τον προσπορισμό χρημάτων για την αναστήλωση των μνημείων του Βράχου. Αργότερα η πρακτική αυτή επεκτάθηκε και στην επαρχία (βλ. Μαλλούχου-Tufano, 2008: 17 και Mallouchou-Tufano, 2007: 42). Σύμφωνα με τον Νικολέντζο, ο Κωνσταντίνος Δημητριάδης με βάση τον αρχαιολογικό νόμο, απαγόρευσε τη χρήση τους. (Nikolentzos, 2019: 103).

⁵⁶¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 186.

δύσκολες για το εργατικό προσωπικό του Μουσείου, αναγκάζοντας τους υπεύθυνους να σταματούν τις εργασίες κατά τους καλοκαιρινούς μήνες⁵⁶².

Η μεγαλύτερη όμως δυσκολία, με εξαιρετικά σοβαρές συνέπειες για το μέλλον του κτηρίου, παρουσιάστηκε ήδη από την αρχή των εργασιών και αφορούσε τη σαθρή θεμελίωσή του. Αποκαλυπτική για το θέμα είναι αναφορά⁵⁶³ του Εφόρου Αρχαιοτήτων Ολυμπίας Κωνσταντίνου Δημητριάδη προς τη Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων, στις 19 Οκτωβρίου 1883. Σύμφωνα με τον Έφορο, ο λοφίσκος που είχε επιλεγεί για την ίδρυση του Μουσείου δεν ήταν σταθερός, αλλά, εξαιτίας προσχώσεων χωμάτων και άμμου από τους γύρω λόφους, υφίστατο συνεχώς μεταβολές. Αυτό είχε ιδιαίτερη σημασία, καθώς ο τόπος της Ολυμπίας ήταν ευάλωτος τόσο σε σεισμούς, όσο και σε έντονες βροχοπτώσεις. Κατά την εκσκαφή δε των θεμελίων, το χώμα παρέμενε ίδιο, ακόμα και σε βάθος 2.50 έως 3.50 μέτρων. Σύμφωνα δε με τον Siebold, ακόμα κι αν η εκσκαφή προχωρούσε βαθύτερα και πάλι δεν θα βρισκόταν στέρεο έδαφος, ενώ στην περίπτωση αυτή, δεν θα επαρκούσαν και τα χρήματα, διότι θα αυξανόταν το κόστος. Έτσι, ο αρχιτέκτονας είχε αποφασίσει να θεμελιώσει την ανατολική και νότια πλευρά σε βάθος από 2.50 έως 3.50 μ, σε εσχάρα από ξύλα δρυός και τη βόρεια και δυτική σε βάθος μόνο 1μ., σε εσχάρα από ξύλα ελάτου. Ο εργολάβος της τοιχοποιίας Παναγιώτης Καλούδης και οι κτίστες, προκειμένου να απεκδυθούν οι ίδιοι κάθε ευθύνη σε περίπτωση που θα παρουσιαζόταν αργότερα βλάβη στο οικοδόμημα, είχαν επιδώσει λίγες ημέρες νωρίτερα διαμαρτυρία στον αρχιτέκτονα, καθιστώντας τον αποκλειστικά υπεύθυνο. Κατόπιν όλων αυτών, ο Έφορος ζητούσε την αποστολή ειδικού στην Ολυμπία, ο οποίος θα εξέταζε τη στερεότητα του εδάφους.

Η μεταφορά των ευρημάτων από την Άλτη και η έκθεσή τους στο Σύγγρειο

Τελικά, παρά τις προειδοποιήσεις, κανένα μέτρο δεν έλαβε το Υπουργείο, ενδεχομένως διότι κάθε αναβολή ή αλλαγή θα αύξανε το κόστος του κτηρίου, ενώ η ανάγκη να αποπερατωθεί άμεσα, προκειμένου να μεταφερθούν οι αρχαιότητες, γινόταν όλο και πιο πιεστική. Τα καταλύματα που στέγαζαν τα ευρήματα των ανασκαφών στην Άλτη βρίσκονταν

⁵⁶² Αρ. καταλ. εγγρ. 187. Τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1883 οι εργασίες κατασκευής του Μουσείου διεκόπησαν.

⁵⁶³ Αρ. καταλ. εγγρ. 188.

σε άσχημη κατάσταση και απαιτούσαν συνεχώς επισκευές⁵⁶⁴, ενώ οι σεισμοί του 1886⁵⁶⁵ είχαν επιδεινώσει ακόμα περισσότερο την κατάσταση. Ο Παναγιώτης Καββαδίας εισηγούνταν, τον Φεβρουάριο του 1886, την ανάγκη για άμεση μεταφορά των αρχαίων στο νέο Μουσείο⁵⁶⁶. Όμως, κι εκεί θα έπρεπε να τοποθετηθούν με ασφάλεια. Για τον λόγο αυτό είχαν αποσταλεί στην Ολυμπία από την Αθήνα ειδικευμένοι τεχνίτες⁵⁶⁷, ενώ ειδικά το στήσιμο των αετωματικών γλυπτών, του Ερμή και της Νίκης είχε κληθεί από το Βερολίνο να αναλάβει ο Γερμανός γλύπτης Grüttner⁵⁶⁸.

Η περίοδος της δημιουργίας της πρώτης έκθεσης των αρχαιοτήτων στο Σύγγρειο είναι ιδιαίτερα γοητευτική. Διάφορες παράμετροι, όπως η συνεργασία Ελλήνων και Γερμανών επιστημόνων, η μεταφορά εξαιρετικά πολύτιμων, αλλά και απαιτητικών ως προς το στήσιμό τους, αντικειμένων, η επιλογή εξειδικευμένου προσωπικού, η συνολική οργάνωση του έργου, έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις πρώτες προσπάθειες ανάδειξης των αρχαιοτήτων σε ένα από τα παλαιότερα και σημαντικότερα Μουσεία στην Ελλάδα, ενώ παράλληλα παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την ιστορία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

⁵⁶⁴ Κατά τη διάρκεια της κατασκευής του Σύγγρειου, τα προβλήματα με τα καταλύματα που στέγαζαν τις αρχαιότητες στην Άλτη συνεχίζονταν. Το 1885, ο αρχιεπιστάτης του χώρου Κ. Παναγόπουλος ζητούσε οδηγίες από τη Γενική Εφορεία, καθώς είχαν κοπεί τρεις δοκοί από τα ετοιμόρροπα παραπήγματα, προκειμένου να μην συντρίβουν τα γλυπτά (αρ. καταλ. εγγρ. 189). Στις αρχές του επόμενου χρόνου, έντονες βροχές και πλημμύρες είχαν προκαλέσει και πάλι, μεγάλες ζημιές. Η Αρχαιολογική Εταιρεία καλούσε την κυβέρνηση να επισπεύσει την αποπεράτωση του Μουσείου. Μάλιστα, πρότεινε την μόνιμη παραμονή στην Ολυμπία Εφόρου (αρ. καταλ. εγγρ. 190). Την ίδια εικόνα μετέφερε με την άφιξή του ένα μήνα αργότερα και ο Κωνσταντίνος Δημητριάδης προς το Υπουργείο (αρ. καταλ. εγγρ. 191). Τελικά, έγιναν για μια ακόμα φορά, οι απαραίτητες επισκευές. Στα τέλη Φεβρουαρίου του 1886, ο Δημητριάδης ενημέρωσε τη Γενική Εφορεία πως είχαν εξασφαλιστεί οι αρχαιότητες, με τη μεταφορά των μικρότερων γλυπτών από το ξύλινο παραπήγμα και την επισκευή των στεγών των καταλυμάτων που είχαν πρόβλημα (αρ. καταλ. εγγρ. 192 και 193). Βέβαια, οι επισκευές είχαν προσωρινό χαρακτήρα. Τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς, ο Δημητριάδης ενημέρωσε τη Γενική Εφορεία πως υπήρχε απόλυτη ανάγκη να μεταφερθούν τα αρχαία του μεγάλου ξύλινου παραπήγατος, καθώς τα ξύλα είχαν σαπίσει. Ζητούσε την άμεση αποπεράτωση του Μουσείου, προκειμένου να ξεκινήσει η μεταφορά τουλάχιστον των αετωματικών γλυπτών και των μετοπών από τον Σεπτέμβριο. Η μεταφορά θα έπρεπε να έχει ολοκληρωθεί μέχρι το Νοέμβριο, καθώς ο Κλαδέος, χωρίς γέφυρα, δεν θα μπορούσε να είναι διαβατός από τις υπάμαξες τον χειμώνα (αρ. καταλ. εγγρ. 194).

⁵⁶⁵ Ο σεισμός εκείνης της χρονιάς ήταν ισχυρός. Στις 18 Αυγούστου χορηγήθηκε στους πληγέντες έκτακτη πίστωση 300.000 δρχ. ΦΕΚ 222 (Δάβος, 1996: 142).

⁵⁶⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 195. Βλ. επίσης Nikolentzos, 2019: 103.

⁵⁶⁷ Διασώζονται τα ονόματα του Καλούδη, ο οποίος θα αναλάμβανε την έκθεση των μετοπών, μετά τον Grüttner (αρ. καταλ. εγγρ. 196), του λιθοξόου Κυριακού (αρ. καταλ. εγγρ. 197) και των μαρμαροκόπτων Κυριάκου Αλμπανίζου και Παναγιώτη Καλαιμάνη (αρ. καταλ. εγγρ. 198).

⁵⁶⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 195, 173 και 196.

Οι δαπάνες για το έργο που επιτελέστηκε, η πληρωμή του προσωπικού⁵⁶⁹, η αγορά των απαραίτητων υλικών, εργαλείων και μηχανημάτων, καλύφθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση⁵⁷⁰. Οι εργασίες ξεκίνησαν στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1886, με Έφορο τον Κωνσταντίνο Δημητριάδη⁵⁷¹ και ολοκληρώθηκαν τον Ιούλιο του 1887 με Έφορο τον Βασίλειο Λεονάρδο⁵⁷². Από γερμανικής πλευράς, υπεύθυνοι για την έκθεση των γλυπτών και κυρίως των αετωμάτων, εκτός από τον Grüttner, ήταν ο αρχαιολόγος Georg Treu και ο αρχιτέκτων Wilhelm Dörpfeld, ο οποίος είχε και την εποπτεία των ανασκαφών⁵⁷³.

Η μεταφορά των αρχαίων από τον χώρο της ανασκαφής ξεκίνησε το φθινόπωρο του 1886. Ο Δημητριάδης έφτασε στην Ολυμπία στις 24 Σεπτεμβρίου, έχοντας μαζί του, ως βοηθό, τον Παναγιώτη Βουλισμό, ο οποίος υπηρετούσε έως τότε στο Κεντρικό Μουσείο και δύο μαρμαροτεχνίτες. Ο Έφορος είχε εντολή να προσλάβει εργάτες και να προμηθευτεί όλα τα απαραίτητα υλικά και μηχανήματα, μεταξύ αυτών και βαρούλκο, για την ανόρθωση των μεγάλων γλυπτών⁵⁷⁴. Με την άφιξη του Εφόρου ξεκίνησε αμέσως η μεταφορά των μικρών τεμαχίων και κεφαλών⁵⁷⁵ από την Άλτη. Η δυσκολία όμως βρισκόταν στη μεταφορά των μεγάλων αρχαιοτήτων και, κυρίως, των αετωματικών γλυπτών, η οποία θα γινόταν με ιπάμαξες. Για τον σκοπό αυτό με τη συνδρομή πέντε εργατών κατασκευάστηκε δρόμος μέσα σε τρεις ημέρες, που ήταν παράλληλος με την κοίτη του Κλαδέου και συνέδεε την Άλτη με το Μουσείο⁵⁷⁶. Η μεταφορά πραγματοποιήθηκε χωρίς καμμία καθυστέρηση, καθώς υπήρχε κίνδυνος να καταστραφεί ο δρόμος από τις βροχές. Μέχρι τις 8 Οκτωβρίου είχαν μεταφερθεί τα γλυπτά του ανατολικού αετώματος⁵⁷⁷ και μια εβδομάδα αργότερα εκείνα του δυτικού. Ακολούθησαν οι μετόπες. Στις 16 Οκτωβρίου μεταφέρθηκαν ο Ερμής του Πραξιτέλη και η

⁵⁶⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 199 και 173. Για την πληρωμή του Grüttner δόθηκαν χρήματα από το κληροδότημα Δημητρίου Σταματόπουλου. Δεν είναι γνωστό, αν καλύφθηκαν όλα από αυτό ή μόνο ένα τμήμα τους. Πάντως, η πληρωμή του Grüttner για τα αετώματα, τις μετόπες, τον Ερμή και τη Νίκη έγινε με χρήματα του ελληνικού κράτους (Λεονάρδος, 1901: 267).

⁵⁷⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 200. Κάποια υλικά ήλθαν από το Βερολίνο (αρ. καταλ. 201), ενώ άλλα αγοράστηκαν από την Ελλάδα (αρ. καταλ. εγγρ. 202).

⁵⁷¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 203.

⁵⁷² Αρ. καταλ. εγγρ. 204.

⁵⁷³ Χατζή, 2013:102-103, Λεβεντούρη, 2016: 96.

⁵⁷⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 198.

⁵⁷⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 203.

⁵⁷⁶ Η υψομετρική διαφορά ανάμεσα στον αρχαιολογικό χώρο και το Μουσείο, που υπολογίζεται σε περίπου 35-40 μέτρα, καθιστούσε αδύνατη την απευθείας ανάβαση των ιπάμαξων από την Άλτη στην είσοδο του Μουσείου. Οι άμαξες, αφού φορτώνονταν στα καταλύματα εντός της Άλτεως, ήταν αναγκασμένες να ακολουθήσουν μια πορεία προς βορρά, περίπου 100-150 μέτρων, παράλληλα με την κοίτη του Κλαδέου και στη συνέχεια, και μέσω της αμαξιτής οδού, πάλι προς νότο, μέχρι τον λόφο και την είσοδο του Μουσείου.

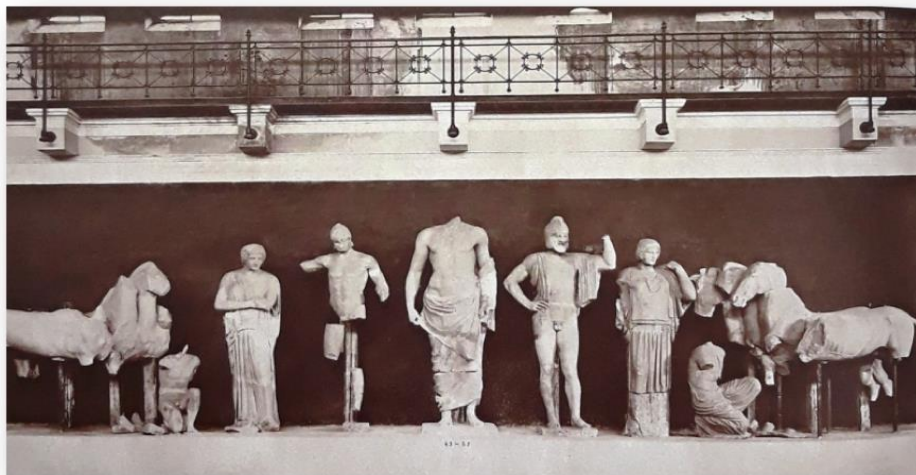
⁵⁷⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 205.

Νίκη του Παιωνίου⁵⁷⁸. Με τα αετώματα πλέον στο Μουσείο, μπορούσε να ξεκινήσει ο Grüttner τις εργασίες συγκόλλησης και έκθεσής τους στα βάθρα, που είχαν στηθεί στην κεντρική αίθουσα (εικ. 83-88).

83

83. Το δυτικό αέτωμα του ναού του Διός στο Σύγγρειον, το 1900 περίπου (Γιακουμής-Bonato, 2004: 58).

84

84. Το ανατολικό αέτωμα του ναού του Διός στο Σύγγρειον, περίπου το 1900 (Γιακουμής-Bonato, 2004: 58).

⁵⁷⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 206 και 207.

85

86

85. Ο Ερμής του Πραξιτέλη πριν τις συμπληρώσεις (Γιακουμής-Bonato, 2004:35).

86. Ο Ερμής του Πραξιτέλη στο Σύγγρειον, το 1900 περίπου (Γιακουμής-Bonato, 2004: 57).

87

87. Η Νίκη του Παιωνίου στην κεντρική αίθουσα του Σύγγρειου το 1904 (Γιακουμής-Bonato, 2004:59).

88

88. Επισκέπτες στην κεντρική αίθουσα του Σύγγρειου το 1935 (Hatzi, 2013:100).

Παρά κάποιες καθυστερήσεις, που είχαν να κάνουν με εντάλματα πληρωμής ή την αγορά απαραίτητων υλικών⁵⁷⁹, το έργο προχώρησε με εντατικούς ρυθμούς. Τον Μάρτιο του 1887 μεταφέρθηκαν οι ρωμαϊκές αρχαιότητες, ενώ η τοποθέτηση των αετωμάτων είχε σχεδόν ολοκληρωθεί⁵⁸⁰. Ένα μήνα αργότερα, τον Απρίλιο του 1887, είχε σχεδόν ολοκληρωθεί και η τοποθέτηση του Ερμή και της Νίκης. Εκκρεμούσε μόνο η παραλαβή των κνημών του Ερμή από τη Γερμανία. Μέχρι τότε ο Γερμανός γλύπτης ασχολούνταν με τις μετόπες, καθώς όμως

⁵⁷⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 208, 209, 210 και 211.

⁵⁸⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 212.

δεν υπήρχαν άλλα χρήματα για να ολοκληρώσει ο ίδιος την εργασία, το έργο θα συνέχιζε ο Έλληνας τεχνίτης Καλούδης.

Τα βάθρα των μετοπών είχαν επίσης τοποθετηθεί⁵⁸¹, ενώ είχαν φθάσει από το Παρίσι και τα γύψινα αντίγραφα των μετοπών, που είχαν μεταφερθεί εκεί από την *Expédition Scientifique de Morée*⁵⁸².

Οι συμπληρώσεις στις κνήμες και στο αριστερό άκρο του ποδός του Ερμή κατασκευάστηκαν από τον Γερμανό Καθηγητή Schaper. Ως επίκρανο του βάθρου του γλυπτού είχε ανιδρυθεί στο Μουσείο το ίδιο το αρχαίο. Το κάτω μέρος του βάθρου είχε κατασκευαστεί κατ' απομίμηση των λειψάνων του πρωτότυπου, που είχαν σωθεί στο Ηραίο. Κατά την πρώτη έκθεσή του δε, και για ασφαλέστερη στήριξη, είχε τοποθετηθεί στη ράχη του αγάλματος, σιδερένια ράβδος, που είχε στερεωθεί στον τοίχο του Μουσείου⁵⁸³.

Τον Ιούλιο του 1886 η έκθεση του Μουσείου είχε ολοκληρωθεί⁵⁸⁴, με την τοποθέτηση των μαρμάρινων και πήλινων αντικειμένων. Είχαν επίσης μεταφερθεί και τα σημαντικότερα χάλκινα από την Άλτη, τα οποία είχαν πλέον τοποθετηθεί στο νέο Μουσείο με τρόπο ασφαλή, αλλά και προσιτό στον επισκέπτη⁵⁸⁵. Στις δύο μακρές πλευρές της μεγάλης κεντρικής αίθουσας, η οποία έχει μήκος όσο το πλάτος του ναού του Διός, φιλοξενούνταν οι αετωματικές συνθέσεις του ναού, λαμπρά δείγματα αυστηρορρυθμικής γλυπτικής. Στη δυτική πλευρά είχε τοποθετηθεί το ανατολικό αέτωμα με θέμα την αρματοδρομία Πέλοπα και Οινόμαου, και στην ανατολική, το δυτικό αέτωμα, που απεικόνιζε τη μάχη Κενταύρων και Λαπίθων. Οι μετόπες του ναού με τους δώδεκα άθλους του Ηρακλή είχαν τοποθετηθεί στις δύο στενές πλευρές της αίθουσας, ενώ απέναντι από την είσοδο δέσποζε το άγαλμα της Νίκης του Παιωνίου. Πίσω από αυτό, σε χωριστή αίθουσα, βρισκόταν, αρχικά, ο Ερμής του Πραξιτέλη, ενώ στις πλάγιες

⁵⁸¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 196.

⁵⁸² Αρ. καταλ. εγγρ. 213.

⁵⁸³ Λεονάρδος, 101: 291, 293. Το άγαλμα του θεού Ερμή που κρατά τον μικρό Διόνυσο υπήρξε από τα πρώτα σημαντικά ευρήματα των ανασκαφών. Βρέθηκε στις 26 Απριλίου 1877 στο Ηραίο και στον περιβάλλοντα χώρο του, πεσμένο μπροστά από το βάθρο του (Λεονάρδος, 101: 290). Από τον Ερμή λείπουν οι κνήμες και το αριστερό άκρο του ποδιού με τμήμα της πλίνθου, το δεξί χέρι από το μέσον του βραχίονα, ο δείκτης και ο αντίχειρας του αριστερού χεριού. Από τον Διόνυσο λείπουν το αριστερό χέρι, ο δεξιός βραχίονας και ο πήχης (Σταμπολίδης, 2007: 90). Το άκρο του δεξιού ποδιού του Ερμή βρέθηκε στο περιστύλιο του Ηραίου, η κεφαλή του Διονύσου στα ΒΔ του ναού του Διός και το πάνω μέρος του κορμού του στην Παλαίστρα (Λεονάρδος, 1901: 290-293). Για το ζήτημα της χρονολόγησης του συμπλέγματος βλ. παραπάνω, υποσημ. 103.

⁵⁸⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 204.

⁵⁸⁵ Σε πρωτόκολλο για την αποσφράγιση των αρχαιοτήτων, που συντάχθηκε το 1896, αναφέρεται πως σε τρία οικήματα, το Προσωρινό Μουσείο, την αποθήκη δίπλα σε αυτό και σε ένα παράπηγμα φυλάσσονταν ακόμα κάποιες αρχαιότητες (αρ. καταλ. εγγρ. 214).

αίθουσες «γλυπτά, επιγεγραμμένοι λίθοι, πήλινα, χαλκώματα και ποικίλα», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Λεονάρδος το 1901, στο περίφημο έργο του «Η Όλυμπία»⁵⁸⁶ (εικ. 85-88).

Το στήσιμο της έκθεσης του Σύγγρειου, δεν υπήρξε απλή, ούτε εύκολη υπόθεση. Παράλληλα, ανέκυψαν και διάφορα άλλα ζητήματα, όπως η αξιοπρεπής τοποθέτηση των αρχαίων στο νέο Μουσείο, καθώς τα παλιά ερμάρια ήταν σε κακή κατάσταση⁵⁸⁷, η έλλειψη ασφαλών αποθηκευτικών χώρων⁵⁸⁸ και επίπλων⁵⁸⁹. Ως προς τις αρχαιότητες, δυσκολίες υπήρξαν και με την κατάταξη των μικρότερων αντικειμένων, ιδίως των χάλκινων, τα οποία την εποχή εκείνη ξεπερνούσαν ήδη τις 15.000⁵⁹⁰. Επρόκειτο για εξαιρετικά χρονοβόρα και κουραστική εργασία, που απαιτούσε την καταγραφή και παραβολή τους με τους καταλόγους του Μουσείου. Η κατάσταση έγινε πιο δύσκολη το 1888, όταν ο σοβαρός κίνδυνος κατάρρευσης της στέγης του «προσωρινού Μουσείου», ανάγκασε τον Λεονάρδο να μεταφέρει στο Μουσείο εσπευσμένα όσα χάλκινα αντικείμενα είχαν παραμείνει στον χώρο. Εξαιτίας της σπουδής, πολλά αντικείμενα αναμίχθηκαν, ενώ είχαν καταστραφεί οι ενδείξεις τους, καθιστώντας το έργο της παραβολής τους με τους καταλόγους, που είχαν συνταχθεί κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, εξαιρετικά δύσκολο⁵⁹¹. Ο όγκος της εργασίας ήταν μεγάλος, έτσι, τον Μάρτιο του 1888, το Υπουργείο απέστειλε στην Ολυμπία τον αρχαιολόγο Χρήστο Τσουντα, προκειμένου να συνδράμει. Πλέον, το σπουδαίο έργο της αντιπαραβολής των 15.000 χάλκινων αντικειμένων με τους καταλόγους των αδελφών Δημητριάδη, που είχαν συνταχθεί κατά τις ανασκαφές, πραγματοποιήθηκε συστηματικά και από τους δύο, Λεονάρδο και Τσουντα, στο διάστημα από τα τέλη Μαρτίου⁵⁹² έως τα τέλη Μαΐου του 1888⁵⁹³.

Το καλοκαίρι του 1888, σχεδόν όλες οι αρχαιότητες είχαν μεταφερθεί από τον αρχαιολογικό χώρο. Είχε επισκευαστεί η στέγη του «προσωρινού Μουσείου», στο οποίο στεγάζονταν πλέον αρχιτεκτονικά μέλη και επιγραφές, που βρίσκονταν μέχρι τότε εκτεθειμένα στην ύπαιθρο. Στον χώρο είχε μείνει μόνον ο υπερφυσικού μεγέθους κορμός⁵⁹⁴. Στο Σύγγρειον,

⁵⁸⁶ Λεονάρδος, 1901: 267, 268, 297, Χατζή, 2008: 3.

⁵⁸⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 215.

⁵⁸⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 216.

⁵⁸⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 215.

⁵⁹⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 217.

⁵⁹¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 217.

⁵⁹² Αρ. καταλ. εγγρ. 217.

⁵⁹³ Αρ. καταλ. εγγρ. 218.

⁵⁹⁴ Σύμφωνα με τον Λεονάρδο, ο κορμός δεν μπορούσε να μεταφερθεί μέσω του Κλαδέου, πιθανόν διότι η γέφυρα, που τότε ήταν ξύλινη, δεν θα άντεχε το βάρος. Επρόκειτο για τον κορμό του Αυγούστου (Λεονάρδος, 1901: 260), ο οποίος τελικά μεταφέρθηκε στον πρόδομο του Μουσείου, δεξιά της εισόδου,

είχαν, τέλος, εγκιβωτιστεί και σφραγιστεί σε δέκα μεγάλα κιβώτια, διάφορα μαρμάρινα θραύσματα⁵⁹⁵, ενώ είχε ληφθεί μέριμνα και για την ασφάλεια του κτηρίου⁵⁹⁶.

Λίγα χρόνια αργότερα, επί Εφορείας Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη, κατασκευάστηκε στον ίδιο λόφο και σε απόσταση λίγων μέτρων από το Μουσείο, ένα ακόμα κτίριο, ως φυλακείο⁵⁹⁷. Το κτίσμα αυτό, το οποίο αποτελείτο από δύο δωμάτια, κουζίνα και πλυσταριό, χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως Εφορείο⁵⁹⁸ (εικ. 89).

89

89. Το παλαιό Εφορείο, σήμερα Μουσείο της Ιστορίας των ανασκαφών της Ολυμπίας
(Αραπογιάννη, 2008: 61).

στις 11 Αυγούστου 1916 (αρ. καταλ. εγγρ. 219). Ο Έφορος σκόπευε να κατασκευάσει ένα μικρό παράπηγμα, αποκλειστικά για αυτόν, ενώ ζητούσε να γίνει εκποίηση του μεγαλύτερου παραπήγματος, όπου μέχρι τότε φυλάσσονταν τα γλυπτά (αρ. καταλ. εγγρ. 215).

⁵⁹⁵ Στο νέο Μουσείο ο Λεονάρδος είχε επίσης μεταφέρει τη Λέαινα της Βαρβάσαινας, επιτύμβιο μνημείο ελληνιστικών χρόνων, το οποίο είχε βρεθεί στο ομώνυμο χωριό, καθώς και κάποιες ακόμα μαρμάρινες αρχαιότητες, οι οποίες παρέμεναν ως τότε αφύλακτες στον Πύργο (αρ. καταλ. εγγρ. 216). Η Λέαινα είχε βρεθεί στα τέλη Ιανουαρίου του 1888 (Δάβος, 1996: 143).

⁵⁹⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 220. Είχε ζητήσει από τον επιστάτη Ευθυμίου, ο οποίος ως τότε έμενε στην οικία που είχε ενοικιαστεί στο Δρούβα, να μετακομίσει στο νεόδμητο Μουσείο, ώστε να επιβλέπει αποτελεσματικότερα τις αρχαιότητες. Στο Μουσείο διέμενε μόνιμα και ο βοηθός Εφόρου Παναγιώτης Βουλισμάς (Λεονάρδος, 1901: 267).

⁵⁹⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 221. Αναφορά σε έγγραφο του Ανδρέα Σκιά προς το Υπουργείο, τον Αύγουστο του 1909.

⁵⁹⁸ Οι πληροφορίες για το κτήριο αυτό είναι ελάχιστες και προέρχονται κυρίως από δύο έγγραφα. Στο πρώτο, τον Αύγουστο του 1909, ο Επιμελητής Σπιτάδης ανέφερε πως πρόβλημα ρηγματώσεων αντιμετώπιζε και το φυλακείο, που ήταν κτισμένο από τον Κουρουνιώτη «παρά τῶ Μουσείῳ» (αρ. καταλ. εγγρ. 221). Σε μεταγενέστερο έγγραφο του 1940, ο Επιμελητής Ιωάννης Κοντής ανέφερε τις διαστάσεις (μήκος 15.45 μ. και πλάτος 5.50 μ.) και τους χώρους του κτηρίου, το οποίο ονόμαζε «πρώην Εφορείο». Με βάση τις πληροφορίες αυτές, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως το κτήριο αυτό είναι το σημερινό «Μουσείο της Ιστορίας των Ανασκαφών της Ολυμπίας». Ανακαινίστηκε το 2004 και πλέον αποτελεί το τρίτο Μουσείο της, στο οποίο εκτίθεται πλούσιο αρχαιολογικό και φωτογραφικό υλικό. Σε αυτό, όταν δεν διέμεναν οι κατά καιρούς προϊστάμενοι της Υπηρεσίας, κατοικούσαν με μίσθωμα και υπό όρους (οι οποίοι σχετίζονταν με την διατήρηση της ευπρέπειας του κτηρίου) οι αρχιφύλακες του Μουσείου. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλιζόταν η καλύτερη φύλαξη του Μουσείου, αλλά και η συντήρηση του ίδιου του κτηρίου (αρ. καταλ. εγγρ. 222, 223 και 224).

Τα πρώτα κτηριακά προβλήματα του Μουσείου

Η μελέτη του αρχείου της Υπηρεσίας αποκαλύπτει πως το Σύγγρειον, παρά τη μεγαλοπρεπή, εντυπωσιακή του όψη, συνεχώς αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα, εξαιτίας της διάβρωσης του λόφου, όπου ήταν κτισμένο. Το ζήτημα ταλάνισε την Υπηρεσία καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του και, παρά τις συνεχείς προσπάθειες για αντιμετώπισή του, δεν υπήρξε οριστική επίλυση⁵⁹⁹. Τα έγγραφα που έχουν σωθεί, παρά τα κενά που συχνά παρουσιάζουν, επιτυγχάνουν να μεταφέρουν τη γενική εικόνα των ενεργειών, των δυσκολιών, της εμπλοκής των αρμόδιων φορέων, κυρίως των αρμόδιων αρχαιολογικών υπαλλήλων και, γενικά, του τρόπου με τον οποίο η Αρχαιολογική Υπηρεσία προσπάθησε να διαχειριστεί την προστασία των αρχαιοτήτων της. Πολύτιμες είναι επίσης και οι λιγοστές και αποσπασματικές πληροφορίες που αφορούν στην έκθεση του Μουσείου, στη συντήρηση, αλλά και στην ανάδειξη σημαντικών εκθεμάτων, και ειδικά του Ερμή, κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην Ολυμπία.

Τα προβλήματα στατικότητας του κτηρίου εκδηλώνονταν πρώτα στη στέγη του, ενώ έπλητταν κυρίως το βόρειο τμήμα. Ξεκίνησαν δε να εμφανίζονται από τα πρώτα μόλις χρόνια της λειτουργίας του Μουσείου. Κομμάτια γείσων της κεντρικής αίθουσας αποκολλούνταν συνεχώς, θρυμματίζοντας τα κεραμίδια και δημιουργώντας οπές, από τις οποίες περνούσε το νερό της βροχής εντός του κτηρίου. Τα σπασμένα κεραμίδια αντικαθίσταντο συνεχώς, τον Ιανουάριο του 1893 όμως, μετά από έντονο χιονοστρόβιλο, τα όμβρια ύδατα ήταν τόσα, που ανάγκασαν τον Βοηθό Εφόρου Π. Βουλισμά να ζητήσει από τη Γενική Εφορεία εξέταση του κτηρίου από ειδικό⁶⁰⁰.

Τρία χρόνια αργότερα, τον Ιανουάριο του 1896, ραγδαίες βροχές είχαν και πάλι πλημμυρίσει το Μουσείο. Ο τότε Έφορος Δημήτριος Σταυρόπουλλος προειδοποιούσε για τον κίνδυνο μεγάλων ζημιών⁶⁰¹. Ειδικά, στην αίθουσα με τα χάλκινα, στο βόρειο μέρος του

⁵⁹⁹ Σύγχρονες επεμβάσεις στο κτήριο, στο πλαίσιο της ανακατασκευής και επαναχρησιμοποίησής του μετά το 2004, αποκάλυψαν, επίσης, κακή ποιότητα κατασκευής και χρήση ευτελών υλικών, η οποία έρχεται σε αντιδιαστολή με την εμφάνιση του κτηρίου. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο Βασίλειος Χανδακάς, «η ποιότητα των δομικών υλικών υποδηλώνει εξαιρετικά ευτελή και πρόχειρη κατασκευή. Ακόμα και οι τοίχοι του κτηρίου δεν ήταν συμπαγείς. Ήταν δύο λεπτά κούφια κελύφη με το μεταξύ τους κενό διάστημα παραγεμισμένο με ξύλα, πέτρες και τούβλα. Τα ζευκτά είχαν ελλειμματικές διατομές και από την αρχή είχαν αρχίσει να εμφανίζουν παραμορφώσεις» (Χανδακάς, 2008: 71).

⁶⁰⁰ Το Υπουργείο κάλεσε το μηχανικό Ηλείας. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για το αν έγιναν ενέργειες στη συνέχεια (αρ. καταλ. εγγρ. 225).

⁶⁰¹ Ο Έφορος είχε και νωρίτερα ζητήσει την επιδιόρθωση του Μουσείου.

Μουσείου, είχε αποκολληθεί μεγάλο μέρος των κονιαμάτων της οροφής, με αποτέλεσμα να τοποθετηθούν μουσαμάδες για την προστασία των αρχαίων⁶⁰². Τον Νοέμβριο έγινε πιθανότατα επιδιόρθωση μέρους της στέγης⁶⁰³, χωρίς όμως, και πάλι, να λυθεί οριστικά το πρόβλημα. Ένα χρόνο αργότερα νερά έπεφταν και πάλι στον τοίχο, όπου βρισκόταν το άγαλμα του Ερμή, σύμφωνα με τον Μηχανικό που είχε επισκεφθεί το Μουσείο⁶⁰⁴. Πραγματοποιήθηκαν και πάλι εργασίες επισκευής, τις οποίες κάλυψε η Αρχαιολογική Εταιρεία⁶⁰⁵.

Η κατάσταση επιδεινώθηκε το φθινόπωρο του 1898, όταν εμφανίστηκε στον τοίχο της ανατολικής πτέρυγας ρηγμάτωση πάχους 15 χιλιοστών, η οποία ξεκινούσε από τη ΒΑ γωνία και προχωρούσε σε μήκος 20 μ.⁶⁰⁶ Το ζήτημα είχε λάβει διαστάσεις στον Τύπο, καθώς είχε προκληθεί θόρυβος πως κινδύνευε ο Ερμής⁶⁰⁷. Το Υπουργείο ζήτησε τη σύσταση Επιτροπής από Νομομηχανικούς, προκειμένου να γνωματεύσουν σχετικά⁶⁰⁸. Έτσι, αποφασίστηκε η εκτέλεση των πρώτων, μεγάλης έκτασης, έργων επισκευής στο Μουσείο, τα οποία ξεκίνησαν τον Οκτώβριο εκείνης της χρονιάς και ολοκληρώθηκαν στα τέλη της επόμενης. Δεν αφορούσαν μόνο την επισκευή της στέγης, όπως τα προηγούμενα χρόνια, αλλά επιπλέον την κατεδάφιση του τοίχου της Νοτιοανατολικής πτέρυγας του Μουσείου. Το έργο δεν ήταν απλό. Επείγουσα ήταν, αρχικά, η υποστήριξη της στέγης της ανατολικής πτέρυγας, η προμήθεια ξυλείας, η απομάκρυνση και εξασφάλιση των αγαλμάτων σε άλλο σημείο του Μουσείου, η αφαίρεση των ετοιμόρροπων κορωνίδων της στέγης και η αντικατάσταση των σπασμένων κεραμίδων. Στο τέλος των εργασιών, πραγματοποιήθηκαν και κάποιες άλλες εργασίες, όπως η ανακαίνιση των εξωτερικών και εσωτερικών αμμοκονιαμάτων⁶⁰⁹. Τη διεύθυνση των εργασιών είχε ο Μηχανικός Ηλείας Κανάκης⁶¹⁰. Εργολάβος για την αποκατάσταση του τοίχου είχε

⁶⁰² Ο Δημήτριος Σταυρόπουλλος είχε αποστείλει αναφορά στο Υπουργείο, για την κατάσταση που βρήκε στην υπηρεσία, μετά την ανάληψη των καθηκόντων του (αρ. καταλ. εγγρ. 226).

⁶⁰³ Υπάρχει στο αρχείο το συμφωνητικό μεταξύ του εργολάβου Βασιλείου Ντράκα και του Νομομηχανικού Ηλείας Ανδρέα Αντύπα, το οποίο υπογράφηκε τον Νοέμβριο εκείνης της χρονιάς.

⁶⁰⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 227.

⁶⁰⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 228.

⁶⁰⁶ Οι πληροφορίες αυτές για την κατάσταση του Μουσείου αναφέρονταν σε επείγον τηλεγράφημα του Νομάρχη Αχαΐας Ναούμ και του Νομομηχανικού Ηλείας Κανάκη, με το οποίο ενημέρωναν το Υπουργείο, κατόπιν εντολής του (αρ. καταλ. εγγρ. 229).

⁶⁰⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 230.

⁶⁰⁸ Την εποχή εκείνη, ζητήθηκε από το Υπουργείο Εκκλησιαστικών προς το Εσωτερικών να συσταθεί Επιτροπή από Νομομηχανικούς οι οποίοι θα έκαναν έλεγχο στο κτήριο του Μουσείου (αρ. καταλ. εγγρ. 231). Στο Μουσείο πραγματοποίησαν αυτοψία ο Νομάρχης Αχαΐας Ναούμ και ο Μηχανικός Ηλείας Κανάκης (αρ. καταλ. εγγρ. 232, 233 και 229).

⁶⁰⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 234, 235 και 236.

⁶¹⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 237.

αναδειχθεί, μετά από δημοπρασία, ο Βασίλειος Ντράκας⁶¹¹. Ο αρχιτεχνίτης της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Παναγιώτης Καλούδης ήταν υπεύθυνος για την ασφαλή μεταφορά των αγαλμάτων και την εξασφάλισή τους σε άλλο σημείο του Μουσείου⁶¹². Τη δαπάνη όλων των εργασιών, οι οποίες κόστισαν περίπου 6.500 δρχ.⁶¹³ είχε αναλάβει και πάλι η Αρχαιολογική Εταιρεία⁶¹⁴. Οι επεμβάσεις αυτές δεν θεράπευσαν αποτελεσματικά το κτήριο, ωστόσο υπήρξαν αποτελεσματικές για αρκετό χρονικό διάστημα⁶¹⁵, δίνοντας τη δυνατότητα για εκτέλεση άλλων αναγκαίων έργων, που αφορούσαν την έκθεση των αρχαιοτήτων του⁶¹⁶.

Βελτιώσεις στην έκθεση του Μουσείου

Το σπουδαίο έργο της Αρχαιολογικής Εταιρείας και η συνδρομή που παρείχε στο επίσημο κράτος, ειδικά κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας⁶¹⁷ είναι εμφανή και στην περίπτωση της Ολυμπίας, όπου είχαν λάβει κυρίως τη μορφή οικονομικής ενίσχυσης. Αμέσως μετά την ολοκλήρωση των απολύτως αναγκαίων εργασιών στήριξης του κτηρίου, τον Αύγουστο του 1901, η Εταιρεία ζήτησε από το Υπουργείο την άδεια να καλύψει οικονομικά και το έργο της «διευθέτησης και κατάταξης» των αρχαίων⁶¹⁸. Όσοι απασχολήθηκαν στο έργο, με διάφορες ειδικότητες, ήταν ιδιαίτερα έμπειροι, από τα ικανότερα στελέχη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας εκείνη την εποχή.

Οι πληροφορίες είναι λίγες και προέρχονται κυρίως από αναφορές αρχαιολόγων προς το Υπουργείο, σχετικά με τις ελλείψεις που έπρεπε να θεραπευτούν. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις συνθήκες και τη σπουδή, με την οποία είχε εκτελεστεί η αρχική έκθεση, δώδεκα ήδη χρόνια

⁶¹¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 238.

⁶¹² Αρ. καταλ. εγγρ. 237.

⁶¹³ Αρ. καταλ. εγγρ. 239. Από το ποσό αυτό, μόνο 700 δρχ. είχαν διατεθεί για την επισκευή της στέγης.

⁶¹⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 240.

⁶¹⁵ Την επόμενη χρονιά, ο Βοηθός Εφόρου Παναγιώτης Βουλισμάς ανέφερε πως και πάλι εισέρχονταν νερά στο κτήριο. Το Υπουργείο Εσωτερικών αναζήτησε ευθύνες στο Μηχανικό που είχε αναλάβει τις εργασίες. Η αναφορά του Παναγιώτη Βουλισμά, τελικά, αποδείχθηκε υπερβολική, καθώς το Μουσείο δεν είχε υποστεί καμία φθορά. Ο Νομομηχανικός, πάντως, επισήμανε πως η στέγη παρέμενε ελαττωματική, καθώς χρειαζόταν μεγαλύτερη κλίση, εξαιτίας των δυνατών βροχών και ανέμων της Ολυμπίας. (Για τον λόγο αυτό, το 1908 προτάθηκε αντικατάσταση με άλλου τύπου κεράμωση. Ο συγκεκριμένος τύπος ήταν ακατάλληλος για τις κλίσεις που απαιτούνταν στις πτέρυγες του Μουσείου. Βλ. σχετικά παρακάτω, υποσημ. 630. Αρ. καταλ. εγγρ. 230). Μόνιμο ζήτημα επίσης, τόνιζε ο Νομομηχανικός, αποτελούσε η κακή σύσταση του εδάφους, πάνω στο οποίο είχε θεμελιωθεί το Μουσείο. (Αρ. καταλ. εγγρ. 239).

⁶¹⁶ Στο πλαίσιο των εργασιών εκείνης της εποχής, ελήφθη μέριμνα για επιδιόρθωση του δωματίου που προοριζόταν για κατοικία του Εφόρου εντός του Μουσείου, όπως και ανασύσταση του γραφείου της Εφορείας (αρ. καταλ. εγγρ. 241).

⁶¹⁷ Κόκκου, 1977: 122-3, Πετράκος, 2013, I: 123-5.

⁶¹⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 242.

από τη λειτουργία του Μουσείου, ήταν σαφές πως υπήρχαν βασικές εκκρεμότητες που έπρεπε να επιλυθούν, οι οποίες καθιστούσαν την απόφαση για επανέκθεση επιβεβλημένη.

Βασική εκκρεμότητα αποτελούσε η συμπλήρωση των αετωματικών γλυπτών. Την εργασία αυτή κλήθηκε να αναλάβει, από το Παρίσι, όπου βρισκόταν, ο Έλληνας γλύπτης Λάζαρος Σώχος, ο οποίος, την ίδια εποχή, είχε αναλάβει και την αναστήλωση του λέοντα της Χαιρώνειας⁶¹⁹. Το Υπουργείο του ζήτησε να προβεί στη συμπλήρωση με γύψο των τμημάτων που έλειπαν, με βάση τις υποδείξεις του Γενικού Εφόρου Αρχαιοτήτων Παναγιώτη Καββαδία και του Εφόρου Ολυμπίας Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη, οι οποίοι είχαν αναλάβει τη διεύθυνση των εργασιών. Η άποψη του Καββαδία, όπως εκφράζεται σε τηλεγράφημά του προς τον Κουρουνιώτη, ήταν να μη γίνουν ευρείας έκτασης συμπληρώσεις με γύψο στις κεφαλές των μορφών, αλλά μόνο στα μέλη του σώματος. Στις κεφαλές θα έπρεπε να γίνουν επεμβάσεις σε ελάχιστα μέρη, αν ήταν αναγκαίο, όπως στην άκρη της μύτης ή του αυτιού. Συνεργάτης του Σώχου είχε οριστεί ο τεχνίτης του Εθνικού Μουσείου Καλούδης και ο βοηθός του, Φιλιππίδης⁶²⁰.

Μία ακόμα σοβαρή εκκρεμότητα ήταν η τοποθέτηση σε βάθρα όσων αγαλμάτων κείτονταν ακόμα στο έδαφος και η κατασκευή προθηκών για πήλινα αρχιτεκτονικά και χάλκινα αντικείμενα⁶²¹. Έπρεπε, επίσης, να τακτοποιηθούν τα αρχαία που βρίσκονταν φυλαγμένα σε μικρό δωμάτιο, ανατολικά της αίθουσας του Ερμή, μη επισκέψιμο στο κοινό. Επρόκειτο για χάλκινα αντικείμενα, τα οποία φυλάσσονταν σε παλιές θήκες ή σε κουτιά⁶²².

⁶¹⁹ Την επιστροφή του γλύπτη στη Χαιρώνεια ζητούσε, με τηλεγράφημά του, ο Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων Παναγιώτης Καββαδίας από τον Έφορο Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη (αρ. καταλ. εγγρ. 243 και 244. Ο Λάζαρος Σώχος (1857 ή 1862-1911) υπήρξε σπουδαίος Έλληνας γλύπτης του 19^{ου} αιώνα, με καταγωγή από την Τήνο και σπουδές στην Ευρώπη. Υπήρξε Καθηγητής στην έδρα της γλυπτικής, της Σχολής Καλών Τεχνών. Από τα πιο γνωστά έργα του, είναι οι δύο όμοιοι έφιπποι ανδριάντες του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, οι οποίοι βρίσκονται στο Ναύπλιο και την Αθήνα, έξω από την Παλαιά Βουλή. (<https://el.m.wikipedia.org>). Σε τέτοιας φύσεως έργα συχνά απασχολούνταν σημαντικοί καλλιτέχνες, οι οποίοι είχαν ήδη επιδείξει αξιόλογο έργο στον τομέα των τεχνών. Εκτός από το Λάζαρο Σώχο, πολύ σημαντικοί για το έργο τους στην Αρχαιολογική Υπηρεσία ήταν οι γλύπτες Μιχαήλ Τόμπρος και Στέλιος Τριάντης. Ο Μιχαήλ Τόμπρος, καθηγητής της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών υπήρξε ένα από τα πέντε μέλη της Επιτροπής που ανέλαβε την απόκρυψη των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας, το 1940. Ο Στέλιος Τριάντης εργάστηκε στην Ολυμπία κατά τη μεταφορά των αρχαιοτήτων από το Σύγγρειο στο Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο κατά τη δεκαετία του 1960.

⁶²⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 245.

⁶²¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 246. Ο Χρήστος Τσουντας, κατόπιν εντολής του Υπουργείου, τον Απρίλιο του 1902, έλαβε εντολή να επιθεωρήσει το Μουσείο και τον χώρο των ανασκαφών. Για το κτήριο του Μουσείου, είχε προτείνει την κάλυψη της στέγης σε κάποια σημεία με φύλλα ψευδαργύρου (τσίγκου) για στεγανοποίηση και το χρωματισμό της ξύλινης οροφής, για να μην σαπίζει, όπως ήταν το αρχικό σχέδιο.

⁶²² Αρ. καταλ. εγγρ. 247.

Είχε, επίσης, προβλεφθεί τοποθέτηση εποπτικού υλικού στην έκθεση, που περιλάμβανε τοποθέτηση επιγραφών και επικόλληση αριθμών κοντά στα αντικείμενα⁶²³. Τέλος, είχε ληφθεί μέριμνα και την ευπρεπή εικόνα του Μουσείου, με την αντικατάσταση καθισμάτων και την παροχή στολών στους φύλακες⁶²⁴. Οι εργασίες ξεκίνησαν τον Ιανουάριο του 1903⁶²⁵ και ολοκληρώθηκαν ένα χρόνο αργότερα, τον Απρίλιο του 1904⁶²⁶.

Νέα κτηριακά προβλήματα

Τα όμβρια ύδατα δεν είχαν σταματήσει να εισρέουν στο κτήριο. Το 1903, εποχή που εκτελούνταν οι εργασίες στην έκθεση του Μουσείου, είχε εμφανιστεί και πάλι ρηγμάτωση, στο ίδιο σημείο με την προηγούμενη, η οποία διακρινόταν σε αρκετό μήκος στο δάπεδο της ανατολικής πτέρυγας, αλλά και στους μεσαίους τοίχους⁶²⁷.

Η εικόνα που παρουσίαζε το κτήριο αρκετά χρόνια αργότερα δεν ήταν καλή. Το 1908, τα εξωτερικά επιχρίσματα είχαν αποκολληθεί, οι τοίχοι εσωτερικά είχαν υποστεί φθορές από την υγρασία⁶²⁸, ενώ τον Δεκέμβριο ραγδαίες βροχοπτώσεις είχαν πλημμυρίσει το μικρό δωμάτιο, ανατολικά της αίθουσας του Ερμή⁶²⁹. Συνεχώς επισκέπτονταν το κτήριο αρμόδιοι Μηχανικοί, προκειμένου να εξετάσουν την κατάσταση. Το 1909 όλοι οι τοίχοι εμφάνιζαν πρόβλημα, ιδίως αυτός της ανατολικής πλευράς και της ΒΔ γωνίας. Τα ρήγματα ξεπερνούσαν σε κάποια σημεία το ενάμιση μέτρο. Τα ξύλινα φανώματα της στέγης κινδύνευαν να σαπίσουν, ενώ εκφραζόταν φόβος για κίνδυνο κατάρρευσης της ανατολικής πλευράς του κτηρίου⁶³⁰.

⁶²³ Αρ. καταλ. εγγρ. 248. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε εποπτικό υλικό κατά την πρώτη έκθεση.

⁶²⁴ Δύο περιφερειακά καθίσματα και δύο αρχαιοθήκες είχαν παραληφθεί από το Εθνικό Μουσείο, με εντολή Υπουργείου, το Δεκέμβριο του 1902 (αρ. καταλ. εγγρ. 245). Ο Κουρουνιώτης ζητούσε την αντικατάσταση των παλαιών καθισμάτων στην αίθουσα του Ερμή, με τρία νέα, εν όψει μάλιστα και του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου. (αρ. καταλ. εγγρ. 249).

⁶²⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 245.

⁶²⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 250.

⁶²⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 251. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για εκτέλεση εργασιών επισκευής εκείνη την εποχή.

⁶²⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 252.

⁶²⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 253.

⁶³⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 221. Πρόκειται για έκθεση του Επιμελητή Σπιτάδη προς το Υπουργείο, τον Αύγουστο του 1909, δύο μήνες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, στην οποία αναφερόταν πως το κτήριο είχαν αλληλοδιαδόχως επισκεφθεί οι μηχανικοί Μεταξάς, Μπαλάνος και Βασιλειάδης. Πέρα από το κατά πόσο ήταν υπαρκτός ο κίνδυνος κατάρρευσης της ανατολικής πλευράς, η εικόνα που παρουσίαζε ο Επιμελητής καταδείκνυε πως η κατάσταση του κτηρίου είχε επιδεινωθεί. Στο αρχείο σώζεται έκθεση του Α. Μεταξά προς τον Υπουργό, της 9ης Οκτωβρίου 1909. (Για την κατάσταση του

Τον Απρίλιο του 1909 αποφασίστηκε και πάλι η γενική ανακαίνιση του Μουσείου, με δαπάνες, για μια ακόμα φορά, της Αρχαιολογικής Εταιρείας⁶³¹. Προηγήθηκαν κάποιες απαραίτητες εργασίες εξωραϊσμού⁶³², εν αναμονή της επίσκεψης του Γερμανού αυτοκράτορα, τον Μάιο, η οποία, τελικά, δεν πραγματοποιήθηκε⁶³³. Το Υπουργείο σχεδίαζε αργότερα να προβεί, εκτός από την επισκευή του κτηρίου, στην τοποθέτηση νέων αντικειμένων στην έκθεση και στην καταγραφή των αρχαίων σε νέους καταλόγους.

Για τον λόγο αυτό είχε ζητήσει τις προτάσεις του τότε Εφόρου Ανδρέα Σκιά⁶³⁴, ο οποίος απήντησε με λεπτομερέστατη αναφορά. Το ενδιαφέρον της δεν εστιάζεται στο κατά πόσο ήταν εφαρμόσιμες και αποτελεσματικές, αλλά στο γεγονός πως αποτελούν σπάνια μαρτυρία για τις ελλείψεις του Μουσείου εκείνη την εποχή. Σε γενικές γραμμές, οι προτάσεις του Εφόρου προέβλεπαν την τοποθέτηση νέων αντικειμένων στην έκθεση (κυρίως πήλινων και λίθινων αρχιτεκτονικών μελών, γλυπτών και επιγραφών, που μέχρι τότε φυλάσσονταν στο Μουσείο και τον αρχαιολογικό χώρο), μετακινήσεις των ήδη εκτεθειμένων αντικειμένων,

κτηρίου είχε ήδη γνωμοδοτήσει τον Απρίλιο, όταν είχε μεταβεί στην Ολυμπία μαζί με τον Υπουργό Σπυρίδωνα Στάη και τον Έφορο Αρχαιοτήτων Βυζαντινό). Σε αυτήν θίγονταν τα γνωστά ζητήματα του Μουσείου, τα οποία οφείλονταν στο αργιλώδες έδαφος της Ολυμπίας, που υφίστατο συνεχώς μεταβολές. Πρότεινε την άμεση λήψη τεχνικών μέτρων για το Γυμνάσιο, εξαιτίας της παρέκκλισης της κοίτης του Κλαδέου. Απέδωσε τις καθιζήσεις και τα ρήγματα των τοίχων των περύγων του Μουσείου στο έδαφος της περιοχής, το οποίο ήταν ακατάλληλο για οικοδόμηση και στο γεγονός πως, ενώ οι τοίχοι της κεντρικής αίθουσας είχαν θεμελιωθεί σε ξύλινες εσχάρες, δεν είχε γίνει το ίδιο με τις πλάγιες αίθουσες. Πρότεινε την κατασκευή υπόγειου συλλεκτήρα για την αντιμετώπιση της καθίζησης των θεμελίων, ωστόσο, εξέφρασε την άποψη πως η καταστροφή του κτηρίου ήταν θέμα χρόνου. Ως προς τους κινδύνους εξαιτίας σεισμού δεν θεωρούσε πως υπήρχε φόβος για τον Ερμή, αφού η αίθυσά του δεν είχε υποστεί βλάβη. Υπήρχε όμως κίνδυνος κατάρρευσης των αγαλμάτων από τα βάθρα τους, γι' αυτό πρότεινε την τοποθέτηση παχύτατου προστατευτικού στρώματος άμμου γύρω από αυτά, αφού αφαιρούνταν η πλακόστρωση. Τέλος, ως προς τη στέγη απέδιδε το πρόβλημα στον συγκεκριμένο τύπο κεράμωσης, ακατάλληλο για τέτοιες κλίσεις (αρ. καταλ. εγγρ. 254).

⁶³¹ Στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας δημοσιεύονται οι δαπάνες για την επισκευή του Μουσείου (ΠΑΕ, 1909: 27-28). Επίσης, αναφέρεται πως είχε ξεκινήσει η καθολική επισκευή της στέγης του και πως η τεχνική διεύθυνση των εργασιών είχε ανατεθεί στο Νομομηχανικό Ηλείας (ΠΑΕ, 1909:65). Το Υπουργείο είχε ενημερώσει σχετικά με την απόφαση της Αρχαιολογικής Εταιρείας, τον Απρίλιο του 1909, τον τότε Έφορο αρχαιοτήτων Ανδρέα Σκιά. Η απόφαση ανακοινώθηκε στο Υπουργείο δια του υπ αριθ 61 από 20 Απριλίου 1909 εγγράφου της Αρχαιολογικής Εταιρείας (αρ. καταλ. εγγρ. 255).

⁶³² Την εποχή εκείνη είχαν ζητηθεί από το Υπουργείο δύο ερμάρια για την έκθεση προϊστορικών ευρημάτων και τεχνίτης για τη συγκόλληση των λίθινων και τη συντήρηση των σιδερένιων αντικειμένων (αρ. καταλ. εγγρ. 256). Είχε γίνει χρωματισμός της εξωτερικής όψης του κτηρίου (αρ. καταλ. εγγρ. 257). Επίσης, είχαν παραγγελθεί τρία παραπετάσματα, για την ελάττωση του φωτός στην αίθουσα του Ερμή (αρ. καταλ. εγγρ. 258).

⁶³³ Με επείγον τηλεγράφημά του προς το Υπουργείο, ο Έφορος Ανδρέας Σκιάς μετέφερε πληροφορία του Dörpfeld, πως η επίσκεψη του Αυτοκράτορα θεωρείτο σχεδόν βέβαιη και πως ήταν ανάγκη να γίνει ευπρεπισμός του Μουσείου (αρ. καταλ. εγγρ. 259). Η επίσκεψη του Κάιζερ πραγματοποιήθηκε την Άνοιξη του 1914 (Δάβος, 1996: 310).

⁶³⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 260.

μικρές αλλαγές στη διαρρύθμιση του κτηρίου και την τοποθέτηση τραπεζιών, βάθρων, ραφιών και αρχαιοθηκών από λίθο ή σίδηρο, όπως αυτές του Μουσείου της Ακροπόλεως. Βασική εκκρεμότητα παρέμενε η μεταφορά των αρχαίων, που βρίσκονταν ακόμα στην Άλτη και κυρίως του κολοσσικού κορμού. Αναγκαία κρινόταν επίσης η κατασκευή οχετού και η πλακόστρωση της αυλής⁶³⁵. Απαραίτητη έκρινε την αποστολή τεχνίτη στην Ολυμπία, για τη συντήρηση των σιδερένιων αντικειμένων, κατόπιν οδηγιών του χημικού των Μουσείων του Κράτους Όθωνα Ρουσσόπουλου⁶³⁶. Τέλος, ως προς την καταγραφή των αρχαίων, αυτή πρότεινε να γίνει με βάση τους καταλόγους των Λεονάρδου και Δημητριάδη, επισημαίνοντας παράλληλα, πως καμία εργασία δεν θα μπορούσε να γίνει πριν την επισκευή των σοβαρών φθορών των τοίχων του Μουσείου.

Τα έργα ξεκίνησαν στις αρχές Νοεμβρίου⁶³⁷, με τη συνδρομή δεκατεσσάρων ειδικευμένων τεχνικών, σταλμένων από την Αρχαιολογική Εταιρεία. Από την Αθήνα στάλθηκαν επίσης και αρκετά από τα υλικά⁶³⁸. Πραγματοποιήθηκε ουσιαστική προσπάθεια για επιδιόρθωση της στέγης⁶³⁹ και επισκευή των κονιαμάτων όλων των τοίχων. Ως προς την έκθεση του Μουσείου δεν υπάρχουν πληροφορίες για το είδος των εργασιών που εκτελέστηκαν. Έτσι έκλεινε η περίοδος αυτή για το Μουσείο της Ολυμπίας (εικ. 90).

⁶³⁵ Προτάσεις είχε κάνει ο Έφορος και για τον Ερμή, οι οποίες προέβλεπαν την κατασκευή νέου, χαμηλότερου, βάθρου και την τοποθέτησή του στην απέναντι πλευρά της αίθουσας, ώστε να μην κρύβει η σκιά του νηπίου τον θεό. Οι αλλαγές αυτές προτείνονταν σε μια εποχή κατά την οποία ο μηχανικός του Υπουργείου Νικόλαος Μπαλάνος είχε ζητήσει να γίνει αφαίρεση του πύρου που στήριζε το γλυπτό από τον τοίχο και αντικατάστασή του με άλλο, που θα στηριζόταν μόνο στο βάθρο του. Η πρόταση του Μπαλάνου, απόλυτα σωστή για την ασφαλή στήριξη του γλυπτού, έμελλε να εκτελεστεί από τον ίδιο αρκετά χρόνια αργότερα.

⁶³⁶ Ο Όθωνας Ρουσσόπουλος (1856-1922), γιός του Καθηγητή αρχαιολογίας Αθανασίου Ρουσσόπουλου, σπούδασε φυσική στην Αθήνα και χημεία στη Γερμανία. Υπήρξε υφηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ ίδρυσε την Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία. Η συνεισφορά του στην αρχαιολογία υπήρξε μεγάλη, καθώς τελειοποίησε τη μέθοδο καθαρισμού και συντήρησης χάλκινων αντικειμένων.

⁶³⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 261.

⁶³⁸ ΠΑΕ, 1909: 28.

⁶³⁹ Η γαλλική κεράμωση είχε κριθεί ακατάλληλη. Αντικαταστάθηκαν όμως μόνο τα κεραμίδια στις χαμηλές αίθουσες και αυτά που είχαν φθαρεί στην κεντρική. Επίσης, αντικαταστάθηκαν οι ακροκέραμοι Μάλτας με άλλους (Δηλαβέρη), αυξήθηκε η κλίση της στέγης, ενώ αντικαταστάθηκαν και οι υδρορροές με νέες, από μόλυβδο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ 1910		31
Εν μεταρτί..... Δρ.	107.50 Δρ.	69,752.95
τὴν ἐπιμελητὴν ἀποσφραδίζοντα		
ἀλλὰ καὶ ἀποσφραδίζοντα αὐτὴν.....	93.75	
Δαπανήματα εἰς ἐπισκευὰς τοῦ ἐπιμελητῆ X. Γα-		
ρράδου πρὸς ἐξαρτισμὸν ἐπι-	42.—	
ταγίου εἰς Ναιτίαν.....	11.— Δρ.	633.75
» » τραπεζῶν ὧρων.....		
Ἔργοντα ἐπισκευῆς τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας:		
Δαπανήματα εἰς ἐπισκευὰς ἀρχαίων καὶ ταχυδίου Δρ.	807.—	
» » Β. Ἀθανασίου, Γ. Δακτύλου,		
Γ. Γεωργίου, Δ. Κίαν		
ἐπισκευῆς, γύρου, κρηπίδας κ.λ.π.....	304.50	
» » μεταρτίον ἐπισκευῆς καὶ γύρου ἐν		
ἐργασίᾳ εἰς Ὀλυμπίαν.....	35.75	
» » ἐπισκευὴ ἀρχαίων.....	8.60	
» » ἐπισκευὰ καὶ ἀποσφραδίζοντα τοῦ ἀρ-		
χιτέτου K. Καραῖου καὶ N.	712.70	
Ράιτου.....		
» » ἐπισκευὰ τοῦ ἀρχαίου A. Μόου		
καὶ B. Μωφία.....	35.40	
» » τραπεζῶν ὧρων καὶ ταχυδίου τοῦ		
Μουσείου κατὰ τὴν A. Παράδου.....	63.10	
» » ἐπισκευὰ τοῦ ἐπιμελητῆ I. Σπυρί-		
δου ἐπισκευὰς μεταρτίου		
II Ὀλυμπίας εἰς ἐργασίαν καὶ Κρι-		
στακὴν πρὸς τραπεζῶν ὧρων.....	16.85 Δρ.	1,377.80
Ἔργοντα ἐπισκευῆς τοῦ Μουσείου Ἐλευσίνας:		
Δαπανήματα εἰς ἐπισκευὰς ταχυδίου καὶ ἀρχαίων Δρ.	591.70	
» » M. Μελίττου, Δ. Μπαρτακόπου,		
Γ. Πασιδίου κ.λ.π. κ.λ.π. ἐπισκευῆς,		
γύρου, ἐπισκευῆς καὶ ἐπισκευῆς		
καὶ τοῦ μεταρτίου ἀρχαίων καὶ		
ἐπισκευῆς καὶ μεταρτίου ἐπισκευῆς		
ἐπισκευῆς εἰς Ὀλυμπίαν.....	938.45	
» » ἐπισκευὰ A. Σπυρίδου ἀρχαίων		
ἐπισκευῆς εἰς Ὀλυμπίαν.....		
καὶ ἐπισκευῆς τοῦ ἀρχαίου καὶ		
ἐπισκευῆς τοῦ ἀρχαίου καὶ.....	56.10	
Δαπανήματα εἰς A. Παράδου μεταρτίον.....	9.80	
» » ἐπισκευὰ F. Βεργίου μεταρτίου		
καὶ τοῦ A. Παράδου.....	15.70	
» » μεταρτίον.....	1,011.75 Δρ.	71,577.50

90

90. Σελίδα από τα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας του 1910, όπου αναγράφεται το κόστος των εργασιών επισκευῆς του Μουσείου της Ολυμπίας το 1909 (ΠΑΕ, 1910: 31).

Β' περίοδος: 1910-1939

Κατά την περίοδο αυτή ομοίως το βασικότερο ζήτημα σε σχέση με το Μουσείο της Ολυμπίας παρέμενε το κτηριακό. Για την αντιμετώπισή του έγιναν δύο σοβαρές προσπάθειες επισκευῆς, οι οποίες κατέδειξαν συνέπεια και σοβαρότητα εκ μέρους της Υπηρεσίας απέναντι στο ζήτημα της προστασίας και ανάδειξης των αρχαιοτήτων του.

Οι εργασίες των ετών 1914-1915

Το πρόβλημα των καθιζήσεων του Μουσείου της Ολυμπίας συνεχίστηκε. Δύο μόλις χρόνια μετά τις ευρείας έκτασης επεμβάσεις του 1909 προέκυψε και πάλι ανάγκη άμεσης επισκευῆς της στέγης⁶⁴⁰. Η κατάσταση, όσο περνούσε ο καιρός, επιδεινωνόταν, ενώ, παράλληλα, προέκυπταν και νέες ανάγκες που αφορούσαν στην ίδια την έκθεση. Ο τότε

⁶⁴⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 262. Για την επιδιόρθωση της στέγης είχε εγκριθεί το Φεβρουάριο πίστωση 30 δρχ.

Έφορος Αρχαιοτήτων Νικόλαος Κυπαρίσσης, ζητούσε⁶⁴¹ την εκτέλεση έργων, τα οποία είχαν να κάνουν, μεταξύ άλλων, και με το άγαλμα του Ερμή του Πραξιτέλη. Το θέμα της ανάδειξης του γλυπτού όμως⁶⁴² επρόκειτο να απασχολήσει αργότερα το Υπουργείο, καθώς προτεραιότητα εκείνη την εποχή αποτελούσε η ασφάλεια του κτηρίου. Τον Νοέμβριο του 1911, η κατάσταση είχε γίνει επικίνδυνη. Ο Επιμελητής Θεμιστοκλής Καραχάλιος ανέφερε⁶⁴³, πως η πρώτη ανατολική αίθουσα του Μουσείου, η αίθουσα του «ταύρου της Ρηγίλλης»⁶⁴⁴, ήταν έτοιμη να καταρρεύσει και πως τα ρήγματα των τοίχων και τα χάσματα του δαπέδου ήταν τέτοια, που μαρτυρούσαν μεγάλη καθίζηση του εδάφους, η οποία επιδεινωνόταν συνεχώς.

Εργασίες ευρείας έκτασης πραγματοποιήθηκαν τελικά κατά τα έτη 1914-1916⁶⁴⁵, σε μια εποχή κατά την οποία η Αρχαιολογική Υπηρεσία, μετά την Επανάσταση στου Γουδή, παρουσίαζε έντονη δραστηριότητα, κυρίως νομοθετική, ενώ προσπαθούσε να οργανωθεί, μετά και την είσοδο στην επικράτεια και κατά συνέπεια και στη δικαιοδοσία της, των Νέων Χωρών⁶⁴⁶. Εκτελέστηκαν σύμφωνα με τις υποδείξεις του Τμηματάρχη του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου Νικολάου Μπαλάνου⁶⁴⁷ και με τη συμμετοχή των Νομομηχανικών Κροκιά και Μελλισηνού. Εργολάβος του έργου ήταν ο Κωνσταντίνος Ψυχάλινος. Είχε επίσης οριστεί ειδικός επιστάτης, με το όνομα Κτενάς⁶⁴⁸. Έφορος Αρχαιοτήτων παρέμενε ο Νικόλαος Κυπαρίσσης. Ο Τύπος της εποχής είχε ασχοληθεί σχετικά, αναφέροντας μάλιστα πως το κόστος των εργασιών είχε φθάσει το ποσό των 35.000 δρχ. Τα έργα⁶⁴⁹ ξεκίνησαν τον

⁶⁴¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 263. Δεν είναι γνωστές οι εργασίες που είχε προτείνει ο Έφορος, είχαν όμως γίνει κατ'αρχήν δεκτές από το Υπουργείο. Το Αρχαιολογικό Συμβούλιο, όμως, θα γνωμάτευε οριστικά μετά την υποβολή του προϋπολογισμού της δαπάνης. Ειδικά για το θέμα του Ερμή είχε ζητηθεί η γνώμη του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου, του οποίου προϊστάτο ο Ν. Μπαλάνος.

⁶⁴² Στο θέμα αυτό επρόκειτο να αναφερθεί με υπόμνημά του ο Κυπαρίσσης προς το Υπουργείο το 1923 (αρ. καταλ. 264).

⁶⁴³ Αρ. καταλ. εγγρ. 265.

⁶⁴⁴ Επρόκειτο για την αίθουσα με τα ευρήματα από το Νυμφαίο του Ηρώδη Αττικού.

⁶⁴⁵ Το 1914 εκδόθηκε ο Ν. 222 «περί επεκτάσεως και επισκευής των αρχαιολογικών Μουσείων Κερκύρας, Ακροπόλεως και Ολυμπίας» (Πετράκος, 2013, I:261). Το 1915, εκτός από το Μουσείο, εκτελέστηκαν σημαντικά έργα και στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας, που αφορούσαν την αντιπλημμυρική προστασία του. Η αντιπλημμυρική προστασία του αρχαιολογικού χώρου αποτελούσε ένα ακόμα σοβαρό ζήτημα που ταλάνιζε εκείνη την εποχή την υπηρεσία (Δάβος, 1996:320). Βλ. σχετικά υποκεφ. «Αντιπλημμυρική προστασία της Άλτεως».

⁶⁴⁶ Πετράκος, 2013, I : 266,7.

⁶⁴⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 266.

⁶⁴⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 267. Πρόκειται για τον Χαράλαμπο Κτενά, Αρχιτεχνίτη, τότε, του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, βλ. Μαλλούχου-Tufano, 2008, σημ. 499.

⁶⁴⁹ Στο πλαίσιο των εργασιών που προγραμματίζονταν, είχε προταθεί η μεταφορά του Ερμή έξω από το Μουσείο, για μεγαλύτερη ασφάλεια, ώστε να γίνει επισκευή της αίθουσας, στην οποία εκτίθετο. Ζητήθηκε η γνώμη του Καθηγητή Παναγιώτη Καββαδία, ο οποίος ήταν παρών κατά την πρώτη

Οκτώβριο⁶⁵⁰, με την κατασκευή αποστραγγιστικού αγωγού, για την αντιμετώπιση των καθιζήσεων⁶⁵¹. Την επόμενη χρονιά έγινε επισκευή της στέγης⁶⁵² και των εσωτερικών τοίχων⁶⁵³, ο ελαιοχρωματισμός του κτηρίου⁶⁵⁴, αλλά και μικρές αλλαγές στις θέσεις των αρχαίων, σύμφωνα με τις υποδείξεις των Γερμανών αρχαιολόγων⁶⁵⁵.

Τον Απρίλιο του 1915, ο Κυπαρίσσης εξέφραζε στο Υπουργείο την ικανοποίησή του για την πορεία των εργασιών και την ελπίδα πως η επισκευή θα ήταν τελική και ριζική⁶⁵⁶. Τον Σεπτέμβριο, όμως, οι εργασίες διεκόπησαν, εξαιτίας της επιστράτευσης⁶⁵⁷, που κηρύχθηκε κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ξεκίνησαν και πάλι τον Απρίλιο του 1916⁶⁵⁸, προκειμένου να ολοκληρωθούν οι τελευταίες εκκρεμότητες⁶⁵⁹.

Ανακατασκευή του κτηρίου. Το ζήτημα της έκθεσης και στήριξης του Ερμή.

Μετά τις επεμβάσεις του 1916, το Μουσείο της Ολυμπίας παρέμεινε για κάποια χρόνια ασφαλές για τις αρχαιότητες και «ευπρόσωπο» για τους επισκέπτες⁶⁶⁰. Το 1922 όμως νέα ρήγματα κατέστησαν για μια ακόμα φορά το κτήριο επικίνδυνο για τα αρχαία και ειδικά για τον Ερμή. Για το θέμα αυτό, όπως και για την κοίτη του Κλαδέου, το Υπουργείο προχώρησε στην κατάρτιση επιτροπών από υδραυλικούς μηχανικούς και αρχαιολόγους⁶⁶¹, με σκοπό την εξαγωγή πορισμάτων και τη λήψη ανάλογων μέτρων. Ο Έφορος Κυπαρίσσης, αν και κατ'εξοχήν αρμόδιος, όχι μόνο δεν είχε κληθεί σε αυτές, αλλά τις είχε πληροφορηθεί μέσα

τοποθέτηση του αγάλματος στο Μουσείο (αρ. καταλ. εγγρ. 268). Ο Καββαδίας ήταν αρνητικός σε αυτό το ενδεχόμενο (αρ. καταλ. εγγρ. 269).

⁶⁵⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 266.

⁶⁵¹ Για την κατασκευή του αγωγού αποστράγγισης διανοίχθηκε τάφος κατά μήκος της δυτικής πλευράς του Μουσείου, η οποία στρώθηκε με χαλίκι (αρ. καταλ. εγγρ. 270). Η πληροφορία προέρχεται από μεταγενέστερο έγγραφο του 1949, σε αναφορά του εργολάβου Ψυχαλίνου, ο οποίος είχε εργαστεί στην επισκευή του Μουσείου, τόσο το 1914, όσο και το 1947 (βλ. αρ. καταλ. εγγρ. 271).

⁶⁵² Αρ. καταλ. εγγρ. 272.

⁶⁵³ Αρ. καταλ. εγγρ. 273.

⁶⁵⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 274.

⁶⁵⁵ Η επισκευή του Μουσείου αποτέλεσε την αφορμή για μικρές επεμβάσεις στο εκθεσιακό του πρόγραμμα. (αρ. καταλ. εγγρ. 275). Έγινε, επίσης, κατασκευή ραφιών για την έκθεση των μικρών αντικειμένων, που δεν είχε συμπεριληφθεί εξ αρχής. (Αρ. καταλ. εγγρ. 276)

⁶⁵⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 277.

⁶⁵⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 278.

⁶⁵⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 279.

⁶⁵⁹ Αυτές, αφορούσαν κυρίως την τακτοποίηση των επιγραφών και τη σύνταξη ευρετηρίου, τον χρωματισμό της κεντρικής αίθουσας και της αίθουσας του Ερμή και την επισκευή του υπόστεγου των επιγραφών (αρ. καταλ. εγγρ. 280).

⁶⁶⁰ Έτσι χαρακτηριζόταν από τον Έφορο Κυπαρίσση (αρ. καταλ. εγγρ. 264).

⁶⁶¹ Τα ονόματά τους δεν μας είναι γνωστά.

από τις εφημερίδες⁶⁶². Τον Ιούνιο του 1923, κάτω από έντονη συναισθηματική φόρτιση, απευθύνθηκε με υπόμνημά του στον Υπουργό⁶⁶³: «Μανθάνω ἐκ τῶν ἐφημερίδων ὅτι Ἐπιτροπή ἐξ ὑδραυλικῶν μηχανικῶν καὶ ἀρχαιολόγων κατηρτίσθησαν καὶ μετέβησαν ἐπὶ τόπου πρὸς μελέτην καὶ ὅτι καὶ εἰς πορίσματα κατέληξαν πρὸς ἐκτέλεσιν προληπτικῶν τοῦ κινδύνου ἔργων. Καὶ μόνον εἷς οὐ μόνον δὲν ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ κέντρου, ἀλλ' οὐδὲ κοινωνός ἐγένετο τῶν ληφθεισῶν ἀποφάσεων, ὁ ἀρμοδιώτατος πάντων νὰ ἐξενέγκῃ γνώμην ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου, ὁ ἐπὶ 12 συναπτά ἔτη δευθύνων τὸ Μουσεῖον τῆς Ὀλυμπίας καὶ ἐργασθεὶς μετὰ πολλαπλῶν ἐπιτροπῶν καὶ καταλήξας εἰς συμπεράσματα, ὁ ἀπὸ δώδεκα ἐτῶν κρούων τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου, ἐγώ».

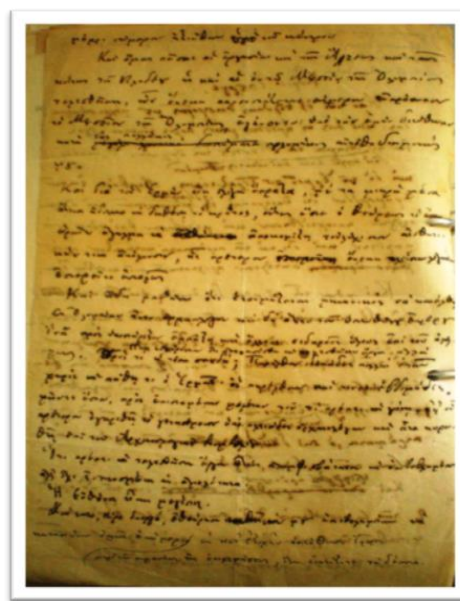
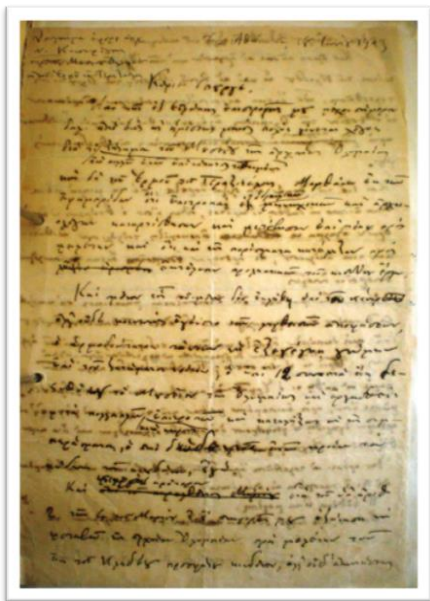
Το υπόμνημα δίνει σημαντικές πληροφορίες για τα ζητήματα της Ολυμπίας εκείνη την εποχή και κυρίως για τον Ερμή, τη συντήρηση και αισθητική του αποκατάσταση. Ο Έφορος εξέφρασε την πικρία του για το γλυπτό: «Καὶ διὰ τὸν Ἑρμῆν οὐκ ὀλίγα ἔπραξα μέ τὰ μικρὰ μέσα ἅτινα ἡδύνατο νὰ διαθέσῃ τὸ κράτος οὕτως ὥστε ὁ θεώμενος τὸ ὥραϊον ἄγαλμα νὰ ἀποκομίζῃ τοῦλάχιστον αἰσθητικὴν τινὰ ἀπόλαυσιν, ἣν πρότερον ἔνεκα πλεῖστων λόγων ἐστερεῖτο ἐντελῶς». Ἔθεσε δε τον Υπουργό προ των ευθυνών του, καθώς είχε αποφασιστεί η εκτέλεση σοβαρῶν εργασιῶν υποστήριξης, οι οποίες μπορούσαν να προκαλέσουν στο ἄγαλμα ανεπανόρθωτη ζημιά. Μηχανικός, σταλμένος από την υπηρεσία, χωρίς τη συνδρομή αρχαιολόγου ή του αρμόδιου Εφόρου, επρόκειτο να τοποθετήσει στο ἄγαλμα κι άλλους πύρους⁶⁶⁴. Ο Κυπαρίσσης ζήτησε την εκπόνηση επισταμένης μελέτης, εγκεκριμένης από το Αρχαιολογικό Συμβούλιο, τονίζοντας πως ἔργα ἦταν επιβεβλημένο να γίνουν, ὅμως σε καμία περίπτωση βιαστικά και εσπευσμένα: «Πρὸς τί ἡ τόση σπουδὴ; Παρῆλθον δεκάδες πολλῶν ἐτῶν χωρίς νὰ πάθῃ τὸ ὁ Ἑρμῆς [...] Ἡ εὐθύνη εἶναι μεγίστη», ἔγραψε προς τον Υπουργό⁶⁶⁵ (εικ. 91)

⁶⁶² Η κινητικότητα αυτή εκ μέρους του Υπουργείου, είχε πραγματοποιηθεί ενάμισυ μήνα νωρίτερα, το διάστημα που ο Έφορος απουσίαζε στην Ευρώπη. Με την επιστροφή του έμαθε για τα όσα είχαν ήδη συμβεί και αφορούσαν στην Ολυμπία, χώρο ευθύνης του, για τα οποία είχε άγνοια.

⁶⁶³ Το υπόμνημα του Εφόρου προς τον Υπουργό έχει ημερομηνία 18 Ιουνίου 1923 (αρ. καταλ. εγγρ. 264). Πρόκειται για δισέλιδο χειρόγραφο, το οποίο δεν έχει το ύφος υπηρεσιακού εγγράφου. Διακρίνεται από ευγένεια και λεπτότητα στην έκφραση, μαρτυρώντας την ευαισθησία του συντάκτη. Ο Κυπαρίσσης, άλλωστε, υπήρξε, εκτός από αρχαιολόγος, και λογοτέχνης.

⁶⁶⁴ Τους ονομάζει «σιδερένια καρφιά».

⁶⁶⁵ Η απάντηση του Υπουργείου ήλθε δύο ημέρες αργότερα (αρ. καταλ. εγγρ. 281). Ο Έφορος καλούνταν να προπορευθεί και να παρέχει κάθε πληροφορία στην Επιτροπή που είχε συσταθεί κι επρόκειτο να επισκεφθεί την Ολυμπία στις 23 Ιουνίου, για τα θέματα του Μουσείου και του Κλαδέου. Χειρόγραφη σημείωση επάνω στο ίδιο το έγγραφο δηλώνει πως είχε ληφθεί από τον Έφορο το μεσημέρι της 21^{ης} Ιουνίου. Λίγο πιο κάτω, με τα γράμματα του ίδιου του Κυπαρίσση σημειώνεται, ασφαλώς με πικρία, «ἡ ἀπάντησις διὰ τῆς ὑπ. ἀρ. 18 ἐκθέσεώς μου».

91

91. Το υπόμνημα του Κυπαρίσση προς το Υπουργείο για τον Ερμή και τον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας το 1923 (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ).

Δεν υπάρχουν πληροφορίες για τις ενέργειες, στις οποίες είχε προβεί ο Κυπαρίσσης ως προς την αισθητική αποκατάσταση του γλυπτού. Το ζήτημα της συντήρησης και έκθεσής του, πάντως, δεν ήταν απλό και η αγωνία του Εφόρου ήταν δικαιολογημένη. Ο Διευθυντής Αναστήλωσης μηχανικός Μπαλάνος (στον οποίο αναφερόταν ο Έφορος) είχε κρίνει, από το 1909, τον αρχικό τρόπο στήριξης του Ερμή ελαττωματικό, καθώς το άγαλμα στηριζόταν από τη μια στο βάθρο του, με δύο πύρους που αντικαθιστούσαν τις χαμένες κνήμες, και από την άλλη στον τοίχο της αίθουσας, με σιδερένιο πύρο τοποθετημένο στην πλάτη του. Ο μηχανικός φοβόταν πως σε περίπτωση σεισμού, το γεγονός πως το βάθρο και ο τοίχος δεν θα κινούνταν ταυτόχρονα, θα προκαλούσε κίνδυνο στο γλυπτό. Οι πρόσφατες ρηγματώσεις στον τοίχο, που στηριζόταν το γλυπτό, το 1922⁶⁶⁶, είχαν επαληθεύσει αυτόν τον κίνδυνο και αυτός ήταν ο λόγος που είχε επιβάλλει την άμεση λήψη μέτρων.

Οι καθιζήσεις και τα ρήγματα καταδείκνυαν πως οι τοίχοι του βόρειου τμήματος του Μουσείου δεν είχαν κατασκευαστεί ταυτόχρονα με το υπόλοιπο κτήριο. Αυτό εξηγούσε γιατί

⁶⁶⁶ Οι πληροφορίες προέρχονται από έγγραφο του Μπαλάνου προς το Υπουργείο το 1933 (αρ. καταλ. εγγρ. 282). Στο έγγραφο ξεκάθαρα αναφέρεται πως οι κνήμες έλλειπαν. Εξ όσων όμως γνωρίζουμε, κατά την αρχική έκθεση του γλυπτού, τον προηγούμενο αιώνα, οι κνήμες είχαν συμπληρωθεί από Γερμανούς ειδικούς. Ενδεχομένως, στην πορεία να χρειάστηκε να απομακρυνθούν.

όλη η βόρεια πλευρά, όπου και η αίθουσα του Ερμή, είχε αποσπαστεί από αυτό⁶⁶⁷. Η κατάσταση ήταν τέτοια που οδήγησε αρχικά στην απόφαση για ανέγερση νέου Μουσείου και προσωρινή μόνο στερέωση του Σύγγρειου⁶⁶⁸.

Έτσι, τον Μάρτιο του 1925 αποφασίστηκε η απομάκρυνση των αρχαίων που κινδύνευαν, μεταξύ αυτών και της Νίκης του Παιωνίου, η οποία στηριζόταν σε τοίχο, παραπλεύρως του οποίου είχαν εμφανιστεί ρήγματα⁶⁶⁹. Για τον τρόπο της μεταφοράς και τη νέα θέση της Νίκης ορίστηκε επιτροπή αποτελούμενη από τον Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου, τον Διευθυντή του Αρχιτεκτονικού Τμήματος, τον Διευθυντή του Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών και τον Έφορο Ολυμπίας⁶⁷⁰. Το έργο θα συνέδραμαν όποιοι τεχνίτες επιλέγονταν από την επιτροπή, από τα μουσεία των Αθηνών και το προσωπικό της αναστήλωσης της Ακρόπολης. Η επιτροπή θα αποφάσιζε επίσης για την απομάκρυνση των αρχαίων της ΒΑ αίθουσας του Μουσείου, που ήταν επισφαλής (στα εκθέματά της περιλαμβάνονταν και η μεγάλη ασβεστολιθική κεφαλή της Ήρας), ενώ παράλληλα θα πραγματοποιούσε τομές για να εξακριβώσει πού ήταν κατάλληλο το έδαφος για την ανέγερση του νέου κτηρίου⁶⁷¹. Όσο για τον Ερμή, αυτός, υπό την επίβλεψη του Μπαλάνου και των αρχαιολόγων Οικονόμου και Κεραμόπουλου, μεταφέρθηκε από τον αρχιτεχνίτη των Μουσείων Α. Παναγιωτάκη⁶⁷², το 1923, σε προσωρινό οικίσκο, που κατασκευάστηκε για τον σκοπό αυτό, έξω από το Μουσείο⁶⁷³. Εκεί, παρέμεινε μέχρι την ολοκλήρωση της επισκευής του Σύγγρειου. Για την ασφαλέστερη στήριξή του, τοποθετήθηκε σε βάση από ασβεστόλιθο ή γύψο⁶⁷⁴, από το ύψος των γονάτων, δίνοντας έτσι την εντύπωση πως ήταν «θαμμένος» μέσα σε ακανόνιστη μάζα. Σκοπός του Μπαλάνου, ήταν να τον τοποθετήσει αργότερα σε ξεχωριστή αίθουσα του Μουσείου, όπου, θεμελιωμένος σε σταθερό έδαφος, θα στερεωνόταν με κάθετη

⁶⁶⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 283. Το συμπέρασμα αυτό είχε προκύψει από το γεγονός πως όλοι οι εγκάρσιοι τοίχοι προς το κύριο κτήριο είχαν αποσπαστεί από αυτό καθ' όλο το ύψος τους, ταυτόχρονα δε και οι ρωγμές του εδάφους στο τμήμα αυτό αυξάνονταν συνεχώς.

⁶⁶⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 284.

⁶⁶⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 284.

⁶⁷⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 285.

⁶⁷¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 284.

⁶⁷² Αρ. καταλ. εγγρ. 286.

⁶⁷³ Αρ. καταλ. εγγρ. 287.

⁶⁷⁴ Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει, μεταξύ άλλων, και από έγγραφο του Επιμελητή Αρχαιοτήτων Σπιτάδη, το 1924, προς το Υπουργείο, με το οποίο ζητούσε να τοποθετηθεί με μεγαλύτερη καλαισθησία ο Ερμής, καθώς οι επισκέπτες, μόλις τον έβλεπαν μέσα στο σωρό ασβεστολίθων μέχρι τα γόνατα, δεν έμπαιναν καν στον οικίσκο, όπου φυλασσόταν (αρ.καταλ. εγγρ. 288).

ράβδο, η οποία θα ένωνε απ' ευθείας τον σιδερένιο πύρο που ήδη υπήρχε στην πλάτη, με το βάθρο του⁶⁷⁵.

Τελικά, νέο Μουσείο δεν κατασκευάστηκε, αλλά αποφασίστηκε, μετά από πρόταση του Μπαλάνου, η επιδιόρθωση του Συγγρείου⁶⁷⁶. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν τότε υπήρξαν οι πιο μεγάλες και πιο σημαντικές στην ιστορία του, μέχρι το 2004, καθώς προέβλεπαν την εκ θεμελίων ανακατασκευή του. Η επισκευή περιλάμβανε την κατεδάφιση του βόρειου τμήματός του⁶⁷⁷, την υποθεμελίωση ολόκληρου του κτηρίου σε βάθος έξι μέτρων και τη σύνδεση των τοίχων, από τον εξώστη και πάνω, με σιδερένιες περιδέσεις⁶⁷⁸. Αρχικά, θα γινόταν η υποθεμελίωση στο βόρειο τμήμα, η οποία, στη συνέχεια, θα επεκτεινόταν και στους υπόλοιπους τοίχους του Μουσείου. Πραγματοποιήθηκε η κατασκευή σειράς φρεατίων σε βάθος 6 μ. κάτω από τους δύο τοίχους της κεντρικής αίθουσας, κατά τη μεσημβρινή και βόρεια πλευρά του Μουσείου και κάτω από τις δύο μακρές πλευρές της αίθουσας. Πάνω, τα φρεάτια γέμισαν με πετροκονίαμα από τσιμεντοκονία και στο επίπεδο του δαπέδου του Μουσείου τέθηκαν διπλοί σιδηροδοκοί, οι οποίοι υποβάσταζαν τους τοίχους της κεντρικής αίθουσας⁶⁷⁹. Το κόστος είχε υπολογιστεί σε 1.000. 000 δρχ., το ένα δέκατο των χρημάτων που απαιτούνταν για την κατασκευή ενός νέου κτηρίου⁶⁸⁰. Διευθυντής των έργων ήταν και πάλι ο Νικόλαος Μπαλάνος. Αρχιτεχνίτης ήταν ο Ιωάννης Λιγνός⁶⁸¹. Τα έργα εκτελέστηκαν με Προϊστάμενο της Υπηρεσίας τον Νικόλαο Κυπαρίσση αρχικά και τον Αλέξανδρο Φιλαδελφέα, αργότερα. Οι εργασίες, με διάφορες καθυστερήσεις και διακοπές, ξεκίνησαν τον Ιανουάριο

⁶⁷⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 283. Σκοπός του Μπαλάνου ήταν να μην υπάρχει στήριγμα του γλυπτού σε τοίχο, όπως στο παρελθόν. Από πληροφορίες της Επιτροπής Απόκρυψης των αρχαιοτήτων το 1940 λαμβάνεται η πληροφορία πως τον Ερμή στήριζε πύρος, τοποθετημένος από τη ράχη του γλυπτού μέχρι το δάπεδο.

⁶⁷⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 282.

⁶⁷⁷ Αυτό θα γινόταν με την αποκοπή της στέγης του βόρειου τμήματος από το υπόλοιπο κτήριο, ώστε να μην υπάρχει φόβος πως θα παρασυρόταν ο κεντρικός τοίχος του Μουσείου.

⁶⁷⁸ Είχε ζητηθεί η γνωμάτευση της Γεωλογικής Υπηρεσίας του κράτους, η οποία διαβεβαίωνε για τη στερεότητα του εδάφους στο βάθος αυτό. Είχε πραγματοποιήσει έρευνα το καλοκαίρι του 1924 και είχε αποφανθεί πως οι ρωγμές οφείλονταν σε καθίζηση, αφού τα θεμέλια πατούσαν ψηλότερα, σε εσχάρα από ξύλο που είχε εντελώς σαπίσει, βάθους 1 μόλις μέτρου από την επιφάνεια (αρ. καταλ. εγγρ. 287).

⁶⁷⁹ Σε έγγραφο του Μπαλάνου το 1928, δίνονται οι πληροφορίες για το έργο της στερέωσης που πραγματοποιήθηκε κατά τα έτη 1925-27: αρ. καταλ. εγγρ. 287.

⁶⁸⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 283.

⁶⁸¹ Πρόκειται για τον Ιωάννη Λιγνό, μέλος οικογένειας με παράδοση στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Υπήρξε αρχιεργάτης στο νεοσύστατο Γραφείο Αναστήλωσεων και Συντηρήσεως Αρχαίων Μνημείων. Συνεργάστηκε στενά με τον Νικόλαο Μπαλάνο και τον Αναστάσιο Ορλάνδο (Μαλλούχου, 2008: 176,178,179,234,235,σημ. 499).

του 1925⁶⁸² και ολοκληρώθηκαν το 1934⁶⁸³. Παρά το γεγονός, πως για την ταχύτερη εκτέλεσή τους είχε δοθεί η δυνατότητα να γίνονται ιδιαίτερες συμφωνίες με τους εργολάβους, τους τεχνίτες και εργάτες, το έργο διήρκεσε αρκετά χρόνια⁶⁸⁴.

Κατά τα έτη 1925-27 πραγματοποιήθηκε η θεμελίωση του κτηρίου και η τοποθέτηση των σιδερένιων περιδέσεων. Ο Ερμής, τέσσερα χρόνια μετά την έναρξη των εργασιών, παρέμενε ακόμα στον οικίσκο, παρουσιάζοντας άσχημη εικόνα. Συνεχώς και επιμόνως ο τότε Έφορος Αλέξανδρος Φιλαδελφέας⁶⁸⁵ ζητούσε την επίσπευση της μεταφοράς του, εν όψει μάλιστα και της αναμονής σημαντικών ξένων επισκεπτών⁶⁸⁶, αυτή όμως δεν μπορούσε να γίνει πριν την ολοκλήρωση της στερέωσης του Μουσείου⁶⁸⁷. Τον Αύγουστο του 1928, οι εργασίες διεκόπησαν για λίγο, πιθανότατα εξαιτίας καθυστέρησης των πιστώσεων⁶⁸⁸. Τον Νοέμβριο του 1929, οι εργασίες διεκόπησαν και πάλι, αυτή τη φορά για τουλάχιστον ένα χρόνο. Το Μουσείο είχε μείνει ανολοκλήρωτο, με την βόρεια πλευρά του να διατηρεί ακόμα τα ρήγματα και με την αυλή να παρουσιάζει θλιβερή όψη, παρά το γεγονός πως δεχόταν ακόμα επισκέπτες⁶⁸⁹.

⁶⁸² Αρ. καταλ. εγγρ. 289. Οι εργασίες ξεκίνησαν με την αποστέγαση μέρους του κτηρίου.

⁶⁸³ Οι βασικές εργασίες φαίνεται πως είχαν ολοκληρωθεί το 1933, οι τελευταίες εκκρεμότητες όμως τακτοποιήθηκαν το 1934. Αυτή είναι και η τελευταία χρονιά που βρίσκουμε στο αρχείο έγγραφα σχετικά με το θέμα της επισκευής του Μουσείου της Ολυμπίας.

⁶⁸⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 287.

⁶⁸⁵ Ο Φιλαδελφέας, με δημοσιεύματά του στον Τύπο επεσήμαινε τους κινδύνους για τις αρχαιότητες και ειδικά για τον Ερμή, μη διστάζοντας να προτείνει ακόμα και τη μεταφορά του γλυπτού στην Αθήνα, ξεσηκώνοντας πλήθος αντιδράσεων της τοπικής κοινωνίας. Την εποχή εκείνη (1923-1930), ο Μπαλάνος είχε απορροφηθεί σχεδόν ολοκληρωτικά με το έργο της αναστήλωσης της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα, η οποία είχε προκαλέσει πολλές επικρίσεις, αλλά και τη διαμάχη του με τον Dinsmoor (Μαλλούχου, 2008: 184-208). Ο Φιλαδελφέας είχε αρχικά ταχθεί με ενθουσιασμό υπέρ της αναστήλωσης, η οποία όμως είχε φθάσει να προκαλεί σοβαρή καθυστέρηση στο έργο που εκτελούνταν στην Ολυμπία. Δεν δίσταζε δε να εκθέτει δημόσια τις απόψεις του, εκθέτοντας σε ένα βαθμό και την ίδια του την Υπηρεσία. Αυτό, ενδεχομένως, να μην οφειλόταν μόνο σε παρορμητικότητα, αλλά και στο φόβο για τους κινδύνους που αντιμετώπιζαν οι αρχαιότητες και τις δικές του ευθύνες, καθώς το Μουσείο παρέμενε στην κατάσταση αυτή. Ως προς την ασφάλεια του γλυπτού, το Υπουργείο είχε λάβει μέτρα. Εφιστούσε την προσοχή στους φύλακες, απαγορεύοντας την είσοδο οποιουδήποτε στο παράπηγμα, χωρίς την παρουσία τους. Χαρακτηριστικό δε είναι το γεγονός πως δεν επιτρεπόταν σε κανέναν επισκέπτη να φέρει ράβδο, προφανώς από φόβο να μην χτυπηθεί το γλυπτό. Ο αρχιτεχνίτης Ι. Λιγνός είχε αναλάβει τη στερέωση της θύρας του παραπήγματος, ενώ το φυλακτικό προσωπικό καλούνταν να αναφέρει οποιαδήποτε πρόταση είχε για την ασφαλέστερη φύλαξη του αγάλματος (αρ. καταλ. εγγρ. 290). Το 1929 μάλιστα, είχε ζητηθεί από τις αστυνομικές αρχές η φρούρηση του Μουσείου από χωροφύλακες κατά τη διάρκεια των επισκευών (αρ. καταλ. εγγρ. 291).

⁶⁸⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 292.

⁶⁸⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 293.

⁶⁸⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 293.

⁶⁸⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 294. Ο Ερμής ήταν επισκέψιμος στον οικίσκο του και προφανώς και οι υπόλοιπες αρχαιότητες που παρέμεναν στο Μουσείο, έστω και αν κάποιες αίθουσες είχαν εκκενωθεί.

Το έργο τελικά ολοκληρώθηκε⁶⁹⁰, με την επισκευή του κτηρίου και τη δημιουργία, για τον Ερμή, μετά από διάφορες προτάσεις, μιας νέας, αντισεισμικής αίθουσας, που ήταν «μονόλιθη, από σιδηροπαγές πετροκονίαμα», δηλαδή οπλισμένο σκυρόδεμα (béton armé) ως προσθήκης, στο μέσον της βόρειας πλευράς του κτηρίου, με βάση τη μελέτη του Καθηγητή του Πολυτεχνείου Παρασκευόπουλου⁶⁹¹. Η προσθήκη πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη της υπηρεσίας του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου, από το εξειδικευμένο προσωπικό της υπηρεσίας αναστήλωσης των Μνημείων της Ακρόπολης⁶⁹². Η αίθουσα, στα τέλη του 1931, είχε σχεδόν ολοκληρωθεί⁶⁹³. Για τη μεταφορά και στερέωση⁶⁹⁴ του Ερμή στη νέα του θέση, όπως και για την απελευθέρωσή του από τον όγκο που τον έκρυβε, δεν υπάρχουν πληροφορίες, όμως αυτή πιθανότατα είχε ολοκληρωθεί μέχρι τον εορτασμό των γενεθλίων των 80 χρόνων του Καθηγητή Dörpfeld, το 1934⁶⁹⁵.

Αξίζει να σημειωθεί πως η αρχική πρόταση για τον Ερμή, σημαντική καθώς εκφράζει σύγχρονες μουσειολογικές αντιλήψεις, προέβλεπε την κατασκευή αίθουσας ως επέκτασης στη ΝΔ γωνία του Μουσείου. Σε έγγραφό του προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών, στις 12 Απριλίου 1926, στο οποίο ο Νικόλαος Μπαλάνος ανέφερε την κατάσταση του Μουσείου, πρότεινε η νέα αίθουσα του Ερμή να κατασκευαστεί «πρός δυσμάς τοῦ κτιρίου καί κατ' ἐπέκτασιν τῆς γωνιαίας Μ.Δ. αἰθούσης». Έκρινε τη θέση ως καταλληλότερη, καθώς το άγαλμα θα τοποθετούνταν στο κέντρο της νέας αίθουσας, διαστάσεων 5 X 5 μ., ώστε να είναι ορατό από τον επισκέπτη ακόμα και από απόσταση μεγαλύτερη των 10 μέτρων. Ο φωτισμός του, επίσης, θα ήταν άπλετος «διδόμενος πανταχόθεν, καθ' ὅσον φρονῶ, ὅτι δέν πρέπει πλέον σήμερον νά κανονίζῃ τίς (ἔστω καί ὁ καταλληλότερος καλλιτέχνης) ὅποια τις πρέπει νά εἶναι ἢ καλλιτέρα τοποθέτησις ἑνός ἀγάλματος καί ἐπὶ τῇ βάσει τῆς θωρίας του ταύτης νά κανονίζῃ τόν φωτισμόν καί τήν τοποθέτησιν τοῦ ἀγάλματος, διότι ἕτερος καλλιτέχνης, ὡς κοινός θεατής,

⁶⁹⁰ Το καλοκαίρι του 1930, σε μια προσπάθεια αναδιάρθρωσης της μουσειακής πολιτικής, εκδόθηκε ο νόμος 4823, με τον οποίο διατέθηκαν 16.000.000 δρχ. για την ανέγερση και συμπλήρωση αρχαιολογικών μουσείων (Σακκά, 2002:18). Πιθανότατα στο πλαίσιο αυτό ολοκληρώθηκαν οι εργασίες του Μουσείου της Ολυμπίας.

⁶⁹¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 282.

⁶⁹² Αρ. καταλ. εγγρ. 282.

⁶⁹³ Το Νοέμβριο του 1931, ο Επιμελητής Παναγιώτης Νεράντζουλης ενημερώθηκε από τον αρχιφύλακα, πως η νέα αίθουσα του Ερμή είχε τακτοποιηθεί. (αρ. καταλ. εγγρ. 295).

⁶⁹⁴ Δεν υπάρχουν πληροφορίες για το νέο στήσιμο του γλυπτού. Προφανώς, τότε, απελευθερώθηκε από τον όγκο στον οποίο βρισκόταν, όσο ήταν τοποθετημένο στον οικίσκο, έξω από το Μουσείο. Κατά την νέα τοποθέτησή του στο Μουσείο, φαίνεται πως έγινε συμπλήρωση τμημάτων των ποδιών του με γύψο, ενώ τοποθετήθηκε αντηρίδα, από τη ράχη του, μέχρι το δάπεδο. Αυτό προκύπτει από την περιγραφή του γλυπτού, η οποία έγινε από την Επιτροπή απόκρυψής του, το 1940.

⁶⁹⁵ Η μαρμάρινη προτομή του Καθηγητή Dörpfeld τοποθετήθηκε στην είσοδο του Μουσείου το 1934 (Χατζή, 2008: 30).

ἀντιλαμβανόμενος τὰ πράγματα διαφορετικά δύναται νά ἔχη ἄλλας ιδέας, τόσον περί τῆς ἀποστάσεως, ὅσον καί περί τοῦ φωτισμοῦ. Διά τούς λόγους τούτους φρονῶ, ὅτι πρέπει να δύναται τις να θαυμάσῃ τόν Ἑρμῆν καί ἀπό μεγαλειτέρας ἀποστάσεως ἢ τῆς παραδεδεγμένης (ὡς ἐκ τῆς τοποθετήσεώς του ἐν τῷ ἀρχικῷ Ναῷ) ὡς ἐπίσης καί ὁ φωτισμός αὐτοῦ νά κανονίζεται διά παραπετασμάτων μεταβαλλόμενος ἀναλόγως τῶν ἀντιλήψεων τοῦ ἐπισκέπτου». Το μεγαλύτερο πλεονέκτημα, σύμφωνα με τον Μπαλάνο ἦταν πως θα βρισκόταν στο μακρύτερο σημείο του κεντρικού κτηρίου και δεν θα κινδύνευε σε περίπτωση σεισμοῦ⁶⁹⁶.

Το θέμα της δημιουργίας ξεχωριστής, πρόσθετης, αίθουσας για τον Ερμή, αποτελεί σημαντική ενέργεια για την σωστότερη διαχείριση του γλυπτῶν, με σκοπό την ασφαλέστερη ἐκθεση και ἀνάδειξή του. Ὅλες οι ἐνέργειες, οι αποφάσεις, ἀλλά και η χρηματοδότηση για την ἐκτέλεση του συνολικού ἔργου, που ἐπιτελέστηκε την περίοδο ἐκείνη στην Ολυμπία, βάρυναν αποκλειστικά την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Οι μεγάλες παρεμβάσεις στο κτήριο, ο τρόπος ἐκτέλεσης των εργασιῶν, με τη συνδρομή ἐδικῶν ἐπιστημόνων διαφόρων ἐιδικοτήτων και την ἐπιλογή ἐμπειρῶν και ἐξειδικευμένων τεχνιτῶν, φανερώνει αἴσθημα ευθύνης, οργάνωση, ἀλλά και αποφασιστικότητα για οριστική ἐπίλυση του ζητήματος του Μουσείου. Τα προβλήματα, οικονομικής, κυρίως, φύσεως, ἀλλά και η ιστορική συγκυρία στην οποία πραγματοποιήθηκαν τα ἔργα, ευθύνονται προφανῶς για τη μεγάλη διάρκεια του ἔργου. Οι εργασίες των ἐτῶν 1925-1934, οι σοβαρότερες και πιο ευρείες ἀπό την ίδρυσή του, ἐγίναν παρά τα προβλήματα και τις ἀνάγκες που εἶχε δημιουργήσει η Μικρασιατική Καταστροφή⁶⁹⁷, παράλληλα με ἄλλα σπουδαία ἀρχαιολογικά ἔργα, ὅπως οι τελευταίες ἐπεμβάσεις στον Παρθενώνα⁶⁹⁸. Ἐεκίνησαν δε σε μια περίοδο ἐντονῆς πολιτικῆς ἀστάθειας και ολοκληρώθηκαν στο πλαίσιο των προσπαθειῶν της κυβέρνησης Βενιζέλου για ἀναδιάρθρωση και οργάνωση της ἀρχαιολογικῆς πολιτικῆς ⁶⁹⁹, ἀποδεικνύοντας για μια ἀκόμα φορά το γεγονός πως η Ολυμπία πάντοτε αποτελοῦσε προτεραιότητα για την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Σε μια περίοδο γενικότερης στασιμότητας και οικονομικῶν δυσχερειῶν, τα ἔργα στο Μουσείο της Ολυμπίας, κατά τα ἔτη

⁶⁹⁶ Στη συνέχεια ἐδινε περισσότερες λεπτομέρειες για την κατασκευή. Η νέα αίθουσα θα κατασκευαζόταν στη δυτική πλευρά της ΜΔ γωνίας του κτηρίου, ἀντικαθιστώντας τα τρία παράθυρα ἐκείνης της πλευράς με ἓνα ἐνιαῖο ἀνοιγμα. Θα αποτελοῦσε μονόλιθο κτίριο, κατασκευασμένο ἀπό σιδηροπαγές πετροκονίαμα. Στο μέσον της θα υπήρχε οπαῖο για το φωτισμό του ἀγάλματος, που ὅπως εἶχε ἀποδειχθεῖ ἀπό το παράπηγμα, ἦταν και ο πιο κατάλληλος. Το ἀγαλμα θα θεμελιωνόταν στο σταθερό ἔδαφος και θα στερεωνόταν με σιδερένια, κάθετη ράβδο, ἐνώνοντας ἀπευθείας το σιδερένιο λοστό στη ράχη του με το βάθρο του και ὄχι με τον τοῖχο πίσω του, ὅπως εἶχε γίνει ἕως τότε (αρ. καταλ. ἐγγρ. 283). Το 1928 προτάθηκε η τοποθέτηση του γλυπτῶν σε αίθουσα δεξιά της εισόδου (αρ. καταλ. ἐγγρ. 287).

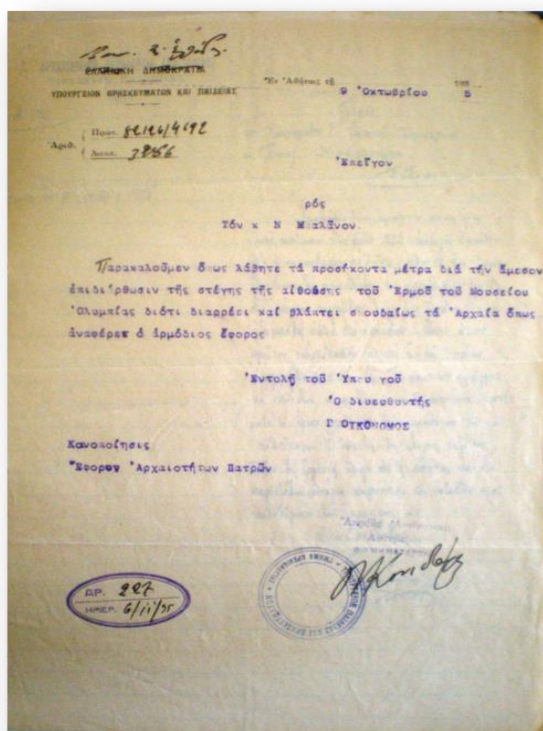
⁶⁹⁷ Πετράκος, 2013, I: 269.

⁶⁹⁸ Πετράκος, 2013, I: 283-5.

⁶⁹⁹ Σακκά, 2002: 17-18.

1925-34, αποτελούν σημαντική μαρτυρία για τις προσπάθειες του κράτους στον τομέα της διαχείρισης των αρχαιοτήτων και της πολιτικής που εφήρμοσε την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Τελικά, παρά τη νέα θεμελίωση του κτηρίου, πολύ σύντομα εμφανίστηκαν νέες ρηγματώσεις. Το φθινόπωρο του 1935 παρουσιάστηκε πρόβλημα στη στέγη της νέας αίθουσας του Ερμή. Ο Μπαλάνος κλήθηκε επείγοντως⁷⁰⁰ από το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Παιδείας να λάβει τα απαραίτητα μέτρα για την άμεση επιδιόρθωσή της, διότι έμπαινε νερό και έβλαπτε «σπουδαίως» τα αρχαία, σύμφωνα με τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Ιωάννη Μηλιάδη. Το καλοκαίρι του 1937 ζητήθηκαν πιστώσεις για επισκευές⁷⁰¹. Τον Δεκέμβριο, το Υπουργείο κάλεσε⁷⁰² τον Νικόλαο Μπαλάνο και τον Μηχανικό Μιχαήλ Δερλερέ, να εξετάσουν το ζήτημα της θεμελίωσης του κτηρίου, υποβάλλοντας το ταχύτερο έκθεση. (εικ.92).

92

92. Επείγον έγγραφο του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας προς τον Νικόλαο Μπαλάνο, τον Οκτώβριο του 1935, σχετικά με την ανάγκη λήψης άμεσων μέτρων για την επιδιόρθωση της στέγης της αίθουσας του Ερμή (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ).

⁷⁰⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 296.

⁷⁰¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 297.

⁷⁰² Αρ. καταλ. εγγρ. 298.

Το κτίριο εξετάστηκε τελικά τον Φεβρουάριο του 1938⁷⁰³ από τον Μιχαήλ Δερλερέ και τον σεισμολόγο Καθηγητή Κρητικό. Πέρα από τα στατικά προβλήματα, ένα ακόμα ζήτημα ήταν η κακή εικόνα που παρουσίαζε για τους επισκέπτες. Σύμφωνα με αναφορά του εκτάκτου αρχαιολογικού υπαλλήλου Βασιλείου Καλλιπολίτη⁷⁰⁴, οι νέες ρηγματώσεις είχαν προκαλέσει την καταστροφή του ασβεστοκονιάματος των τοίχων σε πολλά σημεία και ειδικά στην αίθουσα του Ερμή. Ανάγκη επιδιόρθωσης του επιχρίσματος είχαν και τα βάθρα των εναέτιων γλυπτών. Επιδιόρθωση χρειαζόνταν επίσης και τα υφάσματα των παλαιών προθηκών με τα χάλκινα. Ειδικά για τις προθήκες, «εὐχῆς ἔργον», χαρακτηριζόταν από τον έκτακτο Επιμελητή, η πλήρης αντικατάστασή τους, καθώς ο Διευθυντής των Γερμανικών ανασκαφών είχε την πρόθεση να φροντίσει για την καλύτερη έκθεση των χάλκινων, ελαττώνοντας τον αριθμό τους. Η πρόταση των Γερμανών, οι οποίοι είχαν επιστρέψει στην Ολυμπία, σχετιζόταν προφανώς με τις νέες ανασκαφές που είχαν ξεκινήσει εκείνη τη χρονιά⁷⁰⁵.

Για το θέμα της κακής εικόνας του Μουσείου⁷⁰⁶ επενέβη το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού⁷⁰⁷. Ο τότε Έφορος Φοίβος Σταυρόπουλος, ο οποίος κλήθηκε να απαντήσει, όχι μόνο επιβεβαίωνε τις παρατηρήσεις του Υφυπουργείου, αλλά χαρακτήριζε την κατάσταση ακόμα χειρότερη, δηλώνοντας πως ολόκληρο το κτήριο έδινε την εντύπωση της πλήρους εγκατάλειψης από άποψη συντήρησης⁷⁰⁸. Με την απάντησή του αυτή ο Έφορος ουσιαστικά

⁷⁰³ Αρ. καταλ. εγγρ. 299.

⁷⁰⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 299. Η αναφορά είχε ίσως ζητηθεί από τον τότε Έφορο Φοίβο Σταυρόπουλο, προκειμένου να απαντήσει στο Υπουργείο σχετικά με έγγραφο του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού.

⁷⁰⁵ Πάντως, η πρόταση για ελάττωση των αντικειμένων της έκθεσης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού δεν απέχει από τις σύγχρονες μουσειολογικές αντιλήψεις. Την περίοδο εκείνη, οι Γερμανοί ανασκαφείς είχαν διαθέσει εργάτες για την τακτοποίηση των εκθεμάτων του Μουσείου της Ολυμπίας. (αρ. καταλ. εγγρ. 300).

⁷⁰⁶ Το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού είχε αναφερθεί στα βάθρα των αετωμάτων και την επιδιόρθωση των επιχρισμάτων. Είχε αποστείλει σχετικά έγγραφο (πρόκειται για το υπ αριθ 3485/94/11 έγγραφο, το οποίο δεν βρίσκεται στη διάθεσή μας) προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας. Με τη σειρά του, το Υπουργείο το είχε διαβιβάσει (αρ. καταλ.εγγρ. 301) στον Έφορο αρχαιοτήτων στην Πάτρα, προκειμένου ο τελευταίος να εκθέσει τη γνώμη του.

⁷⁰⁷ Την εποχή εκείνη, η δικτατορία Μεταξά, μέσω του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού, επεδείκνυε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εμφάνιση αρχαιολογικών χώρων, κυρίως αυτών που συγκέντρωναν έντονο τουριστικό ενδιαφέρον, μεταξύ αυτών και της Ολυμπίας. Πέρα από ζητήματα καθαριότητας, το Υφυπουργείο είχε προβεί και στην εκτέλεση διαφόρων έργων, αισθητικής κυρίως φύσης (Σακκά, 2002: 36,37).

⁷⁰⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 302. Αρχικά, ο Έφορος θεωρούσε πως τα ρήγματα που είχαν παρουσιαστεί μετά την κατασκευή της αίθουσας του Ερμή ήταν άσχετα με την στερεότητα του κτηρίου και οι φθορές που είχαν προκληθεί ήταν επιφανειακές. Στο συμπέρασμα αυτό είχε καταλήξει μετά από την παρακολούθηση και την τοποθέτηση επάνω τους λεπτών φύλλων χαρτιού.

μετέθετε το ζήτημα των ευθυνών από την Εφορεία στο ίδιο το κράτος και τις ανεπαρκείς πιστώσεις που διέθετε⁷⁰⁹.

Όπως ήταν αναμενόμενο, τα προβλήματα σύντομα έγιναν σοβαρότερα. Λίγο αργότερα, τα ράφια του πρόχειρου υπόστεγου στη δυτική πτέρυγα του Μουσείου, στα οποία ήταν τοποθετημένα διάφορα αρχαία, κατέπεσαν⁷¹⁰. Ζητήθηκε⁷¹¹ από τη Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών πρόχειρη επισκευή, καθώς το Υπουργείο εξέφραζε την πρόθεσή του να γίνει ριζική αντιμετώπιση του ζητήματος του Μουσείου αργότερα⁷¹².

Το καλοκαίρι του 1938 η διεύρυνση των ρηγμάτων ήταν πλέον αισθητή ακόμη και με απλή παρατήρηση⁷¹³. Ο Σταυρόπουλος ζητούσε και πάλι⁷¹⁴ την άμεση εξέταση του Μουσείου. Το κτήριο επισκέφθηκαν⁷¹⁵, στις 19 Ιουλίου εκείνης της χρονιάς, οι Μαρινάτος και Ορλάνδος⁷¹⁶, καμία όμως ενέργεια δεν έγινε. Τον Δεκέμβριο τα νερά της βροχής έμπαιναν από τη στέγη, με αποτέλεσμα να φθείρουν τον υδροχρωματισμό των τοίχων και να βρέχουν και κάποια αγάλματα στην αίθουσα των Ρωμαϊκών, απειλώντας τις γύψινες συμπληρώσεις τους.

Παρά τις συνεχείς προσπάθειες του Εφόρου⁷¹⁷, δεν κατέστη δυνατόν τελικά να διατεθούν οι αναγκαίες πιστώσεις. Οι δυσλειτουργίες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ειδικά κατά την περίοδο της Μεταξικής δικτατορίας, η οικονομική δυσχέρεια, η γραφειοκρατία, η έλλειψη προσωπικού⁷¹⁸, είναι εμφανείς και στην Ολυμπία. Το 1939 πραγματοποιήθηκε

⁷⁰⁹ Ειδικά κατά την περίοδο της Μεταξικής δικτατορίας, οι πιστώσεις για την Αρχαιολογική Υπηρεσία είχαν μειωθεί ακόμα περισσότερο (Σακκά, 2002: 15).

⁷¹⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 303. Επρόκειτο για τμήματα από πήλινες σίμες, διαφόρων εποχών, άριστης διατήρησης και χρωματισμού και τεμάχια από υδρορρόες του ναού του Διός, έργα του 5^{ου} αι. π.Χ., τα οποία εκτίθονταν εξωτερικά του κτηρίου, πάνω σε ράφια και κάτω από υπόστεγο.

⁷¹¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 304.

⁷¹² Εν τω μεταξύ, για μια ακόμη φορά υπήρξε παρέμβαση (πρόκειται για το υπ αριθ 7065/94/11, το οποίο δεν βρίσκεται στη διάθεσή μας), αυτή τη φορά από τη Διεύθυνση της Τουριστικής Αστυνομίας προς το Υπουργείο, σχετικά με την κακή εικόνα που παρουσίαζε το Μουσείο. Το Υπουργείο ενημέρωνε πως είχαν γίνει ήδη ενέργειες προς τις Τεχνικές Υπηρεσίες του και πως προτίθετο να αντιμετωπίσει τα θέματα του Μουσείου αργότερα, προκειμένου να επιλυθούν ριζικώς (αρ. καταλ. εγγρ. 305).

⁷¹³ Αρ. καταλ. εγγρ. 306.

⁷¹⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 307.

⁷¹⁵ Πρόκειται για το υπ αριθ 64372/3827/19-07-1940 έγγραφο του Υπουργείου.

⁷¹⁶ Η πληροφορία προέρχεται από μεταγενέστερο έγγραφο του Εφόρου ενάμιση χρόνο αργότερα. Πρόκειται για το υπ αριθ 875/29-02-1940 έγγραφο του Εφόρου (αρ. καταλ. εγγρ. 308).

⁷¹⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 309.

⁷¹⁸ Για την Αρχαιολογική Υπηρεσία κατά το Μεσοπόλεμο βλ. Σακκά, 2002.

πρόχειρη επισκευή της στέγης με χρήματα των υπαλλήλων, ενώ τα εναέτια γλυπτά καλύφθηκαν με παλαιά τσουβάλια, προκειμένου να προστατευθούν⁷¹⁹.

Τα προβλήματα του Μουσείου, που ακόμα δεν είχαν επιλυθεί οριστικά, αναγκαστικά μετατέθηκαν στα επόμενα έτη. Και ακριβώς τότε, στο ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και μέσα στην Κατοχή, τη χειρότερη περίοδο στη νεώτερη ιστορία του έθνους, το Μουσείο της Ολυμπίας κλήθηκε να ανταποκριθεί, με μεγαλύτερη ευθύνη από ποτέ, στον κύριο ρόλο του, αυτόν της προστασίας και διάσωσης των αρχαιοτήτων.

Γ΄ Περίοδος: 1940-1950

Κατά την δεκαετία αυτή, η οποία σηματοδεύτηκε από τα γεγονότα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου, η ανάδειξη των αρχαιοτήτων αναπόφευκτα βρέθηκε σε δεύτερη μοίρα. Κατά το μεγαλύτερο μέρος της κύρια μέριμνα του κράτους, τόσο για την Ολυμπία, όσο και για τους υπόλοιπους αρχαιολογικούς χώρους, αποτέλεσε η προστασία τους. Το Μουσείο της Ολυμπίας, το οποίο παρέμεινε κλειστό για το κοινό, έπρεπε να ανταποκριθεί στη μεγάλη πρόκληση να διαφυλάξει παγκόσμιας ακτινοβολίας μνημεία, την στιγμή μάλιστα που συνέχιζε το ίδιο να αντιμετωπίζει κτηριακά προβλήματα. Πλέον, οι άσχημες εξελίξεις σε πολιτικό και πολεμικό επίπεδο και τα πενιχρά οικονομικά του κράτους είχαν δημιουργήσει άλλες προτεραιότητες, πολύ πιο πιεστικές, με συνέπεια, οι δυνατότητες να αντιμετωπιστούν τα δικά του ζητήματα, να είναι εξαιρετικά περιορισμένες.

Την δεκαετία αυτή στην Ολυμπία κυριάρχησε η προσωπικότητα του Ιωάννη Κοντή, ο οποίος υπηρέτησε έως το 1945 ως Επιμελητής και έως το 1947 ως Προϊστάμενος της Υπηρεσίας. Η αλληλογραφία της περιόδου παρουσιάζει ανάγλυφα το πλήθος των δυσκολιών που καλούνταν να αντιμετωπίσει η Αρχαιολογική Υπηρεσία, τη μεγάλη οικονομική δυσπραγία, τα ελάχιστα κονδύλια, την έλλειψη υλικών, αλλά και τον πληθωρισμό που αύξαινε συνεχώς τις τιμές.

Το 1940, παρά την επανεμφάνιση των ρηγμάτων, οι προηγούμενες, μεγάλης έκτασης επεμβάσεις στο κτήριο είχαν καταφέρει να το διατηρήσουν ασφαλές. Βεβαίως, εργασίες επισκευής ήταν επιβεβλημένες, όμως, το πρόβλημα του Μουσείου επικεντρωνόταν ακόμα στην κακή όψη που αυτό παρουσίαζε.

⁷¹⁹ Αυτή την πληροφορία λαμβάνουμε από μεταγενέστερο έγγραφο του νέου, τότε, Επιμελητή αρχαιοτήτων Ολυμπίας Ιωάννη Κοντή προς το Υπουργείο το 1940 (αρ. καταλ. εγγρ. 310).

Πέρα από την «οικτρή» εμφάνιση του κτηρίου, εξαιτίας των ρηγματώσεων⁷²⁰, το 1940 υπήρχαν κι άλλα ζητήματα. Το Μουσείο είχε γεμίσει. Εκτός από την κεντρική αίθουσα, καμία άλλη δεν ήταν κατάλληλη για έκθεση αρχαίων, ενώ, τόσο από άποψη αποθηκών, όσο και αιθουσών, το Μουσείο κρινόταν ανεπαρκέστατο. Σύμφωνα με τον Κοντή, καμία σκέψη για νέα έκθεση δεν μπορούσε να γίνει⁷²¹. Ο ίδιος, μάλιστα, πρότεινε την οικοδομή ενός νέου κτηρίου.

Την κακή εικόνα και διάφορες άλλες ελλείψεις⁷²² επισήμανε για μια ακόμα φορά και το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού, κάνοντας επίσης αναφορά στην εμφάνιση των φυλάκων, οι οποίοι παρουσίαζαν «ἐκδηλον πτωχείαν» που «κινεῖ τὸν οἶκτον τοῦ ἐπισκέπτου τῶν ἀρχαιοτήτων». Ένα ακόμα θέμα ήταν και η αντικατάσταση των επίπλων⁷²³, τη στιγμή, μάλιστα, που οι Γερμανοί πρόσφεραν δεκατρείς νέες προθήκες στο Μουσείο για την έκθεση των ευρημάτων που είχαν έρθει στο φως από το 1937 και εξής, με τις νέες γερμανικές ανασκαφές.

Πράγματι, παρά την κατάσταση του κτηρίου, την εποχή εκείνη έγιναν σημαντικές βελτιώσεις και αλλαγές στο εκθεσιακό πρόγραμμα του Μουσείου, με τη συνδρομή του τεχνίτη

⁷²⁰ Έγγραφο του Κοντή (αρ. καταλ. εγγρ. 183) προς τον Έφορο Φοίβο Σταυρόπουλο, σχετικά με πληροφορίες που είχαν ζητηθεί για το Μουσείο και το φυλακείο. Το Υπουργείο ζητούσε τη συγκέντρωση πληροφοριών για τα κτήρια της Αρχαιολογικής Περιφέρειάς του. Σύμφωνα με τη Σακκά, η συγκέντρωση των πληροφοριών αυτών αφορούσε σε μια γενικότερη προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της πολιτικής της Υπηρεσίας εκείνη την εποχή (Σακκά, 2002: 32,33). Ο Έφορος αποκαλούσε τον Κοντή «αγαπητό», ενώ στο τέλος υπέγραφε απλώς «Με συναδελφικούς χαιρετισμούς». Φαίνεται πως οι σχέσεις των δύο ανδρών ήταν μέχρι τότε φιλικές, κάτι που επρόκειτο σύντομα να αλλάξει.

⁷²¹ Το πρόβλημα χώρου του Μουσείου είχε γίνει εντονότερο λόγω των νέων γερμανικών ανασκαφών και των νέων ευρημάτων. Ενδεχομένως να είχε τεθεί θέμα νέας έκθεσης.

⁷²² Αρ. καταλ. εγγρ. 311. Επισημαίνονταν διάφορα θέματα, όπως η έλλειψη πινακίδας με το ωράριο, το άβαφο κοντάρι της σημαίας, η αναντιστοιχία σε κάποιους αριθμούς αντικειμένων, σε σχέση με τον οδηγό του Κυπαρίσση, η έλλειψη αριθμού σε κάποια εκθέματα, θέματα που προκαλούσαν άσχημη εικόνα στους επισκέπτες.

⁷²³ Αρ. καταλ. εγγρ. 312. Έγγραφο χειρόγραφο και δυσανάγνωστο. Ο Επιμελητής απαντούσε στο Υπουργείο για το θέμα των στολών των φυλάκων, πως, πράγματι, τα ενδύματα των «πτωχών τούτων οικογενειάρχων» ήταν παλαιά και φθαρμένα, αλλά πάντοτε καθαρά και κατά το δυνατόν, αξιοπρεπή. Ως προς την εικόνα που παρουσίαζε το γραφείο του, η περιγραφή του Επιμελητή είναι πραγματικά λυπηρή: Η επίπλωση ολόκληρη αποτελούνταν από μια παλαιά τραπεζαρία, την οποία κάλυπταν όσο μπορούσαν με χαρτί, για να μη φαίνονται οι δύο φθαρμένοι καναπέδες. Δεν υπήρχε ερμάριο για τα κλειδιά των προθηκών, τα οποία αντικανονικά, ο αρχιφύλακας ασφάλιζε εντός της ιματιοθήκης. Και η υπόλοιπη επίπλωση του Μουσείου βρισκόταν σε παρόμοια κατάσταση. Στο Μουσείο υπήρχε ένα μόνο κάθισμα, χωλό. Το τραπέζι του αρχιφύλακα ήταν χωλό επίσης, ενώ σε παρόμοια κατάσταση βρισκόταν η ιματιοθήκη και η θήκη των δελταρίων. Η κατάσταση αυτή, ενδεικτική της κακής οικονομικής κατάστασης της χώρας την περίοδο που είχε προηγηθεί, δεν αφορούσε μόνο την Ολυμπία (Σακκά, 2002: 13, άρθρο του Φιλαδέλφεια στο «Ελεύθερον Βήμα», το 1934, με τίτλο: Ἡ οἰκτρὰ κατάσταση τῶν Μουσείων μας).

Παναγιώτη Κορδάκη⁷²⁴. Τα εναέτια γλυπτά καθαρίστηκαν και συμπληρώθηκαν με νέα θραύσματα. Απομακρύνθηκαν οι κακές συμπληρώσεις των προηγούμενων χρόνων και έγινε σωστότερη διαρρύθμιση της θέσης τους. Με νέα θραύσματα συμπληρώθηκαν και οι μετόπες του ναού. Συγκολλήθηκε και εκτέθηκε το πήλινο σύμπλεγμα Δία και Γανυμήδη⁷²⁵, εκτέθηκε η ωραία εικονιστική κεφαλή νέου της αυτοκρατορικής οικογενείας των Αντωνίνων, ενώ συμπληρώθηκαν με τα νέα θραύσματα ο κορμός του Διός του τύπου της Δρέσδης, πολλές λεοντοκεφαλές του ναού του Διός και διάφορα αγάλματα, ρωμαϊκής εποχής.

Ως προς την κτηριακή κατάσταση του Μουσείου, τελικά στάλθηκε Νομομηχανικός, αλλά δεν ακολούθησε καμία άλλη ενέργεια εκ μέρους του Υπουργείου. Τον Σεπτέμβριο του 1940, νέα ρήγματα είχαν πλέον εμφανιστεί στις πλάγιες και την κεντρική αίθουσα του κτηρίου. Ο Επιμελητής προειδοποιούσε πως η πρόχειρη κάλυψη των εναετίων γλυπτών, που είχαν κάνει οι υπάλληλοι την προηγούμενη χρονιά, δεν επαρκούσε πλέον για την προστασία τους από τον χειμώνα, που ήταν προ των πυλών⁷²⁶.

Σε αυτή την κατάσταση βρήκε το Μουσείο της Ολυμπίας ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Τον Νοέμβριο του 1940 πραγματοποιήθηκε εκεί ένα πρωτόγνωρο και εξαιρετικά σημαντικό εγχείρημα για την ιστορία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, η απόκρυψη των αρχαιοτήτων. Για χρόνια, τα σημαντικά εκθέματα του Μουσείου έμελλε να καλυφθούν με σάκους άμμου, να εγκιβωτιστούν ή να μείνουν θαμμένα στη γη, ώστε να διασωθούν.

Χρήματα για τη συντήρηση του κτηρίου εκδόθηκαν το φθινόπωρο του 1940⁷²⁷, όμως δεν χρησιμοποιήθηκαν, καθώς εν όψει του χειμώνα καμία εργασία δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί. Πράγματι, από τότε και εξής, το Υπουργείο θα προσπαθούσε να ανταποκριθεί στα αιτήματα της Ολυμπίας για την έκδοση πιστώσεων, που ζητούνταν ήδη από

⁷²⁴ Κατόπιν αιτήματος του Γ.Α.Ι. (αρ. καταλ. εγγρ. 108 και 313).

⁷²⁵ Η κεφαλή του Διός είχε βρεθεί κατά τις παλαιές ανασκαφές. Το γλυπτό βρέθηκε τον Μάρτιο του 1939 (αρ. καταλ. εγγρ. 314). Η έκθεσή του, το 1940, έγινε χωρίς την κεφαλή του Γανυμήδη, η οποία βρέθηκε δύο χρόνια αργότερα, στις 7 Φεβρουαρίου 1942 (Πετράκος, 2013, I: 325).

⁷²⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 310.

⁷²⁷ Αρ.καταλ. εγγρ. 315. Η πληροφορία προέρχεται έμμεσα από επείγον τηλεγράφημα της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων προς τον Έφορο Φοίβο Σταυρόπουλο. Εξαιτίας της στράτευσης του Νομομηχανικού Καρακατσάνη, υπέρ του οποίου είχε εκδοθεί ένταλμα προπληρωμής ποσού 100.000 δρχ. για τη συντήρηση του Μουσείου, ο Έφορος καλούνταν να το αντικαταστήσει με αυτό του αρχιτέκτονα Μιλτιάδη Κουλούρη.

το 1938. Οι πιστώσεις αυτές, ωστόσο, τις περισσότερες φορές δεν θα χρησιμοποιούνταν, άλλοτε εξαιτίας καθυστερήσεων, άλλοτε λόγω γραφειοκρατίας⁷²⁸.

Στις αρχές του 1943, ο Κοντής ζήτησε⁷²⁹ εκ νέου 100.000 δρχ. Τον Οκτώβριο, η Διεύθυνση Αρχαιοτήτων⁷³⁰ τον κάλεσε να υπολογίσει και πάλι το κόστος της επισκευής της στέγης. Ο ειδικός τεχνίτης έκρινε⁷³¹ πως τα ξύλα, ειδικά της ανατολικής πλευράς, είχαν σαπίσει εντελώς, ενώ η οροφή σε κάποια σημεία είχε παρασυρθεί από τα όμβρια ύδατα. Τελικά, τον Δεκέμβριο εγκρίθηκε⁷³² πίστωση 8.500.000 δρχ. Ο Νομομηχανικός είχε εντολή⁷³³ να εκτελεστούν μόνον οι πιο απαραίτητες εργασίες. Η εξέλιξη του θέματος, ωστόσο, υπήρξε για μια ακόμα φορά απογοητευτική. Μόλις ένα μήνα αργότερα, στις αρχές Ιανουαρίου του 1944, το ποσό, εξαιτίας του τιμαρίθμου, κρινόταν τελείως ανεπαρκές⁷³⁴. Ο Κοντής αναγκάστηκε να λάβει την απόφαση να μην επιτρέψει την αποκάλυψη της στέγης, καθώς υπήρχε φόβος να μην ολοκληρωθεί η επισκευή και να μείνει η οροφή του κτηρίου απολύτως εκτεθειμένη. Έτσι, έληξε η περίοδος της Κατοχής για το Μουσείο της Ολυμπίας.

Στα χρόνια του Εμφυλίου

Το 1945 η κατάσταση στη χώρα ήταν τελείως διαφορετική. Οι δυνάμεις του Άξονα είχαν αποχωρήσει από την Ελλάδα. Η Ολυμπία, χάρη στον αγώνα όλου του προσωπικού, είχε καταφέρει να διαφυλάξει την ακεραιότητά της από τους κινδύνους του πολέμου και τις αυθαιρεσίες των δυνάμεων Κατοχής. Πλέον, αποτελούσε την έδρα ξεχωριστής Εφορείας, της 19^{ης} Αρχαιολογικής Περιφέρειας, με Προϊστάμενο τον Ιωάννη Κοντή. Η χώρα είχε εισέλθει σε

⁷²⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 316. Τον Ιανουάριο του 1942, ο Κοντής ζήτησε πίστωση 20.000 δρχ. (αρ. καταλ. εγγρ. 317). Το Υπουργείο εξέδωσε μεγαλύτερο ποσό, ύψους 50.000 δρχ. (αρ. καταλ. εγγρ. 318) για την επισκευή και συντήρηση όλου του κτηρίου, υπό την επίβλεψη του Νομομηχανικού Ηλείας, το ένταλμα όμως στάλθηκε σε λάθος Ταμείο (αρ. καταλ. εγγρ. 319). Δεν υπάρχουν πληροφορίες για το αν πραγματοποιήθηκαν εργασίες με τα χρήματα που είχαν εκδοθεί τον Φεβρουάριο του 1942, είναι ωστόσο βέβαιο πως το βασικό πρόβλημα της στέγης του κτηρίου δεν είχε επιλυθεί. Τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς, ο Κοντής ζήτησε και πάλι πίστωση (αρ. καταλ. εγγρ. 320) τουλάχιστον 40.000 δρχ., επισημαίνοντας πως οριστική επισκευή δεν μπορούσε να γίνει λόγω έλλειψης υλικών και των λοιπών στοιχειωδών. Στα τέλη του 1942 εκδόθηκε (αρ. καταλ. εγγρ. 321) τελικά νέα Υπουργική Απόφαση πίστωσης 50.000 δρχ. για την επισκευή της στέγης του Μουσείου, η οποία όμως τις τελευταίες ημέρες του χρόνου δεν προλάβαινε να γίνει εκτελεστή.

⁷²⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 316.

⁷³⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 322.

⁷³¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 323.

⁷³² Αρ. καταλ. εγγρ. 324.

⁷³³ Αρ. καταλ. εγγρ. 325.

⁷³⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 326. Πλέον, ο τιμάρημος είχε ανέβει τόσο πολύ, που δεν επαρκούσαν ούτε 100.000 δρχ.

μια νέα περίοδο της ιστορίας της, όχι όμως ειρήνης και ανάπτυξης, αλλά χάους και δυστυχίας. Ο Εμφύλιος θα την ταλάνιζε για χρόνια. Μαζί, θα συνέχιζε και η περιπέτεια των αρχαιοτήτων της, ακολουθώντας τη μοίρα του τόπου που τις γέννησε.

Παρά το γεγονός πως ο πόλεμος είχε τελειώσει, το Μουσείο της Ολυμπίας παρέμενε κλειστό για το κοινό, με τις αρχαιότητες του ακόμα σε απόκρυψη. Στο πλαίσιο της γενικότερης ανασυγκρότησης της χώρας, ειδικά προς το τέλος της δεκαετίας, καταβλήθηκαν προσπάθειες για τουριστική ανάκαμψη, η οποία περιλάμβανε και την αναδιοργάνωση σημαντικών αρχαιολογικών χώρων, μεταξύ των οποίων και η Ολυμπία.

Τον Ιανουάριο του 1945 εκδόθηκε νέα πίστωση 1.900.000 δρχ⁷³⁵ για την επισκευή της στέγης, ποσό και πάλι ανεπαρκές⁷³⁶. Ο Προϊστάμενος συνέχιζε να μην επιτρέπει την διάλυσή της, καθώς είχε τη βεβαιότητα πως αυτή θα έμενε ανοικτή εξαιτίας της εξάντλησης των χρημάτων. Νέα εξέταση, τον Ιούνιο, κατέδειξε πως ήταν εντελώς κατεστραμμένη στις πλάγιες πλευρές⁷³⁷, παρουσιάζοντας κίνδυνο να καταρρεύσει με τις πρώτες φθινοπωρινές βροχές. Αλλαγή, επίσης, χρειαζόταν η ξυλεία σε όλη την έκταση της οροφής. Δύο μήνες αργότερα καμία μέριμνα δεν είχε ληφθεί⁷³⁸, ενώ τα αρχαία δεν μπορούσαν να μετακινηθούν, λόγω έλλειψης χώρου.

Η γενικότερη κατάσταση της χώρας και η οικονομική δυσπραγία μπορούν να δικαιολογήσουν ως ένα βαθμό την αναβλητικότητα που επέδειξε το Υπουργείο. Υπήρχαν όμως και ευθύνες, που βάρυναν το Υπουργείο και ειδικότερα τη Διεύθυνσ Τεχνικών Υπηρεσιών.

Ενώ η γραφειοκρατία συνεχιζόταν⁷³⁹, το τηλεγράφημα⁷⁴⁰ του Κοντή στις 19 Οκτωβρίου 1945 δεν άφηνε περιθώρια για άλλη αναβολή: «Ανατολική πτέρυξ Μουσείου Όλυμπίας έπλημμύρισε. Διατάξατε επίσπευσιν έπισκευής». Τον Νοέμβριο⁷⁴¹ στάλθηκε Μηχανικός από το Υπουργείο, ο οποίος πρότεινε να χρησιμοποιήσει μεγάλο μέρος της ξυλείας των ικριωμάτων, που είχαν χρησιμοποιηθεί για την κάλυψη των αετωμάτων και ήταν πλέον άχρηστα⁷⁴². Εν τω μεταξύ, τα νερά της βροχής έρρεαν πάνω στα εναέτια και τα άλλα γλυπτά,

⁷³⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 327.

⁷³⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 328.

⁷³⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 329.

⁷³⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 330.

⁷³⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 331.

⁷⁴⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 332.

⁷⁴¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 333.

⁷⁴² Η έγκριση του Υπουργείου σε επανειλημμένα έγγραφα του προϊστάμενου για άδεια χρήσης της ξυλείας των ικριωμάτων, στάλθηκε τελικά τον Φεβρουάριο του 1946 (αρ. καταλ. εγγρ. 334). Όπως

ενώ στην ανατολική πτέρυγα, στις αποθήκες των επιγραφών και των πηλίνων, είχε πέσει μέρος της οροφής⁷⁴³. Το 1946, διάφορα, γραφειοκρατικής φύσεως, προβλήματα είχαν και πάλι ως αποτέλεσμα να μην εκτελεστεί καμία εργασία στο Μουσείο⁷⁴⁴. Στις αρχές Σεπτεμβρίου εκδόθηκε το ποσό των 20.000.000 δρχ.⁷⁴⁵. Μετά από νέες καθυστερήσεις⁷⁴⁶ οι εργασίες ξεκίνησαν τελικά το 1947 (εικ. 93).

93

93. Απόσπασμα της εφημερίδας «Νεολόγος» Πατρών το 1946 σχετικά με την κατάσταση του Μουσείου της Ολυμπίας (Δρουβιώτης, 2016: 256).

προκύπτει όμως από μεταγενέστερο έγγραφο, τα ικρίωματα δεν απομακρύνθηκαν (αρ. καταλ. εγγρ. 335), ενώ τελικά χρειάστηκε να αγοραστεί ξυλεία (αρ. καταλ. εγγρ. 336).

⁷⁴³ Αρ. καταλ. εγγρ. 337.

⁷⁴⁴ Τον Ιανουάριο του 1946 εγκρίθηκε πίστωση 1.900.000 δρχ. (αρ. καταλ. εγγρ. 327). Το ένταλμα όμως στάλθηκε και πάλι σε λάθος ταμείο, ενώ καθυστέρησε και ο προϋπολογισμός να φθάσει στο Νομομηχανικό (αρ. καταλ. εγγρ. 338). Λίγο αργότερα, οι πιστώσεις κρίνονταν και πάλι ανεπαρκείς (αρ. καταλ. εγγρ. 336).

⁷⁴⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 339.

⁷⁴⁶ Εκ παραδρομής η απόφαση εστάλη και πάλι στο Ταμείο Ολυμπίας αντί για το Ταμείο Ηλείας (αρ. καταλ. εγγρ. 340, 341, 342). Στο Ταμείο Πύργου παρέμεινε επίσης για μεγάλο διάστημα, εξαιτίας μεγάλης κακοκαιρίας (αρ. καταλ. εγγρ. 343). Το θέμα είχε απασχολήσει και τον Τύπο. Στην εφημερίδα «Νεολόγος» Πατρών, στις 8 Δεκεμβρίου 1946, άρθρο με τίτλο «Απειλείται κατάρρευσις Μουσείου Αρχαίας Ολυμπίας», ανέφερε μεταξύ άλλων: «Λίαν άνησυχαστικά, όμως πληροφορίες έλήφθησαν διά τό κτίριον εις τό όποϊον φυλάσσονται τά ιστορικά αύτά κειμήλια, καί τό όποϊον κινδυνεύει νά καταρρεύσῃ, συνεπεία εισροῆς έν αύτῷ τῶν όμβρύων υδάτων. Κατόπιν επανειλημμένων διαβημάτων, έχορηγήθη υπό τοῦ άρμοδίου ύπουργείου μία πίστωσις διά τήν άναστήλωσιν τῶν άγαλμάτων και ένέργειαν ώρισμένων έργων, πλήν όμως ή πίστωσις αύτη περιπλανάται, άποσταλείσα κατά λάθος εις τήν έπαρχίαν Όλυμπίας. Η μεταφορά τῆς πιστώσεως εκείθεν, άγνωστον πότε θά πραγματοποιηθῇ». (Το απόσπασμα της εφημερίδας σε άρθρο του Νικολάου Σ Δρουβιώτη με τίτλο: Γερμανικές όβίδες έναντίον τοῦ Άλφειοῦ ποταμοῦ, στην «Ηλειακή Πρωτοχρονιά», 16, σ.256).

Ήδη από το 1946, παράλληλα με τον Εμφύλιο, είχαν αρχίσει να γίνονται προσπάθειες για αναδιοργάνωση της Υπηρεσίας και των αρχαιοτήτων της. Εκείνη τη χρονιά το Υπουργείο ζήτησε με εγκύκλιό του προς όλους τους Εφόρους και Επιμελητές την αποστολή πινάκων με τα μνημεία, που είχαν άμεση ανάγκη συντήρησης⁷⁴⁷. Ένα χρόνο αργότερα τέθηκε θέμα επαναλειτουργίας του Μουσείου της Ολυμπίας από τη Γενική Γραμματεία Τουρισμού⁷⁴⁸. Ο Κοντής επισήμανε⁷⁴⁹ στο Υπουργείο τις εκκρεμότητες του Μουσείου, οι οποίες περιλάμβαναν εκτός από την επισκευή και την επανέκθεση των αρχαιοτήτων, την πρόσληψη φυλακτικού προσωπικού, στην οποία ο ίδιος έδινε ιδιαίτερη σημασία.

Τον Μάρτιο του 1947, η Διεύθυνση Αρχαιοτήτων έδωσε εντολή⁷⁵⁰ στον αρχιτεχνίτη των Μουσείων Γεώργιο Κοντογεώργη να αναλάβει την εκτέλεση των έργων επανέκθεσης, με βάση τις οδηγίες του προϊστάμενου. Δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες⁷⁵¹, φαίνεται όμως πως το έργο που επιτελέστηκε περιορίστηκε στην εξασφάλιση και προστασία των γλυπτών, κυρίως των αετωματικών, με σκοπό τη λειτουργία τμήματος του Μουσείου⁷⁵².

Παράλληλα, προχωρούσαν και τα έργα της επισκευής του κτηρίου, αν και με καθυστερήσεις⁷⁵³. Η ανάθεσή τους δόθηκε σε πεπειραμένο Μηχανικό, τον τέως Επιθεωρητή Δημοσίων Έργων και εργολάβο Κωνσταντίνο Ψυχάλινο, ο οποίος είχε και στο παρελθόν εργαστεί στο Μουσείο⁷⁵⁴. Τις εργασίες, που εκτελούνταν υπό την επίβλεψη του Νομομηχανικού, παρακολουθούσε ο Αρχιφύλακας του Μουσείου Νικόλαος Χαρδαβέλλας, ο οποίος ενημέρωνε τον Προϊστάμενο στην Πάτρα. Το Μουσείο⁷⁵⁵ ενισχύθηκε με φύλαξη από χωροφύλακες, ώστε να μην είναι δυνατή η προσέγγιση οποιουδήποτε μετά τη δύση του ηλίου. Ήταν λογικό να φοβάται ο Κοντής για την ασφάλειά του, ειδικά κατά τη διάρκεια των έργων, όπου θα ήταν πολύ πιο ευάλωτο και ειδικά σε μια περίοδο γενικότερων ταραχών και

⁷⁴⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 344.

⁷⁴⁸ Η επαναλειτουργία του Μουσείου γινόταν στο πλαίσιο της προσπάθειας για δημιουργία μικρής τουριστικής κίνησης σε χώρους, μεταξύ των οποίων και η Ολυμπία, με σκοπό την ανάπτυξη του τουρισμού στη χώρα (αρ. καταλ. εγγρ. 282 και 345).

⁷⁴⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 343.

⁷⁵⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 346.

⁷⁵¹ Μικρή εικόνα για το είδος της συντήρησης στα αετωματικά γλυπτά δίνει επείγον τηλεγράφημα του προϊσταμένου Νικολάου Ζαφειρόπουλου προς τον Διευθυντή του Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών. Σε αυτό αναφερόταν πως ο τεχνίτης θα έπρεπε να έχει μαζί του δύο κουτιά μαρμαρόκολλα, τεμάχια ορειχάλκινων συνδέσμων για την αντικατάσταση των αποκολληθέντων κομματιών των αγαλμάτων και ό,τι άλλο χρειαζόταν για την εργασία αυτή (αρ. καταλ. εγγρ. 347).

⁷⁵² Πετράκος, 2013, I: 408.

⁷⁵³ Αρ. καταλ. εγγρ. 348.

⁷⁵⁴ Είχε ερωτηθεί η Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών για το κατά πόσο υπήρχε κώλυμα για την ανάθεση του έργου στον συγκεκριμένο μηχανικό. (αρ. καταλ. εγγρ. 349).

⁷⁵⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 350.

ανασφάλειας. Το καλοκαίρι, όμως, λόγω έλλειψης πιστώσεων, οι εργασίες διεκόπησαν, αφήνοντας το κτήριο μισοτελειωμένο⁷⁵⁶.

Αποτέλεσμα ήταν να παρουσιάσει και πάλι πρόβλημα η στέγη, τον Ιανουάριο του 1948⁷⁵⁷. Η Διεύθυνση Αρχαιοτήτων δεν έλαβε άμεσα μέτρα για τη συνέχιση του έργου⁷⁵⁸. Η διακοπή αυτή ενδεχομένως σχετιζόταν με μια γενικότερη απόφαση του Υπουργείου να αντιμετωπίσει συνολικά, σε όλη την επικράτεια, το ζήτημα της επισκευής των Μουσείων. Με εγκύκλιο, που απέστειλε τον Οκτώβριο του 1948 σε όλους τους Εφόρους και Επιμελητές⁷⁵⁹, ζητούσε τη σύνταξη προϋπολογισμών για τη γενική επισκευή ή συμπλήρωση των κτηρίων που χρησιμοποιούνταν ως Μουσεία ή Συλλογές.

Η Εφορεία στην Ολυμπία απευθύνθηκε στον Νομομηχανικό Ηλείας Γ. Σακελλαράκη⁷⁶⁰, ο οποίος δεν μπόρεσε να μεταβεί στην Ολυμπία εξαιτίας της κατάστασης που επικρατούσε εκείνη την εποχή λόγω του Εμφυλίου. Η απάντησή του αποτελεί μαρτυρία, η οποία αποτυπώνει με τον πιο άμεσο τρόπο την εξαιρετικά δύσκολη κατάσταση που επικρατούσε την εποχή εκείνη στην περιοχή: «λόγω τῆς ἀνωμάλου καταστάσεως ἣτις ἐπικρατεῖ εἰς ὕπαιθρον ἐκ τοῦ συμμοριτισμοῦ ἀδυνατούμεν νὰ ἐπισκεφθῶμεν τό Μουσεῖο τῆς Ἀρχαίας Ὀλυμπίας πρὸς λήψιν στοιχείων διὰ τὴν σύνταξιν προϋπολογισμοῦ ἀπαιτουμένης δαπάνης διὰ τὴν ἐπισκευὴν του».

Το 1948 κύλησε χωρίς καμία ενέργεια, με τα προβλήματα να συνεχίζονται. Την Άνοιξη του 1949 η στέγη συνέχιζε να στάζει σε διάφορα σημεία⁷⁶¹. Τον Μάιο, ο Ζαφειρόπουλος, θορυβημένος, απέστειλε έγγραφο προς το Υπουργείο, ζητώντας την αποστολή ειδικού τεχνίτη για τα αετώματα, καθώς, όπως ανέφερε, οι δοκοί που τα υποστήριζαν, είχαν σαπίσει, ενώ οι σιδερένιοι σύνδεσμοί τους, είχαν οξειδωθεί⁷⁶². Πρόσθετε

⁷⁵⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 351. Κάποιες εργασίες, ίσως μικρής έκτασης, φαίνεται πως πραγματοποιήθηκαν τον Οκτώβριο και Νοέμβριο του 1947 (αρ. καταλ. εγγρ. 352, 353 και 354).

⁷⁵⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 351.

⁷⁵⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 355. Επρόκειτο για τη μηνιαία αναφορά του φύλακα Ηρακλή Λαμπρόπουλου, ο οποίος αντικαθιστούσε τον αρχιφύλακα, προς τον προϊστάμενο της Εφορείας, στην Πάτρα.

⁷⁵⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 356.

⁷⁶⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 357. Βλ. σχετικά υποσημ. 1344.

⁷⁶¹ Όμως, και το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών, ή Παράρτημα του Μουσείου, όπως ονομαζόταν τότε, είχε ανάγκη επισκευής (αρ. καταλ. εγγρ. 358 και 359). Για τη ριζική επισκευή της στέγης του Παραρτήματος του Μουσείου (όπως ονομάζονταν, πλέον, οι αποθήκες του γερμανικού Οικήματος των ανασκαφών) απαιτούνταν δαπάνη 3.000. 000 δρχ. (αρ. καταλ. εγγρ. 360). Ειδικά η επισκευή της αποθήκης των χάλκινων αντικειμένων, ήταν επείγουσα, όμως εξαιτίας της έλλειψης πιστώσεων, αυτό δεν έγινε, τουλάχιστον έως το 1950 (αρ. καταλ. εγγρ. 361).

⁷⁶² Αρ. καταλ. εγγρ. 335.

δε πως, σύμφωνα με τον Άγγλο αρχαιολόγο Jeltmann, το ξύλο τους είχε προσβληθεί από ασθένεια, που θα μπορούσε να προσβάλλει ανεπανόρθωτα τα γλυπτά.

Η ανησυχητική εικόνα που παρουσίαζε ο προϊστάμενος, έκανε το Υπουργείο να αντιδράσει άμεσα. Στάλθηκε⁷⁶³ επειγόντως στην Ολυμπία ο μουσειακός καλλιτέχνης Ανδρέας Παναγιωτάκης, για την υποστήριξη των αετωμάτων⁷⁶⁴. Τελικά, όπως αποδείχθηκε, δεν υπήρχε κίνδυνος, καθώς τα αετώματα ήταν ασφαλή και οι δοκοί που τα στήριζαν στέρεες. Έτσι, πραγματοποιήθηκαν μόνο μικρές επεμβάσεις, αισθητικής κυρίως φύσεως⁷⁶⁵.

Νέα πίστωση, ύψους 25.000.000 δρχ., εκδόθηκε τον Μάιο του 1949⁷⁶⁶. Εργολάβος ήταν και πάλι ο έμπειρος Μηχανικός Κωνσταντίνος Ψυχαλίνος⁷⁶⁷. Μετά από αυτοψία εξέφρασε στη Διεύθυνση Τεχνικών υπηρεσιών τη γνώμη πως για την κατάσταση του κτηρίου, η οποία είχε επιδεινωθεί περισσότερο εν τω μεταξύ⁷⁶⁸, ευθυνόταν η απόφραξη του αγωγού αποστράγγισης, που είχε κατασκευαστεί το 1914 από τον ίδιο. Κατόπιν αυτού, οι εργασίες ξεκίνησαν στις αρχές Ιουνίου με την εκτέλεση αποστραγγιστικών έργων. Για μια ακόμα φορά όμως διεκόπησαν και αιτία ήταν η μη χορήγηση των απαιτούμενων πιστώσεων⁷⁶⁹.

Εκτός από τις επισκευές, που συνεχώς είχε ανάγκη το κτήριο, σοβαρό θέμα συνέχιζε να αποτελεί και η συσσώρευση αρχαίων, ιδίως στις μικρές αίθουσες⁷⁷⁰. Ζήτημα είχε επίσης

⁷⁶³ Αρ. καταλ. εγγρ. 362.

⁷⁶⁴ Για τη στερέωσή τους, εκδόθηκε ένταλμα προπληρωμής ύψους 1.500.000 δρχ. (αρ. καταλ. εγγρ. 363).

⁷⁶⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 364. Ως προς τα εναέτια γλυπτά του ναού του Διός είχε εξακριβωθεί πως δεν υπήρχε κίνδυνος για τη στήριξή τους, αφ' ενός διότι οι δοκοί διατηρούνταν στέρεες, αφ' ετέρου διότι το βάρος τους μεταβιβαζόταν μέσω των σιδερένιων συνδέσμων στους τοίχους. Έτσι, έγινε αντικατάσταση μόνο της δοκού του Οινομάου, που είχε υποστεί σχετική φθορά. Για να μη δημιουργείται κακή εντύπωση από τη διαβρωμένη επιφάνεια, είχε γίνει επένδυσή τους με ξύλο «κόντρα πλακέ» και ελαιοχρωματισμός. Είχαν, επίσης, καθαριστεί από τις οξειδώσεις και ελαιοχρωματιστεί όλοι οι σιδερένιοι σύνδεσμοι.

⁷⁶⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 365. Λόγω του πείγοντος χαρακτήρα, θα γινόταν είτε απολογιστικώς, είτε δια προχείρου διαγωνισμού. Το ένταλμα είχε τρίμηνη προθεσμία απόδοσης λογαριασμού και είχε εκδοθεί στο όνομα του Νομομηχανικού Ηλείας.

⁷⁶⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 366.

⁷⁶⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 271. Ανέφερε προς το Υπουργείο πως είχαν επανεμφανιστεί φαινόμενα που υπήρχαν προ του 1914 στο Μουσείο, όταν κατασκευάστηκε ο αγωγός αποστράγγισης, από τον ίδιο, ως εργολάβο, στην αυλή του Μουσείου: Αυτά, συνίσταντο στην ανύψωση των πλακών του δαπέδου, σε εμφάνιση μεγάλης υγρασίας και μούχλας στους τοίχους της βόρειας πλευράς, σε κατάρρευση των κονιαμάτων και σε ρήγμα στην κορωνίδα της ΒΑ πλευράς του Μουσείου. Αυτά, δεν υπήρχαν δύο χρόνια πριν, όταν επισκεύαζε τη στέγη του κτηρίου. Η αναφορά του ήταν ίσως επιβεβλημένη, καθώς για τα πρόσφατα έργα, ο προϊστάμενος της Εφορείας θεωρούσε πως ίσως οφείλονταν σε κακοτεχνία.

⁷⁶⁹ Η πληροφορία αυτή δίνεται αργότερα, σε έγγραφο του προϊστάμενου προς το Υπουργείο (βλ. αρ. καταλ. εγγρ. 367).

⁷⁷⁰ Οι πληροφορίες για τα έργα που υπολείπονταν, αλλά και όσα είχαν ήδη εκτελεστεί προέρχεται από έγγραφο του Ζαφειρόπουλου προς το Υπουργείο, το Μάρτιο του 1950 (αρ. καταλ. εγγρ. 367).

προκύπτει, από τη Γενική Γραμματεία Τουρισμού, σχετικά με την ανάδειξη του Ερμή. Το γλυπτό, που ακόμα βρισκόταν θαμμένο, αποτελούσε ίσως το πιο προβεβλημένο έργο της Ολυμπίας. Σε μια εποχή που το κράτος προσπαθούσε να ανασυγκροτηθεί, δίνοντας βαρύτητα στην τουριστική ανάπτυξη, το ζήτημα της επανέκθεσής του είχε έλθει πάλι στο προσκήνιο. Το κόστος υπολογιζόταν σε 150.000.000 δρχ. Δεν είναι ακριβώς γνωστές οι προτάσεις που είχαν τεθεί για την επανέκθεση του γλυπτού, φαίνεται όμως πως είχε γίνει η σκέψη να προηγηθεί η ανάδειξή του, ανεξάρτητα από το υπόλοιπο Μουσείο⁷⁷¹. Ο προϊστάμενος της Εφορείας ήταν αρνητικός σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Την εποχή εκείνη, δυνατότητα έκδοσης πιστώσεων υπήρχε μέσω του Σχεδίου Ανασυγκρότησης. Ο Ζαφειρόπουλος, ο οποίος φοβόταν πως οι πιστώσεις αυτές διατίθεντο στο πλαίσιο της τουριστικής ανάπτυξης και όχι με βάση αρχαιολογικά ή επιστημονικά κριτήρια, πίστευε, πως η επίλυση του ζητήματος του Ερμή ενδεχομένως να στερούσε από το Μουσείο τη δυνατότητα επισκευής του, αφού δεν θα συνηγορούσαν πλέον τουριστικοί λόγοι⁷⁷².

Η πρόταση αυτή για τον Ερμή αποτελεί μια ακόμα χαρακτηριστική περίπτωση του πώς ζητήματα διαχείρισης και ανάδειξης ενός και μόνον έργου, στην προκειμένη περίπτωση, μπορούσαν να επηρεάσουν και να επηρεαστούν από πολλές διαφορετικές παραμέτρους, στο πλαίσιο μιας γενικότερης πολιτικής του κράτους, όχι όμως σχετικής με τις αρχαιότητες, αλλά με ευρύτερα θέματα οικονομίας και ανάπτυξης⁷⁷³.

Κάπως έτσι, έφτασε και ο χειμώνας του 1950 και μαζί του και οι βροχές⁷⁷⁴. Η υπηρεσία στην Ολυμπία δεν σταμάτησε ποτέ να ενημερώνει το Υπουργείο για την κατάσταση του κτηρίου⁷⁷⁵. Τελικά νέες πιστώσεις, ύψους 18.000.000 δρχ.⁷⁷⁶, εκδόθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1950, πιθανότατα στο πλαίσιο του Σχεδίου Μάρσαλ⁷⁷⁷. Οι εργασίες ξεκίνησαν τον

⁷⁷¹ Η πρόταση της Γενικής Γραμματείας Τουρισμού δεν είναι γνωστή. Η πληροφορία βασίζεται στην απάντηση του προϊστάμενου της Εφορείας Ζαφειρόπουλου (αρ. καταλ. εγγρ. 367).

⁷⁷² Τελικά, Επιτροπή για την εκταφή του Ερμή συστάθηκε το Δεκέμβριο του 1950 (αρ. καταλ. εγγρ. 282 και 368). Για το θέμα βλ. επίσης «Η ανάδειξη των αρχαιοτήτων και η τουριστική ανάπτυξη της Ολυμπίας».

⁷⁷³ Βλ. κεφάλαιο «Η ανάδειξη των αρχαιοτήτων και η τουριστική ανάπτυξη της Ολυμπίας».

⁷⁷⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 361.

⁷⁷⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 369 και 367.

⁷⁷⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 370.

⁷⁷⁷ Σε αυτό συνηγορεί η αναφορά του Ζαφειρόπουλου λίγο νωρίτερα, με την οποία συνδεόταν η έκθεση του Ερμή με το Σχέδιο Ανασυγκρότησης. Την ίδια άλλωστε περίοδο, η οικοδομική ανασυγκρότηση του Εθνικού Μουσείου των Αθηνών είχε εκτελεστεί με πιστώσεις του Σχεδίου Μάρσαλ (Πετράκος, 2013, τ. Ι :414).

Νοέμβριο⁷⁷⁸. Έκθεση του αρχιτέκτονα Σ. Λέγγερη⁷⁷⁹ φανερώνει πως αποτελεσματική και οριστική αντιμετώπιση του προβλήματος του Μουσείου δεν ήταν ούτε τότε εφικτή: «Τό Μουσείον ἔχει ἀνάγκην πολλῶν ἐπισκευῶν καί χρήζει γενικῆς ἀνακαινίσεως πλὴν ὁμως διὰ τοῦ διατιθεμένου πρὸς τό παρόν ποσοῦ τῶν 18 ἑκατομ. δραχμῶν ἢ ἑκτασις τῶν ἐπισκευῶν κατ' ἀνάγκην θά περιορισθῇ εἰς ὠρισμένα μόνον σημεῖα πρὸς ἄρσιν στοιχειωδῶς τῆς οἰκτρᾶς εἰκόνος καί ἐντυπώσεως ἣν παρέχει το Μουσείον εἰς πάντα ἐπισκεπτόμενον τοῦτο».

Τα σοβαρά και δυσεπίλυτα προβλήματα συντήρησης και αποκατάστασης του Σύγγρειου, είχαν από παλιά οδηγήσει σε προτάσεις για ίδρυση νέου Μουσείου. Στα προβλήματα αυτά είχαν προστεθεί πλέον η στενότητα χώρου, ειδικά μετά την έναρξη των νέων ανασκαφών, η ανάγκη επανέκθεσης των αρχαιοτήτων, μετά από χρόνια απόκρυψης και οι φθορές από τους μεγάλους σεισμούς του 1953⁷⁸⁰. Όλα αυτά καθιστούσαν πλέον τη δημιουργία ενός Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου στην Ολυμπία, επιτακτική.

Στο πλαίσιο της γενικότερης περιόδου ανασυγκρότησης των Μουσείων σε όλη την Ελλάδα μετά τον πόλεμο⁷⁸¹, οι εργασίες για την κατασκευή του Νέου Μουσείου ξεκίνησαν στα τέλη της δεκαετίας του 1950. Το νέο κτήριο, λίγα μέτρα βορείως του αρχαιολογικού χώρου και σε μικρή απόσταση από το Παλαιό πλέον Μουσείο της Ολυμπίας, κατασκευάστηκε σε σχέδιο του αρχιτέκτονα Πάτροκλου Καραντινού⁷⁸². Σύγχρονο, λιτό και αρκετά ευρύχωρο, ακολουθώντας τη διάταξη του Σύγγρειου, έδινε τη δυνατότητα να εκτεθούν πολλές σημαντικές αρχαιότητες, που μέχρι τότε εξαιτίας της έλλειψης χώρου φυλάσσονταν στις αποθήκες. Μέχρι το 1968 οι κυριότερες οικοδομικές εργασίες είχαν ολοκληρωθεί. Οι αρχαιότητες μεταφέρονταν σταδιακά από το Παλαιό Μουσείο, το οποίο παρέμενε επισκέψιμο μέχρι και το 1982⁷⁸³. Σταδιακά, το Σύγγρειο παραχωρούσε τη θέση του στο Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας, το οποίο άρχισε να καταλαμβάνει τη δική του θέση στη σύγχρονη ιστορία του τόπου⁷⁸⁴.

Οι πύλες του άνοιξαν για πρώτη φορά στο κοινό το 1972, παρουσιάζοντας μια εξαιρετική έκθεση των θησαυρών του Ιερού, κατά θεματική και χρονολογική σειρά⁷⁸⁵. Χάρη

⁷⁷⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 371.

⁷⁷⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 372.

⁷⁸⁰ Χατζή, 2008: 30, Λεβεντούρη, 2016: 96

⁷⁸¹ Κόκκου, 1977: 4.

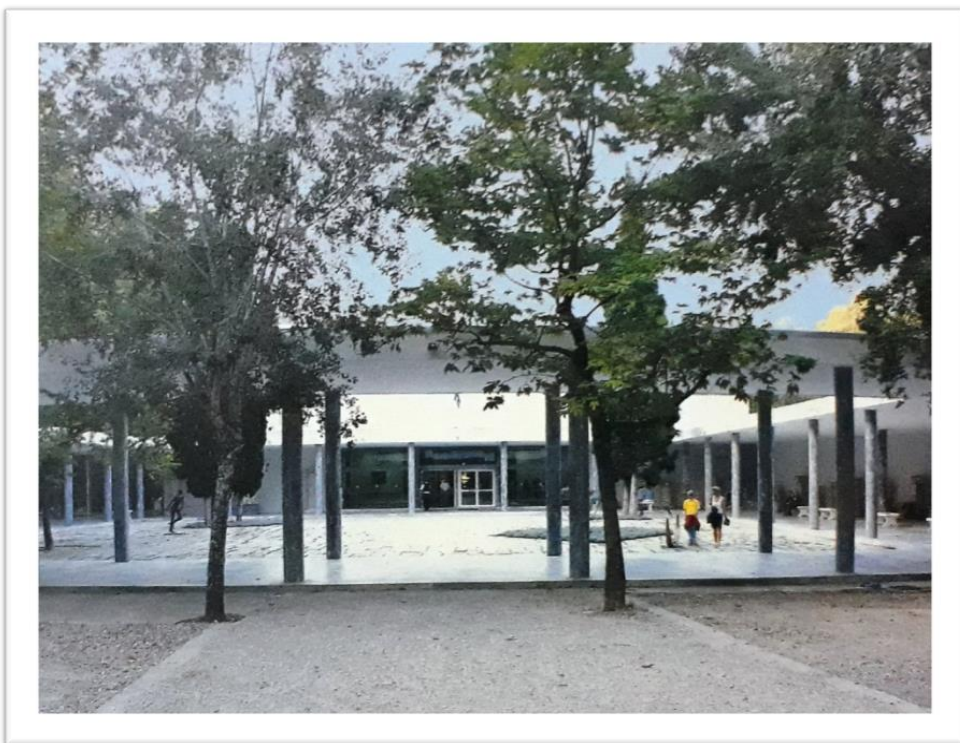
⁷⁸² Χατζή, 2008: 30.

⁷⁸³ Λεβεντούρη, 2016: 96.

⁷⁸⁴ Χατζή, 2008: 31.

⁷⁸⁵ Για το Νέο Μουσείο Ολυμπίας και το έργο που πραγματοποιήθηκε βλ. Γιαλούρης, Ν. 1973. «Το Νέον Μουσείον Ολυμπίας», *ΑΑΑ*, VI, I, 55 και εξής.

στη συντονισμένη προσπάθεια πλήθους αρχαιολόγων, συντηρητών και τεχνιτών κάθε ειδικότητας, με επικεφαλής τον τότε Έφορο Νικόλαο Γιαλούρη, επιτελέστηκε ένα πολύ μεγάλο και σημαντικό έργο, που περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, τη συντήρηση και συμπλήρωση πλήθους ευρημάτων κάθε είδους και υλικού, την καταλογογράφησης του, την ταξινόμηση και οργάνωσή του στις αποθήκες. Στο Σύγγρειον παρέμειναν για κάποια χρόνια το άγαλμα του Ερμή, τα γλυπτά του ναού του Διός και η Νίκη του Παιωνίου. Η επανέκθεσή τους πραγματοποιήθηκε το 1975, το 1982 και το 1994, αντίστοιχα, υπό την επίβλεψη του Νικολάου Γιαλούρη και του γλύπτη Στέλιου Τριάντη⁷⁸⁶ (εικ. 94-96).

94

94. Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας. (Αραπογιάννη, 2008: 770).

⁷⁸⁶ Χατζή, 2008: 31-32.

95

95. Το ανακαινισμένο, πλέον, Σύγγρειον, το οποίο σήμερα λειτουργεί ως Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας (Αραπογιάννη, 2008: 199).

96

96. Εργασίες επανέκθεσης στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας. Στη φωτογραφία ο γλύπτης Στέλιος Τριάντης, που είχε την επιμέλεια των εργασιών, με το νεαρό τότε συντηρητή Παναγιώτη Καλπάκο (Προσωπικό αρχείο Παναγιώτη Καλπάκου).

Η ιστορία του Παλαιού Μουσείου της Ολυμπίας όμως, αναπόσπαστου κομματιού της ιστορίας του τόπου, δεν επρόκειτο να σταματήσει με την ίδρυση του Νέου Μουσείου. Αν και

παρέμεινε για χρόνια ανεκμετάλλευτο, από το 2004 και μετά, στο πλαίσιο της ανάληψης των Ολυμπιακών Αγώνων από την Ελλάδα, γνωρίζει μια νέα εποχή λειτουργίας. Ευρείας έκτασης εργασίες ανακατασκευής εκτελέστηκαν στο κτήριο, το οποίο μετονομάστηκε σε «Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας», φιλοξενώντας αρχαιότητες από την Ολυμπία αλλά και την υπόλοιπη Ελλάδα, που σχετίζονται με τους Ολυμπιακούς και τους άλλους Πανελλήνιους αγώνες⁷⁸⁷. Έκτοτε, συνεχίζει τη λειτουργία του δεχόμενο καθημερινά επισκέπτες από όλο τον κόσμο.

Το Σύγγρειον όχι μόνο συνεχίζει να επιτελεί τον σκοπό για τον οποίο κατασκευάστηκε, για πάνω από έναν αιώνα, αλλά πρωτοπορεί στον χώρο του, εισάγοντας τις αρχαιότητες της Ολυμπίας σε μια νέα, σύγχρονη εποχή, την εποχή της ψηφιοποίησης. Η ψηφιακή έκθεση, που φιλοξενείται από τον Μάρτιο του 2008 στα υπόγειά του, ενισχύει τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα του⁷⁸⁸ και αποδεικνύει τη δυναμική του Μουσείου να εξελίσσεται και να μη μένει απλό μνημείο και σύμβολο του παρελθόντος, αλλά ζωντανός οργανισμός.

Μαζί με αυτό, τα άλλα δύο Μουσεία της Ολυμπίας, το Νέο Αρχαιολογικό και το Μουσείο της Ιστορίας των Ανασκαφών της Ολυμπίας, αποτελούν ενιαία ενότητα, και υπηρετούν τον σκοπό τους με σεβασμό στον επισκέπτη και, πάνω απ' όλα, με αγάπη και φροντίδα για τις αρχαιότητες.

Ειδικά για όσους ζουν στην περιοχή, το Σύγγρειον δεν θα πάψει ποτέ να αντιπροσωπεύει ένα κομμάτι από το παρελθόν του τόπου τους, αλλά και της ίδιας της ζωής τους. Το νεοκλασικό κτήριο, απaráμιλλης ομορφιάς, δεσπόζει για σχεδόν ενάμιση αιώνα στην Ολυμπία, παραμένοντας σύμβολο για την περιοχή. Καταφέρνει δε να ενώσει με μοναδικό τρόπο το παρελθόν με το παρόν, την Άλτη με το σύγχρονο οικισμό, τη ρομαντική εποχή της αρχαιολογίας με την τεχνολογική πρωτοπορία του 21^{ου} αιώνα. Κομμάτι και το ίδιο της νεώτερης ιστορίας του τόπου, παραμένει αναπόσπαστα δεμένο με την ιστορία των ανασκαφών, την προστασία και ανάδειξη μοναδικών έργων, τις μεγάλες στιγμές και συγκινήσεις της αρχαιολογικής επιστήμης, τις σπουδαίες μορφές ξένων και Ελλήνων επιστημόνων που το υπηρέτησαν, αλλά και τους απλούς ανθρώπους που εργάστηκαν και συνεχίζουν να εργάζονται σε αυτό.

⁷⁸⁷ Χατζή, 2008: 33, Αραπογιάννη, 2006: 137-141.

⁷⁸⁸ Χατζή, 2008: 33, Λεβεντούρη, 2016: 99.

Κεφάλαιο 3^ο

Ο αρχαιολογικός χώρος της Ολυμπίας. Προστασία της Άλτεως και του ευρύτερου φυσικού της περιβάλλοντος

«Ανάμεσα σε δύο ποτάμια, τον Αλφειό και τον Κλαδέο, απλώνεται το καταπράσινο τοπίο, ειρηνικό και ήμερο· στην αρχαιότητα ήταν γεμάτο πλατάνια και αγριελιές, ένα πανέμορφο άλσος ή όπως το έλεγαν στη διάλεκτό τους οι ντόπιοι: Άλτις»⁷⁸⁹ γράφει ο Μανώλης Ανδρόνικος για την Ολυμπία. Η σχέση μεταξύ της Άλτεως και του φυσικού περιβάλλοντος είναι άρρηκτη. Η φύση αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της, το οποίο την συμπληρώνει και της δίνει την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της. Σύμφωνα με τον Νίκο Καζαντζάκη, «δεν υπάρχει υποβλητικότερο τοπίο στην Ελλάδα, που να παρακινεί τόσο γλυκά και επίμονα στην ειρήνη και τη συμφιλίωση. Με άσφαλο μάτι οι αρχαίοι το διάλεξαν για να συγκεντρώνονται εδώ, κάθε τέσσερα χρόνια, όλες οι ελληνικές ράτσες, ν'αδερφώνονται και να παίζουν»⁷⁹⁰.

Σύμφωνα με τις πηγές, η κοιλάδα της Ολυμπίας κατά την αρχαιότητα ήταν κατάφυτη από δέντρα, αγριελιές και πλατάνια⁷⁹¹. Με την εγκατάλειψη του Ιερού, από τον 4^ο αιώνα μ.Χ. και εξής, επήλθε και η αλλοίωση του περιβάλλοντος χώρου⁷⁹². Μοναδικές πηγές για τους αιώνες που μεσολάβησαν έως την εποχή που άρχισε να εκδηλώνεται ενδιαφέρον για την αναζήτησή του αποτελούν οι περιηγητές του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τις περιγραφές τους, η βλάστηση τότε ήταν πολύ πιο αραιή, αποτελούμενη από αγριελιές, μικρά πεύκα και πολλά και ποικίλα είδη θάμνων⁷⁹³. Οι λόγοι της υποβάθμισης ήταν πολλοί, με κυριότερους τις πυρκαγιές και την συνεχή εκμετάλλευση των δασών, μέσω της υλοτομίας και της ποιμνιοβοσκής⁷⁹⁴.

Μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους και την ίδρυση της Δασικής Υπηρεσίας, κατ'εξοχήν αρμόδιας για την προστασία των δασών, σταμάτησε η ανεξέλεγκτη ανθρώπινη

⁷⁸⁹ Ανδρόνικος, 2009: 12.

⁷⁹⁰ Καζαντζάκης, 1969: 232 - 233, 238.

⁷⁹¹ Παπαχατζής, 2002 :231 (σημ. 206).

⁷⁹² Για τις μεταβολές της βλάστησης του Κρονίου, από την αρχαιότητα έως σήμερα, Μπαλούτσος, Βικάτου, 2009: 4-9.

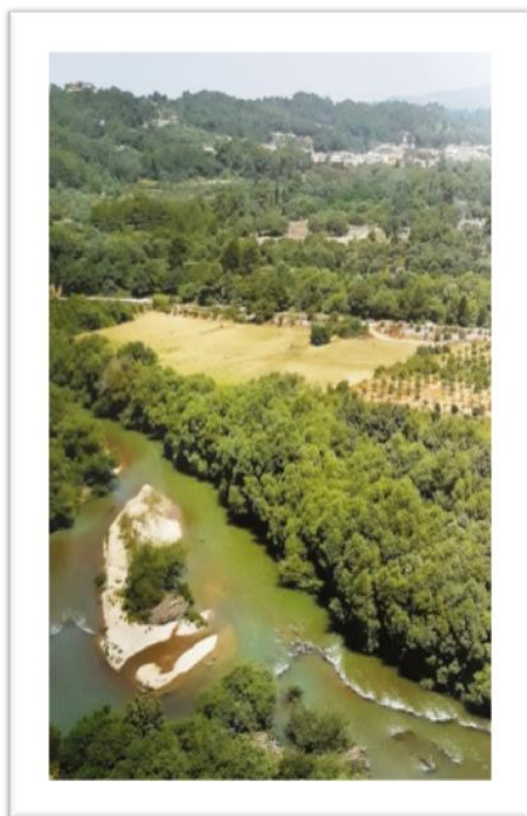
⁷⁹³ Σύμφωνα με τις περιγραφές των περιηγητών Edward Dodwell και William Leake (Μπαλούτσος, Βικάτου, 2009:6).

⁷⁹⁴ Ο Γερμανός φιλέλληνας Friedrich Thierschen, ο οποίος επισκέφτηκε την Ελλάδα στο διάστημα από το 1829 έως το 1832, αναφέρει δύο γεγονότα, την κοπή πολλών δέντρων από τους Υδραίους για την κατασκευή των πλοίων τους την περίοδο πριν την Επανάσταση του 1821, καθώς και μια πυρκαγιά, η οποία ξέσπασε στο Κρόνιο, αποτεφρώνοντάς το ολοκληρωτικά, κάποια στιγμή μεταξύ των ετών 1829-1832. Χαρακτηριστικά, αναφέρει πως κόπηκαν δέντρα σε μια απόσταση 50 χιλιομέτρων εκατέρωθεν του Αλφειού (Μπαλούτσος, Βικάτου, 2009: 6-7).

παρέμβαση⁷⁹⁵. Η θαυμάσια περιγραφή της βλάστησης της Ολυμπίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από τον αρχαιολόγο Βασίλειο Λεονάρδο⁷⁹⁶ μαρτυρά τον φυτικό πλούτο της περιοχής: πεύκα, λεύκες, ελιές, πλατάνια, ροδοδάφνες, συνέθεταν την εικόνα μιας πανέμορφης και γαλήνιας γης, αναπόσπαστα συνδεδεμένης με το Ιερό, το οποίο προστάτευε για αιώνες μέσα της (εικ. 97).

⁷⁹⁵ Η ίδρυση της Δασικής Υπηρεσίας στην Ηλεία, το 1836, με έδρα τον Πύργο και του Δασονομείου Ολυμπίας, με έδρα την Αγουλινίτσα (Επιτάλιο) ήταν αποφασιστικής σημασίας για την προστασία των δασών της περιοχής και συνέβαλε στην αποκατάσταση της βλάστησης (Μπαλούτσος, Βικάτου, 2009:8).

⁷⁹⁶ «Κλιτύες πευκαῖαι ἀπωτέρω δέ καί κωνοφόροις πίτυσιν ὕλομανοῦσαι, λειμῶνες καί γήλοφοι εὐθαλεῖς, κοιλάδες καί νάπαι ποάζουσαι καί σύσκιοι παρείχον ἐπήρατον εἰς τό ὄμμα τήν θέαν, ἡ δέ ἀκμή τῆς ποικίλης ἄνθης εὐωδέστατον καθίστη τόν τόπον, ἀύπνων δέ κρηνῶν νάματα καί ρεῖθρα κελαρύζοντα ἀνέψυχον τόν ὁδοιπόρον καί ἡρδευον τήν καί ἄλλως γονιμωτάτην χώραν. Παντοῖα καί μέχρι ἀκολασίας σφριγῶσα ἡ χλωρίς οὐδαμοῦ σχεδόν ἀπέλειπε ψιλόν τό ἔδαφος· δένδρα αὐτοφυᾶ καί ἡμερα ἐχορήγουν εὐχύμους καρποῦς καί σκιάν φίλην ἐν τῷ θάλπει τοῦ θέρους. Ἐνταῦθα μέν ἔθαλλεν ἡ ἡμερος ἐλαία καί ὁ οὖλος κότινος μετά τοῦ φοίνικος, τό γλυκύ τῶν ἀθλητῶν ὄνειρον, ἀμφιλαφής ἡ πλάτανος καί ὑψικάρηνος ἡ ὑπό Ἡρακλέους ἐκ τοῦ Ἀχέροντος εἰσαχθεῖσα λεύκη, ἡ ἄπιος, ἐξ ἧς καί τό πάλαι ὄνομα τῆς τοῦ Πέλοπος νήσου, μετά τῆς ἀχέρδου, καί συκή ὀργῶσα καί ὄσα, ὡς καί νῦν, ἄλλα. Ἐνταῦθα δέ θάμνοι αὐτόματοι καί ἄνθη μυρία κατά τάς ὥρας τοῦ ἔτους ποικίλλοντα τάς παραλλαγάς τοῦ πρασίνου· ἐκεῖ μέν ἡ μύρτος καί ἡ σχίνος, ἐκεῖ δέ τά πρός σκευασίαν μακροβιότητος καί τροφήν τοῦ Πυθαγόρου θρυλούμενα, ἡ σαρκόφυλλος σκίλλα καί ὁ πολυόζος καί πολύρριζος ἀσφόδελλος, ὁ ἄλλως ἐπιτύμβιος καί ἱερός τῇ Περσεφόνῃ, ὁ τοῦ χθονίου λειμῶνος ἔνθα ναίουσι ψυχᾶι εἰδῶλα καμώντων· ἐκεῖ δέ ἐρείκη δενδρῶδης καί ἡ ἐρυθρόβοτρυς κόμαρος καί ἡ βάτος καί ἡ ροδοδάφνη καί αἱ ἀνεμῶναι καί τά βατράχια καί παμπληθεῖς μήκωνες αἱ καί τά λῆια ζωηρῶς πλαισιοῦσαι ἢ καί διαστίζουσαι, πανταχοῦ δέ ἡ τοῦ Διονύσου ἡμερίς· ἐκεῖ ποικίλη ἴρις καί ὁ χρυσαυγῆς κρόκος καί ὁ ξανθός νάρκισσος, τά κίτρινα σπάρτα καί ἡ κερκίς ἡ κερατῶδης τό παρά τοῖς Ἑσπερίοις «Ἰούδα ἢ Ἰουδαίας δένδρον» τό πυκνήν, ἔαρος ἀρχομένου, ἀναπτύσσον τήν ὑπέρυθρον ἄνθην. Τινά δέ οὐ μόνον πέριξ ἀλλά καί ἐν τῷ κλεινῷ ἐδάφει ἐφύοντο, οἷον ἄλσος ἀγρίων ἐλαιῶν παρά τό στάδιον καί ἐν αὐτῇ τῇ ζαθέῳ Ἄλτει, πλάτανοι ἐν τῷ μέσῳ, λεῦκαι καί ἄλλα δένδρα μεταξύ τῶν ναῶν καί βωμῶν καί τοῦ πλήθους ἐκείνου τῶν ἀγαλμάτων» (Λεονάρδος, 1901: 9-10).

97

97. Η περιοχή της Ολυμπίας και ο Αλφειός ποταμός (Χατζή, 2008: 8).

Η προστασία της Άλτεως αποτελεί πολύπλευρο και σύνθετο έργο, το οποίο επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες. Κάποιοι, όπως η αποτελεσματική φύλαξη των αρχαιοτήτων ή η συντήρηση των μνημείων, αφορούν αποκλειστικά την Αρχαιολογική Υπηρεσία, η οποία έχει την κύρια ευθύνη. Άλλοι εμπίπτουν στις αρμοδιότητες και άλλων κρατικών φορέων, όπως της Νομαρχίας, της Δασικής Υπηρεσίας, της Αγρονομίας και των Αστυνομικών αρχών. Τέτοιοι παράγοντες αφορούν στην προστασία της βλάστησης της Άλτεως και του ευρύτερου φυσικού της περιβάλλοντος, την αντιτυρική και αντιπλημμυρική θωράκισή της, τη διαφύλαξή της από κάθε είδους αυθαιρεσίες, όπως καταπατήσεις, παράνομη καλλιέργεια, υλοτομία και ποιμνιοβοσκή. Τα περισσότερα από τα ζητήματα αυτά, απασχόλησαν την Αρχαιολογική Υπηρεσία ήδη από την περίοδο των πρώτων γερμανικών ανασκαφών, τον 19^ο αιώνα.

Α΄ περίοδος: 19^{ος} αι. - 1909

«Ἐν τῷ καλλίστῳ τῆς Ἑλλάδος τόπῳ, ἐν ἀποστάσει 15 ½ ἕως 19 χιλιομέτρων πρὸς ἀνατολὰς ἀπὸ τῆς εἰς τὸν Κυπαρίσσιον κόλπον ἐκβολῆς τοῦ Ἀλφειοῦ, ἐμβάλλει εἰς τὸν ποταμὸν τοῦτον καθέτως μικρὸς τῆς Ἡλείας ποταμὸς ἐκ βορρᾶ καταρρέων, ὁ Κλάδαος. Ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν κατὰ τὴν ἐμβολὴν ταύτην σχηματιζομένων ὀρθῶν γωνιῶν, τῆς ἀνατολικῆς, παρά τοὺς νοτίους πρόποδας τοῦ Κρονίου κεῖται ἡ Ὀλυμπία»⁷⁹⁷.

Ο Αλφειὸς εἶναι ὁ μεγαλύτερος ποταμὸς τῆς Πελοποννήσου καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους στὴν Ελλάδα. Ἐχει μῆκος 120 χιλιόμετρα, πηγάζει ἀπὸ τοὺς πρόποδες τοῦ Πάρνωνα, στὴν Ἀρκαδία καὶ ἐκβάλλει στὸν Κυπαρισσιακὸ κόλπο. Στὴν πορεία του δέχεται τὰ νερά πολλῶν ἄλλων ποταμῶν, ὅπως τοῦ Λούσιου, τοῦ Ερυμάνθου, τοῦ Ενιπέα καὶ τοῦ Λάδωνα καὶ πολλῶν παραποτάμων. Τὰ ἀφθονα, ὀρμητικὰ τοῦ νερά παρασύρουν τεράστιες ποσότητες λάσπης καὶ φερτῶν υλικῶν, οἱ ὁποῖες δημιουργοῦν προσχώσεις, διαμορφώνοντας συνεχῶς τις ακτὲς τῆς Ἡλείας. Ο Αλφειὸς, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα, παρά τὴν υποβάθμισή του ἐξαιτίας τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος, αποτελοῦσε πηγὴ ζωῆς. Ἀκόμα καὶ τὸ ὄνομά του, τὸ ὁποῖο προέρχεται κατὰ μία ἐκδοχὴ ἀπὸ τὸ ρῆμα «ἀλφάνω», δηλαδὴ «πλουτοδοτῶ», μαρτυρεῖ τὴ ζωογόνον δυνάμει του, γιὰ τὴν ὁποία οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τοῦ εἶχαν προσδώσει θεϊκὴ υπόστασις⁷⁹⁸. Ἡ γλυπτὴ τοῦ μορφῇ, ὅπως καὶ τοῦ Κλαδέου, παραπόταμου τοῦ Αλφειοῦ, κοσμοῦσε τὸ ἀνατολικὸ αέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Διός. Στὸ σημεῖο συμβολῆς τοὺς ιδρύθηκε τὸ Ἱερό τῆς Ὀλυμπίας, τὸ μεγαλύτερο Πανελλήνιο Ἱερό τῆς ἀρχαιότητος (εἰκ. 98,99).

⁷⁹⁷ Λεονάρδος, 1901: 7.

⁷⁹⁸ Πανσανία, Ἡλειακά Α, V.7.

98

99

98. Ο ποταμός Αλφειός νοτίως του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας (Αραπογιάννη, 2001:13).

99. Ο ποταμός Κλαδέος στο ύψος του αρχαιολογικού χώρου (φωτ. Στ. Γιαννούλη).

Η ιστορία των δύο ποταμών είναι άμεσα συνυφασμένη με την ιστορία της Άλτεως. Αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο της κοιλάδας της Ολυμπίας και μαζί με τον Κρόνιο και τους γύρω χαμηλούς λόφους δημιουργούν το ήρεμο, φιλόξενο και φιλικό περιβάλλον της Ολυμπίας. Αυτονόητο είναι λοιπόν πως τα δύο ποτάμια χρήζουν προστασίας, επιβεβλημένης όχι μόνο για λόγους οικολογικούς και περιβαλλοντικούς, αλλά και αρχαιολογικούς. Βεβαίως, το ίδιο επιβεβλημένη είναι και η προστασία του Ιερού από αυτούς, εξαιτίας της πλημμυρικής τους δραστηριότητας, η οποία είναι τόσο έντονη, ώστε καθιστούσε αναγκαία την εκτέλεση έργων προστασίας της Άλτεως από τους προϊστορικούς ακόμα χρόνους⁷⁹⁹.

Τα μεγαλύτερα και πιθανότατα παλαιότερα έργα της Ολυμπίας είναι υδραυλικά και συνίσταντο στην κατασκευή ισχυρού τείχους δυτικά του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας, κατά μήκος της όχθης του Κλαδέου και αναχώματος κατά μήκος του Αλφειού⁸⁰⁰. Σύμφωνα με

⁷⁹⁹ Knauss, 2002. Για τις πλημμύρες του Κλαδέου κατά τους προϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους, βλ. επίσης Φουντούλης, Μαριολάκος, Μαυρούλης, Λαδάς, 2008: 811. Στην μελέτη αυτή συνδυάζονται γεωλογικά και αρχαιολογικά δεδομένα, η έρευνα του Knauss, αλλά και τα πορίσματα ανασκαφών, οι οποίες διεξήχθησαν κυρίως από το Γ.Α.Ι. με τη συνδρομή Ελλήνων αρχαιολόγων.

⁸⁰⁰ Knauss, 2002:107-110. Ο Knauss συμμετείχε στις έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στο τείχος του Κλαδέου κατά τα έτη 1994-1999 από το Γ. Α. Ι.

την άποψη του Jost Knauss το τείχος του Κλαδέου χρονολογείται στους μυκηναϊκούς χρόνους⁸⁰¹.

Το τείχος του Κλαδέου⁸⁰² αποτελεί μια ιδιαίτερα ογκώδη κατασκευή, μήκους 800 μ., πλάτους 3 μ. και ύψους 3μ., η οποία αποτελείται από ογκώδεις λίθους, διαταγμένους σε τέσσερις σειρές (εικ. 100). Έχει κατεύθυνση Β-Ν και κείται παράλληλα με τον αρχαιολογικό χώρο, ξεκινώντας από το ύψος του βορείου άκρου του Γυμνασίου και καταλήγοντας λίγο πριν την συμβολή του με τον Αλφειό⁸⁰³. Για τον Αλφειό, που ήταν πιο ήπιος, αρκούσε η κατασκευή αναχώματος, το οποίο ακόμα δεν έχει εντοπιστεί. Εκτιμάται πως είχε μήκος ενός τουλάχιστον χιλιομέτρου, ύψος 2 μ. και πλάτος 30 μ. και είχε κατασκευαστεί κατά μήκος της όχθης του ποταμού⁸⁰⁴. Μετά την εγκατάλειψη του Ιερού, κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, ολόκληρος ο Ιππόδρομος και μέρος του Σταδίου, που βρίσκονταν δίπλα στο ανάχωμα, κατακλύστηκαν από τα νερά του ποταμού⁸⁰⁵. Ο Άγγλος περιηγητής W. M. Leake, που επισκέφθηκε την περιοχή το 1830, ανέφερε πως η νότια και ανατολική πλευρά του Ιπποδρόμου, που περιέγραφε ο Πausανίας, οι οποίες είχαν δημιουργηθεί τεχνητά με συσσώρευση χώματος, παράλληλα προς το ποτάμι, είχαν υψωθεί με σκοπό να τον προστατεύσουν από τις πλημμύρες του⁸⁰⁶. Το τείχος συνδεόταν με το ανάχωμα, ώστε να υπάρχει πλήρης και ολοκληρωμένη προστασία του χώρου της Άλτεως από τους δύο ποταμούς. Το σημείο της ένωσης τους έπαψε να υπάρχει μετά το 1800, καθώς παρασύρθηκε από τις πλημμύρες του Αλφειού⁸⁰⁷.

⁸⁰¹ Knauss, 2002:112.

⁸⁰² Ο Κλαδέος (ή Κλάδαος ή Κλάδεος) πηγάζει από τη Φολόη. Είναι χείμαρρος, σφοδρός τον χειμώνα και με πολύ λιγότερο νερό τους καλοκαιρινούς μήνες. Το ίδιο το όνομά του προέρχεται από τη δυνατή του βοή. Θεωρούνταν επικίνδυνος και για τον λόγο αυτό οι αρχαίοι τον λάτρευαν σαν θεότητα. Βωμός του υπήρχε πίσω από τον ναό της Ήρας, ενώ η γλυπτή του μορφή, όπως και του Αλφειού, κοσμούσαν τις άκρες του ανατολικού αετώματος του ναού του Διός (Πausανίας, Ηλιακά, V, 15,7, Λεονάρδος, 1901:8, Βικάτου, 2005:134).

⁸⁰³ Knauss, 2002:106,110. Φουντούλης, Μαριολάκος, Μαυρούλης, Λαδάς, 2008: 811.

⁸⁰⁴ Knauss, 2002: 110.

⁸⁰⁵ Παπαχατζής, 2002: 377-378, παρ. 4.

⁸⁰⁶ «As to the Hippodrome, the usual length of these monuments having been two stadia, there was not sufficient space for it anywhere but in the lower part of the plain, southeastward of the Altis, between it and the river; and I am inclined to think, that the side of the Hippodrome, which Pausanias describes as an artificial embankment, was parallel to the river, and was raised for the purpose of securing the Hippodrome from its inundations» (Leake, 1830: 40-41).

⁸⁰⁷ Knauss, 2002:117.

100

100. Άποψη του τείχους του Κλαδέου. (Matzanas, 2013: 239).

Οι έρευνες των ετών 1994-1999 κατέδειξαν την έντονη πλημμυρική δράση του Κλαδέου κατά την αρχαιότητα, η οποία μάλιστα είχε ως αποτέλεσμα την διάρρηξη του τείχους κατά τον 4^ο αι. π.Χ. αλλά και τον 2^ο - 3^ο αι. μ.Χ.⁸⁰⁸.

Η δύναμη του ποταμού και τα προβλήματα που προκαλούσε έγιναν φανερά αμέσως μετά την αποκάλυψη του Ιερού, τον 19^ο αιώνα, επιβάλλοντας την λήψη μέτρων αντιπλημμυρικής προστασίας⁸⁰⁹. Όπως και στην αρχαιότητα, όμως, η αντιπλημμυρική προστασία δεν υπήρξε αποτελεσματική, με αποτέλεσμα συχνά οι δύο ποταμοί, και κυρίως ο Κλαδέος, να υπερχειλίζουν, απειλώντας την Άλτη. Την περίοδο Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1885, ενώ τα ευρήματα που είχαν έλθει στο φως φυλάσσονταν ακόμα στα πρόχειρα κτίσματα που είχαν κατασκευαστεί στον χώρο, ο Κλαδέος πλημμύρισε, παρασύροντας την ξύλινη γέφυρα στο ύψος του αρχαιολογικού χώρου⁸¹⁰. Οι αρχαιότητες δεν είχαν κινδυνεύσει, έπρεπε όμως, να μεταφερθούν άμεσα στο νεόδμητο κτήριο του Μουσείου, καθώς, όπως είχε διαπιστώσει σε

⁸⁰⁸ Για το θέμα, Φουντούλης, Μαριολάκος, Μαυρούλης, Λαδάς, 2008: 809-818.

⁸⁰⁹ Αξίζει να αναφερθεί απόσπασμα από εφημερίδα, το οποίο καταδεικνύει τη δύναμη του Αλφειού στην περιοχή: Τον Νοέμβριο του 1884, εξαιτίας μεγάλων βροχοπτώσεων που σημειώθηκαν σε ολόκληρη την Ηλεία, τα νερά του πλημμύρισαν και ενώθηκαν με τα ιχθυοτροφεία του Επιταλίου (Αγουλινίτσας). Τα ψάρια, ακολουθώντας την πορεία του ποταμού, έφτασαν μέχρι τα χωράφια των αγροτών, οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία, τα μάζεψαν και τα πούλησαν σε περαστικούς προς 50 λεπτά την οκά. Ανάλογη περίπτωση είχε συμβεί και το 1867. Δάβος, 1996: 137, π. 26.

⁸¹⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 373.

αυτοψία του ο Έπαρχος Ηλείας, υπήρχε κίνδυνος για νέα πλημμύρα⁸¹¹. Τις ανησυχίες της για την κατάσταση εξέφραζε προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και η Αρχαιολογική Εταιρεία⁸¹². Λίγες ημέρες αργότερα, μετέβη επιτόπου ο Έφορος Κωνσταντίνος Δημητριάδης⁸¹³, ο οποίος μερίμνησε για τη μεταφορά ευρημάτων από μικρό ξύλινο, επισφαλές, παράπηγμα, σε άλλα λιθοκτιστά κτίσματα του χώρου. Η καταστροφή της γέφυρας και η μεγάλη στάθμη του νερού, που εμπόδιζε τη διάβαση του ποταμού με ιππάμαξες, δεν του επέτρεπαν να τα μεταφέρει κατευθείαν στο Μουσείο⁸¹⁴.

Προβλήματα παρουσιάζονταν συνεχώς εξαιτίας του Κλαδέου. Το 1901 πλημμύρισε το Γυμνάσιο, για τον λόγο αυτό κρίθηκε αναγκαία η κατασκευή προστατευτικού τείχους⁸¹⁵. Το 1906 το Γυμνάσιο απειλήθηκε από μεγάλη υπερχείλιση του ποταμού, έπειτα από σφοδρές και συνεχείς βροχές. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Θεμιστοκλή Καραχάλιο, τότε βοηθό Εφόρου, ο Κλαδέος, στην ορμητική πορεία του, αποκάλυπτε συνεχώς αρχιτεκτονικά μέλη, όπως μια λεοντοκεφαλή, όμοια με του ναού του Διός⁸¹⁶. Ένα χρόνο αργότερα, τον Μάιο του 1907, πραγματοποιήθηκαν έργα διευθέτησης της κοίτης του⁸¹⁷, τα οποία εκτελέστηκαν από τη Νομομηχανική Υπηρεσία Ηλείας⁸¹⁸.

Β΄ περίοδος: 1909-1939

Οι πλημμύρες του Κλαδέου συνεχίστηκαν και τα επόμενα χρόνια, απειλώντας συχνά την Άλτη και επιβάλλοντας τη λήψη μέτρων, άλλοτε μεγαλύτερης και άλλοτε μικρότερης έκτασης, ανάλογα και με τις οικονομικές δυνατότητες του κράτους. Το 1910 το ποτάμι πλημμύρισε, προκαλώντας ζημιά στην ξύλινη γέφυρα που συνέδεε τον οικισμό της Ολυμπίας

⁸¹¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 374.

⁸¹² Αρ. καταλ. εγγρ. 190. Έγγραφο της Αρχαιολογικής Εταιρείας προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως.

⁸¹³ Αρ. καταλ. εγγρ. 375.

⁸¹⁴ Λίγους μήνες αργότερα, οι αύλακες και ειδικά η ΝΔ τάφος, που απομάκρυνε τα ύδατα από τον ανεσκαμμένο χώρο, δεν είχαν καθαριστεί. Ο Κωνσταντίνος Δημητριάδης ζήτησε πίστωση για το έργο αυτό, όπως και για τον καθαρισμό από τη βλάστηση (αρ. καταλ. εγγρ. 376).

⁸¹⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 377.

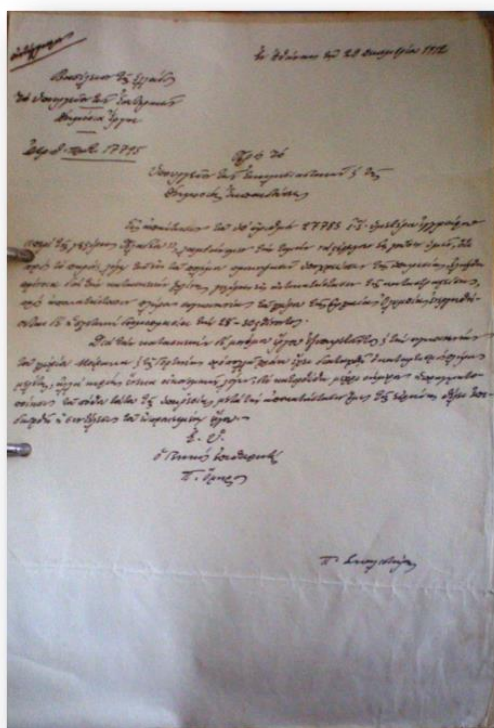
⁸¹⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 378.

⁸¹⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 379.

⁸¹⁸ Τον Ιούνιο τέθηκε θέμα τροποποίησης του αρχικού σχεδίου, την οποία το Υπουργείο απέρριψε, καθώς συνεπαγόταν νέα δαπάνη (αρ. καταλ. εγγρ. 380). Τελικά, χρειάστηκε να γίνουν συμπληρωματικές εργασίες (αρ. καταλ. εγγρ. 381).

με τον αρχαιολογικό χώρο⁸¹⁹. Για την επείγουσα επισκευή της εκδόθηκε τον Οκτώβριο από το Υπουργείο Εκκλησιαστικών πίστωση 300 δρχ. Την ευθύνη του έργου ανέλαβε η Νομομηχανική Υπηρεσία Ηλείας⁸²⁰.

Η ανάγκη για την κατασκευή μόνιμης γέφυρας ήταν μεγάλη, όμως οι συγκυρίες δεν το επέτρεπαν. Όταν το 1912, εποχή των Βαλκανικών πολέμων, η γέφυρα καταστράφηκε και πάλι από την ορμή του ποταμού, το Υπουργείο των Εσωτερικών, υπεύθυνο για τα Δημόσια έργα, αποφάσισε την κατασκευή μιας ακόμα ξύλινης. Δήλωνε δε πως είχε ήδη διαταχθεί η κατάρτιση μελέτης για μόνιμη γέφυρα, όμως το έργο δεν είχε υλοποιηθεί για οικονομικούς λόγους και πως αυτό θα γινόταν μετά τον πόλεμο⁸²¹ (εικ. 101-102).

101

101. Έγγραφο του Υπουργείου Εσωτερικών προς το Εκκλησιαστικών, το 1912, σχετικά με τη γέφυρα του Κλαδέου (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ).

⁸¹⁹ Το Υπουργείο είχε πληροφορηθεί από τις εφημερίδες πως οικήματα κοντά στον Κλαδέο βρίσκονταν σε κίνδυνο. Για τον λόγο αυτό, απέστειλε τηλεγράφημα προς τον τότε Έφορο Ανδρέα Σκιά, ζητώντας να πληροφορηθεί την κατάσταση του Μουσείου και της γέφυρας (αρ. καταλ. εγγρ. 382).

⁸²⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 383, 384 και 385. Το έργο είχε αναλάβει ο Νομομηχανικός Βερροϊόπουλος.

⁸²¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 386. Η γέφυρα που συνέδεε την Ολυμπία με τον αρχαιολογικό χώρο ήταν ξύλινη και συχνά χρειαζόταν η επισκευή ή ανακατασκευή της, εξαιτίας των πλημμυρών του Κλαδέου. Το 1901, η γέφυρα βρισκόταν στο ύψος της νότιας στοάς του Γυμνασίου, κοντά στην Παλαίστρα (Λεονάρδος, 1901: 145). Η σημερινή τσιμεντένια γέφυρα, που ενώνει την Ολυμπία με τον αρχαιολογικό χώρο, κατασκευάστηκε πριν το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

102

102. Η σύγχρονη γέφυρα του Κλαδέου στο ύψος του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας. (φωτ. Στ. Γιαννούλη).

Νέα αντιπλημμυρικά έργα κατασκευάστηκαν, σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής, το 1915⁸²². Το 1916 έγινε κατασκευή συρματόπλεκτου αναλήμματος στην όχθη του Κλαδέου. Τη μελέτη εκπόνησε το Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου Εκκλησιαστικών, ενώ την εκτέλεση ανέλαβε το Υπουργείο Συγκοινωνίας⁸²³. Το έργο αυτό κινδύνευσε το 1919, όταν ο Κλαδέος, εξαιτίας σφοδρών βροχών, πλημμύρισε και πάλι τον χώρο του Γυμνασίου. Σύμφωνα με τον τότε Έφορο Νικόλαο Κυπαρίσση, ο ποταμός είχε βρει μαλακότερα στρώματα και είχε αλλάξει κοίτη, εισχωρώντας βαθύτερα προς την πλευρά του Μουσείου. Μάλιστα, στη νέα πορεία του προς την αριστερή όχθη, είχε αποκαλύψει τη βάση οικοδομήματος και διάσπαρτους λίθους κογχυλιάτη από την ανωδομή και το επιστύλιο⁸²⁴. Κατασκευάστηκε άμεσα πρόχειρο ανάλημμα με μεγάλους πασσάλους, το οποίο κατάφερε να προστατεύσει αποτελεσματικά τον

⁸²² Δάβος, 1996: 320. Σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής, αντιπλημμυρικά έργα πραγματοποιήθηκαν στο χώρο κατά το έτος 1915, παράλληλα με τα έργα επισκευής του Μουσείου της Ολυμπίας. Δεν υπάρχει, ωστόσο, καμία σχετική πληροφορία στο αρχείο της Υπηρεσίας. Ίσως τα έργα του 1916 να αποτελούν τη συνέχεια αυτών της προηγούμενης χρονιάς (βλ. παραπάνω, υποσημ. 645).

⁸²³ Αρ. καταλ. εγγρ. 387.

⁸²⁴ Το Υπουργείο ζήτησε την προστασία τους, προκειμένου να μην καταστραφούν (αρ. καταλ. εγγρ. 388). Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Βασίλειος Λεονάρδος, «Τά τοῦ δυσμικοῦ μέρους ἄλλως τέ καί ἔνεκα τῆς παρεκκλίσεως τοῦ Κλαδάου εἰσὶν ἄδηλα» (Λεονάρδος, 1901:136).

χώρο⁸²⁵, τον Μάιο της ίδιας χρονιάς, όμως, ο ποταμός πλημμύρισε και πάλι, περίπου 200 μ. βορειότερα, φθάνοντας έως το βόρειο άκρο του Γυμνασίου⁸²⁶. Σύμφωνα με το Τμήμα Αρχαιολογίας του Υπουργείου Εκκλησιαστικών, ο ποταμός είχε παρασύρει ολόκληρους αγρούς στην αριστερή όχθη και προχωρούσε ραγδαία προς τον αρχαιολογικό χώρο. Εκφράζοντας τους φόβους του για τον κίνδυνο που απειλούσε τον οικισμό της Ολυμπίας από τον Κλαδέο και, εν μέρει, τον Αλφειό, το Αρχαιολογικό Τμήμα ζήτησε επείγοντως την εκπόνηση μελέτης από το Υπουργείο Συγκοινωνίας. Τη μελέτη ανέλαβε η Νομομηχανική Υπηρεσία Αχαιοήλιδας⁸²⁷.

Την Άνοιξη του 1923, η Άλτις κινδύνευσε και πάλι σοβαρά από τον ποταμό, αναγκάζοντας το Υπουργείο Παιδείας να αποστείλει στην Ολυμπία επιτροπή έξι υδραυλικών μηχανικών και αρχαιολόγων για την λήψη μέτρων προστασίας⁸²⁸.

Έργα προστασίας πραγματοποιήθηκαν το 1929. Κατά τις εκσκαφές, μάλιστα, βρέθηκε το αρχαίο τείχος του Κλαδέου, τμήμα του οποίου υπέστη φθορά από τους εργάτες. Το Υπουργείο επέτρεψε ευθύνες στον τότε Έφορο Αλέξανδρο Φιλαδελφέα, ο οποίος δεν είχε μεριμνήσει για την παρακολούθηση του έργου από τους αρχαιοφύλακες, ενώ ζήτησε από τον εργολάβο να ενημερώνεται η Αρχαιολογική Υπηρεσία για τις αρχαιότητες που έρχονταν στο φως⁸²⁹.

Νέες ενέργειες για την εκτέλεση προστατευτικών έργων στον Κλαδέο κρίθηκε πως έπρεπε να αναληφθούν το 1936⁸³⁰. Το Υπουργείο Συγκοινωνίας ζήτησε από τον Επιθεωρητή Δημοσίων Έργων έκθεση με την απαιτούμενη δαπάνη. Η κακή οικονομική κατάσταση του κράτους πιθανότατα δεν επέτρεψε την υλοποίησή τους.

Μεγάλος κίνδυνος παρουσιάστηκε για μια ακόμα φορά τον Δεκέμβριο του 1939, όταν απειλήθηκε από πλημμύρα η Παλαίστρα⁸³¹. Η κατασκευή αναλημματικού τοίχου ήταν

⁸²⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 389. Για την εκτέλεση του πρόχειρου αναλήμματος εκδόθηκε πίστωση 500 δρχ. (αρ. καταλ. εγγρ. 390).

⁸²⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 391.

⁸²⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 391 και 392.

⁸²⁸ Υπόμνημα του Εφόρου Κυπαρίσση προς το Υπουργείο (αρ. καταλ. εγγρ. 393). Η Επιτροπή θα εξέταζε ζητήματα που αφορούσαν στο Μουσείο και την κοίτη του Κλαδέου. Επίσης, θα εξεταζόταν και το ζήτημα της παράνομης λιθωρυχίας κοντά στη γέφυρα του ποταμού. Δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες για το αν πραγματοποιήθηκαν εργασίες ή είδος των εργασιών αυτών.

⁸²⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 394 και 395.

⁸³⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 396.

⁸³¹ Η Άλτις (κυρίως η Παλαίστρα) πλημμύρισε και πάλι, λίγες ημέρες αργότερα. Και τις δύο φορές, ο χώρος εξασφαλίστηκε χάρη σε συνεργείο του Δημοσίου και το προσωπικό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (αρ. καταλ. εγγρ. 397 και 398).

αναγκαία, σύμφωνα με τον τότε Έφορο Φοίβο Σταυρόπουλο, ο οποίος φοβόταν ακόμα περισσότερο, εξαιτίας της ανασκαφής του Γυμνασίου και της αφαίρεσης των παχύτατων επιχώσεων που το προστάτευαν⁸³². Η κατάσταση ήταν σοβαρή και επέβαλε την εκτέλεση έργων⁸³³, τα οποία πραγματοποιήθηκαν την επόμενη χρονιά.

Γ΄ Περίοδος: 1940-1950

Ο σοβαρός κίνδυνος από τις πλημμύρες του Κλαδέου, το 1939, καθιστούσε αναγκαία την εκτέλεση νέων έργων. Παρά την κακή οικονομική κατάσταση της χώρας και τον επερχόμενο πόλεμο, τον Ιανουάριο του 1940 ξεκίνησαν οι εργασίες διευθέτησης της κοίτης. Το έργο ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς από το Υπουργείο Συγκοινωνίας. Ζήτημα προέκυψε με την απόρριψη των χωμάτων της ανασκαφής του Γυμνασίου. Ο Νομομηχανικός φοβόταν πως θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο τα νέα έργα, ζημιώνοντας το Δημόσιο. Οι Γερμανοί ανασκαφείς, ωστόσο, διαβεβαίωναν πως είχαν λάβει υπόψη τους τα έργα και εφάρμοζαν νέο τρόπο απόρριψης, ώστε να μην παραμένουν τα χώματα για πολύ εντός της κοίτης. Τελικά, τα χώματα παρασύρθηκαν τον χειμώνα, όπως είχαν προβλέψει οι Γερμανοί ανασκαφείς⁸³⁴.

Αντιπλημμυρικά έργα, μεγάλης έκτασης, εκτελέστηκαν το 1945. Στα χρόνια που είχαν μεσολαβήσει και εν μέσω Κατοχής δεν είχε ληφθεί κανένα άλλο μέτρο προστασίας, είχαν όμως εν τω μεταξύ προκύψει δύο σοβαρά θέματα, τα οποία έπρεπε επείγοντως να αντιμετωπιστούν: η διάβρωση που υφίστατο ο λόφος της Πίσας, εξαιτίας του Αλφειού και η προστασία της βόρειας στοάς του Γυμνασίου από τα όμβρια ύδατα. Εξαιτίας της διάβρωσης παρόδιας τάφρου, τα νερά που διοχετεύονταν στον Κλαδέο περνούσαν από τη βόρεια στοά του Γυμνασίου, προκαλώντας φθορά⁸³⁵. Για να επιλυθεί το πρόβλημα θα έπρεπε να κατασκευασθεί τμήμα οχετού. Σχετικά με τον Αλφειό, ο κίνδυνος για τον αρχαιολογικό χώρο, σύμφωνα με αυτοψία του Νομομηχανικού Ηλείας, τον Ιούνιο του 1945, ήταν «μέγας και άμεσος», ενώ αναγκαία κρινόταν η επίσπευση κατασκευής φράγματος⁸³⁶. Τα έγγραφα της υπηρεσίας δεν δίνουν πολλές πληροφορίες για τεχνικά θέματα, αφού ο ρόλος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ήταν

⁸³² Οι «νέες» γερμανικές ανασκαφές στην Ολυμπία πραγματοποιήθηκαν το διάστημα από 1937 έως 1966, υπό την διεύθυνση του E. Kunze, με στόχο την ολοκλήρωση της ανασκαφής των μνημείων που δεν είχαν διερευνηθεί. Η ανασκαφή του νότιου τμήματος του Γυμνασίου είχε ξεκινήσει το 1937, αλλά σταμάτησε προσωρινά το 1942, εξαιτίας του πολέμου (Χατζή, 2008:25).

⁸³³ Αρ. καταλ. εγγρ. 399.

⁸³⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 400.

⁸³⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 401.

⁸³⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 401.

κυρίως διαμεσολαβητικός μεταξύ των αρμόδιων υπηρεσιών. Εξ όσων συμπεραίνεται, πάντως, οι εργασίες αφορούσαν την επισκευή έργων που ήδη είχαν κατασκευαστεί στον Αλφειό και την κατασκευή προβόλου για την ανάσχεση των υδάτων. Αργότερα, θα αποφασιζόταν η κατασκευή και δεύτερου⁸³⁷. Η εκτέλεσή τους διήρκεσε πολλά χρόνια και πραγματοποιήθηκε με πολλά προβλήματα και δυσκολίες. Αρμόδια για αυτά ήταν τα Υπουργεία Μεταφορών και Δημοσίων Έργων. Υπεύθυνος ορίστηκε ο Νομομηχανικός Ηλείας Γεώργιος Σακελλαράκης και εργολάβος ο Χρήστος Θεοφιλόπουλος⁸³⁸.

Και για τα δύο όμως επείγοντα αυτά έργα, μεγάλη δυσκολία αποτελούσε η εξεύρεση υλικών και εξοπλισμού⁸³⁹. Το ζήτημα των υλικών, κυρίως τσιμέντου και συρματοπλέγματος, απασχόλησε για μεγάλο διάστημα τις αρμόδιες υπηρεσίες, οι οποίες, για κάποια από αυτά, απευθύνθηκαν στη Βρετανική Στρατιωτική Υπηρεσία Καλών Τεχνών⁸⁴⁰. Το ζήτημα του εξοπλισμού επιλύθηκε με δανεισμό από το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών, το οποίο είχε πλέον περιέλθει υπό την ευθύνη του Προϊστάμενου της Υπηρεσίας Ιωάννη Κοντή. Επρόκειτο, κυρίως, για βαγονέτα και σιδηροτροχιές, τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί κατά τις γερμανικές ανασκαφές για την απομάκρυνση των επιχώσεων⁸⁴¹. Παρά τις επιφυλάξεις του Κοντή, καθώς το ζήτημα της επίσημης παράδοσης του Οικήματος βρισκόταν ακόμα σε εκκρεμότητα⁸⁴² και με τον χειμώνα προ των πυλών, ο εξοπλισμός δόθηκε και την ευθύνη της ασφάλειάς του ανέλαβε ο Νομομηχανικός⁸⁴³. Προς το τέλος του 1945 είχε ήδη κατασκευαστεί πρόβολος στον Αλφειό⁸⁴⁴. Τη νύχτα της 6^{ης} Οκτωβρίου 1946, όμως, ο ποταμός πλημμύρισε, παρασύροντας

⁸³⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 402.

⁸³⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 403 και 404.

⁸³⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 401.

⁸⁴⁰ Τρεις τόνοι συρματοπλέγματος και τριακόσια κιλά σύρματος ραφής απαιτούνταν, μεταξύ άλλων, για την επισκευή των ήδη εκτελεσθέντων έργων στον Αλφειό. Καθώς υπήρχε παντελής έλλειψη στο ελεύθερο εμπόριο, το Υπουργείο Δημοσίων Έργων ζήτησε από το Τμήμα Συντονισμού να ζητηθούν από τη Βρετανική Υπηρεσία Καλών Τεχνών και Αρχαιοτήτων, η οποία και σε άλλες περιπτώσεις είχε εκφράσει το ζωνρό ενδιαφέρον της (Επρόκειτο για την Υπηρεσία των Βρετανικών δυνάμεων που ήταν αρμόδια για τις αρχαιότητες, αρ. καταλ. εγγρ. 405). Απαραίτητη ήταν επίσης, ποσότητα 600 τόνων τσιμέντου. Το Υπουργείο Δημοσίων Έργων ζήτησε να δοθεί από αυτό που είχε αγοραστεί από το Δημόσιο και φυλασσόταν στις αποθήκες της εταιρείας TITAN (αρ. καταλ. εγγρ. 406). Από το Τμήμα Καλών Τεχνών του Αγγλικού Στρατηγείου ζητήθηκε επίσης ένας εκσκαφέας, απαραίτητος για τα έργα του Αλφειού (αρ. καταλ. εγγρ. 407).

⁸⁴¹ Το ζήτημα τίγεται και στο 1^ο κεφάλαιο της μελέτης, όπου γίνεται αναφορά στην προστασία του εξοπλισμού του Οικήματος των γερμανικών ανασκαφών.

⁸⁴² Αρ. καταλ. εγγρ. 137.

⁸⁴³ Αρ. καταλ. εγγρ. 408. Στο λεπτομερές πρωτόκολλο, που συντάχθηκε περιλαμβάνονταν βαγόνια, σιδηροτροχιές, συνδεδεμένες τροχιών, βίδες και άλλα αναγκαία αντικείμενα, σε άριστη κατάσταση, με όλα τους τα εξαρτήματα. (Για το θέμα της παράδοσης του υλικού στον Νομομηχανικό Ηλείας, βλ. παραπάνω, στο κεφάλαιο «Οι Γερμανικές ανασκαφές στην Ολυμπία»).

⁸⁴⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 402.

βαγόνια και σιδηροτροχιές⁸⁴⁵. Τα έργα αντιπλημμυρικής προστασίας του Αλφειού κρίθηκε αναγκαίο να συνεχιστούν και το 1947⁸⁴⁶. Τον Ιανουάριο του 1948 από τη δύναμη του ποταμού κατέρρευσε το μισό φράγμα⁸⁴⁷. Ένα μήνα αργότερα τα έργα σταμάτησαν, θέτοντας σε σοβαρό κίνδυνο το ήδη εκτελεσθέν τμήμα και βέβαια την ίδια την Άλτη⁸⁴⁸. Μετά από παρεμβάσεις του τότε Εφορεύοντα Νικόλαου Ζαφειρόπουλου προς το Υπουργείο Παιδείας, το Υπουργείο Δημοσίων Έργων αποφάσισε τον Μάρτιο τη συνέχισή τους⁸⁴⁹. Τον Οκτώβριο του 1950, δύο μόλις χρόνια από την καταστροφή του φράγματος του Αλφειού, ακολούθησε και αυτό του Κλαδέου, βορείως του Μουσείου Ολυμπίας⁸⁵⁰.

Η δύναμη των ποταμών και ειδικά του Αλφειού, ο οποίος συνέχιζε να υπερχειλίζει πλησιάζοντας επικίνδυνα τον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας, συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια. Η μέριμνα για τη συντήρηση των αντιπλημμυρικών έργων και τη κατασκευή νέων, συνεχίζεται έως τις μέρες μας.

Καθαρισμός και ευπρεπισμός του αρχαιολογικού χώρου – διαχείριση της βλάστησης και του φυσικού περιβάλλοντος – προστασία αρχαιολογικού χώρου από αυθαιρεσίες (καταπατήσεις, αγροτική καλλιέργεια, ποιμνιοβοσκή κ.ά.)

Α΄ περίοδος: 1875-1909

Ο αρχαιολογικός χώρος της Ολυμπίας δεν περιλαμβάνει μόνο το ανεσκαμμένο τμήμα, με τα μνημεία που έχουν έλθει στο φως, αλλά μια πολύ μεγαλύτερη έκταση, περιμετρικά. Η έκταση αυτή κρίθηκε αναγκαία για την προστασία των αρχαιοτήτων και εξαιρέθηκε της διανομής των εθνικών γαιών, που πραγματοποιήθηκε το 1871, παραμένοντας στην ιδιοκτησία

⁸⁴⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 409. Ο Κοντής θεώρησε πως δεν είχαν τηρηθεί τα απαραίτητα μέτρα ασφαλείας. Τελικά, μετά από έρευνα, όλος ο εξοπλισμός βρέθηκε τις επόμενες ημέρες αβλαβής (βλ. κεφ. «Οι Γερμανικές ανασκαφές στην Ολυμπία»).

⁸⁴⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 404. Η ανάθεση δόθηκε και πάλι στον εργολάβο Χρήστο Θεοφιλόπουλο, ενώ το προβλεπόμενο ποσό ανερχόταν στα 50.000.000 δρχ.

⁸⁴⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 410. Στην αναφορά του Ζαφειρόπουλου προς το Υπουργείο αναφέρεται πως η κατάρρευση είχε συμβεί προ μηνός περίπου, χωρίς άλλες λεπτομέρειες.

⁸⁴⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 411. Σύμφωνα με τον Νομομηχανικό, η διακοπή οφειλόταν σε αντιρρήσεις Αμερικανών εμπειρογνώμων. Ενδεχομένως η πληροφορία αυτή να δηλώνει πως τα έργα εκτελούνταν με χρηματοδότηση από το Σχέδιο Μάρσαλ. Αυτό θα εξηγούσε και την εμπλοκή των Αμερικανών στην εκτέλεση του έργου.

⁸⁴⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 412 και 413.

⁸⁵⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 414. Ζητήθηκε η άμεση επισκευή του, διότι υπήρχε κίνδυνος σε περίπτωση μεγάλης πλημμύρας (αρ. καταλ. εγγρ. 415).

του Δημοσίου⁸⁵¹.

Συγκεκριμένα, με τα Βασιλικά Διατάγματα της 4^{ης} Οκτωβρίου 1871 και της 3^{ης} Δεκεμβρίου 1881⁸⁵², στην Ολυμπία εξαιρέθηκαν της διανομής οι γαίες που οριοθετούνταν ως εξής: Στην ανατολική πλευρά, από μικρό ποτάμι, το οποίο κατερχόταν από το χωριό Μιράκα, από την εκβολή του Αλφειού έως τις υπώρειες του Κρονίου. Στη δυτική, από γραμμή παράλληλη με τον ποταμό Κλαδέο, που ξεκινούσε από τις όχθες του Αλφειού έως τις υπώρειες των λόφων κάτω από τον οικισμό του Δρούβα. Στη βόρεια, από τις υπώρειες του Κρονίου έως τις υπώρειες των λόφων κάτω από τον Δρούβα. Στη νότια από τον ποταμό Αλφειό, ανεξάρτητα

⁸⁵¹ Μετά την Επανάσταση η γη που απελευθερώθηκε, την οποία κατείχαν προηγουμένως οι Οθωμανοί, πέρασε στην ιδιοκτησία του ελληνικού κράτους. Στις περιοχές που προσαρτήθηκαν από το ελληνικό κράτος με διεθνείς συνθήκες και όχι με πόλεμο, οι Οθωμανοί είχαν τη δυνατότητα να πουλήσουν την περιουσία τους, η οποία αγοράστηκε από ιδιώτες. Το ελληνικό κράτος κατείχε το μεγαλύτερο μέρος της ακίνητης ιδιοκτησίας, τα «εθνικά κτήματα». Σε αυτά, ανήκαν οι εθνικές γαίες και οι εθνικοιδιόκτητες φυτείες. Οι εθνικές γαίες ήταν εκτάσεις στις οποίες γινόταν καλλιέργεια σιτηρών. Το κράτος κατείχε τη γή, ενώ οι καλλιεργητές ήταν αγρολήπτες. Στις εθνικοιδιόκτητες φυτείες, οι οποίες περιλάμβαναν δένδροκαλλιέργειες, σταφίδες και αμπέλια, η γη ανήκε στο κράτος αλλά οι καλλιέργειες, δηλαδή τα δέντρα ή τα φυτά ανήκαν στους καλλιεργητές. Το ζήτημα της γαιοκτησίας, το οποίο δεν είχε μόνο οικονομικό, αλλά και σημαντικό κοινωνικό χαρακτήρα, απασχόλησε το Ελληνικό κράτος από τα πρώτα χρόνια της σύστασής του, διακρίνεται δε σε δύο μεγάλες περιόδους: Η πρώτη περιλαμβάνει την περίοδο από το 1821 έως το 1870, εποχή κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η διανομή των εθνικών κτημάτων. Η δεύτερη ξεκινά το 1881, έτος της προσάρτησης της Θεσσαλίας και λήγει το 1917, με τη διανομή των μεγάλων θεσσαλικών εκτάσεων. Το κράτος από την αρχή φρόντισε να λάβει μέτρα, προκειμένου να αποσοβηθεί ο κίνδυνος σχηματισμού μεγάλων περιουσιών από λίγους γαιοκτήμονες εις βάρος των αγροτών. Ο Ιωάννης Καποδίστριας ήταν ο πρώτος που προσπάθησε να στηρίξει τη μικρή, οικογενειακή ιδιοκτησία και να καταπολεμήσει τον «κολληγικό» τρόπο καλλιέργειας. Η προσπάθεια αυτή συνεχίστηκε με την πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, το 1871, περίοδο κατά την οποία τέθηκε το θεσμικό πλαίσιο για την διανομή των εθνικών γαιών στον λαό. (Κωφός, 1975: 310-312, Δεμαθάς, Καλαφάτης, Μητροφάνης, 2011: 151-167).

⁸⁵² Βασιλικά Διατάγματα του 1871 και 1881 από τον κώδικα Νομοθεσίας των Δημοσίων Κτημάτων του Υπουργείου Οικονομικών: Β.Δ. της 4^{ης} Οκτωβρίου 1871. Άρθρον μοναδικόν/Εξαιρούνται προσέτι της διανομής καθό χρήσιμοι πρός δημοσίους σκοπούς./2. Αί κατά τόν Δήμον Όλυμπίων της έπαρχίας Ήλείας κείμεναι Έθνικαί καί Έκκλησιαστικάί γαίαι, αί όροθετούμεναι έξ άνατολῶν μέ τόν ποταμίσκον, όστις κατέρχεται από τό χωρίον Μέρακα, έκ δυσμῶν μέ τόν ποταμόν Κλαδέα ή Στραβό, όστις καταβαίνει από τό χωρίον Στραβό κεφάλι, έξ άρκτου μέ τά όρη τά περιλαμβάνοντα τήν έκτασιν αὐτήν καί έκ μεσημβρίας μέ τόν Άλφειόν ποταμόν. Β.Δ. της 3^{ης} Δεκεμβρίου 1881/Προτάσει τοῦ Ήμετέρου επί τῶν Οἰκονομικῶν Υπουργοῦ καί συμφώνως τῇ γνωμοδοτήσει τοῦ Υπουργικοῦ Συμβουλίου, τροποποιουμέν τό Ήμέτερον από 4 Οκτωβρίου 1871 Διάταγμα, όσον άφορᾷ τάς έξαιρεθείσας της διανομής έθνικάς καί έκκλησιαστικάς γαίας, τάς κειμένas έν τῇ περιφερείᾳ τοῦ Δήμου Όλυμπίων της Έπαρχίας Ήλείας, καί περιορίζομεν τήν έξαιρετέαν της διανομής έκτασιν ως έφεξις:/Ανατολικῶς ό ποταμός Μοίρακας, από της εις τόν Άλφειόν έκβολῆς μέχρι τῶν ύπωρειῶν της σειρᾶς τοῦ Κρονίου όρους. /Δυτικῶς ή παράλληλος γραμμή τοῦ ποταμοῦ Κλαδέου, από τῶν όχθῶν τοῦ Αλφειοῦ άγομένου εις τάς ύπωρειᾶς τῶν κάτωθεν της Δρούβας όρέων πρός τήν Δρούβαν αὐτήν./Άρκτικῶς, έξ άνατολῶν μέν αί ύπώρειαι τοῦ Κρονίου, έκ δυσμῶν αί ύπώρειαι τῶν κάτωθι της Δρούβας όρέων, έν δέ τῇ κοιλάδι τοῦ Κλαδέου γραμμή, διερχομένη διά τοῦ ύδρομύλου τῶν κληρονόμων Μιχαλοπούλου καί καταλήγουσα εις τάς ύπωρειᾶς τῶν παρακειμένων όρέων, καί μεσημβρινῶς, ό ποταμός Αλφειός./Εξεδόθη δυνάμει καί πρός έκτέλεσιν τοῦ άρθρου 3 τοῦ από 25 Μαρτίου 1871 ΥΛΑ νόμου, περί διαθέσεως καί διανομής της Έθνικῆς γῆς. Τό Δ. τοῦτο ισχύει καί διά τάς φυτείας (ν.ΤΠΣτ' τοῦ 1871, άρθρου 1 ΦΞΖ τοῦ α875, άρθρ. 8 Ψ Η τοῦ 1880).

από την κατά καιρούς μετατόπιση της κοίτης του. Τα πρώτα χρόνια, τα όρια των εθνικών γαιών δεν ήταν καθορισμένα με ακρίβεια, γεγονός που προκαλούσε προβλήματα στην Υπηρεσία⁸⁵³. Το 1895, συντάχθηκε τοπογραφικό διάγραμμα από τον εργοδηγό Μιλτιάδη Κασσανδρινό, στο οποίο δηλωνόταν η έκταση που είχε εξαιρεθεί της διανομής.

Οι εκτάσεις που είχαν εξαιρεθεί συνέχισαν να καλλιεργούνται από κατοίκους της περιοχής, με την ανοχή του κράτους. Οι καλλιεργητές αποδέχονταν με υπεύθυνες δηλώσεις⁸⁵⁴ τον όρο πως, όποτε η Αρχαιολογική Υπηρεσία τις χρειαζόταν για τη διενέργεια ανασκαφών ή για την εκτέλεση οποιουδήποτε άλλου κοινωφελούς σκοπού, θα τις εγκατέλειπαν αμέσως, χωρίς καμία αξίωση αποζημίωσης. Αναγνωρίζοντας μάλιστα την κυριότητα του Δημοσίου, οι καλλιεργητές αποδέχονταν την υποχρέωση να καταβάλλουν το εκάστοτε δικαίωμα επικαρπίας, σύμφωνα με το νόμο ΒΥΠΑ/ 1897⁸⁵⁵. Με τον τρόπο αυτό, η Αρχαιολογική Υπηρεσία και κατ' επέκτασιν το Δημόσιο διατηρούσε τον έλεγχο και την ιδιοκτησία των εκτάσεων αυτών, ενώ οι καλλιεργητές απλώς τη νομή, χωρίς κανένα δικαίωμα χρησικτησίας και κυριότητας.

Η προστασία του αρχαιολογικού χώρου επέβαλε, από την πλευρά του κράτους, συγκεκριμένες απαγορεύσεις και περιορισμούς. Οι αυθαιρεσίες ιδιωτών, ωστόσο, δεν ήταν σπάνιες, ειδικά τα μεταγενέστερα χρόνια, με αποτέλεσμα τις συχνές προστριβές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με τους κατοίκους της περιοχής. Μια τέτοια απαγόρευση αφορούσε στην ποιμνιοβοσκή σε χώρους πλησίον του Ιερού⁸⁵⁶. Το ζήτημα είχε ξεκινήσει να απασχολεί σοβαρά την Υπηρεσία, από τα πρώτα χρόνια των ανασκαφών. Πέρα από την άσχημη εικόνα για την Άλτη, μεγάλος ήταν ο κίνδυνος για πρόκληση πυρκαγιάς, εξαιτίας της δράσης των

⁸⁵³ Το 1881, ο βοηθός Επιτρόπου Κωνσταντίνος Δημητριάδης ζήτησε διευκρινήσεις από τη Γενική Εφορεία σχετικά με αίτηση πολίτη, ο οποίος ήθελε να καλλιεργήσει στη δυτική όχθη του Κλαδέου, καθώς ο ίδιος δεν γνώριζε αν επρόκειτο για ιδιωτική ή εθνική γη (αρ. καταλ. εγγρ. 416). Το Υπουργείο τον παρέπεμψε στον Οικονομικό Έφορο. Το ζήτημα απασχόλησε και τον Βασίλειο Λεονάρδο, ο οποίος δήλωνε πως βρισκόταν σε δυσχερή θέση απέναντι στους ιδιώτες που ζητούσαν να καλλιεργήσουν γαίες ή να ανοίξουν δρόμους γύρω από τον χώρο των ανασκαφών και το Μουσείο (αρ. καταλ. εγγρ. 417).

⁸⁵⁴ Στο Αρχείο της Υπηρεσίας υπάρχουν πολλές τέτοιες υπεύθυνες δηλώσεις, όπως αυτή του Σπήλιου Κονδύλη. Τα κτήματα που κατείχε στην Ολυμπία, τα οποία καλλιεργούσε, όπως ανέφερε, για πάνω από 100 χρόνια χωρίς ενόχληση από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Δήλωνε δε, πως σε περίπτωση που θα χρησιμοποιούνταν για ανασκαφές, θα τα εγκατέλειπε χωρίς αποζημίωση (αρ. καταλ. εγγρ. 418).

⁸⁵⁵ Το ενοίκιο συνήθως δεν καταβαλλόταν, τα κατοπινά, τουλάχιστον, χρόνια (αρ. καταλ. εγγρ. 419 και 420).

⁸⁵⁶ Το ζήτημα της ποιμνιοβοσκής δεν αφορούσε μόνο την Ολυμπία. Σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής, είχε καταστεί δημόσιο πρόβλημα, ειδικά στα χωριά Βαρβάσαινα και Κούκουρα (Σαλμώνη), όπου συνεχώς σημειώνονταν παραβάσεις. Το 1904, ο Μοίραρχος Μιχαλοπετράκης δημιούργησε αποσπάσματα με στρατιωτική δύναμη και πραγματοποιούσε κάθε βράδυ περιπολίες. (Δάβος, 1996: 223).

βοσκών⁸⁵⁷. Το μεσημέρι της 23^{ης} Ιουλίου 1876 ξέσπασε μεγάλη φωτιά κοντά στον ανεσκαμμένο χώρο, σε απόσταση περίπου 400 μ. από τα κτίσματα όπου φυλάσσονταν οι αρχαιότητες. Σβήστηκε με τη βοήθεια των στρατιωτών, που είχαν αναλάβει τη φύλαξή του, και των γύρω κατοίκων. Είχαν συλληφθεί κάποιοι βοσκοί, όμως δεν είχε, τελικά, εντοπιστεί ο ένοχος⁸⁵⁸. Το ίδιο επαναλήφθηκε στις 24 Νοεμβρίου 1909, όταν, σύμφωνα με τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Σπιτάδη, άγνωστοι αποπειράθηκαν να βάλουν φωτιά στο Κρόνιο. Οι δράστες είχαν εκδιωχθεί, χωρίς αποτέλεσμα, ενώ τα ίχνη του εμπρησμού ήταν καταφανή⁸⁵⁹. Την εποχή εκείνη η Υπηρεσία κατήγγειλε τους χωροφύλακες που, ενώ είχαν τοποθετηθεί για την προστασία του αρχαιολογικού χώρου, επεδείκνυν αμέλεια και αδιαφορία στην άσκηση των καθηκόντων τους⁸⁶⁰.

Αυτές οι δύο περιπτώσεις δεν ήταν οι μοναδικές που η Άλτις είχε απειληθεί από πυρκαγιά⁸⁶¹. Τον Αύγουστο του 1904, το Ιερό κινδύνευσε από φωτιά που προκάλεσαν μικρά παιδιά, τα οποία προσπάθησαν να ψήσουν αραποσίτια στον λόφο του Δρούβα. Η πυρκαγιά επεκτάθηκε σε όλη την κοιλάδα της Ολυμπίας μέχρι τον Αλφειό, αποτεφρώνοντας στο πέρασμά της εκτάσεις με σταφιδαμπέλους και εκατό, περίπου, πεύκα. Χάρη σε φιλότιμους χωρικούς από τη Μιράκα το Ιερό διασώθηκε, όμως οι ζημιές ήταν μεγάλες⁸⁶². Στις 15 Οκτωβρίου 1907 απειλήθηκε το Κρόνιο. Η φωτιά σβήστηκε χάρη στη συνδρομή των

⁸⁵⁷ Οι βοσκοί προκαλούσαν φωτιές στα δάση, προκειμένου να εξασφαλίσουν φρέσκο χορτάρι την επόμενη χρονιά για τα ζώα τους. Επίσης, η φωτιά αποτελούσε τον πιο εύκολο τρόπο για να εξαφανιστεί η βλάστηση από τους καλλιεργήσιμους αγρούς. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα συχνά να καίγονται τα δάση πλησίον των χωραφιών αυτών, άλλοτε από αμέλεια και άλλοτε σκοπίμως (Δάβος, 1996: 157).

⁸⁵⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 421. Βλ. και Nikolentzos, 2019: 99.

⁸⁵⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 422 και 423). Το περιστατικό είχε καταγραφεί και στον Τύπο της εποχής, ο οποίος ανέφερε πως το Κρόνιο είχε διασωθεί χάρη στους Επιμελητές Καραχάλιο και Σπιτάδη, που ειδοποίησαν άμεσα τις αρχές, και τη βοήθεια των πολιτών (Δάβος, 1996:237,4). Το καλοκαίρι εκείνης της χρονιάς, μεγάλες πυρκαγιές είχαν ξεσπάσει σε ολόκληρη την Ηλεία, στο Φραγκοπήδημα, το Γούμερο, το Λάνθι, τον Ξηρόκαμπο, προκαλώντας ανυπολόγιστες ζημιές.

⁸⁶⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 424, 425 και 426.

⁸⁶¹ Μεγάλο πρόβλημα για την Ηλεία αποτελούσαν οι πυρκαγιές των δασών της. Επρόκειτο κυρίως για πευκοδάση, τα οποία καταλάμβαναν τεράστιες εκτάσεις και σε πολλές περιπτώσεις αποτελούνταν από αιωνόβια δέντρα. Αρχικά οι εμπρησμοί δασών δεν ήταν παρά μεμονωμένα φαινόμενα. Στο μεταίχμιο όμως του 19^{ου} προς τον 20^ο αιώνα αυτές εξελίχθηκαν σταδιακά σε μάστιγα, προκαλώντας πολύ μεγάλες ζημιές σε όλη την έκταση του νομού, κυρίως στην περιοχή του Δήμου Ολυμπίας, στην Ώλενα και την Πηνεία. Κάποιες φορές οι πυρκαγιές προκαλούνταν από αμέλεια και απροσεξία και άλλες, ίσως τις περισσότερες, από δόλο, με κύριο στόχο την μετατροπή των δασών σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Χαρακτηριστική εικόνα της κατάστασης δίνει το σχόλιο της εφημερίδας «Παλιγγενεσία», κατά τη σδιάρκεια μεγάλων πυρκαγιών το καλοκαίρι του 1891, που αναφέρει πως μερόνυχτα στους ορίζοντες της Ηλείας φαίνονταν καπνοί από τα καιόμενα δάση (Δάβος, 1996: 164, 170).

⁸⁶² Δάβος 1996, 225.

κατοίκων των γειτονικών χωριών. Μάλιστα, κατά την προσπάθεια κατάσβεσης καταγράφηκε ο τραυματισμός χωροφύλακα από πτώση καιόμενου δέντρου⁸⁶³.

Από πολύ ενωρίς η Αρχαιολογική Υπηρεσία φρόντιζε για τον επιμελή και συστηματικό καθαρισμό της Άλτεως και του Κρονίου από τη βλάστηση. Αυτός δεν αφορούσε μόνο στη διατήρηση μιας ευπρεπούς εικόνας για έναν από τους μεγαλύτερους και σπουδαιότερους αρχαιολογικούς χώρους στην Ελλάδα, αλλά αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την προστασία του. Πέρα από τον κίνδυνο της πυρκαγιάς, ο καθαρισμός συνέβαλε ουσιαστικά στη συντήρηση των αρχαίων κτιρίων, αφού τα διάφορα φυτά που αφήνονταν ανεξέλεγκτα, μπορούσαν να προκαλέσουν σοβαρές βλάβες, διευρύνοντας με τις ρίζες τους τις ρωγμές των αρχαίων κτηρίων και αποκολλώντας τμήματα αρχιτεκτονικών μελών. Καθώς η έκταση του χώρου ήταν εξαρχής μεγάλη, η Αρχαιολογική Υπηρεσία εξέδιδε κάθε χρόνο τις απαραίτητες πιστώσεις, για την εκτέλεση του έργου⁸⁶⁴.

Β΄ Περίοδος: 1910-1939

Η αποψίλωση και ο καθαρισμός ήταν εργασία επίπονη και χρονοβόρα, απαραίτητη όμως για την προστασία και συντήρηση των μνημείων της Άλτεως. Ο ανεσκαμμένος χώρος, αν και δεν καταλάμβανε τα σημερινά του όρια, αποτελούσε πολύ μεγάλη έκταση, που απαιτούσε πολλές ημέρες λεπτής φύσεως χειρωνακτικής εργασίας, ενώ η βλάστηση, λόγω του κλίματος, ήταν ιδιαίτερα πλούσια. Ο εξωραϊσμός του χώρου περιλάμβανε, επίσης, το κλάδεμα των δέντρων, κατόπιν άδειας του Υπουργείου⁸⁶⁵. Η ξυλεία από πεύκα που έπεφταν ή έπρεπε να κοπούν, χρησιμοποιούνταν για τις ανάγκες του Μουσείου⁸⁶⁶. Έλεγχος ασκούνταν, ώστε να μην γίνεται υπέρβαση, με σκοπό την ξύλευση⁸⁶⁷.

Η ευπρέπεια του χώρου αποτελούσε, σύμφωνα με το νόμο, υποχρέωση των φυλάκων. Στο θέμα του καθαρισμού το Υπουργείο ήταν ιδιαίτερα αυστηρό, καθώς ο καθαρισμός πολλές φορές αποδεικνυόταν πλημμελής, με τις ευθύνες να καταλογίζονται στους φύλακες⁸⁶⁸. Ζήτημα δημιουργήθηκε το καλοκαίρι του 1920, όταν ο ίδιος ο Τμηματάρχης του Αρχαιολογικού

⁸⁶³ Δάβρος, 1996: 260.

⁸⁶⁴ Καθώς οι φύλακες δεν επαρκούσαν για τον καθαρισμό της Άλτεως, γινόταν κάθε χρόνο πρόσληψη εργάτη (αρ. καταλ. εγγρ. 427 και 428). Εργάτες προσλαμβάνονταν και για το Κρόνιο, όπως το έτος 1907 (αρ. καταλ. εγγρ. 429).

⁸⁶⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 430.

⁸⁶⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 431.

⁸⁶⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 432.

⁸⁶⁸ Οι φύλακες δεν επαρκούσαν για τον τέλειο καθαρισμό του αρχαιολογικού χώρου, έτσι, κάθε χρόνο, εκδίδονταν πιστώσεις για την πρόσληψη εργατών.

Τμήματος Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης επισκέφθηκε την Ολυμπία και διαπίστωσε πως κανένας απολύτως καθαρισμός δεν είχε πραγματοποιηθεί. Το Υπουργείο επέρριψε ευθύνες στον τότε Έφορο Νικόλαο Κυπαρίσση: «τὴν εὐθύνην ὑπέχετε οὐχ ἥττον καὶ ὑμεῖς, διότι ὠφεῖλετε τοῦλάχιστον νὰ ἀναφερθῇτε πρὸς ἡμᾶς, ὅπως τιμωρήσωμεν τοὺς ἀπειθοῦντας εἰς τὰς ὑποδείξεις ἡμῶν». Καθὼς ἡ κατάσταση ἀπὸ τὴ βλάβιση εἶχε ἐπιδεινωθεῖ σε βαθμὸν, ὥστε νὰ μὴν ἐπαρκούν οἱ φύλακες, ὁ καθαρισμὸς πραγματοποιήθηκε με ξένους ἐργάτες καὶ ἐπιστασία ἄλλου Ἐπιμελητῆ⁸⁶⁹.

Οἱ φύλακες συστηματικὰ ἐπεδείκνυν ἀμέλεια στὴν ἀσκήση τῶν καθηκόντων τους. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1924, μετὰ ἀπὸ σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ τότε Ἐφόρου Κυπαρίσση, τὸ Υπουργεῖο προειδοποιούσε με ἀπόλυση⁸⁷⁰. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, ἡ βλάβιση εἶχε καλύψει τοὺς διαδρόμους τῶν ἐπισκεπτῶν, ἐνὼ καθημερινὰ ζῶα βρίσκονταν μέσα στο Ἱερό. Ὅπως ἐγράφε χαρακτηριστικὰ ὁ ἀρχιφύλακας Κονδύλης πρὸς τὸν Ἐφορο: «γενικῶς παρουσιάζει ὄψιν ἀξιοθρήνητον ὁ χῶρος οὗτος»⁸⁷¹.

Τὸ 1931, γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ, ἐπιθεώρησε τὴν Ολυμπία ὁ Διευθυντὴς τοῦ Τμήματος Ἀρχαιολογίας, ὁ ὁποῖος ἐδῶσε καὶ σχετικὲς ὁδηγίες γιὰ κοπὴ τῶν δέντρων ποὺ εἶχαν φυτρώσει στα θεμέλια τῶν κτηρίων⁸⁷².

Ἡ σημασία τοῦ καθαρισμοῦ γιὰ τὴν προστασία τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀποδείχθηκε στὶς 14 Αὐγούστου 1932, ὅταν πυρκαγιά ἐπλήξε τὸ μεσημέρι τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρο καὶ ἐξαιτίας τοῦ ἀέρα μεταδόθηκε στο Κρόνιο. Κατασβήστηκε ἐγκαιρὰ, χάρις στὴν ἐπέμβαση τῆς Αστυνομίας καὶ τῶν κατοίκων. Ἡ φωτιά εἶχε προλάβει νὰ πλήξει τὸν Πρυτανεῖον, τοὺς Θησαυροὺς, τὸν χώρο μέχρι τὴν εἴσοδο τοῦ Σταδίου, καθὼς καὶ μέρος τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Κρονίου, χωρὶς νὰ προκαλέσει φθορὰ στα μνημεῖα. Γιὰ τὸ συμβάν διενεργήθηκαν ἀνακρίσεις⁸⁷³. Σύμφωνα με τὸ Δασαρχεῖο, ἡ πυρκαγιά, ἡ ὁποία εἶχε ξεκινήσει πιθανότατα ἀπὸ ἐπισκέπτη, οφειλόταν στὴν ἀμέλεια τῶν φυλάκων, οἱ ὁποῖοι

⁸⁶⁹ Τὸν καθαρισμὸ ἀνέλαβε ὁ Ἐπιμελητὴς Παρασκευαΐδης, με πίστωση 500 δρχ. Κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του, ὁ Τμηματάρχης εἶχε λάβει πληροφορίες γιὰ τὸ φυλακτικὸ προσωπικὸ τῆς Ολυμπίας. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς, σπάνια ἢ καθόλου πήγαινε στὴν ἐργασία του. Ἐνας ἀκόμα, ἐξαιτίας ἀσθένειας, δὲν μπορούσε νὰ προσφέρει στὴν Ὑπηρεσία του. Καλοῦσε τὸν Ἐφορο νὰ ἐξετάσει τὴν ἀλήθεια αὐτῶν τῶν πληροφοριῶν καὶ νὰ προτείνει τὰ μέτρα, προκειμένου νὰ διορθωθεῖ ἡ κακὴ αὕτὴ κατάσταση (ἀρ. καταλ. ἐγγρ. 433).

⁸⁷⁰ Ἀρ. καταλ. ἐγγρ. 434.

⁸⁷¹ Ἀρ. καταλ. ἐγγρ. 435.

⁸⁷² Ἀρ. καταλ. ἐγγρ. 436.

⁸⁷³ Ἀρ. καταλ. ἐγγρ. 437.

απουσίαζαν από τη θέση τους και την αντιλήφθηκαν μετά από δύο ώρες⁸⁷⁴. Βεβαίως, το προσωπικό εκείνη την εποχή απαρτιζόταν από τρία μόλις άτομα⁸⁷⁵.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου και ιδιαίτερα κατά τη Μεταξική περίοδο, μεγάλη έμφαση είχε δοθεί στην εικόνα και την αισθητική των Μουσείων και των αρχαιολογικών χώρων, στο γενικότερο πλαίσιο των προσπαθειών για τουριστική ανάπτυξη⁸⁷⁶. Οι προσπάθειες όμως αυτές σκόνταφταν στην κακή οικονομική κατάσταση της χώρας. Τα πενιχρά οικονομικά του κράτους εκείνη την εποχή δεν αντικατοπτρίζονται μόνο στην υποστελέχωση του προσωπικού, αλλά και στην αδυναμία του κράτους να εκδίδει πιστώσεις για την εκτέλεση αναγκαίων έργων. Και αυτό, σε μια εποχή κατά την οποία οι Ολυμπιακοί αγώνες του Βερολίνου, το 1936, αλλά και η επανέναρξη των γερμανικών ανασκαφών ένα χρόνο αργότερα, είχαν φέρει και πάλι την Ολυμπία στο προσκήνιο⁸⁷⁷.

Το ζήτημα, όμως, δεν αφορούσε μόνο την Ολυμπία. Πολλοί ήταν οι αρχαιολογικοί χώροι στην Ελλάδα, εκείνη την εποχή, που είχαν πλήρως παραμεληθεί και μετατραπεί, σε κάποιες περιπτώσεις, σε βοσκοτόπια. Αυτό παραδεχόταν το ίδιο το Υπουργείο στους Εφόρους αρχαιοτήτων⁸⁷⁸, επισημαίνοντας πως μέχρι την εξεύρεση πιστώσεων για περιφράξεις, η ευθύνη της σωστής φύλαξης βάραινε τους φύλακες⁸⁷⁹.

Το ζήτημα ταλάνιζε κάθε χρόνο την Υπηρεσία στην Ολυμπία, όμως κάτω από αυτές τις συνθήκες, συνεχιζόταν η ίδια κατάσταση⁸⁸⁰. Το Υπουργείο επέμενε στην ευπρέπεια του

⁸⁷⁴ Σε έγγραφό του προς τη Διεύθυνση Δασών του Υπουργείου Γεωργίας (αρ. καταλ. εγγρ. 438).

⁸⁷⁵ Στην απολογία τους, οι φύλακες δήλωσαν πως είχαν πάει για λίγο στο Μουσείο, προκειμένου να εξυπηρετήσουν ταξιδιώτες που ήθελαν να το επισκεφθούν, πριν αναχωρήσουν από την Ολυμπία. (αρ. καταλ. εγγρ. 439 και 440).

⁸⁷⁶ Σακκά, 2002: 36, Χαμηλάκης, 2012: 225.

⁸⁷⁷ Λούκος-Τζαχρήστα, 2011: 76.

⁸⁷⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 441.

⁸⁷⁹ Αναφορά σε περίφραξη του χώρου γίνεται πρώτη φορά το 1921. Το Υπουργείο ενέκρινε πίστωση 1440 δρχ. για την κατασκευή της στον αρχαιολογικό χώρο και το Μουσείο (αρ. καταλ. εγγρ. 442). Πίστωση για κατασκευή σιδερένιας, ευπρεπούς εισόδου της Άλτεως ζητήθηκε από τον Έφορο Αλέξανδρο Φιλαδελφέα, το 1929. Δόθηκε πίστωση 1000 δρχ. όμως απαιτούνταν τουλάχιστον 7000 δρχ. (αρ. καταλ. εγγρ. 291 και 443). Μέχρι το 1936, φαίνεται πως δεν υπήρχε περίφραξη σε όλο τον αρχαιολογικό χώρο, αλλά σε μέρος αυτού, πιθανότατα, στην είσοδο. Το καλοκαίρι εκείνης της χρονιάς, ο τότε Επιμελητής Αρχαιοτήτων Ολυμπίας Παναγιώτης Νεράντζουλης είχε ζητήσει την αφαίρεσή της, προφανώς εξαιτίας της κακής κατάστασης στην οποία βρισκόταν. Το Υπουργείο απήντησε πως το θέμα θα έπρεπε να εξεταστεί σε συνδυασμό με το γενικότερο μέτρο περίφραξης ολόκληρου του ανεσκαμμένου χώρου (αρ. καταλ. εγγρ. 444). Νέα περίφραξη είχε κατασκευαστεί το 1936, αφαιρέθηκε όμως για τη διευκόλυνση των νέων ανασκαφών. Έτσι, ο χώρος είχε μείνει απερίφρακτος (αρ. καταλ. εγγρ. 445). Προσπάθειες για τη δημιουργία νέας περίφραξης πραγματοποιήθηκαν από τον Κοντή, το 1946.

⁸⁸⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 446. Το 1936, ο ΕΟΤ κατήγγειλε στο Υπουργείο Παιδείας πως ο αρχαιολογικός χώρος ήταν τελείως ακάθαρτος (αρ. καταλ. εγγρ. 447). Ένα χρόνο αργότερα, ο αρχιφύλακας Κονδύλης

χώρου, παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες, ενώ το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού⁸⁸¹ ασκούσε συνεχώς πίεση, τόσο για το Μουσείο, όσο και για τον αρχαιολογικό χώρο. Το 1938 υπενθύμιζε εγκυκλίους και διαταγές του και απειλούσε με αυστηρά πειθαρχικά μέτρα. Στην απάντησή του προς το Υπουργείο, ο Έφορος Φοίβος Σταυρόπουλος τοποθετούσε με σαφήνεια τα πράγματα στις σωστές τους διαστάσεις. Κανένας καθαρισμός δεν μπορούσε να γίνει, αφού οι φύλακες ήταν ανύπαρκτοι⁸⁸². Ζήτησε ειδική πίστωση 2000 δρχ., ώστε «νά ἴδωσι τό φῶς τά τελείως καλυφθέντα ὑπό τῶν χόρτων μνημεία τῆς Ἀλτεως», όμως, τελικά δόθηκαν μόνο 1500 δρχ., ποσό ανεπαρκές⁸⁸³. Οι ανησυχίες του Εφόρου δεν ήταν αβάσιμες. Στις 17 Αυγούστου της ίδιας χρονιάς, από αναμμένο τσιγάρο επισκέπτη είχε κινδυνεύσει ο χώρος γύρω από το Μουσείο⁸⁸⁴.

Το 1939 το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού προειδοποιούσε και πάλι πως τα χορτάρια είχαν φθάσει σε σημείο να εμποδίζουν τη διέλευση των επισκεπτών⁸⁸⁵, ενώ ο αρχιφύλακας Κονδύλης ενημέρωνε τον Έφορο πως ο καθαρισμός δεν μπορούσε να ολοκληρωθεί μόνο από τους φύλακες⁸⁸⁶. Λίγους μόνο μήνες πριν την εμπλοκή της χώρας στον πόλεμο, η, ούτως ή άλλως, άσχημη οικονομική κατάσταση του κράτους είχε περισσότερο επιδεινωθεί, αντανακλώντας τις συνέπειές της σε όλα τα ζητήματα που αφορούσαν στην προστασία των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας.

Στις εκτάσεις του αρχαιολογικού χώρου που είχαν καταληφθεί από ιδιώτες, κυρίως κατοίκους των κοινοτήτων Ολυμπίας και Μιράκας, γινόταν ψιλή καλλιέργεια (σπορά) ή

ανέφερε πως τα οικονομικά των φυλάκων δεν επέτρεπαν την πληρωμή εργατών για τον καθαρισμό του (αρ. καταλ. εγγρ. 448). Η σημείωση του Εφόρου, πάνω στο έγγραφο του αρχιφύλακα, να καθαριστεί ο χώρος από τους φύλακες ενδεχομένως υπονοούσε ότι το Υπουργείο δεν είχε πρόθεση να συνδράμει οικονομικά).

⁸⁸¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 449, 450, 451. Το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού υπενθύμιζε την τελευταία εγκύκλιό του, με αρ. 39332/2424, εκείνης της χρονιάς καθώς και προγενέστερες διαταγές του.

⁸⁸² Αρ. καταλ. εγγρ. 11. Είχαν ήδη προταθεί δύο άτομα για να προσληφθούν ως φύλακες αρχαιοτήτων, όμως δεν είχε ακόμα πραγματοποιηθεί κανένας διορισμός.

⁸⁸³ Αρ. καταλ. εγγρ. 452 και 453.

⁸⁸⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 454. Ο τότε προϊστάμενος του Μουσείου Ολυμπίας Βασίλειος Καλλιπολίτης, είχε ο ίδιος ενημερώσει το Σταθμό Τουριστικής Αστυνομίας στην Αρχαία Ολυμπία για το συμβάν, ζητώντας να υποχρεωθεί η Διεύθυνση του ξενοδοχείου ΣΠΑΠ να πραγματοποιήσει τον καθαρισμό του.

⁸⁸⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 455.

⁸⁸⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 456. Δύο ημέρες αργότερα, εκδόθηκε χρηματικό ένταλμα 2.000 δρχ. για πρόσληψη εργατών (αρ. καταλ. εγγρ. 457 και 458).

φύτευση⁸⁸⁷. Η άδεια από την Αρχαιολογική Υπηρεσία για κάθε ενέργεια στις εκτάσεις αυτές ήταν απαραίτητη⁸⁸⁸.

Διαφωνίες υπήρχαν συχνά και ως προς τα όρια του αρχαιολογικού χώρου. Σε ζητήματα καταπάτησης, η Υπηρεσία ζητούσε τη συνδρομή της Αστυνομίας⁸⁸⁹, όμως αυτή συχνά εμφανιζόταν αναβλητική. Η περίπτωση του Άγγελου Καραπαναγιώτη, η οποία επρόκειτο να απασχολήσει για πολλά χρόνια την Αρχαιολογική Υπηρεσία, είναι χαρακτηριστική. Η ιδιοκτησία του συνόρευε με τον αρχαιολογικό χώρο⁸⁹⁰. Το 1925 ο Καραπαναγιώτης καταπάτησε μέρος αυτού, στην περιοχή της Πανηγυρίστρας, επεκτείνοντας το αμπέλι του⁸⁹¹. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1933, συνέχισε την επέκταση και καλλιέργεια⁸⁹². Την έκταση αυτή εγκατέλειψε τελικά, μετά από συνεχείς παρεμβάσεις των φυλάκων⁸⁹³. Τον επόμενο χρόνο όμως περιέφραξε και πάλι 50 μ. στην Πανηγυρίστρα⁸⁹⁴. Το θέμα έλαβε διαστάσεις. Ο Πρόεδρος του Αγροτικού Συμβουλίου της Αρχαίας Ολυμπίας κατήγγειλε την ενέργεια του Καραπαναγιώτη στο Υπουργείο, προσθέτοντας πως και τα ζώα του έβοσκαν στην Άλτη, με την ανοχή των τεσσάρων αρχαιοφυλάκων και κάλεσε τον υπουργό να λάβει μέτρα, αφού οι εντεταλμένοι υπάλληλοι δεν εκτελούσαν το καθήκον τους⁸⁹⁵. Ακολούθησαν έγγραφα του Εφόρου προς τον Εισαγγελέα Πρωτοδικών Πύργου⁸⁹⁶, τον Αστυνομικό Σταθμάρχη της Αρχαίας Ολυμπίας⁸⁹⁷ και τον αρχιφύλακα του Μουσείου. Από τον τελευταίο ζητήθηκε αναφορά για την καταγγελία εις βάρος του⁸⁹⁸. Ο Εισαγγελέας Πλημμελειοδικών ζήτησε την επέμβαση του Αστυνομικού Σταθμάρχη⁸⁹⁹. Παρά τη συνεχή αλληλογραφία, όμως, η

⁸⁸⁷ Σε αυτές, καλλιεργούνταν κυρίως σταφίδες και αμπέλια, ενώ υπήρχαν και αγροί, στους οποίους καλλιεργούνταν δημητριακά (αρ. καταλ. εγγρ. 459).

⁸⁸⁸ Το 1911, το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών δεν ενέκρινε την καλλιέργεια του χώρου που αιτούνταν οι αδελφοί Ζούνη (αρ. καταλ. εγγρ. 460). Το 1912, ο Αναστάσιος Λιακόπουλος, παρανόμως προέβη σε φύτευση αμπελιού σε έκταση που ανήκε στον αρχαιολογικό χώρο. Το 1924, άλλος καλλιεργητής, ο Χρίστος Λιακόπουλος, φύτεψε αμπέλι πλησίον του χώρου των ανασκαφών, παρά τις υποδείξεις και συστάσεις των φυλάκων που τον καλούσαν να λάβει άδεια από το Υπουργείο (αρ. καταλ. εγγρ. 461). Το 1932, ο Θ. Δαμάσκος ζήτησε άδεια για τη φύτευση αμπελιού στον αγρό του, στη θέση «Κάτω Αμπέλια», (αρ. καταλ. εγγρ. 462 και 463).

⁸⁸⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 464.

⁸⁹⁰ Η ιδιοκτησία του βρισκόταν βορείως του ανεσκαμμένου χώρου και συνόρευε με την έκταση που είχε χαρακτηριστεί ως «εθνικές γαίες».

⁸⁹¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 465 και 466.

⁸⁹² Αρ. καταλ. εγγρ. 467.

⁸⁹³ Αρ. καταλ. εγγρ. 468.

⁸⁹⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 468.

⁸⁹⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 469.

⁸⁹⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 470.

⁸⁹⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 471.

⁸⁹⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 472.

⁸⁹⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 473.

καταπάτηση συνεχιζόταν επί μήνες. Τον Σεπτέμβριο, η κατάσταση δεν είχε αλλάξει⁹⁰⁰. Αίτηση για μίσθωση του χώρου από τον Καραπαναγιώτη⁹⁰¹ απορρίφθηκε από το Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Ο ιδιώτης έπρεπε να απελευθερώσει τον χώρο, στην ανάγκη και με την επέμβαση της Αστυνομίας⁹⁰². Νέο θέμα δημιουργήθηκε το 1936, όταν καταγγέλθηκε πως κατασκεύαζε εντός του αρχαιολογικού χώρου, οικίσκο⁹⁰³. Και πάλι, ζητήθηκε η επέμβαση του Εισαγγελέα και των αστυνομικών αρχών⁹⁰⁴. Ο Διοικητής του Σταθμού Χωροφυλακής Ολυμπίας, όμως, διαπιστώνοντας πως δεν επρόκειτο για νέα οικία, αλλά για ορνιθώνα δεν προέβη σε κατεδάφιση, αλλά περίμενε την αυτοψία του Εφόρου⁹⁰⁵.

Τουλάχιστον τρεις φορές τέθηκε θέμα από το Δημόσιο εκποίησης των γαιών γύρω από τον αρχαιολογικό χώρο σε καλλιεργητές. Το 1934, στο σχετικό έγγραφο της Διοίκησης Δημοσίων Κτημάτων του Υπουργείου Οικονομικών, το Υπουργείο Παιδείας απήντησε πως ενέκρινε την εκποίηση, με τον όρο να παραστεί στην υπογραφή των συμβολαίων ο αρμόδιος Έφορος Μηλιάδης, ως εκπρόσωπος του Υπουργείου, προκειμένου να συμπεριληφθεί στο πωλητήριο συμβόλαιο ο όρος, ότι η Αρχαιολογική Υπηρεσία μπορούσε να αναλάβει αμέσως αγρούς που είχαν πωληθεί, σε περίπτωση που έπρεπε να διενεργηθούν σε αυτούς ανασκαφές ή έργα εξωραϊστικά, επιστρέφοντας το ποσό που είχε καταβληθεί μέχρι εκείνη την ημέρα από τους ιδιοκτήτες για την αγορά τους⁹⁰⁶. Το θέμα της εκποίησης δεν προχώρησε, επανήλθε όμως το 1938. Το Υπουργείο Παιδείας έδωσε εκ νέου την έγκρισή του στη Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων του Υπουργείου Οικονομικών, με τον ίδιο όρο που είχε τεθεί και το 1934. Για μια ακόμη φορά, όμως, η Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων του Υπουργείου Οικονομικών αποφάσισε την αναστολή της εκποίησης και τη συνέχιση της βεβαίωσης αποζημιώσεως σε βάρος όλων των καταπατητών⁹⁰⁷. Λίγα χρόνια αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1939, κάτοικοι της Αρχαίας Ολυμπίας και της Μιράκας υπέβαλλαν στον Οικονομικό Έφορο Ηλείας αιτήσεις εξαγοράς των κτημάτων τους στην Ολυμπία, τα οποία αφορούσαν σε κτήματα του Δημοσίου

⁹⁰⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 474.

⁹⁰¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 475.

⁹⁰² Αρ. καταλ. εγγρ. 476.

⁹⁰³ Αναφορά για κατασκευή οικίσκου από τον Άγγελο Καραπαναγιώτη βρίσκουμε και στο πρώτο σχετικό έγγραφο του αρχιφύλακα, τον Μάρτιο του 1925.

⁹⁰⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 477. Η διαταγή εκτελέστηκε στις 17-08-1936.

⁹⁰⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 478.

⁹⁰⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 479.

⁹⁰⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 480.

που είχαν εξαιρεθεί της διανομής⁹⁰⁸. Για μια ακόμα φορά το θέμα δεν προχώρησε, καθώς οι λόγοι της αναστολής κάθε εκποίησης ίσχυαν ακόμη⁹⁰⁹.

Σημαντικό πρόβλημα για την προστασία του αρχαιολογικού χώρου συνέχιζε να αποτελεί η παράνομη ποιμνιοβοσκή. Συχνά οι βοσκοί, παρά τις απαγορεύσεις, έφερναν τα ζώα τους εντός του και μάλιστα, τη νύχτα, ώστε να μην γίνονται αντιληπτοί από τους αρχαιοφύλακες. Το 1927, παρά την ανασύσταση του Αστυνομικού Σταθμού και τη νυχτερινή φύλαξη του χώρου από χωροφύλακες, η κατάσταση είχε επιδεινωθεί σε σημείο, ώστε να μπαίνουν ζώα ακόμα και μέσα στην Άλτη. Σύμφωνα με τον βοηθό Εφόρου Θεμιστοκλή Καραχάλιο, υπεύθυνη ήταν η ίδια η αστυνομική εξουσία. Η ψήφιση νόμου, που καταργούσε την αμοιβή για συλλήψεις, είχε κάνει τους χωροφύλακες αδιάφορους για το έργο τους, με αποτέλεσμα να αναγκάζονται οι αρχαιοφύλακες να εκτελούν νυχτερινές περιπολίες⁹¹⁰.

Τον Νοέμβριο του 1931 το Υπουργείο, έχοντας ενημερωθεί για παράνομη ποιμνιοβοσκή στις θέσεις «Πανηγυρίστρα» και «Ψίλιθρα»⁹¹¹, ζήτησε τη συνδρομή του Υπουργείου Γεωργίας για την κήρυξη αναδασωτέας της έκτασης κοντά στην Άλτη⁹¹². Οι παραβάσεις που σημειώνονταν στον αρχαιολογικό χώρο δεν ήταν πάντοτε εύκολο να αντιμετωπιστούν από τους φύλακες. Παραμονές Πρωτοχρονιάς του 1933, βοσκοί που συνελήφθησαν βράδυ εντός της Άλτεως προέβαλαν αντίσταση, αναγκάζοντας τον αρχιφύλακα να ζητήσει την ενίσχυση της φύλαξης του χώρου με ένα χωροφύλακα⁹¹³. Τον Αύγουστο του 1938, ο έκτακτος αρχαιολογικός υπάλληλος Βασίλειος Καλλιπολίτης ζήτησε τη συνδρομή του Σταθμού Τουριστικής Αστυνομίας, καθώς ζώα βοσκούσαν στον λόφο του Κρονίου, ρυπαίνοντας τον χώρο. Την ίδια, μάλιστα, ημέρα ο χώρος γύρω από το Μουσείο είχε κινδυνεύσει από αναμμένο τσιγάρο, λόγω της βλάβστησης που δεν είχε καθαριστεί⁹¹⁴. Ενδεικτικό της ασύδοτης κατάστασης είναι το γεγονός, πως το 1934 οι ίδιοι οι φύλακες διατηρούσαν κοντά στα φυλακεία κατοικίδια ζώα. Για το σοβαρό αυτό θέμα υπήρξε αυστηρότατη προειδοποίηση του Υπουργείου⁹¹⁵. Το πρόβλημα των αυθαιρεσιών θα έπαιρνε

⁹⁰⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 481.

⁹⁰⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 482. Το έγγραφο κοινοποιούνταν στον Οικονομικό Έφορο Ηλείας.

⁹¹⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 483. Ο ίδιος πρότεινε ως λύση την εγκατάσταση του αστυνομικού σταθμού στο παλαιό οίκημα πλησίον των ανασκαφών. Εννοούσε, πιθανότατα, κάποιο από τα οικήματα που είχαν κατασκευαστεί και χρησιμοποιηθεί κατά τις πρώτες γερμανικές ανασκαφές.

⁹¹¹ Θέσεις βορείως του ανεσκαμμένου αρχαιολογικού χώρου.

⁹¹² Αρ. καταλ. εγγρ. 484.

⁹¹³ Αρ. καταλ. εγγρ. 485.

⁹¹⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 454.

⁹¹⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 486.

πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις την επόμενη δεκαετία, περίοδο κατά την οποία, οι συνθήκες δεν θα επέτρεπαν τον αποτελεσματικό έλεγχο εκ μέρους της Υπηρεσίας.

Οι περιορισμοί και οι απαγορεύσεις στις εκτάσεις που ανήκαν στην ιδιοκτησία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αφορούσαν, εκτός από την ποιμνιοβοσκή, την καλλιέργεια αγρών σε απόσταση 200 μ. από κάθε αρχαίο μνημείο και ανασκαμμένο χώρο, το κυνήγι εντός αρχαιολογικού χώρου ή κοντά σε αυτόν, την υλοτομία ή εκτέλεση οποιασδήποτε άλλης εργασίας εκτός από την συνήθη καλλιέργεια και βέβαια, το σκάψιμο χωρίς άδεια της Υπηρεσίας σε βάθος μεγαλύτερο από αυτό που απαιτείτο για τη συνήθη καλλιέργεια⁹¹⁶. Οι περιορισμοί στον αρχαιολογικό χώρο ήταν αυστηροί και δεν αφορούσαν μόνο τους ιδιώτες. Την εποχή εκείνη στην Ολυμπία τελούνταν κάθε χρόνο εμποροπανήγυρη⁹¹⁷. Όταν το 1934 η κοινότητα Ολυμπίας ζήτησε από το Υπουργείο την άδεια να ανεγείρει βορείως του αρχαιολογικού χώρου μόνιμα παραπήγματα, με τη δέσμευση μάλιστα του Αγροτικού Συμβουλίου για επισταμένη φύλαξη του χώρου εκείνες τις ημέρες⁹¹⁸, αυτό δεν έγινε αποδεκτό. Μάλιστα, η Υπηρεσία ζήτησε από το Νομάρχη Αχαιοήλιδας, την εξεύρεση άλλου, πιο κατάλληλου, χώρου μακριά από τις αρχαιότητες⁹¹⁹.

Οι δασικές εκτάσεις στους λόφους γύρω από το Ιερό της Ολυμπίας, αναπόσπαστο στοιχείο του από τους αρχαίους χρόνους, υπάγονταν στην αρμοδιότητα της Δασικής Υπηρεσίας. Η έγκριση, ωστόσο, της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ήταν αναγκαία για κάθε υπόθεση που αφορούσε στο έμμεσο ή άμεσο δασικό περιβάλλον του αρχαιολογικού χώρου⁹²⁰. Η Δασική Υπηρεσία είχε συμβουλευτικό ρόλο για θέματα που αφορούσαν την προστασία της

⁹¹⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 487.

⁹¹⁷ Παλαιά Πανηγυρίστρα ή Πανηγυρίστρα ονομαζόταν η περιοχή βορείως του αρχαιολογικού χώρου, όπου αργότερα ανεγέρθηκε το Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας. Ονομάστηκε έτσι από την εμποροπανήγυρη που πραγματοποιούνταν κάθε χρόνο εκεί. Κατά τη δεκαετία του 1920, ο χώρος τέλεσής της άλλαξε και μεταφέρθηκε στη δεξιά όχθη του Κλαδέου, μεταξύ Μουσείου και αρχαιολογικού χώρου. Μετά το 1950, μεταφέρθηκε και πάλι, αυτή τη φορά κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό. Από τη δεκαετία του 1970 έπαψε να διοργανώνεται στην Ολυμπία (αρ. καταλ. εγγρ. 488, 489). Η εμποροπανήγυρις της Ολυμπίας συστάθηκε με Βασιλικό Διάταγμα της 30^{ης} Νοεμβρίου του 1880 (Εφημ Κυβερνήσεως 1880, σ. 614), που προέβλεπε την πραγματοποίησή της στο διάστημα από 9 έως 16 Μαΐου κάθε έτους. Το 1881 ορίστηκε ως χώρος για την ανέγερσή της ο μη ανεσκαμμένος χώρος του Σταδίου. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων προβλεπόταν και η τέλεση αγώνων. Ο βοηθός Επιτρόπου Κωνσταντίνος Δημητριάδης ήταν, βεβαίως, αρνητικός και ζήτησε τη μεταφορά της σε άλλο σημείο, μακριά από τις αρχαιότητες. Τελικά, μόνο για εκείνη τη χρονιά αποδέχθηκαν την τέλεσή της στο Στάδιο, καθώς δεν υπήρξε εγκαίρως κάποια ενέργεια εκ μέρους του Υπουργείου (αρ. καταλ. εγγρ. 490, 491, 492 και 493).

⁹¹⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 488.

⁹¹⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 494. Προτάθηκε η μεταφορά της κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό.

⁹²⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 495.

βλάβστης στον αρχαιολογικό χώρο, ενώ αναλάμβανε και τη διαδικασία για την εκποίηση της ξυλείας που προερχόταν από αυτόν⁹²¹.

Και οι δύο Υπηρεσίες μεριμνούσαν για την αντιμετώπιση διαφόρων αυθαιρεσιών στα δάση της περιοχής, κυρίως της παράνομης υλοτομίας ή της πευκοκαλλιέργειας. Ένα τέτοιο περιστατικό συνέβη τον Αύγουστο του 1933, όταν καταγγέλθηκε στον αρχιφύλακα πως δύο κάτοικοι της Ολυμπίας έκοβαν πεύκα στον Κρόνιο λόφο. Οι δράστες είχαν προλάβει να κόψουν δεκατέσσερα δέντρα, όμως δεν συνελήφθησαν επ' αυτοφώρω, εξαιτίας της σκόπιμης καθυστέρησης του φύλακα, ο οποίος ήταν συγγενής του ενός. Για την ενέργειά του αυτή, ζητήθηκε η τιμωρία του από τον αρχιφύλακα⁹²².

Η συνεργασία των δύο Υπηρεσιών υπήρξε ιδιαίτερα στενή, παρά τις προστριβές που σημειώνονταν, κάποιες φορές, μεταξύ των υπαλλήλων⁹²³. Ενδεικτική υπήρξε η κοινή απόφαση των Υπουργείων Παιδείας και Οικονομίας, το 1914, να συνδράμουν οι αρχαιολογικοί υπάλληλοι τη Δασική Υπηρεσία στην προστασία των δασικών εκτάσεων πλησίον αρχαιολογικών χώρων. Καθώς δεν υπήρχε δυνατότητα προσλήψεων, το μέτρο είχε αποφασιστεί στο πλαίσιο της γενικότερης προσπάθειας της Δασικής Υπηρεσίας για την προστασία των δασών από την αποψίλωση και τη δημιουργία νέων. Οι αρχαιοφύλακες θα λάμβαναν επίσημη εντολή για να γίνουν βοηθητικά όργανα των δασικών αρχών, ενώ οι Δασάρχες θα τους παρείχαν κάθε συνδρομή⁹²⁴.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προτάσεις του Διευθυντή του Δασικού τμήματος του Γεωργικού Σταθμού Βυτίνας, το 1913, για τον εξωραϊσμό του ευρύτερου

⁹²¹ Ενδεικτικά, αρ. καταλ. εγγρ. 496, 497 και 498. Σύμφωνα, δε, με το άρθρο 13 του αρχαιολογικού νόμου, η εκποίηση έπρεπε να εκτελείται υπέρ της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και όχι της Δασικής, όπως γινόταν μέχρι το 1940. Αυτό άλλαξε χάρη σε ενέργειες του Επιμελητή Ολυμπίας Ιωάννη Κοντή, ο οποίος απευθύνθηκε στο Υπουργείο και επιβεβαίωσε πως «πάσα πρόσδοδος προερχομένη εκ των αρχαιολογικών χώρων καθ' οἷονδήποτε τρόπον δέον νά διατίθεται πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν πόρων τοῦ ταμείου Υ.Δ.Α.Π». Πρόκειται για την Υπηρεσία Διαχείρισης Αρχαιολογικών Πόρων, η οποία ιδρύθηκε το 1940. (αρ. καταλ. εγγρ. 499).

⁹²² Αρ. καταλ. εγγρ. 500.

⁹²³ Η δικαιοδοσία των δύο υπηρεσιών στους ίδιους χώρους απαιτούσε τη συνεννόησή τους. (αρ. καταλ. εγγρ. 501). Δεν έλειπαν, ωστόσο, και οι προστριβές μεταξύ των υπαλλήλων. Τον Οκτώβριο του 1925, οι αρχαιοφύλακες προσπάθησαν να κατασκευάσουν περίφραξη στον αρχαιολογικό χώρο, χρησιμοποιώντας, ως πασσάλους, κλαδιά πεύκων, μετά από εντολή του Εφόρου. Η καταστρεπτική κλάδευση ενός από αυτά, ανάγκασε το Δασάρχη να τους σταματήσει και να προβεί σε μηνύσεις. Το ζήτημα λύθηκε με την υπόδειξη να έρχονται οι φύλακες στο μέλλον σε συνεννόηση με τους δασικούς υπαλλήλους, προκειμένου να μη βλάψουν από άγνοια τα δέντρα (αρ. καταλ. εγγρ. 502 και 503). Τα πεύκα κινδύνευαν από κακή κλάδευση. Συχνά, παρά τις απαγορεύσεις, χωρικοί τα κατέστρεφαν σκόπιμα, χαράζοντας τους κορμούς τους και καταδικάζοντάς τα να ξεραθούν μετά από μικρό χρονικό διάστημα (Δάβος, 1996:111).

⁹²⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 504.

φυσικού περιβάλλοντος της Ολυμπίας και μάλιστα, σε μια τόσο πρόωπη εποχή. Ζητούσε την απαγόρευση βοσκής και εκχέρσωσης σε όλα τα δάση και δασικές εκτάσεις, σε ακτίνα τριών τετάρτων της ώρας περίπου από τον συνοικισμό των Ολυμπίων, ενώ παράλληλα, πρότεινε τη φύτευση τριών ειδών δέντρων, κουκουναριάς, φυλλοβόλου δρυός και αγριελιάς, τα οποία, πέρα από τη διακοσμητική τους αξία, υπήρχαν κατά τους αρχαίους χρόνους και πλέον έλειπαν από το περιβάλλον της Άλτεως, στο οποίο κυριαρχούσε η χαλέπιος πεύκη⁹²⁵. Δεν υπάρχει πληροφορία για το αν έγινε τελικά η φύτευση.

Εξαιρετικά σημαντική για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος της Άλτεως υπήρξε η κήρυξή του, το 1936, από το Δασαρχείο Πύργου ως προστατευόμενου⁹²⁶. Στο πλαίσιο αυτό απαγορευόταν η υλοτομία, εκχέρσωση και βοσκή κάθε είδους ζώου που μπορούσε να προκαλέσει ζημιά στη δασική βλάστηση.

⁹²⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 505.

⁹²⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 506. Το έγγραφο (στο αρχείο βρίσκεται ακριβές αντίγραφο, σε χειρόγραφη μορφή) έχει ως εξής: Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος/Δασαρχεῖον Πύργου/Αριθ. 7725/Αριθ. Απαγ. διατ. 66/ Ἐχοντες ὑπόψει ὅτι ἡ περιοχὴ Ὀλυμπίων ἀποτελουμένη ἐκ τοῦ χώρου τῶν ἀνασκαφῶν, τοῦ Μουσείου, τῶν ξενοδοχείων καὶ πέριξ ὀριζομένη /Δυτικῶς. Ἀρχεται ἀπὸ τῆς κορυφῆς Μῦλοι καὶ ἀκολουθεῖ τὴν κορυφὴν τῶν θέσεων Προφῆτης Ἡλίας, Ράχη, Χούνες, οἰκίαν Κων/νου Λιάγκουρα καὶ χήρας Νικολάου Ντεβέ, μέχρις τοῦ ἐκκλησιδίου Ἁγίου Γεωργίου, ἐξ οὗ γραμμὴ διὰ τῆς οἰκίας Δ. Φωτοπούλου, πίπτει εἰς τὸν ποταμὸν Ἀλφειόν. /Μεσημβρινῶς. Ἀκολουθεῖ τὸν ποταμὸν Ἀλφειόν μέχρις τῶν πρὸς Δυσμᾶς τῶν καλλιεργουμένων ἐκτάσεων. /Ανατολικῶς. Ἀκολουθεῖ τὰς καλλιεργουμένας ἐκτάσεις μέχρις τῶν ὑπωρειῶν λόφου Ψηλὸ Βουνὸ ἢ Γαλάνη Βουνὸ καὶ /Αριστερῶς ἔχει τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου Γαλάνη Βουνό, πίπτει κατ' εὐθείαν γραμμὴν εἰς τὸ σημεῖον ἔνθα συναντῶνται ἡ ἀμαξιτὴ ὁδὸς Πύργου Ὀλυμπίων μετὰ τῆς Σιδηροδρομικῆς Γραμμῆς καὶ ἐκεῖθεν κατ' εὐθείαν Γραμμὴν, ἀνέρχεται εἰς τὴν κορυφὴν Μῦλοι ἔνθα ἤρχισεν/ Ἐκτάσεως 1000 ὡς ἔγγιστα στρεμμάτων, ἐξ ὧν 400 στρέμματα καλλιεργημένοι ἐκτάσεις, καὶ κατοικημένοι τόποι. Ἐνέχει προστατευτικὴν σημασίαν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ χώρου κτλ. καθὼς ἐπίσης αἰσθητικὴν κλπ. τοιαύτην. Προσέτι ἐπιβάλλεται ἡ διατήρησις καὶ προστασία τῆς ὑπαρχούσης Δασικῆς βλαστήσεως καὶ ἰδόντες τὰ ἄρθρα 99, 100, 219, 220, 224, 225, 226, 228, 230, 227 τοῦ Νόμου 4173 ὡς καὶ ταῦτα ἐτροποποιήθησαν, συνεπληρώθησαν ἢ ἀπεκατεστάθησαν μεταγενεστέρων Νόμων ἢ Ἀναγκαστικῶν Νόμων, ἢ Νομοθετικῶν Διαταγμάτων, τοῦ Διατάγματος τῆς 19-11-28 περὶ Διαχειρίσεως Δασῶν κλπ./ Χαρακτηρίζομεν /τὴν ὡς ἄνω περιοχὴν ὡς προστατευτικὴν καὶ /Ἀπαγορευόμεν/τὴν ὑλοτομίαν, ἐκχέρσωσιν, καὶ βοσκὴν παντός ζώου, μικρῶν ἢ μεγάλων δυναμένων νὰ προκαλέσουν ζημίαν ἢ φθοράν τῆς ὑπαρχούσης Δασικῆς βλαστήσεως. Τῆς παρουσίας ἐξαίρουται αἱ ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς Δημοσίας ὁδοῦ αἱ καλλιεργούμεναι ἐκτάσεις, καθὼς καὶ ἔκτασις ἀκτίνος 30 μ. περὶ τὴν οἰκίαν Λιάγκουρα καὶ Ντεβέ. Κατ' ἐξαίρεσιν τῶν ἀνωτέρω δύναται ὁ Δασάρχης νὰ ἐγκρίνῃ τὴν ἐνέργειαν ὑλοτομῶν, καθαρισμὸν πρὸς πρόληψιν κινδύνου πυρκαϊᾶς ἢ πρὸς δημιουργίαν ἀνθοκήπων κλπ. Οὐδεμίαν παραχώρησιν δύναται νὰ ἐνεργηθῇ ἄνευ προηγουμένου ἐγγράφου τῆς ὑπηρεσίας τοῦ Τουρισμοῦ. /Παραβάταις τῆς παρουσίας, τιμωροῦνται μέ τὰς ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω ἁρθρῶν προβλεπομένας ποινάς. Ἡ ἰσχὺς τῆς παρουσίας ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς δημοσιεύσεώς της, ἡ δὲ ἐκτέλεσις αὐτῆς ἀνατίθεται εἰς τὴν Δασικὴν Ὑπηρεσίαν, Τουριστικὴν Ἀστυνομίαν καὶ Ἀγροφυλακὴν./ Ἐν Πύργῳ τῇ 10^ῃ Νοεμβρίου 1936/ Ο Δασάρχης Πύργου Π. Γρεκιώτης.

Γ΄ Περίοδος: 1940-1950

Παρά τις δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν την περίοδο της Κατοχής, το ζήτημα του καθαρισμού της Άλτεως δεν μπορούσε να αγνοηθεί, όμως η δεινή οικονομική θέση της χώρας είχε ως αποτέλεσμα να επιδεινωθεί η κατάσταση ακόμα περισσότερο. Ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων στην Ολυμπία Ιωάννης Κοντής ζητούσε από το Υπουργείο πιστώσεις που είχαν υπολογιστεί με κάθε οικονομία, επισημαίνοντας τον κίνδυνο πυρκαγιάς. Τα χρήματα που εγκρίνονταν όμως ήταν πολύ λιγότερα, με αποτέλεσμα να μην επαρκούν⁹²⁷.

Οι φόβοι του Επιμελητή επιβεβαιώθηκαν στις 2 Σεπτεμβρίου 1940, όταν από τσιγάρο επισκέπτη ξέσπασε πυρκαγιά στην περιοχή των Θερμών του Κρονίου, η οποία, τελικά, περιορίστηκε χάρη στις υπεράνθρωπες προσπάθειες των φυλάκων. Η έλλειψη συστηματικού καθαρισμού της Άλτεως είχε ως αποτέλεσμα ο αρχαιολογικός χώρος να βρίσκεται σε κακή κατάσταση. Την Άνοιξη του 1942, εν μέσω Κατοχής, οι θάμνοι είχαν, πλέον, καλύψει τα αρχαία κτήρια⁹²⁸. Τα χρόνια που ακολούθησαν ήταν ακόμα δυσκολότερα. Το 1943 ο αρχαιολογικός χώρος χρησιμοποιήθηκε ως σταθμός μηχανοκίνητων γερμανικών μονάδων, ενώ τα δραματικά γεγονότα στην ύπαιθρο, κατά τα έτη 1944-1946, ασφαλώς δεν επέτρεπαν την εκτέλεση τέτοιου είδους έργων⁹²⁹.

Η προστασία των αρχαιοτήτων, κατά την περίοδο της Κατοχής, δεν αφορούσε μόνον τις αρχαιότητες του Μουσείου, που παρέμεναν εγκιβωτισμένες, αλλά και του αρχαιολογικού χώρου. Κατά τα έτη 1942 και 1943, ο Επιμελητής Ιωάννης Κοντής φρόντισε για τη μεταφορά στο Μουσείο διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών, που βρίσκονταν εκτεθειμένα στο χώρο. Τα μικρότερα από αυτά, τα οποία κινδύνευαν από κλοπή, είχαν μεταφερθεί με τη βοήθεια των

⁹²⁷ Το καλοκαίρι του 1940, η βλάβηση ήταν μεγάλη, εξαιτίας των πολλών βροχών. Τον Ιούνιο, ο Κοντής ζήτησε το ελάχιστο ποσό των 3.500 δρχ. Τελικά, εγκρίθηκαν μόλις 1000 δρχ., με αποτέλεσμα ο καθαρισμός να περιοριστεί, παρά την προσωπική εργασία των φυλάκων, μόνο σε μια στενή λωρίδα γης από το Γυμνάσιο έως το Λεωνιδαίο (αρ. καταλ. εγγρ. 507, 508 και 509). Ζητήθηκε επιπλέον πίστωση, για το τμήμα που δεν είχε καθαριστεί, η οποία δόθηκε τον Οκτώβριο του 1940, ενώ η χώρα βρισκόταν ήδη σε πόλεμο (αρ. καταλ. εγγρ. 510 και 511). Τον επόμενο χρόνο, οι διαθέσιμες πιστώσεις ήταν και πάλι ελάχιστες (αρ. καταλ. εγγρ. 508, 512).

⁹²⁸ Ζητήθηκε το ποσό των 700.000 δρχ. όμως δεν είναι γνωστό αν τελικά τα χρήματα δόθηκαν (αρ. καταλ. εγγρ. 513).

⁹²⁹ Καμία αναφορά δεν υπάρχει στο αρχείο της Υπηρεσίας για τα έτη αυτά.

φυλάκων⁹³⁰, ενώ τα μεγαλύτερα, που απειλούνταν κυρίως από θραύση, με άμαξα. Για τον σκοπό αυτό, είχε εκδοθεί πίστωση από το Υπουργείο⁹³¹.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αδυναμίας της Υπηρεσίας να αντιμετωπίσει τις αυθαιρεσίες εκείνη την εποχή, αποτελεί η δημιουργία περάσματος μέσα από τον αρχαιολογικό χώρο, από τον ποταμό Κλαδέο έως το μνημείο του Coubertin. Κάρρα, άνθρωποι και ζώα περνούσαν μέσα από την Άλτη, προκειμένου να διευκολυνθούν στις μετακινήσεις τους, έχοντας καταργήσει, ουσιαστικά, τον δημόσιο δρόμο⁹³². Η Άλτις είχε μείνει χωρίς περίφραξη από την εποχή των νέων γερμανικών ανασκαφών, όταν χρειάστηκε να αφαιρεθούν τα σύρματα και οι πάσσαλοι⁹³³. Το 1946 ο Κοντής έκανε ενέργειες για την κατασκευή νέας περίφραξης, με υλικά από τη Στρατιωτική Υπηρεσία⁹³⁴. Το Υπουργείο ενέκρινε το αίτημα, όμως η υλοποίησή της αποδείχθηκε χρονοβόρο ζήτημα, το οποίο ολοκληρώθηκε μετά το 1950⁹³⁵.

Συστηματική προσπάθεια καθαρισμού και συντήρησης του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας, ο οποίος επί τουλάχιστον μια δεκαετία είχε λάβει πλημμελή ή και καθόλου φροντίδα, πραγματοποιήθηκε από το 1947 και εξής. Οι εργασίες αφορούσαν, αρχικά, τον

⁹³⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 514. Τα βαρύτερα τεμάχια είχαν μεταφερθεί και καταγραφεί στο Βιβλίο Εισαγωγής αρχαίων (με τους αριθμούς 562 και 623 έως 629). Συγχρόνως, είχαν μεταφερθεί στην Άλτη και τρία αρχιτεκτονικά μέλη από τον ποταμό Κλαδέο (αρ. καταλ. εγγρ. 515).

⁹³¹ Για τη μεταφορά τους με άμαξα απαιτούνταν το ποσό των 70.000 δρχ. Το ένταλμα εκδόθηκε και η εργασία ολοκληρώθηκε λίγο αργότερα.

⁹³² Αρ. καταλ. εγγρ. 516.

⁹³³ Αρ. καταλ. εγγρ. 516.

⁹³⁴ Το Υπουργείο Παιδείας ζήτησε από των Οικονομικών τη συνδρομή της Υπηρεσίας Συγκεντρώσεως Λειών Πολέμου και το αίτημα εγκρίθηκε από το Γενικό Λογιστήριο του Κράτους (αρ. καταλ. εγγρ. 517 και 445). Είχε υπολογιστεί πως για την περίμετρο 2000 μ. του αρχαιολογικού χώρου χρειαζόνταν 6000 μέτρα σύρμα και 1000 πάσσαλοι.

⁹³⁵ Η αλληλογραφία για το θέμα παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς είναι ενδεικτική των δυσκολιών και γραφειοκρατικών αγκυλώσεων που αντιμετώπιζε η Αρχαιολογική Υπηρεσία. Τα υλικά έφτασαν στον Σιδηροδρομικό Σταθμό της Ολυμπίας περίπου δύο μήνες αργότερα, όταν Προϊστάμενος, πλέον, ήταν ο Νικόλαος Ζαφειρόπουλος (αρ. καταλ. εγγρ. 518). Το ποσό που απαιτείτο για την περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου ανερχόταν στο ποσό των 4.340.000 δρχ. Εφόσον, όμως, δεν είχε ακόμα εκδοθεί το ένταλμα, αυτά φυλάσσονταν στο Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών (αρ. καταλ. εγγρ. 519). Η έγκριση της δαπάνης έγινε τον Αύγουστο του 1947 (αρ. καταλ. εγγρ. 520 και 521). Η αποστολή των χρημάτων εκκρεμούσε, με αποτέλεσμα την αναπροσαρμογή του κόστους. Οι τιμές δεν ίσχυαν πλέον και το ποσό, τον Απρίλιο του 1949, είχε φθάσει τα 6.960.000 δρχ. (αρ. καταλ. εγγρ. 522). Τελικά, τον Αύγουστο, εγκρίθηκαν 1.800.000 δρχ., για την έναρξη των εργασιών (αρ. καταλ. εγγρ. 523). Πολλούς μήνες αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1950 προκηρύχθηκε πρόχειρος μειοδοτικός διαγωνισμός για την τοποθέτηση πασσάλων και σύρματος (αρ. καταλ. εγγρ. 524). Όσο η περίφραξη καθυστερούσε, τόσο αυξανόταν το κόστος. Το Σεπτέμβριο του 1950, ο προϋπολογισμός του 1949, θα ανερχόταν στις 25.000.000 δρχ. περίπου (αρ. καταλ. εγγρ. 525). Το Υπουργείο εξέδωσε χρηματικό ένταλμα μόλις 5.000.000 δρχ. και ο Ζαφειρόπουλος ζήτησε από την Τουριστική Επιτροπή Ολυμπίας πίστωση ακόμα 10.000.000 δρχ. (αρ. καταλ. εγγρ. 526).

λεπτομερή καθαρισμό όλης της έκτασης και τη ριζική εκρίζωση των διαφόρων θαμνοειδών⁹³⁶. Το 1949 οι καθαρισμοί συμπεριέλαβαν και την περιοχή των ρωμαϊκών κτηρίων, ενώ υπήρξε μέριμνα και για την καταπολέμηση διαφόρων παρασιτικών φυτών⁹³⁷. Το 1950, στο έργο συνέδραμε⁹³⁸ και η Τουριστική Υπηρεσία, η οποία είχε αναλάβει τον καθαρισμό έξω από τον αρχαιολογικό χώρο.

Παράλληλα με το έργο συντήρησης των αρχαιοτήτων του Μουσείου, που εκτελούνταν εκείνη την εποχή, μέριμνα ελήφθη και για τα μνημεία του αρχαιολογικού χώρου⁹³⁹. Οι ανάγκες ήταν πολλές, μετά από μια μεγάλη περίοδο παρακμής. Το καλοκαίρι του 1949 αποκαταστάθηκε ο ανατολικός πεσσός του νοτίου προστώου της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής, ο οποίος παρουσίαζε κλίση⁹⁴⁰. Ο πεσσός υποστηρίχτηκε με μεταλλικές γωνίες και η βάση του στερεώθηκε με ελαφριά τοιχοδομία και καλύφθηκε με πηλό, ώστε να μην είναι ορατή⁹⁴¹. Απαραίτητη κρίθηκε επίσης η κατασκευή δύο στεγάστρων, το ένα για την κάμινο χαλκοπλαστικής, που είχε αποκαλυφθεί κοντά στο Στάδιο και το άλλο για την κεραμική κάμινο κοντά στην Παλαίστρα⁹⁴². Οι αναγκαίες πιστώσεις και για τα δύο δόθηκαν την επόμενη χρονιά⁹⁴³. Ένα ακόμα στέγαστρο χρειάστηκε να κατασκευαστεί τον Δεκέμβριο του 1950, για

⁹³⁶ Την ίδια εποχή δόθηκαν πιστώσεις και για τον καθαρισμό άλλων χώρων της Αρχαιολογικής Περιφέρειας, όπως του Τείχους της Μεσσήνης και του Τείχους του Σαμικού (αρ. καταλ. εγγρ. 527).

⁹³⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 528 και 529. Τη χρονιά εκείνη, ζητήθηκε, για 120 ημερομίσθια, το ποσό των 1.800.000 δρχ.

⁹³⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 530. Ο Έφορος επέτρεψε την εκτέλεση του καθαρισμού από την Τουριστική Υπηρεσία, σε διάφορα σημεία του αρχαιολογικού χώρου, όπως είχε αιτηθεί (αρ. καταλ. εγγρ. 531).

⁹³⁹ Το 1946, στο πλαίσιο κατάρτισης προγράμματος εκτέλεσης άμεσης συντήρησης αρχαίων, βυζαντινών και ιστορικών μνημείων, που είχαν άμεση ανάγκη, το Υπουργείο ζήτησε από όλους τους Εφόρους και Επιμελητές Κλασικών και Βυζαντινών Αρχαιοτήτων του κράτους πίνακες με τα μνημεία αυτά. Το έγγραφο απέστειλε ο Διευθυντής Αναστήλωσης, Αναστάσιος Ορλάνδος. Τα έργα που εκτελέστηκαν λίγο αργότερα στην Ολυμπία, πιθανότατα σχετίζονται με το πρόγραμμα αυτό (αρ. καταλ. εγγρ. 344). Την εποχή εκείνη δόθηκαν σημαντικές πιστώσεις τόσο για το Μουσείο, όσο και για τον αρχαιολογικό χώρο, ενδεχομένως στο πλαίσιο του Σχεδίου Μάρσαλ.

⁹⁴⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 532. Για τη στήριξή του απαιτούνταν δαπάνη 500.000 δρχ.

⁹⁴¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 533.

⁹⁴² Ο Ζαφειρόπουλος επισήμανε πως θα έπρεπε η κατασκευή να είναι ξύλινη με κεραμίδια και όχι μεταλλική, για αισθητικούς λόγους. Υπολόγιζε δε τη δαπάνη στο ποσό των 700. 000 δρχ. (αρ. καταλ. εγγρ. 534). Εκείνη τη χρονιά το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε πρόχειρα, με παλιά ξύλα και τσίγκους που τοποθέτησαν οι φύλακες από το υπόστεγο του Μουσείου, καθώς δεν μπορούσε να εκδοθεί χρηματικό ένταλμα μέχρι την έγκριση του νέου προϋπολογισμού (αρ. καταλ.εγγρ. 535 και 536).

⁹⁴³ Αρ. καταλ. εγγρ. 537, 538 και 539 (ποσό 1.000.000 δρχ. για την κατασκευή υπόστεγου της καμίνου στο Στάδιο). Το υπόστεγο του κεραμικού κλιβάνου της Παλαίστρας κατασκευάστηκε με κινητά προπετάσματα. Επρόκειτο για μια στενή λωρίδα γης, που θα έμενε ως μάρτυρας των επιχώσεων του Σταδίου. Η δαπάνη που απαιτούνταν για την κατασκευή υποστέγου μήκους 18 μ. ανερχόταν στο ποσό των 2.450.000 δρχ. στις πλάγιες πλευρές του, τα οποία μπορούσαν να αφαιρεθούν κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. (Τα παραπετάσματα χρησίμευαν για την προστασία από τη βροχή). Είχαν επίσης στερεωθεί τα επισφαλή σημεία με γύψο και είχαν επανατοποθετηθεί τα τεμάχια που είχαν πέσει.

την προστασία των επιχώσεων του Σταδίου⁹⁴⁴. Χρηματικά εντάλματα ύψους εκδόθηκαν, επίσης, και για τη μεταφορά αρχιτεκτονικών μελών από τον αρχαιολογικό χώρο στο Παράρτημα του Μουσείου (το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών)⁹⁴⁵.

Οι εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν στην ελληνική επικράτεια την περίοδο της Κατοχής καθιστούσαν την αντιμετώπιση των διαφόρων αυθαιρεσιών εξαιρετικά δυσχερή. Τα σοβαρά ζητήματα επιβίωσης, αλλά και η διάλυση ή υπολειτουργία των αστυνομικών αρχών και κρατικών υπηρεσιών, όπως το Δασαρχείο, η Αγρονομία⁹⁴⁶ ή η Τουριστική Αστυνομία, συνέβαλαν στη διόγκωση των παραβάσεων και, σε κάποιες περιπτώσεις, στην ασυδοσία των παραβατών⁹⁴⁷. Στη φύλαξη του αρχαιολογικού χώρου, η συνδρομή των υπολοίπων αρχών ήταν απαραίτητη. Ειδικά την περίοδο του Εμφυλίου, όταν η έκταση της Αρχαιολογικής Περιφέρειας καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου, δεν ήταν δυνατόν να υπάρχει απόλυτη επίβλεψη μόνο από την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Ήδη από τις αρχές του 1940 ο νέος, τότε, Επιμελητής της Ολυμπίας Ιωάννης Κοντής είχε φροντίσει να υπενθυμίσει στον Πρόεδρο της Κοινότητας Αρχαίας Ολυμπίας τους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις στον αρχαιολογικό χώρο⁹⁴⁸. Αυστηρότητα στην τήρηση των διατάξεων ζητούσε και από τους φύλακες της Υπηρεσίας. Ειδικά για το ζήτημα της παράνομης ποιμνιοβοσκής, απειλούσε με απόλυση όποιον επεδείκνυε ανοχή⁹⁴⁹.

Η ποιμνιοβοσκή είχε καταστεί μάστιγα, ειδικά τα τελευταία έτη της δεκαετίας⁹⁵⁰. Τα ζώα αφήνονταν ελεύθερα τη νύχτα και, μάλιστα, κατά τις ώρες της απαγόρευσης της

⁹⁴⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 540. Επρόκειτο για μια στενή λωρίδα γης, που θα έμενε ως μάρτυρας των επιχώσεων του Σταδίου. Η δαπάνη που απαιτούνταν για την κατασκευή υποστέγου μήκους 18 μ. ανερχόταν στο ποσό των 2.450.000 δρχ.

⁹⁴⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 541 και 542.

⁹⁴⁶ Η Δασική Υπηρεσία ήταν υπεύθυνη για την προστασία των δασικών εκτάσεων, ενώ η Αγρονομία, των καλλιεργούμενων εκτάσεων.

⁹⁴⁷ Για την άσχημη οικονομική κατάσταση των φυλάκων αλλά και την αποθράσυνση των κατοίκων εκείνη την περίοδο σημαντική είναι η μαρτυρία του Κοντή, όπως καταγράφεται μέσα από το Ημερολόγιον Υπηρεσίας του, βλ. σχετικά *Ο Μέντωρ*, 1997:49.σ

⁹⁴⁸ Σχετικές εντολές δόθηκαν στους φύλακες, ενώ ενημερώθηκαν ο Σταθμός Χωροφυλακής Ολυμπίας και το Αγρονομείο Ολυμπίας (αρ. καταλ. εγγρ. 487).

⁹⁴⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 543. Εκείνη την εποχή, στην Ολυμπία το φυλακτικό προσωπικό αποτελείτο από πέντε μόνο άτομα, τον αρχιφύλακα Νικόλαο Χαρδαβέλλα και τους φύλακες Λαμπρόπουλο, Δημητρώπουλο, Διαμαντάκο και Μίχο.

⁹⁵⁰ Έγγραφο του τότε Εφορεύοντα Νικολάου Ζαφειρόπουλου το 1948 προς το Αγρονομείο Αρχαίας Ολυμπίας αποκαλύπτει σωρεία παραβάσεων (αρ. καταλ. εγγρ. 544). Ο Προϊστάμενος κατήγγειλε πέντε παραβάσεις, που είχαν σημειωθεί σε διάστημα λίγων ημερών, από τον Νοέμβριο του 1947 έως τις αρχές

κυκλοφορίας⁹⁵¹. Την κατάσταση ενίσχυε μια ακόμα αυθαιρεσία εκ μέρους των κατοίκων, η κατασκευή ορνιθώνων και ποιμνιοστασίων κοντά στον αρχαιολογικό χώρο, κυρίως στη δεξιά όχθη του Κλαδέου⁹⁵², ενώ το Αγρονομείο Ολυμπίας και η Τουριστική Αστυνομία δήλωναν αναρμόδιες⁹⁵³.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυθαιρεσίας εκ μέρους των κατοίκων, αλλά και ανεκτικότητας εκ μέρους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αποτελεί, και πάλι, η περίπτωση του Άγγελου Καραπαναγιώτη. Ο συγκεκριμένος κάτοικος είχε από χρόνια καταλάβει μέρος του αρχαιολογικού χώρου κοντά στην Οικία της Γερμανικής Αποστολής, όπου και κατοικούσε χάρη στην ανοχή της Υπηρεσίας. Την Άνοιξη του 1941 επεξέτεινε τα όρια της κατεχόμενης έκτασής του, καταλαμβάνοντας άλλα 200 μ. περίπου δυτικά της γερμανικής οικίας⁹⁵⁴. Η κατάσταση συνεχιζόταν επί μήνες, παρά την επέμβαση της Υπηρεσίας, του Υπουργείου, της Νομαρχίας Ηλείας και του Σταθμού Χωροφυλακής⁹⁵⁵. Ο ίδιος κάτοικος παρανόμησε και πάλι το 1949, φυτεύοντας δέντρα στην όχθη του Κλαδέου, δηλώνοντας πως ο συγκεκριμένος χώρος του ανήκε⁹⁵⁶. Στη φύτευση τον είχε συνδράμει ο φύλακας αρχαιοτήτων Διονύσιος Δημητρόπουλος και μάλιστα εν ώρα υπηρεσίας⁹⁵⁷. Λίγους μήνες αργότερα δεν δίστασε να προχωρήσει στη φύτευση αμπελιού στον χώρο βορείως του Οικήματος, βοηθούμενος, για δεύτερη φορά, από τον ίδιο φύλακα⁹⁵⁸.

Το ζήτημα της κατεχόμενης από ιδιώτες ιδιοκτησίας γης στην Αρχαία Ολυμπία απασχολούσε την Αρχαιολογική Υπηρεσία, η οποία αποφάσισε το 1950 να μελετήσει την οριστική ρύθμισή του, στέλνοντας τον Νοέμβριο στην Ολυμπία επιτροπή, προκειμένου να

Ιανουαρίου 1948, οι οποίες αφορούσαν βοσκούς που είχαν αφήσει τα κοπάδια τους σε διάφορα σημεία εντός της Άλτεως, στο Κρόνιο και στο μνημείο του Coubertin.

⁹⁵¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 545 και 546.

⁹⁵² Πολλές είναι οι αναφορές στο αρχείο της Υπηρεσίας, για το ζήτημα αυτό. Τον Ιανουάριο του 1948, κάτοικος της περιοχής, ο Ν. Ζούνης, κατασκεύασε ποιμνιοστάσιο στην παλιά γέφυρα του Κλαδέου (αρ. καταλ. εγγρ. 547). Την επόμενη χρονιά, δύο ακόμα ποιμνιοστάσια είχαν εγκατασταθεί κοντά στον αρχαιολογικό χώρο. Ο προϊστάμενος Νικόλαος Ζαφειρόπουλος ειδοποίησε τους ιδιοκτήτες Απόστολο και Γεώργιο Γόντικα και Βασίλειο Κάββουρα να τα απομακρύνουν άμεσα (αρ. καταλ. εγγρ. 548). Τον Ιανουάριο του 1948, ζητήθηκε από την Υπηρεσία η απομάκρυνση αυτών που βρίσκονταν κοντά στο Παράρτημα του Μουσείου και ανήκαν στους Ν. Ζούνη και Ε. Κολόσακα (αρ. καταλ. εγγρ. 549).

⁹⁵³ Αρ. καταλ. εγγρ. 550 και 551.

⁹⁵⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 552.

⁹⁵⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 553. Δεν υπάρχει καμία πληροφορία για το αν και πώς αντιμετωπίστηκε τελικά η νέα αυτή καταπάτηση.

⁹⁵⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 554.

⁹⁵⁷ Ο Καραπαναγιώτης κλήθηκε να προσαγάγει τους τίτλους ιδιοκτησίας του χώρου, ενώπιον του Αγρονόμου Πλατάνου (αρ. καταλ. εγγρ. 555), τους οποίους, βεβαίως, δεν διέθετε. Αυτός, δήλωσε πως περίμενε τον ίδιο τον προϊστάμενο να λύσει το θέμα (αρ. καταλ. εγγρ. 556).

⁹⁵⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 557.

συζητήσει με τους κατοίκους⁹⁵⁹. Φαίνεται, ωστόσο, πως δεν έγιναν περαιτέρω ενέργειες για το θέμα.

Συχνές ήταν οι αυθαιρεσίες και στις δασικές εκτάσεις γύρω από την Άλτη. Τόσο η Αρχαιολογική όσο και η Δασική Υπηρεσία δεν παρέλειπαν να υποβάλουν μηνύσεις, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα, ειδικά την περίοδο της Κατοχής. Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Αναστάσιου Αναστασόπουλου⁹⁶⁰, ο οποίος καταπατούσε συστηματικά το δάσος του Κρονίου. Το 1943 ο Δασάρχης πραγματοποίησε αυτοψία στον χώρο, έχοντας εντολή να λάβει αυστηρά μέτρα προστασίας και, σε συνεννόηση με τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων, να μεριμνήσει για την οροσήμανση της δασικής έκτασης γύρω από την Άλτη. Πράγματι, η μόνιμη οριοθέτηση της ιδιοκτησίας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ήταν απαραίτητη για την εξασφάλισή της. Η εκκρεμότητα αυτή, ωστόσο, παρέμεινε έως το τέλος της δεκαετίας⁹⁶¹, όπως και όλα τα ζητήματα που αφορούσαν στην προστασία του αρχαιολογικού χώρου από καταπατήσεις.

Πάντως, μετά την Κατοχή και τη σταδιακή αποκατάσταση των ελληνικών αρχών, έγιναν ουσιαστικότερες προσπάθειες για την αντιμετώπιση των καταπατητών⁹⁶². Το 1945, ο Ιωάννης Κοντής ενημέρωνε τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων για τις σοβαρές καταστροφές, που είχε υποστεί το φυσικό περιβάλλον του Ιερού στα χρόνια της Κατοχής. Καλούσε τη Δασική Υπηρεσία να μεριμνήσει για την αποβολή των καταπατητών, την αναδάσωση των λόφων και τη δημιουργία αντιτυρικής ζώνης στο Κρόνιο⁹⁶³. Ειδικά η τελευταία ήταν πολύ σημαντική για

⁹⁵⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 558. Οι ενέργειες αυτές θορύβησαν τους καλλιεργητές, οι οποίοι προέβησαν σε σύσταση επιτροπής διαμαρτυρίας προς τη Νομαρχία Ηλείας, ισχυριζόμενοι, αναληθώς, πως γινόταν παρεμπόδιση της καλλιέργειας (αρ. καταλ. εγγρ. 559). Η παρεμπόδιση, σύμφωνα με τον προϊστάμενο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αφορούσε μόνο τη συγκομιδή λίγων ελαιοδέντρων που είχαν φυτευτεί στο χώρο της «παλιάς Πανηγυρίστρας», όπου ανέκαθεν απαγορευόταν η φύτευση και καλλιέργεια. Καθώς, μάλιστα, η συγκομιδή τους είχε εν μέρει πραγματοποιηθεί, δεν είχε καν προβεί στην εκτέλεση της εντολής (αρ. καταλ. εγγρ. 558).

⁹⁶⁰ Για τέτοιες περιπτώσεις, βλ. αρ. καταλ. εγγρ. 560 και 561.

⁹⁶¹ Ο Αναστασόπουλος είχε αμπέλι κοντά στο Κρόνιο, το οποίο ανήκε στις εθνικές γαίες, μάλιστα είχε εκδιωχθεί από αυτό το 1936. Τον Απρίλιο του 1947 αιτήθηκε στο Υπουργείο την παραχώρηση τμήματος γης κοντά στο Κρόνιο. Η Διεύθυνση Αρχαιοτήτων απήντησε στη Διεύθυνση Δασών πως για κανένα λόγο δεν έπρεπε να επιτραπεί η παραχώρηση, μέχρι την οριστική διευθέτηση του θέματος της κατεχόμενης από ιδιώτες ιδιοκτησίας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (αρ. καταλ. εγγρ. 495).

⁹⁶² Στο αρχείο της Υπηρεσίας σώζονται πολύ περισσότερα έγγραφα από την περίοδο αυτή, τα οποία αποκαλύπτουν σωρεία παραβάσεων και αυθαιρεσιών. Το γεγονός αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπήρξαν αυθαιρεσίες τα προηγούμενα χρόνια της Κατοχής, αλλά προφανώς, πως η Υπηρεσία είχε τη δυνατότητα να ασκεί αποτελεσματικότερο έλεγχο από το 1945.

⁹⁶³ Αρ. καταλ. εγγρ. 562. Με τη σειρά της, λίγες ημέρες αργότερα, η Διεύθυνση Δασών έδωσε με επείγον έγγραφό της, εντολές στο Δασαρχείο Πύργου (αρ. καταλ. εγγρ. 563).

την προστασία των αρχαιοτήτων, όπως αποδείκνυαν οι πυρκαγιές που είχαν ξεσπάσει τα προηγούμενα χρόνια στην περιοχή, αποτεφρώνοντας τα γύρω δάση⁹⁶⁴.

Σε καθεστώς προστασίας βρίσκονταν και οι πευκόφυτοι λόφοι νοτίως του Αλφειού, που ήταν ορατοί από την Άλτη, οι οποίοι είχαν οριστεί ως έμμεσο περιβάλλον του Ιερού. Οι κυρώσεις που είχαν οριστεί από τον Δασάρχη για τους παραβάτες ήταν αυστηρές⁹⁶⁵. Την περίοδο της Κατοχής, οι καταπατήσεις των δασικών αυτών εκτάσεων είχαν πληθύνει, εξαιτίας, κυρίως, της ευκαιρίας που πρόσφερε η διάλυση του κράτους και των υπηρεσιών του. Σύμφωνα με τον Κοντή, εκείνα τα χρόνια, μεγάλα τμήματα του αρχαιολογικού χώρου, ειδικά η περιοχή ανατολικά έως τη θέση «Παλιοφανάρι», είχαν υποστεί καταστροφή ή καταπάτηση από ιδιώτες⁹⁶⁶.

Τα προβλήματα είχαν ξεκινήσει ήδη από την προπολεμική περίοδο, όταν διάφοροι κάτοικοι, ιδιοκτήτες γειτονικών αγρών, είχαν εγείρει αξιώσεις, προχωρώντας μάλιστα και σε αιτήσεις προς το Υπουργείο Γεωργίας, προκειμένου να τους αναγνωριστούν δικαιώματα. Οι αιτήσεις είχαν απορριφθεί το 1939. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, όμως, οι ίδιοι κάτοικοι είχαν καταλάβει το δάσος και το είχαν ενοικιάσει σε βοσκούς, από τους οποίους εισέπρατταν το ένα τρίτο του εισοδήματός τους⁹⁶⁷.

Τον Δεκέμβριο του 1945 ο Κοντής δήλωνε στους ενδιαφερόμενους ιδιώτες πως η Αρχαιολογική Υπηρεσία ήδη περίμενε τις σχετικές διαταγές για την κατοχύρωση των

⁹⁶⁴ Τον Μάιο του 1942, μεγάλη πυρκαγιά ξέσπασε πάνω από το γειτονικό χωριό Κοσκινά. Ο Επιμελητής Κοντής ζήτησε από τον Διοικητή της Χωροφυλακής Πύργου την άμεση λήψη μέτρων, καθώς, όπως ανέφερε, μια μόνο κουιάδα χώριζε τη φωτιά από την Ολυμπία και ο κίνδυνος να επεκταθεί εντός ωρών στο Ιερό της Ολυμπίας ήταν μεγάλος. Το έγγραφο στάλθηκε τόσο στις Γερμανικές, όσο και τις Ιταλικές Αρχές Κατοχής (αρ. καταλ. εγγρ. 564). Στις 17 και 18 Αυγούστου της ίδιας χρονιάς, νέα πυρκαγιά απείλησε και πάλι σοβαρά τον αρχαιολογικό χώρο. Με τηλεγράφημά του προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, ο Κοντής ζητούσε επείγουσα διάνοιξη ευρείας αντιπυρικής ζώνης, προκειμένου να απομονωθεί το δάσος γύρω από τον αρχαιολογικό χώρο (αρ. καταλ. εγγρ. 565). Ένα χρόνο μετά, το πρωί της 4^{ης} Οκτωβρίου 1943, νέα φωτιά ξέσπασε, αυτή τη φορά στο δάσος του λόφου της Πίσας, ΒΑ του Ιερού, η οποία όμως σβήστηκε χωρίς σοβαρές συνέπειες. Είχε προκληθεί μικρή μόνο ζημιά σε κάποια πεύκα, που, κακώς, όπως αναφέρει, είχαν χαραχτεί για τη συλλογή ρητίνης. Ο Κοντής θεωρούσε υπεύθυνο ιδιοκτήτη γειτονικού αγρού, μέτρα εναντίον του οποίου επιφυλασσόταν να λάβει άμεσα (αρ. καταλ. εγγρ. 566).

⁹⁶⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 567.

⁹⁶⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 567. Η πληροφορία προέρχεται από απάντηση του Ιωάννη Κοντή σε κάτοικο του χωριού Μακρύσια (κοινότητα νοτίως του Αλφειού, απέναντι από το Ιερό της Ολυμπίας), ο οποίος ήθελε να πληροφορηθεί ποιο τμήμα του δάσους βρισκόταν υπό την προστασία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (αρ. καταλ. εγγρ. 568).

⁹⁶⁷ Σύμφωνα δε με τον Κοντή, είχε δημιουργηθεί το παράδοξο γεγονός η Αγρονομική αρχή να επιτρέπει την ενοικίαση για βοσκή, παρά την απαγόρευση, και να τιμωρεί, όχι τους καταπατητές, αλλά τους ενοικιαστές του (αρ. καταλ. εγγρ. 569).

εκτάσεων αυτών⁹⁶⁸. Την ίδια εποχή, μάλιστα, επισκέφθηκε με τον Δασάρχη Ανδρίτσαινας την περιοχή, προκειμένου να εξεταστεί το ζήτημα της αναδάσωσής τους. Εν τω μεταξύ, οι κάτοικοι είχαν κάνει και πάλι νέες αιτήσεις⁹⁶⁹.

Οι υπουργικές διαταγές που ανέμενε ο Κοντής καθυστέρησαν, αφήνοντας το θέμα σε εκκρεμότητα για μια εικοσαετία περίπου⁹⁷⁰. Η υπουργική απόφαση για τον χαρακτηρισμό του χώρου νοτίως του Αλφειού ως χρήζοντος ειδικής προστασίας, εκδόθηκε τελικά στις 24 Αυγούστου 1963⁹⁷¹.

Τον Σεπτέμβριο του 1939 δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως⁹⁷² ο Αναγκαστικός Νόμος υπ' αριθ, 1947/1939, ο οποίος, μεταξύ άλλων, προέβλεπε την ίδρυση της Υπηρεσίας Οργανώσεως και Διαχειρίσεως Αρχαιολογικών Πόρων (ΥΔΑΠ). Στο πλαίσιο της ανεύρεσης αρχαιολογικών πόρων, αποφασίστηκε, μεταξύ άλλων «ή εκμίσθωσις ἀρχαιολογικῶν χώρων πρὸς ἐκμετάλλευσιν ὡς καὶ ἀγρῶν ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς πρὸς καλλιέργειαν, ἥτις ἐνεργεῖται ἢ διὰ πλειοδοσίας ἢ δι' ἀναθέσεως εἰς φύλακας ἀρχαιοτήτων, ἐφόσον ἡ παρουσία ιδιωτῶν δύναται ν' ἀποβῇ ἐπιβλαβής εἰς τὰς ἀρχαιότητας».

Στην περίπτωση της Ολυμπίας το τμήμα του αρχαιολογικού χώρου που μπορούσε να δοθεί για εκμετάλλευση βρισκόταν βορείως της Άλτεως. Επρόκειτο για έκταση περίπου 15-20 στρεμμάτων, η οποία οριοθετούνταν, στα νότια από την περιφραξη του ήδη ανεσκαμμένου αρχαιολογικού χώρου, στα βόρεια από το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών, στα δυτικά από τον ποταμό Κλαδέο και στα ανατολικά από το Κρόνιο⁹⁷³. Η εγγύτητά της με τον ανεσκαμμένο χώρο και η ύπαρξη εντός αυτού του μνημείου του Coubertin και του Οικήματος των γερμανικών ανασκαφών δεν επέτρεπε την καλλιέργεια από ιδιώτες.

Η εφαρμογή του μέτρου είχε πολύπλευρη και ουσιαστική προσφορά για την Υπηρεσία. Το κράτος αποκόμιζε οικονομικό όφελος, καθώς οι πόροι από την εκμίσθωση εισέρχονταν στο

⁹⁶⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 567.

⁹⁶⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 569.

⁹⁷⁰ Τρία χρόνια αργότερα, καλούσε και πάλι τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων να ενεργήσει επείγοντως για να αποφευχθεί τυχόν παραχώρησή του σε ιδιώτες (αρ. καταλ. εγγρ. 570).

⁹⁷¹ ΦΕΚ 578/Α/24.8.1963.

⁹⁷² ΦΕΚ 366/Α'/6.9.1939. Η μέριμνα για την ανεύρεση αρχαιολογικών πόρων, με βάση το άρθρο 13, παρ 2, αποτελούσε σημαντική προσπάθεια για την αποτελεσματικότερη διαχείριση των αρχαιοτήτων. Πλέον, επιχειρούνταν οργανωμένα η εξεύρεση πιστώσεων μέσω νέων πηγών εσόδων, που θα συμπλήρωναν τις κρατικές πιστώσεις από τον τακτικό προϋπολογισμό, που προορίζονταν για τον πολιτισμό (Σακκά, 2002:30).

⁹⁷³ Αρ. καταλ.εγγρ. 571.

λογαριασμό του Ταμείου Αρχαιολογικών Απαλλοτριώσεων⁹⁷⁴, ενώ εκτάσεις πλησίον των μνημείων της Άλτεως, οι οποίες έμεναν για χρόνια εγκαταλελειμμένες, τύγγαναν φροντίδας, ώστε να μη δίνουν την εντύπωση εγκατάλειψης.

Το μέτρο της παραχώρησης του συγκεκριμένου χώρου σε αρχαιοφύλακες για επιφανειακή καλλιέργεια και υπό όρους, με σκοπό την προστασία του, εφαρμόζονταν και παλαιότερα, κατά τη δεκαετία του 1920⁹⁷⁵, είχε όμως από χρόνια εγκαταλειφθεί. Η εκ νέου εφαρμογή του, ωστόσο, εκείνη ειδικά την εποχή, είχε μια ακόμα εξαιρετικά σημαντική προσφορά για την Υπηρεσία, την οποία δεν θα μπορούσε τότε να έχει υπόψη του ο νομοθέτης. Η οικονομική ανακούφιση, την οποία πρόσφερε στο προσωπικό την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου, συνέβαλε σημαντικά στην επιβίωσή του και το απέτρεψε από το να εγκαταλείψει τη θέση του, προκειμένου να εξεύρει άλλο τρόπο βιοπορισμού. Η παραμονή των φυλάκων στη θέση τους, παρά τις αντίξοες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής, συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη θωράκιση των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας και στην προστασία τους από κάθε είδους αυθαιρεσία.

Η εκμίσθωση του αρχαιολογικού χώρου σε αρχαιοφύλακες εφαρμόστηκε σχεδόν σε όλη τη δεκαετία του 1940⁹⁷⁶. Στις υποχρεώσεις του φυλακτικού προσωπικού συμπεριλαμβανόταν, εκτός από την καταβολή ενοικίου, και η υποχρέωση της τήρησης συγκεκριμένων, αυστηρών όρων⁹⁷⁷.

⁹⁷⁴ Άρθρο 13, παρ 10 του ΑΝ 1947/1939.

⁹⁷⁵ Το 1925, ο αρχιφύλακας Γεώργιος Κονδύλης ενημέρωνε τον τότε Έφορο Νικόλαο Κυπαρίσση πως η Πανηγυρίστρα ήταν γεμάτη βλάστηση. Τη νύχτα οι χωρικοί άφηναν τα ζώα τους για βοσκή και έτσι δημιουργούνταν προστριβές με την Υπηρεσία, ενώ ο Αστυνομικός Σταθμός κώφευε. Ως μόνο μέσο προστασίας πρότεινε την επιφανειακή καλλιέργεια από τον ίδιο, σύμφωνα με τις υποδείξεις του Εφόρου (αρ. καταλ. εγγρ. 572). Η άδεια δόθηκε (αρ. καταλ. εγγρ. 573).

⁹⁷⁶ Το 1939 υποβλήθηκε αίτηση από τον αρχιφύλακα Ολυμπίας, για καλλιέργεια βρώμης, κριθαριού και αραβοσίτου (αρ. καταλ. εγγρ. 574), η οποία απορρίφθηκε από φόβο για τις αρχαιότητες (αρ. καταλ. εγγρ. 575). Το 1940, η απάντηση του Υπουργείου ήταν θετική, δεν είναι γνωστό, όμως, αν τελικά υλοποιήθηκε (αρ. καταλ. εγγρ. 576). Το 1941 δόθηκε άδεια για εκμίσθωση ενός χρόνου, αντί μισθώματος 2000 δρχ. (αρ. καταλ. εγγρ. 15). Αίτηση είχαν υποβάλει και οι τέσσερις φύλακες της Ολυμπίας, οι Διονύσιος Δημητρόπουλος, Νικόλαος Χαρδαβέλλας, Ηρακλής Λαμπρόπουλος και Χρίστος Μίχος. Από το 1942 αίτηση υπέβαλλε και ο νεοδιορισμένος φύλακας Νικόλαος Διαμαντάκος.

⁹⁷⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι όροι της εκμίσθωσης. Οι φύλακες δήλωναν πως θα καλλιεργούσαν ο καθένας το μερίδιο που του αναλογούσε, τηρώντας αυστηρά τα εξής: 1. Η καλλιέργεια θα γινόταν με τρόπο, ώστε να μην βλάπτεται η εμφάνιση του αρχαιολογικού χώρου ή οι αρχαιότητες, κατά την απόλυτη κρίση του προϊστάμενου της Υπηρεσίας 2. Η καλλιέργεια θα εκτελούνταν με δικά τους χρηματικά μέσα και δια της προσωπικής εργασίας του καθενός. Μόνο στην περίπτωση που, κατά την κρίση του προϊστάμενου, αυτά δεν θα επαρκούσαν, θα δέχονταν οικονομική ή άλλη συνεργασία πολίτη και τούτο εφόσον δεν θα ήταν δυνατό να επιτευχθεί συνεργασία με κάποιον από τους συναδέλφους τους. Για το πρόσωπο αυτό, θα είχαν προηγουμένως την έγκριση του προϊσταμένου τους. 3. Καθένας θα καλλιεργούσε το μερίδιό του εξ ολοκλήρου, όπως απαιτούσε το ατομικό του συμφέρον, κατά τις

Το 1942 η πείνα ταλάνιζε την Ελλάδα, εξαιτίας της απότομης αύξησης των τιμών των ειδών διατροφής. Ο Ιωάννης Κοντής ζήτησε από το Υπουργείο, τον Απρίλιο⁹⁷⁸, την επίσπευση της ενοικίασης, ώστε να προλάβουν οι φύλακες και θερινή σπορά, τονίζοντας πως οι αγροί εκείνοι αποτελούσαν το μοναδικό σχεδόν πόρο ζωής, καθώς ο μισθός τους δεν επαρκούσε. Το μίσθωμα των 5000 δρχ., που πρότεινε, ήταν πολύ μικρό για τα δεδομένα της εποχής⁹⁷⁹, όμως πολύ μεγάλο για εκείνους. Επικαλούνταν τη δικαιοσύνη και τη φιλανθρωπία και χαρακτήριζε τη θέση των φυλάκων «τραγική»⁹⁸⁰.

Τελικά, το μίσθωμα που ζητήθηκε από το Υπουργείο ήταν πολύ μεγαλύτερο και ανερχόταν στο ποσό των 40.000 δρχ. Ο Κοντής συνέχισε τις προσπάθειες για καλύτερους όρους, δίνοντας στο θέμα και νέες προεκτάσεις⁹⁸¹: Μόνον η καλή απόδοση των αγρών μπορούσε να εξασφαλίσει τους φύλακες στη θέση τους. Τα μέτωπα της Υπηρεσίας ήταν πολλά και ανοιχτά και οι λιγοστοί φύλακες αυτοί που τη στήριζαν. Οι προσπάθειες τελικά απέδωσαν⁹⁸² και το μίσθωμα μειώθηκε σε 25.000 δρχ. Τον επόμενο χρόνο, ο πληθωρισμός είχε αυξηθεί τόσο, που το ποσό έφτασε τις 500.000 δρχ.⁹⁸³.

Το 1944 επιβεβαιώθηκαν οι φόβοι του Κοντή. Η εκρηκτική κατάσταση της υπαίθρου δεν επέτρεψε την εκμίσθωση, καθώς η διαχείριση των δημοσίων κτημάτων είχε αφαιρεθεί από τις κρατικές υπηρεσίες. Είχαν, μάλιστα, σημειωθεί ταραχές, καθώς κάποιοι, σύμφωνα με τον Επιμελητή, είχαν προσπαθήσει να οικειοποιηθούν την ιδιοκτησία της Υπηρεσίας⁹⁸⁴.

Την περίοδο του Εμφυλίου επίσης οι ανάγκες των φυλάκων παρέμεναν μεγάλες. Το 1945 υπέβαλαν νέες αιτήσεις στο Υπουργείο, δυστυχώς όμως η απάντηση καθυστέρουσε,

δυσχερείς εκείνες εθνικές περιστάσεις. Εάν κάποιος αδυνατούσε να καλλιεργήσει μέρος αυτού ή όλο, θα έπρεπε να το δηλώσει εγκαίρως στον προϊστάμενο του. Αν υπήρχε ακόμα χρόνος για την καλλιέργεια, αυτή θα αναλάμβαναν οι υπόλοιποι συνάδελφοι, με την υποχρέωση της καταβολής του ανάλογου ενοικίου. Εάν ο ενδιαφερόμενος δεν έκανε καμία δήλωση αδυναμίας, ένα τουλάχιστο μήνα πριν το τελευταίο περιθώριο που είναι δυνατόν να καλλιεργηθεί ο αγρός, τότε οι υπόλοιποι συνάδελφοι είχαν το δικαίωμα να τον καλλιεργήσουν, χωρίς να καταβάλλουν το μέρος του ενοικίου που θα αναλογούσε. Το ίδιο θα ίσχυε και εφόσον κάποιος θα παρέβαινε τους δύο πρώτους όρους (αρ. καταλ. εγγρ. 577).

⁹⁷⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 578.

⁹⁷⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 579.

⁹⁸⁰ Ο Κοντής έδινε συγκεκριμένα στοιχεία, τα οποία καλούσε το Υπουργείο να λάβει υπόψη του, έχοντας υπολογίσει πως οι αγροί θα απέδιδαν για κάθε φύλακα περίπου 100-125 οκάδες δημητριακών, με τις οποίες έπρεπε να συντηρήσουν πολυμελείς οικογένειές τους. Άλλη τροφή, εκτός από χόρτα, δεν υπήρχε, όπως επίσης και καμία άλλη βοήθεια, όπως διανομή τροφίμων. Για την οικονομική κατάσταση των μισθωτών πριν και κατά τη διάρκεια της Κατοχής, Σταθάκης, 2004: 63-65.

⁹⁸¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 580.

⁹⁸² Αρ. καταλ. εγγρ. 581.

⁹⁸³ Αρ. καταλ. εγγρ. 18.

⁹⁸⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 582.

λόγω των συνθηκών. Καθώς χανόταν πολύτιμος καιρός, οι έξι φύλακες ζήτησαν τον Μάρτιο⁹⁸⁵ από τον Προϊστάμενο της Εφορείας, προκειμένου να μη χάσουν την περίοδο της θερινής καλλιέργειας και εν αναμονή της υπουργικής απόφασης, να τους επιτρέψει να ξεκινήσουν. Αυτός ανταποκρίθηκε θετικά. Το έγγραφό του προς το Υπουργείο⁹⁸⁶ αποτελεί μια ακόμα σημαντική μαρτυρία για την κατάσταση στην ελληνική ύπαιθρο την εποχή του Εμφυλίου, αλλά και τους πολλαπλούς κινδύνους που αντιμετώπιζε η Υπηρεσία: Ο Κοντής φοβόταν τη βίαιη κατάληψη των αγρών, που παρέμεναν ακαλλιέργητοι και, μάλιστα, σε μια εποχή κατά την οποία δεν υπήρχε αστυνομική ή άλλη αρχή, για να τους προστατεύσει. Συγκεκριμένα άτομα κατηγορούσαν την Υπηρεσία, διότι επέμενε να κρατά σημαντική έκταση χωρίς καλλιέργεια και αυτά είχαν τη δύναμη να παρασύρουν κι άλλους. Έκρινε δε πως η αναρχία που επικρατούσε θα μπορούσε να έχει σοβαρές επιπτώσεις για τον αρχαιολογικό χώρο, τις γύρω δασικές εκτάσεις και γενικά την Υπηρεσία. Τελικά, η απόφαση⁹⁸⁷ για την εκμίσθωση των αγρών ορίστηκε στο ποσό των 10.000 δρχ.

Αιτήσεις καλλιέργειας συνέχισαν να υποβάλλονται από τους αρχαιοφύλακες και τα επόμενα χρόνια, καθώς η χώρα επανερχόταν σταδιακά στην ομαλότητα⁹⁸⁸. Τα έτη 1947-8, τα μισθώματα κρίθηκαν αρκετά υψηλά από τους φύλακες, οι οποίοι προέβησαν σε νέες αιτήσεις, οι οποίες όμως δεν έγιναν αποδεκτές από το Υπουργείο⁹⁸⁹. Το 1950 αίτηση για την έκταση προ του Οικήματος του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, περίπου 8 στρεμμάτων, υπέβαλαν δύο μόνο φύλακες⁹⁹⁰.

⁹⁸⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 19.

⁹⁸⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 583.

⁹⁸⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 584. Η απόφαση στάλθηκε τον Ιούλιο, αλλά το μίσθωμα είχε ξεκινήσει από την 15^η Μαρτίου, από την ημέρα δηλαδή που οι φύλακες αιτήθηκαν την προκαταρκτική καλλιέργεια.

⁹⁸⁸ Το 1946 υποβλήθηκαν και πάλι αιτήσεις από τους φύλακες (αρ. καταλ. εγγρ. 585). Πέντε μήνες αργότερα, και ενώ είχε παρέλθει η εποχή της καλλιέργειας, δεν υπήρξε καμία απάντηση εκ μέρους του Υπουργείου (αρ. καταλ. εγγρ. 586).

⁹⁸⁹ Το 1947, το μίσθωμα ορίστηκε στις 450.000 δρχ. (αρ. καταλ. εγγρ. 20). Το ποσό κρίθηκε μεγάλο από τους φύλακες, οι οποίοι υπέβαλαν νέα αίτηση, που όμως, δεν έγινε δεκτή (αρ. καταλ. εγγρ. 587). Το 1948, το μίσθωμα ορίστηκε στις 750.000 δρχ. (αρ. καταλ. εγγρ. 588) και πάλι όμως κρίθηκε υψηλό. Ζητήθηκε μείωση του ποσού, η οποία και πάλι δεν έγινε δεκτή (αρ. καταλ. εγγρ. 589).

⁹⁹⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 590.

Κεφάλαιο 4^ο

Η αρχαιοκαπηλική δράση στην Ολυμπία και την ευρύτερη περιοχή

Β' περίοδος: 1910-1939

Το ζήτημα της αρχαιοκαπηλίας δεν θα μπορούσε να είναι άγνωστο σε μια περιοχή σημαντικού αρχαιολογικού πλούτου, όπως η Ολυμπία και η ευρύτερη περιοχή της. Στην περίπτωση της Ολυμπίας, ωστόσο, το ούτως ή άλλως θλιβερό αυτό φαινόμενο είναι ακόμα πιο σκοτεινό, λόγω των μεγάλων διαστάσεων που είχε λάβει, αλλά κυρίως διότι αφορούσε σε οργανωμένη σπείρα, στην οποία, δυστυχώς, μετείχαν και μέλη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας⁹⁹¹.

Οι αιτίες που είχαν οδηγήσει στην διόγκωση του φαινομένου στην Ολυμπία δεν ήταν άσχετες με τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Υπηρεσία, αλλά και στη χώρα γενικότερα κατά την περίοδο μεταξύ των δύο Παγκοσμίων Πολέμων. Τέτοιες ήταν η έλλειψη επαρκών πιστώσεων για τις αρχαιότητες, η έλλειψη προσωπικού⁹⁹², επιστημονικού και φυλακτικού, αλλά και η ατιμωρησία που απολάμβαναν οι εμπλεκόμενοι, εκμεταλλευόμενοι την πολιτική κατάσταση. Ειδικά το καθεστώς Μεταξά, παρά τις επιτυχίες που ισχυριζόταν πως είχε σημειώσει για την πάταξη της αρχαιοκαπηλίας⁹⁹³, στην περίπτωση της Ολυμπίας επεδείκνυε απαράδεκτη ανοχή, λόγω των προσωπικών σχέσεων που διατηρούσαν οι αρχαιοκάπηλοι με αυτό. Η σημαντικότερη, ωστόσο, αιτία, υπήρξε η υπαγωγή της Ολυμπίας, καθόλη τη διάρκεια της περιόδου και έως το 1945, σε ευρύτερες αρχαιολογικές περιφέρειες, η επικράτεια των οποίων κάλυπτε πολλούς νομούς. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Κοντή, τον άνθρωπο που ήλθε σε κατά μέτωπον σύγκρουση με τους αρχαιοκάπηλους της περιοχής, και μάλιστα με προσωπικό κόστος⁹⁹⁴, η απομάκρυνση Εφόρου από την Ολυμπία, καθώς έδρα της Αρχαιολογικής Περιφέρειας στην οποία ανήκε ήταν η Πάτρα, είχε ως αποτέλεσμα να μένει το Μουσείο της για μεγάλα χρονικά διαστήματα χωρίς αρχαιολογικό υπάλληλο, ή να τοποθετούνται σε αυτό

⁹⁹¹ Πολλές, ιδιαίτερα αποκαλυπτικές, πληροφορίες για το αρχαιοκαπηλικό κύκλωμα που λυμαινόταν την Ολυμπία πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, προέρχονται από τρεις απόρρητες αναφορές του Ιωάννη Κοντή, το 1945 (βλ. πιο κάτω), με τίτλο «Περί Αρχαιοκαπηλίας Ι, ΙΙ, ΙΙΙ». Από τα έγγραφα αυτά προκύπτει πως το κύκλωμα υφίστατο για πολλά χρόνια, έχοντας μάλιστα ευρύτατη περιοχή δράσης.

⁹⁹² Σακκά, 2002:14. Το ζήτημα της υποστελέχωσης του επιστημονικού, κυρίως, προσωπικού, θίγεται αναλυτικά από την Σακκά, η οποία δεν το αποδίδει μόνο στην κακή οικονομική κατάσταση της χώρας, αλλά και στον κλάδο των αρχαιολόγων: στην έλλειψη οργανωμένων κινητοποιήσεων, την ελιτίστικη διάθεση με την οποία αντιμετώπιζαν το επάγγελμά τους, τις προσωπικές τους φιλοδοξίες (Σακκά, 2002: 49-56).

⁹⁹³ Σακκά, 2002:35.

⁹⁹⁴ Η σύγκρουση του Ιωάννη Κοντή με το κύκλωμα παρουσιάζεται εκτενώς πιο κάτω.

νέοι και άπειροι, «έστερημένοι πρωτοβουλίας, προσέτι δέ ήθικῶς άδοκίμαστοι υπό τής 'Υπηρεσίας»⁹⁹⁵. Επισήμανε πως οι Έφοροι δεν μπορούσαν να εποπτεύσουν αποτελεσματικά την Ολυμπία και καθώς οι επιθεωρήσεις τους σε αυτή ήταν σπάνιες, εξαιτίας των οικονομικών μέσων που διέθετε η Αρχαιολογική Υπηρεσία, το αποτέλεσμα ήταν να γίνεται η διεύθυνση ενός από τα σπουδαιότερα Μουσεία και Αρχαιολογικούς χώρους στην Ελλάδα, ουσιαστικά, δι' αλληλογραφίας⁹⁹⁶.

Το αρχείο της Υπηρεσίας επιβεβαιώνει τον Κοντή. Στις υποθέσεις αρχαιοκαπηλίας, που την απασχόλησαν, εμπλέκονταν, και μάλιστα ως αρχηγικά μέλη της σπείρας που δρούσε στην Ολυμπία⁹⁹⁷, δύο υπάλληλοι της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Παναγιώτης Νεράντζουλης και ο επί σειρά ετών αρχιφύλακας του Μουσείου Γεώργιος Κονδύλης⁹⁹⁸.

Ο Παναγιώτης Νεράντζουλης ήταν αξιωματικός του Πολεμικού Ναυτικού, ο οποίος, σύμφωνα με τον Αντώνιο Κεραμόπουλο, είχε καταφέρει να παρεισδύσει στην Αρχαιολογική Υπηρεσία το 1930, είχε δε απολυθεί «δι' ανεπάρκειαν καί άσυμβίβαστον διαγωγήν»⁹⁹⁹. Για το ζήτημα της απόλυσής του είχε κάνει προσφυγή στο Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο την απέρριψε. Διατηρούσε σχέσεις με το Μεταξικό καθεστώς, ενώ ήταν και πράκτορας της Χωροφυλακής. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως ο δικηγόρος του, Γ. Μαντζούφας, ήταν γαμπρός του Ιωάννη Μεταξά¹⁰⁰⁰. Ο ίδιος είχε καταφέρει και τα μεταπολεμικά χρόνια να αναμιχθεί με όλες τις πολιτικές παρατάξεις, ανεξαρτήτως ιδεολογίας¹⁰⁰¹, στοιχείο που παρουσιάζει εικόνα του τρόπου με τον οποίο ενεργούσε, των δυνατοτήτων που διέθετε και της ατιμωρησίας, που σε μεγάλο βαθμό απολάμβανε.

Για τη δράση της σπείρας πριν τον πόλεμο πολύτιμη όσο και σοκαριστική είναι μαρτυρία του ίδιου του Κοντή: «Τό άποτέλεσμα από τής επόψεως τής άρχαιοκαπηλίας ήτο

⁹⁹⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 591.

⁹⁹⁶ Για τη σημασία της επανίδρυσης Εφορείας με έδρα την Ολυμπία, για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση της μάστιγας της αρχαιοκαπηλίας, είχε αποστείλει σχετικό υπόμνημα, το οποίο δεν βρίσκεται στο αρχείο (αρ. καταλ. εγγρ. 591).

⁹⁹⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 592.

⁹⁹⁸ Ο Γεώργιος Κονδύλης διορίστηκε ως αρχιφύλακας α' τάξεως στην Ολυμπία τον Μάιο του 1919. Από το 1921 είχε προαχθεί σε αρχιφύλακα. Απολύθηκε τον Σεπτέμβριο του 1941, εξαιτίας βαρέων υπηρεσιακών παραπτωμάτων, που αφορούσαν σε δύο υποθέσεις αρχαιοκαπηλίας (την υπόθεση αγοράς ενός ακροστολίου και την εξαφάνιση κεφαλής από το χωριό Φλόκα), καθώς και άλλα πειθαρχικά παραπτώματα (αρ. καταλ. εγγρ. 593).

⁹⁹⁹ Πετράκος, 1995: 202. 2013, I: 287. 2013, II:53.

¹⁰⁰⁰ Πετράκος, 1995:202. 2013, II:53.

¹⁰⁰¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 594.

ὅτι οἱ ἀρχαιοκάπηλοι, ὡς ἔμποροι, ρεαλιστικώτερον τῶν ἐπιστημόνων ἀγόμενοι ὑπὸ τῆς ὀσφρήσεως τοῦ κέρδους, κατενόησαν καλύτερον τὴν σημασίαν τῆς Ὀλυμπίας ὡς κέντρου ἀρχαιολογικοῦ καὶ κατῴρθωσαν σὺν τῷ χρόνῳ να καταλάβουν ἐκεῖνοι τό ὑπὸ τοῦ κράτους ἐγκαταλειφθέν ἀρχαιολογικόν ὄχυρόν, ἐγκατασταθέντες ἐντός αὐτοῦ τούτου τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας. Ἄς μὴ φανῇ τοῦτο παράδοξον καὶ ἄς μὴ νομισθῇ ὅτι ὁμιλῶ περὶ τῆς ἐπὶ ἔτη ἀνενοχλήτου δράσεως τῶν Νεράντζουλη καὶ Κονδύλη ἐντός καὶ ἐκτός τοῦ Μουσείου. Οἱ κάτοικοι τῆς Ὀλυμπίας ἐνθυμοῦνται ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ γνωστός ἀρχαιοκάπηλος ἀπὸ τό Στρέφι Δαβέττας¹⁰⁰² διέθετεν γραφεῖον (τραπέζι) ἰδιαίτερον ἐντός τοῦ Μουσείου διὰ τὰς ἐργασίας του!! Ὁ ἴδιος ὁ Νεράντζουλης, τοῦ ὁποῖου τὴν ἠθικὴν ἐλαστικότητα ἔπρεπε νὰ γνωρίζῃ ἡ Ὑπηρεσία, ὅταν παρέδιδε εἰς αὐτόν τό Μουσεῖον τῆς Ὀλυμπίας, παρασύρας ἢ παρασυρθεῖς, ἀπετέλεσε σπουδαιότατον εὔρημα διὰ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους, οἱ ὅποιοι ἐνδιέφεροντο ἰδιαίτερος διὰ τὴν Δυτικὴν Πελοπόννησον»¹⁰⁰³.

Σύμφωνα με τα ἔγγραφα τῆς Ὑπηρεσίας, ὁ Νεράντζουλης ἀπολύθηκε τὸν Ιούνιο τοῦ 1935¹⁰⁰⁴. Τὸ 1939 ἀποδείχθηκε ἡ ἐμπλοκὴ καὶ ἡ ἐνοχὴ τοῦ σε ὑπόθεση ποῦ ἀφορούσε τὴν πώληση χάλκινου ἀγαλματιδίου Ἑρμῆ, στὸν τύπο τοῦ Κερδώου. Ὁ Ἐφορος Φοῖβος Σταυρόπουλος¹⁰⁰⁵, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1939, παρουσίαζε ἐκτενῶς τὰ γεγονότα πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο: Τὸ εἰδῶλιο¹⁰⁰⁶ εἶχε βρεθεῖ στα τέλη Αὐγούστου ἀπὸ τὸν χωρικό Γεώργιο Δαμάσκο σε ἔργα, ποῦ ἐκτελοῦνταν στὸν ποταμὸ Κλαδέο. Αὐτὸς προσπάθησε με τὴ βοήθεια ἐνὸς ἀκόμα ἀτόμου, τοῦ Βασίλειου Σπυρόπουλου, νὰ τὸ πωλήσῃ σε χρυσοχοεῖα στὸν Πύργο. Μετὰ τὴν ἀρνήση ὅλων τῶν χρυσοχόων καὶ με τὴ μεσολάβηση ἐνὸς τρίτου προσώπου, τὸ εἰδῶλιο

¹⁰⁰² Σε ἐκθεση τοῦ Κοντὴ πρὸς τὸν Γεώργιο Οἰκονόμο, τὸ 1943, ὁ Δαββέτας ἀναφέρεται ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ μέλη τῆς σπεῖρας, τὸν ὁποῖο μάλιστα, ὁ τότε ἀρχιφύλακας Κονδύλης εἶχε φροντίσει νὰ συστήσῃ στὸν Ἐπιμελητὴ, προσδοκῶντας, προφανῶς, σε συνεργασία (*Ὁ Μέντωρ* 43, 1997: 46).

¹⁰⁰³ Ἀρ. καταλ. ἐγγρ. 591.

¹⁰⁰⁴ Ἀρ. καταλ. ἐγγρ. 595. Ενδεικτικὸς τῆς θρασυτάτης στάσης τοῦ καὶ τῆς δυνάμης τῶν διασυνδέσεών τοῦ, ἦταν ὁ τρόπος τῆς ἀποχώρησής τοῦ, ἀφοῦ δὲν ἐμφανίστηκε στὸ Μουσεῖο, ὅπως ὀφείλε, γιὰ νὰ παραδώσῃ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ. Με τὴν ἐκκρεμότητα αὐτὴ νὰ παραμένει γιὰ δύο ολόκληρα χρόνια, (ἀρ. καταλ. ἐγγρ. 596) ἐνδεχομένως, ἐξαιτίας τῆς προσφυγῆς τοῦ στὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας, τὸ Ὑπουργεῖο ἀπευθύνθηκε, τὸ 1937, στὸν Εἰσαγγελεῖα Πλημμελειοδικῶν Πύργου, ἀφοῦ ἡ μὴ συμμόρφωσή τοῦ ἀποτελοῦσε παράβαση καθήκοντος. Τελικὰ, ἡ παράδοση ἐγένετο τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1937 (ἀρ. καταλ. ἐγγρ. 597). Δὲν ἔχουμε πληροφορίες γιὰ τὶς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὴ πραγματοποιήθηκε. Πάντως, στὶς 11 Φεβρουαρίου 1938, ὁ ἀρχαιολογικὸς υπάλληλος Βασίλειος Καλλιπολίτης ἐνημέρωσε τὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου πὼς τὴν 9^η καὶ 10^η Φεβρουαρίου, ἀπὸ κοινού με τὸν πρῶτον Ἐπιμελητὴ Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας εἶχαν προβεῖ στὸν ἐλεγχὸ τῶν γλυπτῶν καὶ τῶν χάλκινων καὶ πήλινων ἀντικειμένων ποῦ βρίσκονταν στὶς προθήκες τοῦ Μουσείου καὶ εἶχαν συνυπογράψῃ σχετικὸ πρωτόκολλο.

¹⁰⁰⁵ Ἀρ. καταλ. ἐγγρ. 598.

¹⁰⁰⁶ Ἐπρόκειτο γιὰ μικρὸ ἀνδρικό ἀγαλμάτιο, ἀποκρουσμένο ἀπὸ τὰ γόνατα, με ὕψος ἀπὸ 0.06 μ. Ἡ μορφή κρατοῦσε στὰ χέρια τοῦ κηρύκειο καὶ βαλάντιο καὶ ἔφερε ἀκτινωτὸ στέμμα.

αγοράστηκε τελικά τον Σεπτέμβριο από τον πρώην Επιμελητή αρχαιοτήτων Παναγιώτη Νεράντζουλη. Έριδες μεταξύ των Δαμάσκου και Σπυρόπουλου είχαν σαν αποτέλεσμα να γίνει γνωστό το γεγονός στην αστυνομία. Διενεργήθηκαν ανακρίσεις και έρευνα στην οικία του Νεράντζουλη, στον Πύργο, όμως αυτός είχε ήδη απομακρυνθεί. Προκειμένου να ελαφρύνει τη θέση του και αφού κράτησε το αρχαίο επί δύο μήνες, ο Νεράντζουλης το παρέδωσε τελικά, μέσω ενός γνωστού του, με το όνομα Σταυρόπουλος, στον έκτακτο Επιμελητή Αιγίου Α. Παπαθεοδώρου, με τον οποίο διατηρούσε φιλικές σχέσεις. Στην αναφορά του προς τον Έφορο, ο Επιμελητής Αιγίου έκανε λόγο για δωρητήρια επιστολή του Σταυρόπουλου, εκ μέρους του Νεράντζουλη, με ημερομηνία 24 Οκτωβρίου 1939. Από την ημερομηνία προέκυπτε πως ο Σταυρόπουλος, παρά το γεγονός πως διέμενε στο Αίγιο, είχε κρατήσει το αρχαίο επί είκοσι μέρες.

Ο Νεράντζουλης προέβη και σε μια ακόμα ενέργεια, προκειμένου να ελαφρύνει τη δύσκολη θέση του. Στις 18 Νοεμβρίου απέστειλε στον αρχιφύλακα του Μουσείου Ολυμπίας και φίλο του, Γεώργιο Κονδύλη, μέσω τρίτου προσώπου, μεταχρονολογημένη απόδειξη κατοχής του αρχαίου, με ημερομηνία 30 Σεπτεμβρίου. Ο αρχιφύλακας φοβήθηκε και δεν την παρέλαβε, θέλοντας όμως να βοηθήσει τον φίλο του, δεν κατήγγειλε το γεγονός ούτε στον προϊστάμενό του, ούτε στην αστυνομία, η οποία, την ίδια περίοδο, διενεργούσε ανακρίσεις για το συγκεκριμένο θέμα. Μόλις ο Έφορος πληροφορήθηκε την παράδοση ειδωλίου στο Μουσείο του Αιγίου, από την περιγραφή του Επιμελητή, συνδύασε τα γεγονότα και έφτασε στη λύση της υπόθεσης που απασχολούσε την Αστυνομία, αλλά και την Υπηρεσία για περισσότερο από ένα μήνα.

Ο έκτακτος Επιμελητής Αιγίου απομακρύνθηκε από τα καθήκοντά του. Όμως για τα δύο ακόμα εμπλεκόμενα πρόσωπα, που είχαν σχέση με την Υπηρεσία, τον Νεράντζουλη και τον αρχιφύλακα Κονδύλη, οι συνέπειες ήταν ανώδυνες. Άμεσα, πριν ακόμα εκδικαστεί η υπόθεση, ο Έφορος, με τη σύμφωνη γνώμη του Εισαγγελέα και του Διοικητή Χωροφυλακής Ηλείας, ζήτησε¹⁰⁰⁷ από τη Νομαρχία Ηλείας την εκτόπιση του Επιμελητή από τον νομό Ηλείας και την αποδοκιμασία της εγκληματικής του πράξης δια του τύπου.

Έναν περίπου χρόνο αργότερα έγινε και η δίκη από το Μονομελές Πλημμελειοδικείο Πύργου. Παρά τα σπουδαία στοιχεία που διέθετε, ωστόσο, ο Έφορος δεν κλήθηκε να καταθέσει στην ανάκριση, με αποτέλεσμα να επιβληθεί στο Νεράντζουλη απλώς πρόστιμο

¹⁰⁰⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 592.

χιλίων δραχμών¹⁰⁰⁸. Ο Φοίβος Σταυρόπουλος προσπάθησε να πετύχει αναθεώρηση της δίκης ή την εκ νέου παραπομπή του¹⁰⁰⁹, χωρίς τελικά να το καταφέρει. Τελικά, μια άλλη, σοβαρότερη υπόθεση, ένα χρόνο αργότερα, θα οδηγούσε σε άσκηση ποινικής δίωξης εναντίον του Νεραντζούλη, αλλά και του αρχιφύλακα Κονδύλη.

Γ' περίοδος: 1940-1950

Η αρχαιοκαπηλική δράση της σπείρας που λυμαινόταν την περιοχή της Ολυμπίας συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια. Την Άνοιξη του 1940 μια ακόμα υπόθεση αρχαιοκαπηλίας ήλθε στο φως. Σε αυτήν εμπλεκόταν ο τότε αρχιφύλακας Γεώργιος Κονδύλης. Αφορούσε την παράδοση ενός ξύλινου ακρόπρωρου, το οποίο ο αρχιφύλακας, κρυφά και επανειλημμένα, είχε προσπαθήσει να αγοράσει¹⁰¹⁰.

Η υπόθεση είχε ως εξής: Το αντικείμενο παραδόθηκε τον Φεβρουάριο του 1940 από τον κάτοικο του χωριού Κρουνοί Δημήτριο Μορώνη στην Αστυνομία Κρεσταίνων¹⁰¹¹. Στο διαβιβαστικό της¹⁰¹² προς την Αρχαιολογική Υπηρεσία γινόταν αναλυτική περιγραφή του, ενώ παρέχονταν και στοιχεία για τον τόπο και την κατάσταση εύρεσης. Το ξύλινο άγαλμα γυναικείας μορφής είχε ανευρεθεί από τον πατέρα του Μορώνη, προ τεσσαρακονταετίας, στο δάσος της Στροφυλιάς, στον Καϊάφα.

Λίγο αργότερα με νέο, απόρρητο, έγγραφο ο Διοικητής της Υποδιοίκησης Χωροφυλακής Κρεσταίνων ενημέρωσε την Εφορεία και το Υπουργείο¹⁰¹³, πως ο φύλακας αρχαιοτήτων Ολυμπίας Γεώργιος Κονδύλης είχε κατ' επανάληψη προσπαθήσει να αγοράσει το άγαλμα αυτό κρυφά από τον κάτοχό του, προφανώς για να το φυγαδεύσει. «Έπειδή τοιοῦτος φύλαξ εἶναι πρόσωπον ἀνεπιθύμητον καὶ λίαν ἐπικίνδυνον διὰ τὰς ἀρχαιότητας, παρακαλῶ ὅπως ἐνεργήσητε κατ' αὐτό τὰ δέοντα πρὸς ἀπομάκρυνσίν του ἐκ τῆς λεπτῆς ὑπηρεσίας τὴν ὁποίαν κατέχει», κατέληγε το έγγραφο¹⁰¹⁴.

¹⁰⁰⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 599.

¹⁰⁰⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 600.

¹⁰¹⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 601.

¹⁰¹¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 602.

¹⁰¹² Αρ. καταλ. εγγρ. 603.

¹⁰¹³ Αρ. καταλ. εγγρ. 604.

¹⁰¹⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 604. Στην κατάθεσή του, ο Μορώνης ανέφερε πως μετά την ανεύρεση των αγαλμάτων στη Σκιλλουντία, κατά την προηγούμενη χρονιά, είχε έλθει στο εξοχικό του κτήμα ο Γεώργιος Κονδύλης, φύλακας των ανασκαφών στην Αρχαία Ολυμπία, μαζί με τον συγχωριανό του Μορώνη, Ευριπίδη Βώβο, ο οποίος γνώριζε για το άγαλμα. Αυτός, του πρότεινε να το αγοράσει αντί του ποσού των 4000 δρχ., όμως δεν δέχθηκε, αναλογιζόμενος τις συνέπειες. Ο Κονδύλης έφυγε άπρακτος, αλλά κατ' επανάληψιν, με τον Βώβο, του παρήγγειλε να δεχθεί να το πουλήσει. Εν τω

Ο Έφορος μετέβη ο ίδιος¹⁰¹⁵ στην Ολυμπία, για τη διενέργεια ανακρίσεων. Επισήμανε¹⁰¹⁶ προς το Υπουργείο την ανάγκη να διευκρινιστεί η θέση του αρχιφύλακα, ο οποίος βαρυνόταν ενόρκως με σοβαρή κατηγορία, τη στιγμή που ο υπηρεσιακός φάκελος δεν ήταν καθαρός. Έδινε, μάλιστα, την πληροφορία πως οι Γερμανοί αρχαιολόγοι στην Ολυμπία, οι οποίοι δεν επιθυμούσαν να παρουσιαστούν επισήμως ως κατήγοροι του, σε κάθε ευκαιρία προέβαιναν σε υπαινιγμούς. Οι ανακρίσεις επιβαλλόταν να γίνουν άμεσα, πριν λάβει διαστάσεις το θέμα, ώστε ή να απομακρυνθεί ο υπάλληλος, ή να αποκατασταθεί, σε περίπτωση που επρόκειτο για συκοφαντίες¹⁰¹⁷.

Την περίοδο που διενεργούνταν οι ανακρίσεις για το ζήτημα του ακρόπρωρου¹⁰¹⁸, νέα, πολύ σοβαρά, στοιχεία είχαν προκύψει εις βάρος τόσο του Κονδύλη, όσο και του πρώην Επιμελητή Παναγιώτη Νεράντζουλη, για μια άλλη υπόθεση. Αυτή αφορούσε στην παράδοση, το 1933, μιας χαμένης, πήλινης ή πώρινης κεφαλής από το χωριό Φλόκα¹⁰¹⁹. Η έρευνα είχε ξεκινήσει χάρη στη μεθοδικότητα και την οξυδέρκεια του Επιμελητή Αρχαιοτήτων Ιωάννη Κοντή, ο οποίος είχε αναλάβει και τη συλλογή των πληροφοριών¹⁰²⁰.

Στην αναφορά του προς τον Έφορο εξέθετε τα στοιχεία που είχε συλλέξει¹⁰²¹: Ο Κοντής γνώριζε, πως πριν από χρόνια είχε παραδοθεί από κάτοικο του χωριού Φλόκα μια κεφαλή. Στο πλαίσιο της καταγραφής των μη καταγεγραμμένων ευρημάτων του Μουσείου της Ολυμπίας είχε ρωτήσει τον αρχιφύλακα, για το αν επρόκειτο για τη μοναδική, μη καταγεγραμμένη, εικονιστική μαρμαρίνη κεφαλή του 2^{ου} αι. μ.Χ. που βρισκόταν στο Μουσείο, άγνωστης προέλευσης. Ο αρχιφύλακας απάντησε καταφατικά, παρά το γεγονός πως όταν είχε ερωτηθεί τον Ιανουάριο για το ίδιο θέμα, είχε απαντήσει πως δεν θυμόταν. Προκειμένου να διαλευκάνει το ζήτημα, ο Επιμελητής κάλεσε τον ευρέτη, Γεώργιο Δαμάσκο. Αυτός, βλέποντας το αρχαίο που του υποδείχθηκε, μπροστά στον αρχιφύλακα, δήλωσε πως δεν

μεταξύ, ο Μορώνης, λόγω ασθένειας, είχε παραλείψει να το δηλώσει στην Αστυνομία, κάτι που είχε κάνει τελικά εκείνη την ημέρα.

¹⁰¹⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 605.

¹⁰¹⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 606.

¹⁰¹⁷ Για τον ίδιο δεν είχε σημασία, αν το άγνωστο, ακόμα, άγαλμα ήταν ή δεν ήταν αρχαίο, (ακόμα δεν το είχε εξετάσει), ούτε αν ήταν μικρής ή μεγάλης εμπορικής αξίας, αλλά αυτή η ίδια η πράξη που αποδιδόταν στον Γεώργιο Κονδύλη, δηλαδή το ότι αυτός είχε επιδιώξει να αγοράσει αντικείμενο, που είχε χαρακτηριστεί ως αρχαίο. Γι' αυτό και η απόφαση του Υπουργείου για τον αρχιφύλακα θα έπρεπε απαραίτητα να στηριχθεί σε πόρισμα που θα είχε προκύψει από εμπεριστατωμένη ανάκριση (αρ. καταλ. εγγρ. 607).

¹⁰¹⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 608.

¹⁰¹⁹ Το χωριό Φλόκα βρίσκεται πολύ κοντά στην Ολυμπία, σε απόσταση περίπου 3 χιλ. από αυτήν.

¹⁰²⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 609.

¹⁰²¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 610.

επρόκειτο για το ίδιο αντικείμενο. Η κεφαλή που είχε παραδώσει, όπως ανέφερε, το 1931 ή 1932, δεν ήταν μαρμάρινη, αλλά πολύ πιο ελαφριά, πιθανότατα πήλινη. Το αρχαίο, το οποίο είχε βρεθεί σε αγρό που τότε ανήκε στον πατέρα του, ήταν μεγαλύτερο του φυσικού, με κόσμημα πάνω στο μέτωπο, ενώ έφερε και δύο ακόμη κοσμήματα, σαν κουμπιά, στους κροτάφους. Κατά την παράδοση το είχε παραλάβει ο Κονδύλης, ο οποίος μάλιστα δύο χρόνια αργότερα αγόρασε τον συγκεκριμένο αγρό¹⁰²² και μαζί με τα παιδιά του πήγαινε κάθε νύκτα και έσκαβε. Οι λάκκοι δε, όπως ισχυριζόταν ο Δαμάσκος, ήταν ακόμα ορατοί. Σύμφωνα με τον Δαμάσκο, στον πατέρα του είχε δοθεί από τον Κονδύλη το ποσό των 400 ή 500 δρχ., μαζί με απόδειξη παραλαβής του αρχαίου, την οποία, όμως, είχε χάσει.

Παρά τις κατηγορίες που είχαν διατυπωθεί παρουσία του, ο αρχιφύλακας συνέχιζε να υποστηρίζει πως επρόκειτο για τη μαρμάρινη κεφαλή στις αποθήκες του Μουσείου και πως τον αγρό είχε αγοράσει ο γιός του Θεόδωρος, για καλλιέργεια. Μετά από την αναχώρηση του Δαμάσκου, ο Κονδύλης παρέδωσε στον Επιμελητή μια απόδειξη παραλαβής, με ημερομηνία «8 Φεβρουαρίου 1931-32». Την υπέγραφε, μάλιστα, ο Κονδύλης αντί του Δαμάσκου, που ήταν αγράμματος. Η ίδια ημερομηνία αναγραφόταν και πάνω στη μαρμάρινη κεφαλή, με το χέρι του αρχιφύλακα.

Αυτοψία που πραγματοποιήθηκε από τον Επιμελητή στον χώρο, όπου είχε βρεθεί το αρχαίο, κατέδειξε πως υπήρχαν ενδείξεις για ύπαρξη αρχαίου κτηρίου. Στην αναφορά του ο Κοντής κατέθετε πως υπήρχαν αόριστες κατηγορίες, αλλά όχι αποδείξεις, πως ο γιός του Κονδύλη, Θεόδωρος, ηγούνταν της αρχαιοκαπηλίας στην περιφέρεια. Σοβαρές ευθύνες, ωστόσο, βάρυναν τον αρχιφύλακα, αφού, ανεξάρτητα από την ταυτότητα της κεφαλής που βρισκόταν στο Μουσείο, ο Κονδύλης είχε αγοράσει τον αγρό από τον οποίο είχε προέλθει το αρχαίο που του είχε παραδοθεί, χωρίς να ειδοποιήσει ποτέ τον προϊστάμενο για την εύρεσή του.

Ανακρίσεις ακολούθησαν και από τον Έφορο Φοίβο Σταυρόπουλο, τόσο για τη σοβαρή αυτή υπόθεση, όσο και για την υπόθεση του ακρόπρωρου. Σε αναλυτική αναφορά του προς το Υπουργείο¹⁰²³ έδινε νέα, σημαντικά, στοιχεία που είχαν προκύψει για το ζήτημα της κεφαλής. Καθώς ο Γεώργιος Δαμάσκος ήταν στρατιώτης, κλήθηκε να καταθέσει ο πατέρας του, που είχε παραδώσει το αρχαίο. Παρουσία του Επιμελητή και του αρχιφύλακα, αυτός κατέθεσε πως είχε

¹⁰²² Ο αγρός βρισκόταν στη θέση «Αγκώνη» ή «Καριώτικες σπηλιές».

¹⁰²³ Αρ. καταλ. εγγρ. 611. Η αναφορά του Εφόρου αφορούσε στοιχεία που είχαν προκύψει εναντίον του αρχιφύλακα, τόσο για την εξαφανισμένη κεφαλή από το Φλόκα, όσο και για την υπόθεση με το ακρόπρωρο.

βρεθεί το 1933 και ότι κατά την παράδοσή του παρίστατο, εκτός από τον Κονδύλη, ένα ακόμα πρόσωπο, «καλοντυμένο». Για τις 400 δρχ. που είχε λάβει τρεις μήνες αργότερα, από τον Κονδύλη, ως αμοιβή, ανέφερε πως δεν είχε υπογράψει καμία απόδειξη, κάτι που επιβεβαίωνε, άλλωστε, και η εμπεριστατωμένη έρευνα που είχε γίνει στο αρχείο της Υπηρεσίας.

Ο Κονδύλης δήλωνε, πως πλέον δεν ήταν βέβαιος πως η μαρμάρινη κεφαλή στις αποθήκες ήταν αυτή από το χωριό Φλόκα και πως θυμόταν μεν την ημερομηνία της παράδοσης, αλλά όχι το έτος¹⁰²⁴. Ακολούθησαν ανακρίσεις άλλων ατόμων. Τα στοιχεία καταδείκνυαν πως η κεφαλή είχε βρεθεί στις 8 Φεβρουαρίου 1933, ήταν υπερφυσικού μεγέθους, πήλινη ή πώρινη, άριστης διατήρησης και δεν μπορούσε να έχει καμία σχέση με τη μαρμάρινη κεφαλή, φυσικού μεγέθους, του Μουσείου, που έφερε αποκρούσεις στη μύτη. Τελικά, ο αρχιφύλακας αναγκάστηκε, σε συμπληρωματική κατάθεσή του, να παραδεχθεί πως την αναζητούμενη κεφαλή είχε αφαιρέσει από το Μουσείο ο Παναγιώτης Νεράντζουλης, ο οποίος του έδωσε τα χρήματα για τον Δαμάσκο και τοποθέτησε τη μαρμάρινη προς αντικατάσταση. Επιδεικνύοντας, δε, μια εντελώς αναίσχυντη συμπεριφορά, ζητούσε να θεωρηθεί τελείως αθώος, επειδή είχε τελικά αποκαλύψει την αλήθεια.

Ιδιαίτερα σημαντικό ήταν το αποτέλεσμα των ανακρίσεων. Το αρχαίο είχε αφαιρεθεί από το Μουσείο και πωληθεί ή από έναν από τους δύο ή και από τους δύο μαζί. Σε κάθε περίπτωση, ο αρχιφύλακας είχε γνώση. Για κάθε ενδεχόμενο, οι δράστες είχαν φροντίσει να βρεθεί μια άλλη κεφαλή γυναίκας, που ασφαλώς προερχόταν από την Ολυμπία, η οποία, έστω και από άλλο υλικό, θα μπορούσε να παρουσιαστεί σε περίπτωση ανάγκης. Σε αυτή, τοποθετήθηκε από τον Κονδύλη χαρτί με ημερομηνία. Εξαιτίας της φθοράς, δεν μπορούσε να τη διακρίνει, ώστε να την αναγράψει και στην πλαστή απόδειξη που είχε φτιάξει για τον Κοντή και έτσι, συμπλήρωσε και τα δύο έτη, 1931-32, όπως είχε καταθέσει ο Γεώργιος Δαμάσκος. Ο Έφορος θεωρούσε, πως η κεφαλή από το Φλόκα είχε πωληθεί μέσα στο 1933 και, κατά πάσα πιθανότητα, αμέσως μετά την καταβολή των 400 δρχ. στον Δαμάσκο. Αναπόφευκτα, όμως, ο Έφορος, πήγαινε το ζήτημα ακόμα μακρύτερα, εκθέτοντας προς το Υπουργείο τις υποψίες του

¹⁰²⁴ Ως προς τη χρονολογία της απόδειξης που είχε προσκομίσει, παραδέχθηκε πως την είχε συμπληρώσει το 1940, προκειμένου να πείσει τον Κοντή πως οι πληροφορίες που του είχε δώσει τον Ιανουάριο ήταν αληθείς.

και για την τύχη των αντικειμένων που, κατά τον πρόσφατο έλεγχο του Μουσείου¹⁰²⁵, δεν είχαν βρεθεί, αλλά και όσων είχαν παραδοθεί από ιδιώτες¹⁰²⁶.

Οι δύο αυτές υποθέσεις οδήγησαν στο να ζητηθεί από το Υπουργείο η άσκηση ποινικής δίωξης εναντίον των Κονδύλη και Νεράντζουλη¹⁰²⁷. Ο Κονδύλης τέθηκε σε διαθεσιμότητα τον Οκτώβριο. Παρά το γεγονός πως κλήθηκε¹⁰²⁸ να παραδώσει την υπηρεσία του, να απόσχει των καθηκόντων του, αλλά και να πάψει να έχει οποιαδήποτε επαφή με το Μουσείο και τον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας, αυτός, με την ίδια θρασύτητα του φίλου και συνεργάτη του Νεράντζουλη, συνέχισε να προκαλεί σοβαρά προβλήματα στην Υπηρεσία. Τον Ιούνιο του 1941 κατηγορήθηκε πως προσπαθούσε να τρομοκρατήσει τους πρώην συναδέλφους του και κυρίως τους νεοπροσληφθέντες φύλακες, πως θα επέστρεφε στη θέση του και θα εκδικούνταν, ισχυριζόμενος πως τον είχαν υποσκάψει¹⁰²⁹.

Οι απειλές του Κονδύλη δεν ήταν χωρίς βάση. Η δύναμη και η εκδικητική του διάθεση είχε φανεί λίγους μήνες νωρίτερα, απέναντι στον άνθρωπο, που είχε φέρει την υπόθεση στο φως. Τον χειμώνα του 1941 είχε επιτύχει τη σύλληψη και κράτηση του Ιωάννη Κοντή στην Αθήνα, επί ένα δεκαπενθήμερο, με κατηγορίες «επί ξеноφιλία»¹⁰³⁰. Για τη σκευωρία που είχε εξυφανθεί τότε εναντίον του πολύτιμη είναι η μαρτυρία, που ο ίδιος ο Κοντής μετέφερε το 1945 σε έγγραφό του προς το Υπουργείο. Επρόκειτο για τη συνομιλία μεταξύ ενός αρχαιοκάπηλου και του Θεοδώρου Κονδύλη, γιού του πρώην αρχιφύλακα, εν όψει νέων αρχαιοκαπηλικών ενεργειών. Το απόσπασμα παρατίθεται αυτούσιο: «Ο Κονδύλης εγνώρισεν εις αυτόν ότι ‘τά πράγματα δυσκόλεψαν’ καί ότι ο ίδιος τουλάχιστον δέν είναι δυνατόν πρός τό παρόν νά δράση, έπειδή ή ένταῦθα Αρχαιολογική Ὑπηρεσία τόν παρακολουθεῖ. Ὁ ἀρχαιοκάπηλος ἐξέφρασε τήν ἀπορία του, διότι ή ἐπιχώριος σπεῖρα δέν κατῴρθωσε νά μέ

¹⁰²⁵ Ο έλεγχος είχε πραγματοποιηθεί πριν από λίγους μήνες. Δεν είχαν ευρεθεί η μη καταγεγραμμένη κεφαλή γρύπα, το με αριθμό 822 χάλκινο αγαλμάτιο ανδρός και η με αριθμό 234 αρχαϊκή κεφαλή Μέδουσας. Για την τελευταία, μάλιστα, ο Σταυρόπουλος ανέφερε, πως σύμφωνα με τους Γερμανούς μελετητές είχε εξαφανιστεί πριν το 1936. Κατά τον Weber, είχε θεαθεί γύρω στο 1939 στα αρχαιοπωλεία της Αθήνας, είχε αναζητηθεί, αλλά δεν βρέθηκε.

¹⁰²⁶ Επισήμανε πως, ενώ επί εποχής Καλλιπολίτη, είχαν παραδοθεί κάποια αντικείμενα, επί εποχής Νεράντζουλη, στον επίσημο κατάλογο του Μουσείου, δεν φαινόταν κανένα, ενώ, στον πρόσφατο έλεγχο, όσα μη καταγεγραμμένα αντικείμενα είχαν εντοπιστεί, δεν είχαν καμία αγοραστική αξία.

¹⁰²⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 612.

¹⁰²⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 613.

¹⁰²⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 614.

¹⁰³⁰ Ο Κοντής κατηγορήθηκε από τον Έφορο Φοίβο Σταυρόπουλο, με τον οποίο είχε διαφωνίες σε υπηρεσιακά ζητήματα, πως σύχναζε στους ξένους αρχαιολόγους, τους οποίους προσπαθούσε με κάθε τρόπο να εξυπηρετήσει. Τις κατηγορίες αυτές εκμεταλλεύτηκαν οι αρχαιοκάπηλοι, με σκοπό να τον κατηγορήσουν δημόσια και να πετύχουν τη σύλληψη και απομάκρυνσή του από την Ολυμπία (*Ο Μέντωρ* 43, 1997:46-47). Το θέμα τίθεται επίσης στο κεφάλαιο για την Κατοχή και τον Εμφύλιο.

ἀπομακρύνη ακόμη από της ἐν Ὀλυμπία θέσεώς μου, μετά τόσας πολιτικές εὐκαιρίας, αἱ ὁποῖαι δίδονται ἐκάστοτε. Ὁ Κονδύλης ἀνέφερε τότε ὅτι: 'Τό 1941 κατόρθωσα νά τόν στείλω δεμένον στήν Ἀθήνα, ἀλλά τά κατάφερε νά γυρίσῃ πάλι πίσω εὐτύς'. Τό Σόν Ὑπουργεῖον γνωρίζει ἤδη τήν σκευωρίαν πολιτικῆς φύσεως, τήν ὁποίαν ὠργάνωσεν ἐναντίον μου ἡ γνωστή ἀρχαιοκαπηλική σπεῖρα, εὐθύς ὡς ἀνεκάλυψα τήν ἀρχαιοκαπηλικήν ὑπόθεσιν, ἐνεκα τῆς ὁποίας ἀπελύθη καί κατεδικάσθη ἐπὶ κλοπῇ ἀρχαίων καί ἀρχαιοκαπηλείᾳ ὁ Κονδύλης¹⁰³¹'. Δεν εἶναι γνωστό το ἀποτέλεσμα τῆς ποινικῆς δίωξης γιά τοὺς Νεράντζουλη καὶ Κονδύλη, πάντως, ὁ ἀρχιφύλακας ἀπολύθηκε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1941¹⁰³².

Μία ἀκόμα ὑπόθεση, λίγο ἀργότερα, ἔφερε καὶ πάλι, ὡς ἐμπλεκόμενα, ἄτομα ποὺ εἶχαν χαρακτηριστεῖ ὡς μέλη τῆς ἰδίας σπεῖρας. Σύμφωνα με τὰ ἐγγράφα ποὺ ἔχουν διασωθεῖ, στα τέλη Μαρτίου 1940 ὁ Εὐάγγελος Θεοχάρης, κάτοικος Μάνδριγας¹⁰³³ ἔστειλε ἐπιστολὴν¹⁰³⁴ στὴν Ἀθήνα πρὸς κάποιον με τὸ ὄνομα Θεόδωρος, με τὴν παράκληση νὰ ρωτήσῃ τὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο πόσο μποροῦσε νὰ αγοράσῃ ἀσημένιο νόμισμα ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ τοῦ¹⁰³⁵: «ἐδο μοῦ ζιτούν 1500 Δραχ. καὶ ἐὰν ἐνδιαφέρετε τὸ μουσεῖον Μοῦ στέλνῃς 1500 Δραχ. εἰς τὴν μάνδριγα καὶ στά στέλνο. νὰ κερδίσω καὶ ἐγὼ τίποτα. Σε χερετό Με σεβασμόν. Εὐάγγελος Θεοχάρης» (*sic*)¹⁰³⁶.

Ἡ ἐπιστολὴ πέρασε ἀπὸ λογοκρισίαν καὶ ἔτσι, τὸ θέμα ἔφτασε στὴν Αστυνομία καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Ἀπὸ τὴν ἀναφορὰν¹⁰³⁷ τοῦ Εφόρου γιά τὴν ὑπόθεση, πρὸς τὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων, προέρχεται ἡ πληροφορία πὺς ὁ παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Θεοχάρη ἦταν ὁ Θεόδωρος Ζουμπουλάκης, γνωστός τέως ἀρχαιοπώλης Ἀθηνῶν, τὸ δε

¹⁰³¹ Ἀρ. καταλ. ἐγγρ. 615.

¹⁰³² Ἀρ. καταλ. ἐγγρ. 593.

¹⁰³³ Πρόκειται γιά τὸ χωριὸ Γρύλλος, τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 17 χιλιομέτρων ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία, στὴν ἐποχὴ νοτίως τοῦ Ἀλφειοῦ.

¹⁰³⁴ Ἀρ. καταλ. ἐγγρ. 616. Πρόκειται γιά πολὺ ἀνορθόγραφη ἐπιστολή, γραμμένη ἀπὸ ἄνθρωπο ποὺ ἤξερε στοιχειωδῶς νὰ γράφει.

¹⁰³⁵ Ὁ Θεοχάρης κάνει ἀναφορὰ σὲ δύο νομίσματα. Τὸ ἓνα μάλιστα γνωρίζει πὺς εἶναι Λαρίσης. Τὸ ἄλλο ἀναφέρει πὺς δὲν τὸ γνωρίζει. Στὴν ἀλληλογραφία ποὺ ἀκολουθεῖ γίνεται λόγος γιά ἓνα νόμισμα. Ἴσως τὸ δεύτερο τελικὰ νὰ μὴν ἦταν ἀρχαῖο καὶ γιά τὸν λόγο αὐτὸ νὰ μὴν ἀπασχόλησε τὴν Ὑπηρεσία.

¹⁰³⁶ Ἐννοοῦσε, προφανῶς, τὴν ἀμοιβή ποὺ δινόταν γιά παράδοση ἀρχαίων. Ἡ ἐπιστολή, ἀνορθόγραφη καὶ δυσανάγνωστη, συνεχίζεται με τὴν προτροπὴ τοῦ Θεοχάρη νὰ στείλῃ ὁ παραλήπτης τὰ παιδιὰ τοῦ στο κτήμα τοῦ πρώτου, ὅπου θὰ βρισκόταν καὶ ὁ ἴδιος, με τὴ δική τοῦ οἰκογένεια ἀπὸ τὸν Μάιο, προκειμένου νὰ μὴν κινδυνεύσουν ἀπὸ ἀεροπορικὲς ἐπιδρομὲς, γεγονός ποὺ ἀποδεικνύει τὶς στενὲς σχέσεις μεταξὺ τοῦ. Ὅπως ἔγραψε χαρακτηριστικά: «Τῆς μάνας τοὺς τὰ χὰῖδα δὲν θὰ χουν ἀέρα καθαρὸν καὶ φύλαγμα ἀσφαλέστατον. Σταφιδίτσα, σταφύλια, κολοκύθια, καρπούζια, πατάτα καὶ κανὰ πουλάκι καὶ κανὰ λαγουδάκι θὰ χουμε. Ὡς καὶ ψωμάκι θὰ χουμε, ἔχω σπεῖρει 220 οκάδες καὶ 80 οκάδες βρώμη».

¹⁰³⁷ Ἀρ. καταλ. ἐγγρ. 617.

νόμισμα ήταν αργυρό δίδραχμο Λαρίσης, καλής διατήρησης και βρισκόταν ήδη στο Μουσείο Πατρών¹⁰³⁸.

Δεν υπάρχουν πληροφορίες για την εξέλιξη του θέματος. Ο Ευάγγελος Θεοχάρης, πάντως, θα αναφερόταν το 1945 σε απόρρητο έγγραφο του Κοντή, ως συστηματικός πράκτορας των αρχαιοκαπήλων στην Αθήνα¹⁰³⁹.

Την περίοδο της Κατοχής, περίοδο γενικότερης αποδιοργάνωσης και παράλυσης του κράτους, οι δυσκολίες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας να αντιμετωπίσει τα πολύ σοβαρά και πιεστικά ζητήματα που την απασχολούσαν ήταν μεγάλες και, συχνά, ανυπέρβλητες¹⁰⁴⁰. Για το ζήτημα της αρχαιοκαπηλίας δεν βρίσκεται στο αρχείο της Υπηρεσίας κανένα άλλο έγγραφο. Αυτό δεν σημαίνει, βεβαίως, πως το φαινόμενο είχε εξαλειφθεί. Το αντίθετο. «Όργιώδη» χαρακτηρίζει την αρχαιοκαπηλία στην περιοχή της Ολυμπίας την περίοδο 1940-1943 ο Βασίλειος Πετράκος¹⁰⁴¹, ενώ οι μεταγενέστερες αναφορές του Ιωάννη Κοντή επιβεβαιώνουν, πως τόσο κατά την περίοδο της Κατοχής, όσο και αργότερα, η σπείρα που λυμαινόταν την περιοχή συνέχιζε να υφίσταται και να δρα.

Πλέον, μετά την Απελευθέρωση, ο Κοντής, ως Προϊστάμενος της νεοϊδρυθείσας Εφορείας, ανέλαβε σοβαρή προσπάθεια για την οριστική αντιμετώπιση του ζητήματος, το οποίο συνέχιζε να αποτελεί μάστιγα για την Υπηρεσία. Για την κατάσταση, όπως είχε διαμορφωθεί μετά το τέλος της Κατοχής, και, κυρίως, για τον τρόπο που είχε αποφασίσει ο ίδιος να δράσει, απέστειλε τρία έγγραφα προς το Υπουργείο¹⁰⁴². Στο πρώτο από αυτά¹⁰⁴³, εκδήλωνε εξ αρχής την πρόθεσή του να προστατεύσει το Μάζι, το οποίο, σύμφωνα με τις πληροφορίες του, ήταν το δεύτερο, μετά την Ολυμπία, κέντρο προμήθειας των αρχαιοκαπήλων¹⁰⁴⁴. Αναφερόμενος στη δράση του Νεράτζουλη και της υπόλοιπης σπείρας

¹⁰³⁸ Το Υπουργείο ζήτησε από την υποδιοίκηση Χωροφυλακής Κρεσταίνων, να παρακολουθήσει τον Θεοχάρη και να εξακριβώσει τυχόν ανάμιξή του σε αρχαιοκαπηλικές πράξεις, καθώς ήταν πιθανόν το νόμισμα να μην είχε βρεθεί στα χέρια του με νόμιμο τρόπο (αρ. καταλ. εγγρ. 618).

¹⁰³⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 591.

¹⁰⁴⁰ Οι συνέπειες του πολέμου από τους ξένους στρατούς Κατοχής, ήταν σοβαρές και για τις ελληνικές αρχαιότητες, καθώς πολλές ή καταστράφηκαν ή φυγαδεύτηκαν παράνομα από τη χώρα. Οι προσπάθειες επαναπατρισμού τους, παρά τις εξαιρετικά μεγάλες δυσκολίες, συνεχίζονται μέχρι σήμερα (Choulia-Kapeloni, 2014:58-59).

¹⁰⁴¹ Πετράκος, 1995:58.

¹⁰⁴² Πρόκειται για τρία απόρρητα έγγραφα, από τα οποία έχουν προέλθει πολύτιμες πληροφορίες και για τα χρόνια πριν τον πόλεμο (αρ. καταλ. εγγρ. 591, 615 και 594).

¹⁰⁴³ Αρ. καταλ. εγγρ. 591.

¹⁰⁴⁴ Το Μάζι (Αρχαία Σκυλλουντία), βρίσκεται σε απόσταση 5 περίπου χιλιομέτρων από την Άλτη, από την απέναντι πλευρά του Αλφειού. Εκεί, έχει ανασκαφεί δωρικός ναός, αφιερωμένος στην Αθηνά,

εκείνη την εποχή, δήλωνε πως: «καί σήμερον ἀκόμη, ἐγκατεστημένος ἐν Ἀθήναις, διευθύνει μετὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ πρώην ἀρχιφύλακος Κονδύλη Θεοδώρου τήν ἐνταῦθα ἀρχαιοκαπηλικήν σπεῖραν, ἔχει δέ κύριον ἔργον αὐτοῦ τήν ἀπόκτησιν πολιτικῶν μέσων, τήν ἐπίδειξιν αὐτῶν εἰς τοὺς ἐνταῦθα χωρικούς καί τήν δημιουργίαν σκευωριῶν, πολιτικῆς συνήθως φύσεως, ἐναντίον τῶν ὑπαλλήλων τῆς Ὑπηρεσίας καί τῶν ἀνθρώπων τῶν συνδεομένων πρός αὐτήν, ἀποσκοπῶν εἰς τήν μείωσιν τοῦ κύρους τῆς Ὑπηρεσίας εἰς τὰ ὄμματα τῶν ἄλλων Ἀρχῶν καί τῶν χωρικῶν¹⁰⁴⁵. Ὡς ἐπιχώρια μέλη τῆς σπείρας, τὰ κυρίως δρῶντα, κατονομάζονταν ὁ πρώην Ἀρχιφύλαξ Κονδύλης, ὁ σημειωθεὶς Ἀριστείδης Δαβέττας, ἀπὸ τό Στρέφι, ὁ Θεόδωρος Ρούλιας, φύλαξ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς καί ὁ Ἰωάννης Λούτας, ἐφημεριδοπώλης καί παραγγελιοδόχος»¹⁰⁴⁶. Ἐκτός ἀπὸ ὅσους κατονόμαζε υπήρχαν, σύμφωνα με τον Κοντή, και άλλα πρόσωπα, τα οποία ήταν δευτερεύοντα ή δρούσαν ευκαιριακά .

Σύμφωνα με τον Έφορο, η τοπική σπείρα προμήθευε με αρχαιότητες, κατά πρώτο λόγο, τους αντιπροσώπους της στην Αθήνα, αλλά συνεργαζόταν και με άλλους, διερχόμενους, αρχαιοκαπήλους. Η περιοχή της δράσεώς της, σύμφωνα με τον Κοντή, επεκτεινόταν στην κυρίως Ηλεία, την επαρχία Ολυμπίας, τη Γορτυνία και κατά δεύτερο λόγο, την Αχαΐα, ενώ υπήρχαν και άλλοι που δρούσαν μεμονωμένα, ως πράκτορες των αρχαιοκαπήλων στην Αθήνα. Ειδικά κατά τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, τόνιζε, πλήθος πηλινών και χάλκινων αντικειμένων ἀπὸ τὴν περιοχή¹⁰⁴⁷ είχαν εἰσαχθεῖ σε ξένα Μουσεία καὶ Συλλογές. Ὁ εἰδικὸς μποροῦσε νὰ ἀναγνώρισε στὰ ἀρχαιοπωλεῖα τῶν Ἀθηνῶν σημαντικὸ ἀριθμὸ ἡλειακῶν ἀντικειμένων, ἀπὸ τὸν ὁποῖο μποροῦσε νὰ συμπεράνει κανεῖς τὸν ἀριθμὸ ὅσων πωλοῦνταν κρυφά.

Ἐχοντας πληροφορίες για χωρικούς, που πωλούσαν αρχαιότητες σε ξένους, ο Κοντής ζήτησε τη συνδρομή του Προέδρου της Κοινότητας¹⁰⁴⁸. Τότε πληροφορήθηκε, μεταξύ άλλων, για τη δυσἀρέσκεια τῶν κατοίκων γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, γιὰ γεγονότα που εἶχαν συμβεῖ παλαιότερα¹⁰⁴⁹ καὶ ἀφοροῦσαν τὴ μεταφορὰ στὴν Πάτρα ευρημάτων ἀπὸ τὴν περιοχή.

νεκροταφείο του 4^{ου} αι. π.Χ., ερείπια τρίκλιτης εκκλησίας και σπήλαιο με ευρήματα προϊστορικών χρόνων. Στην ευρύτερη περιοχή του, ευρήματα καταδεικνύουν την ύπαρξη πόλης. (Νακάσης, 2004:35).

¹⁰⁴⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 591.

¹⁰⁴⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 591.

¹⁰⁴⁷ Ο ειδικός μπορούσε να διακρίνει την προέλευσή τους χάρη στην ιδιάζουσα κυανή οξείδωση που παρουσίαζαν στην περιφέρειά τους.

¹⁰⁴⁸ Το όνομά του είναι δυσανάγνωστο.

¹⁰⁴⁹ Ο Κοντής κάνει λόγο «διὰ παλαιότερας ἀγνώστους εἰς ἐμέ βιαίας ἐνεργείας τῶν τοῦ 1939». Ὁ Σταυρόπουλος εἶχε βρεῖ μαρμάρινα θραύσματα ἐναέτιων γλυπτῶν τοῦ ναοῦ, τὰ ὁποῖα βρισκόνταν στὸ Μουσεῖο Πατρῶν (ΠΑΕ, 1960: 174-176). Φαίνεται πως ἡ μεταφορὰ τοὺς στὴν Πάτρα εἶχε προκαλέσει

Κατανοώντας την ανάγκη να αποκατασταθούν οι σχέσεις με την τοπική κοινωνία, ο Κοντής δήλωσε στον Πρόεδρο ότι σκόπευε να εισηγηθεί την μεταφορά των ευρημάτων αυτών στο Μουσείο της Ολυμπίας και μάλιστα σε ιδιαίτερη αίθουσα, αφιερωμένη στη Σκιλλουντία. Επιπλέον, τον άφησε να ελπίζει, πως θα μπορούσε να ιδρυθεί και τοπική Συλλογή με μικροαντικείμενα, εάν συγκεντρώνονταν τα αρχαία που κατείχαν ιδιώτες. Οι υποσχέσεις αυτές, πέρα από την αλήθεια που είχαν, είναι προφανές πως αποτελούσαν ισχυρό κίνητρο για την εκούσια παράδοση των αρχαιοτήτων.

Πράγματι, ο Κοντής κατάφερε να πληροφορηθεί για δύο θέσεις, που ήταν οι κυριότερες πηγές των αρχαιοκαπήλων. Στον ιδιοκτήτη, μάλιστα, της μιας εξ αυτών, τον Σωτήριο Μαραθή, κύριο προμηθευτή και μεσίτη των αρχαιοκαπήλων, έδωσε υποσχέσεις για πιθανό διορισμό. Τη συγκεκριμένη θέση¹⁰⁵⁰, που λόγω της σπουδαιότητας των ευρημάτων έχρησισε και χρησιμεύει ως «ἀρχαιοκαπηλικόν μεταλλείον», είχαν επισκεφθεί οι τελευταίοι Έφοροι πριν τον πόλεμο, οι οποίοι, μην έχοντας, προφανώς, πληροφορηθεί για τη δράση των αρχαιοκαπήλων, δεν προέβησαν στην απαλλοτρίωση του χώρου. Για μια ακόμα φορά οι συνέπειες της εγκατάλειψης της Ολυμπίας ήταν εμφανείς¹⁰⁵¹.

Σταδιακά, ο Κοντής άρχισε να κερδίζει την εμπιστοσύνη του Μαραθή, ο οποίος, ελπίζοντας σε διορισμό, παρέδωσε αρχαιότητες, προκειμένου να λάβει αμοιβή και πρόσφερε σημαντικότερες πληροφορίες για τα εμπλεκόμενα πρόσωπα και τη δράση τους. Κυριότεροι πελάτες του, ήταν «ή σημειωθείσα σπεῖρα Νεράντζουλη, Κονδύλη κλπ, καὶ ὁ κουμπάρος του ἀπὸ τὴν Μούνδριζα Εὐάγγελος Θεοχάρης¹⁰⁵², συστηματικός πράκτωρ τῶν ἐν Ἀθήναις ἀρχαιοκαπήλων». Χωρίς να εμπλέξει τις αστυνομικές αρχές και συνεννοούμενος με τον Πρόεδρο της Κοινότητας για την προσωρινή παρακολούθηση της δράσης του Μαραθή,

τις σοβαρές αντιδράσεις των κατοίκων. Ο Κοντής είχε καταλάβει πως οι κακές σχέσεις τους με την Αρχαιολογική Υπηρεσία, όχι μόνον δεν βοηθούσαν στην πάταξη της αρχαιοκαπηλίας, αλλά ενδεχομένως την ενίσχυαν.

¹⁰⁵⁰ Πρόκειται για τη θέση του Ιερού της Αθηνάς. Για τη συγκεκριμένη θέση είχε ήδη κάνει αναφορά (πρόκειται για την υπ. αριθ. 534 αναφορά, η οποία δεν βρίσκεται στο αρχείο).

¹⁰⁵¹ Το ποσό των 5000-6.000 δρχ., προπολεμικά, το οποίο επαρκούσε για την απαλλοτρίωση του χώρου του Ιερού «εἶναι ἀσήμαντον, πρό τοῦ μεγέθους τῆς ζημίας τὴν ὁποίαν ὑπέστη ἐκ τῆς ἀπωλείας χιλιάδων εὐρημάτων, ἀποσταλέντων εἰς τὰς Ἀθήνας εἰς τὸν Νεράντζουλην καὶ Θεόδωρον Κονδύλην με «τρυγοκόφιν», ἔγραψε χαρακτηριστικά.

¹⁰⁵² Ο Εὐάγγελος Θεοχάρης είχε αναφερθεί παλαιότερα σε υπόθεση που αφορούσε την πώληση αργυρού νομίσματος, που βρισκόταν στην κατοχή του.

μερίμνησε για την επίβλεψη των αρχαιοτήτων της περιοχής από τους φύλακες αρχαιοτήτων της Ολυμπίας¹⁰⁵³.

Όλες αυτές οι πληροφορίες που παρουσιάζονται από τον Κοντή είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες, καθώς αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο δρούσε το κύκλωμα, αλλά και τον τρόπο που είχε επιλέξει ο ίδιος να κινηθεί απέναντί τους, δημιουργώντας δίκτυο πρακτόρων, αντίστοιχο με αυτό των αρχαιοκαπήλων, προκειμένου να ενημερώνεται για τις κινήσεις και τη δράση τους. Οι επικίνδυνες προσπάθειές του να παρασύρει άτομα που είχαν εμπλακεί σε αρχαιοκαπηλικές δράσεις, προκειμένου να τους αποσπάσει πληροφορίες, ακόμα και με ψεύτικες υποσχέσεις και η άκρα μυστικότητα την οποία επεδίωκε, δείχνουν άνθρωπο ευφυή, αλλά και ιδιαίτερα τολμηρό. Βεβαίως, θα πρέπει κανείς να παρατηρήσει πως τέτοιες ενέργειες δεν ταίριαζαν σε αρχαιολογικό υπάλληλο, παραπέμπουν δε στο γενικότερο ψυχροπολεμικό, μεταπολεμικό, κλίμα της εποχής.

Γεγονός, πάντως, είναι πως το Υπουργείο αποδέχθηκε τις ενέργειες του Κοντή. Σε εμπιστευτικό έγγραφό της¹⁰⁵⁴, η Διεύθυνση Αρχαιοτήτων προχώρησε το ζήτημα της αμοιβής του Μαραθή, συνδράμοντας τον Προϊστάμενο στις ενέργειές του. Ζήτησε, επίσης, την παροχή βοήθειας από τις αστυνομικές αρχές¹⁰⁵⁵ προς τον Έφορο «πρός πληρεστέραν ἐπίτευξιν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ καὶ διάσωσιν τῶν προγονικῶν ἡμῶν θησαυρῶν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων, οἱ ὅποιοι ἐν τῇ ἀμαθείᾳ καὶ ἀσυνειδησίᾳ τῶν ἀπεμπολοῦσι πᾶν ἱερόν και ὄσιον ἀντὶ πινακίου φακῆς, πλουτίζοντες οὕτω τὰ ξένα Μουσεῖα καὶ ἀπογυμνοῦντες τὴν Πατρίδα μας ἀπὸ τῶν καλλιτεχνημάτων αὐτῶν, τὰ ὅποια εἶνε μοναδικὰ ἐν τῷ κόσμῳ».

Το δίκτυο πληροφοριῶν του Κοντή ήταν αποτελεσματικό. Λίγες ημέρες αργότερα, πληροφορήθηκε την άφιξη στην Ολυμπία γνωστού αρχαιοκαπήλου. Ενημέρωσε το Υπουργείο¹⁰⁵⁶ πως το άτομο αυτό, του οποίου το όνομα δεν είχε καταφέρει να μάθει, είχε έλθει και παλαιότερα στην Ολυμπία, με την πρόφαση αγοράς λαδιού, είχε δε αναχωρήσει την επόμενη ημέρα μαζί με τον αρχαιοκάπηλο Θεόδωρο Ρούλια, με πρόσχημα την αγορά βουτύρου, παρά το γεγονός πως ούτε ελάχιστη ποσότητα του είδους αυτού υπήρχε εκείνη την εποχή. Οι αρχαιοκάπηλοι γνώριζαν, πλέον, πως παρακολουθούνταν από την Αρχαιολογική

¹⁰⁵³ Για τον λόγο αυτό ζήτησε από το Υπουργείο το ποσό των 12.000 δρχ., για οδοιπορικά μέχρι το πέρας του οικονομικού έτους. Επίσης, την εξουσιοδότηση για έκδοση διαταγών κινήσεως προς τους φύλακες της Ολυμπίας, με στόχο την επίβλεψη των αρχαιοτήτων σε ακτίνα τριών ή τεσσάρων ωρών και την παρακολούθηση των αρχαιοκαπήλων.

¹⁰⁵⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 619.

¹⁰⁵⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 620, 621 και 622.

¹⁰⁵⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 615.

Υπηρεσία. Ο Κοντής ενημέρωνε το Υπουργείο πως προτίθετο να μεταβεί ο ίδιος στην περιοχή νοτίως του Αλφειού. «Έννοεῖ τό Σόν Ὑπουργεῖον ὅτι ἐτοιμάζεται νέα ἀρχαιοκαπηλική ἐξόρμησις εἰς τήν δεινῶς μέχρι τοῦδε πληγεῖσαν Ἡλείαν, τήν ὁποίαν ἀσφαλῶς θά εὐνόησῃ ἡ ἐξαιρετική στενότης χρήματος, ἡ ὁποία ὑφίσταται εἰς τήν ὑπαιθρον»¹⁰⁵⁷.

Ο Κοντής επέμενε σε απόλυτη μυστικότητα και όχι άδिका. Δεν ήθελε¹⁰⁵⁸ καμία ανακοίνωση των πληροφοριών που σχετίζονται με την αρχαιοκαπηλία σε καμία αρχή έξω από την Υπηρεσία, ούτε καν στο Υπουργείο Εσωτερικών¹⁰⁵⁹. Οι πληροφορίες θα έπρεπε να περιορίζονται αυστηρά στον κύκλο των ανωτέρων υπαλλήλων, καθώς οι αστυνομικές αρχές βρίσκονταν υπό αναδιοργάνωση, ενώ οι αρχαιοκάπηλοι παρέμεναν ισχυροί: «Δυστυχῶς, ἔχω λόγους ἐκ τοῦ παρελθόντος νά πιστεύω ὅτι ἡ ἀρχαιοκαπηλική σπεῖρα τῆς Ὀλυμπίας ἰδίως εἶναι ἱκανή, διά τῶν ἐν Ἀθήναις ἀρχηγῶν τῆς Νεράντζουλη καί υἱοῦ Κονδύλη, νά λαμβάνη πληροφορίας περί τῶν ἐνεργειῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν, ὡς δέ ἔχω ἀναφέρει οἱ κύριοι αὐτοί ὡς κύριον ἔργον των ἔχουν τήν ἀπόκτησιν πολιτικῶν μέσων, τά ὁποῖα βοηθοῦν αὐτοῦς ἀποτελεσματικῶς εἰς τήν ἐνάσκησιν τοῦ ἔργου τῆς ἀρχαιοκαπηλείας»¹⁰⁶⁰. Τα μέλη της σπείρας, ανέφερε, είχαν κατά το παρελθόν αναμιχθεῖ σε όλες τις ιδεολογικές παρατάξεις της χώρας, μοχλώντας, όπως ειρωνικά τόνιζε, να σώσουν την Ελλάδα. Πλέον, οι Νεράντζουλης και υιοί Κονδύλη «παρουσιάζονται ὡς σημαίνοντα πρόσωπα ἐν Ἀθήναις δρώντων πολιτικῶν ὀργανώσεων, φροντίζουν δέ νά διαδίδουν εἰς τήν περιφέρειαν εὐρύτατα τά περί τοῦ πολιτικοῦ κλέους των, πρὸς ἠθικήν ἐνίσχυσιν τῶν συνεργατῶν και τρομοκράτησιν τῶν ἀντιδρώντων εἰς τό ἔργον των»¹⁰⁶¹.

Ήταν σαφές πως οι δράστες δεν ήταν απλοί κακοποιοί, που δρούσαν στο περιθώριο της κοινωνίας¹⁰⁶², αλλά μέλη μιας ιδιαίτερα επικίνδυνης σπείρας, της οποίας το εύρος και η

¹⁰⁵⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 615. Καλούσε και πάλι το Υπουργείο να του παρέχει οικονομική βοήθεια και να ζητήσει τη συνδρομή των αστυνομικών αρχών, υπενθυμίζοντας τις αμοιβές που προέβλεπε ο Αρχαιολογικός Νόμος για όσους βοηθούσαν στη δίωξη της αρχαιοκαπηλίας. Τέλος, για την αντιμετώπισή της επισήμανε την ανάγκη για άμεση διεκπεραίωση των υποθέσεων αμοιβής σε όσους παρέδιδαν αρχαία.

¹⁰⁵⁸ Οι πληροφορίες από την τρίτη, κατά σειρά, απόρρητη, αναφορά του προς το Υπουργείο, με τίτλο «Περί Αρχαιοκαπηλίας ΙΙΙ» (αρ. καταλ. εγγρ. 594).

¹⁰⁵⁹ Το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας είχε ζητήσει τη γνώμη του Κοντή για την πρόθεσή του να κοινοποιήσει την αναφορά του προς το Υπουργείο Εσωτερικών.

¹⁰⁶⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 594.

¹⁰⁶¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 594.

¹⁰⁶² Η δράση του Προϊσταμένου της Εφορείας για το θέμα, είχε διάφορες κατευθύνσεις. Τον Οκτώβριο του 1945 ζήτησε (αρ. καταλ. εγγρ. 623) από τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων να μεριμνήσει για τη στελέχωση του Σταθμού Χωροφυλακής Ολυμπίας με άτομο ικανό, που να συμβάλλει στην πάταξη της αρχαιοκαπηλίας. Ο ίδιος είχε υπ' όψιν του τον ανθυπασπιστή Ηλιάδη, ο οποίος υπήρξε ο τελευταίος πριν τον πόλεμο Σταθμάρχης Τουρισμού. Στο πλαίσιο της επανίδρυσης των αστυνομικών σταθμών της

ακτίνα δράσης θα αποδεικνύονταν πολύ μεγαλύτερα από όσο είχε αρχικά θεωρηθεί. Πράγματι, όσο ερευνούσε ο Κοντής το ζήτημα, τόσο περισσότερα στοιχεία αποκτούσε γι' αυτό. Νέες προεκτάσεις δίνονταν μέσα από ένα ακόμα πολύτιμο έγγραφό του¹⁰⁶³ προς το Υπουργείο, το 1947. Ο ίδιος είχε, ήδη, αναφέρει¹⁰⁶⁴, παλαιότερα, μετά από περιοδεία του, για τη δράση δύο αδελφών ξενοδόχων στις Μυκήνες, «καί συνεργατῶν ἐν ἀρχαιοκαπηλείᾳ τοῦ Σουηδοῦ Καθηγητῆ Person». Επανερχόταν πλέον στο θέμα με νέα στοιχεία, καθώς ο ξεναγός Ολυμπίας Αθ. Α. Κοσμόπουλος τον είχε ενημερώσει πως οι δύο αυτοί αδελφοί τον ρωτούσαν, εάν βρίσκονται αρχαία στην Ολυμπία. Του είχαν, μάλιστα, αναφέρει πως, προπολεμικώς, ο Persson συνεργαζόταν με την εκεί αρχαιοκαπηλική σπείρα των Κονδύλη, Νεράντζουλη και άλλων. Σχετικά δε ανέφερε διάφορα χάλκινα αντικείμενα από την Ολυμπία, τα οποία είχε επιδείξει σε αυτούς ο Persson, θυμόταν, μάλιστα, και τις τιμές τις οποίες είχε πληρώσει. Η μαρτυρία που καταγράφει ο Κοντής, αποδεικνύει περίτρανα, πως σπουδαίες θέσεις στην Πελοπόννησο είχαν καταληστευθεί και μάλιστα με συμμετοχή μελών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας αλλά και ξένων αρχαιολόγων. Η έκκλησή του για κάλυψη της θέσης αρχαιολογικού υπαλλήλου στην περιφέρεια του Ναυπλίου αποδεικνύει πως η «ἐγκατάλειψη» εκ μέρους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας δεν αφορούσε μόνο την Ολυμπία, αλλά και άλλους σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους.

Ο Κοντής αποχώρησε από την Ολυμπία το 1947, αφήνοντας πίσω του σπουδαίο έργο και στον τομέα αυτό. Δυστυχώς όμως, παρά τις προσπάθειές του, η αρχαιοκαπηλική δράση δεν επρόκειτο να σταματήσει τα επόμενα χρόνια. Οι αρχαιοκάπηλοι συνέχιζαν να προσεγγίζουν με θρασύτητα όσους θεωρούσαν πως μπορούσαν να τους βοηθήσουν, μη διστάζοντας να απευθυνθούν ακόμα και σε αρχαιολογικούς υπαλλήλους, τους ανθρώπους που είχαν άμεση πληροφόρηση και πρόσβαση στις αρχαιότητες. Αυτό επιβεβαιώνει περιστατικό που καταγράφεται, το 1949, σε αναφορά¹⁰⁶⁵ του αρχιφύλακα του Μουσείου Νικολάου Χαρδαβέλλα προς τον τότε Έφορο Νικόλαο Ζαφειρόπουλο και τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων

υπαίθρου, ζητούσε από το Υπουργείο να ενεργήσει για την τοποθέτησή του στην Ολυμπία. Το Υπουργείο μερίμνησε σχετικά, γεγονός που αποδεικνύει, για μια ακόμα φορά, την απόλυτη σύμπνοια μεταξύ αυτού και του Κοντή (αρ. καταλ. εγγρ. 624). Οι σχετικές με την πάταξη της αρχαιοκαπηλίας ενέργειες απαιτούσαν λεπτούς χειρισμούς, καθώς υπήρχε κίνδυνος να υποπέσει κανείς σε σφάλμα. Ένα χρόνο αργότερα, κινητοποιήθηκε η αστυνομία για μια δήθεν υπόθεση αρχαιοκαπηλίας, που, όπως αποδείχθηκε, δεν ήταν τίποτα άλλο παρά αστειότητες μεταξύ χωρικών (Σχετικά, αρ. καταλ. εγγρ. 625 και 626).

¹⁰⁶³ Αρ. καταλ. εγγρ. 627. Απόρρητο έγγραφο, σώζεται το σχέδιο, το οποίο είναι χειρόγραφο και δυσανάγνωστο.

¹⁰⁶⁴ Το συγκεκριμένο έγγραφο δεν βρίσκεται στο αρχείο.

¹⁰⁶⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 628.

του Υπουργείου. Σύμφωνα με αυτή το απόγευμα της 17^{ης} Δεκεμβρίου 1949, και ενώ ο αρχιφύλακας βρισκόταν στο καφενείο μαζί με τον συνάδελφό του Νικόλαο Διαμαντάκο, ήλθε με πολυτελές αυτοκίνητο ο Φώτιος Αναγνωστόπουλος, με καταγωγή από τον Πλάτανο, με τρεις ακόμα συγχωριανούς του. Αυτοί πήραν για λίγο τον Διαμαντάκο μαζί τους. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του ίδιου του Διαμαντάκου, μετέβησαν με το αυτοκίνητο μέχρι το μνημείο του Coubertin. Αφού σταμάτησαν και απομακρύνθηκαν οι άλλοι τρεις, ο Αναγνωστόπουλος ζήτησε να μάθει αν υπήρχαν αρχαία από τις παλαιές ή τις νέες ανασκαφές, τα οποία θα ήταν όμορφα και κατάλληλα να τοποθετηθούν σε τραπέζι, για να τα αγοράσουν, όπως του είπε, οι ξένοι επιστήμονες τους οποίους είχε αφεντικά. Σε ερώτηση του Διαμαντάκου πού είναι αυτοί, ο Αναγνωστόπουλος του απάντησε, πως βρίσκονταν στον Πύργο και τον κάλεσε να μη ρωτά τίποτα περισσότερο. Ο Διαμαντάκος του είπε πως δεν υπήρχαν τέτοια αρχαία και πως αυτές οι πράξεις είναι παράνομες. Ο Αναγνωστόπουλος τα έχασε προς στιγμήν, και αφού τον αποκάλεσε βλάκα, του είπε, πως δεν απαγορεύονταν και πως είχε από αυτά στο σπίτι του στην Αθήνα. Αφού δεν μπόρεσαν να πραγματοποιήσουν τον σκοπό τους επέστρεψαν στην αγορά της Ολυμπίας και άφησαν τον Διαμαντάκο στο καφενείο. Αυτός πρόλαβε να πάρει τον αριθμό του αυτοκινήτου, ενημέρωσε τον αρχιφύλακα και έπειτα και οι δύο μαζί έσπευσαν στην Τουριστική Αστυνομία και στην Ασφάλεια της Ολυμπίας.

Από τις πληροφορίες που δίνονται, δεν είναι δυνατό να επιβεβαιώσει κανείς πως επρόκειτο για την ίδια σπείρα αρχαιοκαπήλων. Πάντως, τα άτομα που εμπλέκονταν, με καταγωγή από την περιοχή, φαίνεται πως κινούνταν άφοβα ως εντολοδόχοι άλλων, σπουδαιότερων, προσώπων. Η αναφορά δε σε «ξένους επιστήμονες» είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς επιβεβαιώνει και τα όσα είχε αναφέρει λίγο παλαιότερα ο Ιωάννης Κοντής¹⁰⁶⁶. Αν και δεν είναι γνωστή η έκβαση της συγκεκριμένης υπόθεσης, τόσο αυτή, όσο και όλες όσες αναφέρονται στην παρούσα μελέτη, παρά τα κενά που παρουσιάζουν, είναι πολύτιμες, διότι αποκαλύπτουν όλες τις πλευρές ενός οργανωμένου εγκλήματος, που συντελούνταν εις βάρος της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας, σε μια εποχή ιδιαίτερα σκοτεινή, από τον Μεσοπόλεμο έως και την Κατοχή και τον Εμφύλιο.

Κατά την δεκαετία του 1950, εκτός από την αποδιοργάνωση του κράτους και των υπηρεσιών του, το έγκλημα της αρχαιοκαπηλίας ευνοήθηκε και από την οικονομική και ηθική

¹⁰⁶⁶ Λίγο αργότερα, ο τότε Έφορος Νικόλαος Ζαφειρόπουλος ενημέρωνε την Υπηρεσία για την άφιξη του Αναγνωστόπουλου, ο οποίος είχε εμφανιστεί στην Ολυμπία και είχε ζητήσει να αγοράσει αρχαία για λογαριασμό ξένων επιστημόνων (αρ. καταλ. εγγρ. 629). Μάλιστα, προσέθετε και ένα ακόμα στοιχείο, τη διεύθυνσή του στην Αθήνα. Ενδεχομένως να υπήρχε και άλλη αλληλογραφία για το θέμα, η οποία δεν έχει βρεθεί.

εξαθλίωση του λαού, εξαιτίας του πολέμου. Το χαμηλό βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο συνέβαλε, επίσης ως ένα βαθμό, στην ανάπτυξη αυτού του φαινομένου.

Κεφάλαιο 5^ο

Η ανάδειξη των αρχαιοτήτων και η τουριστική ανάπτυξη της Ολυμπίας

Α΄ περίοδος: 1875-1909

Η τουριστική ανάπτυξη της Ολυμπίας αποτελεί θέμα με εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς μπορεί να παρακολουθήσει κανείς τις προσπάθειες του κράτους στον τομέα αυτό από την εποχή των περιηγητών του 19^{ου} αιώνα, έως και τα μέσα του 20^{ου}, όταν ο τουρισμός κατέστη βασικός μοχλός ανάπτυξης. Επίσης, μπορεί να παρακολουθήσει την αμφίδρομη σχέση που αναπτύχθηκε στην Ολυμπία, μεταξύ τουρισμού και αρχαιοτήτων. Ως προς το ζήτημα αυτό δύο είναι οι βασικές παράμετροι, που πρέπει να ληφθούν υπόψη: Η πρώτη, αφορά στη διαπίστωση πως η τουριστική ανάπτυξη της Ολυμπίας οφείλεται αποκλειστικά στις αρχαιότητες. Η δεύτερη, πως η τουριστική ανάπτυξη έχει άμεση σχέση με την ανάδειξή τους¹⁰⁶⁷.

Τον 19^ο αιώνα δεν θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για τουριστική ανάπτυξη και τουρισμό στην Ελλάδα, αλλά για περιηγητισμό¹⁰⁶⁸. Το φαινόμενο είχε ξεκινήσει από τον 17^ο αιώνα, χάρη στο ενδιαφέρον των Ευρωπαίων για την ελληνική, κλασική αρχαιότητα¹⁰⁶⁹. Νέα ώθηση έλαβε με τις μεγάλες ανασκαφές του 19^{ου} αιώνα και τη διοργάνωση των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών αγώνων, το 1896, στην Αθήνα¹⁰⁷⁰. Τα ταξίδια δεν απευθύνονταν

¹⁰⁶⁷ Σύμφωνα με τον Βαλαβάνη, ως πρώτες περιπτώσεις οργανωμένου τουρισμού, πολιτιστικού χαρακτήρα, θα πρέπει να θεωρηθούν τα ταξίδια που πραγματοποιούνταν στην Ολυμπία κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, τα οποία είχαν ως σκοπό να δώσουν στους επισκέπτες τη δυνατότητα να δουν από κοντά και να θαυμάσουν το διάσημο χρυσελεφάντινο άγαλμα του ναού του Διός. (Βαλαβάνης, 2004: 24).

¹⁰⁶⁸ Για πρώτη φορά ο όρος tourist εμφανίστηκε το 1800 στην Αγγλία, ενώ έτος γέννησης του τουρισμού θεωρείται το 1855, με την ίδρυση από τον Thomas Cook του Circular Club. (Φίλιππα, 2013). Το 1869, το πρακτορείο Thomas Cook περιέλαβε για πρώτη φορά την Ελλάδα στις ταξιδιωτικές περιηγήσεις του. Ο όρος «τουρίστας» και «τουρισμός» άρχισε στην Ελλάδα να χρησιμοποιείται από τα τέλη της δεκαετίας του 1920, Βλάχος, 2016: 42, 87.

¹⁰⁶⁹ Plantzos, 2008:15.

¹⁰⁷⁰ Βλάχος, 2016: 38,39.

στους πολλούς, αλλά σε μια μορφωμένη και πλούσια κοινωνική ελίτ, όμως η Ελλάδα, παρά τον αρχαιολογικό της πλούτο, αποτελούσε έναν εξαιρετικά δύσκολο προορισμό, λόγω της θέσης της και της έλλειψης υποδομών, η δε πρόσβαση σε αυτή γινόταν μέσω των μεγάλων λιμανιών της Μεσογείου¹⁰⁷¹.

Ήδη μετά τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους είχαν ξεκινήσει κάποιες πρώτες προσπάθειες, με στόχο την εξασφάλιση της διαμονής των περιηγητών στη χώρα, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα¹⁰⁷². Είχε, επίσης, ήδη διαφανεί και η οικονομική ωφέλεια που θα μπορούσε να προκύψει από τον περιηγητισμό, με τη δημιουργία των ανάλογων υποδομών. Για πρώτη φορά, το 1836 ο Ross και λίγο αργότερα, το 1844, ο Πιττάκης, έχοντας ως παράδειγμα τη Ρώμη και το πλήθος των επισκεπτών της, έκαναν αναφορά στον πλούτο που θα μπορούσε να προκύψει και για την Ελλάδα, χάρη στις αρχαιότητες¹⁰⁷³, ενώ ο Schaubert, το 1834, στα σχέδιά του για αρχαιολογικά φυλακεία, είχε προβλέψει και χώρους και για τους ταξιδιώτες¹⁰⁷⁴.

Το έντονο ενδιαφέρον των περιηγητών για την Ολυμπία δεν μειώθηκε, παρά τις δύσκολες συνθήκες του ταξιδιού. Τις πρώτες αρχαιότητες που ήλθαν στο φως είχαν επισκεφθεί εξέχουσες πολιτικές μορφές της εποχής, Έλληνες βασιλείς, ο Γερμανός αυτοκράτορας, πρωθυπουργοί, υπουργοί, προσωπικότητες που έμελλε να συνδέσουν και το δικό τους όνομα με την Ολυμπία, όπως ο Pierre de Coubertin, ο Δημήτριος Βικέλας και πολλοί άλλοι¹⁰⁷⁵. Σημαντική υπήρξε η απόφαση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας να ανταποκριθεί στο ενδιαφέρον των πρώτων αυτών επισκεπτών και να τους παρέχει τη δυνατότητα να επισκέπτονται και να θαυμάζουν τα πρώτα ευρήματα, σε κτίσμα του αρχαιολογικού χώρου, το

¹⁰⁷¹ Βλάχος, 2016: 38,39.

¹⁰⁷² Στην Ελλάδα, μετά την ίδρυση του κράτους, ιδρύθηκε η «Φιλόξενος Εταιρεία», για τη διαμονή των περιηγητών στη χώρα. Ακολούθησε, το 1895, η «Ποδηλατική Εταιρεία», η οποία μετονομάστηκε το 1909 σε «Εταιρεία Περιηγήσεων», καμία από τις δύο όμως δεν επιτέλεσε το σκοπό της (Μαλλούχου, 2008:267). Την ίδια εποχή, ιδρύθηκαν πολλοί πεζοπορικοί σύλλογοι, οι οποίοι αφορούσαν τον εσωτερικό περιηγητισμό. Ο αριθμός τους αυξήθηκε ακόμα περισσότερο στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, συμβάλλοντας ουσιαστικά στη δημιουργία υποδομών (Βλάχος, 2016:43-51).

¹⁰⁷³ Μαλλούχου-Tufano, 2008:268.

¹⁰⁷⁴ Κόκκου, 1977:76.

¹⁰⁷⁵ Τον Απρίλιο του 1879, την Ολυμπία επισκέφθηκε ο πρωθυπουργός Κουμουνδούρος, μαζί με τον Ηλείο Υπουργό παιδείας Αυγερινό. Ένα μήνα αργότερα, ο Έλληνας βασιλιάς Γεώργιος, μαζί με τους πρίγκιπες Κωνσταντίνο και Γεώργιο επισκέφθηκαν το χώρο των ανασκαφών και τις αρχαιότητες στο πρόχειρο Μουσείο. (Για τους πρώτους, εξέχοντες επισκέπτες της Ολυμπίας, Δάβος, 1996: 116-117, Λούκος, Τζαχρήστα, στο Χ. Κουλούρη, Κ. Γεωργιάδης (επιμ), 2011: 69-70. Βλ. επίσης παραπάνω, Ιστορικό πλαίσιο α' περιόδου). Αλλά και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, σημαντικές προσωπικότητες συνέχισαν να επισκέπτονται την Ολυμπία, όπως η αδελφή του Πρωθυπουργού της Αγγλίας (αρ. καταλ. εγγρ. 630), η Κόμησα Ριανκούρ (αρ. καταλ. εγγρ. 631), αλλά και ξένοι δημοσιογράφοι (αρ. καταλ. εγγρ. 632).

οποίο λειτούργησε ως προσωρινό Μουσείο¹⁰⁷⁶. Είναι χαρακτηριστικό πως το 1886, για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών, οι συλλογές στον χώρο παρέμεναν ανοιχτές όλες τις ημέρες του έτους, ακόμα και τις αργίες. Για τον σκοπό αυτό, εκείνη τη χρονιά απασχολούνταν έξι φύλακες κι ένας αρχιεπιστάτης¹⁰⁷⁷ (εικ. 103).

103

103. Ο Pierre de Coubertin με την κόρη του μπροστά από τον ναό της Ήρας το 1927. (Durry-Wacker, 2005: 217).

Μέχρι την ίδρυση Μουσείου στην περιοχή, οι υποδομές ήταν ανύπαρκτες¹⁰⁷⁸. Ακόμα και ο δημόσιος δρόμος Πύργου-Ολυμπίας, ο οποίος είχε ξεκινήσει να επιδιορθώνεται κατά την έναρξη των ανασκαφών, παρέμενε, τουλάχιστον έως το 1888, ημιτελής¹⁰⁷⁹. Τις ανάγκες

¹⁰⁷⁶ Για το θέμα, βλ. Σύγγρειον, το πρώτο αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας.

¹⁰⁷⁷ Αρ.καταλ. εγγρ. 633. Την εποχή εκείνη, εκτός από το φυλακτικό προσωπικό, στην ασφάλεια του χώρου απασχολούνταν και επτά χωροφύλακες. Το Υπουργείο είχε ζητήσει τη μείωση του προσωπικού, στο απολύτως απαραίτητο.

¹⁰⁷⁸ Βλ. απόσπασμα εφημερίδας «Ωρα», υποσημ. 153.

¹⁰⁷⁹ Βλ. σχετικά παραπάνω, υποσημ. 362.

φιλοξενίας των πιο σημαντικών επισκεπτών κάλυπτε ο Δήμαρχος Λετρίνων Πέτρος Αυγερινός στην οικία του, στον Πύργο¹⁰⁸⁰.

Η απόφαση για την ίδρυση του Σύγγρειου στην Ολυμπία, του πρώτου Μουσείου πλησίον αρχαιολογικού χώρου στην Ελλάδα, έδωσε τέλος στο ζήτημα που είχε απασχολήσει την κοινή γνώμη, σχετικά με το αν θα έπρεπε οι αρχαιότητες να παραμείνουν στον τόπο τους ή να μεταφερθούν στην Αθήνα¹⁰⁸¹. Ο ρόλος του στην ανάπτυξη της περιοχής υπήρξε καταλυτικός. Η λειτουργία του διέψευσε όσους θεωρούσαν την Ολυμπία ακατάλληλη θέση, καθώς, από το 1888 έως και το 1901, είχε δεχθεί 57.660 Έλληνες και ξένους επισκέπτες¹⁰⁸².

Την ίδρυση του Μουσείου ακολούθησε, το 1891, η επέκταση της σιδηροδρομικής γραμμής ΣΠΑΠ¹⁰⁸³ μέχρι την Ολυμπία και η κατασκευή του νεοκλασικού σταθμού, με πρόσοψη σε μορφή αρχαίου θησαυρού¹⁰⁸⁴. Το 1891, ακολούθησε η κατασκευή πολυτελέστατου ξενοδοχείου από την εταιρεία ΣΠΑΠ, δίπλα ακριβώς από το Σύγγρειον. Το ξενοδοχείο φιλοξένησε σπουδαίες προσωπικότητες κατά τη διάρκεια της πολυετούς λειτουργίας του, αποτελώντας το σημαντικότερο κατάλυμα της περιοχής¹⁰⁸⁵. Τα δύο αυτά κτήρια, τμήματα της ιστορίας του τόπου, μαζί με το Μουσείο, αποτέλεσαν τους πρώτους πυρήνες του οικισμού της Αρχαίας Ολυμπίας, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην τουριστική της ανάπτυξη¹⁰⁸⁶. Ο ερχομός όλο και περισσότερων επισκεπτών οδήγησε τους κατοίκους γειτονικών χωριών να εγκατασταθούν εκεί. Σταδιακά, άρχισαν να λειτουργούν τα πρώτα εμπορικά καταστήματα και ξενοδοχεία¹⁰⁸⁷. Άρχισαν, επίσης, να συγκεντρώνονται και δημόσιες υπηρεσίες, παίρνοντας την πρωτοκαθεδρία από όμορα, μεγάλα χωριά, όχι πάντα

¹⁰⁸⁰ Δάβος, 1996: 144. Βλ. υποσημ. 153.

¹⁰⁸¹ Βλ. σχετικά 2^ο κεφάλαιο, «Σύγγρειον, το πρώτο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας».

¹⁰⁸² Λεονάρδος, 1901, (παράρτημα): πίνακας συντεταγμένος από το βοηθό Εφόρου, Παναγιώτη Βουλισμό.

¹⁰⁸³ Σιδηρόδρομοι Πειραιώς, Αθηνών, Πελοποννήσου. Ο Δήμος Λετρίνων υπήρξε πρωτοπόρος, ως προς την ύπαρξη σιδηροδρομικού δικτύου, αφού η πρώτη σιδηροδρομική γραμμή, εκτός Αθηνών, ήταν αυτή που ένωνε τον Πύργο με το Κατάκολο (Σιδηρόδρομοι Πύργου Κατακόλου-ΣΠΚ), για τη μεταφορά και εξαγωγή της σταφίδας, του «μαύρου χρυσού» της Ελλάδας (Νάθενας, 2018:5,9). Σχετικά, βλ. επίσης Ιστορικό πλαίσιο α' περιόδου.

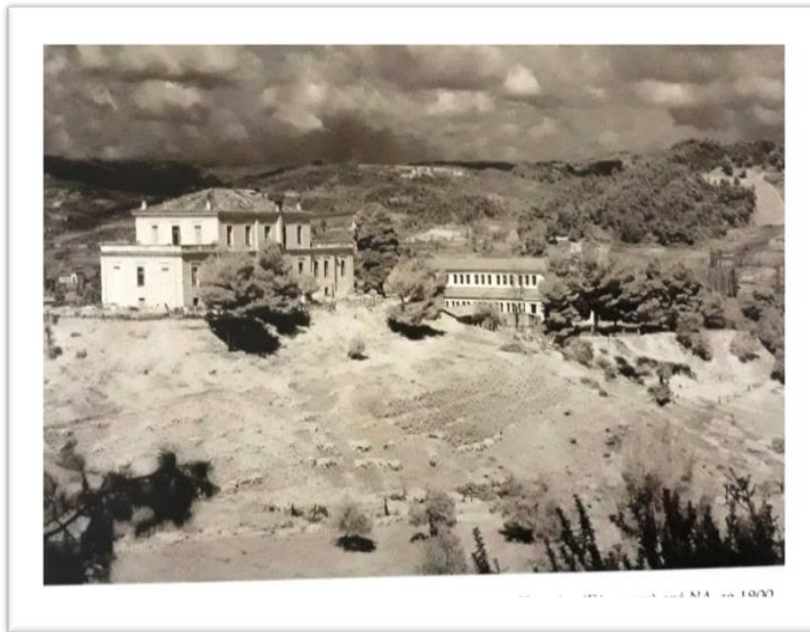
¹⁰⁸⁴ Νάθενας, 2018:92.

¹⁰⁸⁵ Χατζή, 2008: 30, Νάθενας, 2018:93.

¹⁰⁸⁶ Χάρη στο πυκνό σιδηροδρομικό δίκτυο της Ηλείας, τον 19^ο αιώνα, η Ολυμπία είχε συνδεθεί με την Πάτρα, την Αθήνα και τη ΝΔ Πελοπόννησο, ενώ είχε γίνει και πρόβλεψη για τη σύνδεσή της με την Καρύταινα (Νάθενας, 2018:72). Για τον σιδηρόδρομο της Αρχαίας Ολυμπίας και τη συμβολή του στην ανάπτυξη της περιοχής, βλ. Νάθενας, 2018:75-96.

¹⁰⁸⁷ Η συγκρότηση της κοινότητας της Ολυμπίας πραγματοποιήθηκε 38 χρόνια μετά την έναρξη των ανασκαφών με το ΦΕΚ 256Α της 28^{ης} Αυγούστου 1912. Οι κοινότητες Ολυμπίας και Δρούβα αναγνωρίστηκαν σε Δήμο με το ΦΕΚ 228 Α της 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1942 (Λεβεντούρη, 2016: 97-98, Λούκος, Τζαχρίστα, 2011 :83).

χωρίς αντιδράσεις. Η μεταφορά του Ειρηνοδικείου από την πρωτεύουσα του Δήμου Ολυμπίας, το Κριεκούκι (Πελόπιο), στην Αρχαία Ολυμπία, το 1895, η οποία τότε ήταν σχεδόν έρημη, αποδόθηκε σε πολιτικές διαμάχες και στην επιρροή της εταιρίας ΣΠΑΠ που είχε κατασκευάσει το ομώνυμο ξενοδοχείο¹⁰⁸⁸. Στην Αρχαία Ολυμπία λειτουργούσε από παλιά Σταθμός Χωροφυλακής, απαραίτητος, καθώς στην περιοχή η κατάσταση ήταν έκρυθμη, σε σχέση με την παράνομη ποιμνιοβοσκή¹⁰⁸⁹. Τον Σεπτέμβριο του 1899 συστάθηκε στην Αρχαία Ολυμπία ταχυδρομικό γραφείο, το οποίο εγκαταστάθηκε στον σιδηροδρομικό σταθμό¹⁰⁹⁰, ενώ τον Μάρτιο του 1900 κατασκευάστηκε τηλεγραφική γραμμή¹⁰⁹¹ (εικ. 104-107).

104

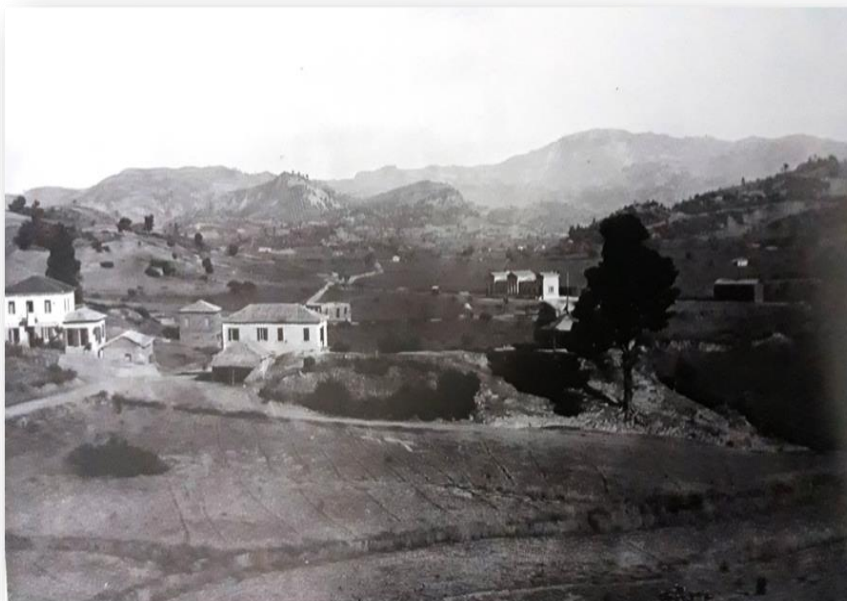
104. Το Σύγγρειον και το ξενοδοχείο ΣΠΑΠ το 1900 (Χατζή, 2008: 31).

¹⁰⁸⁸ Μεγάλα χωριά του Δήμου, όπως το Κριεκούκι (σήμερα Πελόπιο), το Δούκα και άλλα, έχαναν μια σημαντική υπηρεσία, η οποία μεταφερόταν σε έναν τόπο έρημο. Στην τοπική εφημερίδα «Αύγή» δημοσιεύθηκαν ανοιχτές επιστολές προς την κυβέρνηση. Σε ένα από αυτά, ο συντάκτης έκανε λόγο για «άγρια έρημιά» και αναρωτιόταν «...είναι λογικόν, είναι έργον κυβερνήσεως, είναι έργον ανθρώπινον νά εγκαταλείψη τό Ειρηνοδικεῖον τήν κοινωνίαν παρά τῇ ὁποίᾳ προορίσθη νά δρᾷ, νά ἐπιβλέπη, νά προλαμβάνη καί νά μετατοπίζεται εἰς τήν ἔρημον τῆς Ὀλυμπίας σιγῇ, διατί; διότι τό θέλει ἡ ‘Εταιρεία’ (καθώς λέγουν)...» και πιο κάτω «..Καί ἂν ὑποθέσουμε ὅτι καί διά μαγείας γίνεται ἐκεῖ συνοικισμός, τί δουλειά ἔχει ὁ μπακάλης, ὁ ταβερνιάρης, [.....], οἱ γενναῖοι Κοσκινωῖτες, οἱ ἀριστοκράτες οἱ Δρουβαῖοι μέ τούς μεγαλοπρεπεῖς ἀχυρῶνες πού θά κτίσουν, τί δουλειά ἔχουν ὅλα αὐτά εἰς τήν ἱεράν Ἄλτην, ἀπέναντι τοῦ Κρονίου, ὑπό τήν ρίνα τοῦ Ἑρμοῦ, καί τά βλέμματα τῶν περιηγητῶν;...». (Τα αποσπάσματα παρατίθενται στο Δάβος, 1996: 176-7, 181). Η μεταφορά του Ειρηνοδικείου αναιρέθηκε λίγο αργότερα και η έδρα επέστρεψε στο Κριεκούκι.

¹⁰⁸⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 634.

¹⁰⁹⁰ Δάβος, 1996: 193, Νάθενας, 2018: 93.

¹⁰⁹¹ Δάβος, 1996: 195. Σχετικά, βλ. Ιστορικό πλαίσιο α' περιόδου.

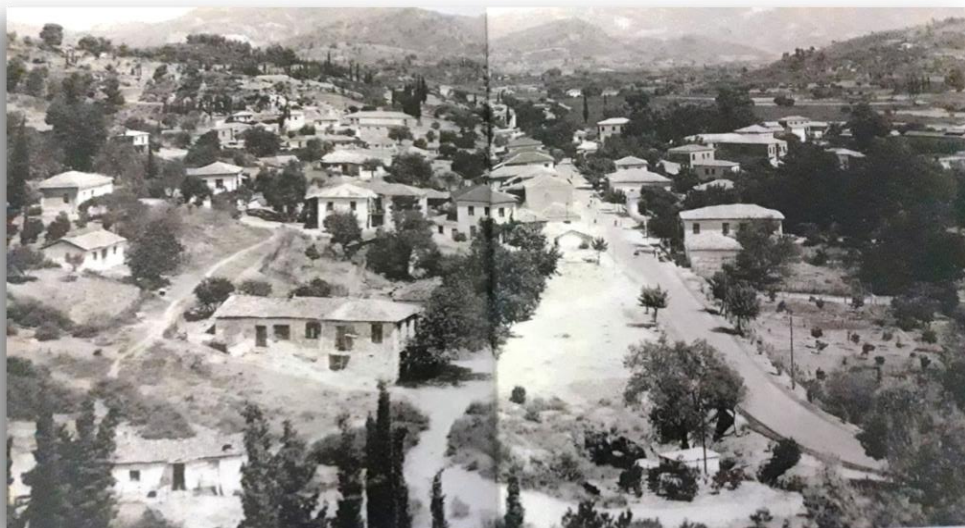
105

105. Ο οικισμός της Ολυμπίας το 1890, την εποχή της συγκρότησής του. Διακρίνεται δεξιά στο βάθος ο σιδηροδρομικός σταθμός (Νάθενας, 2018: 78).

106

106. Ο οικισμός της Ολυμπίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Νάθενας, 2018: 79).

107

107. Ο οικισμός της Ολυμπίας γύρω στο 1950 (Κουλούρη, 2011: 60-61).

Η δημιουργία του οικισμού της Ολυμπίας, χάρη στις αρχαιότητες, αποτελεί μοναδική περίπτωση στην Ελλάδα. Πριν τις ανασκαφές, ο χώρος υπήρξε εντελώς ακατοίκητος. Τα εδάφη του, τα οποία ανέβρυσαν ύδατα κατά τους χειμερινούς μήνες και παρουσίαζαν κατολισθήσεις, ήταν ακατάλληλα για οικοδόμηση, ενώ το κλίμα εξαιρετικά ανθυγιεινό¹⁰⁹². Στη διαμόρφωση του οικισμού, σημαντική υπήρξε η συμβολή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και των εκπροσώπων της. Η επεμβάσεις της, οι οποίες αποσκοπούσαν στην προστασία του Μουσείου και του αρχαιολογικού χώρου, υπήρξαν μια ακόμα χαρακτηριστική περίπτωση της πολύπλευρης προσφοράς και του έργου της στην περιοχή, ενώ οι περιορισμοί που έθεσε στην τοπική κοινωνία, επηρέασαν τη σχέση της με τους κατοίκους.

¹⁰⁹² Αρ. καταλ. εγγρ. 635. Η ελονοσία καθιστούσε την περιοχή εντελώς ανθυγιεινή, είναι δε χαρακτηριστικό πως από αυτήν υπέφεραν τόσο οι εργάτες, όσο και οι Γερμανοί επιστήμονες (Λούκος, Τζαχρήστα, 2011:83, Γιαννούλη, Ντουντούμη, 2015:127. Βλ επίσης υποσημ. 151).

Με τον ερχομό των πρώτων κατοίκων από την περιοχή, κυρίως από το γειτονικό χωριό Δρούβα¹⁰⁹³, άρχισαν να εμφανίζονται και τα πρώτα οικήματα γύρω από το Μουσείο. Αναγκαία ήταν η εκπόνηση σχεδίου για τον καθορισμό ζώνης γύρω από αυτό, ώστε να μην ανεγείρονται στάβλοι και ευτελή οικήματα¹⁰⁹⁴. Ήδη από το 1900 η Αρχαιολογική Εταιρεία είχε επισημάνει την ανάγκη να ρυθμιστεί το ζήτημα¹⁰⁹⁵. Για τη σύνταξη σχεδίου έγινε το 1909 καταμέτρηση του χώρου, από τον Νομομηχανικό Ηλείας Χέλμη, με παραγγελία του Δημάρχου Ολυμπίας. Σύμφωνα, όμως, με όσα κατήγγειλε ο Έφορος Σκιάς στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών, κάποιοι είχαν ενεργήσει, ώστε να προεκταθεί ο συνοικισμός όσο το δυνατόν πλησιέστερα στο Μουσείο, προκειμένου να λάβουν τα οικοδομήματά τους μεγαλύτερη αξία¹⁰⁹⁶. Πολλές ήταν οι αντιδράσεις κατά του σχεδίου, το οποίο «ἐν τῇ ἐνεργείᾳ τῶν ἐνδιαφερομένων ὑπὲρ τῶν φίλων των πολιτικῶν ἐπεστράφη πρὸς ἔγκρισιν εἰς τό Δημοτ. Συμβούλιον τοῦ Δήμου Ὀλυμπίων, ὅπου καὶ ἔμεινεν»¹⁰⁹⁷. Η έγκριση του σχεδίου αναβαλλόταν για αρκετό καιρό. Μετά από επανειλημμένες συστάσεις και προσπάθειες της Εφορείας Αρχαιοτήτων, τελικά, εγκρίθηκε με Βασιλικό Διάταγμα της 4^{ης} Ιουλίου 1911. Η καθυστέρηση της δημοσίευσής του όμως, στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως είχε σαν αποτέλεσμα και πάλι κάποιοι κάτοικοι να σπεύσουν να οικοδομήσουν κοντά στο Μουσείο πρόχειρα οικήματα, με σκοπό αργότερα να ζητήσουν αποζημίωση για την κατεδάφισή τους¹⁰⁹⁸.

Τελικά, χάρι στη συνεργασία των δύο εμπλεκόμενων Υπουργείων, των Εκκλησιαστικών και των Δημοσίων Έργων και των εκπροσώπων τους στην περιοχή, του Νομομηχανικού και των υπαλλήλων της Εφορείας Αρχαιοτήτων, αλλά και με τη συνδρομή των αστυνομικών αρχών, έγιναν ενέργειες όχι μόνο για την παρεμπόδιση νέων οικοδομών, αλλά και όσων είχαν αρχίσει να κατασκευάζονται κοντά στο Μουσείο, πριν την έγκριση του σχεδίου¹⁰⁹⁹. Πλέον, από το 1911 και εξής, καμία ανέγερση οικοδομής δεν μπορούσε να γίνει στην Ολυμπία, χωρίς την άδεια του Νομομηχανικού¹¹⁰⁰. Για τον εξωραϊσμό, μάλιστα, του χώρου γύρω από το Μουσείο, έγινε το 1909 μελέτη για κατασκευή πεζοδρομίων, με βάση

¹⁰⁹³ Αρ. καταλ. εγγρ. 636.

¹⁰⁹⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 637.

¹⁰⁹⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 638.

¹⁰⁹⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 635.

¹⁰⁹⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 639. Στο έγγραφο εκφραζόταν μάλιστα η πεποίθηση πως η Αρχαιολογική Εταιρεία θα ενεργούσε έτσι ώστε η Εταιρεία Σιδηροδρόμων να αναλάβει το έργο της δειροφύτευσης.

¹⁰⁹⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 640. Στο ίδιο πνεύμα, και η αναφορά του Επιμελητή αρχαιοτήτων Θεμιστοκλή Καραχάλιου, στην οποία μάλιστα, γινόταν λόγος για ελεεινούς πλινθόκτιστους οικίσκους, κοντά στο Μουσείο, οι οποίοι τραβούσαν την προσοχή των επισκεπτών και προκαλούσαν την «αηδία» τους (αρ. καταλ. εγγρ. 636).

¹⁰⁹⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 641 και 642.

¹¹⁰⁰ Αρ. καταλ.εγγρ. 643.

δικές του οδηγίες¹¹⁰¹. Την ίδια περίπου εποχή είχαν ζητηθεί από το Υπουργείο πιστώσεις για φύτευση πεύκων γύρω από το Μουσείο¹¹⁰². Αυτή είναι πολύτιμη και σπάνια εικόνα για ένα νεοσύστατο οικισμό των αρχών του 20^{ου} αιώνα και ειδικά της Αρχαίας Ολυμπίας, ως μιας κοινότητας που όφειλε την ίδια της την ύπαρξη στις αρχαιότητες.

Σημαντική παράμετρος, ως προς την ανάπτυξη της Ολυμπίας, υπήρξε η σχέση της με τους Ολυμπιακούς Αγώνες, τις αξίες, τα ιδανικά και τα αθλητικά ιδεώδη της αρχαιότητας. Η εκ νέου πρόσληψή τους, τους νεώτερους χρόνους, με τη σύλληψη της ιδέας του Ολυμπισμού, από τον Coubertin, η οποία έδωσε στον αθλητισμό μια νέα διάσταση, φιλοσοφική και εκπαιδευτική, η ίδρυση της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής και βεβαίως, η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων, σημείο αναφοράς όλων των ολυμπιακών θεσμών¹¹⁰³, αποτελούν γεγονότα, τα οποία επρόκειτο να λάβουν τεράστιες συμβολικές, αλλά και οικονομικές προεκτάσεις¹¹⁰⁴, με τις οποίες η Ολυμπία συνδέθηκε άμεσα, ως η κοιτίδα των Ολυμπιακών Αγώνων.

Β΄ περίοδος: 1910-1939

Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, τα ευρωπαϊκά κράτη, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, αρχίζουν συστηματικά να ενδιαφέρονται για την ανάπτυξη του τουρισμού στις χώρες τους, θέτοντας ως στόχο την οικονομική ανάπτυξη¹¹⁰⁵. Μετά τις πρώτες ιδιωτικές προσπάθειες, από το 1914 και εξής, το ελληνικό κράτος αναλαμβάνει πρωτοβουλίες στον

¹¹⁰¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 644. Στη μελέτη περιλαμβανόταν και κείμενο με τις υποχρεώσεις του εργολάβου, στο οποίο δίνονταν πληροφορίες ως προς την κατασκευή: Οι λίθοι του κρασπέδου θα εξάγονταν από τα λατομεία Σκαφιδιάς. Θα ακολουθούσε η τέλεια ξέση τους και οι διαστάσεις θα ήταν 0.16 X 0.35 μ. Η πλακόστρωση των πεζοδρομίων θα έπρεπε να γίνει με πλάκες τελείως ορθογωνισμένες και σε σειρές πλάτους 0.40-0.60 μ., το δε μήκος των πλακών δεν θα έπρεπε να είναι μικρότερο από 0.70 μ. Οι πλάκες θα τοποθετούνταν σε στρώμα αμμοκονίας πάχους 0.04μ. Μετά την τοποθέτησή τους, θα καθαρίζονταν καλά και οι αρμοί θα γέμιζαν με τσιμεντοκονία με αναλογία 600 χιλιογραμμάρια τσιμέντου Ελευσίνας ανά ένα κυβικό μέτρο λεπτόκοκκης άμμου, ενώ πριν την τοποθέτηση των κρασπέδων και των πλακών ο εργολάβος όφειλε να ισοπεδώσει το έδαφος του πεζοδρομίου, σύμφωνα με τις οδηγίες του Μηχανικού. Τα υπόλοιπα άρθρα αφορούσαν τα υλικά, το χρονοδιάγραμμα του έργου και τη διαμονή του εργολάβου.

¹¹⁰² Αρ. καταλ. εγγρ. 645.

¹¹⁰³ Κουλούρη, 2011: 15-30, Wassong, 2013: 173-179. Το 1894, στο Συνέδριο της Σορβόνης αποφασίστηκε η αναβίωση των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων και η ίδρυση της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής και το 1896 πραγματοποιήθηκαν οι πρώτοι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες, στην Αθήνα.

¹¹⁰⁴ Για την εμπορευματοποίηση των Αγώνων, Barney, R., Wenn, S., 2013: 277-285.

¹¹⁰⁵ Βλάχος, 2016: 84.

τομέα αυτό¹¹⁰⁶. Σημαντικό ήταν το έργο των βενιζελικών κυβερνήσεων και ειδικά της τελευταίας, από το 1928 έως το 1932. Έως το τέλος της δεκαετίας του 1930, παρά τις πρωτοβουλίες που ελήφθησαν, σε κανένα αρχαιολογικό χώρο δεν υπήρξε ολοκληρωμένο σχέδιο για τον τουρισμό¹¹⁰⁷, ενώ πολύ λίγα από τα σχέδια που αφορούσαν στην τουριστική ανάπτυξη της χώρας, υλοποιήθηκαν. Η Ελλάδα, παρά το ενδιαφέρον των ξένων τουριστών για τα αξιοθέατα και, κυρίως, τους αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία της, παρέμενε προορισμός με μικρή επισκεψιμότητα¹¹⁰⁸.

Η σύσταση του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (ΕΟΤ), το 1929¹¹⁰⁹ αποτέλεσε σημαντική προσπάθεια για την τουριστική ανάπτυξη της χώρας και τη σύνδεσή της με τις αρχαιότητες. Ένα από τα Τμήματα του νέου Οργανισμού ήταν το Αρχαιολογικό, του οποίου οι αρμοδιότητες αφορούσαν τον εξωραϊσμό των αρχαιολογικών χώρων και την ίδρυση ξενώνων και ξενοδοχείων πλησίον αυτών¹¹¹⁰. Δημιουργήθηκαν Τοπικές Επιτροπές Τουρισμού, μεταξύ αυτών και στην Ολυμπία, ιδρύθηκαν σχολές ξεναγών, υπό την εποπτεία του ΕΟΤ, πραγματοποιήθηκε η ανέγερση περιπτέρων σε αρχαιολογικούς χώρους, με τη συνεργασία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, συστάθηκε Ανώτατο Συμβούλιο Τουρισμού και Τουριστική Αστυνομία¹¹¹¹. Τα φιλόδοξα σχέδια περιλάμβαναν, μεταξύ άλλων, και την Ολυμπία. Στο πλαίσιο αναστηλώσεων σε σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους, είχε προταθεί και αυτή των μνημείων της Άλτεως, για τη διοργάνωση εκεί Ολυμπιακών αγώνων¹¹¹², ενώ σε

¹¹⁰⁶ Το 1910 ιδρύθηκε η «Εταιρεία Περιηγήσεων», στην οποία ενσωματώθηκε η «Ποδηλατική Εταιρεία». Επρόκειτο, όμως, για ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία είχε ως στόχο την διευκόλυνση των ξένων επισκεπτών¹¹⁰⁶. Το κράτος ανέλαβε ενέργειες ως προς τον τουρισμό, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους. Το 1914 ιδρύθηκε η «Εταιρεία των Φιλοξένων» και το «Γραφείον Ξένων και Εκθέσεων», υπαγόμενο στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, το οποίο είχε υπό την εποπτεία του σωματεία, συλλόγους κλπ, που είχαν σχέση με τον τουρισμό. Το 1918 μετασχηματίστηκε σε «Αυτοτελή Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων», αναλαμβάνοντας, μεταξύ άλλων, και μέριμνα για την κατασκευή οδών προς τους αρχαιολογικούς χώρους. Το 1926 καταργήθηκε το Υπουργείο και μαζί του, η «Υπηρεσία ξένων και εκθέσεων», η οποία αντικαταστάθηκε από τον «Εθνικό Σύνδεσμο Αναπτύξεως Περιηγητισμού». Η λειτουργία του υπήρξε πολύ σύντομη, καθώς τον ίδιο χρόνο, η «Υπηρεσία ξένων και εκθέσεων» επανασυστάθηκε και αναβαθμίστηκε (Μαλλούχου, 2008: 238, 267 (σημ.720), Δρίτσα, Πάκος, 2011:185, Βλάχος, 2016: 85, 89-93, 103-104).

¹¹⁰⁷ Βλάχος, 2016:154.

¹¹⁰⁸ Βλάχος, 2016:146-151. Η οικονομική ύφεση, οι πόλεμοι, η ρευστή πολιτικά περίοδος, η Μικρασιατική καταστροφή και η αποκατάσταση των προσφύγων ματαίωσαν την κατασκευή των αναγκαίων υποδομών, ενώ η υποστελέχωση, η έλλειψη χρηματοδότησης των αρμόδιων κρατικών υπηρεσιών και μια σειρά άλλων παραγόντων είχαν σαν αποτέλεσμα το κράτος να μην μπορέσει να προωθήσει αποτελεσματικά τα σχέδιά του στον τομέα αυτό. (Για τις αιτίες ανάσχεσης των προσπαθειών, Βλάχος, 2016: 95-154).

¹¹⁰⁹ <https://www.gnto.gov.gr>.

¹¹¹⁰ Βλάχος, 2016:184.

¹¹¹¹ Βλάχος, 2016:190, 191, 193, 205, 207.

¹¹¹² Μαλλούχου-Tufano, 2008: 268, σημ. 730.

μια εποχή που είχε επανέλθει στην επικαιρότητα η αναβίωση αρχαίων θεσμών¹¹¹³ και η διοργάνωση εορτών και εκδηλώσεων για την προσέλκυση τουριστών, προτάθηκε η βράβευση των Ολυμπιονικών στο Στάδιο της Αρχαίας Ολυμπίας¹¹¹⁴. Ο ΕΟΤ είχε αναλάβει πλήθος δράσεων, οι οποίες όμως ματαιώθηκαν εξαιτίας της μείωσης των κρατικών επιχορηγήσεων¹¹¹⁵. Έτσι, τα σχέδια αυτά για την Ολυμπία δεν πραγματοποιήθηκαν.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1920 η Ολυμπία διέθετε τρία ξενοδοχεία, ενώ ο αριθμός των κατοίκων της παρουσίαζε συνεχώς αύξηση, χάρη στην τουριστική κίνηση, η οποία οφειλόταν στις αρχαιότητες¹¹¹⁶. Την ίδια εποχή, ωστόσο, η Αρχαιολογική Υπηρεσία είχε να αντιμετωπίσει πολλά διαφορετικά ζητήματα, τα οποία, πέρα από την ασφάλεια και προστασία των αρχαιοτήτων, είχαν άμεση σχέση και με την ανάδειξή τους. Για την εικόνα της Υπηρεσίας, σημαντική είναι η αναφορά του Εφόρου Αλέξανδρου Φιλαδελφέα, το 1929, προς το Υπουργείο¹¹¹⁷. Ο Φιλαδελφέας έθιγε το ζήτημα της ασφάλειας του κτηρίου του Μουσείου, το οποίο βρισκόταν εν μέσω σοβαρών και πολύχρονων επισκευών, μεγάλης έκτασης, ενώ ο Ερμής παρέμενε εκτεθειμένος σε πρόχειρο κατάλυμα έξω από αυτό¹¹¹⁸. Επίσης, τόνιζε την ανάγκη νέας περιφράξης στο χώρο, η οποία, σε κάποια σημεία, έλειπε εντελώς και την κατασκευή νέας, ευπρεπούς εισόδου. Η γέφυρα του Κλαδέου, η οποία συνέδεε το Μουσείο με τον χώρο, είχε ανάγκη επισκευής, ενώ και τα μνημεία της Άλτεως, την τελευταία εικοσαετία, επίσης, είχαν παρουσιάσει πολλές ανάγκες συντήρησης.

Ο Έφορος προχωρούσε και σε συγκεκριμένες προτάσεις, που στόχευαν στην ανάδειξη των αρχαιοτήτων για την προσέλκυση ξένων, αλλά και ντόπιων επισκεπτών. Συγκεκριμένα,

¹¹¹³ Την εποχή του Μεσοπολέμου, η αναβίωση αρχαίων εορτών, η οποία είχε ξεκινήσει τον 19^ο αιώνα, είχε επανέλθει στην επικαιρότητα. Στόχος δεν ήταν μόνο η προσέλκυση τουριστών, ή η προβολή μιας πιο εκλαϊκευμένης πρόσληψης της αρχαιότητας, στο πλαίσιο της σημασίας που είχε λάβει από το μεταξικό καθεστώς, παρά το γεγονός πως πολλές από αυτές είχαν χαρακτήρα φολκλορικό. Είχε να κάνει και με τις ιδεολογικές αναζητήσεις πνευματικών ανθρώπων της εποχής, ως προς την έννοια της ελληνικότητας ή τη βαθύτερη μελέτη του αρχαίου θεάτρου (Μαλλούχου-Tufano, 2008 :241-243, Σακκά, 2002: 38-41). Ως προς τη σημασία των εορτών αυτών, χαρακτηριστικό είναι πως τμήμα του νεοσύστατου ΕΟΤ, είχε συσταθεί για την οργάνωσή τους, όπως επίσης, την διοργάνωση πανηγύρεων, εκθέσεων και άλλων παρεμφερών εκδηλώσεων. Ειδικά για την αναβίωση αρχαίων εορτών, όπως οι Δελφικές, ο ΕΟΤ είχε ζητήσει τη συνδρομή καλλιτεχνών, αλλά και αρχαιολόγων (Βλάχος, 2016: 154, 184, 189).

¹¹¹⁴ Βλάχος, 2016:189. Σύμφωνα με το Βλάχο, η ιδέα αυτή σχετίζεται με την τελετή της Αφής που επρόκειτο να καθιερωθεί από το 1936 και εξής.

¹¹¹⁵ Βλάχος, 2016: 201.

¹¹¹⁶ Λούκος, Τζαχρήστα, 2011: 72, 84,85.

¹¹¹⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 291.

¹¹¹⁸ Μάλιστα, εξαιτίας της αποθράσυνσης, όπως ανέφερε, κακοποιών στοιχείων, είχε ζητήσει από τις αρμόδιες αστυνομικές αρχές τη διάθεση δύο χωροφυλάκων αποκλειστικά για τη φύλαξη του Μουσείου.

πρότεινε την αναστήλωση κιόνων, ώστε να λάβει η Άλτις μεγαλοπρεπή εικόνα¹¹¹⁹, την κατασκευή περιπτέρου στην είσοδό της, που θα χρησίμευε ως κατάλυμα για τους τουρίστες και, τέλος, την έγκριση της τέλεσης των Ηραίων, αρχαϊκής, όπως τόνιζε, εορτής, η οποία θα διοργανώνονταν από τη Φιλοδοσική Ένωση Πύργου, από κοινού με άλλα σωματεία της πόλης. Η εορτή αυτή, εκτός του χώρου της Άλτεως, αναμενόταν να δημιουργήσει αρκετή κίνηση και να προσελκύσει επισκέπτες από τα γύρω χωριά και τον Πύργο, συμβάλλοντας στην οικονομική τόνωση της περιοχής.

Η εικόνα της Ολυμπίας εκείνη την εποχή είναι αντιπροσωπευτική της κατάστασης που είχε να αντιμετωπίσει το κράτος σε σχέση με την τουριστική ανάπτυξη, καθώς και του τρόπου με τον οποίο προσπαθούσε να την κατευθύνει. Πολλά ζητήματα παρέμεναν σε εκκρεμότητα και πολλές ανάγκες απαιτούσαν άμεση κάλυψη. Οι δράσεις που προτείνονταν, ενταγμένες στα ζητούμενα της εποχής, μπορούσαν να βελτιώσουν το επίπεδο των υποδομών και να διευκολύνουν, ως ένα βαθμό, την τουριστική κίνηση, ωστόσο, δεν εντάσσονταν σε ένα πλήρες και ολοκληρωμένο σχέδιο, αλλά ήταν αποσπασματικές.

Τελικά, κάποιες από τις υποδομές αυτές πραγματοποιήθηκαν λίγο αργότερα, κατά τη μεταξική περίοδο¹¹²⁰. Δύο σημαντικά γεγονότα πραγματοποιήθηκαν στην Ολυμπία εκείνη την εποχή, τα οποία την έφεραν στο επίκεντρο του παγκοσμίου ενδιαφέροντος¹¹²¹, οι Ολυμπιακοί αγώνες του 1936 και η επανέναρξη των ανασκαφών το 1938. Ειδικά η καθιέρωση της τελετής της Αφής και της λαμπαδηδρομίας έδωσε μεγάλη προβολή στην Ολυμπία. Το 1936 κατασκευάστηκε νέα περίφραξη και ευπρεπής είσοδος στον αρχαιολογικό χώρο (εικ. 108-110).

¹¹¹⁹ Ο Έφορος δεν αναγράφει σε ποια μνημεία αναφέρεται, κάνει απλώς λόγο για αναστήλωση κιόνων, όπως και αρχιτεκτονικών μελών που βρίσκονταν κατάσπαρτα στο χώρο. Στο ίδιο έγγραφο έκανε λόγο για πολλές φθορές μνημείων, που είχαν συμβεί μέσα στην εικοσαετία που είχε περάσει, αναφέροντας την κατάπτωση πολλών κιόνων, όπως των τριών της Παλαίστρας, τους οποίους είχαν άλλοτε αναστηλώσει οι Γερμανοί αρχαιολόγοι.

¹¹²⁰ Το 1935, το Ανώτατο Συμβούλιο Τουρισμού, υπό την προεδρία του ίδιου του Πρωθυπουργού, ενέκρινε την προσπάθεια τηλεφωνικής σύνδεσης αρχαιολογικών χώρων, μεταξύ αυτών και της Ολυμπίας, με την Αθήνα. Το Ανώτατο Συμβούλιο Τουρισμού, το οποίο υπαγόταν στον ΕΟΤ, συστάθηκε το 1935 και καταργήθηκε την ίδια χρονιά (gnto.gov.gr). Η μελέτη θα γινόταν από το Υπουργείο Συγκοινωνιών, ενώ το Υπουργείο Παιδείας θα φρόντιζε για την αναγραφή σχετικού κονδυλίου στον προϋπολογισμό του (αρ. καταλ. εγγρ. 646). Προσπάθεια για τηλεφωνική εγκατάσταση στην Ολυμπία, είχε γίνει και παλαιότερα, αλλά δεν είχε πραγματοποιηθεί, εξαιτίας της έλλειψης πιστώσεων και υλικών (αρ. καταλ. εγγρ. 647).

¹¹²¹ Λούκος, Τζαχρήστα, 2011: 76.

108

108. Η Αφή της Ολυμπιακής φλόγας στην Ολυμπία το 1936 (Μούτσης, 2011: 137).

109

109. Η Αφή της Ολυμπιακής φλόγας στην Ολυμπία το 1936 (Molzberger, 2013: 248).

110

110. Ο Wilhelm Dörpfeld με τον παλιό, στενό του συνεργάτη Άγγελο Κοσμόπουλο κατά την τελετή έναρξης των νέων γερμανικών ανασκαφών, το 1937 (Kankeleit, 2018: 56).

Η κατασκευή νέας εισόδου συνδυάστηκε με μετατόπισή της λίγο βορειότερα, ώστε να διευρυνθεί ο χώρος και να δημιουργηθεί πλατεία. Αυτό έγινε μετά από πρόταση και με έξοδα της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων (ΕΟΑ), το 1936¹¹²². Για τον σκοπό αυτό, μεταφέρθηκε και η στήλη του Coubertin, επίσης με έξοδα της ΕΟΑ¹¹²³.

Η στήλη Coubertin, η οποία ήταν αφιερωμένη στην αναβίωση των Ολυμπιακών αγώνων και τον εμπνευστή της, είχε τοποθετηθεί για πρώτη φορά στην Ολυμπία το 1927, μετά

¹¹²² Αρ. καταλ. εγγρ. 648. Στις 13 Ιουνίου εκείνης της χρονιάς, το Υπουργείο απαντούσε στην ΕΟΑ πως ενέκρινε την μετατόπιση της θύρας της εισόδου της Άλτεως από την παλιά της θέση προς το βορειοδυτικό μέρος της, υπό τον όρο ότι η νέα θύρα που θα κατασκευαζόταν, δεν θα είχε πυλώνες ή κάτι άλλο, και θα ήταν απλή, χαμηλή και κιγκλιδωτή.

¹¹²³ Αρ. καταλ. εγγρ. 649 και 650. Τα έγγραφα υπέγραφε ο τότε Δήμαρχος Λετρίνων και πρόεδρος της οργανωτικής επιτροπής τελετών λαμπαδηδρομίας αρχαίας Ολυμπίας Τάκης Θ. Βακαλόπουλος. Η μεταφορά της στήλης ανατέθηκε στον Επιμελητή Παναγιώτη Νεράντζουλη. Το έργο είχε αναλάβει ο μηχανικός του Δήμου Λετρίνων κ Ζέικος, ο οποίος θα ερχόταν για τον σκοπό αυτό στην Αρχαία Ολυμπία, με έξοδα της Ολυμπιακής Επιτροπής. Η στήλη τοποθετήθηκε, παρουσία του ίδιου του Coubertin, στην Ολυμπία, το 1927. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα Δελένδα η αρχική θέση της στήλης βρισκόταν εξαρχής στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου (Δελένδας, 1948:10). Πιθανότατα το 1936 μετακινήθηκε στον ίδιο χώρο, στο πλαίσιο της κατασκευής της νέας εισόδου. Η μόνη πληροφορία από το αρχείο της Υπηρεσίας για αυτήν προέρχεται από την αλληλογραφία του αρχιφύλακα της Ολυμπίας και του Επιμελητή, το 1932: Οι βροχές είχαν παρασύρει το χώμα της βάσης και κινδύνευε η σταθερότητά της. Την αποκατάστασή της είχε αναλάβει ο Νικόλαος Μπαλάνος (αρ. καταλ. εγγρ. 651).

από τελετή, παρουσία του ίδιου του Coubertin¹¹²⁴. Η θέση της στο συγκεκριμένο σημείο καταδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο τη στενή σχέση της Ολυμπίας με τους σύγχρονους Ολυμπιακούς αγώνες και τα ιδανικά του Ολυμπισμού (εικ. 111-113).

111

111. Ο Pierre de Coubertin το 1896. (Wassong, 2013: 173).

¹¹²⁴ Λούκος, Τζαχρήστα, 2011: 70. Ένα χρόνο μετά τον θάνατό του, το 1938, σύμφωνα με επιθυμία του ίδιου του Coubertin, τοποθετήθηκε μέσα στη στήλη η καρδιά του, από τον Διάδοχο Παύλο. Στην τελετή είχαν επίσης παραστεί Υπουργοί, πρέσβεις, ειδικοί απεσταλμένοι ευρωπαϊκών χωρών, αντιπροσωπεία της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής, μέλη της Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής και πολλοί άλλοι (Δελένδας, 1948:10-11). Σήμερα, η στήλη Coubertin βρίσκεται στις σύγχρονες εγκαταστάσεις της Διεθνούς Ολυμπιακής Ακαδημίας (ΔΟΑ), στην Ολυμπία. (*Pierre de Coubertin et le miracle grec* (επιμ). 2005: 209, 211, 242,243).

112

112. Η στήλη του Pierre de Coubertin στις εγκαταστάσεις της Διεθνούς Ολυμπιακής Ακαδημίας στην Ολυμπία (Durry-Wacker, 2005: 243).

113

113. Τοποθέτηση της καρδιάς του Coubertin στην στήλη του, μετά από επιθυμία του, στι 26 Μαρτίου 1938 από τον Διάδοχο Παύλο (Durry-Wacker, 2005: 242).

Το 1936 ιδρύθηκε από το καθεστώς Μεταξά το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού, το οποίο υπαγόταν στο Υπουργείο Εξωτερικών. Σε αυτό ανήκαν η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, ο ΕΟΤ και η Τουριστική Αστυνομία¹¹²⁵. Το Υφυπουργείο δεν κατάφερε να έχει ουσιαστική δράση. Ειδικά, ως προς τις αρχαιότητες και με βάση την ιδεολογική σημασία που είχε για το καθεστώς ο ελληνικός πολιτισμός, οι δράσεις του επικεντρώθηκαν, όχι τόσο στην προσέλκυση τουριστών, αλλά στην εικόνα που παρουσίαζαν τα μνημεία στα μάτια των ξένων¹¹²⁶.

Ο αυταρχικός τρόπος λειτουργίας και ελέγχου του Υφυπουργείου, όχι άσχετος προς το πνεύμα διακυβέρνησης του δικτατορικού καθεστώτος και η ισχύς του είναι ξεκάθαρα, μέσα από τις συχνές παρεμβάσεις και την πίεση που ασκούσε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, στην Ολυμπία¹¹²⁷. Οι παρεμβάσεις αυτές ήταν σωστές, ωστόσο τα σοβαρά προβλήματα που αντιμετώπιζε η Υπηρεσία ήταν γνωστά και οφείλονταν στην κακή οικονομική κατάσταση του κράτους, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την έλλειψη αναγκαίων πιστώσεων και την υποστελέχυσή της¹¹²⁸. Το βασικό πρόβλημα για τον αρχαιολογικό χώρο ήταν κάθε χρόνο ο πλημμελής του καθαρισμός¹¹²⁹. Το Μουσείο είχε να αντιμετωπίσει την εμφάνιση νέων ρηγματώσεων¹¹³⁰. Παρόμοια ήταν η κατάσταση και σε άλλα Μουσεία και χώρους της Ελλάδας¹¹³¹. Το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού δεν προέβαινε σε καμία ουσιαστική παρέμβαση, περιοριζόταν, αντίθετα, στην επισήμανση των ελλείψεων, μη διστάζοντας να προειδοποιήσει ακόμα και με αυστηρά πειθαρχικά μέτρα¹¹³². Ζήτημα δημιουργήθηκε τον

¹¹²⁵ Βλάχος, 2016: 212-213.

¹¹²⁶ Σακκά, 2002:36, Χαμηλάκης, 2012:225, Βλάχος, 2016:212. Για το Μεταξικό καθεστώς ο τουρισμός έλαβε ιδιαίτερη σημασία, καθώς συνδέθηκε με τη συντηρητική ιδεολογία την οποία πρέσβευε ως προς την αξία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, την ελληνική παράδοση και κληρονομιά. Ωστόσο, οι προσπάθειες για την ανάπτυξη του τουρισμού υπήρξαν αποσπασματικές και όχι συγκροτημένες (Δρίτσα, Πάκος, 2011:185-186).

¹¹²⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 449, 450 και 451.

¹¹²⁸ Πιο στενή και αποτελεσματική φαίνεται πως ήταν η συνεργασία με την Τουριστική Αστυνομία, η οποία υπαγόταν στο Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού. Η συνδρομή της ζητούνταν συχνά από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Το 1938, ο αρχαιολογικός υπάλληλος Βασίλειος Καλλιπολίτης ζήτησε από το Σταθμό Τουριστικής Αστυνομίας στην Ολυμπία να υποχρεωθεί η Διεύθυνση του ξενοδοχείου ΣΠΑΠ να καθαρίσει το χώρο γύρω από το Μουσείο και το ξενοδοχείο. Επίσης, ζητήθηκε η συνδρομή του και για ζήτημα που είχε προκύψει με παράνομη ποιμνιοβοσκή στο λόφο του Κρονίου (βλ υποσημ 884, αρ. καταλ. εγγρ. 454).

¹¹²⁹ Αναλυτικά, βλ. κεφ. «Ο αρχαιολογικός χώρος της Ολυμπίας. Προστασία της Άλτεως και του ευρύτερου φυσικού της περιβάλλοντος».

¹¹³⁰ Βλ. κεφ. «Σύγγρειον, το πρώτο αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας».

¹¹³¹ Σακκά, 2002:13.

¹¹³² Ήδη από το 1936, ο ΕΟΤ κατήγγειλε στο Υπουργείο Παιδείας πως ο αρχαιολογικός χώρος ήταν τελείως ακάθαρτος (αρ. καταλ. εγγρ. 447). Πολύ περισσότερες και εντονότερες ήταν οι παρεμβάσεις του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού. Τον Απρίλιο του 1938 είχε γίνει αναφορά σχετικά με τα βάθρα των αετωμάτων και τα επιχρίσματα των τοίχων του Μουσείου (αρ. καταλ. εγγρ. 301). Λίγο

Μάιο του 1940, όταν, σε μια από τις επισκέψεις του στην Ολυμπία, ο Επιθεωρητής του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού Μιχαήλ Βουτσινάς διαπίστωσε, πως το Μουσείο ήταν «πλήρες αραχνών». Παρά τις διαβεβαιώσεις του Κοντή¹¹³³, πως το Μουσείο καθαριζόταν επιμελώς και πως η εντύπωση των αραχνών προερχόταν από την κακή κατάσταση των επιχρισμάτων των τοίχων, και ενώ ο ίδιος είχε κάνει αναφορές στο παρελθόν για την οικτρή, όπως τη χαρακτήριζε, κατάσταση του κτηρίου, το θέμα έκλεισε με την επιβολή της πειθαρχικής ποινής της παρατήρησης στον Επιμελητή, η οποία μάλιστα κοινοποιήθηκε σε όλους τους Εφόρους και Επιμελητές Αρχαιοτήτων¹¹³⁴. Μάλιστα, η ποινή επιβλήθηκε παρά τη στήριξη που είχε ο Κοντής από τον τότε Έφορο Φοίβο Σταυρόπουλο¹¹³⁵.

Γ' περίοδος :1940-1950

Η Ελλάδα βγήκε από την περιπέτεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου βαριά τραυματισμένη, με πολύ μεγάλες απώλειες σε ανθρώπινες ζωές, εντελώς διαλυμένη οικονομία και ανυπολόγιστες καταστροφές στις υποδομές. Καθ' όλη τη διάρκεια των χρόνων αυτών μοναδική προτεραιότητα για την Αρχαιολογική Υπηρεσία αποτελούσε η προστασία και διάσωση των αρχαιοτήτων της. Κάθε προσπάθεια εκ μέρους του κράτους για τουριστική ανάπτυξη είχε ανασταλεί. Ήδη, όμως, πριν την Απελευθέρωση, είχε διαφανεί η ευκαιρία που θα μπορούσε να προσφέρει ο τουρισμός για την ανάκαμψη της κατεστραμμένης χώρας¹¹³⁶. Ως προς το θεσμικό πλαίσιο, το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού, το οποίο είχε καταργηθεί από την κυβέρνηση Τσολάκογλου, αντικαταστάθηκε, το 1945, από τη Γενική Γραμματεία Τουρισμού (Γ.Γ.Τ.), υπό την εποπτεία του Ανωτάτου Συμβουλίου Τουρισμού (Α.Σ.Τ.). Σε αυτήν εντάχθηκαν όλες οι σχετικές διευθύνσεις, όπως η Τουριστική Αστυνομία¹¹³⁷. Την εποχή

αργότερα, για το θέμα της κακής εικόνας του κτηρίου παρενέβη προς το Υπουργείο και η Διεύθυνση Τουριστικής Αστυνομίας. Το Υπουργείο ενημέρωνε πως είχαν γίνει ήδη ενέργειες προς τις Τεχνικές Υπηρεσίες του και πως προτίθετο να αντιμετωπίσει τα θέματα αυτά αργότερα, προκειμένου να επιλυθούν ριζικώς (αρ. καταλ. εγγρ. 305). Βλ. επίσης υποσημ. 706, 707.

¹¹³³ Αρ. καταλ. εγγρ. 652.

¹¹³⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 653.

¹¹³⁵ Ο Σταυρόπουλος έκανε λόγο για «εϊλικρινή και ένθουσιώδη προσπάθεια» του Κοντή να ανταποκριθεί στα καθήκοντά του και πως η Ολυμπία είχε, χάρη στον Επιμελητή, αποκτήσει ικανό και δραστήριο άμεσο προϊστάμενο, «ὅστις ὄχι μόνο ἴσταται στο ὕψος τῆς ἀποστολῆς του, ἀλλὰ και ἀπό διοικητικῆς ἀπόψεως εἶναι πολύ ἀνώτερος τῆς μικρᾶς του σχετικῶς δημοσίου ὑπηρεσίας» (αρ. καταλ. εγγρ. 654). Την εποχή εκείνη οι σχέσεις μεταξύ Σταυρόπουλου και Κοντή ήταν πολύ καλές, σύντομα όμως επρόκειτο να διαταραχθούν σε μεγάλο βαθμό.

¹¹³⁶ Το 1944 ανατέθηκε σε ειδικούς η εκπόνηση μελέτης για τον τουρισμό από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (Βλάχος, 2016:250-262).

¹¹³⁷ Λίγο νωρίτερα, το 1943, είχε συσταθεί η Γενική Διεύθυνση Τουρισμού, Λουτροπόλεων και Εκθέσεων, η οποία υπαγόταν στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Το 1945, τη χρονιά που συστάθηκε η ΓΓΤ, οι υπηρεσίες αυτές υπήχθησαν στον Πρόεδρο της Κυβέρνησης. Το 1946, οι αρμοδιότητες του

εκείνη είκοσι τρεις περιοχές της Ελλάδας χαρακτηρίστηκαν Τουριστικοί Τόποι, από τις οποίες ενεργές ήταν μόνον οι δεκαεπτά, εξαιτίας του Εμφυλίου. Σε κάθε μια συγκροτήθηκαν από ντόπιους Τοπικές Επιτροπές Τουρισμού¹¹³⁸. Η Ολυμπία δεν συγκαταλεγόταν σε αυτές, προφανώς λόγω της έντονης παρουσίας του Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (ΕΛΑΣ) και των σφοδρών συγκρούσεων στην περιοχή.

Τα Μουσεία στην Ελλάδα, εν τω μεταξύ, παρέμεναν κλειστά και οι περισσότερες αρχαιότητες σε απόκρυψη¹¹³⁹. Το ίδιο ίσχυε και για το Σύγγρειο στην Ολυμπία, που είχε επιπλέον να αντιμετωπίσει σοβαρά κτηριακά προβλήματα, τα οποία είχαν επιδεινωθεί ακόμα περισσότερο, αλλά και τη συσσώρευση αρχαίων, κυρίως στις μικρές αίθουσές του¹¹⁴⁰.

Μετά την Κατοχή δεν υπήρχε δυνατότητα για επανεκθέσεις ή επισκευές κτηρίων¹¹⁴¹, ωστόσο την περίοδο 1946-1947 ξεκίνησαν κάποιες προσπάθειες ανασυγκρότησης. Ήδη πριν τη λήξη του Εμφυλίου, το Υπουργείο είχε ζητήσει από τους Εφόρους και Επιμελητές την αποστολή πινάκων με τα μνημεία, που είχαν άμεση ανάγκη συντήρησης¹¹⁴². Το 1947 από τη Γενική Γραμματεία Τουρισμού τέθηκε θέμα επαναλειτουργίας του Μουσείου της Ολυμπίας. Στόχος ήταν η προσπάθεια δημιουργίας μικρής τουριστικής κίνησης σε αρχαιολογικούς χώρους, με σκοπό την τουριστική ανάπτυξη¹¹⁴³. Το θέμα ενδεχομένως να μην ήταν άσχετο με τις πολιτικές συγκυρίες. Η περίοδος εκείνη συμπίπτει με την απεμπλοκή της Βρετανίας από τα εσωτερικά της χώρας, και αντίστοιχα, την εμπλοκή του αμερικανικού παράγοντα, με την απόφαση για παροχή βοήθειας, στο πλαίσιο του Σχεδίου Μάρσαλ. Στα μέτρα που προτεινόταν από τους Αμερικανούς ειδικούς για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, συμπεριλαμβανόταν και ο τουρισμός¹¹⁴⁴.

Προέδρου της Κυβέρνησης, σε σχέση με τον τουρισμό, μεταβιβάστηκαν στο Υπουργείο Συντονισμού. (gnto.gov. gr, Βλάχος, 2016: 262-266).

¹¹³⁸ Βλάχος, 2016:274-277.

¹¹³⁹ Πετράκος, 2013, I: 408, 414.

¹¹⁴⁰ Πέρα από την κακή κατάσταση των τοίχων και της στέγης και την έλλειψη σωστού φωτισμού, λόγω των ευρημάτων των νέων ανασκαφών, είχε δημιουργηθεί συσσώρευση αρχαίων στις μικρές αίθουσες, στις οποίες εκτίθεντο ετερόκλητα αντικείμενα (αρ. καταλ. εγγρ. 367).

¹¹⁴¹ Πετράκος, 2013, I: 402.

¹¹⁴² Αρ. καταλ. εγγρ. 344.

¹¹⁴³ Αρ. καταλ. εγγρ. 282 και 345.

¹¹⁴⁴ Ο τουρισμός αναφερόταν στη σχετική έκθεση που είχε συνταχθεί από τον απεσταλμένο του Αμερικανού προέδρου στην Ελλάδα Ρ. Α. Porter, ως προς τα μέτρα που έπρεπε να λάβει η Ελλάδα, για την ανάπτυξη της οικονομίας της, λίγο πριν την εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν, το Μάρτιο του 1947. (Βλάχος, 2016:297-298). Γενικά για την έκθεση Porter, τις προτάσεις της για μεταρρυθμίσεις και τις εισηγήσεις της για έλεγχο εκ μέρους των ΗΠΑ στην οικονομική πολιτική της χώρας, Σταθάκης, 2004:147-161 και 2011:295-297.

Η Διεύθυνση Αρχαιοτήτων προχώρησε στην εκτέλεση έργων επανέκθεσης στο Μουσείο της Ολυμπίας, τα οποία αφορούσαν κυρίως τα αετωματικά γλυπτά. Έτσι, την ίδια χρονιά, επαναλειτούργησε τμήμα του¹¹⁴⁵. Παράλληλα, προχωρούσαν και τα έργα της επισκευής του κτηρίου, αν και με καθυστερήσεις, κυρίως εξαιτίας της έλλειψης πιστώσεων¹¹⁴⁶.

Στα τέλη του 1947 εκπονήθηκε η «Μελέτη τῶν ἀναγκῶν τῆς Ἑλληνικῆς Τουριστικῆς Οἰκονομίας διὰ τὴν τετραετίαν 1948-1951», στο πλαίσιο της αμερικανικής βοήθειας και της συμμετοχής της χώρας στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα ανασυγκρότησης¹¹⁴⁷. Το πρόγραμμα περιορίστηκε στα τουριστικά μέρη στα οποία υπήρχαν δυνατότητες να επιτευχθεί επισκεψιμότητα. Το 1948 η Ολυμπία δεν συμπεριλαμβανόταν σε αυτά τα μέρη, πιθανότατα εξαιτίας του ότι ακόμα στην περιοχή μαινόταν ο Εμφύλιος¹¹⁴⁸. Το Σχέδιο Μάρσαλ, ωστόσο, δεν περιλάμβανε την αποκατάσταση αρχαιολογικών χώρων, ναών και άλλων πολιτιστικών μνημείων, παρά το γεγονός πως η τουριστική ανάπτυξη βασιζόταν στον πολιτισμό¹¹⁴⁹. Μετά την απόφαση των Αμερικανών, από τις αρχές του 1950 και εξής, για δραστική μείωση των πιστώσεων, ο τουρισμός έλαβε σημαντική θέση στη σταθεροποίηση και ανάπτυξη της χώρας, ενώ η ίδρυση του ΕΟΤ συνέβαλε ουσιαστικά στην κατεύθυνση αυτή¹¹⁵⁰. Πλέον, οι ξένοι χρηματοδότες είχαν θέσει περιορισμούς, οι οποίοι είχαν ελαττώσει τις φιλοδοξίες και τα μεγάλα σχέδια και είχαν δώσει τη θέση τους σε πιο ρεαλιστικές δράσεις, οι οποίες αναμενόταν να φέρουν άμεσο αποτέλεσμα¹¹⁵¹.

Το 1950 ο Ερμής παρέμενε ακόμα θαμμένος στην κρύπτη του. Στο πλαίσιο της τουριστικής ανασυγκρότησης, μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ, η Γενική Γραμματεία Τουρισμού έθεσε το ζήτημα της επανέκθεσής του, πριν την ολοκλήρωση των έργων της επισκευής του Μουσείου. Το ζήτημα δεν σχετιζόταν απλώς με την προβολή και ανάδειξη ενός σημαντικού έργου τέχνης της αρχαιότητας, αλλά, μέσα από αυτό, τη διαχείριση των αρχαιοτήτων

¹¹⁴⁵ Πετράκος, 2013 I: 408.

¹¹⁴⁶ Για το θέμα, βλ «Σύγγρειον, το πρώτο αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας».

¹¹⁴⁷ Βλάχος, 2016:370-391.

¹¹⁴⁸ Βλάχος, 2016:381.

¹¹⁴⁹ Βλάχος, 2016:400.

¹¹⁵⁰ Το 1949, ο Αμερικανός υπεύθυνος για το Σχέδιο Μάρσαλ Hoffman τόνιζε πως για την ανάπτυξη της χώρας, πλέον, θα έπρεπε να τεθούν πιο ρεαλιστικοί στόχοι, καταδείκνυε δε τις δυνατότητες της γεωργίας και του τουρισμού στην κατεύθυνση αυτή (Σταθάκης, 2004: 330, Φλάισερ, 2011: 156). Η ίδια περίοδος συμπίπτει και με την αλλαγή των συμφερόντων της Αμερικής προς άλλες κατευθύνσεις (Βλάχος, 2016:381, 397-408, 411-413). Μέχρι το 1950 λίγα πράγματα είχαν γίνει για τον τουρισμό, καθώς για την κυβέρνηση προτεραιότητα είχε η επικράτησή της στην εμφύλια διαμάχη. Για το τέλος του Σχεδίου Μάρσαλ, το οποίο προέβλεπε τη μείωση των στρατιωτικών δαπανών προς όφελος των επενδύσεων, Σταθάκης, 2004: 317-338 και 2011: 307-309.

¹¹⁵¹ Βλάχος, 2016: 449-452.

ολόκληρου του Μουσείου της Ολυμπίας. Σε έγγραφό του προς το Υπουργείο, ο τότε Προϊστάμενος της Υπηρεσίας Νικόλαος Ζαφειρόπουλος εξέφραζε την άποψη πως η μεμονωμένη έκθεση του έργου μπορούσε να αποβεί εις βάρος της γενικότερης επισκευής του κτηρίου: «Αί πιστώσεις τοῦ Σχεδίου Ἀνασυγκροτήσεως διατίθενται, καθ' ὅσον γνωρίζω, ὄχι κατά κριτήρια ἀρχαιολογικά ἢ ἐπιστημονικά, ἀλλ' ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς τουριστικῆς ἀνασυγκροτήσεως τῆς χώρας. Ἐάν μέχρι σήμερον ἡ διάθεσις ποσοῦ ὄχι σημαντικοῦ καθ' ἑαυτό διὰ τὴν ἀνασυγκρότησιν ἑνός ἐκ τῶν κυριωτέρων Μουσείων τῆς χώρας- παρά τὴν ἐπιθυμίαν βεβαίως τῆς ὑπηρεσίας- προσκόπεται, ὑπάρχει φόβος μήπως δέν καταστῇ δυνατὴ ἐν τέλει ἡ διάθεσις τῶν πιστώσεων διὰ τὴν ἀνασυγκρότησιν τοῦ Μουσείου, ἀφοῦ τουριστικοὶ λόγοι δέν θά συνηγοροῦν πλέον ὑπὲρ αὐτῆς»¹¹⁵².

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ως προς τη σχέση αρχαιοτήτων και τουριστικής ανάπτυξης παρουσιάζει η διαπίστωση, πως ένα μόνο προβεβλημένο έργο της αρχαιότητας είχε τη δύναμη να επηρεάσει αποφασιστικά την ανασυγκρότηση ενός ολόκληρου Μουσείου και την ανάπτυξη μιας ολόκληρης περιοχής, κατευθύνοντας, από μόνο του, την αρχαιολογική διαχείριση σε έναν τόπο. Από την άλλη, η πρόταση εκταφής του Ερμή, είναι ενδεικτική, για μια ακόμη φορά, της διάστασης απόψεων των κρατικών υπηρεσιών. Καθώς η αμερικανική βοήθεια είχε πλέον μειωθεί και οι καταστάσεις πίεζαν, οι ελληνικές φιλοδοξίες είχαν περιοριστεί σε ό,τι ήταν αναμενόμενο πως θα αποδώσει καρπούς. Έτσι, η απόφαση για μεμονωμένη προβολή του Ερμή υπαγορευόταν από τη δύναμή του να προσελκύσει τουρισμό. Αυτή φαίνεται πως ήταν η στόχευση, για την Γ.Γ.Τ. Για την Αρχαιολογική Υπηρεσία, όμως, ενδιέφερε η προστασία και ανάδειξη του συνόλου των αρχαιοτήτων του Μουσείου της.

Ένα χρόνο νωρίτερα, το 1949, είχε υποβληθεί υπόμνημα από τον Πλάτωνα Δελένδα, Διευθυντή Τμήματος της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, για τη δημιουργία αθλητικού κέντρου, με το όνομα «Νέα Άλτις»¹¹⁵³. Το σχέδιο είχε εγκριθεί από την Ελληνική Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων, είχε δε υποβληθεί στην Διεθνή Ολυμπιακή Επιτροπή, με την πρόταση να συνδυαστεί με την ίδρυση Διεθνούς Ολυμπιακής Ακαδημίας στην Ολυμπία. Η πρόταση αυτή είχε γίνει αρχικά δεκτή. Είχε, μάλιστα, προωθηθεί στο πλαίσιο αυτό και η ανακαίνιση του Σύγγρειου. Ο αρμόδιος Τμηματάρχης της Αμερικανικής Αποστολής ήταν υποστηρικτής του σχεδίου, οι περιορισμοί, ωστόσο, το 1951, στις χρηματοδοτήσεις του Σχεδίου Μάρσαλ εμπόδισαν την συνέχιση του έργου¹¹⁵⁴. Η κατασκευή του αθλητικού κέντρου προβλεπόταν να

¹¹⁵² Αρ. καταλ. εγγρ. 367.

¹¹⁵³ Δελένδας, 1948:1-14.

¹¹⁵⁴ Δελένδας, 1948: 1,2.

γίνει στη συμβολή Αλφειού και Κλαδέου και συγκεκριμένα, στη δεξιά όχθη του Κλαδέου, ανάμεσα στο Μουσείο και την Άλτη. Μέσα σε άλσος, θα κατασκευάζονταν θησαυροί, κατά το πρότυπο των αρχαίων, από την κάθε χώρα που θα συμμετείχε στους αγώνες. Σε κάθε θησαυρό, θα αναγράφονταν σε πλάκα τα ονόματα των Ολυμπιονικών της. Στους θησαυρούς θα εκτίθεντο επίσης έργα τέχνης και μνημεία ανθρώπων που θα συνέβαλαν στην ανάπτυξη του αθλητισμού. Στο κέντρο της Νέας Άλτεως θα βρισκόταν τοποθετημένο μνημείο του Coubertin, αλλά και το Μέγαρο της Διεθνούς Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων. Εντός της, τέλος, θα ιδρύονταν Παγκόσμιο Ολυμπιακό Πρυτανείο, όπου θα φιλοξενούνταν οι Ολυμπιονίκες, οι οποίοι θα αθλούνταν στο στίβο που θα κατασκευαζόταν εκεί¹¹⁵⁵. Η πρόταση αυτή βρήκε ένθερμους υποστηρικτές από Έλληνες και ξένους, μεταξύ των οποίων ο καθηγητής Dörpfeld¹¹⁵⁶, αλλά και ο Διευθυντής της Αμερικανικής Αρχαιολογικής σχολής Oscar Broneer, ο οποίος πρότεινε να κρατηθεί το αθλητικό κέντρο μακριά από εθνικά συμφέροντα και κυβερνητικές παρεμβάσεις ή ελέγχους¹¹⁵⁷.

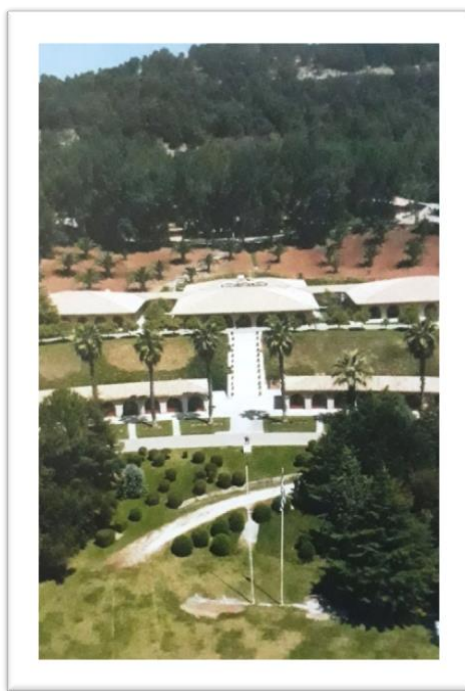
Το σχέδιο Δελένδα αποτελούσε μια ακόμα πρόταση, που θα συνέδεε την Ολυμπία με τον σύγχρονο αθλητισμό. Οι προτάσεις που επιχειρούσαν τη σύνδεση της Άλτεως με τη διοργάνωση σύγχρονων αθλητικών γεγονότων εντάσσονταν στο κλίμα της εποχής, κατά την οποία το κίνημα του Ολυμπισμού είχε γνωρίσει μεγάλη ώθηση, χάρη στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Βερολίνου, και στο πλαίσιο και της «εκμετάλλευσης» της σχέσης Ολυμπίας και Ολυμπισμού για τουριστική ανάπτυξη και ανάδειξη της περιοχής. Σχετιζόταν, επίσης, άμεσα με τη δημιουργία εγκαταστάσεων της Διεθνούς Ολυμπιακής Ακαδημίας στην Ολυμπία, οι οποίες ιδρύθηκαν τελικά το 1961¹¹⁵⁸ (εικ.114).

¹¹⁵⁵ Δελένδας, 1948:3. Ο Προϊστάμενος της Υπηρεσίας Νικόλαος Ζαφειρόπουλος κατέθεσε τη γνώμη του προς το Υπουργείο, σχετικά με το περιεχόμενο της πρότασης Δελένδα. Δικαιολογημένα εκτιμούσε πως οι εγκαταστάσεις θα ήταν πολύ μεγάλες και θα αυξάνονταν συνεχώς, ανάλογα με τον αριθμό των χωρών που θα συμμετείχαν, δημιουργώντας άσχημη εικόνα πλησίον της Άλτεως, με σύγχρονα οικοδομήματα, τα οποία θα κατέστρεφαν το περιβάλλον και τη γαλήνη του αρχαιολογικού χώρου. Οι σύγχρονες κατασκευές θα βρισκόταν ψηλότερα από την Άλτη και θα δέσποζαν στη δυτική της πλευρά. Αντιπρότεινε την κατασκευή του αθλητικού κέντρου, ΝΑ του αρχαιολογικού χώρου, όπου η μεσαιωνική κοίτη του Αλφειού. Ο Ζαφειρόπουλος διαφωνούσε και με τη δημιουργία «θησαυρών», κτηρίων που δεν θα εξυπηρετούσαν σε τίποτα. Ως προς τη διοίκηση του κέντρου, θεωρούσε, και σωστά, πως επειδή ο χώρος ήταν αρχαιολογικός, έπρεπε να κατοχυρωθεί ο έλεγχος της Υπηρεσίας, για ζητήματα που είχαν σχέση με την εμφάνισή του. Ο Προϊστάμενος διαφωνούσε, εν τέλει, και με το όνομα «Νέα Άλτις» που προτεινόταν, τουλάχιστον από σεβασμό και μόνον προς το αρχαίο Ιερό. (αρ. καταλ. εγγρ. 655).

¹¹⁵⁶ Δελένδας, 1948:4-6.

¹¹⁵⁷ Δελένδας, 1948:12-14.

¹¹⁵⁸ Η σκέψη για τη δημιουργία ενός διεθνούς κέντρου, που θα προωθούσε το κίνημα του Ολυμπισμού, είχε για πρώτη φορά εκφραστεί από τον ίδιο τον Coubertin, το 1927. Η απόφαση για ίδρυση από τη

114

114. Οι εγκαταστάσεις της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής στην Ολυμπία (Τζαχρήστα, 2011: 152).

Από το 1950 και εξής στην Ολυμπία προγραμματίστηκαν εκτεταμένα εξωραϊστικά έργα, με χρήματα της αμερικανικής βοήθειας για την ανασυγκρότηση της χώρας, τα οποία βοήθησαν ουσιαστικά στον τομέα του τουρισμού. Σημαντικός, στην κατεύθυνση αυτή, υπήρξε ο ρόλος της Τοπικής Επιτροπής Τουρισμού (ΤΕΤ) Αρχαίας Ολυμπίας. Τον Μάιο του 1950 συστάθηκε νέα Επιτροπή, την οποία απήρτιζαν εξέχοντα μέλη της πόλης του Πύργου και της Ολυμπίας ¹¹⁵⁹. Λίγους μήνες αργότερα, η Επιτροπή προχώρησε στην υποβολή προγράμματος συγκεκριμένων έργων, τα οποία θα υλοποιούνταν με τη συνεργασία της Εφορείας

ΔΟΑ Ακαδημίας στην Ελλάδα πάρθηκε το 1949. Μετά από μια περίοδο αναβλητικότητας, που επέδειξαν οι αρμόδιοι φορείς, στα τέλη του 1956, έγινε πρόταση να αναλάβει η Ελληνική Ολυμπιακή Επιτροπή την απαλλοτρίωση εκτάσεων στην Αρχαία Ολυμπία, για την κατασκευή των οικημάτων. (Τζαχρήστα, 2011: 143-147, Μούτσης, 2011: 129-136).

¹¹⁵⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 656. Τα μέλη της απαρτίζονταν από αντιπρόσωπο του Δήμου Λετρίνων Πύργου, τον Διοικητή Χωροφυλακής Πύργου, τον Νομομηχανικό Πύργου, τον Έφορο Αρχαιοτήτων Ολυμπίας, τον Δασάρχη, τον Διευθυντή του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας, τον Διευθυντή του υποκαταστήματος της Τράπεζας της Ελλάδος, τον Γενικό Διευθυντή Σταφιδικού Ινστιτούτου Πύργου, τον επιχειρηματία-εκδότη Α. Βαρουξή, τον βιομήχανο Μ. Νταιρόπουλο, τον δήμαρχο Αλέξανδρο Κοσμόπουλο, τον δικηγόρο Γ. Κούτρα και τους εμπόρους Β. Παναγόπουλο και Α. Καντούνη. Τα πρόσωπα που είχαν επιλεγεί ήταν μέλη της τοπικής κοινωνίας, με αναγνωρισμένη επαγγελματική δραστηριότητα, τα οποία διέθεταν το απαραίτητο κύρος και τη γνώση. Εντύπωση προκαλούσε, και αυτό επρόκειτο μάλιστα να συζητηθεί και στο μέλλον, το γεγονός πως από τα δεκατέσσερα μέλη της Επιτροπής, μόνο τα δύο προέρχονταν από την Ολυμπία και πως η έδρα της δεν βρισκόταν στην Αρχαία Ολυμπία, αλλά στον Πύργο.

Αρχαιοτήτων. Προβλεπόταν η κατασκευή ευπρόσωπης εισόδου στον αρχαιολογικό χώρο, χώρων υγιεινής στο Μουσείο και δενδροφύτευση της κοίτης του Κλαδέου και άλλων περιοχών. Το συνολικό κόστος ανερχόταν στο ποσό των 30.000.000 δρχ.¹¹⁶⁰.

Σε γενικές γραμμές, οι στόχοι της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, στην Ολυμπία και των υπηρεσιών που αφορούσαν στον τουρισμό ήταν σε μεγάλο βαθμό κοινοί, γι αυτό και υπήρχε στενή συνεργασία, χωρίς όμως να λείπουν και οι τριβές. Περιστατικό ήσσονος σημασίας προέκυψε τον Αύγουστο του 1950, το οποίο αφορούσε την τοποθέτηση ξύλινου ικριώματος από την Τουριστική Επιτροπή Ολυμπίας στην Άλτη¹¹⁶¹. Η αντίδραση του εκπροσώπου της Επιτροπής, για τη διάλυσή του και η έκταση που έλαβε το ζήτημα, με την εμπλοκή της Νομαρχίας και του Υπουργείου, καταδεικνύει πως οι υπηρεσίες που σχετίζονταν με τον τουρισμό, και τα πρόσωπα που εμπλέκονταν, ισχυρά μέλη της κοινωνίας της περιοχής, είχαν μεγάλη δύναμη και λόγο ακόμα και για θέματα, τα οποία ξέφευγαν από τις αρμοδιότητές τους. Είναι σαφείς, επίσης, οι διαφορετικές αντιλήψεις, ως προς τις αρχαιότητες και τον τρόπο με τον οποίο αυτές θεωρούνταν πως μπορούσαν να τύχουν οικονομικής εκμετάλλευσης.

Ιδιαίτερη έμφαση είχε δοθεί, όπως και σε άλλα μνημεία της Ελλάδας, στις αναδασώσεις και δενδροφυτεύσεις, τόσο εντός του οικισμού της Ολυμπίας, όσο και του ευρύτερου περιβάλλοντός της. Στα τέλη του 1950 παραγγέλθηκε από τη Γενική Γραμματεία Τουρισμού η σύνταξη σχετικής έκθεσης¹¹⁶², η οποία ανατέθηκε στον Μηχανολόγο-Δενδρολόγο Σ. Παράσχη. Για τη δενδροφύτευση¹¹⁶³ προτεινόταν η σύσταση επιτροπής, με τη συμμετοχή αρχαιολόγου, αρχιτέκτονα της ΓΓΤ και δενδρολόγου. Το έργο θα εκτελούνταν με πιστώσεις του Σχεδίου Μάρσαλ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρόταση του Παράσχη για ανακήρυξη των

¹¹⁶⁰ Το πρόγραμμα εγκρίθηκε αμέσως από την Αρχαιολογική Υπηρεσία (αρ. καταλ. εγγρ. 657). Τέτοιου χαρακτήρα δράσεις προβλέπονταν στο τετραετές πρόγραμμα για τον τουρισμό (1948-1952), ως προς τους χώρους πολιτισμού (Βλάχος, 2016: 382-383).

¹¹⁶¹ Το ικριώμα, ύψους 2.80 μ. είχε χρησιμοποιηθεί για την ύψωση σημαιών, κατά την άφιξη των ξένων, στο πλαίσιο εορτής και είχε τοποθετηθεί εντός του αρχαιολογικού χώρου, στο πρότυπο του Γυμνασίου. Ένα μήνα μετά, παρέμενε στον χώρο. Ο εκπρόσωπος της Τουριστικής Επιτροπής δεν μερίμνησε για την απομάκρυνσή του, παρά τις συστάσεις της Εφορείας. Τελικά, αφαιρέθηκε από φύλακες, με εντολή του τότε προϊστάμενου Νικολάου Ζαφειρόπουλου. Αργότερα, η Νομαρχία Ηλείας, η οποία ζήτησε την παραλαβή του και μάλιστα, σε ακέραια μορφή, κατέστησε τον Ζαφειρόπουλο υπεύθυνο για τη διάλυσή του και τον κάλεσε να πληρώσει την αξία. Ο Ζαφειρόπουλος ενημέρωσε σχετικά το Υπουργείο, το οποίο απάντησε πως το ικριώμα εντός του αρχαιολογικού χώρου έπρεπε να αφαιρεθεί (αρ. καταλ. εγγρ. 658 και 659).

¹¹⁶² Αρ. καταλ. εγγρ. 660.

¹¹⁶³ Προτεινόταν η δενδροφύτευση στην πίσω πλευρά του Μουσείου, στο μνημείο Coubertin, μπροστά από τον αρχαιολογικό χώρο, στον σιδηροδρομικό σταθμό, στη γέφυρα του Κλαδέου και στις όχθες των δύο ποταμών. Επίσης, εισηγούνταν μια σειρά από έργα για τη διάσωση της φυσικής βλάστησης του τοπίου γύρω από την Ολυμπία.

γύρω λόφων σε Εθνικό Πάρκο, αλλά και η φύτευση αγριελιάς, εντός της Άλτεως, στο σημείο απ' όπου, κατά την αρχαιότητα, προέρχονταν οι κότινοι των Ολυμπιονικών. Τη φύτευση πρότεινε να κάνει ο Βασιλιάς της Ελλάδας, την ημέρα της επανατοποθέτησης του αγάλματος του Ερμή του Πραξιτέλη, στο πλαίσιο μεγάλης γιορτής που θα διοργάνωναν η Αρχαιολογική υπηρεσία και η Γενική Γραμματεία Τουρισμού. Οι προτάσεις αυτές είναι ενδεικτικές του κλίματος της εποχής, κατά την οποία επιδιωκόταν η οργάνωση τελετών και εορτών, με έντονα συμβολικά στοιχεία, κληρονομιά της μεσοπολεμικής περιόδου¹¹⁶⁴.

Στην Ολυμπία, θα πραγματοποιούνταν ακόμα περισσότερες δράσεις τα επόμενα χρόνια, με την εκπόνηση συγκεκριμένων μελετών από ειδικούς και την εκτέλεση ευρύτατων έργων εξωραϊσμού και υποδομών. Οι δράσεις αυτές δεν θα αφορούσαν μόνο τον αρχαιολογικό χώρο και το Μουσείο, αλλά συνολικά τον οικισμό και θα αντανakλούσαν τις συντονισμένες προσπάθειες που θα πραγματοποιούνταν στο εξής από το ελληνικό κράτος, με βάση την εμπειρία των προηγούμενων χρόνων, αλλά και τους περιορισμούς και την αυστηρή καθοδήγηση που είχαν θέσει οι ξένοι χρηματοδότες¹¹⁶⁵.

¹¹⁶⁴ Βλάχος, 2016:385.

¹¹⁶⁵ Σε έγγραφο του 1951 του ΕΟΤ προς τον Δήμο Ολυμπίας αναφερόταν πως τα κεφάλαια της Αποστολής Βοήθειας δίνονταν με μοναδικό σκοπό την αύξηση εισαγωγής του τουριστικού συναλλάγματος, συνεπώς, «υφίσταται δι' ἡμᾶς σαφῆς φραγμός πρωτοβουλίας καὶ ἔργων, ἅτινα ἐγκρίνονται ὑπὸ τῶν χρηματοδοτούντων, οἵτινες ἐνασκοῦν διὰ τῶν ριπτομένων κεφαλαίων των διεθνῇ πολιτικὴν οικονομικῆς ἀνασυγκροτήσεως τῶν Εὐρωπαϊκῶν χωρῶν». (Αρ. καταλ. εγγρ. 661. Επίσης, Βλάχος, 2016: 413, 449-452).

Κεφάλαιο 6^ο

Η διαχείριση του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο

Η προετοιμασία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην Ολυμπία κατά τη διάρκεια του Ελληνο-ιταλικού Πολέμου

Το καλοκαίρι του 1940 η κατάσταση στην Ευρώπη καταδείκνυε πως η εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο ήταν πια θέμα χρόνου. Στο πλαίσιο της προετοιμασίας της χώρας, τον Ιούνιο, απαγορεύτηκε η χορήγηση αδειών στους υπαλλήλους όλων των δημοσίων υπηρεσιών, μεταξύ αυτών και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας¹¹⁶⁶.

Αμέσως μετά την κήρυξη του πολέμου η ελληνική κοινωνία άρχισε να οργανώνεται και να προσαρμόζεται στα νέα δεδομένα. Η ομαλή λειτουργία του κράτους σταμάτησε, καθώς οι προτεραιότητες είχαν αλλάξει. Εγκύκλιοι εκδίδονταν συνεχώς, προκειμένου να ρυθμίσουν διάφορα θέματα, που προέκυπταν με τη νέα κατάσταση. Ένα από αυτά, ήταν η παραμονή των δημοσίων υπαλλήλων στη θέση τους. Με εξαιρετικά επείγον έγγραφό της¹¹⁶⁷, στις 11 Νοεμβρίου, η Διεύθυνση Αρχαιοτήτων επισήμανε πως κάθε αδικαιολόγητη απουσία θα σήμαινε απόλυση. Ιδιαίτερη αναφορά γινόταν για όσους υπηρετούσαν σε Μουσεία και χώρους πλησίον πολεμικών επιχειρήσεων. Λίγες ημέρες αργότερα, όσοι διαχειρίζονταν πάγιες προκαταβολές εισιτηρίων Μουσείων και αρχαιολογικών χώρων, κλήθηκαν να τις επιστρέψουν στα οικεία Ταμεία¹¹⁶⁸.

Άμεσα κηρύχθηκε επιστράτευση. Ανάμεσα στους εφέδρους που κλήθηκαν στο μέτωπο βρίσκονταν και υπάλληλοι της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Από την Ολυμπία είχαν στρατευθεί, ως οπλίτες, οι αρχαιοφύλακες Μαντάς και Χαρδαβέλλας¹¹⁶⁹ (εικ.115). Ένα ιδιαίτερα συγκινητικό έγγραφο¹¹⁷⁰ εκδόθηκε από το Υπουργείο Παιδείας στις 16 Νοεμβρίου 1940 για αποστολή δεμάτων στους στρατευμένους συναδέλφους. Αυτά, θα περιείχαν ό,τι επέτρεπε η οικονομική αντοχή του καθενός, όπως πλεκτά, μαντήλια, κάλτσες και τσιγάρα. Με το ίδιο έγγραφο ζητούνταν επίσης το άνοιγμα Βιβλίου Εράνου υπέρ του Εθνικού Αγώνα.

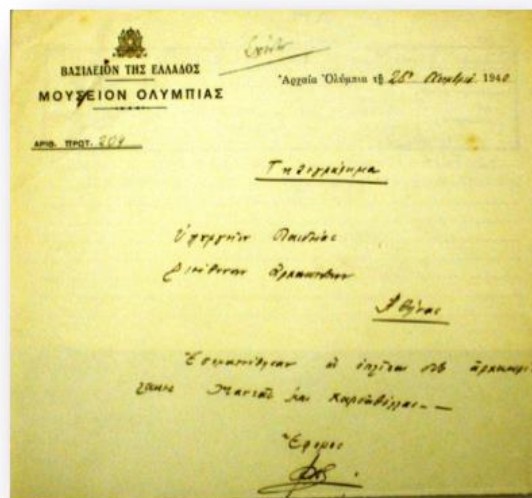
¹¹⁶⁶ Η απόφαση στους υπαλλήλους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ανακοινώθηκε στις 18 Ιουνίου, με εμπιστευτικό έγγραφο του τότε Υφυπουργού Παιδείας Ν. Σπέντζα (*Ο Μέντωρ* 31, 1994: 73).

¹¹⁶⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 662.

¹¹⁶⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 663.

¹¹⁶⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 664. Απάντηση του Εφόρου Φοίβου Σταυρόπουλου σε τηλεγράφημα της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων, για τον αριθμό των στρατευμένων υπαλλήλων της (αρ. καταλ. εγγρ. 665).

¹¹⁷⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 666.

115

115. Τηλεγράφημα του Μουσείου της Ολυμπίας προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων για τη στράτευση δύο μελών του φυλακτικού της προσωπικού, τον Νοέμβριο του 1940. (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ).

Μία από τις συνέπειες που είχε ο πόλεμος για την Αρχαιολογική Υπηρεσία, ήταν και η αναστολή όλων των αδειών των Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών, μεταξύ αυτών και του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Η απάντηση του Υπουργείου, σε σχετικό ερώτημα του Επιμελητή, ήταν η εξής ¹¹⁷¹: «Εἰς ἀπάντησιν τῆς ὑπ' ἀριθ' 190 ἐ.ἐ. ὑμετέρας τηλεγραφικῆς ἀναφορᾶς παρακαλοῦμεν ν' ἀνακοινώσητε εἰς τὴν αὐτόθι Γερμανικὴν ἀρχαιολογικὴν ἀποστολὴν ὅτι ἀνασταλῶν γενικῶς τῶν χορηγηθεῖσων ἀδειῶν καθ' ἅπασαν τὴν χώραν λυπούμεθα διότι δὲν δυνάμεθα ἐπὶ τοῦ παρόντος τοῦλάχιστον νὰ ἱκανοποιήσωμεν τό αἷτημά της». Το έγγραφο υπέγραφε ο Υφυπουργός Νικόλαος Σπέντζας. Λίγες ημέρες αργότερα, η Γερμανική Αποστολή αναχώρησε από την Ολυμπία ¹¹⁷².

Πέρα από την προετοιμασία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας σε επίπεδο διοίκησης και ανθρώπινου δυναμικού πρωταρχικό μέλημα και κύρια υποχρέωσή της αποτελούσε, βεβαίως, η προστασία και διάσωση των αρχαιοτήτων από τους κινδύνους του πολέμου. Ένας από τους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους ήταν και η Ολυμπία, στο Μουσείο της οποίας

¹¹⁷¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 667.

¹¹⁷² Αρ. καταλ. εγγρ. 668. Σημείωση του Κοντή, στις 6 Δεκεμβρίου 1940. Το προσωπικό του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου δεν εγκατέλειψε τη χώρα κατά τη διάρκεια του πολέμου (Πετράκος, 2013, I:306, 322)

φυλάσσονταν μοναδικοί θησαυροί, ανεκτίμητης αξίας. Καθώς πολιτική της κυβέρνησης Μεταξά ήταν να αποφεύγονται ενέργειες που θα μπορούσαν να εκληφθούν ως προπαρασκευή πολέμου, οι εργασίες για την προστασία των αρχαιοτήτων ξεκίνησαν μετά την κήρυξή του¹¹⁷³. Σε θεωρητικό, ωστόσο, επίπεδο, είχε ληφθεί μέριμνα για τις αρχαιότητες για περίπτωση εναέριας επίθεσης και, μάλιστα, αρκετά χρόνια νωρίτερα. Ήδη από τον Ιανουάριο του 1937, εποχή κατά την οποία ολόκληρη η Ευρώπη βρισκόταν σε βαθιά κρίση, ο Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων είχε αποστείλει εμπιστευτικό και επείγον έγγραφο¹¹⁷⁴ προς όλους τους Διευθυντές των Αρχαιολογικών Μουσείων του Κράτους, με το οποίο τους καλούσε να προβούν επείγοντως στη σύνταξη καταλόγου, ταξινομώντας τα αρχαία που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία τους σε τρεις κατηγορίες, με βάση την αξία και τη σπουδαιότητά τους. Με βάση τον κατάλογο αυτόν θα οργανωνόταν ο τρόπος σωτηρίας τους, ο οποίος προέβλεπε τη μεταφορά τους σε ασφαλές μέρος εκ των προτέρων προετοιμασμένο. Από το 1939, το Υπουργείο είχε στη διάθεσή του κανονισμό της Ανωτέρας Διοίκησης Αντιαεροπορικής Αμύνης, με οδηγίες για την προστασία των πνευματικών και καλλιτεχνικών θησαυρών της χώρας¹¹⁷⁵.

Λίγους μήνες πριν την κήρυξη του Ελληνοϊταλικού Πολέμου ελήφθησαν πιο ουσιαστικά μέτρα. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία ζήτησε από τις κατά τόπους Υπηρεσίες της την εκπόνηση μελετών για απόκρυψη των αρχαιοτήτων. Για τις αρχαιότητες του Μουσείου της Ολυμπίας τη σχετική μελέτη εκπόνησε ο Νομομηχανικός Ηλείας Μιλτιάδης Κουλουρής με τη συνδρομή του Ιωάννη Κοντή¹¹⁷⁶. Αυτή προέβλεπε την παραμονή των αετωματικών γλυπτών και των μετοπών στη θέση που βρίσκονταν, τη μετατροπή της κεντρικής αίθουσας του Μουσείου σε καταφύγιο, όπου θα μεταφέρονταν τα υπόλοιπα γλυπτά των υπολοίπων αιθουσών και τη δημιουργία υπόγειου καταφυγίου για τον Ερμή. Η αίθουσα θα χωριζόταν σε τρία μέρη, με τη δημιουργία δύο εσχάρτοιχων, παράλληλων με τους δύο μακρούς τοίχους της κεντρικής αίθουσας, από κορμούς κυπαρισσιών, τοποθετημένους οριζόντια και κάθετα και υπενδεδυμένους με σάκκους άμμου. Πάνω από αυτούς, προβλεπόταν η μόνωση με κροκάλες, χαλίκια και άμμο.

Αμέσως μετά την κήρυξη του πολέμου τα μέτρα, που έως τότε είχαν θεωρητικά σχεδιαστεί, έπρεπε να υλοποιηθούν άμεσα. Στις 30 Οκτωβρίου 1940, ο Έφορος Αρχαιοτήτων

¹¹⁷³ *Ο Μέντωρ* 31, 1994: 73.

¹¹⁷⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 669, Νικολακέα, 2008: 57.

¹¹⁷⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 670.

¹¹⁷⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 671. Ο Επιμελητής, θα υποδείκνυε ποια αντικείμενα έπρεπε να παραμείνουν κατά χώραν και ποια να εγκιβωτιστούν και, γενικά, θα παρείχε κάθε συνδρομή (αρ. καταλ. εγγρ. 672).

Φοίβος Σταυρόπουλος έλαβε τηλεγραφικά¹¹⁷⁷ εντολή να μεταβεί από την Πάτρα στην Ολυμπία: «Μεταβήτε Όλυμπιαν ἵνα λάβητε κατάλληλα μέτρα προφυλάξεως Ἑρμοῦ καὶ πολυτιμοτάτων ἀντικειμένων καλύπτοντες ταῦτα διὰ σάκκων ἄμμου. Εἰς περίπτωσιν στρατεύσεώς σας ἀναθέσσητε εἰς ἐπιμελητήν».

Στις 11 Νοεμβρίου του 1940 εκδόθηκε από το Υπουργείο εγκύκλιος με τίτλο «Γενικαί τεχνικαί ὁδηγίαι διὰ τήν προστασίαν τῶν ἀρχαίων τῶν διαφόρων Μουσείων ἀπό τούς ἐναερίους κινδύνους», στην οποία λεπτομερώς αναγράφονταν πληροφορίες για τη φύλαξη και προστασία των αρχαίων¹¹⁷⁸. Την υλοποίηση του έργου της διάσωσης τους ανέλαβαν Επιτροπές Απόκρυψης, οι οποίες συστάθηκαν, με υπουργικές αποφάσεις, σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, με γενικό συντονιστή τον Καθηγητή Γεώργιο Οικονόμο¹¹⁷⁹. Την ίδια εποχή, δημιουργήθηκαν αντίγραφα των καταλόγων των Μουσείων της χώρας και οι πρωτότυποι κατάλογοι ασφαλίστηκαν στην Τράπεζα της Ελλάδος¹¹⁸⁰.

Η απόκρυψη των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας

Η Επιτροπή που συστάθηκε για την εξασφάλιση των αρχαίων του Μουσείου Ολυμπίας¹¹⁸¹ με την υπ αριθ. 121064/1415 Υπουργική Απόφαση είχε Πρόεδρο τον Χαράλαμπο Ζέρβα, Πρωτοδίκη Πύργου¹¹⁸² και μέλη τούς Μιχαήλ Τόμπρο¹¹⁸³, Καθηγητή Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών, Χρήστο Παπαθεοδώρου, Γυμνασιάρχη, Φοίβο Σταυρόπουλο, Έφορο Αρχαιοτήτων και Μιλτιάδη Κουλουρή, Αρχιτέκτονα Μηχανικό¹¹⁸⁴. Τα μέλη της, με τις θέσεις που κατείχαν και τις γνώσεις τους, διασφάλιζαν την επιτυχημένη έκβαση του εγχειρήματος, ενός επίπονου έργου εθνικής σημασίας, που έπρεπε να εκτελεστεί άμεσα και σύμφωνα με τις υποδείξεις του Υπουργείου, χωρίς δυνατότητα για μεγάλες δαπάνες. Τα αρχαία ήταν πολλά, ιδιαίτερα σημαντικά, αλλά και διαφορετικά ως προς το είδος και το υλικό.

¹¹⁷⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 673.

¹¹⁷⁸ Πετράκος, 2013, I, 305, Νικολακέα, 2008: 57.

¹¹⁷⁹ *Ο Μέντωρ* 31, 1994, 11.

¹¹⁸⁰ Πετράκος, 2013, I:305.

¹¹⁸¹ *Ο Μέντωρ* 31, 1994, 83. Τα μέλη της Επιτροπής είχαν διοριστεί από τον Νομάρχη Ηλείας (αρ. καταλ. εγγρ. 674).

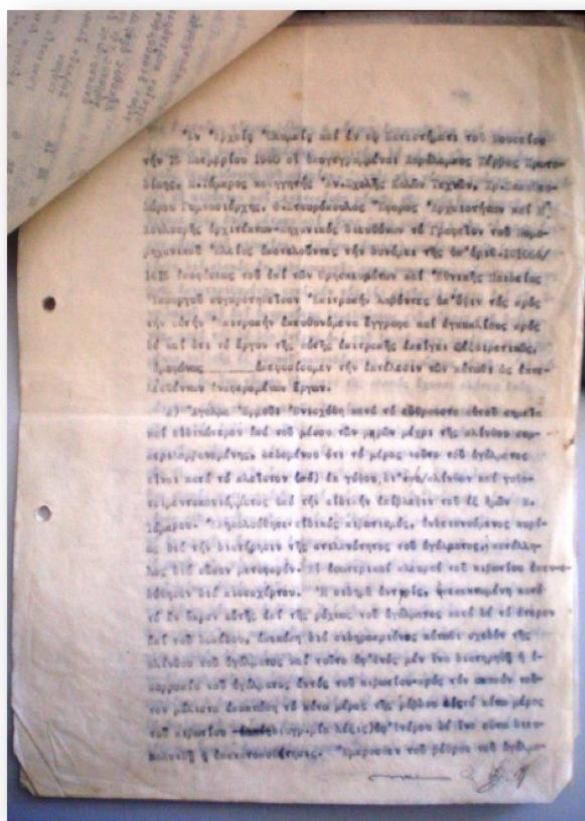
¹¹⁸² Στις Επιτροπές Απόκρυψης συμμετείχαν δικαστικοί (Πετράκος, 2013, I: 305).

¹¹⁸³ Για τον Μιχαήλ Τόμπρο βλ. υποσημ. 619.

¹¹⁸⁴ Το Υπουργείο είχε καλέσει και τον Διευθυντή των γερμανικών ανασκαφών να λάβει, σε συνεργασία με την Επιτροπή, μέτρα εξασφάλισης των αρχαίων της Ολυμπίας. Το ίδιο είχε ζητήσει και από τις υπόλοιπες ξένες αρχαιολογικές σχολές (αρ. καταλ. εγγρ. 675).

Οι εργασίες για τη διαφύλαξή τους διήρκεσαν πάνω από ένα μήνα, από τις 15 Νοεμβρίου μέχρι τις 19 Δεκεμβρίου 1940. Πραγματοποιήθηκαν στο Μουσείο Ολυμπίας, αλλά και στο Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών, όπου κι εκεί φυλάσσονταν σημαντικά ευρήματα, με τη συμμετοχή δεκατριών τεχνιτών, ξυλουργών και μαρμαρογλυπτών και είκοσι εννέα εργατών.

Το σημαντικό έργο που επιτελέστηκε, το οποίο ακολουθούσε τη μελέτη του Νομομηχανικού Κουλουρή, περιγράφεται αναλυτικά σε πρωτόκολλο¹¹⁸⁵ που συντάχθηκε από την Επιτροπή. Στις έξι δακτυλογραφημένες σελίδες του, κάθε μια από τις οποίες φέρει τη μονογραφή των μελών της Επιτροπής, γίνεται αναλυτική αναφορά των εργασιών που πραγματοποιήθηκαν (εικ.116).

116

116. Η πρώτη σελίδα από το πρωτόκολλο που συνέταξε η Επιτροπή Απόκρυψης των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας τον Νοέμβριο του 1940. (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ).

¹¹⁸⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 676. Εκτενή αποσπάσματα έχουν δημοσιευθεί στο: *Ο Μέντωρ* 31, 1994: 95-97.

Για το άγαλμα του Ερμή αποφασίστηκε ο εγκιβωτισμός και κατόπιν η τοποθέτησή του σε υπόγεια κρύπτη, μπροστά ακριβώς από το βάθρο του. Οι εργασίες είχαν ως εξής: Αρχικά ενισχύθηκαν τα εύθραυστα σημεία του αγάλματος. Το πιο ευαίσθητο σημείο, το τμήμα από το μέσο των μηρών έως την πλίνθο, το οποίο αποτελείται κυρίως από γύψο, ενισχύθηκε με οπτοπλίνθους και γυψοτσιμεντοκονίαμα, υπό την επίβλεψη του Μιχαήλ Τόμπρου, ως ειδικού. Ακολούθησε ο εγκιβωτισμός του αγάλματος, με τέτοιο τρόπο, ώστε να προστατευθεί η στιλπνότητά του και να είναι κατάλληλο για κάθε μεταφορά. Οι εσωτερικές πλευρές του κιβωτίου επενδύθηκαν με πισσόχαρτο. Η σιδερένια αντηρίδα, η οποία ήταν πακτωμένη στο ένα άκρο της στη ράχη του αγάλματος και στο άλλο στο δάπεδο, κόπηκε με σιδηροπρίονο σχεδόν κάτω από την πλίνθο του αγάλματος, αφενός για να διατηρηθεί η ισορροπία του εντός του κιβωτίου-για τον σκοπό αυτό μάλιστα πακτώθηκε το κάτω μέρος της ράβδου στο κάτω μέρος του κιβωτίου- και αφετέρου για να διευκολυνθεί με τον τρόπο αυτό η επανατοποθέτησή του.

Μπροστά από το βάθρο του αγάλματος σκάφτηκε τάφος βάθους 4 μέτρων, η οποία επεκτάθηκε και κάτω από τη δοκό σύνδεσης μέχρι την παλαιά θεμελίωση του κτηρίου. Εντός της τάφρου καταβιβάστηκε το κιβώτιο και μετατοπίστηκε κάτω από τη δοκό, η οποία, έχοντας ύψος ενός μέτρου και πάχος πενήντα εκατοστά, κάλυπτε πλέον το μεγαλύτερο μέρος του κιβωτίου. Η τάφος, διαστάσεων 2Χ2μ., καλύφθηκε με πλάκα από 'σιδηροπαγές σκυροκονίαμα' πάχους 0.45 μ., η οποία στηριζόταν στην μια επιφάνεια έδρασης επί της δοκού και στην άλλη πάνω στην υπάρχουσα θεμελίωση του βάθρου του αγάλματος. Στις δύο δε άλλες επιφάνειες στηριζόταν στο δάπεδο, το οποίο, εκατέρωθεν, ήταν καλυμμένο από ισχνό σκυρόδεμα. Οι εδράσεις της πλάκας γύρω από την τάφο, είχαν πλάτος ένα μέτρο. Λόγω δε της παντελούς ελλείψεως σιδήρου, για τον οπλισμό της είχαν χρησιμοποιηθεί 16 ράβδοι από οκτώ σιδηροτροχιές, από τις ανασκαφές της Γερμανικής Αρχαιολογικής Αποστολής. Ο ξυλότυπος της πλάκας είχε κατασκευαστεί με τρόπο ώστε, αφενός μεν να φέρει μέρος του φορτίου της και αφετέρου να εξασφαλίζει τις τυχόν οριζόντιες μετακινήσεις του κιβωτίου. Το κενό της τάφρου δεν επιχωματώθηκε για την εξασφάλιση των ξύλινων κατασκευών εντός αυτής από την υγρασία. Για τον ίδιο λόγο είχαν αφαιρεθεί από την πλάκα και δύο μικρές οπές. Από τη μια κατέβαινε σωλήνας, ο οποίος έφτανε σχεδόν μέχρι το δάπεδο της τάφρου, για την πληρέστερη ανανέωση του αέρα.

Η Επιτροπή έδινε οδηγίες και για την επανατοποθέτηση του αγάλματος: Ο Ερμής θα έπρεπε να ανελκυσθεί, όπως είχε εγκιβωτιστεί, πάνω από το βάθρο του. Στη συνέχεια, θα έπρεπε να αφαιρεθούν κατάλληλα οι δοκοί που βρίσκονταν κάτω από το κιβώτιο, ώστε να καταστεί δυνατή η τοποθέτηση του αγάλματος με την πλίνθο του και την πλήρη γόμφωσή του στο βάθρο. Στη συνέχεια, θα έπρεπε να αφαιρεθούν οι υπόλοιπες πέντε πλευρές του κιβωτίου, με πρώτη την πρόσθια και έπειτα την πίσω. Κάθε πλευρά του κιβωτίου, καθώς θα αφαιρούνταν, θα παρέσυρε και τα εσωτερικά, ξύλινα, ερείσματα που βρίσκονταν στην ίδια πλευρά. Τέλος, η απόσπαση των εσωτερικών ενισχύσεων από γυψοτσιμεντοκονίαμα και οπτοπλίνθους, θα γινόταν για την ισορροπία του γλυπτού μετά την απαραίτητη κατάλληλη επανασύνδεση της σιδερένιας αντηρίδας.

Τα αετώματα και οι μετόπες του ναού του Διός, όπως και το άγαλμα της Νίκης του Παιωνίου, αποφασίστηκε να εξασφαλιστούν στη θέση που βρίσκονταν. Έτσι, μπροστά από τα κτιστά βάθρα των αετωμάτων και του βάθρου της Νίκης κατασκευάστηκαν ισχυροί εσχαρότοιχοι¹¹⁸⁶, από οριζόντια και κατακόρυφα τοποθετημένους κορμούς κυπαρισσιών. Τσιμεντόσακκοι με άμμο κάλυψαν την εξωτερική πλευρά των εσχαρότοιχων και το κενό μεταξύ των εσχαρότοιχων και των τοίχων της αίθουσας. Ενισχύθηκαν, εξαιτίας του φορτίου της άμμου, οι μακροί τοίχοι της κεντρικής αίθουσας στις άκρες τους, προς τις πλάγιες αίθουσες. Οι εσχαρότοιχοι καταλάμβαναν ολόκληρο σχεδόν το μήκος της αίθουσας, είχαν δε ύψος, στα μεν άκρα 2 μ. και στο μέσο 4 μ. Ο εσχαρότοιχος γύρω από το άγαλμα της Νίκης είχε ύψος 5 περίπου μέτρα. Σε όλους δόθηκε κλίση προς το εσωτερικό, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ισορροπία των σάκκων άμμου, οι οποίοι είχαν τοποθετηθεί σε διπλή σειρά. Τα ευαίσθητα σημεία των αετωμάτων είχαν υποστυλωθεί κατάλληλα. Το άγαλμα της Νίκης είχε ενισχυθεί, όπως και του Ερμή. Οι επιφάνειες των μετοπών είχαν τοποθετηθεί εντός σανιδωμάτων, που είχαν υποστυλωθεί με ξυλότυπους και είχαν καλυφθεί με μεγάλους σάκκους άμμου.

Όσο για τα υπόλοιπα μαρμάρινα αντικείμενα, τα σπουδαιότερα από όσα μπορούσαν να μετακινηθούν τοποθετήθηκαν στα κενά, που σχημάτιζαν τα γλυπτά των αετωμάτων και στα κενά των εσχαροτοιχίων. Καταγράφονται με τους αριθμούς τους όσα τοποθετήθηκαν στο ανατολικό αέτωμα¹¹⁸⁷. Στο δυτικό αέτωμα τοποθετήθηκε ένα μόνο μαρμάρινο αντικείμενο και

¹¹⁸⁶ Ικριώματα από κορμούς κυπαρισσιών, τοποθετημένοι οριζόντια και κάθετα, κατά τρόπο τέτοιο, ώστε να σχηματίζουν ένα είδος πλέγματος.

¹¹⁸⁷ Τα αντικείμενα με αριθ. 209, 216, 217, 182, 180, 287, 285, 176, 28, 29, 30, 26, 27, 32, 25, 31, 33, 34, 36, 56, (επιγραφών), 8, 6, 125, 98(BE), 99(BE), 121, 123, 130, 142, 122, 120, 140, 124, 119, 118, 145, 147, 100, (BE), 2, (BE), -το κεφάλι και μέρος του λαιμού, 39, 7, 5, 2, 172, 169, 177, 145, (BE), 253α και

όλα τα πήλινα της δεύτερης και τέταρτης αίθουσας του Μουσείου. Το πήλινο άγαλμα του Δία τοποθετήθηκε στο βάθρο του ανατολικού αετώματος και προς το ανατολικό του άκρο, μέσα σε κιβώτιο, επενδεδυμένο εσωτερικά με πισσόχαρτο και γεμισμένο με ρινίσματα ξύλου. Τα υπόλοιπα μαρμάρινα και πήλινα αντικείμενα προστατεύθηκαν με ισχυρότατους ξυλότυπους. Τα μεγαλύτερα από αυτά, αφού μεταφέρθηκαν από τις πλάγιες αίθουσες του Μουσείου, όπου κινδύνευαν, τοποθετήθηκαν στο δάπεδο. Δεν καταχώθηκαν, διότι η ανόρυξη τάφρων μέσα ή γύρω από το Μουσείο είχε κριθεί επικίνδυνη για την ασφάλεια του κτηρίου¹¹⁸⁸. Η κάλυψή τους με άμμο, επίσης, και η μεταφορά τους εκτός του Μουσείου είχε κριθεί πολύ δαπανηρή.

Για όσα αντικείμενα, τέλος, από τις αίθουσες του Μουσείου και το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών κρίθηκε πως χρειαζόνταν ειδική εξασφάλιση, αποφασίστηκε η τοποθέτησή τους σε ισχυρότατα κιβώτια, των οποίων οι πλευρές είχαν εσωτερικά επενδυθεί από πισσόχαρτο. Τα αντικείμενα συσκευάστηκαν με μαλακώματα από ρινίσματα ξύλου, χαρτί, βαμβάκι κλπ. Τα κιβώτια αριθμήθηκαν για τα μεν αντικείμενα του Μουσείου με τους αριθμούς 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10, ενώ για τα αντικείμενα του Οικήματος με τους αριθμούς Α,Β,Γ,Δ,Ε,ΣΤ,Η,Θ,Ι,ΙΙ,Ι2,Ια,Ιβ¹¹⁸⁹. Τα κιβώτια κλείστηκαν σύμφωνα με τις οδηγίες του Υπουργείου και σφραγίστηκαν με τη σφραγίδα του Μουσείου. Για το περιεχόμενό τους συντάχθηκαν χωριστά πρωτόκολλα, τα οποία είχαν υπογραφεί από τα μέλη της Επιτροπής, που ήταν παρόντα κατά τον εγκιβωτισμό. Όλα τα κιβώτια, με διαστάσεις 2Χ2Χ2μ., τοποθετήθηκαν στο διάδρομο που οδηγούσε στο Γραφείο του Μουσείου, αφού είχαν περιβληθεί από ξύλινη, ισχυρή, κατασκευή, καλυμμένη με μεγάλους σάκους άμμου. Όπως επισημαινόταν, ο τρόπος αυτός εξασφάλισης είχε θεωρηθεί προτιμότερος από τη διασπορά των κιβωτίων στην αίθουσα του Μουσείου, και εξαιτίας του μικρού όγκου που αυτά καταλάμβαναν και λόγω του ότι δεν υπήρχε άλλη ασφαλέστερη θέση στο Μουσείο για την προστασία τους, ειδικά από την υγρασία.

β (επιγραφών), 40, 100, (ΒΕ), 814,150,10,11,104,(ΒΕ), 107,(ΒΕ), 110, (ΒΕ), 106, (ΒΕ), 111, (ΒΕ), 114, (ΒΕ), 109,(ΒΕ)113,(ΒΕ), 112, (ΒΕ), 108, (ΒΕ), 9, 3β, 813,4, 111, 101, 84, 82, 83, 101, (ΒΕ), 88, 87, 86, (δύο αγάλματα) και 113.

¹¹⁸⁸ Για την άσχημη κατάσταση του κτηρίου εκείνη την εποχή βλ. κεφ. «Σύγγρειον, το πρώτο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας».

¹¹⁸⁹ Στο πρωτόκολλο αναγράφονται οι αριθμοί των κιβωτίων ως εξής: Α, Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ, Η, Θ, Ι, ΙΙ, Ι2, Ια και Ιβ. Στα πρωτόκολλα με το περιεχόμενο των κιβωτίων αναγράφονται οι εξής αριθμοί: Α, Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ, Ζ, Η, Θ, ΙΙ, Ι2, Ια και Ιβ.

Στο τέλος του εγγράφου, γινόταν αναφορά στους τεχνίτες¹¹⁹⁰ και εργάτες,¹¹⁹¹ που είχαν εργαστεί στο έργο της ασφάλισης των αρχαίων. Το έγγραφο υπογραφόταν από τον Πρόεδρο και τα μέλη της Επιτροπής, στο κτήριο του Μουσείου της Ολυμπίας, στις 19 Δεκεμβρίου 1940.

Ο εγκιβωτισμός των αρχαίων ξεκίνησε από το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών, ενδεχομένως λόγω της άμεσης αποχώρησης της Γερμανικής Αποστολής¹¹⁹². Οι εργασίες εκεί πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα από 4 έως 6 Δεκεμβρίου 1940. Τα αρχαία συσκευάστηκαν σε δεκατρία κιβώτια¹¹⁹³. Στο Οίκημα έμειναν μόνο τα δευτερεύουσας σημασίας αντικείμενα, τα οποία είχαν μόνο επιστημονική αξία και των οποίων η μεταφορά μπορούσε να τους προκαλέσει βλάβες¹¹⁹⁴. Παρών στις εργασίες αυτές ήταν και ο Διευθυντής των γερμανικών ανασκαφών Emil Kunze. Οι αρχαιότητες που φυλάσσονταν στο Μουσείο της Ολυμπίας εγκιβωτίστηκαν στο διάστημα από 10 έως 16 Δεκεμβρίου, συσκευάστηκαν δε σε δέκα

¹¹⁹⁰ Επρόκειτο για τους τεχνίτες Ν. Μπολάνη, Αγ. Νικολόπουλο, Ν. Προύτζο, Ι. Ηλιόπουλο, Χρ Δίπλα, Χρ. Νικολόπουλο, Χαρ Πολιτόπουλο, Κ Αγγελακόπουλο, Θ; Κιντή, Γ Σπηλιόπουλο (κάτοικοι Πύργου), Θ Βασιλόπουλο και Ευάγ. Αρμακόλα. Όλοι, πλην των δύο τελευταίων, που ήταν μαρμαρογλύπτες, ήταν ξυλουργοί. Ως μαρμαρογλύπτης εργάστηκε επίσης και ο Βασίλειος Παπαδόπουλος, κάτοικος Πύργου.

¹¹⁹¹ Ως εργάτες, απασχολήθηκαν οι Ν. Ζαμπάρας, Ολύμπιος Κ. Γαλάνης, Ι. Γεωργόπουλος, Δ. Φωτόπουλος, Β. Πουλόπουλος, Ηλ. Σταύρου, Ν. Καριώτης, Ι. Κοντούρης, Β. Χριστόπουλος, Αχ. Νταής, Π. Γεωργακόπουλος, Α. Ασημακόπουλος, Ν. Πλατής, Ι. Μανιάτης, Π. Βασιλάρας, Α. Αναστούλης, Ι. Αθανασακόπουλος, Γ. Μανιάτης, Π. Πλατής, Ε. Καπιταής, Γ. Μπουγάς, Δημ. Δημόπουλος, Διόν. Δημόπουλος, Τρ. Βαρελάς, Ι. Βλαχαντώνης, Ι. Δρουβιώτης, Ν. Διαμαντάκος, Διόν. Δημητρόπουλος και Π. Καριώτης, όλοι τους κάτοικοι Ολυμπίας, Μιράκας και Πλατάνου.

¹¹⁹² Το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών είχε κατασκευαστεί για τις ανάγκες των Γερμανών επιστημόνων, το 1936. Εκτός από χώρους διαμονής των μελών της γερμανικής ανασκαφής, διέθετε επίσης εργαστηριακούς χώρους και αποθήκες.

¹¹⁹³ Πιο συγκεκριμένα, στις 4 Δεκεμβρίου 1940, σφραγίστηκαν το κιβώτιο Α (αρ. καταλ. εγγρ. 677), το οποίο περιλάμβανε 8 αντικείμενα και το κιβώτιο Β (αρ. καταλ. εγγρ. 678), που περιείχε 50 αντικείμενα. Στις 5 Δεκεμβρίου σφραγίστηκαν το κιβώτιο Γ (αρ. καταλ. εγγρ. 679), με 106 αντικείμενα, το κιβώτιο Δ (αρ. καταλ. εγγρ. 680), με 78 αντικείμενα, το κιβώτιο Ε (αρ. καταλ. εγγρ. 681), με 23 αντικείμενα, το κιβώτιο ΣΤ (αρ. καταλ. εγγρ. 682), με 10 αντικείμενα και το κιβώτιο Θ (αρ. καταλ. εγγρ. 683), με 7 αντικείμενα. Στις 6 Δεκεμβρίου, σφραγίστηκαν το κιβώτιο Ζ (αρ. καταλ. εγγρ. 684), με 33 αντικείμενα, το κιβώτιο Η (αρ. καταλ. εγγρ. 685), με 65 αντικείμενα, το κιβώτιο ΙΙ (αρ. καταλ. εγγρ. 686), με 8 αντικείμενα, το κιβώτιο Ι2 (αρ. καταλ. εγγρ. 687), με τέσσερα αντικείμενα, το κιβώτιο ΙΑ (αρ. καταλ. εγγρ. 688), με 21 αντικείμενα και τέλος, το κιβώτιο ΙΒ (αρ. καταλ. εγγρ. 689) με 6 αντικείμενα.

¹¹⁹⁴ Οι πληροφορίες αυτές παρέχονται σε έγγραφο του Φοίβου Σταυρόπουλου προς το Υπουργείο, τον Μάρτιο του 1941. Στο έγγραφο αυτό παρουσιάζεται και το παρασκήνιο σχετικά με τις αρχαιότητες του Οικήματος (αρ. καταλ. εγγρ. 690).

κιβώτια¹¹⁹⁵. Στο αρχείο της Υπηρεσίας βρίσκονται κατατεθειμένα όλα τα πρωτόκολλα¹¹⁹⁶ που συντάχθηκαν από την Επιτροπή Ασφάλισης, στα οποία καταγράφεται αναλυτικά το περιεχόμενο του καθενός.

Στις 6 Δεκεμβρίου, την τελευταία ημέρα των εργασιών στο Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών, συντάχθηκε μεταξύ του Επιμελητή Αρχαιοτήτων Ιωάννη Κοντή και του Διευθυντή των γερμανικών ανασκαφών Emil Kunze «Πρακτικόν Σφραγίσεως αποθηκῶν ἀνασκαφῆς»¹¹⁹⁷. Ο «ἐπειγόμενος ἀπολύτως» να αναχωρήσει από την Ολυμπία Kunze, με τα υπόλοιπα μέλη της Αποστολής, σφράγισε τις τρεις εξωτερικές θύρες των αποθηκών, στις οποίες περιλαμβάνονταν όλα τα αρχαία των νέων ανασκαφών, που είχαν παραμείνει στο Οίκημα¹¹⁹⁸. Τις θύρες σφράγισε και ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων, ο οποίος ανέλαβε και τη φύλαξη των κλειδιών. Τέλος, ο Έλληνας επιστάτης των Γερμανών ανέλαβε τη φύλαξη της οικοσυσκευής.

Τα έγγραφα αυτής της περιόδου αποτελούν πολύτιμα ιστορικά έγγραφα για το έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Την περίοδο Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1940, πυρετός εργασιών είχε καταλάβει την Υπηρεσία στην Ολυμπία, καθώς μέσα σε περιορισμένο χρόνο μια ομάδα ανδρών, διαφόρων ειδικοτήτων, επιστημόνων, φυλάκων και εργατών, είχε πραγματοποιήσει, με τα λίγα μέσα που είχε στη διάθεσή της, ένα έργο υψίστης εθνικής σημασίας¹¹⁹⁹. Δυστυχώς, όμως, τα έγγραφα δεν μπορούν να μεταφέρουν το κλίμα μεταξύ των συμμετεχόντων, ειδικά στο Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών. Ήταν σαφές πως η σχέση Γερμανών αρχαιολόγων

¹¹⁹⁵ Πιο αναλυτικά, στις 10 Δεκεμβρίου σφραγίστηκαν το κιβώτιο 3 (αρ. καταλ. εγγρ. 691), με 11 αντικείμενα, το κιβώτιο 4 (αρ. καταλ. εγγρ. 692), με 8 αντικείμενα, το κιβώτιο 5 (αρ. καταλ. εγγρ. 693), με 128 αντικείμενα, το κιβώτιο 6 (αρ. καταλ. εγγρ. 694), με 31 αντικείμενα και το κιβώτιο 8 (αρ. καταλ. εγγρ. 695), με 14 αντικείμενα. Στις 11 Δεκεμβρίου σφραγίστηκε το κιβώτιο 7 (αρ. καταλ. εγγρ. 696), με 46 αντικείμενα. Στις 13 Δεκεμβρίου, το κιβώτιο 2 (αρ. καταλ. εγγρ. 697), με 186 αντικείμενα. Στις 14 Δεκεμβρίου σφραγίστηκε το κιβώτιο Ι (αρ. καταλ. εγγρ. 698), με 38 αντικείμενα και το κιβώτιο 9 (αρ. καταλ. εγγρ. 699), με 28 αντικείμενα. Τέλος, στις 16 Δεκεμβρίου σφραγίστηκε το κιβώτιο 10, με 30 αντικείμενα (αρ. καταλ. εγγρ. 700).

¹¹⁹⁶ Πρόκειται για απλές, δακτυλογραφημένες σελίδες, οι οποίες δεν φέρουν αριθμό πρωτοκόλλου, σφραγίδα ή εθνόσημο.

¹¹⁹⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 110.

¹¹⁹⁸ Εκτός από έναν χάλκινο ίππο, που είχε μεταφερθεί στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών και τα αντικείμενα που είχαν μεταφερθεί στο Μουσείο Ολυμπίας, και αναγράφονταν στο Βιβλίο Εισαγομένων του Μουσείου, μέχρι τον αριθμό 508.

¹¹⁹⁹ Μια σειρά από έγγραφα οικονομικής φύσης, κυρίως επείγοντα τηλεγραφήματα, που αφορούσαν εντάλματα προπληρωμής για την εξασφάλιση των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας, δίνουν μια άλλη παράμετρο αυτής της προσπάθειας (αρ. καταλ. εγγρ. 701, 702, 703, 704, 705, 706 και 707). Αυτά σώζονται αποσπασματικά, συνεπώς δεν καθίσταται απόλυτα σαφές το ποσό που είχε δαπανηθεί για την εξασφάλιση των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας την περίοδο εκείνη. Πιθανότατα, για την αγορά υλικών και την πληρωμή των ημερομισθίων των τεχνιτών και των εργατών, να είχαν δαπανηθεί 185.000 δρχ. (αρ. καταλ. εγγρ. 708).

και Ελλήνων συναδέλφων τους περνούσε σε μια νέα, άγνωστη, φάση, καθώς όλοι γνώριζαν πως ο πόλεμος δεν ήταν μόνον εναντίον της Ιταλίας, αλλά όλων των δυνάμεων του Άξονα και κυρίως της Γερμανίας. Το περίεργο κλίμα και οι νέες συνθήκες, που είχαν διαμορφωθεί, είχαν επίσης επηρεάσει και τις σχέσεις και μεταξύ των Ελλήνων αρχαιολόγων. Το παρασκήνιο εκείνης της περιόδου, θα αποκαλυπτόταν τους επόμενους μήνες.

Η περίοδος της Κατοχής. Η Κατάσταση διατήρησης των αποκρυμμένων αρχαιοτήτων και πιέσεις για την αποκάλυψή τους.

Παρά τη θριαμβευτική νίκη των Ελλήνων επί των Ιταλών η χώρα γρήγορα παραδόθηκε στις δυνάμεις του Άξονα. Η περίοδος που ακολούθησε υπήρξε τραγική. Η Ολυμπία, όπως και η υπόλοιπη Πελοπόννησος, βρέθηκε υπό την Κατοχή των Ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων. Αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου, χάρη σε ενέργειες της Referat Kunstschutz, συνεχίστηκαν οι ανασκαφές από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο¹²⁰⁰.

Στο Μουσείο της Ολυμπίας, τρεις μήνες μετά τις εργασίες της Επιτροπής, είχαν αρχίσει να εμφανίζονται τα πρώτα προβλήματα από τις συνθήκες απόκρυψης των αρχαίων, καθώς οι σάκοι με άμμο που είχαν τοποθετηθεί μπροστά από τους εσχαρότοιχους άρχισαν να πέφτουν. Ο φύλακας Ηρακλής Λαμπρόπουλος¹²⁰¹ ενημέρωνε τηλεγραφικά τον Έφορο, στην Πάτρα, ζητώντας οδηγίες. Αυτός, με τη σειρά του, ζήτησε¹²⁰² από το Υπουργείο να φροντίσει ο Νομομηχανικός Ηλείας για το ζήτημα, καθώς οι φύλακες δεν μπορούσαν μόνοι τους να το αντιμετωπίσουν.

Σάκοι συνέχισαν να πέφτουν και τις επόμενες ημέρες¹²⁰³. Τον Απρίλιο τα ικριώματα του δυτικού αετώματος είχαν αρχίσει να λυγίζουν από το βάρος. Προφανώς, οι συνθήκες δεν επέτρεπαν την έλευση Νομομηχανικού, έτσι οι φύλακες ανέλαβαν¹²⁰⁴ να επαναφέρουν οι ίδιοι όσα μπορούσαν στο διάδρομο μπροστά από την αίθουσα του Ερμή και να απαλλάξουν από λίγο βάρος τα ξύλινα ικριώματα της κεντρικής αίθουσας.

Το ζήτημα αυτό, ωστόσο, δεν ήταν το πιο σημαντικό για την ασφάλεια των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας. Σοβαρότατο θέμα για την Αρχαιολογική Υπηρεσία εκείνη την εποχή αποτελούσε η επίμονη απαίτηση των κατακτητών για άνοιγμα των Μουσείων όλης της χώρας και αποκάλυψη των αρχαιοτήτων της. Οι γερμανικές αρχές επέμεναν εξαρχής στο θέμα

¹²⁰⁰ Πετράκος, 2013, I: 322, 325.

¹²⁰¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 709 και 710 (τηλεγραφήματα).

¹²⁰² Αρ. καταλ. εγγρ. 711.

¹²⁰³ Αρ. καταλ. εγγρ. 712.

¹²⁰⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 713.

αυτό, ασκώντας πίεση στους εκπροσώπους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, οι οποίοι με σθεναρότητα υποστήριζαν πως η απόκρυψη έπρεπε να συνεχιστεί για την ασφάλειά τους.

Οι Γερμανοί επιθυμούσαν το άνοιγμα των Μουσείων για να μπορούν να τα επισκέπτονται οι στρατιώτες τους¹²⁰⁵, επικαλούνταν δε την ανάγκη των ανθρώπων να καταφύγουν στην τέχνη και το γεγονός πως ο πόλεμος είχε πλέον λήξει¹²⁰⁶. Το κύριο επιχείρημά τους, όμως, ήταν οι βλάβες που μπορούσαν να προκληθούν στα αρχαία από τις συνθήκες απόκρυψης. Σε επιστολή του ο Schoenebeck, ήδη από τις 4 Ιουλίου 1941, έκανε λόγο για πολύ σοβαρές ζημιές εξαιτίας της απόκρυψης, που είχε γίνει πολύ πρόχειρα, τις οποίες όμως ουδέποτε είχε δει. Εξέφραζε δε την αμφιβολία του για το κατά πόσο θα είχαν οι Έλληνες την οικονομική δυνατότητα να αντιμετωπίσουν τις φθορές που θα προέκυπταν στο μέλλον¹²⁰⁷.

Το ζήτημα των πιθανών βλαβών απασχόλησε πολύ τους δύο αρχαιολόγους που βρίσκονταν στην Ολυμπία εκείνη την εποχή, τον Επιμελητή Ιωάννη Κοντή και τον Διευθυντή των γερμανικών ανασκαφών Emil Kunze. Τον Ιούνιο του 1941 οι δυο τους πραγματοποίησαν κοινό έλεγχο σε ένα κιβώτιο και διαπίστωσαν πως υπήρχε άμεσος κίνδυνος καταστροφής των αρχαίων από την υγρασία της άμμου. Ο Επιμελητής ενημέρωσε τηλεγραφικά το Υπουργείο¹²⁰⁸, ζητώντας να αναλάβει ο Πρόεδρος της Επιτροπής την εξαγωγή τους. Το ίδιο έκανε και ο Γερμανός Διευθυντής, με έγγραφό του προς το Υπουργείο¹²⁰⁹ και την Επιτροπή Ασφάλισης¹²¹⁰.

Λίγες ημέρες αργότερα, στις 9 Ιουνίου του 1941, ακολούθησε αναλυτική αναφορά¹²¹¹ του Κοντή, για το θέμα. Ο Επιμελητής φαινόταν θορυβημένος. Οι σάκκοι είχαν όλοι αποσυντεθεί. Μάλιστα, η κατάρρευσή τους είχε θεωρηθεί ευτύχημα, διότι έτσι είχε επιτραπεί ο αερισμός των εγκιβωτισμένων αρχαίων. Σε δύο κιβώτια, που είχαν ανοιχθεί ενδεικτικά, το βαμβάκι με τα οποία ήταν τυλιγμένα ήταν υγρό. Εξέφραζε ιδιαίτερη ανησυχία για τα εναέτια και τα υπόλοιπα γραπτά αντικείμενα, διότι οι υγροί σάκκοι εφάπτονταν σε αυτά. Υπενθύμιζε, επίσης, πως παρόμοια μέθοδος ασφάλισης είχε εφαρμοστεί προ καιρού και στο Μουσείο της

¹²⁰⁵ Ζημίες, 113. *Ο Μέντωρ* 31, 1994, 155.

¹²⁰⁶ *Ο Μέντωρ* 31, 1994, 173.

¹²⁰⁷ *Ο Μέντωρ* 31, 1994, 117-118.

¹²⁰⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 714. Ο Κοντής, την περίοδο εκείνη, έλειπε από την Ολυμπία. Επέστρεψε στις 4 Ιουνίου 1941 και πραγματοποίησε τον έλεγχο μόλις μια ημέρα μετά (αρ. καταλ. εγγρ. 715).

¹²⁰⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 716.

¹²¹⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 717. Το έγγραφό του προς την Επιτροπή ήταν πιο αναλυτικό. Σε αυτό εξέφραζε φόβους μόνο για πιθανή φθορά, στο μέλλον, των μετοπών και για σκουριά των συνδέσμων των γλυπτών. Ενημέρωνε, επίσης, και για την παραλαβή εγκιβωτισμένων αρχαιοτήτων.

¹²¹¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 718.

Περγάμου¹²¹², με αποτέλεσμα να εγκαταλειφθεί, εξαιτίας των φθορών που είχε προκαλέσει. Φοβούμενος για τα αρχαία της Ολυμπίας ο Κοντής είχε ήδη ξεκινήσει την απομάκρυνση της άμμου από την κεντρική αίθουσα, με τη βοήθεια εργατών των γερμανικών ανασκαφών, παρά το γεγονός πως δεν είχε την άδεια του Υπουργείου¹²¹³. Λίγες ημέρες αργότερα προχώρησε στο άνοιγμα ενός κιβωτίου και την παράδοση στον Γερμανό Διευθυντή των ανασκαφών τριών οχάνων ασπίδων, που του ήταν αναγκαία για τη μελέτη της ανασκαφής. Για το θέμα ενημέρωσε τον Πρόεδρο της Επιτροπής¹²¹⁴.

Η παράδοση εγκιβωτισμένων αρχαίων στο Διευθυντή των ανασκαφών, αλλά και η ταύτιση των απόψεων των Κοντή και Kunze για πιθανές βλάβες, εξαιτίας της απόκρυψής τους, και μάλιστα σε μια εποχή κατά την οποία η Αρχαιολογική Υπηρεσία αγωνιζόταν να αποτρέψει τους Γερμανούς στρατιωτικούς από την επιθυμία τους για αποκάλυψη των αρχαίων, υπήρξε αιτία να κατηγορηθεί ο Κοντής, από το Φοίβο Σταυρόπουλο¹²¹⁵. Βέβαιον είναι πως ο Επιμελητής διευκόλυνε τον Kunze στη μελέτη του υλικού¹²¹⁶. Ο Γερμανός Διευθυντής συνέχιζε να παραλαμβάνει αντικείμενα για μελέτη ή για συντήρηση μέχρι το 1942. Το ίδιο είχε γίνει και το χειμώνα του 1941, όταν ο Κοντής έλειπε από την Ολυμπία και χωρίς τη σύγκληση της Επιτροπής Απόκρυψης. Η παραλαβή αντικειμένων και η μεταφορά τους στο Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών γινόταν από το 1938, με άδεια του Υπουργείου και συστηματική τήρηση πρωτοκόλλων παράδοσης και παραλαβής. Σχετικά με το θέμα, ο ίδιος ο Κοντής ανέφερε πως εξυπηρετούσε συναδέλφους με κάθε μέσο που του παρείχε ο νόμος και οι υπουργικές διαταγές. Ο μεν Σταυρόπουλος χαρακτήριζε τη συμπεριφορά του Επιμελητή

¹²¹² Είναι προφανές πως την πληροφορία αυτή είχε λάβει από τον Kunze. Και στη Γερμανία είχαν πάρει ανάλογα μέτρα προφύλαξης των αρχαιοτήτων των Μουσείων της, εξαιτίας του πολέμου.

¹²¹³ Αρ. καταλ. εγγρ. 718.

¹²¹⁴ Όμοια αντικείμενα από το ίδιο κιβώτιο είχε παραλάβει ο Διευθυντής και πριν την άφιξη του Κοντή στην Ολυμπία (αρ. καταλ. εγγρ. 719 και 720). Τα αρχαία αυτά επεστράφησαν την 1^η Ιουλίου 1943 (αρ. καταλ. εγγρ. 721). Για όλες τις μεταφορές αρχαίων από και προς το Εργαστήριο της γερμανικής ανασκαφής, βλ. κεφ. «Γερμανικές ανασκαφές».

¹²¹⁵ Κατηγορίες, και μάλιστα, επίσημες, «επί ξενοφιλία», είχε δεχθεί ο Κοντής και λίγους μήνες νωρίτερα, τον χειμώνα του 1940. (Βλ. σχετικά υποσημ. 1030). Ο Υφυπουργός ασφαλείας Κωνσταντίνος Μανιαδάκης, μετά από παρέμβαση του Καθηγητή του Κοντή, Γεωργίου Οικονόμου, ασχολήθηκε προσωπικά με την υπόθεση και τον απήλλαξε. Αποδείχθηκε δε πως επρόκειτο για σκευωρία, η οποία μάλιστα είχε προέλθει από οργανωμένο κύκλωμα αρχαιοκαπήλων, το οποίο δρούσε εκείνη την εποχή στην περιοχή και το οποίο με σθεναρότητα προσπάθησε να αντιμετωπίσει ο Επιμελητής. Σύμφωνα με τον Βασίλειο Πετράκο στα έγγραφα των ανακρίσεων διαφαίνεται καθαρά η ανάμιξη του Φοίβου Σταυρόπουλου (Πετράκος, 1995: 58).

¹²¹⁶ Την εποχή εκείνη ο Kunze ασχολούνταν με τη μελέτη των οχάνων ασπίδων, τα οποία δημοσίευσε μετά τον πόλεμο (βλ. Kunze, E. 1950. Archaische Schildbänder, OF II, Berlin).

«δουλοπρεπή», ο δε Κοντής κατηγορούσε το Σταυρόπουλο, πως θεωρούσε κατόρθωμα το να θέτει εμπόδια στο έργο ξένων αρχαιολόγων¹²¹⁷.

Οι πολύ κακές σχέσεις μεταξύ Σταυρόπουλου και Κοντή διαπιστώνονται πολλές φορές στα έγγραφα της εποχής. Τον Φεβρουάριο του 1941, ο Επιμελητής ζήτησε¹²¹⁸ από το Υπουργείο να εγκρίνει την παραμονή του στο Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών, καθώς δεν μπορούσε, πλέον, να διαθέσει προσωπικό για τα αρχαία που είχαν παραμείνει εκεί και φυλάσσονταν από τον επιστάτη των Γερμανών¹²¹⁹. Τόνιζε, μάλιστα, πως εκείνη την εποχή στην Ολυμπία υπήρχε «κύκλος ανδρών ένδιαφερόμενος ἵνα διά παντός αἰσχροῦ μέσου ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ὑπηρεσία δέν ἐκτελεῖ τό καθήκον της».

Το Υπουργείο απευθύνθηκε¹²²⁰ στον Έφορο Σταυρόπουλο, ζητώντας να μάθει γιατί δεν είχαν εγκιβωτιστεί όλα τα αρχαία του Οικήματος. Η απάντηση του Εφόρου αφήνει υπονοούμενα για συμπεριφορά του Κοντή υπέρ των Γερμανών και προσπάθεια να επωφεληθεί ο ίδιος από τις καταστάσεις. Πιο συγκεκριμένα, ο Έφορος, ανέφερε¹²²¹ πως η Επιτροπή Εξασφάλισης είχε παραλάβει από το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών μόνο τα πιο αξιόλογα αντικείμενα και, μάλιστα, «παρά τὰς ἐπιμόνους καὶ περιέργους ἀντιρρήσεις τοῦ κ. Kunze, τὸν ὁποῖον στήν προσπάθειάν του ταύτην ἐζήτησεν δυστυχῶς νά βοηθήσῃ καὶ ὁ κ. Κοντής». Στις αποθήκες, με δική του εισήγηση, είχαν μείνει μόνο τα δευτερεύουσας σημασίας αντικείμενα. Ακόμα όμως και για αυτά η Επιτροπή είχε λάβει την υπόσχεση του Kunze, πως θα λαμβάνονταν τα κατάλληλα μέτρα για την επί τόπου προστασία τους. Ο Σταυρόπουλος δεν μπορούσε να εξηγήσει, για ποιο λόγο ο Κοντής, ενώ τότε επέμενε να μείνουν τα πάντα στις αποθήκες, πλέον επιθυμούσε τη μεταφορά τους και για ποιο λόγο θεωρούσε πως δεν ήταν ασφαλή, υπό την φύλαξη του επιστάτη των ανασκαφών, τον οποίο οι ίδιοι οι Γερμανοί χαρακτήριζαν απόλυτα έμπιστο. Τη μεταστροφή αυτή ο ίδιος απέδιδε στην πρόθεση του Επιμελητή να μείνει δωρεάν στο Οίκημα¹²²².

¹²¹⁷ Πετράκος, 1995: 58. Από απόσπασμα του ίδιου του Ιωάννη Κοντή, σε έκθεσή του προς τον Γ. Οικονόμο, στις 15 Ιανουαρίου 1943, Νικολέντζος, 2008: 121.

¹²¹⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 722.

¹²¹⁹ Την εποχή εκείνη είχε απομακρυνθεί ο αρχιφύλακας, ενώ είχε στρατευθεί ο φύλακας Χαρδαβέλλας.

¹²²⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 723.

¹²²¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 690.

¹²²² Φαίνεται πως τότε ο Επιμελητής δεν κατάφερε να μείνει στο Οίκημα, αφού τον Δεκέμβριο του 1941 ζητούσε από το Υπουργείο να του καθοριστεί ενοίκιο για ένα δωμάτιο της οικίας του Μουσείου (εννοούσε το κτήριο του Εφορείου, δίπλα στο Μουσείο, αρ. καταλ. εγγρ. 724). Τελικά, όπως προκύπτει από μεταγενέστερο έγγραφο, ο Κοντής έλαβε υπουργική έγκριση το 1943 για την εγκατάσταση του ίδιου και των γραφείων της Υπηρεσίας στην Οικία των ανασκαφών (αρ. καταλ. εγγρ. 120).

Ως προς το θέμα του κινδύνου από τον τρόπο εγκιβωτισμού και διαφύλαξης των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας, φαίνεται πως ο Σταυρόπουλος δεν συμμεριζόταν τους φόβους του Κοντή και του Kunze, τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό. Τον Ιούνιο του 1941 συστάθηκε νέα Επιτροπή με σκοπό την αποκάλυψη και έλεγχο των αρχαίων της Ολυμπίας¹²²³. Η Επιτροπή απαρτιζόταν και πάλι από τους Ζέρβα (Πρόεδρο), Παπαθεοδώρου, Τόμπρο, Σταυρόπουλο και Κουλουρή. Έργο της ήταν να συσχεφθεί για το ποια αντικείμενα κινδύνευαν περισσότερο, να τα αποκαλύψει και να τα ταυτίσει, βάσει των καταλόγων που είχαν συνταχθεί κατά την απόκρυψη.

Η Επιτροπή συνήλθε στην Ολυμπία από τις 28 Ιουνίου έως τις 5 Ιουλίου 1941¹²²⁴. Σύμφωνα με το αναλυτικό πρωτόκολλο που συντάχθηκε¹²²⁵, από τον ενδεικτικό έλεγχο που πραγματοποιήθηκε σε αετωματικές μορφές και σε τρία κιβώτια¹²²⁶ δεν είχε προκύψει καμία φθορά από την υγρασία. Στη διάθεσή της η Επιτροπή είχε την προφορική γνώμη των Καθηγητών Αναστάσιου Ορλάνδου, Κωνσταντίνου Βέη και Αντωνίου Σώχου¹²²⁷, σύμφωνα με την οποία, τα αετώματα, οι μετόπες, τα αγάλματα του Ερμή και της Νίκης, αλλά και τα χάλκινα δεν διέτρεχαν κανένα κίνδυνο από τον τρόπο εγκιβωτισμού τους. Οι Καθηγητές όμως δεν μπορούσαν να αποκλείσουν βλάβη στο μέλλον για την κεφαλή της Ήρας και τα πήλινα αντικείμενα, που φυλάσσονταν στο δυτικό αέτωμα. Έτσι, αποφασίστηκε η μετακίνηση κάποιων ευπαθών αντικειμένων, κυρίως πήλινων, με τη βοήθεια των εργατών της γερμανικής ανασκαφής¹²²⁸. Τα περισσότερα από αυτά, φυλάχθηκαν στη μικρή αποθήκη του ορόφου. Κατά

¹²²³ Αρ. καταλ. εγγρ. 725.

¹²²⁴ Ακόμα και λίγες ημέρες πριν την έναρξη των εργασιών της Επιτροπής, δύο φορές είχαν γίνει και πάλι παραδόσεις πηλίνων από τον Επιμελητή Ιωάννη Κοντή προς τον Γερμανό αρχαιολόγο Hans Karl Süsserott (αρ. καταλ. εγγρ. 89 και 726). Η επιστροφή τους πραγματοποιήθηκε στις 29 Ιανουαρίου 1942. Για όλες τις μεταφορές αρχαίων από και προς το Εργαστήριο της γερμανικής ανασκαφής κατά τα έτη 1940-42, βλ. κεφ. «Γερμανικές ανασκαφές».

¹²²⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 727. Το έγγραφο δημοσιεύεται στο: *Ο Μέντωρ* 31, 1994: 97-98.

¹²²⁶ Επρόκειτο για τα κιβώτια 4, Ι1 και Ι2.

¹²²⁷ Ο Αντώνιος Σώχος (1888-1975), καταγόμενος από τη γνωστή οικογένεια της Τήνου, με τη μεγάλη παράδοση στη γλυπτική, σπούδασε στην Αθήνα, το Παρίσι και το Μόναχο. Ήταν Καθηγητής Αρχιτεκτονικής Αθηνών και μέλος της Ακαδημίας. Έργα του βρίσκονται σε πολλά μέρη της Ελλάδας.

¹²²⁸ Οι εργάτες, δεκατρείς στον αριθμό, αναφέρονται ονομαστικά. Πρόκειται για τους Π. Γεωργακόπουλο, Σπ. Τζαμάρ, Σπ. Ρούσια, Παν. Δεβέ, Ιωάν. Μίχο, Χρ. Κονδύλη, Παν. Λιάκουρα, Γεώργ. Ρουμελιώτη, Ηλ. Σταύρου, Ιωάν. Πλατανίτη, Παν. Μουζή, Σπυρ. Σπυρόπουλο και Φωτ. Μπαντιλέσκα. Ως προς τις αλλαγές στη θέση των αντικειμένων, το κιβώτιο με την πήλινη κεφαλή του Διός είχε μεταφερθεί από το αριστερό αέτωμα στη δεξιά της εισόδου αίθουσα. Από τα πήλινα που είχαν καταχωθεί στη βάση των δύο εσχαρότοιχων, μπροστά από τα αετώματα, και είχαν βρεθεί σε άριστη κατάσταση, τα μεν αγάλματα τοποθετήθηκαν στη μικρή αίθουσα, στον όροφο του Μουσείου, ενώ τα υπόλοιπα στο διάδρομο δεξιά της μεγάλης αίθουσας, στον οποίο εκτίθεντο πριν την κατάχωσή τους. Στην ίδια μικρή αίθουσα μεταφέρθηκε η κεφαλή της Ήρας και τα μαρμάρινα αγάλματα, τα οποία είχαν αρχικά τοποθετηθεί στη βάση των εσχαρότοιχων, μπροστά από τα αετώματα, αφού πλέον, είχαν αφαιρεθεί οι αμμόσακοι.

τη διάρκεια των εργασιών δόθηκαν και πάλι στον Γερμανό Διευθυντή αντικείμενα, τα οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, είχαν ανάγκη συντήρησης¹²²⁹. Μετά τον έλεγχο της Επιτροπής, ο χώρος μπροστά από τα αετώματα περιφράχθηκε με ξύλα και καλύφθηκαν τα κενά της άμμου που κάλυπτε τα αετώματα. Με τα συμπεράσματα της Επιτροπής δεν συμφωνούσε ο Kunze, ο οποίος θεωρούσε ακατανόητη την εκ νέου κάλυψη των γλυπτών, τη στιγμή που οι τρεις Καθηγητές, που είχαν γνωμοδοτήσει, δεν μπορούσαν να είναι βέβαιοι για τυχόν φθορά στο μέλλον¹²³⁰.

Την περίοδο των εργασιών της, ο Επιμελητής βρισκόταν στη Μεσσηνία, για υπηρεσιακούς λόγους. Μετά την επιστροφή του, στις 21 Ιουλίου, έλαβε εντολή από το Υπουργείο να πραγματοποιήσει έλεγχο στο Μουσείο, παρουσία του αρχιφύλακα και των υπόλοιπων φυλάκων¹²³¹. Νέο παρασκήνιο προέκυψε εν τω μεταξύ, μεταξύ Εφόρου και Επιμελητή, καθώς ο Σταυρόπουλος είχε δώσει εντολή στους φύλακες να του απαγορεύσουν την είσοδο¹²³².

Ο Κοντής ενημέρωσε άμεσα το Υπουργείο¹²³³ πως ήταν απόλυτα επείγον το άνοιγμα της μικρής αίθουσας με τα ευπαθή αρχαία, διότι δεν αεριζόταν. Ακολούθησε αναλυτικότερη αναφορά του¹²³⁴, στην οποία, αφού περιέγραφε τις αλλαγές που είχαν γίνει, προέβαινε σε συγκεκριμένες παρατηρήσεις: Είχαν φυλαχθεί κάποιες μόνο από τις πλήινες αρχιτεκτονικές επενδύσεις στη μικρή αίθουσα, ενώ κάποιες άλλες, και μάλιστα σπουδαιότερες, είχαν

¹²²⁹ Επρόκειτο για τα χάλκινα των κιβωτίων Ι1 και Ι2. Ο Kunze είχε επαναλάβει στην Επιτροπή τη δήλωσή του πως τα χάλκινα χρειάζονταν ειδική επεξεργασία για την καλή διατήρησή τους.

¹²³⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 728.

¹²³¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 729.

¹²³² Η διένεξη μεταξύ των δύο ανδρών είχε ως αποτέλεσμα να αναθέσει το Υπουργείο διενέργεια διοικητικών ανακρίσεων στον Καθηγητή Γεώργιο Οικονόμο, τον Αύγουστο του 1941 (αρ. καταλ. εγγρ. 730). Ο Κοντής κατήγγειλε στο Υπουργείο μια σειρά από ενέργειες του Σταυρόπουλου εις βάρος του. Συγκεκριμένα, ανέφερε πως κατά τη διάρκεια της απόκρυψης των αρχαίων, τον Δεκέμβριο του 1940, του είχε απαγορεύσει την είσοδο στο Μουσείο, παρά το γεγονός πως πλήθος άλλοι εργάτες, τεχνίτες κ.ά. εργάζονταν σε αυτό. Του επετράπη μια εβδομάδα αργότερα, μετά από παρέμβαση του Προέδρου της Επιτροπής. Επίσης, πως κατά την άφιξη του Εφόρου στην Ολυμπία, στις 27 Ιουνίου 1941, ο Έφορος είχε καλέσει πρώτα για συνεργασία το φύλακα Χαρδαβέλλα, ενώ τον ίδιο τον Επιμελητή τον είχε αφήσει να περιμένει στον διάδρομο. Την ίδια ημέρα, ο Έφορος είχε καλέσει για πληροφορίες τους φύλακες και όχι τον Επιμελητή, παρά το γεγονός, πως βρισκόταν στην Ολυμπία. Τέλος, ο Σταυρόπουλος είχε διατάξει τον φύλακα Χαρδαβέλλα να μην παραδώσει το κλειδί του Μουσείου στον Κοντή και να μην του επιτρέψει την είσοδο. Το Υπουργείο επισήμανε στον Σταυρόπουλο, πως αν υπήρχε ζήτημα εμπιστοσύνης, τότε αυτός θα έπρεπε να είχε απευθυνθεί ιεραρχικά στο Υπουργείο και όχι στους φύλακες, κλονίζοντας το κύρος του Κοντή (αρ. καταλ. εγγρ. 731). Το Υπουργείο, με τηλεγράφημά του προς τον φύλακα Χαρδαβέλλα, τον καλούσε να παραδώσει στον Επιμελητή, «απροφασίστως», το κλειδί του Μουσείου (αρ. καταλ. εγγρ. 732).

¹²³³ Αρ. καταλ. εγγρ. 733.

¹²³⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 734.

τοποθετηθεί ελεύθερα σε μια από τις αίθουσες του Μουσείου. Τα αντικείμενα από τιτανόλιθο είχαν κλειστεί σε αίθουσα που δεν αεριζόταν επαρκώς. Εκκρεμούσε η ταύτιση των πήλινων αρχιτεκτονικών τεμαχίων, που είχαν τοποθετηθεί στην ανατολική πτέρυγα, καθώς είχαν σβηστεί από την υγρασία οι αριθμοί τους. Τέλος, επισήμανε πως η επάνω αποθήκη του Μουσείου είχε κλειστεί μόνο με τμήμα ξύλου. Ο Κοντής έθετε υπόψη του Υπουργείου ένα ακόμα θέμα, την αφαίρεση από το Σταυρόπουλο ενός εγγράφου από το αρχείο του Μουσείου. Επρόκειτο για την έκθεση ασφάλισης των αρχαίων, την οποία του είχε αφήσει ο Κοντής, κατά την τελευταία άφιξή του στην Ολυμπία. Το πιο σημαντικό σημείο του εγγράφου, όμως, αφορούσε πρόταση του Επιμελητή για σύσταση τοπικής επιτροπής, η οποία θα προέβαινε, ανά διαστήματα, στην παρακολούθηση των εγκιβωτισμένων χάλκινων αρχαιοτήτων, προκειμένου να αποφευχθεί βλάβη. Η πρόταση αυτή, που θα γινόταν λίγο αργότερα δεκτή από το Υπουργείο, πέρα από την ασφάλεια των αρχαίων, εξυπηρετούσε τον Γερμανό Διευθυντή, ο οποίος επιθυμούσε να παραλαμβάνει συγκεκριμένα αντικείμενα για μελέτη.

Είναι γεγονός, πως ο Κοντής παρουσίαζε προς το Υπουργείο μια εικόνα διαφορετική από αυτή της Επιτροπής. Εξέφραζε συνεχώς τους φόβους του για τις συνέπειες της υγρασίας και εντόπιζε λάθη στο έργο της Επιτροπής, ενώ υποστήριζε, πως η απόκρυψη μπορούσε να προκαλέσει περισσότερα προβλήματα για τις αρχαιότητες από την απλή έκθεσή τους¹²³⁵. Και αυτά, παρά τις καθησυχαστικές αναφορές ειδημόνων. Θα ήταν, ωστόσο, άδικο να του καταλογιστεί σκοπιμότητα και ανειλικρίνεια. Ακόμα κι αν στις παρατηρήσεις και προτάσεις του είχε επηρεαστεί από τον Kunze, οι φόβοι του για τα αρχαία ήταν πραγματικοί και προέρχονταν από την ευσυνειδησία του, παρά από διάθεση να ευαρεστήσει τον Γερμανό Διευθυντή. Η εν γένει δράση του Κοντή, άλλωστε, και όλες οι ενέργειές του την περίοδο εκείνη, οδηγούν στο συμπέρασμα πως στόχος του ήταν η προστασία των αρχαιοτήτων και της Υπηρεσίας.

Για το θέμα της αφαίρεσης του εγγράφου δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες πληροφορίες. Το ζήτημα, το οποίο προκαλεί θλιβερή εντύπωση, έληξε με την αντικατάσταση του εγγράφου στο αρχείο του Μουσείου της Ολυμπίας¹²³⁶. Η μετάθεση του Σταυρόπουλου, τον Ιούλιο του

¹²³⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 734.

¹²³⁶ Μετά από αλληλογραφία μεταξύ Υπουργείου, Ζέρβα, Κοντή και Σταυρόπουλου, ο Έφορος, ο οποίος ισχυριζόταν πως δεν είχε παραλάβει το πρωτότυπο της έκθεσης, αλλά το είχε αφήσει στο Μουσείο, πρότεινε, για τη διευκόλυνση της υπηρεσίας, να στείλει το δικό του αντίτυπο στην Ολυμπία (αρ. καταλ. εγγρ. 735). Δεν μπορεί να γνωρίζει κανείς αν ο Κοντής είχε δίκιο για την αφαίρεση του εγγράφου από τον Σταυρόπουλο, αφού, εξαιτίας των κακών σχέσεων των δύο ανδρών, υπήρχε καχυποψία, εκατέρωθεν, σε κάθε τους ενέργεια.

1941, στην Αθήνα, έβαλε τέλος στη σκληρή αντιπαράθεση μεταξύ των δύο ανδρών. Η εικόνα, ωστόσο, που παρουσιάζεται μέσα από τα έγγραφα της εποχής προκαλεί θλίψη, καθώς η σύμπνοια ήταν αναγκαία τις κρίσιμες εκείνες περιστάσεις για το Έθνος. Τελικά, αποκάλυψη αρχαίων πραγματοποιήθηκε σε κάποιες, ελάχιστες περιπτώσεις, μεταξύ αυτών και στην Ολυμπία¹²³⁷.

Η απαίτηση των γερμανικών αρχών για άνοιγμα των Μουσείων της χώρας γινόταν όλο και πιο έντονη κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1941. Τον Αύγουστο παρενέβη η Στρατιωτική Διοίκηση της ΝΑ Ευρώπης¹²³⁸, η οποία ζητούσε την επανέκθεση των Μουσείων της Θεσσαλονίκης, του Εθνικού Αρχαιολογικού και της Ακρόπολης, θέτοντας και πάλι ζήτημα πιθανών βλαβών και μάλιστα εν όψει του επερχόμενου χειμώνα. Η ελληνική πλευρά αρνούνταν, επιμένοντας στο μέτρο και επισημαίνοντας, με επιχειρήματα, πως οι αρχαιότητες δεν διέτρεχαν κίνδυνο από τις συνθήκες που βρίσκονταν, αλλά από κακόβουλες ενέργειες. Αρκετούς μήνες αργότερα ο Υπουργός Παιδείας Λογοθετόπουλος επικαλούνταν τον έλεγχο, που είχε γίνει στις αρχαιότητες της Ολυμπίας, από τον οποίο δεν είχε προκύψει καμία βλάβη¹²³⁹.

Οι πιέσεις των Γερμανών ήταν συνεχείς και έντονες. Στις 19 Σεπτεμβρίου του 1941 ο ταγματάρχης v. Schoenebeck απευθυνόταν στο Υπουργείο για την Ολυμπία, ζητώντας να πληροφορηθεί τι ενέργειες είχαν γίνει για την αποκατάσταση του Μουσείου της. Επίσης, ζητούσε τον ορισμό Επιτροπής, η οποία θα ενεργούσε «τὴν ἀποκάλυψιν τῶν ἀρχαιοτήτων συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν τῆς διευθύνσεως τῶν ἀνασκαφῶν»¹²⁴⁰. Η αναφορά σε αποκατάσταση του Μουσείου σήμαινε ουσιαστικά την επαναλειτουργία του. Το Υπουργείο αναγκάστηκε να υποκύψει. Στις 29 Σεπτεμβρίου ο Κεραμόπουλος απάντησε στον

¹²³⁷ Αποκάλυψη και απεγκιβωτισμός πραγματοποιήθηκε, εκτός από κάποια αντικείμενα του Μουσείου Ολυμπίας, στο Μουσείο του Κεραμεικού δια της βίας και σε γλυπτά του Μουσείου Θεσσαλονίκης. Επίσης, αποκάλυψη έγινε στον Ηνίοχο των Δελφών, προκειμένου να μεταφερθεί το γλυπτό στην Αθήνα (*Ο Μέντωρ* 31, 1994, 117).

¹²³⁸ Πετράκος, 2013, I: 334-5.

¹²³⁹ Σε έγγραφο προς τις γερμανικές στρατιωτικές αρχές, τον Απρίλιο του 1942, το Υπουργείο εξέφραζε την πεποίθηση πως το μέτρο της απόκρυψης είχε ωφελήσει σημαντικά τις αρχαιότητες, καθώς ήταν μια εποχή που είχαν αποχαλινωθεί τα άτακτα στοιχεία και είχαν χαλαρώσει οι ηθικές αρχές του λαού. Τόνιζε, όμως, παράλληλα και την ανάγκη ελέγχου και παρακολούθησής τους. Για τον λόγο αυτό, είχαν ζητηθεί σχετικές πιστώσεις. Ανέφερε, δε, χαρακτηριστικά: «Τίνα σημασίαν ἔχει ἐνδεχομένη τίς κηλὶς εἰς τὴν ἐπιδερμίδα ἀρχαίου τινός ἀπέναντι τοιαύτης καταστροφῆς, ἢ ἄλλης ὁλοσχεροῦς ἐξαφανίσεως; Δέν πρέπει δὲ νὰ παραβλέπωμεν καὶ τὴν ἀποχαλίνωσιν τῶν ἀτάκτων στοιχείων ἔνεκα τῆς ἀδυναμίας τῆς δημοσίας ἀσφαλείας καὶ τὴν χαλάρωσιν πασῶν τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν ἔνεκα τῆς δυστυχίας τοῦ λαοῦ». (*Ζημίαι*, 1946: 143, 144).

¹²⁴⁰ Το απόσπασμα δημοσιεύεται στο *Ζημίαι*, 1946: 113, 114.

Schoenebeck, πως είχε οριστεί επιτροπή για την αποκάλυψη των αρχαίων. Ζητούσε δε, για παν ενδεχόμενο, την τοποθέτηση στρατιωτικής φρουράς στο Μουσείο¹²⁴¹. Η Επιτροπή απαρτιζόταν¹²⁴² από τους Χαράλαμπο Ζέρβα, ως Πρόεδρο, Χρίστο Παπαθεοδώρου και Ιωάννη Κοντή, ως μέλη. Για τη δαπάνη είχε εκδοθεί χρηματικό ένταλμα 80.000 δρχ. στο όνομα του Κοντή¹²⁴³. Φαίνεται όμως πως «έπιθυμία της διευθύνσεως τῶν ἀνασκαφῶν» δεν ήταν η επαναλειτουργία του Μουσείου, η οποία τελικά δεν πραγματοποιήθηκε, αλλά ο έλεγχος των εγκιβωτισμένων αρχαιοτήτων. Είναι, μάλιστα, πιθανόν, πίσω από τη ματαίωση αυτής της απόφασης να κρύβεται παρέμβαση του Kunze. Στις 15 Νοεμβρίου 1941 ανακοινώθηκε πως¹²⁴⁴ «Ἀποφάσει τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, πρὸς ἣν συνεφώνησαν καὶ αἱ Ἀρχαὶ Κατοχῆς, τὸ Μουσεῖον τῆς Ὀλυμπίας παραμένει κλειστόν ἀπαγορευομένης αὐστηρῶς τῆς εἰσόδου εἰς ἅπαντας ἀνεξαιρέτως».

Νέα Επιτροπή¹²⁴⁵ συστάθηκε στις 12 Νοεμβρίου, από τους Ζέρβα, Παπαθεοδώρου και Κοντή, με σκοπό, αυτή τη φορά, τον ανά διαστήματα έλεγχο των εγκιβωτισμένων χάλκινων. Αυτή θα συγκαλούνταν με αίτημα του Κοντή και για κιβώτια, που αυτός θα υποδείκνυε. Σε περίπτωση που χάλκινα χρειαζόνταν θεραπεία, η Επιτροπή θα του τα παρέδιδε και αυτός θα την ειδοποιούσε για την επανατοποθέτησή τους. Κατά το άνοιγμα και την εξέταση του περιεχομένου τους, θα παρίστατο και ο Διευθυντής των γερμανικών ανασκαφών στην Ολυμπία. Σύμφωνα με το Υπουργείο, η νέα Επιτροπή είχε συσταθεί με βάση παλαιότερο αίτημα του Κοντή¹²⁴⁶ για τακτό έλεγχο των αρχαιοτήτων. Στην πραγματικότητα, όμως, αποτελούσε το προκάλυμμα για την εξυπηρέτηση του Διευθυντή των ανασκαφών στην παραλαβή των αντικειμένων που ήθελε για μελέτη. Αυτό φάνηκε και από τον τρόπο που λειτούργησε και το έργο που επιτέλεσε τις δύο φορές που συνήλθε, τον Δεκέμβριο του 1941 και τον Φεβρουάριο του 1942¹²⁴⁷.

¹²⁴¹ Πετράκος, 2013, I: 336.

¹²⁴² Αρ. καταλ. εγγρ. 736.

¹²⁴³ Σε έγγραφο του Υπουργείου, στις 11 Οκτωβρίου 1941, σχετικά με την έκδοση της απόφασης του εντάλματος αναγραφόταν πως τα χρήματα προορίζονταν για την αποκάλυψη, αλλά και έκθεση των αρχαίων του Μουσείου της Ολυμπίας (αρ. καταλ. εγγρ. 737).

¹²⁴⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 738. Διασώζονται οι αποφάσεις των Γερμανικών και των Ιταλικών αρχών κατοχής, στην γερμανική και ιταλική αντίστοιχα γλώσσα. (αρ. καταλ. εγγρ. 739 και 740).

¹²⁴⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 741.

¹²⁴⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 734.

¹²⁴⁷ *Ο Μέντωρ* 31, 1994: 98-99. Για το έργο της ο Πρόεδρος απέστειλε, τον Μάρτιο του 1942, στη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων δύο εκθέσεις (αρ. καταλ. εγγρ. 742).

Από την πρώτη συνεδρίασή της, στις 12 Δεκεμβρίου 1941¹²⁴⁸, η Επιτροπή έκανε δεκτά τα αιτήματα του Γερμανού Διευθυντή. Αυτά αφορούσαν στην αφαίρεση της άμμου που κάλυπτε τα αετώματα και τη Νίκη, τον έλεγχο των αντικειμένων της μικρής αίθουσας δεξιά της εισόδου, όπου φυλάσσονταν ευαίσθητες αρχαιότητες¹²⁴⁹ και το άνοιγμα τριών κιβωτίων¹²⁵⁰, με σκοπό την παράδοση συγκεκριμένων αρχαιοτήτων. Η αφαίρεση της άμμου και η ταύτιση των αντικειμένων της μικρής αίθουσας, που απαιτούσαν κάποιο χρόνο, ανατέθηκαν στον Επιμελητή. Το επόμενο διάστημα, ενώ στο Μουσείο προχωρούσαν οι εργασίες, παραδόθηκαν και πάλι αντικείμενα στους Γερμανούς για μελέτη¹²⁵¹.

Η Επιτροπή συνήλθε, εκ νέου στις 14 Φεβρουαρίου του 1942, προκειμένου να εξετάσει, μετά την αφαίρεση της άμμου, τα αετωματικά γλυπτά, παρουσία και πάλι του Emil Kunze. Καμία φθορά δεν διαπιστώθηκε¹²⁵², ενώ παραδόθηκαν, για μια ακόμα φορά, αρχαιότητες στον Γερμανό Διευθυντή¹²⁵³. Τον Αύγουστο του 1942 έφτασαν στον πρόεδρο της Επιτροπής και τα αποτελέσματα¹²⁵⁴ της ταύτισης των αντικειμένων της μικρής αίθουσας του Μουσείου, η οποία είχε αποδειχθεί ιδιαίτερα δύσκολη και πολύπλοκη. Η εξάλειψη των αριθμών πάνω στα αντικείμενα, η ασαφής περιγραφή στο ευρετήριο, ο μεγάλος αριθμός των μη καταγεγραμμένων αντικειμένων, κυρίως πηλίνων, που είχε διακοπεί από τον πόλεμο, η εσφαλμένη ταύτιση πολλών αριθμών στο παρελθόν είχαν ως αποτέλεσμα, να υπάρχουν κάποιες αβεβαιότητες, τις οποίες σημείωνε ο Επιμελητής. Μετά το τέλος των εργασιών, για την ασφάλεια του Μουσείου, πέρα από την απαγόρευση της εισόδου, η οποία δεν ήταν πάντοτε δυνατή, είχαν ληφθεί κάποια μέτρα: Πολλά πήλινα αντικείμενα είχαν κλειστεί στις αποθήκες, οι αίθουσες στις οποίες φυλάσσονταν μικρά αντικείμενα είχαν αποκλειστεί με ξύλινα φράγματα, τα λίθινα από τιτανόλιθο είχαν φυλαχθεί στο Γραφείο του Μουσείου, ενώ τα

¹²⁴⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 743.

¹²⁴⁹ Τα αιτήματα αυτά είχαν τεθεί και από τον Κοντή σε έγγραφό του, τον Ιούλιο (αρ. καταλ. εγγρ. 734).

¹²⁵⁰ Επρόκειτο για αντικείμενα από τα κιβώτια Β, Γ και Δ.

¹²⁵¹ Επρόκειτο για την παράδοση τριών τεμαχίων, μιας σίμης και δύο ανθεμίων, από τη στέγη του Θησαυρού των Μεγαρέων. Υπογράφεται από το μέλος της γερμανικής ανασκαφής Hans Karl Süsserott (αρ. καταλ. εγγρ. 90).

¹²⁵² Αρ. καταλ. εγγρ. 744. Στο έγγραφο αναφέρεται πως είχαν διαπιστωθεί κάποιες, ελάχιστες φθορές. Επρόκειτο για κηλίδες σε δύο αετωματικές μορφές, οι οποίες αποδόθηκαν στο χαρτί που είχαν τυλιχθεί, όμως, ειδικοί που κλήθηκαν να γνωμοδοτήσουν, διαβεβαίωσαν πως δεν συνιστούσαν φθορά. Επίσης, είχαν καταστραφεί οι σύνδεσμοι κάποιων μελών, όταν αποσπάστηκαν από την άμμο, τα οποία είχαν μεταφερθεί στο Γραφείο του Μουσείου.

¹²⁵³ Από τα κιβώτια Β, 2 και 5.

¹²⁵⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 745. Από τις πληροφορίες του Επιμελητή, συνάγεται μια σοβαρή εκκρεμότητα, ως προς το επιστημονικό έργο της υπηρεσίας, αυτό της μη συστηματικής καταγραφής των αρχαιοτήτων στους καταλόγους του Μουσείου.

υπόλοιπα, μικρών διαστάσεων, γλυπτά είχαν τοποθετηθεί στην αποθήκη δεξιά της εισόδου της μεγάλης αίθουσας¹²⁵⁵.

Αυτή ήταν η εικόνα που παρουσίαζε το Μουσείο της Ολυμπίας το 1942. Δεν προκύπτουν άλλοι έλεγχοι από την Επιτροπή, γεγονός που οφείλεται, προφανώς, στην διακοπή των γερμανικών ανασκαφών τον Μάρτιο εκείνης της χρονιάς. Από το καλοκαίρι του επόμενου έτους, τα μέλη του Ινστιτούτου θα δρομολογούσαν την αναχώρησή τους από την Ολυμπία, καθώς ο πόλεμος θα έπαιρνε άσχημη τροπή για τις δυνάμεις του Άξονα.

Η περίοδος της Κατοχής: Οι αρχαιότητες της Ολυμπίας κατά τα έτη 1941-1942

Η επιλογή της σύστασης κατοχικής κυβέρνησης από τους κατακτητές, που προτιμήθηκε αντί της επιβολής στρατιωτικής διοίκησης, συνέβαλε, ως ένα βαθμό, στη θετική αντιμετώπιση ορισμένων θεμάτων προς όφελος του ελληνικού λαού. Αναμφισβήτητα, όμως, τόσο ο Τσολάκογλου, όσο και οι Λογοθετόπουλος και Ράλλης λίγο αργότερα, κυβέρνησαν συνεργαζόμενοι με τις ξένες δυνάμεις, τις οποίες εξυπηρετούσαν, απαλλάσσοντάς τις από την απευθείας επαφή με τις ελληνικές δημόσιες υπηρεσίες, γεγονός που θα μπορούσε να τους είχε προκαλέσει δυσχέρειες στον έλεγχο του κράτους¹²⁵⁶. Ενδεικτική των προθέσεων της κυβέρνησης ήταν εγκύκλιος διαταγή¹²⁵⁷, τον Αύγουστο του 1941, προς όλα τα Υπουργεία και τις Γενικές Διοικήσεις, με την οποία ζητούνταν από όλους τους δημόσιους υπαλλήλους να υποσχεθούν ενώπιον Θεού και της Πατρίδος, ότι θα εκπληρώσουν τα καθήκοντά τους τίμια και ευσυνείδητα και ότι θα παρέχουν «πᾶσαν νόμιμον συνεργασίαν εἰς τὰς Στρατιωτικὰς καὶ Πολιτικὰς Ἱταλικὰς Ἀρχὰς ἐν τῷ συμφέροντι τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ». Ὅσοι δεν συμμορφώνονταν, θα απολύονταν αμέσως από την υπηρεσία τους¹²⁵⁸.

¹²⁵⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 745.

¹²⁵⁶ Η πολιτική «της συνεργασίας με τις αρχές κατοχής», που εφάρμοσε η κατοχική κυβέρνηση και η πρόθεση, που από την αρχή εξέφρασε ο ίδιος ο Τσολάκογλου στον Χίτλερ «να υπηρετήσει κατά τον τρόπο που θα του υποδείκνυε ο ίδιος», είχε ως αποτέλεσμα να καταδικαστεί μετά τον πόλεμο στην εσχάτη των ποινών (Μαθιόπουλος: 45-56). Υπήρξαν, ωστόσο, περιπτώσεις θετικών παρεμβάσεων της κυβέρνησης, σε κάποια θέματα, όπως στην αντιμετώπιση της βουλγαρικής προπαγάνδας στη Μακεδονία ή στην αντιμετώπιση παράνομων αρχαιολογικών δραστηριοτήτων (Φλάισερ, 2000:43-47).

¹²⁵⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 746.

¹²⁵⁸ Βλ. και Πετράκος, 2013, I: 306-7. Το γραφείο του Πρωθυπουργού επανήλθε με νέο, εμπιστευτικό έγγραφο (το οποίο είχε κοινοποιηθεί στην Επιτροπή Συνδέσμου με την Ιταλική Διοίκηση), ζητώντας την αποστολή ονομαστικών καταστάσεων των υπαλλήλων που δεν είχαν υπακούσει (αρ. καταλ. εγγρ. 747). Λίγο αργότερα, η κυβέρνηση διευκρίνιζε πως η αληθινή έννοια του εγγράφου ήταν η προφορική υπόσχεση των υπαλλήλων, ότι θα εκπληρώσουν τα καθήκοντά τους τίμια και ευσυνείδητα και «ἐν νομίμῳ συνεργασίᾳ μετὰ τῶν Ἱταλικῶν ἀρχῶν κατοχῆς, ὅπου ἀπαιτεῖται τοιαύτη καὶ ἐφ' ὅσον θὰ ἐξυπηρετοῦνται καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ». Η μεταστροφή φαίνεται καθαρά και στο τέλος του εγγράφου, όπου αναγράφονται τα εξής: « Ἡ ὑπόσχεσις αὕτη

Το εθνικής σημασίας ζήτημα της προστασίας των αρχαιοτήτων κατά την περίοδο της Κατοχής δεν αφορούσε μόνο στο μέτρο της απόκρυψής τους. Ήταν ένα πολυπλοκότερο ζήτημα, απόλυτα συνυφασμένο με τη δραματική κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας εκείνη την εποχή. Η χώρα είχε υποστεί στυγνή και πολύπλευρη οικονομική εκμετάλλευση. Η λεηλασία του εθνικού της πλούτου, η έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ των παραγωγικών και μη περιοχών της Ελλάδας, εξαιτίας του διαμελισμού της σε τρεις ζώνες Κατοχής, η υποτίμηση της δραχμής, ο πληθωρισμός, οδήγησαν στο μεγάλο λιμό του 1941-42. Η εξαθλίωση, που έπληττε τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, γρήγορα έκανε την εμφάνισή της και στην επαρχία¹²⁵⁹.

Τα μέλη της Υπηρεσίας στην Ολυμπία και ιδιαίτερα το φυλακτικό της προσωπικό είχαν περιέλθει σε δεινή κατάσταση. Αποκαλυπτικό είναι έγγραφο¹²⁶⁰ του Ιωάννη Κοντή προς τον Νομάρχη Ηλείας στις 8 Ιουλίου του 1941. Σύμφωνα με τον Επιμελητή, οι τέσσερις φύλακες αρχαιοτήτων Ολυμπίας, οι οποίοι ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται καθημερινά πολλές ώρες¹²⁶¹, αντιμετώπιζαν σοβαρό πρόβλημα διατροφής, εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων και των πενιχρών τους αποδοχών, πρόβλημα που κάθε μέρα γινόταν όλο και μεγαλύτερο. Δύο μάλιστα από τους φύλακες, οι οποίοι, τρέφονταν κυρίως με σταφίδα, είχαν ήδη εκδηλώσει την αδυναμία τους να συμμετέχουν στις εργασίες καθαρισμού του αρχαιολογικού χώρου. Ο κίνδυνος εγκατάλειψης των αρχαιοτήτων ήταν ορατός και, προκειμένου να αποφευχθεί, ο Κοντής ζητούσε από τον Νομάρχη να διατάξει την υποδιοίκηση Χωροφυλακής να τους παράσχει έστω και μικρή ποσότητα τροφής¹²⁶², ανάλογα με τα μέλη των οικογένειών τους.

θεωρείται δοθείσα παρά των υπαλλήλων ἅμα τῇ ἀνακοινώσει τῆς ἐγκυκλίου, ἐκτός ἂν ρητῶς ἤθελε τίς τυχόν των υπαλλήλων δηλώσει ὅτι αἰσθάνεται ἐνσυνείδητον κώλυμα καὶ ἀρνεῖται τὴν προσφορὰν τῆς ὑπηρεσίας του. Παρακαλοῦμεν ὅπως τῶν ἀνωτέρω υπαλλήλων, τῶν ἀρνούμενων τὴν ὑπόσχεσιν, ὑποβάλλετε ἡμῖν τό ταχύτερον ὀνομαστικὴν κατάστασιν». (Αρ. καταλ. εγγρ. 748).

¹²⁵⁹ Ετμεκτσόγλου, 2000: 58-64. Μόνο στην Αθήνα, ο αριθμός των θανάτων από την πείνα, την περίοδο Οκτωβρίου 1941 έως Ιανουαρίου 1942 υπολογίζεται σε 30.000, ενώ ο συνολικός αριθμός των νεκρών εξαιτίας της ασιτίας, από το 1941 έως το 1945, σε 150.000. Για τον πληθωρισμό, τον υποσιτισμό και τη μείωση του πληθυσμού και τα άλλα δεινά της χώρας την περίοδο της Κατοχής αποκαλυπτικά είναι τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από το Γραφείο Χωροταξικών και Πολεοδομικών Μελετών και Ερευνών του Υπουργείου Δημοσίων Έργων και άλλων υπηρεσιών, το 1946, στο έργο *Αι θυσίαι της Ελλάδος στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*. Για τον πληθωρισμό και γενικά την οικονομία της χώρας την περίοδο της Κατοχής, Σταθάκης, 2004: 33-50.

¹²⁶⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 749.

¹²⁶¹ Σύμφωνα με τον Κοντή, οι φύλακες ήταν υποχρεωμένοι να παραμένουν στη θέση τους κατά τη διάρκεια όλης της ημέρας, συμπεριλαμβανομένης και της Κυριακής, και κατ' εναλλαγή ημέρας και νύχτας για τη φύλαξη του Μουσείου και του αρχαιολογικού χώρου.

¹²⁶² Το έγγραφο είναι δυστυχώς πολύ δυσανάγνωστο. Η τροφή, που ζητούσε ο Επιμελητής να δοθεί στους φύλακες, θα προερχόταν από αυτήν που παρακρατούνταν για διανομή σε άτομα που δεν

Η Αντίσταση του ελληνικού λαού, η οποία, αρχικά, είχε υποτιμηθεί από τις δυνάμεις Κατοχής έκανε σύντομα την εμφάνισή της. Από το φθινόπωρο του 1941 άρχισαν να ιδρύονται οι πρώτες αντιστασιακές οργανώσεις στην Ελλάδα¹²⁶³. Στην Ηλεία ισχυρές οργανώσεις άρχισαν να δημιουργούνται από τις αρχές του 1943, ενώ οι πρώτες αντάρτικες ομάδες εμφανίστηκαν από τον Μάρτιο της ίδιας χρονιάς¹²⁶⁴. Πολύ νωρίτερα, είχαν ξεκινήσει αυθόρμητες αντιστασιακές ενέργειες, μεμονωμένων πολιτών. Πιο γνωστή, ίσως, υπήρξε η υποστολή της ναζιστικής σημαίας, στις 31 Μαΐου του 1941, από την Ακρόπολη των Αθηνών, από δύο φοιτητές, τους Μανώλη Γλέζο και Απόστολο Σάντα¹²⁶⁵. Παρόμοιο περιστατικό συνέβη στην Ολυμπία, την 1^η Αυγούστου του 1941, όταν άγνωστοι αφαίρεσαν τη σημαία του Γ' Ράιχ από το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών. Οι πληροφορίες δεν είναι πολλές¹²⁶⁶. Το συμβάν ανακοινώθηκε στο γραφείο του Προέδρου της Κυβέρνησης από τον Πληρεξούσιο Πρεσβευτή της Γερμανίας Günther Altenburg, ο οποίος ζήτησε την αυστηρή τιμωρία των υπευθύνων¹²⁶⁷. Συνελήφθησαν είκοσι άτομα ως όμηροι, προκειμένου να βρεθούν οι δράστες. Χάρη, όμως, στην άμεση παρέμβαση του Γερμανού Διευθυντή των ανασκαφών Emil Kunze αυτοί απελευθερώθηκαν αμέσως. Τελικά, μία εβδομάδα αργότερα, η υπόθεση μπήκε στο αρχείο¹²⁶⁸ (εικ. 117-119). Σήμερα, σχεδόν ογδόντα χρόνια αργότερα, αυτοί που προέβησαν στην ηρωική ενέργεια παραμένουν άγνωστοι. Πιθανότατα επρόκειτο για αυθόρμητη και ενθουσιώδη κίνηση νέων της περιοχής. Αναμφισβήτητα, λόγω της παρέμβασης του Kunze, αποφεύχθηκαν βαρύτερες τιμωρίες για τους υπεύθυνους της πράξης και τις οικογένειές τους. Για τις σχετικές ανακρίσεις, έσπευσε στην Ολυμπία ο Διοικητής της Χωροφυλακής. Ο Κοντής, προφανώς επηρεασμένος και φοβισμένος από το συμβάν, ζήτησε την ενίσχυση της φύλαξης του χώρου με πέντε χωροφύλακες¹²⁶⁹, καθώς το φυλακτικό προσωπικό της Υπηρεσίας απαρτιζόταν από τέσσερα μόνο άτομα¹²⁷⁰. Η έλλειψη προσωπικού ήταν εκείνη την εποχή ένα

μπορούσαν να επιβιώσουν. Πρόκειται για μέτρο που είχε ληφθεί κατά την Κατοχή, για την επιβίωση των πιο αδυνάτων.

¹²⁶³ Φλάισερ, 2000:12-20.

¹²⁶⁴ Για τη δημιουργία των αντιστασιακών ομάδων, Κωστής, 2020:667-675. Για την Ηλεία, Καζάζης, 1977: 130, Φωτόπουλος, 2000:45.

¹²⁶⁵ Φλάισερ, 2000:12-15.

¹²⁶⁶ Αναφορά σε μεταγενέστερο έγγραφο του Κοντή (αρ. καταλ. εγγρ. 750). Το ζήτημα της σημαίας πραγματεύεται ο Γρηγόρης Φαράκος στο βιβλίο του *Η μάχη των συμβόλων. Το κατέβασμα της χιτλερικής σημαίας από την Αρχαία Ολυμπία*. Επίσης, Ζημιάι, 1946:54. *Ο Μέντωρ* 31, 1994, 113-116. *Ο Μέντωρ* 43, 1997, 48-49. Αλφειός, τ. 5-6, 2005:71-82. Λούκος, Τζαχρήστα, *Η Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία*, 2011:76-78.

¹²⁶⁷ *Ο Μέντωρ* 31, 1994:115-116.

¹²⁶⁸ Λούκος, Τζαχρήστα, 2011: 76-79.

¹²⁶⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 750.

¹²⁷⁰ Το αίτημά του πραγματοποιήθηκε, αν και ο τρόπος που τέθηκε προκάλεσε αναστάτωση στην Υπηρεσία, εξαιτίας παρανόησης και κακών συνεννοήσεων. Οι πέντε χωροφύλακες που στάλθηκαν,

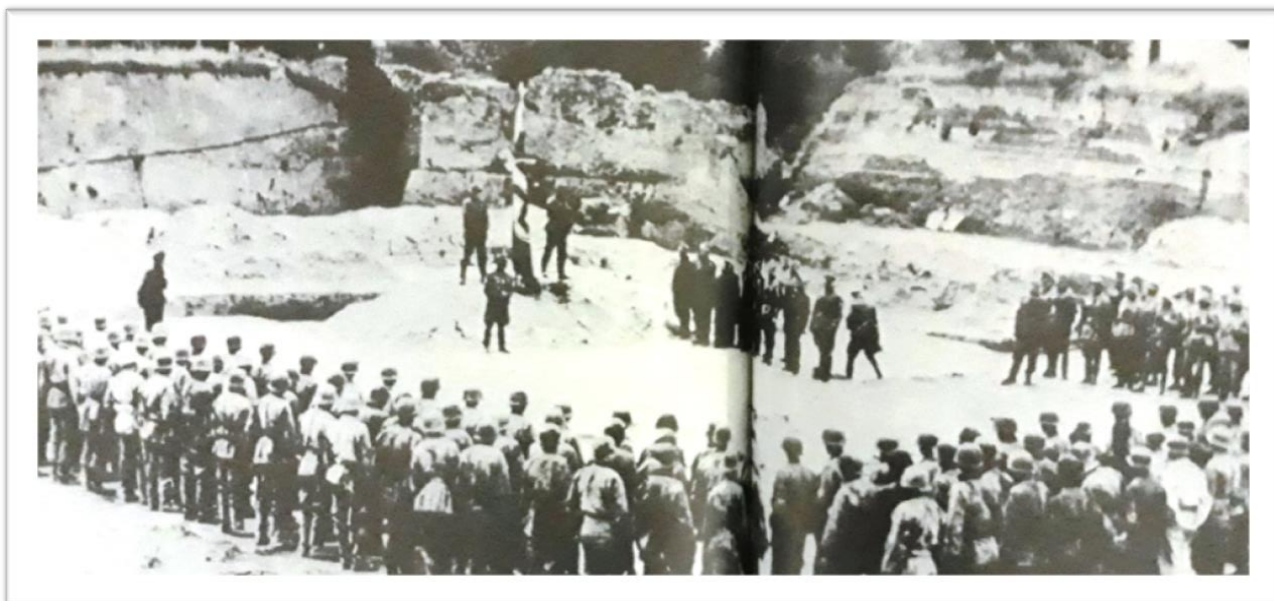
από τα σημαντικότερα προβλήματά της. Το ζήτημα δεν ήταν νέο. Αποτελούσε σοβαρή παθογένεια, που είχε κληροδοτηθεί από την προηγούμενη περίοδο και, πλέον, εξαιτίας των εξαιρετικά δυσμενών συνθηκών, είχε καταστεί πιο σοβαρή από ποτέ.

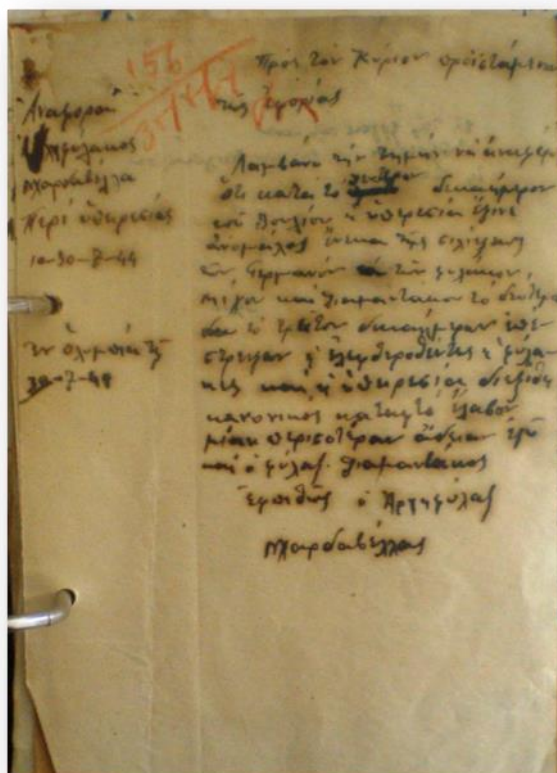
117

117. Ο Walter Wrede, Διευθυντής του Γ.Α.Ι. και αξιωματούχος του ναζιστικού κόμματος (Πετράκος, 1994:105).

προσπάθησαν να αναλάβουν εξολοκλήρου την ευθύνη της φύλαξης, παραμερίζοντας τους αρχαιοφύλακες και αγνοώντας τις αρμοδιότητές τους. Το γεγονός αυτό προκάλεσε, όπως ήταν φυσικό, την αντίδρασή του Επιμελητή, ο οποίος απευθύνθηκε στη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, προκειμένου να πληροφορηθεί εάν η αποστολή αυτή οφειλόταν σε δική της εντολή (αρ. καταλ. εγγρ. 751). Η Διεύθυνση απάντησε, πως η αποστολή των Χωροφυλάκων είχε γίνει κατόπιν δικών του ενεργειών (αρ. καταλ. εγγρ. 752) και τον κάλεσε να έλθει σε συνεννόηση με τις αστυνομικές αρχές. Προσπαθώντας να δικαιολογηθεί, ο Επιμελητής επικαλέστηκε τις απαιτήσεις της φρουράς, που είχε εκφράσει παράλογα αιτήματα, όπως την παράδοση του κλειδιού του Μουσείου. Κατέληγε δε, πως, τελικά, η φρουρά ίσως είχε ζητηθεί από την Επιτροπή Ασφαλίσεως, η οποία, άγνωστο για ποιο λόγο ή κατόπιν υποδείξεων κάποιων, όπως ανέφερε, δεν είχε θεωρήσει ασφαλή τη φύλαξη του Μουσείου από το φυλακτικό προσωπικό, το οποίο ο ίδιος θεωρούσε «ως μόνη βάση της φύλαξης του Μουσείου» (αρ. καταλ. εγγρ. 750). Είναι σαφή τα υπονοούμενά του κατά του Σταυρόπουλου. Πρόκειται για μια ακόμα περίπτωση, κατά την οποία διαπιστώνονται οι εξαιρετικά κακές σχέσεις των δύο ανδρών.

118. Η έπαρση της σημαίας του Γ' Ράιχ στο Στάδιο της Ολυμπίας. (Μαθιόπουλος: 96, 97).

119

119. Αναφορά του αρχιφύλακα του Μουσείου Ολυμπίας Νικολάου Χαρδαβέλλα προς τον Προϊστάμενο της Εφορείας σχετικά με την επικίνδυνη κατάσταση που επικρατούσε το 1944 στην περιοχή (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ).

Μεταξύ της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και των στρατών Κατοχής υπήρχε κάποια συνεργασία, μέσω των ξένων Υπηρεσιών που είχαν ιδρυθεί για την προστασία των μνημείων. Τον Αύγουστο του 1941, αποφασίστηκε από τις Ιταλικές αρχές η χορήγηση αδειών ελεύθερης κυκλοφορίας σε όλους τους Εφόρους και Επιμελητές Αρχαιοτήτων¹²⁷¹. Αρκετούς μήνες αργότερα η Διεύθυνση Αρχαιοτήτων ενημέρωνε¹²⁷², πως οι αρχαιολογικοί υπάλληλοι μπορούσαν να απευθύνονται στις Ιταλικές στρατιωτικές αρχές, σε περίπτωση που χρειαζόνταν βοήθεια στην εκτέλεση των καθηκόντων τους. Η σχετική εγκύκλιος κατέληγε με την εξής προτροπή: «Υπενθυμίζοντες εις ύμᾱς τὰς δεινὰς περιπετείας τὰς ὁποίας διέρχεται τό Ἔθνος

¹²⁷¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 753.

¹²⁷² Η εγκύκλιος στάλθηκε το Μάρτιο του 1942 (αρ. καταλ. εγγρ. 754).

μας, προτρέπομεν ὑμᾶς ἵνα ἐξαντλήσητε πᾶσαν τὴν φιλοπατρίαν καὶ ἐπιμέλειάν σας, ὥστε καὶ οἱ Ἑθνικοὶ Θησαυροὶ νὰ σωθῶσιν ἀβλαβεῖς καὶ ἡ ὑπαλληλικὴ ὑμῶν ὑπόληψις ἄμεμπτος καὶ ἡ κρατικὴ ὀργάνωσις εὐρυθμὸς».

Τον Σεπτέμβριο του 1941, το Υπουργεῖο κάλεσε τους Εφόρους και Επιμελητές Αρχαιοτήτων να ενημερώσουν για τυχόν ζημίες στα Μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους, μετά τις τελευταίες στρατιωτικές επιχειρήσεις¹²⁷³. Πολλές, ωστόσο, από τις ζημίες στις αρχαιότητες της χώρας δεν είχαν προκληθεῖ κατά τη διάρκεια του πολέμου, τουλάχιστον στις υπό Γερμανική και Ιταλική κατάληψη περιοχές, ἀλλὰ οφείλονταν σε μεμονωμένες ενέργειες του στρατού ἢ αυθαίρετες πράξεις στρατιωτῶν κατά την περίοδο της Κατοχῆς. Τις αυθαιρεσίες αυτές δεν τις επιθυμούσαν οι ξένες στρατιωτικές αρχές, οι οποίες εξαρχῆς ἐπέδειξαν ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες¹²⁷⁴. Μια από τις πρώτες ενέργειες της Referat Kunstschutz, ἄλλωστε, με πρωτοβουλία του ἰδίου του Schoenebeck, ἦταν ἡ συγγραφὴ σύντομων οδηγῶν, για τους στρατιώτες, για τα σπουδαιότερα μνημεῖα της Ελλάδας, μεταξύ αὐτῶν και της Ολυμπίας¹²⁷⁵. Εἶχαν, ἐπίσης, ἐκδοθεῖ διάφορες παραινέσεις και ἐγκύκλιοι, με οδηγίες σεβασμοῦ και προφύλαξης των αρχαιοτήτων και των ιστορικών μνημείων¹²⁷⁶. Παρά την πρόνοια αὐτή, βέβαια, οι φθορές δεν ἀποφεύχθηκαν, ἀποδεικνύοντας περὶτρανα την ορθότητα της ἀπόφασης της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων να κρατήσῃ τα Μουσεία κλειστά.

Ἡ Ολυμπία δεν υπέστη, κατά τη διάρκεια της Κατοχῆς, σημαντικές φθορές, ὅπως ἄλλοι αρχαιολογικοὶ χώροι στην Ελλάδα. Ο θαυμασμός των Γερμανῶν για τον κλασικὸ πολιτισμό,

¹²⁷³ Αρ. καταλ. εγγρ. 755. Εννοοῦσε, προφανῶς, την κατάληψή της ἀπὸ τις Δυνάμεις του Ἀξονα.

¹²⁷⁴ Τον Σεπτέμβριο του 1941 ζητήθηκαν ἀπὸ τους Ἰταλοὺς πληροφορίες σχετικά με τις αρχαιότητες της Ολυμπίας. Στο αἴτημά τους ἀνταποκρίθηκε ὁ Επιμελητὴς Κοντῆς (αρ. καταλ. εγγρ. 756). Πρόκειται για ἀντίγραφο της ἐκθέσεώς του, που διαβίβασε στο Υπουργεῖο. Ἡ ἐκθεση εἶναι γραμμένη στην Ἰταλική. Ὁ Επιμελητὴς ἀνέφερε τα σημαντικότερα ἔργα των παλαιῶν και νέων ἀνασκαφῶν, πληροφορώντας τους Ἰταλοὺς, πῶς κάποια εὐρήματα των παλαιῶν γερμανικῶν ἀνασκαφῶν βρίσκονταν στο Ἐθνικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, και πῶς κάποια των νέων στο ἐργαστήριό της Γερμανικῆς Ἀποστολῆς, ἐνῶ τα πιο σημαντικά εἶχαν μεταφερθεῖ στο Μουσεῖο. Στην ἐκθεση τονίζονταν ἐπίσης πῶς ὅλα γενικά χρειάζονταν συντήρηση και βρίσκονταν στην εὐθύνῃ της Γερμανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἀποστολῆς, ἦταν δε καταλογισμένα ἀπὸ την ἐιδικὴ υπηρεσία του Μουσείου).

¹²⁷⁵ Για την Ολυμπία εἶχε ἐκδοθεῖ οδηγὸς με τίτλο Olympia, του Hans Weber, σε 10.000 ἀντίτυπα. (*Ο Μέντωρ* 31, 1994:143-146).

¹²⁷⁶ *Ο Μέντωρ* 31, 1994:147-152. Εγκύκλιος των Ἰταλικῶν αρχῶν, με σκοπὸ να υποδεικνύεται ἀπὸ τους φύλακες στους ἐπισκεπτόμενους Ἰταλοὺς στρατιώτες, διαβιβάστηκε τον Νοέμβριο του 1941 πρὸς τα Μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους, μεταξύ αὐτῶν και στην Ολυμπία (αρ. καταλ. εγγρ. 757). Ἀντίστοιχη διαταγὴ ἐκδόθηκε και ἀπὸ τον Γερμανὸ Στρατιωτικὸ Διοικητὴ, δύο χρόνια ἀργότερα, το 1943 (αρ. καταλ. εγγρ. 758). Αὐτήν, καλοῦνταν οι φύλακες να ἀναρτοῦν και να ἐπιδεικνύουν υποχρεωτικά στους ξένους στρατιώτες, προκειμένου το Υπουργεῖο να μπορεῖ να ἀναφέρεται στις γερμανικὲς αρχές, σε περίπτωση ζημιάς. Παρότρυνε δε τους φύλακες να κρατοῦν συγκεκριμένα στοιχεία για τους στρατιωτικούς που δεν συμμορφώνονταν, ὅπως χρονολογία, ἀριθμὸ αυτοκινήτου, ἀριθμὸ προσώπων και ιδιότητα ἢ βαθμὸ (αρ. καταλ. εγγρ. 759).

τα ιδανικά που αντιπροσώπευε η Ολυμπία, η σημασία της, ακόμα και για τους οπαδούς του ναζιστικού καθεστώτος, συνέβαλαν στην προστασία της. Καταλυτική, βεβαίως, υπήρξε η παρουσία εκεί των μελών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Δεν αποφεύχθηκαν, ωστόσο, οι αυθαιρεσίες. Το πρωί της 8ης Ιουλίου του 1942 δύο Ιταλοί αξιωματικοί της Φρουράς του Πύργου επισκέφθηκαν την Άλτη και πήραν μαζί τους, ως αναμνηστικά, έξι κατεργασμένους λίθους. Ενημερώθηκε άμεσα από τον Κοντή η Γερμανική Αποστολή στην Ολυμπία¹²⁷⁷, η οποία ενδιαφέρθηκε αμέσως και τηλεγράφησε στον Διοικητή των Ιταλικών δυνάμεων Πύργου. Η κινητοποίηση τελικά απέδωσε καρπούς. Στις 21 Σεπτεμβρίου 1942, ο Επιμελητής ενημέρωσε το Υπουργείο πως είχαν επιστραφεί¹²⁷⁸ δύο τεμάχια λίθων¹²⁷⁹. Δύο παρόμοια συμβάντα είχαν αποφευχθεί. Το ένα, λίγες ημέρες μετά το πρώτο, είχε ματαιωθεί με επέμβαση του Weber, μέλους της Γερμανικής Αποστολής στην Ολυμπία και του Επιμελητή. Το δεύτερο, είχε συμβεί μόλις εκείνο το πρωί και είχε αποφευχθεί χάρη στην επέμβαση του νυχτοφύλακα¹²⁸⁰. Η αίσια κατάληξη των γεγονότων αυτών οφειλόταν, σαφώς, στα μέλη του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, το οποίο είχε τη δυνατότητα, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από τις ελληνικές υπηρεσίες, να κινηθεί αποτελεσματικά και να ασκήσει επιρροή, μέσω των Γερμανικών δυνάμεων Κατοχής, στις Ιταλικές αρχές.

Η διάλυση των υπηρεσιών του κράτους, εκείνη την εποχή, αποτελούσε μια ακόμα δυσχέρεια για την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Σε επείγον έγγραφό του¹²⁸¹ προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, τον Σεπτέμβριο του 1942, με το οποίο απαντούσε στα αλληπάλληλα έγγραφα¹²⁸² του Υπουργείου σχετικά με την κατάσταση των αρχαίων τα οποία δεν είχαν φθάσει ποτέ στον προορισμό τους, ο Επιμελητής ζητούσε να ενημερωθεί ο Υπουργός «περί τῆς εἰς ἀφάνταστον βαθμόν παραλύσεως τῶν ὑπηρεσιῶν, ἰδίως εἰς τὰ μέρη ἔνθα οὐδεμία γίνεται διανομή

¹²⁷⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 760. Για το γεγονός, βλ. *Ζημίαι*, 1946: 26. Επίσης, *Ο Μέντωρ*, 1997:48). Όπως ανέφερε και ο ίδιος ο Κοντής σε μεταγενέστερο έγγραφό του προς το Υπουργείο, επρόκειτο για λίθους χωρίς σπουδαιότητα. Όμως η κινητοποίησή του οφειλόταν στην πρόθεσή του να δώσει μεγάλη σημασία στο γεγονός, ώστε να σταματήσει εκεί το κακό. (αρ. καταλ. εγγρ. 761).

¹²⁷⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 762.

¹²⁷⁹ Επρόκειτο για ένα τεμάχιο πολύχρωμου μαρμάρου, διαστάσεων 18X7 εκ., με λειασμένη τη μία επιφάνεια και για ένα τεμάχιο διαστάσεων 10X 18 εκ., από σκληρό τεφόρο λίθο, ακατέργαστο.

¹²⁸⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 762.

¹²⁸¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 763.

¹²⁸² Αξίζει να αναφερθεί πως το Υπουργείο ζητούσε ιδιαίτερα πληροφορίες για την κεφαλή του Γανυμήδη, καθώς είχαν κυκλοφορήσει φήμες στο εξωτερικό περί απώλειάς της από το Μουσείο. Μετά την απάντηση του Επιμελητή το Υπουργείο με ανακοίνωσή του διέψευσε την είδηση (αρ. καταλ. εγγρ. 764).

τροφίμων, τῶν ὁποίων οἱ ὑπάλληλοι ἀγωνίζονται διά παντός θεμιτοῦ καί ἀθεμίτου μέσου ὅπως ἀποκτήσωσι τά πρὸς τό ζῆν»¹²⁸³.

Η περίοδος της Κατοχής: Οι αρχαιότητες της Ολυμπίας το 1943

Το 1943 ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για την εξέλιξη του πολέμου. Ήδη από τις αρχές του έτους είχε ξεκινήσει στην Ευρώπη η κατάρρευση των δυνάμεων του Άξονα. Στην Ελλάδα, το αντάρτικο, το οποίο είχε αναλάβει ένοπλο αγώνα ένα χρόνο νωρίτερα, αποτελούσε πλέον υπολογίσιμη δύναμη, η οποία ολοένα αυξανόταν¹²⁸⁴. Οι επιθέσεις ανταρτών εναντίον των ιταλικών στρατευμάτων άρχιζαν να παρουσιάζουν εντυπωσιακή αύξηση και επιτυχίες, ιδίως στην Πελοπόννησο¹²⁸⁵, στην οποία δρούσαν κυρίως δύο αντιστασιακές ομάδες. Επρόκειτο για το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, τα μέλη του οποίου προέρχονταν κυρίως από τον αριστερό χώρο και τον Ελληνικό Στρατό (Ε.Σ.), ο οποίος στελεχωνόταν κυρίως από βασιλόφρονες¹²⁸⁶. Σημαντικό γεγονός για την ασφάλεια της περιοχής, και ειδικά των αρχαιοτήτων, υπήρξε η κατάργηση, την Άνοιξη του 1943, του σταθμού Χωροφυλακής Ολυμπίας. Ο σταθμός συμπτύχθηκε με αυτόν της υποδιοίκησης Πελοπίου, ο οποίος απείχε τότε περισσότερο από μία ώρα. Το γεγονός είχε ανησυχήσει ιδιαίτερα τον Επιμελητή Ιωάννη Κοντή, ο οποίος ζήτησε τη μεσολάβηση του Υπουργείου για την επαναλειτουργία του¹²⁸⁷.

¹²⁸³ Ως παράδειγμα, ανέφερε τα δύο πρόσφατα τηλεγραφήματα του Υπουργείου, τα οποία, αν και ήταν υπουργικά και κατεπείγοντα, είχαν φθάσει το ένα με τετραήμερη και το άλλο με πενθήμερη καθυστέρηση. Προφανώς εννοεί τους υπαλλήλους των ταχυδρομείων. Όσο για τους δικούς του υπαλλήλους, διαβεβαίωνε το Υπουργείο πως παρέμεναν πιστοί στο καθήκον.

¹²⁸⁴ Φλάισερ, 2000:20-22.

¹²⁸⁵ Φλάισερ, 2000:27-28.

¹²⁸⁶ Ο Ελληνικός Στρατός δημιουργήθηκε στην Πελοπόννησο από αξιωματικούς, το Φθινόπωρο του 1941 (Φλάισερ, τ. Β΄, 2009: 96,97). Σημαντική μορφή του Ε.Σ. υπήρξε ο Ταγματάρχης Χρήστος Καραχάλιος, αρχηγός του συγκροτήματος Ηλείας – Αρκαδίας (Βασιλόπουλος, 2007: 287-292), ο οποίος καταγόταν από τον Κοσκινά Αρχαίας Ολυμπίας. Αρχικά, οι δύο ομάδες συνεργάστηκαν, τον Οκτώβριο όμως του 1943 ήλθαν σε σύγκρουση. (Φλάισερ, τ Β΄, 2009 :105, Πληροφορίες για τον βίο και τη δράση του Καραχάλιου, Φωτόπουλος, 2000: 50-51). Σημαντική προσωπικότητα του ΕΛΑΣ, ήταν ο Ταγματάρχης Ηλίας Κονδύλης. Γεννημένος, το 1903, στην Αρχαία Ολυμπία και ικανότατος αξιωματικός οργανώθηκε στο ΕΑΜ και ανέλαβε τη διοίκηση του τάγματος ΙΙ του 12ου συντάγματος. Ήταν υπεύθυνος για τη δράση του ΕΛΑΣ στην Ηλεία. Υπήρξε ο αρχηγός στη νικηφόρα μάχη στο Πούσι Ηλείας, τον Δεκέμβριο του 1943. Αργότερα, υπηρέτησε ως επιτελάρχης του Βελουχιώτη, αναλαμβάνοντας την 3^η Μεραρχία του ΕΛΑΣ, με το ψευδώνυμο «Νικηφόρος». Μετά την Απελευθέρωση διώχθηκε, πρόλαβε όμως την αναγνώριση της δράσης του τα τελευταία χρόνια της ζωής του. Πέθανε τον Δεκέμβριο του 1986 στην Αθήνα και ετάφη στην Αρχαία Ολυμπία (Για το βίο και τη δράση του, Φωτόπουλος, 2000: 50) .

¹²⁸⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 765. Τον Απρίλιο, εν όψει της αναχώρησής του από την Ολυμπία, έλαβε αυστηρά μέτρα για την ασφάλεια του Μουσείου (αρ. καταλ. εγγρ. 766). Αρκετούς μήνες αργότερα, όταν η κατάσταση είχε πλέον δραματικά επιδεινωθεί, του δόθηκε η εξουσιοδότηση, να καθορίζει ο ίδιος τα ωράρια και το είδος της εργασίας του προσωπικού φύλαξης, ανεξάρτητα από την ειδικότητα του καθενός (αρ. καταλ. εγγρ. 767).

Το καλοκαίρι του 1943, τα γεγονότα σε πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο ήταν δραματικά. Η συμπεριφορά των Ιταλών εναντίον του ελληνικού πληθυσμού, αλλά, κυρίως, η ανικανότητά τους να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τους αντάρτες είχαν δυσανεστήσει τους εταίρους τους. Όλα έδειχναν πως οι Ιταλοί γρήγορα θα εγκατέλειπαν τον Άξονα. Οι Γερμανοί, που είχαν ήδη προβλέψει τις εξελίξεις, υπό τον φόβο συμμαχικής απόβασης είχαν αποστείλει για ενίσχυση, από τον Μάιο, στρατεύματα στη Δυτική Ελλάδα και την Πελοπόννησο. Μετά την απόβαση των Συμμάχων στη Σικελία και την καθαίρεση του Μουσολίνι, στις 26 Ιουλίου, τα γερμανικά στρατεύματα ανέλαβαν τη διοίκηση και των ιταλικών στρατιωτικών μονάδων, φοβούμενα ενδεχόμενη κατάληψη της νότιας Ελλάδας και των νησιών, περιοχών που βρίσκονταν υπό πρώην ιταλική κατοχή. Ακολούθησε η εγκατάλειψη του Άξονα από τους Ιταλούς, με την υπογραφή ανακωχής, τον Σεπτέμβριο. Λίγο αργότερα ξεκίνησε ο αφοπλισμός των ιταλικών στρατευμάτων από τις γερμανικές δυνάμεις, οι οποίες έπρεπε να συνεχίσουν, πλέον, μόνες τους¹²⁸⁸.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, στην Αρχαία Ολυμπία, στην οποία βρισκόταν γερμανικό μηχανοκίνητο κλιμάκιο¹²⁸⁹, συνέβη ένα πρωτοφανές γεγονός: Η χρήση του αρχαιολογικού της χώρου ως σταθμού εγκατάστασης γερμανικών μηχανοκίνητων φαλαγγών, αρμάτων μάχης και τεθωρακισμένων. Η ενέργεια αυτή διήρκεσε από τις 19 Ιουνίου έως τις 7 Σεπτεμβρίου 1943. Τα άρματα μάχης τοποθετήθηκαν στην είσοδο της Άλτεως, στον χώρο του Γυμνασίου. Σύμφωνα με τον Β.Χ. Πετράκο, η μεταφορά τους εκεί οφειλόταν στην προσπάθεια των Γερμανών να αποτρέψουν το ενδεχόμενο βομβαρδισμού τους από τους Άγγλους¹²⁹⁰. Η πρακτική, άλλωστε, της τοποθέτησης στρατού κοντά σε μνημεία για προστασία δεν ήταν άγνωστη¹²⁹¹. Το θέμα ήταν εξαιρετικά σοβαρό. Από την πρώτη στιγμή ο Ιωάννης Κοντής ενημέρωσε το Υπουργείο, ενώ, μέσω του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, ειδοποιήθηκε και ο Ταγματάρχης Kraiker¹²⁹². Έκτοτε, με επανειλημμένες αναφορές του προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων¹²⁹³, ο Επιμελητής ενημέρωνε συνεχώς για την κατάσταση του

¹²⁸⁸ Φλάισερ, 2000:27-30, 2009, τ. Β':165-170.

¹²⁸⁹ Καζάζης, 2016: 48.

¹²⁹⁰ Ο Πετράκος αναφέρει, λανθασμένα, πως η στάθμευση των γερμανικών στρατευμάτων στην Άλτη έγινε τον Σεπτέμβριο του 1943 (Πετράκος, 2013, Ι:325).

¹²⁹¹ Ζημιάι, 1946:4.

¹²⁹² Αρ. καταλ. εγγρ. 768.

¹²⁹³ Οι αναφορές που είχε αποστείλει ο Κοντής για το συγκεκριμένο αυτό θέμα υπήρξαν αλληπάλληλες. Πρόκειται για τις με αριθ. πρωτ. 300/ 19-6-43, 300/7-7-43, 300/17-7-43, 300/23-7-43, 300/25-7-43, 300/ 30-7-43, 309/ 22-8-43, 309/ 8-9-43. (Στο αρχείο της ΕΦΑΗΛ βρίσκονται η με αρ.πρωτ. 300/27-06-1943 (αρ. καταλ. εγγρ. 769), η με αρ. πρωτ. 300/07-07-1943 (αρ. καταλ. εγγρ. 770) και η με αρ.πρωτ. 300/17-07-1943 (αρ. καταλ. εγγρ. 771).

αρχαιολογικού χώρου, καλώντας τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων να συνεννοηθεί για τη διευθέτηση του θέματος. Η ανησυχία του Κοντή ήταν δικαιολογημένη. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στρατού στην Άλτη δύο φορές ξέσπασαν φωτιές από απροσεξία στρατιωτών¹²⁹⁴, οι οποίες κατασβήστηκαν άμεσα, χωρίς να λάβουν μεγάλες διαστάσεις. Δευτερεύον ζήτημα αποτελούσε η αλγεινή εικόνα που παρουσίαζε η Άλτη, από πλευράς καθαριότητας¹²⁹⁵. Παρά τη σοβαρότητα του θέματος, η Διεύθυνση Αρχαιοτήτων δεν ήταν σε θέση να λάβει δραστικά μέτρα. Στα διαβήματά της, οι Γερμανοί διαβεβαίωναν, πως είχαν ληφθεί τα κατάλληλα μέτρα προστασίας και πως την ασφάλεια των αρχαίων επέβλεπε ο Γερμανός αρχαιολόγος στην Ολυμπία¹²⁹⁶. Ήταν, όμως, σαφές πως ούτε αυτός μπορούσε να επέμβει ουσιαστικά. Αυτή τη φορά το ζήτημα αφορούσε τον ίδιο τον στρατό και σε τέτοιου είδους αποφάσεις δεν υπήρχαν περιθώρια για διαπραγματεύσεις. Τελικά, ο αρχαιολογικός χώρος εκκενώθηκε από τους ίδιους τους κατακτητές, λίγο αργότερα. Το γεγονός ανακοινώθηκε από τον Ιωάννη Κοντή με τηλεγράφημα ¹²⁹⁷ προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων: «Τό απόγευμα τῆς 7/9/43 ἐξεκενώθη ὁ ἀρχαιολογικός χώρος τῆς Ὀλυμπίας, ἐλπίζομεν ὀριστικῶς». Παρά το γεγονός πως, δεν υπήρχε καμία πρόθεση του στρατού να προκληθούν ζημιές στον αρχαιολογικό χώρο και τη μέριμνα, τόσο των Ελλήνων υπαλλήλων, όσο και των Γερμανών επιστημόνων, οι φθορές, έστω και μικρές, δεν αποφεύχθηκαν. Είχαν προκληθεί δε στην προσπάθεια δημιουργίας εισόδων για τα οχήματα ή σε προσκρούσεις πάνω στα αρχαία, κατά τις καθημερινές εισόδους και εξόδους τους. Κατεγράφησαν και αναφέρονται λεπτομερώς

¹²⁹⁴ Η πρώτη φωτιά ξεκίνησε πιθανότατα από προσπάθεια στρατιώτη να μαγειρέψει, στον χώρο μεταξύ Γυμνασίου και Πρυτανείου (αρ. καταλ. εγγρ. 772 και 773). Η δεύτερη, στις 25 Ιουλίου, από τσιγάρο, στα ρωμαϊκά κτίσματα βορείως του Πρυτανείου (αρ. καταλ. εγγρ. 774).

¹²⁹⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 772.

¹²⁹⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 775.

¹²⁹⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 776.

σε έγγραφο¹²⁹⁸ του Επιμελητή προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων στα τέλη Αυγούστου, μια εβδομάδα πριν την αποχώρηση του στρατού από την Άλτη¹²⁹⁹.

Από το φθινόπωρο του 1943 και εξής η Αντίσταση δυνάμωνε συνεχώς, με τη συμμετοχή όλο και περισσότερων Ελλήνων. Σταδιακά, μεγάλα τμήματα της ελληνικής υπαίθρου, μεταξύ αυτών και η Ολυμπία, θα ελέγχονταν από τους αντάρτες, προκαλώντας ευρείες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών εναντίον των ανταρτών, αλλά και φοβερά αντίποινα απέναντι στον άμαχο ελληνικό πληθυσμό¹³⁰⁰. Την ίδια εποχή ένα ακόμα ζήτημα, το οποίο είχε από παλιά διαφανεί, έλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις, επιδεινώνοντας την κατάσταση. Η αναπόφευκτη, πλέον, σύγκρουση μεταξύ των αντάρτικων οργανώσεων, εξαιτίας και της ανάμιξης των ξένων δυνάμεων, που συνδούλιζαν τα πάθη, καθιστούσε βέβαιη την εμφύλια σύρραξη. Μάχες μεταξύ αντάρτικων οργανώσεων έγιναν τότε στην Πελοπόννησο, οι οποίες οδήγησαν στη διάλυση του Ε. Σ. από τον ΕΛΑΣ, ο οποίος απέκτησε ισχυρή παρουσία¹³⁰¹.

Η επιδείνωση της κατάστασης και η διακοπή των συγκοινωνιών, το φθινόπωρο του 1943, είχαν άσχημες συνέπειες, όχι μόνο για την Άλτη, αλλά και για τους υπόλοιπους αρχαιολογικούς χώρους της επικράτειάς της, που βρίσκονταν μακρύτερα¹³⁰². Σημαντικό, ωστόσο, γεγονός υπήρξε η ίδρυση, τον Οκτώβριο, ξεχωριστής Αρχαιολογικής Περιφέρειας, της ΙΘ', με έδρα την Ολυμπία. Την ίδια εποχή, παρά τις δυσμενείς συνθήκες, το Υπουργείο

¹²⁹⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 777. Επίσης, *Ζημία*: 53,54. Επιγραμματικά, αφορούσαν την καταστροφή του μεγαλύτερου μέρους τμήματος πόρινου αγωγού στην ανατολική στοά του Γυμνασίου, την ολοκληρωτική καταστροφή βάσης στην εσωτερική κιονοστοιχία της ίδιας στοάς, βλάβες σε τρεις ακόμα βάσεις της ίδιας στοάς, την καταστροφή της βάσης του ανατολικού τοίχου και βλάβες στις παραστάδες της θύρας του. Επίσης, βλάβες σε δύο κορινθιακά κιονόκρανα της εισόδου του Γυμνασίου, καταστροφή τμήματος του περιβόλου της Ιεράς Άλτεως από θραύση για τη διεύρυνση του ανοίγματος, καταστροφή τμήματος του πόρινου αγωγού ανατολικά του Πελοπίου, μικρότερες αμυχές και φθορές σε διάφορα αρχιτεκτονικά τεμάχια, καθώς και καταστροφές δευτερευόντων τεμαχίων. Οι βλάβες, σύμφωνα και με τον ίδιο τον Κοντή, ήταν ασήμαντες (αρ. καταλ. εγγρ. 761). Το γεγονός απέδιδε στο προσωπικό, αλλά και το γεγονός πως οι ίδιοι οι Γερμανοί δεν είχαν πρόθεση να προκαλέσουν φθορές στο χώρο.

¹²⁹⁹ Ένα άλλο ιστορικό γεγονός, που συνέβη στην Ηλεία, καταδεικνύει το πόσο ταραγμένη και επικίνδυνη ήταν εκείνη η περίοδος, αλλά και τη δύναμη που σταδιακά αποκτούσε η Αντίσταση των Ελλήνων. Στις 13 Αυγούστου αντάρτες πραγματοποίησαν δολιοφθορά στην ορεινή περιοχή της Δίβρης (κωμόπολη κοντά στα σύνορα με Αρκαδία και Αχαΐα, από την οποία περνούσαν οι δρόμοι που συνέδεαν τον Πύργο με την Τρίπολη, την Πάτρα και τα Καλάβρυτα) καταστρέφοντας με την βοήθεια των κατοίκων των γύρω χωριών τους δρόμους, ώστε να εμποδιστεί η διέλευση μηχανοκίνητων γερμανικών δυνάμεων. Οι συνέπειες αποφεύχθηκαν, θα μπορούσαν, όμως, να είναι ιδιαίτερα σοβαρές: Τον ίδιο μήνα και όχι πολύ μακριά από εκεί πυρπολήθηκε το χωριό Δόξα Αρκαδίας, ως αντίποινα για τον φόνο Γερμανού νοσοκόμου (Καζάζης, 2016:40,42-47)

¹³⁰⁰ Τότε ιδρύθηκε η Μεραρχία ΙΙΙ του ΕΛΑΣ, με την υπαγωγή σε αυτή όλων των αντάρτικων οργανώσεων (Μπουρατζής, 2015:222).

¹³⁰¹ Φλάισερ, 2000: 30-32, Κωστής, 2020: 675-682.

¹³⁰² Οι πληροφορίες δίνονται σε μεταγενέστερο έγγραφο του Κοντή (αρ. καταλ. εγγρ. 761).

ενέκρινε¹³⁰³ την έκδοση χρηματικών ενταλμάτων για την εκτέλεση έργων εξασφάλισης και σωτηρίας σημαντικών αρχαιοτήτων σε όλη την Ελλάδα. Τα χρήματα θα παρέμεναν στα Ταμεία, ανεξόφλητα και θα χρησιμοποιούνταν μόνο σε άμεση ανάγκη. Για τις αρχαιότητες της Ολυμπίας το ένταλμα ήταν ύψους 1.000.000 δρχ. και είχε εκδοθεί στο όνομα του Κοντή¹³⁰⁴.

Από τα τέλη του 1943 σημειώθηκαν μεγάλες επιτυχίες των αντιστασιακών οργανώσεων σε βάρος των δυνάμεων Κατοχής¹³⁰⁵, με κορυφαία, στην Ηλεία, τη μάχη στο Πούσι, τον Δεκέμβριο του 1943¹³⁰⁶. Ελάχιστες πληροφορίες διασώζονται για ένα ακόμα ιστορικό γεγονός, το οποίο συνέβη στην περιοχή, άγνωστο πότε ακριβώς και αφορούσε τις αρχαιότητες. Πρόκειται για το σαμποτάρισμα από αντάρτες του δημόσιου δρόμου που οδηγούσε προς Τρίπολη, στο ύψος του Φραγκονησίου¹³⁰⁷, προκειμένου να παρεμποδιστεί η διόδος των Γερμανών. Η ενέργεια αυτή οδήγησε στην αποκάλυψη αρχαίων, τα οποία περισυλλέχθηκαν με τη βοήθεια των ανταρτών και παραδόθηκαν στο Μουσείο¹³⁰⁸. Η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνη. Απόρρητο έγγραφο¹³⁰⁹ του Επιμελητή Ιωάννη Κοντή προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων αποτελεί σημαντική μαρτυρία για την επιρροή, τις προεκτάσεις και τον αντίκτυπο που είχαν τα γεγονότα αυτά για την προστασία των αρχαιοτήτων. Σύμφωνα με τον Επιμελητή, η Ολυμπία, όπως και τα άλλα χωριά, εγκαταλείπονταν συχνά από τους κατοίκους τους, οι οποίοι φοβούνταν τις επιχειρήσεις των Γερμανών εναντίον των ανταρτών. Ο Επιμελητής φοβόταν για τυχόν εγκατάλειψη της Ολυμπίας από το προσωπικό της, κάτω από τις συνθήκες που επικρατούσαν. Επισήμανε πως

¹³⁰³ Αρ. καταλ. εγγρ. 778.

¹³⁰⁴ Στο αρχείο βρίσκεται και η απόφαση έκδοσης του χρηματικού εντάλματος (αρ. καταλ. εγγρ. 779).

¹³⁰⁵ Για τα γεγονότα της εποχής πολύτιμη, άμεση, μαρτυρία αποτελεί το έργο του επίτιμου Δημάρχου Λετρίνων Τάση Καζάζη «Οι Γερμανοί στην Ηλεία».

¹³⁰⁶ Στις 8 Δεκεμβρίου 1943, το 3^ο τάγμα Ηλείας του ΕΛΑΣ, με διοικητή τον Ηλία Κονδύλη, αντιμετώπισε στη θέση Πούσι γερμανική φάλαγγα, που είχε κινηθεί να πλήξει τις δυνάμεις της 3^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ στην περιοχή του Ερυμάνθου. Οι απώλειες για τους Γερμανούς υπήρξαν πολύ μεγάλες, τόσο σε ανθρώπινο δυναμικό, όσο και οπλισμό. Την επόμενη της μάχης, δόθηκε ένα ακόμα χτύπημα στους Γερμανούς, κοντά στο χωριό Μάγειρα, το οποίο απέχει μόλις 3 χιλ. από την Αρχαία Ολυμπία.

¹³⁰⁷ Πρόκειται για αρχαίο ρωμαϊκό νεκροταφείο, το οποίο απέχει ένα περίπου χιλιόμετρο από τον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας. Σε αυτό είχαν ταφεί αθλητές και αξιωματούχοι του Ιερού. Η ανεύρεση των πρώτων τάφων έγινε τυχαία, το 1941, όταν μετά από την παράσυρση τμήματος του δρόμου Πύργου-Τριπόλεως χρειάστηκε να κατασκευαστεί πρόχειρος δρόμος. Η Υπηρεσία ειδοποιήθηκε από τον Νομομηχανικό. Ο Ιωάννης Κοντής, που διενήργησε την έρευνα, αμέσως αντιλήφθηκε τη σημασία του νεκροταφείου, καθώς βρισκόταν σε πολύ κοντινή απόσταση από την Ολυμπία. Τα επόμενα χρόνια κι άλλοι τάφοι ήρθαν στο φως. (αρ. καταλ. εγγρ. 780, 781).

¹³⁰⁸ Η πληροφορία προέρχεται από μεταγενέστερη αναφορά του Κοντή προς το Υπουργείο (αρ. καταλ. εγγρ. 761).

¹³⁰⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 782. Από το περιεχόμενό του πρέπει να συντάχθηκε λίγο πριν την αποχώρηση των μελών του Γ.Α.Ι. από την Ολυμπία, δηλαδή προς τα τέλη του 1943.

σημαντικό παράγοντα για την παραμονή του αποτελούσε η μέχρι τότε παρουσία των μελών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, αφού υπήρχε η ελπίδα επέμβασής τους, σε περίπτωση ανάγκης. Πλέον, όμως, εξαιτίας της επιδείνωσης της κατάστασης, τα μέλη του Ινστιτούτου θα αναγκάζονταν να φύγουν. Σε μια προσπάθεια να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο ο Κοντής κάλεσε το Υπουργείο να ζητήσει επείγοντως από τη Γερμανική Στρατιωτική Υπηρεσία την έκδοση διαταγής, με την οποία οι διερχόμενοι από την Ολυμπία Γερμανοί στρατιώτες θα καλούνταν να σεβαστούν τα αρχαία και το προσωπικό. Το Υπουργείο, πράγματι, μερίμνησε, έτσι η διαταγή, η οποία εκδόθηκε από τη Referat Kunstschutz, στάλθηκε¹³¹⁰.

Παρά το επικίνδυνο κλίμα εκείνης της εποχής, ο Κοντής μερίμνησε και για τις αρχαιότητες της περιφέρειας. Τον Νοέμβριο προσπάθησε να ενεργήσει για τη μεταφορά στην Ολυμπία μαρμάρινων θραυσμάτων, που βρίσκονταν στο σχολείο του χωριού Δόξα Αρκαδίας, το οποίο είχε διασωθεί από πυρπολισμό. Σε αυτά περιλαμβανόταν μια από τις μαρμάρινες λεοντοκεφαλές – υδρορρόες του ναού του Διός¹³¹¹. Η επικοινωνία με τη Γορτυνία, όμως, είχε διακοπεί, με αποτέλεσμα η μεταφορά να πραγματοποιηθεί τελικά πολλά χρόνια αργότερα¹³¹².

Μέσα σε αυτή την ανώμαλη κατάσταση το έργο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Ολυμπία δεν μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστο. Οι ανασκαφές, οι οποίες είχαν συνεχιστεί κανονικά αμέσως μετά την Κατοχή της χώρας, δεν επαναλήφθηκαν μετά το 1942, ενώ από το καλοκαίρι του 1943 άρχισε να δρομολογείται η αποχώρηση της Γερμανικής Αποστολής, με την εκκένωση των αποθηκών του Οικήματος. Αυτή πραγματοποιήθηκε

¹³¹⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 783. Το έγγραφο ανέγραφε τα εξής: «Πρός Τό Γερμανικόν Φρουραρχεῖον Πύργον: Περίληψις: Ἐπιμεληταὶ καὶ φύλακες ἀρχαιοτήτων τοῦ χώρου ἀνασκαφῶν Ὀλυμπίας. Παρακαλοῦμεν εἰς ἐνδεχομένας ἐπιχειρήσεις διὰ τὴν καταπολέμησιν τῶν ἀνταρτῶν, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ὀλυμπίας, ὅπως ἐπιστηθῇ ἡ προσοχὴ τῶν διαφόρων διοικητῶν στρατιωτικῶν μονάδων, ὅτι ὁ ἐν ὑπηρεσίᾳ Ἐπιμελητῆς Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους Ἰω. Κοντῆς ὡς καὶ οἱ φύλακες οἱ τοποθετηθέντες αὐτόθι πρὸς φρούρησιν τοῦ χώρου ἀνασκαφῶν κατ' ἐντολὴν τῆς ἡμετέρας Διοικήσεως (Στρατιωτικὴ Διοίκησις Ἀθηνῶν), ἔλαβον παρὰ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας αὐστηρὰν διαταγὴν, ὅπως μὴ ἐγκαταλείπωσι τὴν θέσιν των διὰ νὰ προστατεύσουν τὰς ἀνασκαφὰς καὶ τὰ ἀντικείμενα τοῦ Μουσείου καθὼς καὶ τὸ κτίριον τῆς Γερμανικῆς Ὑπηρεσίας τῶν ἀνασκαφῶν. Οὗτοι δέον νὰ ὑποστηριχθῶσι κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων των.» (Αρ. καταλ. εγγρ. 784).

¹³¹¹ Αποτελούνταν από τέσσερα ή τρία τεμάχια, είχε δε δημοσιευθεί από τον Ernst Meyer (Meyer, E. 1939. *Peloponnesische Wanderungen*, Max Niehans Verlag, Zürich und Leipzig 1939).

¹³¹² Σύμφωνα με τον Διευθυντή του σχολείου, τον Δεκέμβριο του 1943, από τη λεοντοκεφαλή είχαν εντοπιστεί τρία τεμάχια (αρ. καταλ. εγγρ. 785). Τελικά, εξαιτίας της κατάστασης, η μεταφορά πραγματοποιήθηκε τον Ιανουάριο του 1950. Τότε, παραδόθηκαν μόνο δύο. Ο Πρόεδρος της Κοινότητας ενημέρωνε πως τα άλλα δύο είχαν χαθεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου. Επρόκειτο για το τμήμα από την κάτω γνάθο του ζώου (αρ. καταλ. εγγρ. 786). Ανάλογη προσπάθεια είχε κάνει ο Κοντής, χωρίς αποτέλεσμα, και για χάλκινο σκεύος, το οποίο είχε βρεθεί στο χωριό Σώστι (στην περιοχή της Ήλιδας) και είχαν λιώσει χωρικοί (αρ. καταλ. εγγρ. 787 και 788).

σταδιακά από τα τέλη του 1943¹³¹³ μέχρι τις αρχές του 1944. Τελευταίος αναχώρησε ο Γερμανός αρχαιολόγος R. Eilmann, και μάλιστα εσπευσμένα, χωρίς καν να προλάβει να πάρει μαζί του όλα τα προσωπικά του είδη¹³¹⁴, υπό την πίεση γερμανικής στρατιωτικής μονάδας. Πολύτιμη, αλλά και αποκαλυπτική, είναι επιστολή¹³¹⁵ που άφησε πίσω του, λίγο μετά την αναχώρησή του από την Ολυμπία. Γραμμένη με θερμά λόγια και κάτω από έντονη συγκινησιακή φόρτιση, φανερώνει τις πολύ καλές σχέσεις της Γερμανικής Αποστολής με τον τόπο, ενώ δίνει και σημαντικές πληροφορίες για τις συνθήκες της αναχώρησης, εξαιτίας της πολεμικής κατάστασης, που επιδεινωνόταν συνεχώς. Ο Eilmann αποχαιρετούσε με λύπη την Ολυμπία, με την οποία τον συνέδεαν στενοί δεσμοί εργασίας και φιλοξενίας. Επισήμανε πως οι Έλληνες, ανεξάρτητα από πολιτικές αντιλήψεις, είχαν επιδείξει ιδιαίτερο σεβασμό στην επιστημονική Αποστολή του Ινστιτούτου, παρά τις αντιξοότητες του πολέμου¹³¹⁶. Εξέφραζε δε ιδιαίτερα την ευγνωμοσύνη του για «τήν εὐγενῆ καὶ πλήρη κατανοήσεως τοῦ σκοποῦ τῆς ἀποστολῆς στάσιν τοῦ ΕΑΜ καὶ τῶν μονάδων τοῦ ἙΛΑΣ πού ἐπέρασαν ἀπὸ τὴν Ὀλυμπίαν»¹³¹⁷. Αναχωρώντας, είχε παραδώσει το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών στον Έλληνα Προϊστάμενο Ιωάννη Κοντή, αφού ανήκε στην ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία, έκανε δε έκκληση στους Έλληνες να συνεχίσουν και μετά την αναχώρηση της Αποστολής τη στάση του σεβασμού που είχαν επιδείξει απέναντι στο Οίκημα. Ιδιαίτερη αναφορά έκανε προς τον Δήμαρχο Ολυμπίας Ιωάννη Σπηλιόπουλο, ο οποίος είχε βοηθήσει τη Γερμανική Αποστολή σε κάθε δυσχέρειά της, καλώντας τον να συνεχίσει να ενδιαφέρεται μετά την αποχώρησή της.

Το θέμα της εκκένωσης και παράδοσης των αρχαιοτήτων του Οικήματος από τους Γερμανούς ανασκαφείς στους Έλληνες συναδέλφους τους δημιουργούσε την ανάγκη να τακτοποιηθεί μια εκκρεμότητα. Αυτή αφορούσε στον έλεγχο των αντικειμένων που

¹³¹³ Σε λίαν επείγον έγγραφό του (αρ. καταλ. εγγρ. 117) προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, στις 27 Οκτωβρίου 1943, ο Κοντής ανέφερε πως είχε πληροφορηθεί, εκείνη την ημέρα, την απόφαση των Γερμανών αρχαιολόγων για αναχώρηση από την Ολυμπία και την πρόθεση να αναλάβει ο ίδιος την προστασία της Οικίας. Είχε προηγηθεί, τον προηγούμενο Ιούνιο, επίσκεψη του Προϊστάμενου της Στρατιωτικής Υπηρεσίας Προστασίας Έργων Τέχνης K. Kraiker, με τον οποίο είχαν συζητήσει σχετικά με την τύχη των αρχαίων των αποθηκών της Οικίας σε περίπτωση αναχώρησης των Γερμανών ανασκαφέων. Τον ίδιο μήνα είχε ξεκινήσει η εκκένωση των αποθηκών και μεταφορά των αρχαίων στο Μουσείο. Κάποιες χωρίς ιδιαίτερη σπουδαιότητα, θα παρέμεναν προσωρινά τουλάχιστον στις αποθήκες, οι οποίες, μετά την αναχώρηση των ανασκαφέων, θα φυλάσσονταν από τους φύλακες ολόκληρο το εικοσιτετράωρο.

¹³¹⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 120.

¹³¹⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 789.

¹³¹⁶ Hiller, *AM 110*, 1995:468, Πετράκος, 2013, II:326.

¹³¹⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 789. Η επιστολή, χωρίς ημερομηνία, είναι χειρόγραφη, γραμμένη στα ελληνικά, σε επιστολόχαρτο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Έχει τίτλο «Ο αποχαιρετισμός μου από την Ολυμπίαν». Ο Γερμανός αρχαιολόγος υπογράφει με τα αρχικά του R.E. Η αναχώρηση του Eilmann, έγινε πιθανότατα τον Ιανουάριο του 1944.

βρίσκονταν ακόμα στις αποθήκες του Οικήματος, αλλά και όσων είχαν, κατά την περίοδο της Κατοχής, απεγκιβωτιστεί και παραδοθεί στα μέλη του Γ.Α.Ι. για καθαρισμό και μελέτη. Ο Κοντής προσπάθησε να κάνει έναν απολογισμό των αρχαίων που παρέμεναν στο Οίκημα¹³¹⁸. Κρίθηκε αναγκαία η σύγκληση της Επιτροπής για τον έλεγχο των εγκιβωτισμένων¹³¹⁹, δεν υπάρχει, ωστόσο, καμία πληροφορία για το αν, όντως, αυτός πραγματοποιήθηκε, εκείνη τη χρονιά¹³²⁰.

Οι αρχαιότητες της Ολυμπίας κατά το 1944

Την εποχή εκείνη μεγάλο τμήμα της περιφέρειας της χώρας-ανάμεσά τους και η Ολυμπία- βρισκόταν πλέον υπό τον έλεγχο των ανταρτών¹³²¹. Από την Άνοιξη του 1944, μια δεύτερη κυβέρνηση λειτουργούσε από το ΕΑΜ και την Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ)¹³²² παράλληλα με τη νόμιμη, εξόριστη, κυβέρνηση του Καΐρου.

¹³¹⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 118. Τα αρχαία, που είχαν παραδοθεί στους Γερμανούς ανασκαφείς για τακτοποίηση το 1938, σύμφωνα με διαταγές του Υπουργείου, είχαν επιστραφεί όλα πριν την αναχώρησή τους. Είχαν μείνει μόνο κάποια, κυρίως τεμάχια πήλινων στεγών, τα οποία, εξαιτίας της απρόοπτης αναχώρησης του κ. Eilmann, είχαν παραμείνει στις αποθήκες. Η διάκριση των αντικειμένων αυτών, που δεν ήταν εύκολη καθώς υπήρχαν πολλά όμοια, απαιτούσε έλεγχο. Επίσης, τα χάλκινα που είχαν παραδοθεί για μελέτη στον Γερμανό Διευθυντή τον Ιούλιο του 1941 και είχαν επιστραφεί, όπως και τα υπόλοιπα αντικείμενα που είχαν απεγκιβωτιστεί, φυλάσσονταν μαζί με τα ανασφάλιστα αρχαία, καθώς έκτοτε δεν ήταν δυνατή η σύγκληση της Επιτροπής Ασφαλίσεως, για τον επανεγκιβωτισμό τους. Έλεγχο, τέλος, χρειάζονταν και κάποιες αποδείξεις επιστροφής αρχαίων.

¹³¹⁹ Καθώς ο Ζέρβας είχε πλέον μετατεθεί από τον Πύργο στην Αμαλιάδα, χρειάστηκε να διευκρινιστεί από το Υπουργείο το αν παρέμενε ο ίδιος Πρόεδρος (αρ. καταλ. εγγρ. 790 και 791). Το Υπουργείο το επιβεβαίωσε (αρ. καταλ. εγγρ. 792).

¹³²⁰ Το ζήτημα της εκκένωσης του Οικήματος των γερμανικών ανασκαφών δεν ήταν τόσο απλό. Πέρα από την ασφάλεια των αρχαιοτήτων, σημαντικό ζήτημα αποτελούσε η προστασία της ίδιας της Οικίας και των αντικειμένων που βρίσκονταν σε αυτήν. Πράγματι, στο κτήριο αυτό φυλάσσόταν πολύτιμος επιστημονικός εξοπλισμός, σημαντικός οικιακός εξοπλισμός (έπιπλα, σκεύη και άλλα) και πολλά εργαλεία, απαραίτητα, αλλά και σπάνια την εποχή της απόλυτης ένδειας. Για το θέμα της προστασίας της, την περίοδο του Εμφυλίου, αλλά και της κυριότητας και παράδοσης του Οικήματος στο ελληνικό κράτος, βλ. κεφ. «Γερμανικές ανασκαφές».

¹³²¹ Σύμφωνα με τον Πετράκο, μετά την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από την Ολυμπία, τον Οκτώβριο του 1943, αυτή καταλήφθηκε από τον ΕΛΑΣ (Πετράκος, 2013, I: 326).

¹³²² Στις 10 Μαρτίου 1944 το ΕΑΜ δημιούργησε την Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), με αποστολή να οργανώσει τον αγώνα για την Απελευθέρωση της χώρας και να διοικήσει τις περιοχές που σταδιακά ελευθερώνονταν. Πρόεδρος της ΠΕΕΑ από τις 18 Απριλίου ήταν ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Αθήνας Αλέξανδρος Σβώλος, διαπρεπής συνταγματολόγος. Στα τέλη Απριλίου, με πρωτοβουλία της ΠΕΕΑ, πραγματοποιήθηκε μια πρωτοφανής ενέργεια, η διοργάνωση μυστικών εκλογών τόσο στην ελεύθερη, όσο και την κατεχόμενη Ελλάδα. Ψήφισαν πάνω από ένα εκατομμύριο Έλληνες, οι οποίοι έστειλαν αντιπροσώπους σε μια εθνοσυνέλευση που πήρε το όνομα «Εθνικό Συμβούλιο». Το Συμβούλιο συνήλθε για πρώτη φορά στους Κορυτσάδες της Ευρυτανίας, επικυρώνοντας την εξουσία της ΠΕΕΑ ως αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης με έδρα την Ελλάδα. Έτσι, δημιουργήθηκε μια δεύτερη ελληνική αρχή, παράλληλη με τη νόμιμη κυβέρνηση του Καΐρου. Μέλος του Εθνικού Συμβουλίου υπήρξε και ο μητροπολίτης Ηλείας Αντώνιος (Φλάισερ, 2000: 39-42, Πετράκος, 2013, I: 362-3).

Ανάμεσα στα μέλη του Εθνικού της Συμβουλίου ήταν και ο Μητροπολίτης Ηλείας Αντώνιος, ο οποίος, απρόσμενα, την 25^η Μαρτίου 1944, αμέσως μετά τη δοξολογία, από την ελεύθερη Αρχαία Ολυμπία, όπου βρισκόταν για τον εορτασμό της εθνικής επετείου, ευλόγησε της σημαία της Επανάστασης και αναχώρησε ως αρχηγός του ΕΑΜ Πελοποννήσου¹³²³.

«΄Αγωνιώδη» χαρακτήριζε ο Κοντής την περίοδο αυτή για την Ολυμπία, καθώς και την περίοδο μέχρι την Απελευθέρωση, εξαιτίας των γερμανικών επιδρομών εναντίον των ανταρτών¹³²⁴. Αναφορά¹³²⁵ του αρχιφύλακα Χαρδαβέλλα, στις 30 Ιουλίου 1944, προς τον Προϊστάμενο της Εφορείας αποτελεί μαρτυρία για τις θυσίες των απλών ανθρώπων που είχαν κληθεί να φέρουν εις πέρας το δύσκολο έργο της προστασίας των αρχαιοτήτων: «Λαμβάνο τήν τημὴν νά ἀναφέρω ὅτι κατά τό δεύτερον δεκαήμερον τοῦ Ἰουλίου ἡ ὑπερεσία ἔγινε ἀνόμαλος ἔνεκα τῆς σιλήψεως τῶν Γερμανόν τῶν φυλάκων Μίχου καί Διαμαντάκου τό δεύτερον. Τό τρίτον δεκαήμερον ἐπέστρεψαν ἡ ἐλεφθεροθέντες ἡ φύλακες καί ἡ ὑπειρεσία διεξίθη κανονικός καταφτό ἔλαβον μίαν περισσότεραν ἄδειαν ἐγὼ καί ὁ φύλαξ Διαμαντάκος. Ἐφπιθῶς, ὁ Ἀρχιφύλακας Ν. Χαρδαβέλλας» (sic), εικ.121. Η αποχώρηση των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων από την Ελλάδα, το φθινόπωρο του 1944, σημαδεύτηκε από συγκρούσεις και μεγάλες καταστροφές στις υποδομές της χώρας¹³²⁶. Και πάλι, όμως, οι αρχαιότητες είχαν διασωθεί, χάρη στην αυτοθυσία του προσωπικού, το οποίο είχε παραμείνει στη θέση του¹³²⁷.

Οι αρχαιότητες της Ολυμπίας κατά το 1945

Μετά την Απελευθέρωση, η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του Γεωργίου Παπανδρέου, που εγκαθιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1944, βρήκε ένα κράτος εντελώς διαλυμένο και σε βαθιά πολιτική κρίση¹³²⁸. Ακολούθησαν τα Δεκεμβριανά και η σύγκρουση των δυνάμεων του

¹³²³ Η απόφαση του Μητροπολίτη ήταν τελείως απρόσμενη. Ο Αντώνιος, ο οποίος, έως τότε είχε συμβάλει αποφασιστικά, μαζί με τους Καζάζη και Κουράση, στην προστασία αθώων πολιτών προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση με την ενέργειά του αυτή. Μετά την Απελευθέρωση καθαιρέθηκε από την Ιερά Σύνοδο και πέθανε στο Αιγάλεω, τον Νοέμβριο του 1963. (Καζάζης, 2016: 187-8, 310-311. *Αλφειός*, 5-6, 2005:89. Πληροφορίες για τον βίο του Αντωνίου, Φωτόπουλος, 2000:45-46).

¹³²⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 761.

¹³²⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 793.

¹³²⁶ Η πλήρης εκκένωση της ηπειρωτικής χώρας είχε ολοκληρωθεί έως τις 3 Νοεμβρίου 1944 (Κόντης, 2000:100).

¹³²⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 761. Σχέδιο, ιδιαίτερα δυσανάγνωστο. Στο ίδιο έγγραφο προς το Υπουργείο ο Κοντής μνημόνευε την αυτοθυσία που είχαν επιδείξει οι φύλακες Ηρακλής Λαμπρόπουλος και Αγγελος Λιάγκουρας.

¹³²⁸ Η αποχώρηση των Γερμανών άφησε τη χώρα με τεράστια κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα: Καταστροφές στις υποδομές, διάλυση του κρατικού μηχανισμού, αλλά και σοβαρά ζητήματα επισιτισμού και ασφάλειας του πληθυσμού ήταν κάποια μόνο από τα θέματα που έπρεπε άμεσα να

ΕΛΑΣ με κυβερνητικές και βρετανικές δυνάμεις, η οποία έληξε με τη Συμφωνία της Βάρκιζας¹³²⁹. Η κρίσιμη αυτή κατάσταση, λίγο πριν την έναρξη του Εμφυλίου, είχε δημιουργήσει νέα προβλήματα, που επηρέαζαν και την Αρχαιολογική Υπηρεσία στην Ολυμπία. Σύμφωνα με τον Κοντή, από τις 20 Ιανουαρίου του 1945 είχαν καταργηθεί οι αυτοδιοικητικές αρχές στην Ηλεία, χωρίς να αντικατασταθούν από τις κρατικές, με αποτέλεσμα όλα τα κακοποιά στοιχεία της περιφέρειας να είναι, πλέον, ελεύθερα. Για μια ακόμα φορά το προσωπικό ήταν υποχρεωμένο να βρίσκεται νυχθημερόν σε πόλεμο με διάφορους χωρικούς, οι οποίοι έρχονταν από τα χωριά τους και προέβαιναν σε διάφορες αυθαιρεσίες, όπως κλοπές λίθων ή μολυβιού από τα κτήρια του Ιερού, κοπές δέντρων του αρχαιολογικού χώρου, παράνομη ποιμνιοβοσκή. Ο Προϊστάμενος επισήμανε πως, εάν συνεχιζόταν η αναρχία, οι φθορές που θα προκαλούνταν στα αρχαία θα ήταν κατά πολύ μεγαλύτερες από αυτές που είχαν σημειωθεί κατά την περίοδο της Κατοχής¹³³⁰.

Τον Ιούλιο του 1945, η Διεύθυνση Αρχαιοτήτων κάλεσε, με επείγουσα εγκύκλιο¹³³¹, τους Διευθυντές Μουσείων, Εφόρους και Επιμελητές να υποβάλλουν εκθέσεις σχετικά με τους υπαλλήλους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, που είχαν συνεργαστεί με τον εχθρό. Η απάντηση¹³³² του Κοντή, ήταν ξεκάθαρη: «Ἐκ τῶν φυλάκων τῆς περιφερείας μου οὐδεὶς συνεργάσθη μέ τούς ἐχθρούς, κατά τās πληροφορίας τουλάχιστον τās ὁποίας ἔχω». Μια ακόμα σημαντική, εμπιστευτική, εγκύκλιος εκδόθηκε από τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, λίγους μήνες αργότερα¹³³³, με την οποία ζητούνταν αναλυτικές εκθέσεις για όσα είχαν συμβεί σε κάθε Αρχαιολογική Περιφέρεια κατά την Κατοχή, όπως λαθραίες ανασκαφές, αρπαγές, απώλειες, φθορές, εξαγωγές αρχαιοτήτων. Συνδρομή στους προϊστάμενους για τις μετακινήσεις τους ή την αποστολή της αλληλογραφίας, θα παρείχαν οι Αγγλικές στρατιωτικές αρχές, οι οποίες είχαν ήδη εγκατασταθεί στη χώρα¹³³⁴. Στη ΙΘ' περιφέρεια, η επικοινωνία με τους χώρους, που βρίσκονταν μακριά από την Ολυμπία, ήταν εξαιρετικά δυσχερής. Ο προϊστάμενος προσπάθησε

αντιμετωπίσει η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας που θα αναλάμβανε από τον Οκτώβριο του 1944 (Κωστής, 2020:691,2).

¹³²⁹ Κόντης, 2000:101-108, Κωστής, 2020: 690-705.

¹³³⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 761.

¹³³¹ Αρ. καταλ. εγγρ. 794. Οι εκθέσεις που θα υποβάλλονταν, θα κρίνονταν σύμφωνα με τις διατάξεις των υπαριθ 26 και 41 /1945 Συντακτικών Πράξεων «Περί ἀπολύσεως δημοσίων υπαλλήλων συνεργασθέντων μετά τοῦ ἐχθροῦ κατά τήν περίοδο τῆς Κατοχῆς».

¹³³² Αρ. καταλ. εγγρ. 795.

¹³³³ Αρ. καταλ. εγγρ. 796.

¹³³⁴ Στην Πελοπόννησο είχαν ξεκινήσει να αποβιβάζονται βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις από τις 7 Οκτωβρίου, αμέσως μετά την αποχώρηση των Γερμανών (Κόντης, 2000:100). Για τις μετακινήσεις των προϊσταμένων των Αρχαιολογικών Περιφερειών, η Διεύθυνση Αρχαιοτήτων ζήτησε ένα χρόνο αργότερα τη συνδρομή του Γενικού Επιτελείου Στρατού, το οποίο ανταποκρίθηκε (αρ. καταλ. εγγρ. 797).

να λάβει πληροφορίες από τους αρχαιοφύλακες και Έκτακτους Επιμελητές¹³³⁵, γνωρίζοντας όμως πως ήταν λιγостоί, πήρε την πρωτοβουλία να απευθυνθεί στους δημοδιδασκάλους των χωριών, μέσω των Επιθεωρητών Δημοτικής εκπαίδευσης¹³³⁶. Οι απαντήσεις τους¹³³⁷ ήταν όλες αρνητικές. Επιβεβλημένη, βεβαίως, ήταν και η αυτοψία του ίδιου στις αρχαιότητες της περιοχής, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 19 και 20 Απριλίου. Με εντολή του Υπουργείου¹³³⁸ και χρησιμοποιώντας αγγλικό αυτοκίνητο της Υπηρεσίας Καλών Τεχνών και Αρχαιοτήτων μπόρεσε να επισκεφθεί κάποιους από τους αρχαιολογικούς χώρους στην Ηλεία, τη Μεσσηνία και τη Γορτυνία¹³³⁹, ενώ κάποιους άλλους κατάφερε μόνο να τους επιθεωρήσει από μακριά. Πάντως, παρά τις ιδιαίτερες συνθήκες, όπως επεσήμαινε και ο ίδιος στις αναφορές του προς το Υπουργείο¹³⁴⁰, το ταξίδι εκείνο υπήρξε σημαντικό.

Οι αρχαιότητες της Ολυμπίας την περίοδο του Εμφυλίου (1947-1949)

Την περίοδο του Εμφυλίου, περίοδο βαθείας κρίσης, οικονομικής και ψυχικής εξαθλίωσης, τρομερών συγκρούσεων και βίας, η κατάσταση στην Ολυμπία παρέμενε εξαιρετικά δύσκολη. Ο αρχαιολογικός της χώρος κινδύνευε από κάθε είδους αυθαιρεσίες, ενώ το Μουσείο της παρέμενε κλειστό¹³⁴¹ και με σοβαρά προβλήματα. Η κακή κατάσταση του κτηρίου προκαλούσε ανησυχία για τις αρχαιότητες, που φυλάσσονταν στο εσωτερικό του.

¹³³⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 798 και 799. Αρχικά, απέστειλε μια πρώτη, συνολική και λεπτομερή αναφορά για την Ολυμπία, ιδιαίτερα σημαντική για τις πληροφορίες που δίνει (αρ. καταλ. εγγρ. 761).

¹³³⁶ Αρ. καταλ. εγγρ. 800.

¹³³⁷ Πρόκειται για τα δημοτικά σχολεία Ταξιαρχών (αρ. καταλ. εγγρ. 801), Ροδινών (αρ. καταλ. εγγρ. 802) Φαναρίου (αρ. καταλ. εγγρ. 803), Πρασιδακίου (αρ. καταλ. εγγρ. 804), Ροβίων (αρ. καταλ. εγγρ. 805), Μάτεσι (αρ. καταλ. εγγρ. 806), Αλφειούσας (αρ. καταλ. εγγρ. 807), Γρύλλου (αρ. καταλ. εγγρ. 808), Κωστομέρας (αρ. καταλ. εγγρ. 809), Διασέλλων (αρ. καταλ. εγγρ. 810), Λαδικού (αρ. καταλ. εγγρ. 811), Κάρμης (αρ. καταλ. εγγρ. 812), Λεωρωτίου (αρ. καταλ. εγγρ. 813), Νεοχωρίου (αρ. καταλ. εγγρ. 814).

¹³³⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 815.

¹³³⁹ Είχε εντολή να μεριμνήσει ιδιαίτερα για την αρχαιολογική συλλογή Μεγαλοπόλεως, η οποία, σύμφωνα με τον έκτακτο Επιμελητή Βερδελή που την είχε επισκεφθεί προ καιρού, βρισκόταν σε κακή κατάσταση.

¹³⁴⁰ Το ταξίδι ξεκίνησε στις 19 Απριλίου (αρ. καταλ. εγγρ. 816), αρχικά από την Ήλιδα, όπου η εικόνα, σύμφωνα με τον Κοντή, ήταν θλιβερή. Στη συνέχεια επισκέφθηκε την Παλαιοπαναγιά Καθολική στη Γαστούνη, την Αγία Σοφία της Ανδραβίδας, την Παλαιοπαναγιά της Παλαιάς Μανωλάδας. Την 20^η Απριλίου κινήθηκαν προς τη Γορτυνία και κατόπιν στη Μεσσηνία, όπου επισκέφθηκαν τη Μεσσήνη, την Καλαμάτα, την Πύλο, την Κυπαρισσία, το Βασιλικό και άλλα μέρη. Μετά το πέρας της επίσκεψής του στη Μεσσηνία, ενημέρωνε πως είχε αναγκαστεί να επιστρέψει μαζί με τους συναδέλφους του στην Αθήνα, καθώς διαφορετικά ήταν αδύνατη η επιστροφή στην έδρα του. Με τη δεύτερη έκθεσή του (αρ. καταλ. εγγρ. 817), λίγο αργότερα, αναφέρεται εκτενώς στην Κορώνη, τη Μεθώνη, τη Μεσσήνη και το Μουσείο Βασιλικού, με λεπτομερή αναφορά στις βλάβες τις οποίες είχε υποστεί. Στο ίδιο αυτό έγγραφο, γίνεται και πάλι αναφορά στην αρχαία Ήλιδα και τα προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί.

¹³⁴¹ Το Μουσείο παρέμενε ακόμα κλειστό για το κοινό, άνοιγε δε μόνο σε λίγες, εξαιρετικές περιπτώσεις και για μικρό χρονικό διάστημα, για χάρη σπουδαστών, διερχομένων, ξένων κ.ά (αρ. καταλ. εγγρ. 22).

Ενδεικτικό της κατάστασης είναι το γεγονός, πως για την επισκευή της ετοιμόρροπης στέγης είχε προταθεί η χρησιμοποίηση της ξυλείας των εσχαρότοιχων που είχαν κατασκευαστεί για την προστασία των αετωμάτων, την περίοδο του πολέμου, κάτι που τελικά δεν συνέβη¹³⁴².

Πολλές μάχες έγιναν εκείνη την περίοδο και στην Πελοπόννησο. Στην Ηλεία, οι πρώτες συγκρούσεις ξεκίνησαν το Φθινόπωρο του 1947¹³⁴³. Τη διετία 1948-1949, ενώ ο Εμφύλιος είχε φθάσει πια στην κορύφωσή του, οι μάχες μεταξύ ΔΣΕ και Εθνικού Στρατού είχαν δημιουργήσει μια εκρηκτική κατάσταση, η οποία αποτυπώνεται μέσα από τα έγγραφα της εποχής. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση¹³⁴⁴ που απέστειλε ο Νομομηχανικός Ηλείας στην Υπηρεσία, στην Ολυμπία, τον Νοέμβριο του 1948, σύμφωνα με την οποία, δεν μπορούσε να επισκεφθεί το Μουσείο, εξαιτίας της ανώμαλης κατάστασης που επικρατούσε στην ύπαιθρο «ἐκ τοῦ συμμοριτισμοῦ». Η κατάσταση αυτή είχε επηρεάσει ακόμα και την τελετή της Αφής της Ολυμπιακής Φλόγας, τον Ιούλιο του 1948, για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του Λονδίνου, τους πρώτους μετά τον πόλεμο. Η αποστολή που μετέφερε τις ιέρειες αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Αθήνα, εξαιτίας πληροφοριών για ανατίναξη του Ισθμού από αντάρτες. Η Αφή πραγματοποιήθηκε, τελικά, κανονικά στην Ολυμπία, προς αποφυγήν όμως δυσάρεστων καταστάσεων η αποστολή ταξίδεψε για τον προορισμό της με πλοίο, από το Κατάκολο¹³⁴⁵.

Ανάμεσα στα αιματηρά γεγονότα, που συνέβησαν εκείνη την εποχή και από τις δύο πλευρές στην Ηλεία, ήταν και η εκτέλεση, στην Αρχαία Ολυμπία, χωρίς δίκη, τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο του 1949, πάνω από 100 ανταρτών, κρατουμένων της ΙΧ Μεραρχίας¹³⁴⁶. Ο στρατός είχε έλθει στην Ολυμπία στις 23 Δεκεμβρίου 1948¹³⁴⁷, στο πλαίσιο των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων εναντίον των ανταρτών, που είχαν ξεκινήσει εκείνη την εποχή στην Πελοπόννησο¹³⁴⁸. Μάλιστα, κατά την άφιξή του, τμήμα πενήντα στρατιωτών με τους αξιωματικούς τους είχαν παρακαλέσει να ανοίξει για λίγο το Μουσείο. Λόγω της ανεπάρκειας του προσωπικού, κάποιος στρατιώτης, χωρίς να γίνει αντιληπτός από τους φύλακες, από

¹³⁴² Στο σχετικό αίτημα του Κοντή, το Υπουργείο ανταποκρίθηκε θετικά (αρ. καταλ. εγγρ. 334), τελικά όμως τα ικρίσματα δεν χρησιμοποιήθηκαν (βλ. κεφ. «Σύγγρειον, το πρώτο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας»).

¹³⁴³ Κωστής, 2020: 705-712, Κουρκούτας, 2010: 263-269.

¹³⁴⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 357. Απάντηση σε διαταγή για σύνταξη προϋπολογισμού για τη δαπάνη επισκευής του Μουσείου.

¹³⁴⁵ Μάλιστα ως Πρωθιέρεια επιλέχθηκε, εν μία νυκτί, η Μαρία Αγγελακοπούλου, μια άγνωστη, δεκαοκτάχρονη κοπέλα από τον Πύργο, (Γιαννούλη, Ντουντούμη, 2014: 136-141).

¹³⁴⁶ Φωτόπουλος, 2000: 52.

¹³⁴⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 818. Αναφορά του αρχιφύλακα Χαρδαβέλλα προς τον προϊστάμενο Ζαφειρόπουλο.

¹³⁴⁸ Κωστής, 2020: 709-710. Για την Ηλεία, Κουρκούτας, 2010: 263-269.

περιέργεια, χτύπησε ελαφρά στο πάνω μέρος χάλκινο λέβητα¹³⁴⁹, που εκτίθετο στο μέσο της κεντρικής αίθουσας¹³⁵⁰. Οι στρατιωτικές δυνάμεις εγκαταστάθηκαν κοντά στο Μουσείο. Αρχικά, επρόκειτο για άνδρες της 41^{ης} Ταξιαρχίας, οι οποίοι, σύμφωνα με τον αρχιφύλακα, είχαν στρατωνιστεί γύρω από το προαύλιο και καθημερινά αφαιρούσαν το παλιό υλικό της στέγης. Η 41^η Ταξιαρχία διατηρούσε στο ξενοδοχείο ΣΠΑΠ γραφεία και μαγειρεία. Έξω από το Μουσείο είχε τοποθετήσει χαρακώματα και στρατιώτες, ως φρουρά, ενώ μπροστά από την είσοδό του αντίσκοινα και αυτοκίνητο με ασύρματο. Την 41^η Ταξιαρχία αντικατέστησε, στις 12 Ιανουαρίου, η IX Μεραρχία, η οποία είχε περιοριστεί στον χώρο του ξενοδοχείου, τοποθετώντας αυτοκίνητα, αντίσκοινα και χαρακώματα σε θέση μάχης¹³⁵¹. Η παραμονή του στρατού διήρκεσε έως τις 12 Μαρτίου 1949. Μετά την αποχώρησή τους, οι στρατιωτικές δυνάμεις στην Ολυμπία ήταν πλέον διερχόμενες και παρέμεναν μόνο για λίγες ημέρες. Μόνο στο σταθμό των ΣΠΑΠ είχαν παραμείνει κάποια μηχανοκίνητα τμήματα¹³⁵².

Απεγκιβωτισμός και αποκάλυψη των αρχαιοτήτων (1950 κ.εξ.)

Βασική εκκρεμότητα για την Υπηρεσία παρέμενε η αποκάλυψη των αρχαίων, που βρίσκονταν σε απόκρυψη. Καθώς οι συνθήκες δεν είχαν επιτρέψει ακόμη την επανέκθεσή τους, η παραμονή τους κάτω από τις ίδιες συνθήκες, επί τόσα χρόνια, παρέμενε σοβαρό ζήτημα. Το θέμα δεν είχε πάψει να απασχολεί την Υπηρεσία. Ήδη από τον Απρίλιο του 1945 τόσο ο Κοντής όσο και ο Ζέρβας, πρόεδρος της παλιάς Επιτροπής Εξασφάλισης των Αρχαιοτήτων, εξέφραζαν την ανησυχία τους για τον Ερμή, που παρέμενε θαμμένος στην κρύπτη του, αλλά και για τα χάλκινα¹³⁵³. Το ζήτημα των εγκιβωτισμένων αρχαίων επρόκειτο

¹³⁴⁹ Από λάθος του φύλακα αναγράφεται αντί για λέβητας βωμός.

¹³⁵⁰ Μετά το συμβάν ο τότε Επιμελητής Νικόλαος Ζαφειρόπουλος μετέβη στην Ολυμπία και αφού διαπίστωσε τη φθορά στο αρχαίο, επιρρίπτοντας ευθύνες στους φύλακες, έλαβε συγκεκριμένα μέτρα, για την καλύτερη φύλαξη του Μουσείου (αρ. καταλ. εγγρ. 819).

¹³⁵¹ Οι πληροφορίες προέρχονται από αναφορές του αρχιφύλακα Χαρδαβέλλα προς τον προϊστάμενο Ζαφειρόπουλο (αρ. καταλ. εγγρ. 820 και 821). Οι άνδρες της IX Μεραρχίας πήραν και αυτοί υλικό από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Επρόκειτο για δύο μαδέρια, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την εκφόρτωση στρατιωτικών οχημάτων και καταστράφηκαν (αρ. καταλ. εγγρ. 822 και 823).

¹³⁵² Αρ. καταλ. εγγρ. 824. Για μια ακόμη φορά είχε αναδυθεί το ζήτημα της έλλειψης προσωπικού. Μετά την εγκατάσταση του στρατού στην Ολυμπία, στη φύλαξη του Μουσείου είχε συνδράμει, προσωρινά, ο Ιωάννης Τουρής, από το Σκυλλούντα, ως νυχτοφύλακας. Μετά την αναχώρησή του, τον Απρίλιο, είχαν μείνει έξι μόνο φύλακες, και καθώς η νυχτερινή κυκλοφορία είχε απαγορευτεί, το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών θα έμενε αναγκαστικά χωρίς φύλαξη. Για την επίλυση του προβλήματος πρότεινε ή την απόσπαση του Φύλακα Φιγαλείας Γ. Κωστόπουλου στην Ολυμπία ή το οριστικό κλείσιμο του Μουσείου (αρ. καταλ. εγγρ. 22).

¹³⁵³ Οι δύο άντρες ανησυχούσαν για την κατάσταση των αρχαίων και αναζητούσαν τρόπο να λήξει η εκκρεμότητα του απεγκιβωτισμού. Σε επιστολή του ο Χ. Ζέρβας (η υπογραφή είναι αδιάγνωστη), τον Απρίλιο του 1945, εξέφραζε την ανησυχία του: «Μήπως πάθει καμμία ζημιά ο Έρμης ή τα χάλκινα;», είχε γράψει χαρακτηριστικά. (αρ. καταλ. εγγρ. 825)

να απασχολήσει και τον επόμενο Προϊστάμενο της Ολυμπίας, Νικόλαο Ζαφειρόπουλο¹³⁵⁴, καθώς ο Ιωάννης Κοντής αποσπάστηκε στα Δωδεκάνησα, μετά την ένωσή τους με την Ελλάδα¹³⁵⁵, τον Φεβρουάριο του 1947¹³⁵⁶. Έλεγχοι σε εγκιβωτισμένα αρχαία άρχισαν να πραγματοποιούνται από εκείνη τη χρονιά. Τον Οκτώβριο έγινε έλεγχος σε ένα κιβώτιο, το οποίο υποτίθεται πως περιείχε χάλκινα αρχαία, όμως αποδείχθηκε πως εντός του υπήρχαν λίθινα, όλα σε καλή κατάσταση¹³⁵⁷. Η αναντιστοιχία αυτή αποτελούσε χαρακτηριστικό παράδειγμα των εκκρεμοτήτων, που είχαν προκύψει από τις συνεχείς παραδόσεις υλικού στους Γερμανούς αρχαιολόγους κατά τη διάρκεια της Κατοχής¹³⁵⁸.

Οι πρώτες οργανωμένες ενέργειες για την αντιμετώπιση του ζητήματος της επανέκθεσης και ανάδειξης των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας ξεκίνησαν μετά το τέλος του Εμφυλίου. Τον Δεκέμβριο του 1950, το Υπουργείο Παιδείας αποφάσισε¹³⁵⁹ τη σύσταση εξαμελούς Επιτροπής για την επανέκθεση του Ερμή του Πραξιτέλη. Μέλη της είχαν οριστεί οι Χρήστος Καρούζος, Διευθυντής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Μιχαήλ Τόμπρος, Καθηγητής της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών, Ευστάθιος Στίκας, Γενικός Επιθεωρητής Δημοσίων Έργων, Κωνσταντίνος Κυριακόπουλος, Τμηματάρχης της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων, Ανδρέας Παναγιωτάκης, Μουσειακός Καλλιτέχνης και Γλύπτης και Νικόλαος Ζαφειρόπουλος, Επιμελητής της ΣΤ΄ Αρχαιολογικής Περιφέρειας. Από την παλιά Επιτροπή Εξασφάλισης των Αρχαιοτήτων της Ολυμπίας, είχε παραμείνει μόνον ο Μιχαήλ Τόμπρος. Η Επιτροπή καλούνταν να μεταβεί στην Ολυμπία, προκειμένου να επιληφθεί των εργασιών εκταφής και

¹³⁵⁴ Ήδη από τον Μάιο του 1947 υπηρετούσε ως Επιμελητής στην Ολυμπία ο Νικόλαος Ζαφειρόπουλος (αρ. καταλ. εγγρ. 13). Ο Ζαφειρόπουλος αντικατέστησε τον Ιωάννη Κοντή, μετά την αναχώρησή του και μέχρι το 1952, οπότε ανέλαβε υπηρεσία ως Έφορος ο Νικόλαος Γιαλούρης (Χατζή, 2008:30).

¹³⁵⁵ Πετράκος, 2013, I: 409 και αρ. καταλ. εγγρ. 12. Ο Κοντής τυπικά, ανήκε στην ΙΘ΄ Αρχαιολογική Περιφέρεια. Ακόμα και το 1949, μετά την προαγωγή του σε Έφορο Αρχαιοτήτων, παρέμεινε τοποθετημένος εκεί, καθώς η απόφαση της απόσπασής του για τα Δωδεκάνησα εξακολουθούσε να ισχύει. (αρ. καταλ. εγγρ. 826).

¹³⁵⁶ Κόντης, 2000:137.

¹³⁵⁷ Επρόκειτο για το I 2 κιβώτιο, με τα στοιχεία « χαλκᾶ ἐπὶ γύψου». Για το άνοιγμά του συστάθηκε από το Υπουργείο Επιτροπή (αρ. καταλ. εγγρ. 827). Στην αναφορά του, μετά τον έλεγχο, ο προϊστάμενος εξηγούσε πως τα χάλκινα που είχαν εγκιβωτιστεί το 1940 (μνημόνευε το πρωτόκολλο της 6ης Δεκεμβρίου 1940), τα είχε παραλάβει τον Ιούλιο του 1941 ο Διευθυντής των γερμανικών ανασκαφών. Αυτά, είχαν επιστραφεί στις 25 Ιουνίου του 1943, αλλά, προφανώς, εντός του κιβωτίου είχαν, εν τω μεταξύ, τοποθετηθεί λίθινα αντικείμενα, χωρίς να αλλάξει η επιγραφή εξωτερικά (αρ. καταλ. εγγρ. 828).

¹³⁵⁸ Έλεγχος για την κατάσταση των εγκιβωτισμένων αρχαιοτήτων έγινε και το 1949. (Η πληροφορία προέρχεται από μεταγενέστερο έγγραφο του Ζαφειρόπουλου προς το Υπουργείο, αρ. καταλ. εγγρ. 829). Τον Αύγουστο του 1950 είχε, επίσης, ανοιχθεί το κιβώτιο όπου φυλασσόταν το σύμπλεγμα Διός και Γανυμήδη, ίσως στο πλαίσιο ενός ακόμα ελέγχου (αρ. καταλ. εγγρ. 830). Ενδεχομένως, έλεγχοι να είχαν πραγματοποιηθεί και σε άλλες περιπτώσεις, για τις οποίες δεν υπάρχει κάποια πληροφορία.

¹³⁵⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 831 και 832.

επανεκθέσης του αγάλματος. Για την εκτέλεση του έργου και τα οδοιπορικά τους είχε οριστεί το ποσό των 10.000.000 δρχ.

Το Υπουργείο, βεβαίως, ενδιαφερόταν και για το πλήθος των εγκιβωτισμένων χάλκινων αντικειμένων, για τα οποία υπήρχε ανησυχία, λόγω του υλικού τους. Σύμφωνα με αναφορά του Ζαφειρόπουλου¹³⁶⁰, τον Δεκέμβριο του 1950, μετά από έναν ακόμα έλεγχο, όσα χάλκινα είχαν υποστεί καθαρισμό, βρίσκονταν σε καλή κατάσταση, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, στις οποίες παρατηρούνταν ίχνη κατιώσεως. Υπήρχε, όμως, μεγάλος αριθμός αντικειμένων, σκευών και όπλων, τα οποία δεν είχαν καθαριστεί και διατηρούσαν σε πολλές περιπτώσεις ακόμα και τα χρώματα της ανασκαφής. Οι παράγοντες αυτοί, αλλά και η υγρασία συντελούσαν στην αύξηση των φθορών του χρόνου, με αποτέλεσμα σε κάποιες περιπτώσεις να παρατηρείται κατά τμήματα πλήρης αποσάθρωση. Ο Επιμελητής επισήμανε την ανάγκη να ελεγχθούν και να καθαριστούν όλα από ειδικό. Τελικά, ο έλεγχος και ο καθαρισμός τους πραγματοποιήθηκε τα αμέσως επόμενα χρόνια, με υπουργική απόφαση και με τη σύσταση ειδικής επιτροπής. Διαπιστώθηκε, μετά από λεπτομερή έλεγχο, πως όλα τα αντικείμενα είχαν διατηρηθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος τους σε καλή κατάσταση, εκτός από λίγα χάλκινα, που είχαν παρουσιάσει ίχνη οξείδωσης και κάποια αγγεία, που βρέθηκαν αποσυγκολλημένα. Σταδιακά, ακολούθησε η αποκάλυψη και επανεκθεση και των υπολοίπων αρχαιοτήτων της Ολυμπίας.

Έτσι τελείωσε η περιπέτεια της απόκρυψης των αρχαίων, η οποία είχε και μια θετική συνέπεια, την πολύτιμη γνώση για το μέλλον. Έδωσε τη δυνατότητα να δοκιμαστούν διάφορα μέσα απόκρυψης, δίδαξε τον σωστότερο τρόπο διαφύλαξης για κάθε κατηγορία αντικειμένου και αποκάλυψε πως ο μεγαλύτερος εχθρός για τις αρχαιότητες ήταν η υγρασία, κάτι που έπρεπε να ληφθεί σοβαρά υπ' όψη σε ανάλογη περίπτωση. Η εμπειρία είχε αποδείξει πως η μέριμνα του Κράτους για την εκ των προτέρων λήψη μέτρων μπορούσε να αποβεί σωτήρια. Έτσι, από τα μέσα της επόμενης δεκαετίας άρχισαν να εκπονούνται από τους αρμόδιους επιστήμονες, σε όλα τα Μουσεία της Ελλάδας, εμπειριστατωμένες μελέτες και σχέδια για τη διάσωση των αρχαίων σε περίπτωση κινδύνου. Στόχος, να μη χαθεί η πείρα που είχε αποκτηθεί με αυτό το σκληρό τρόπο, αλλά να γίνει οδηγός για τις επόμενες γενιές, ώστε να αποφευχθούν τα λάθη του παρελθόντος.

¹³⁶⁰ Αρ. καταλ. εγγρ. 829.

Κεφάλαιο 7^ο

Η εμφάνιση του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας κατά την υπό εξέταση περίοδο¹³⁶¹.

Α΄ περίοδος: 19^{ος} αιώνας -1909

Το Ιερό της Ολυμπίας από τους μεσαιωνικούς χρόνους και έως την εκ νέου αποκάλυψή του τον 19^ο αιώνα διαφυλάχθηκε προστατευμένο κάτω από τις παχύτατες επιχώσεις των δύο ποταμών της περιοχής, του Αλφειού και του Κλαδέου. Πριν την ανασκαφική έρευνα, ο χώρος στη συμβολή των δύο ποταμών αποτελούσε μια κοιλάδα με καλλιεργούμενες εκτάσεις, κυρίως αμπέλια και δημητριακά. Η εικόνα του άρχισε να αλλάζει με την έρευνα της *Expédition Scientifique de Morée*. Το 1829 αποκαλύφθηκε ο ναός του Διός και ήρθαν στο φως και τα πρώτα ευρήματα, μεταξύ των οποίων σπαράγματα των μετοπών του (εικ. 48).

Οι ανασκαφές των Γερμανών ήταν αυτές που άλλαξαν εντελώς την εμφάνιση του χώρου. Με αφετηρία τον ναό του Διός και μέσα σε έξι ανασκαφικές περιόδους, από το 1875 έως το 1881, πραγματοποιήθηκε ένα τεράστιο έργο, ο εντοπισμός και η αποκάλυψη όλων των σημαντικότερων μνημείων του Ιερού. Τότε αποκαλύφθηκαν το Ηραίο, το Μητρώο, οι Θησαυροί, το Νυμφαίο, το Πρυτανείο, το Πελόπιο, το Φιλιππείο, η Παλαίστρα, η βυζαντινή εκκλησία (Εργαστήριο του Φειδία), ο Θεηκολεών, το Βουλευτήριο, το Λεωνίδαίο, η Νότια και ΝΑ Στοά, η Στοά της Ηχούς, το Οκτάγωνο. Αποκαλύφθηκε, επίσης, το ΝΑ τμήμα του Γυμνασίου με το μνημειώδες πρόπυλο και τμήμα του Σταδίου με την Κρυπτή¹³⁶² (εικ.47).

Η πρόσβαση στον ανασκαμμένο χώρο από τη δυτική πλευρά, δηλαδή από την πλευρά του οικισμού και του Μουσείου, γινόταν μέσω του Κλαδέου, από μια ξύλινη γέφυρα, στο ύψος του Γυμνασίου. Η γέφυρα υφίστατο συχνά φθορές ή και καταστροφή από την πλημμυρική δράση του ποταμού, ειδικά κατά τους χειμερινούς μήνες, με αποτέλεσμα η πρόσβαση να καθίσταται κάποιες φορές εξαιρετικά δύσκολη, ακόμα και επικίνδυνη¹³⁶³. Ο χώρος βρισκόταν υπό την επίβλεψη των επιστατών, των φυλάκων και τμήματος Χωροφυλακής. Μέχρι την λειτουργία του Σύγγρειου, το 1886, τα πολύτιμα ευρήματα του Ιερού, όπως τα αετώματα και οι μετόπες του ναού του Διός, η Νίκη του Παιωνίου, το σύμπλεγμα του Ερμή, η πήλινη κεφαλή του Διός από το σύμπλεγμα με τον Γανυμήδη, η ασβεστολιθική κεφαλή της Ήρας (ή Σφίγγας), πλήθος χάλκινων αφιερωμάτων και πολλά άλλα φυλάσσονταν στα καταλύματα εντός του

¹³⁶¹ Το υποκεφάλαιο αφορά στον ανασκαμμένο και όχι τον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας.

¹³⁶² Γενικά για την έρευνα ανά ανασκαφική περίοδο κατά τη διάρκεια των παλαιών γερμανικών ανασκαφών, Fellmann, 1972:37-44, Moustaka, 2013: 93-95, Χατζή, 2008:22-23.

¹³⁶³ Βλ. υποκεφάλαιο «Αντιπλημμυρική προστασία της Άλτεως».

αρχαιολογικού χώρου, ενώ πολλές άλλες αρχαιότητες, μεταξύ των οποίων επιγραφές και έγχρωμα αρχιτεκτονικά μέλη, παρέμεναν εκτεθειμένα στο ύπαιθρο¹³⁶⁴.

Προσπάθειες για καθαρισμούς και διαμορφώσεις με σκοπό την προστασία τους πραγματοποιήθηκαν από την Αρχαιολογική Εταιρεία, πριν ακόμα λήξουν οι γερμανικές ανασκαφές, το 1881¹³⁶⁵: «Καί ἐν Ὀλυμπίᾳ τῇ ὑπὸ τῶν Γερμανῶν ἀνασκαφείσῃ ἔκρινε δέον τό συμβούλιον νά δαπανήσῃ ποσόν τι κατά τό ἔτος τοῦτο εἰς ἐργασίας φανείσας ἀπαραιτήτους καί κατεπειγούσας πρὸς καθαρισμόν δηλ. ἥ περιτάφρευσιν μερῶν τινῶν τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου καί πρὸς ἐξασφάλισιν ἥ καλλίονα διατήρησιν τῶν νῦν ἐν ὑπαίθρῳ ἥ οὐ πάνυ στερεοῖς παραπήγμασιν ἀποτεθειμένων πολυτίμων ἀρχαίων. Ἐπεστάτει δέ ὁ Κωνστ. Δημητριάδης. Ἡ δαπάνη ἀνέβη εἰς δρ. 1209,70»¹³⁶⁶. Οι εργασίες συντήρησης συνεχίστηκαν και το 1882¹³⁶⁷. Από τον Σεπτέμβριο έως τον Ιούλιο του 1886 τα σημαντικότερα κινητά ευρήματα, γλυπτά, μετάλλινα, πήλινα και μικροευρήματα, μεταφέρθηκαν στο Σύγγρειον, το πρώτο αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας. Οι επιγραφές και πολλά από τα αρχιτεκτονικά μέλη εξασφαλίστηκαν στο «προσωρινό Μουσείο», η στέγη του οποίου είχε επισκευαστεί¹³⁶⁸. Παρά το γεγονός πως τα περισσότερα μνημεία είχαν ήδη αποκαλυφθεί, η εικόνα που παρουσίαζε ο αρχαιολογικός χώρος της Ολυμπίας ήταν τελείως διαφορετική από τη σημερινή. Η Άλτις αποτελούσε έναν απέραντο ερειπιώνα, με πλήθος θραυσμάτων αρχιτεκτονικών μελών να κείτονται διάσπαρτα στα σημεία που είχαν βρεθεί, στερώντας την δυνατότητα από τους πρώτους, πολυπληθείς επισκέπτες να κατανοήσουν τη μορφή των μνημείων¹³⁶⁹. (εικ. 50,54).

Αναστήλωση ή αποκατάσταση των μνημείων που έρχονταν στο φως δεν μπορούσε να γίνει κατά τη διάρκεια των πρώτων ανασκαφών, εξαιτίας του φόρτου εργασίας και της έλλειψης εξειδικευμένου προσωπικού¹³⁷⁰. Πραγματοποιήθηκαν, ωστόσο, συγκεκριμένες

¹³⁶⁴ Πετράκος, 1992-1993: 106. Επίσης, βλ. υποκεφάλαιο «Οι Γερμανικές ανασκαφές στην Ολυμπία».

¹³⁶⁵ Πετράκος, 1992-1993: 106.

¹³⁶⁶ ΠΑΕ 1882: 17.

¹³⁶⁷ Πετράκος, 1992-1993: 106.

¹³⁶⁸ Βλ. υποκεφάλαιο «Σύγγρειον, το πρώτο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας». Πέρα από το «προσωρινό Μουσείο», το οποίο είχε προέλθει από τη συμπλήρωση ρωμαϊκού λουτρού, τα υπόλοιπα καταλύματα είχαν κατασκευαστεί για τις ανάγκες των πρώτων ανασκαφών. Δεν υπάρχει καμία πληροφορία για το πότε απομακρύνθηκαν από το χώρο. Η κατάστασή τους δεν ήταν καλή, ούτως ή άλλως, από την εποχή της κατασκευής του Σύγγρειου. Ενδεχομένως, ωστόσο, κάποιο ή κάποια από αυτά να παρέμειναν στο χώρο έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Το 1907 το Υπουργείο Εκκλησιαστικών ενημέρωσε τον τότε Βοηθό Εφόρου Παναγιώτη Βουλισμό, πως ενέκρινε πίστωση 200 δρχ. για την επιδιόρθωση της οικίας παρά το Κρόνιο, προκειμένου να χρησιμεύσει ως Σταθμός για τους χωροφύλακες, που φρουρούσαν τον αρχαιολογικό χώρο (αρ. καταλ. εγγρ. 833).

¹³⁶⁹ Kyrieleis, 2011: 24.

¹³⁷⁰ Kyrieleis, 2011: 24. Οι Γερμανοί είχαν παράδοση στην προστασία των μνημείων. Εφάρμοζαν κατά κύριο λόγο την αποκατάστασή τους στην αρχική μορφή, με σκοπό την συντήρηση και προστασία των

επεμβάσεις από τους Γερμανούς επιστήμονες. Την περίοδο 1876-1877 έγινε η συναρμολόγηση τριών μαρμάρινων τμημάτων από το βάθρο της Νίκης του Παιωνίου¹³⁷¹. Εγκαινιάζοντας την πρακτική της λεγόμενης *Architekturprobe*, της ενδεικτικής δηλαδή αναστηλώσεως αρχιτεκτονικών μελών των μνημείων, τοποθετήθηκαν, το 1878, κάποιοι λιθόπλινθοι στη βάση του Φιλιππείου¹³⁷². Ένα χρόνο αργότερα, το 1879, αποκαταστάθηκε η Κρυπτή του Σταδίου¹³⁷³ (εικ. 56). Την ίδια περίοδο τοποθετήθηκαν επίσης στη θέση τους περίπου δώδεκα βάσεις αγαλμάτων¹³⁷⁴, ενώ το 1880 ανορθώθηκαν, από τον Friedrich Adler, οκτώ κίονες της Παλαίστρας, τέσσερις δωρικοί και τέσσερις ιωνικοί, από την εξωτερική και εσωτερική κιονοστοιχία¹³⁷⁵ (εικ. 53). Λίγα χρόνια αργότερα, οι κίονες της Παλαίστρας έπεσαν¹³⁷⁶. Αναστηλώθηκαν οριστικά αρκετά χρόνια αργότερα, το 1957, από τον Γερμανό αρχιτέκτονα Alfred Mallwitz¹³⁷⁷ (εικ. 19). Το 1905 ένα σημαντικό έργο πραγματοποιήθηκε στην Άλτη, η αναστήλωση δύο κίωνων στη ΝΑ γωνία του Ηραίου¹³⁷⁸. Το έργο εκτελέστηκε από τον αρχιτέκτονα Georg Kawerau, με την οικονομική στήριξη του Γερμανού επιχειρηματία Carl Schütte¹³⁷⁹. Οι εργασίες διήρκεσαν λιγότερο από μήνα¹³⁸⁰. Ακολουθήθηκαν τεχνικές που εφαρμόζονταν την ίδια εποχή στην αναστήλωση της Ακρόπολης των Αθηνών από τον Νικόλαο Μπαλάνο, όπως η συμπλήρωση των σπονδύλων από θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και η χρήση της λιθοκόλλας Meyer¹³⁸¹ (βλ. εικ. 59).

ίδιων των μνημείων, αλλά και την κατανόησή τους από τον επισκέπτη. (Herrmann, 2013: 211, Μαλλούχου-Tufano, 2015:117).

¹³⁷¹ Herrmann, 2013:211. Η Νίκη του Παιωνίου πατούσε σε βάθρο απαρτιζόμενο από δώδεκα πρισματικού σχήματος λίθους, συνολικού ύψους 9 μ. Το μνημείο βρισκόταν στη ΝΑ πλευρά του ναού του Διός. Κατά τις ανασκαφές βρέθηκαν η θεμελίωση, κομμάτια του βάθρου και του γλυπτού (Παπαχατζής, 2002: 320-321).

¹³⁷² Herrmann, 2013:211.

¹³⁷³ Herrmann, 2013:211.

¹³⁷⁴ Herrmann, 2013:211.

¹³⁷⁵ Herrmann, 2013:211, Kyrieleis, 2011:24.

¹³⁷⁶ Kyrieleis, 2011:24-26. Οι κίονες της Παλαίστρας είχαν βρεθεί πεσμένοι και ανορθώθηκαν μετά τις ανασκαφές. (Λεονάρδος, 1901: 153). Οι σεισμοί του 1886, με επίκεντρο τα Φίλιατρα, επηρέασαν την Ολυμπία. Δύο από τους κίονες της Παλαίστρας κατέρρευσαν, όπως τέσσερις άλλοι στο Εργαστήριο του Φειδία (Nikolentzos, 2019: 103, υποσημ. 103).

¹³⁷⁷ Kyrieleis, 2011:24-26.

¹³⁷⁸ Kawerau, 1905:157-172, Kyrieleis, 2011, 24, 27-28, Herrmann, 2013:211, Μαλλούχου-Tufano 2015:176-178.

¹³⁷⁹ Herrmann, 2013:211.

¹³⁸⁰ Ο Βοηθός Εφόρου Παναγιώτης Βουλισμάς ανακοίνωνε στο Υπουργείο την άφιξη στην Ολυμπία, στις 24 Μαΐου, του αρχιτέκτονα Kawerau, τεχνιτών και εργατών και την έναρξη των εργασιών (αρ. καταλ. εγγρ. 834). Στις 16 Ιουνίου ανακοίνωνε την περάτωση του έργου (αρ. καταλ. εγγρ. 835).

¹³⁸¹ Μαλλούχου-Tufano 2015:176-178. Ο Georg Kawerau είχε κάνει τα σχέδια στη δημοσίευση της ανασκαφής της Ακροπόλεως της περιόδου 1885-1890, η οποία είχε πραγματοποιηθεί από τον Παναγιώτη Καββαδία (Πετράκος, 2013, I: 246,7).

Β' περίοδος: 1909-1939

Ο Μεσοπόλεμος αποτελεί μια περίοδο κατά τη διάρκεια της οποίας ο αρχαιολογικός χώρος της Ολυμπίας υπέστη αρκετές αλλαγές. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα σημαντικό πρόβλημα υπήρξε η πλημμυρική δράση των δύο ποταμών, κυρίως του Κλαδέου. Αρκετές φορές κρίθηκε απαραίτητη η εκτέλεση αντιπλημμυρικών έργων για την προστασία των μνημείων. Οικονομικοί λόγοι, που οφείλονταν στα γενικότερα προβλήματα του κράτους, είχαν εμποδίσει την κατασκευή μιας μόνιμης γέφυρας, η οποία τελικά πραγματοποιήθηκε τη δεκαετία του 1930¹³⁸².

Η έρευνα των Γερμανών συνεχίστηκε και μετά το πέρας των πρώτων γερμανικών ανασκαφών. Εκτός από το ανασκαφικό έργο των ετών 1906-9, 1921-23 και 1927-29 από τον Γερμανό αρχιτέκτονα και αρχαιολόγο Wilhelm Dörpfeld, το οποίο έφερε στο φως πολύτιμα στοιχεία για την προϊστορική φάση του Ιερού¹³⁸³, την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκε στην Άλτη από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο ευρείας κλίμακας πρόγραμμα για την προστασία και διατήρηση των μνημείων της. Οι εργασίες προέβλεπαν την τακτοποίηση των διπαρτων αρχιτεκτονικών μελών, ώστε να είναι πιο κατανοητά στον μελετητή και τον επισκέπτη, επιχωματώσεις και άλλες επεμβάσεις. Το έργο εκτελέστηκε κυρίως στην ανατολική πλευρά της Άλτεως κατά τα έτη 1914-1915 από τον Hubert Knackfuß και σταμάτησε εξαιτίας του Α' Παγκοσμίου Πολέμου¹³⁸⁴.

Από ελληνικής πλευράς, οι πληροφορίες για τη γενικότερη εμφάνιση του αρχαιολογικού χώρου την περίοδο του Μεσοπολέμου είναι λίγες και αποσπασματικές. Από αυτές προκύπτει πως υπήρχε ξύλινη περίφραξη¹³⁸⁵, οποία όμως προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920 χρειαζόταν αντικατάσταση¹³⁸⁶. Η εικόνα που παρουσίαζε η είσοδος του

¹³⁸² Βλ. παραπάνω, υποκεφάλαιο «Αντιπλημμυρική προστασία της Άλτεως».

¹³⁸³ Πλέον, τα πορίσματα της σύγχρονης έρευνας έχουν αναθεωρήσει τη γνώση μας για το Ιερό κατά τους προϊστορικούς χρόνους (βλ. υποσημ. 77).

¹³⁸⁴ Herrmann, 2013:211.

¹³⁸⁵ Η πρώτη αναφορά σε περίφραξη του χώρου χρονολογείται το 1921. Το Υπουργείο ενέκρινε πίστωση 1440 δρχ. για την κατασκευή της στον αρχαιολογικό χώρο και το Μουσείο (αρ. καταλ. εγγρ. 442). Το 1926, με έγγραφό του το Υπουργείο έδινε εντολή στον αρχιφύλακα της Ολυμπίας Γεώργιο Κονδύλη, να χρησιμοποιηθεί η ξυλεία από δύο μεγάλα πεύκα που είχαν καταπέσει στον αρχαιολογικό χώρο για τις ανάγκες του Μουσείου, των φυλακείων και την περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου (αρ. καταλ. εγγρ. 836). Το έγγραφο δεν έχει ημερομηνία, υπογράφεται όμως από τον Υπουργό Αθανάσιο Αργυρό, ο οποίος χρημάτισε στη θέση αυτή το 1926 (Πετράκος, 2013, II:84).

¹³⁸⁶ Σχετικά, βλ. παραπάνω, υποσημ. 1117. Τμήματα από την περίφραξη έλειπαν, ενώ αναγκαία ήταν και η κατασκευή νέας εισόδου, σύμφωνα με έγγραφο του Αλέξανδρου Φιλαδελφία προς το Υπουργείο το 1929. (Αρ. καταλ. εγγρ. 291). Το 1930 ο τότε Επιμελητής Παναγιώτης Νεράντζουλης ζήτησε από το Υπουργείο την αφαίρεσή της. Η αναφορά του Νεράντζουλη δεν βρίσκεται στο αρχείο της

αρχαιολογικού χώρου επίσης δεν ήταν η ενδεδειγμένη. Τα γενικότερα προβλήματα της χώρας, κυρίως οικονομικά, αλλά και της ίδιας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, η έλλειψη οργάνωσης, η υπαγωγή της Ολυμπίας σε μια ευρύτατη Αρχαιολογική Περιφέρεια, η υποστελέχυσή της, είχαν αντίκτυπο και στην εμφάνιση του αρχαιολογικού χώρου¹³⁸⁷.

Η εικόνα άρχισε να αλλάζει από το 1936. Τότε κατασκευάστηκε νέα, ευπρεπής, είσοδος με έξοδα της Ελληνικής Επιτροπής Αγώνων (ΕΟΑ). Η νέα είσοδος μετατοπίστηκε λίγο βορειότερα από την προηγούμενη θέση της, για τη δημιουργία πλατείας, στην οποία τοποθετήθηκε η στήλη Coubertin¹³⁸⁸ (εικ. 66). Την ίδια περίοδο κατασκευάστηκε πιθανότατα και νέα περίφραξη¹³⁸⁹, αναγκαία για την προστασία του χώρου και την αντιμετώπιση των αυθαιρεσιών των κατοίκων. Το ζήτημα πάντως της παράνομης εισόδου ζώων στον χώρο συνέχιζε να προκαλεί μεγάλο πονοκέφαλο στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Η μέριμνα για την κατασκευή νέας εισόδου από την ΕΟΑ δεν ήταν προφανώς άσχετη με την τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων του Βερολίνου, το 1936. Η τελετή της Αφής και η λαμπαδηδρομία, που πραγματοποιήθηκαν στην Άλτη για πρώτη φορά, αλλά και η απόφαση για την έναρξη των νέων γερμανικών ανασκαφών υπήρξαν δύο γεγονότα πολύ σημαντικά για την Ολυμπία, που σχετίζονταν μεταξύ τους. Και τα δύο συνοδεύτηκαν από λαμπρές τελετές εντός του αρχαιολογικού χώρου.

Οι νέες γερμανικές ανασκαφές είχαν αρχικά ως στόχο την ολοκλήρωση της ανασκαφής των μνημείων, που είχαν αποκαλυφθεί τον 19^ο αιώνα, και, κυρίως, του Σταδίου¹³⁹⁰. Από αρχιτεκτονικής/αναστηλωτικής πλευράς την περίοδο από το 1936-1937 έως την αποχώρηση της γερμανικής Αποστολής, το 1942, εκτελέστηκαν περιορισμένης κλίμακας εργασίες. Ο Γερμανός αρχιτέκτονας Schleif επεδίωκε τη χρήση των αυθεντικών αρχιτεκτονικών μελών για την ενδεικτική αποκατάσταση των μνημείων. Έτσι, το ενδιαφέρον και η προσπάθεια εστιάστηκε στον καθαρισμό, την έρευνα, μελέτη και συλλογή των αρχιτεκτονικών μελών σε

Υπηρεσίας. Η πληροφορία προέρχεται από την απάντηση του Υπουργείου, σύμφωνα με την οποία το ζήτημα της εισόδου θα έπρεπε να εξεταστεί σε σχέση με την περίφραξη ολόκληρου του χώρου. Ο επιμελητής καλούνταν να επανέλθει, έχοντας μελετήσει το ζήτημα από κοινού με αρμόδιο τεχνικό (αρ. καταλ. εγγρ. 444).

¹³⁸⁷ Σύμφωνα με το αρχείο της Υπηρεσίας, από το 1931 υπήρχε στην είσοδο πρόχειρο κατάλυμα για την προστασία των φυλάκων από τις καιρικές συνθήκες. Είχε κατασκευαστεί από τους ίδιους τους φύλακες, με ξύλα που προέρχονταν από κατεδαφισμένη αποθήκη ενός από αυτούς, μετά από προφορική άδεια του τότε Επιμελητή Παναγιώτη Νεράντζουλη. Το 1936 τα ξύλα σάπισαν εντελώς και το κτίσμα κατέρρευσε από τον άνεμο (αρ. καταλ. εγγρ. 837 και 446).

¹³⁸⁸ Η στήλη Coubertin βρισκόταν στον ίδιο χώρο.

¹³⁸⁹ Όπως συμπεραίνεται από μεταγενέστερο έγγραφο του Ιωάννη Κοντή (αρ. καταλ. εγγρ. 445).

¹³⁹⁰ Fellmann, 1972: 45-48, Χατζή, 2008: 25, Moustaka, 2013:97.

μνημεία, όπως το Βουλευτήριο, το Νυμφαίο, η Στοά της Ηχούς¹³⁹¹. Σημαντικό έργο, εξαιρετικά επίπονο και δύσκολο, το οποίο, όμως, πραγματοποιήθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και άλλαξε ουσιαστικά την εικόνα του αρχαιολογικού χώρου, υπήρξε η αποκάλυψη και αποκατάσταση του Σταδίου¹³⁹² (βλ. εικ. 65)

Γ΄ περίοδος: 1940-1950

Η Κατοχή, περίοδος δεινής οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης για τη χώρα, επηρέασε την κατάσταση διατήρησης του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας. Η έλλειψη πιστώσεων και προσωπικού είχαν ως συνέπεια τον πλημμελή καθαρισμό και συντήρηση του χώρου, ο οποίος παρουσίαζε εικόνα εγκατάλειψης¹³⁹³, ενώ η υπολειτουργία ελεγκτικών αρχών, όπως της Αστυνομίας ή της Δασικής Υπηρεσίας, ευνόησαν την αποθράσυνση των κατοίκων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των αυθαιρεσιών αποτέλεσε η διέλευση των κατοίκων της περιοχής μέσα από τον αρχαιολογικό χώρο, από τον Κλαδέο έως μνημείο του Coubertin, ακόμη και με κάρρα¹³⁹⁴.

Το φυλακτικό προσωπικό της Υπηρεσίας, το οποίο παρέμεινε στη θέση του χάρη στις προσπάθειες του τότε προϊστάμενου Ιωάννη Κοντή, αλλά και την παρουσία της γερμανικής Αποστολής, δεν είχε να αντιμετωπίσει μόνο τις αυθαιρεσίες των κατοίκων αλλά και των ξένων στρατιωτικών Δυνάμεων Κατοχής. Μέσα σε εξαιρετικά δύσκολες και επικίνδυνες συνθήκες, η προσφορά των ελάχιστων αρχαιοφυλάκων της Ολυμπίας στην προστασία του χώρου υπήρξε ουσιαστική, όπως φάνηκε τόσο στην περίπτωση της κλοπής των λίθων από Ιταλούς στρατιώτες, όσο και στην πιο σοβαρή περίπτωση της εγκατάστασης εντός του αρχαιολογικού χώρου γερμανικών μηχανοκίνητων μονάδων. Στο πλαίσιο της προστασίας του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας πραγματοποιήθηκε, κατά τα έτη 1942-43, από τον Επιμελητή Ιωάννη Κοντή η μεταφορά αρχιτεκτονικών μελών από τον χώρο στο Μουσείο¹³⁹⁵.

Μετά την Απελευθέρωση, και ενώ η τάξη στη χώρα δεν είχε ακόμα αποκατασταθεί εξαιτίας του Εμφυλίου, υπήρξε μέριμνα από την Υπηρεσία για τον περιορισμό των αυθαιρεσιών των κατοίκων, με τη συνεργασία κι άλλων εμπλεκόμενων Υπηρεσιών. Στο

¹³⁹¹ Herrmann, 2013:211.

¹³⁹² Herrmann, 2013:212, Kyrieleis, 2011: 24-26.

¹³⁹³ Ωστόσο, έως και λίγους μήνες πριν την εμπλοκή της χώρας στον πόλεμο και παρά την άσχημη οικονομική κατάσταση στην οποία βρισκόταν αναγκαία αντιπλημμυρικά έργα εκτελέστηκαν στο χώρο, για την προστασία του από τον ποταμό Κλαδέο, βλ. σχετικά παραπάνω, 2^ο κεφάλαιο της μελέτης.

¹³⁹⁴ Αρ. καταλ. εγγρ. 516.

¹³⁹⁵ Αρ. καταλ. εγγρ. 514.

πλαίσιο αυτό αναγκαία υπήρξε η δημιουργία νέας περιφράξης¹³⁹⁶. Οι οικονομικές δυσκολίες, η έλλειψη υλικών και η γραφειοκρατία κατέστησαν το ζήτημα μακροχρόνιο, το οποίο επιλύθηκε τελικά μετά το 1950. Προς το τέλος της δύσκολης εκείνης δεκαετίας πραγματοποιήθηκαν από την ελληνική πλευρά οργανωμένες προσπάθειες για την προστασία και συντήρηση των μνημείων του αρχαιολογικού χώρου. Πέρα από τον επιμελή καθαρισμό από τη βλάστηση, στερεώθηκε ο ανατολικός πεσσός του νότιου προστώου της Βασιλικής, κατασκευάστηκαν στέγαστρα, έγινε μεταφορά κι άλλων αρχιτεκτονικών μελών στο Παράρτημα του Μουσείου (το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών)¹³⁹⁷. Ο τότε προϊστάμενος Νικόλαος Ζαφειρόπουλος μερίμνησε¹³⁹⁸ και για το ζήτημα της προστασίας της επιφάνειας των μνημείων, που ήταν κατασκευασμένα από μαλακό ασβεστόλιθο και υφίσταντο φθορές και απολεπίσεις. Επρόκειτο, κυρίως, για τα λείψανα του ναΐσκου της εξέδρας του Ηρώδη Αττικού και τη βάση του λατρευτικού αγάλματος του Ηραίου και του Ερμή, από τα οποία είχαν αποσπαστεί κομμάτια της άνω επιφάνειας, ενώ είχαν εμφανιστεί και ρωγμές, που θα κατέληγαν σε περισσότερες φθορές¹³⁹⁹. Την ίδια περίοδο εκτελέστηκαν, επίσης, σημαντικά αντιπλημμυρικά έργα, για την προστασία του αρχαιολογικού χώρου από τους ποταμούς του Αλφειού και Κλαδέο¹⁴⁰⁰.

Από το 1950 και εξής, η ανασυγκρότηση του κράτους, η βελτίωση της οικονομίας του, η καλύτερη οργάνωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και κυρίως η στελέχωσή της με εξειδικευμένο προσωπικό σε μόνιμη βάση έχουν συμβάλει στο να υπάρχει συνεχής μέριμνα για τα μνημεία της Άλτεως, παρέχοντας την καλύτερη δυνατή εγγύηση για την προστασία και ανάδειξή τους. Αυτά τα χρόνια πολλά πράγματα έχουν αλλάξει στην Ολυμπία. Ο ίδιος ο οικισμός γνώρισε σημαντική ανάπτυξη χάρη στον τουρισμό. Τη δεκαετία 1960-1970 ιδρύθηκε Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο. Το Σύγγρειον, από το 2004, μετά την ανακαίνισή του, λειτουργεί ως Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας. Δύο ακόμα κτήρια

¹³⁹⁶ Σύμφωνα με τον Κοντή, κατά τα πρώτα έτη των νέων ανασκαφών της Ολυμπίας, είχαν αφεθεί τα σύρματα και οι πάσσαλοι της περιφράξης της Άλτεως, με αποτέλεσμα να έχει μείνει ο χώρος απερίφρακτος και να κινδυνεύει από τα ζώα που έμπαιναν εντός του, αλλά και τους χωρικούς που ήθελαν να αφαιρέσουν λίθους (αρ. καταλ. εγγρ. 445).

¹³⁹⁷ Βλ. υποκεφάλαιο «Καθαρισμός και ευπρεπισμός του αρχαιολογικού χώρου-διαχείριση της βάστησης και του φυσικού περιβάλλοντος-προστασία αρχαιολογικού χώρου από αυθαιρεσίες».

¹³⁹⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 838.

¹³⁹⁹ Ο Ζαφειρόπουλος είχε πληροφορηθεί για πλαστική ύλη (πολυμερές υλικό), η οποία προστάτευε τους λίθους από τις φθορές της υγρασίας. Ρωτούσε λοιπόν εάν η χρήση της ήταν ωφέλιμη για τη συγκεκριμένη περίπτωση. Η Διεύθυνση Αναστήλωσης απήντησε πως της είχε υποδειχθεί το φάρμακο συντήρησης μαρμάρων «Aquaphane», στο οποίο όμως γίνονταν ακόμα πειραματικές δοκιμές, συνεπώς δεν μπορούσε να αποφανθεί για τη χρήση του, πριν την παρέλευση εξαμήνου (αρ. καταλ. εγγρ. 839).

¹⁴⁰⁰ Βλ. σχετικά παραπάνω, 3^ο κεφάλαιο.

ανακαινίστηκαν την ίδια περίοδο, το Παλαιό Εφορείο, δίπλα στο Σύγγρειο, το οποίο πλέον λειτουργεί ως Μουσείο της Ιστορίας των Ανασκαφών της Ολυμπίας και το ιστορικό ξενοδοχείο ΣΠΑΠ, το οποίο λειτουργεί ως Συνεδριακό Κέντρο¹⁴⁰¹.

Αλλαγές έχουν επέλθει και στον αρχαιολογικό χώρο. Η ανασκαφική έρευνα από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο συνεχίζεται έως σήμερα, υπό την εποπτεία της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων¹⁴⁰², ενώ τη γνώση για την Ολυμπία εμπλουτίζουν συνεχώς και νέες έρευνες από ελληνικής πλευράς¹⁴⁰³. Από το β' μισό του 20^{ου} αιώνα και εξής, λόγω και της εμφάνισης του φαινομένου του μαζικού τουρισμού, πραγματοποιήθηκε από το ΓΑΙ σημαντικό αναστηλωτικό έργο στην Παλαίστρα, στο Στάδιο, στο άνδρηρο των Θησαυρών και στο Ηραίο¹⁴⁰⁴. Το έργο αυτό συνεχίστηκε με την αναστήλωση του ΒΔ κίονα της περίπτωσης του ναού του Διός, το 2004, τη μερική αποκατάσταση του Φιλιππείου, το 2005¹⁴⁰⁵ και την αναστήλωση του βόρειου κίονα του μνημείου των Πτολεμαίων, το 2017, αλλάζοντας σε μεγάλο βαθμό τη γενική εικόνα της Άλτεως.

¹⁴⁰¹ Βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 196.

¹⁴⁰² Χατζή, 2008: 28, Moustaka, 2013: 97.

¹⁴⁰³ Moustaka, 2013: 97-99.

¹⁴⁰⁴ Χατζή, 2008: 28, Kyrieleis, 2011:24.

¹⁴⁰⁵ Kyrieleis, 2011:24-29, Χατζή, 2008: 28.

Συμπεράσματα

Ανασκοπώντας εκατόν πενήντα χρόνια διαχείρισης του αρχαιολογικού χώρου της Αρχαίας Ολυμπίας, με βάση το υλικό που διασώζεται στο αρχείο της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων, διαπιστώνεται ότι πρόκειται για ένα ζήτημα σύνθετο και πολύπλευρο. Το αρχαιολογικό υλικό που εξετάστηκε φέρνει στο φως νέες πληροφορίες για πολλά επιμέρους ζητήματα, όπως τη συμβολή της ελληνικής πλευράς στην ανασκαφική διερεύνηση του αρχαιολογικού χώρου, τη μακραίωνη περιπέτεια του παλαιού μουσείου, την αλληλοεπίδραση των αρχαιοτήτων με την τοπική κοινωνία καθώς και με την οικιστική διαμόρφωση της περιβάλλουσας περιοχής, τις προσπάθειες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας για την προστασία και διάσωση του αρχαιολογικού αποθέματος του τόπου καθώς και τη συμβολή της στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη και μετεξέλιξή του. Η αρχαιολογική έρευνα, τέλος, επιβεβαιώνει, για μια ακόμη φορά, εμπλουτίζοντάς τον με νέα στοιχεία, τον καθοριστικό ρόλο που είχε η ελληνική κλασική αρχαιότητα -και στην προκείμενη περίπτωση η Αρχαία Ολυμπία, ως ιδέα ενός πανελλήνιου, με παγκόσμια ακτινοβολία, θεσμού αλλά και ως υλικά κατάλοιπα- στη διαμόρφωση όχι μόνον της νεοελληνικής συνείδησης και ταυτότητας αλλά και της νεώτερης ευρωπαϊκής. Επίσης την καθοριστική συμβολή της στην ανάπτυξη της επιστήμης της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης. Ας επισκοπήσουμε όμως αυτά τα επιμέρους ζητήματα από πιο κοντά:

Η Ολυμπία και η σχέση της με το γερμανικό έθνος

Η στενή σχέση της Ολυμπίας με τη Γερμανία και το γερμανικό έθνος δεν αφορά μόνο στις περιόδους κατά τις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι παλαιές και οι νέες ανασκαφές, αλλά στη σχεδόν συνεχή παρουσία των Γερμανών επιστημόνων στην περιοχή, από το 1875 έως σήμερα. Η σχέση αυτή, επίσης, δεν έχει να κάνει απλώς και μόνο με την απόφαση για διενέργεια ανασκαφικής διερεύνησης μιας σημαντικής αρχαιολογικής θέσης χάριν της επιστήμης από μια ισχυρή, οικονομικά και επιστημονικά, χώρα. Είναι πολύ παλαιότερη και βαθύτερη και αφορά στην ειδική σχέση μεταξύ Γερμανίας και Ελλάδας, η οποία επιδιώχθηκε, καλλιεργήθηκε και αναπτύχθηκε από τον 19^ο αιώνα. Οι ανασκαφές της Ολυμπίας επιβεβαίωσαν και ενδυνάμωσαν τη σχέση αυτή.

Ήδη από την εποχή του Διαφωτισμού είχε αναγνωριστεί η αξία και η θέση του κλασικού πολιτισμού για τον ευρωπαϊκό και παγκόσμιο πολιτισμό. Οι λόγοι της ιδιαίτερης σύνδεσής του, όμως, με το γερμανικό έθνος, ήταν πολιτικοί και αφορούσαν την προσπάθεια των γερμανικών κρατιδίων να διαφοροποιηθούν σε σχέση με τη Γαλλία. Ιδιαίτερα μετά την

ήττα τους από τις δυνάμεις του Ναπολέοντα, οι Γερμανοί προσπάθησαν να ταυτιστούν με την αρχαία Ελλάδα, όπως οι Γάλλοι είχαν ταυτιστεί με τη Ρώμη¹⁴⁰⁶. Τα γερμανικά κράτη επιδίωξαν τη στήριξη του δικού τους έθνους διαμέσου της ελληνικής αρχαιότητας και προσπάθησαν να καταστούν θεματοφύλακές της¹⁴⁰⁷. Σημαντική ήταν η επίδραση που ήσκησε η αρχαία Ελλάδα στον τομέα της γερμανικής εκπαίδευσης, στον οποίο η παιδαγωγική αξία του ελληνικού πολιτισμού τέθηκε ως βάση των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων¹⁴⁰⁸. Προβλήθηκε η συγγένεια μεταξύ των δύο λαών, ελληνικού και γερμανικού¹⁴⁰⁹, ενώ το ενδιαφέρον των Γερμανών για την ελληνική αρχαιότητα οδήγησε στη συστηματική μελέτη της¹⁴¹⁰ και στην ανάπτυξη των αρχαιογνωστικών επιστημών¹⁴¹¹.

Στο πλαίσιο αυτό επιδιώχθηκε η ανασκαφή της Ολυμπίας, η οποία είχε τη δική της συμβολή στην ιδεολογική στήριξη της Γερμανίας¹⁴¹². Για τον Cutrius, τον άνθρωπο που συνέβαλε αποφασιστικά στην πραγματοποίησή της, η Ολυμπία ήταν ιερή και η ανασκαφή της αποτελούσε καθήκον για το γερμανικό έθνος¹⁴¹³.

Μια άλλη παράμετρος, που αντικατοπτρίζει τη σημασία των ανασκαφών για τη Γερμανία, αφορά στον έντονο ανταγωνισμό, πολιτικό, οικονομικό, αλλά και πολιτιστικό, των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής και στη διείσδυσή τους στη Μεσόγειο, στο πλαίσιο και του Ανατολικού Ζητήματος. Η Ολυμπία δεν ήταν μόνο το πρώτο σημαντικό έργο ειρήνης της μεγαλύτερης δύναμης της Ευρώπης εκείνη την εποχή, αλλά και έργο που έμπρακτα αποδείκνυε την εξάπλωση της στην Ανατολή¹⁴¹⁴. Αλλά και για την Ελλάδα οι ανασκαφές ήταν σημαντικές, αφού πρόσφεραν τη δυνατότητα να αποκτήσει έναν ισχυρό σύμμαχο, πολύτιμο για τις εθνικές της διεκδικήσεις και την επαύξηση των εδαφών της¹⁴¹⁵.

Η στενή σχέση Γερμανίας και Ολυμπίας αντικατοπτρίζεται και σε έναν άλλο χώρο, αυτόν του αθλητισμού και της προώθησης του Ολυμπιακού Κινήματος, όπως εκφράστηκε με την τελετή της Αφής της Φλόγας στην Άλτη και τη Λαμπαδηδρομία, για πρώτη φορά στους Ολυμπιακούς αγώνες του 1936 και την ίδρυση του Διεθνούς Ολυμπιακού Ινστιτούτου (ΔΟΙ)

¹⁴⁰⁶ Χρυσός, 1996: 14-15.

¹⁴⁰⁷ Funke, 1996: 84.

¹⁴⁰⁸ Marchand, 1996, 6-7, Καλπαξής, 1999: 47, Funke, 1999: 89.

¹⁴⁰⁹ Funke, 1999: 88.

¹⁴¹⁰ Funke, 1999: 94.

¹⁴¹¹ Χρυσός, 1999: 17.

¹⁴¹² Καλπαξής, 1996: 45-51.

¹⁴¹³ Marchand, 1996:81, Καλπαξής, 1999: 51, Μούτσης, 2011:117.

¹⁴¹⁴ Καλπαξής, 1999: 52.

¹⁴¹⁵ Σουλογιάννης, 1980: 91-96 (βλ. υποσημ. 295).

στο Βερολίνο, το 1938, γεγονότα που υπήρξαν πρωτοβουλίες μιας ηγετικής μορφής του γερμανικού αθλητισμού, του Carl Diem. Η αποκάλυψη του Σταδίου στη Ολυμπία υπήρξε, επίσης, δική του ιδέα, η οποία υλοποιήθηκε χάρη σε δικές του ενέργειες. Με τον τρόπο αυτό πραγματοποιήθηκε η σύνδεση των Ολυμπιακών αγώνων με την ανασκαφική έρευνα. Η στενή σχέση μεταξύ Ολυμπίας, Ολυμπισμού και γερμανικού έθνους έλαβε από τη χιτλερική ηγεσία νέα ώθηση, η οποία, ωστόσο, διατηρήθηκε και μετά την κατάρρευση των ναζιστικών ιδεωδών. Η προσφορά του Diem στον αθλητισμό και τον Ολυμπισμό συνεχίστηκε από τη θέση του, ως Διευθυντή του ΔΟΙ, ενώ σημαντική υπήρξε η συνεργασία του με την Ελλάδα για τη λειτουργία της Διεθνούς Ολυμπιακής Ακαδημίας (ΔΟΑ), το 1961¹⁴¹⁶.

Τα γεγονότα αυτά καταδεικνύουν, πως η σχέση των Γερμανών με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και ειδικά η σχέση τους με την Ολυμπία, δεν περιορίστηκε στον 19^ο αιώνα. Διατηρήθηκε και έλαβε νέες διαστάσεις κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, καθιστώντας τη Γερμανία τον συνδετικό κρίκο μεταξύ της σύγχρονης αρχαιολογικής έρευνας της Ολυμπίας και των μνημείων της, των αθλητικών ιδεωδών της αρχαιότητας και του σύγχρονου Ολυμπιακού Κινήματος. Παραμένει δε μια σχέση ζωντανή, η οποία συνεχίζεται μέχρι σήμερα με την αδιάλειπτη παρουσία των Γερμανών στην Άλτη.

Ενδιαφέροντα είναι τα συμπεράσματα ως προς τις σχέσεις που ανέπτυξαν οι Γερμανοί επιστήμονες με τους Έλληνες συναδέλφους τους. Κατά την περίοδο των πρώτων ανασκαφών δεν υπήρχε ισότιμη συμμετοχή των δύο πλευρών, ως προς τη διενέργεια της ανασκαφής. Ο Έλληνας Επίτροπος ένιωθε πως βρισκόταν σε δευτερεύουσα θέση, καθώς τα πρωτεία σε όλα τα επιστημονικά ζητήματα είχαν οι Γερμανοί αρχαιολόγοι, όπως προέβλεπε, άλλωστε, και η Σύμβαση. Τη συνύπαρξη και τη μεταξύ τους συνεργασία, όπως προκύπτει από τις πρωτογενείς, κυρίως, πηγές, φαίνεται πως χαρακτήριζε μια λεπτή ισορροπία και μια προσπάθεια και των δύο πλευρών αυτή να μην διαταραχθεί. Κάθε διαφωνία μεταξύ των επιτρόπων στην Ολυμπία θα προκαλούσε ζήτημα, το οποίο θα λάμβανε, ενδεχομένως, και πολιτικές προεκτάσεις. Το ίδιο συνέβαινε και σε ανώτερο επίπεδο. Η γερμανική θεωρία περί σλάβικων κτισμάτων στην Άλτη αποσιωπήθηκε σύντομα, μετά τις αντιδράσεις Ελλήνων επιστημόνων, οι οποίοι τη συνέδεσαν με εθνικά ζητήματα.

Μετά το πέρας των παλαιών ανασκαφών η γερμανική παρουσία συνεχίστηκε στην Ολυμπία, με τη συμμετοχή Γερμανών ειδικών στην έκθεση του Μουσείου και τη συνέχιση, έστω και σε μικρότερη κλίμακα, των ερευνών στην Άλτη. Πέρα από πολιτικές σκοπιμότητες

¹⁴¹⁶ Λούκος, Τζαχρήστα, 2011: 76, Μούτσης, 2011 : 123-139.

και εθνικούς ανταγωνισμούς, στο πέρασμα των χρόνων διαμορφώθηκε στην Ολυμπία μια ιδιαίτερη σχέση μεταξύ Γερμανών και Ελλήνων επιστημόνων αλλά και απλών κατοίκων, η οποία οφειλόταν στην πολυετή παρουσία των Γερμανών στην περιοχή. Η σχέση αυτή, εντελώς διαφορετική από άλλα μέρη της Ελλάδας, φάνηκε καθαρά την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Κατοχής. Τα ιστορικά γεγονότα του 1940 είχαν συνέπειες για τη Γερμανική Αποστολή: την άρση της ανασκαφικής άδειας, την απόκρυψη των αρχαιοτήτων, την πρώτη αποχώρηση της Γερμανικής Αποστολής από την Ολυμπία, αλλά και την επανέναρξη των ανασκαφών, το 1941, σε τελείως διαφορετικές συνθήκες για τους Έλληνες. Η συνέχιση της μεταφοράς αρχαιοτήτων από το Μουσείο στο γερμανικό Οίκημα των ανασκαφών για καθαρισμό και μελέτη, παρά το γεγονός πως βρίσκονταν σε απόκρυψη, από τον Ιωάννη Κοντή, τον εκπρόσωπο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην Ολυμπία εκείνη την περίοδο, προκάλεσε τη μεγάλη διαμάχη του με τον τότε Έφορο Φοίβο Σταυρόπουλο. Ο Κοντής κατηγορήθηκε από τον Σταυρόπουλο για ξеноφιλία και για προσωπικά οφέλη από τις επαφές του με τη Γερμανική Αποστολή. Η πρακτική, όμως, της παράδοσης αρχαίων στο Οίκημα, η οποία συνεχίστηκε μέχρι το 1942, εκτελούνταν, όπως προέβλεπαν οι σχετικές Υπουργικές αποφάσεις και με μεγάλη σχολαστικότητα και από τις δύο πλευρές.

Ένα πολύ σοβαρότερο ζήτημα είχε τεθεί για την Αρχαιολογική Υπηρεσία την περίοδο της Κατοχής, το οποίο αφορούσε την απαίτηση των γερμανικών αρχών για απεγκιβωτισμό των αρχαίων και άνοιγμα των Μουσείων της χώρας, μεταξύ των οποίων και εκείνου της Ολυμπίας. Το ζήτημα αυτό την είχε φέρει σε πολύ δύσκολη θέση, καθώς αγωνιζόταν να διασώσει τις αρχαιότητες από τις αυθαιρεσίες των κατακτητών. Στην Ολυμπία υπήρξε ταύτιση απόψεων μεταξύ Κοντή και Kunze, οι οποίοι φαίνονταν να φοβούνται πραγματικά το ενδεχόμενο φθοράς των αρχαίων από την υγρασία. Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που έστω να υπονοεί, πως υπήρχε κάποια άλλη σκοπιμότητα στην πρόθεση του Κοντή να αποκαλυφθούν οι αρχαιότητες, προκειμένου να διαπιστωθεί η κατάστασή τους. Το συνολικό άλλωστε έργο και η προσφορά του στην περιοχή, επί μια σχεδόν δεκαετία, για όλα τα ζητήματα που την αφορούσαν, καταδεικνύει το ήθος του. Ο Κοντής ήταν ο μόνος Έλληνας αρχαιολόγος που διαβιούσε στην Ολυμπία και είχε επαφή και συνεργασία με τη Γερμανική Αποστολή. Δεν διαφαίνεται ωστόσο πουθενά η στάση του να υπαγορευόταν από φόβο ή προσωπικές σκοπιμότητες. Αμοιβαίο σεβασμό και ειλικρινή εκτίμηση καταδεικνύουν οι πηγές, όπως και η θερμή αλληλογραφία που διασώζεται μεταξύ Κοντή και Eilmann, του τελευταίου μέλους της Γερμανικής Αποστολής, που αποχώρησε το 1943 από την Ολυμπία. Η συμπεριφορά των Γερμανών επιστημόνων, άλλωστε, δεν ήταν διαφορετική προς τους κατοίκους της περιοχής, ενώ και η

στάση των κατοίκων, λίγο αργότερα, απέναντί τους, επιβεβαιώνει πως δεν επηρεάστηκαν οι μεταξύ τους σχέσεις από τα γεγονότα του πολέμου¹⁴¹⁷.

Γεγονός είναι πως η παρουσία των μελών του Ινστιτούτου, και ιδιαίτερα του Διευθυντή των ανασκαφών Emil Kunze, κατά τη διάρκεια του πολέμου, δεν υπήρξε απλώς θετική, αλλά αποτέλεσε πηγή ασφάλειας για την Υπηρεσία. Δεν ήταν λίγες οι φορές, που χρειάστηκε η διαμεσολάβησή του στις Ιταλικές και Γερμανικές στρατιωτικές αρχές για θέματα που είχαν προκύψει, όπως η κλοπή λίθων από Ιταλούς ή η παραμονή τεθωρακισμένων εντός της Άλτεως, το 1943. Η παρουσία των μελών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου συνέβαλε ουσιαστικά στην ασφάλεια των αρχαιοτήτων, καθώς ενέπνεε εμπιστοσύνη και στο φυλακτικό προσωπικό, το οποίο παρέμενε στην υπηρεσία του, παρά τις αντίξοες και επικίνδυνες συνθήκες.

Πολύ σημαντική ήταν η παρουσία των Γερμανών επιστημόνων και για την τοπική κοινωνία. Ήδη πριν τον πόλεμο, πολλοί ήταν οι κάτοικοι που εργάζονταν στις ανασκαφές, ενώ όλοι αναγνώριζαν τη συμβολή των ξένων επιστημόνων στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής τους. Οι Γερμανοί διατηρούσαν σχέσεις ιδιαίτερα φιλικές έως και προστατευτικές με τον ντόπιο πληθυσμό, οι οποίες θα συνεχίζονταν αναλλοίωτες και την περίοδο της Κατοχής¹⁴¹⁸. Πολλές υπήρξαν οι παρεμβάσεις τους προς όφελός τους. Η κλοπή της γερμανικής σημαίας από το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών δεν προκάλεσε κανένα αντίποινο και καμία τιμωρία, ξεκάθαρα χάρη στην επέμβαση του Kunze. Την ίδια στάση τήρησε και ο Wagner, βοηθός του Kunze, πρώην συνταγματάρχης της Γκεστάπο και μέλος του ναζιστικού καθεστώτος¹⁴¹⁹. Σύμφωνα με τον τότε Δήμαρχο Λετρίνων Τάση Καζάζη, ο Wagner, ο οποίος συχνά καλούνταν ως διερμηνέας από τη Στρατιωτική Διοίκηση Ηλείας, ήταν φιλέλληνας και συνετός άνθρωπος, ο οποίος διευκόλυνε και συνέδραμε τους Έλληνες που κατέφευγαν στο Γερμανικό Φρουραρχείο, στον Πύργο. Χαρακτηριστικά ο Καζάζης αναφέρει την περίπτωση μιας ανάκρισης, κατά τη διάρκεια της οποίας ο Wagner μετέφραζε σκόπιμα, ελαφρώς

¹⁴¹⁷ Οι πολύ καλές σχέσεις που είχαν αναπτύξει οι Γερμανοί επιστήμονες με τα μέλη της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας αλλά και τους κατοίκους της περιοχής αποδεικνύονται και από το γεγονός, πως λίγο μετά την αποχώρηση του ο Eilmann παρέλαβε στον Πύργο από τον πρώην επιστάτη των Γερμανών Τζαννέτο προσωπικά του είδη, τα οποία είχε λάβει από τον Ιωάννη Κοντή (αρ. καταλ. εγγρ. 840). Μάλιστα ο Τζαννέτος, με εντολή του Eilmann, είχε παραλάβει τρόφιμα από το Οίκημα των ανασκαφών, λάδι, σιτάρι, αλεύρι, χυλοπίτες, πολύτιμα είδη επιβίωσης εκείνη την εποχή (αρ. καταλ. εγγρ. 841).

¹⁴¹⁸ Λούκος, Τζαχρήστα, 2011 :76-82.

¹⁴¹⁹ Λούκος, Τζαχρήστα, 2011: 76,79.

παραλλαγμένες, τις απαντήσεις των Ελλήνων, με σκοπό να τους βοηθήσει, από ανθρώπινη αλληλεγγύη¹⁴²⁰.

Οι διαπροσωπικές σχέσεις, που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ των Γερμανών επιστημόνων στην Ολυμπία και των κατοίκων, δεν περιορίστηκαν μόνο στη διατήρηση της ηρεμίας στην περιοχή, αλλά είχαν καταλυτικό ρόλο στην προστασία και των ίδιων των Γερμανών επιστημόνων κατά την αποχώρηση του στρατού τους. Ο Eilmann εξέφραζε τη λύπη του για την αποχώρησή του από την Ολυμπία, αλλά και την ευγνωμοσύνη του για τη στάση των κατοίκων και του ΕΑΜ απέναντι στο Οίκημα και τα μέλη του. Ο Δήμος της Ολυμπίας είχε και αυτός τη δική του συμμετοχή στη συνδρομή της Γερμανικής Αποστολής.

Η συμβολή της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στις γερμανικές ανασκαφές

Επιχειρώντας μια κριτική προσέγγιση στη συμβολή του ελληνικού κράτους, και ειδικότερα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στο εγχείρημα των πρώτων γερμανικών ανασκαφών θα πρέπει να σταθεί κανείς, κατ' αρχήν, στην ισχύ του αρχαιολογικού νόμου. Παρά τις υποχωρήσεις που είχαν γίνει στο παρελθόν και την απόφαση του Καποδίστρια για παραχώρηση ευρημάτων στην Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μοριά, η αρχαιολογική νομοθεσία παρέμενε ισχυρή, χάρη στη θεμελιώδη σημασία της για το ελληνικό έθνος¹⁴²¹. Αυτή ήταν που υπαγόρευσε, μετά από πολύχρονη προσπάθεια και πολύμηνες διαπραγματεύσεις, τη σύνταξη διακρατικής συμφωνίας, προκειμένου να ξεπεραστούν οι απαγορεύσεις που έθετε και να διευκολυνθεί το έργο της Γερμανικής Αποστολής. Η καταστρατήγηση, τελικά, του αρχαιολογικού νόμου¹⁴²², κατέδειξε τη δύναμη εξωγενών παραγόντων για τη χρησιμοποίηση ενός αρχαιολογικού έργου, στην εξυπηρέτηση εθνικών και πολιτικών σκοπιμοτήτων.

Το γεγονός πως οι ανασκαφές της Ολυμπίας αποτέλεσαν θέμα εθνικό και όχι αμιγώς επιστημονικό καταδεικνύεται από τις διαπραγματεύσεις, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν σε ανώτερο επίπεδο, με αρμόδιο, από ελληνικής πλευράς, το Υπουργείο Εξωτερικών και, γερμανικής, από το 1873 και εξής, την Αυτοκρατορική Καγκελαρία¹⁴²³. Το Υπουργείο

¹⁴²⁰ Καζάζης, 2016: 209-210, 232.

¹⁴²¹ Το ενδιαφέρον της Πρωσίας για ανασκαφές στην Ολυμπία είχε εκφραστεί ήδη από το 1853. Τέθηκε σε νέα βάση μετά τη συζήτηση μεταξύ του πρίγκιπα διαδόχου της Πρωσίας Φρειδερίκου και του βασιλιά της Ελλάδας Γεωργίου, το 1869, καθώς είχε διαφανεί πως η αυστηρότητα του αρχαιολογικού νόμου, επέβαλε την τοποθέτηση της συζήτησης σε νέα βάση. Τελικά, οι διαπραγματεύσεις των δύο πλευρών, οι οποίες οδήγησαν στην τελική συμφωνία, ξεκίνησαν στα τέλη του 1871 (Kalpraxis, 2002 :23, Μποχώτης, 2015: 55, 58).

¹⁴²² Αναλυτικά για το θέμα της Σύμβασης, Μποχώτης, 2015.

¹⁴²³ Μποχώτης, 2015:78.

Εκκλησιαστικών και, πιο συγκεκριμένα, η Αρχαιολογική Υπηρεσία δεν είχε ενεργό συμμετοχή στη διατύπωση των άρθρων της Σύμβασης. Η δική της ευθύνη περιορίστηκε στην εφαρμογή τους. Κλήθηκε να ανταποκριθεί σε ένα μεγάλο έργο, υστερώντας σε σχέση με τους εταίρους της σε επίπεδο στελέχωσης, υποδομών και οικονομικών δυνατοτήτων. Η τήρηση των όρων της Σύμβασης δεν υπήρξε απλή υπόθεση, καθώς η ελληνική επαρχία ήταν εντελώς υποβαθμισμένη σε επίπεδο υποδομών. Ωστόσο, η Αρχαιολογική Υπηρεσία μπόρεσε να προσφέρει το καλύτερο που διέθετε σε ανθρώπινο δυναμικό. Αν και η ελληνική συνδρομή αφορούσε κυρίως σε διευκολύνσεις και διαμεσολαβήσεις, είναι ξεκάθαρο ότι υπήρξε σημαντική και η δική της οικονομική συνεισφορά.

Το Υπουργείο, ως προς τις δικές του υποχρεώσεις, λειτουργούσε συστηματικά και αποτελεσματικά, ενώ απέναντι στους εταίρους του εμφανιζόταν υποχωρητικό. Ο φόβος του μάλιστα να μην τους δυσαρεστήσει, είχε ως αποτέλεσμα να μην παρέχει την αναγκαία στήριξη στους δικούς του εκπροσώπους, στην Ολυμπία.

Οι όροι της Σύμβασης σαφώς έκλιναν υπέρ της γερμανικής πλευράς, ως προς το επιστημονικό μέρος, όμως η κυριότητα, και κατ' επέκταση, η προστασία και ανάδειξη των αρχαιοτήτων αφορούσε αποκλειστικά την ελληνική πλευρά. Συμπερασματικά, μπορεί να πει κανείς πως οι πρώτες γερμανικές ανασκαφές στην Ολυμπία τον 19^ο αιώνα πραγματοποιήθηκαν ακριβώς, όπως είχαν ορίσει τα έντεκα άρθρα της Σύμβασης, με την επιστημονική ευθύνη να ανήκει στους Γερμανούς, ενώ η ευθύνη της διαχείρισης στους Έλληνες.

Η έναρξη των νέων γερμανικών ανασκαφών, αρκετά χρόνια αργότερα, βρήκε την Ελλάδα σε σαφώς καλύτερη θέση. Οι νέες ανασκαφές διενεργήθηκαν στο πλαίσιο του ελληνικού αρχαιολογικού νόμου, ενώ, παρά τα πενιχρά οικονομικά μέσα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και τα εσωτερικά της προβλήματα, η ίδια διέθετε καλύτερη οργάνωση και υποδομές. Η Ελλάδα, παρά τις αντίξοες συνθήκες, μπόρεσε να ασκήσει εποπτεία, δια των εκπροσώπων της, παρέχοντας τη συνδρομή της, στον βαθμό που αυτό ήταν δυνατό. Συγκρίνοντας τις συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι παλαιές και νέες γερμανικές ανασκαφές, μπορεί κανείς να διαπιστώσει τις ομοιότητες. Επρόκειτο, και στις δύο περιπτώσεις, για έργα μεγάλης επιστημονικής σπουδαιότητας, τα οποία υπαγορεύθηκαν από την εξυπηρέτηση εθνικών και πολιτικών σκοπιμοτήτων. Και οι δύο χώρες επωφελήθηκαν, για τους δικούς τους λόγους η καθεμία. Η Γερμανία επιδίωξε αυτή τη φορά, μέσω των ανασκαφών, την υποστήριξη της ναζιστικής ιδεολογίας και την προβολή του κράτους της. Η Ελλάδα ενίσχυσε και αυτή το ιδεολόγημα της συνέχειας του νεώτερου ελληνισμού με την κλασική

αρχαιότητα, η σημασία του οποίου για το έθνος είχε προβληθεί ακόμα περισσότερο από το φασιστικό Μεταξικό καθεστώς. Από γερμανικής πλευράς και στις δύο περιόδους οι ανασκαφές προβλήθηκαν ως έργο ειρήνης.

Οι αρχαιότητες της Ολυμπίας και η τοπική κοινωνία: μια στενή και πολύπλευρη σχέση.

Από τη μελέτη των πρωτογενών πηγών καταδεικνύεται η στενή σχέση αρχαιοτήτων και τοπικών κοινωνιών και ο τρόπος που αυτές αλληλεπιδρούν¹⁴²⁴. Το ισχυρότερο παράδειγμα της επιρροής που άσκησαν οι αρχαιότητες στην τοπική κοινωνία αποτελεί ίσως η περίπτωση της Ολυμπίας, όπου η διενέργεια των ανασκαφών οδηγεί στην ίδρυση του οικισμού. Οι αρχαιότητες πρόσφεραν στους πρώτους οικιστές ευκαιρίες για εργασία και οικονομική ανάπτυξη. Η επιθυμία τους να κατοικήσουν όσο το δυνατόν πιο κοντά στο Μουσείο, ελπίζοντας σε αποζημιώσεις εκ μέρους του Δημοσίου ή σε υπερτίμηση των οικοπέδων τους, έφεραν και τους πρώτους περιορισμούς εκ μέρους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Οι επεμβάσεις για την προστασία των αρχαιοτήτων θίγουν, αναπόφευκτα, θέματα που αφορούν αυτή τη σχέση αλληλοεξάρτησης: η τοπική κοινότητα δημιουργούσε τις υποδομές για την ανάδειξη των αρχαίων, αντιμετωπίζοντας το ζήτημα, αρχικά τουλάχιστον, επιπόλαια, χωρίς να ενδιαφέρεται να τεθούν βάσεις για την ορθή διαχείρισή τους. Η θέσπιση κανονισμών, αναγκαίων για την υγιή ανάπτυξη της τοπικής κοινωνίας, «σκόνταφτε» στις αιώνιες παθογένειες του ελληνικού κράτους, σε σκοπιμότητες των κατοίκων και τις παρεμβάσεις πολιτικών παραγόντων. Υπάκουος στις σκοπιμότητες και τις παρεμβάσεις αυτές παρουσιάζεται, στην περίπτωση αυτή, ο κατεξοχήν αρμόδιος φορέας για την ανάπτυξη της περιοχής, ο Δήμος της Ολυμπίας.

Οι περιορισμοί αφορούσαν, επίσης, και τις εκτάσεις που περιέβαλλαν τον αρχαιολογικό χώρο. Αυτοί επηρέαζαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Αρχαίας Ολυμπίας, αλλά και των γύρω χωριών, που ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Σε μια εποχή, κατά την οποία η επιβίωση εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη γη, συχνά

¹⁴²⁴ Ως προς το ενδιαφέρον των τοπικών κοινωνιών στην ανάδειξη των αρχαιοτήτων την περίοδο του Μεσοπολέμου, Σακκά, 2002: 66-72. Σήμερα είναι πλέον σαφές πως στο ζήτημα της διαχείρισης, οι τοπικές κοινότητες έχουν σημαντική θέση και θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη. Η εξοικειώσή τους, άλλωστε, με μια συγκεκριμένη θέση είναι μεγαλύτερη από πολλών άλλων ειδημόνων, ενώ η επιρροή και εμπλοκή τους σε θέματα διαχείρισης μπορεί να είναι σημαντική (Ireland, Brown, Schofield, 2020: 837-839, Lipe, 2009: 46-47). Για τη σχέση τοπικών κοινωνιών και αρχαιολογικών τόπων, Smith, 2006: 57-62, 77, Avrami, Mason, 2019: 9-35.

δημιουργούνται έντονες τριβές, οι οποίες διατάρασσαν τις σχέσεις Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και τοπικής κοινωνίας¹⁴²⁵.

Μια άλλη όψη της στενής και πολύπλευρης αυτής σχέσης, σε ένα βαθύτερο επίπεδο, αφορά στην αντίληψη που διαμόρφωσαν οι τοπικές κοινωνίες, πως αποτελούν τους άμεσους κληρονόμους των αρχαιοτήτων του τόπου τους. Το αίσθημα ιδιοκτησίας που ανέπτυξαν οι νεώτεροι Έλληνες σε σχέση με τα μνημειακά κατάλοιπα του ενδόξου παρελθόντος, συναντάται, σε μικρότερη κλίμακα, και στις κατά τόπους κοινωνίες σε σχέση με τις επιχώριες αρχαιότητες. Οι τοπικές κοινωνίες, είτε ως απλοί κάτοικοι, είτε, πιο οργανωμένα, ως Δήμοι, είχαν εξ αρχής άποψη και λόγο για τις αρχαιολογικές διαδικασίες που πραγματοποιούνταν στην περιοχή τους, ως διεκδικητές του παρελθόντος τους. Αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες και δράσεις, επηρέασαν, σε πολλές περιπτώσεις την αρχαιολογική διαχείριση¹⁴²⁶.

Πολλά είναι τα παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την άποψη αυτή. Τον 19^ο αιώνα, ενώ ακόμα δεν υπήρχε οικισμός στην Αρχαία Ολυμπία, πρωτοβουλίες που σχετίζονται με τις αρχαιότητες, αναλήφθηκαν από τον μεγαλύτερο Δήμο της περιοχής. Ο Δήμος Λετρίνων, με πρωτεύουσα τον Πύργο, παρουσίαζε την εποχή εκείνη ιδιαίτερα μεγάλη ανάπτυξη, τόσο οικονομικά, όσο και πνευματικά. Αρκετά χρόνια πριν την έναρξη των γερμανικών ανασκαφών, το 1837, ανέλαβε την πρωτοβουλία να οργανώσει αθλητικά γεγονότα, με το όνομα «Ολυμπιακοί Αγώνες». Αν και τα αρχεία έχουν χαθεί και μαζί κάθε σχετική πληροφορία, ακόμα και για το αν, τελικά, πραγματοποιήθηκαν, το γεγονός πως για πρώτη φορά εκφράστηκε στην περιοχή η ιδέα αναβίωσης των Ολυμπιακών αγώνων, είναι εξαιρετικά σημαντική¹⁴²⁷.

Κατά την έναρξη των ανασκαφών και την αποκάλυψη των πρώτων ευρημάτων προέκυψε το ζήτημα της ίδρυσης ή μη Μουσείου στην Ολυμπία και της μεταφοράς ή μη των αρχαιοτήτων στην Αθήνα. Η τοπική κοινωνία έλαβε εξαρχής θέση, προσπαθώντας να συνδεθεί

¹⁴²⁵ Η σχέση αρχαιολογίας και τοπικών κοινωνιών παραμένει προβληματική, καθώς οι δύο πλευρές βλέπουν την ίδια θέση από διαφορετική σκοπιά. Καθώς σε έναν αρχαιολογικό τόπο το παρελθόν αντιμετωπίζεται από τους αρχαιολόγους ως πιο σημαντικό από το παρόν η συνεργασία μεταξύ των δύο πλευρών καθίσταται δύσκολη (Stroulia, Sutton, 2010: 9-10). Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, δίνεται όλο και μεγαλύτερη έμφαση στο ρόλο και τη σημασία των τοπικών κοινοτήτων. Για το θέμα βλ. Stroulia, Sutton (επιμ.), 2010, όπου εξετάζονται ζητήματα που αφορούν στην πολύπλοκη σχέση αρχαιολόγων, επίσημου κράτους, τοπικών παραγόντων και τοπικών κοινωνιών.

¹⁴²⁶ Η σχέση τοπικών κοινωνιών και αρχαιολογικών-πολιτιστικών θέσεων είναι πολύ στενή. Κάθε αρχαιολογικός τόπος, πέρα από τις αξίες που φέρει, είναι επενδεδυμένος επίσης με σημασίες και νοήματα που αφορούν στο παρελθόν των τοπικών κοινωνιών. Τα άτομα που διαβιούν σε έναν τέτοιο τόπο είναι άμεσα συνδεδεμένα με αυτόν και αισθάνονται πως αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του (Graham, Howard, 2008: 38).

¹⁴²⁷ Πικρός, 1975: 93, Hronis, 2004: 176, Decker, 2013:168, Σπυρόπουλος, 2016:20-23.

με τις αρχαιότητες του τόπου της και επιδιώκοντας την ενεργό συμμετοχή της στη διαχείριση της πολιτιστικής της κληρονομιάς. Η τοπική εφημερίδα «Βεζούβιος», το 1879, δήλωνε πως οι αρχαιότητες θα αφανίζονταν μακριά από τον τόπο που είχαν μείνει επί αιώνες¹⁴²⁸, ενώ, αντίθετα, η αθηναϊκή «Παλιγγενεσία», το 1881, έκανε λόγο για το τοπικό πνεύμα των Ελλήνων, που αφαιρούσε τη δυνατότητα να μεταφερθούν οι αρχαιότητες στην Αθήνα¹⁴²⁹. Στο πλαίσιο αυτό, εντασσόταν και η πρόταση που εκφράστηκε μέσα από τον τοπικό Τύπο, για ίδρυση Μουσείου στην περιοχή, κόστους 50-60.000 δρχ., το οποίο θα μπορούσε να χρηματοδοτηθεί από τους δήμους της Ηλείας ή το κράτος¹⁴³⁰. Η πρόταση αυτή, ενδεχομένως δυσβάσταχτη οικονομικά για τους δήμους της περιοχής, τους καθιστούσε αρμόδιους να αναλάβουν δράσεις για την παραμονή των αρχαίων στον τόπο τους.

Το ενδιαφέρον της τοπικής κοινωνίας για τις αρχαιότητες δεν είχε να κάνει, εκείνη την εποχή, με την οικονομική τους εκμετάλλευση, καθώς οι ιδέες για τουριστική ανάπτυξη ήταν σχεδόν ανύπαρκτες. Το όφελος ήταν ηθικό και αφορούσε στην αξία που μετέφεραν οι αρχαιότητες στους σύγχρονους κατόχους τους. Όπως η φωτισμένη Ευρώπη, επί αιώνες, επεδίωκε την απόκτηση αρχαιοτήτων, για λόγους γοήτρου και ισχύος, ενώ η Ελλάδα αγωνιζόταν να τις διαφυλάξει, ως υλικά τεκμήρια του παρελθόντος της, έτσι και η τοπική κοινωνία κατέβαλε προσπάθειες να συνδεθεί μαζί τους, θεωρώντας τες δική της κληρονομιά, από την οποία αντλούσε υπηρηφάνεια και αξία. Η απόφαση του Δημάρχου Λετρίνων Ανδρέα Αυγερινού να ανακηρύξει τον ευεργέτη Ανδρέα Συγγρό επίτιμο Δημότη, τιμώντας τον για την απόφασή του να προσφέρει χρήματα για την ανέγερση Μουσείου στην Ολυμπία, βρίσκεται στο ίδιο πνεύμα¹⁴³¹.

Κι άλλες ενέργειες και δράσεις που έλαβαν χώρα εκείνη την εποχή στον Πύργο, αποδεικνύουν πως υπήρχε έντονο ενδιαφέρον των Ηλείων και των Πυργίων, ειδικότερα, για την Ολυμπία. Όταν, χάρη στον Pierre de Coubertin, πραγματοποιήθηκαν οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αθήνα, το 1896, οι Πύργιοι έδωσαν το παρών, με τη «Φιλαρμονική Σχολή Πύργου» να παινίζει στο Στάδιο, αλλά και τους δρόμους της πρωτεύουσας. Το γεγονός, πως αποδόθηκε η τιμή αυτή στη φιλοπρόοδο αυτή πόλη, καταδεικνύει πως η ιδιαίτερη

¹⁴²⁸ Βλ. υποσημ. 535.

¹⁴²⁹ Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», αρ. φύλλου 5030, 21.04.1881:1-2.

¹⁴³⁰ Η πρόταση δημοσιεύθηκε στην τοπική εφημερίδα «Βεζούβιος» (Δάβος, 1996: 116). Για το θέμα, βλ. επίσης παραπάνω, 2^ο κεφάλαιο, «Σύγγρειον, το πρώτο αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας».

¹⁴³¹ Δάβος, 1996: 128-9.

σχέση που θεωρούσε η ίδια πως έχει με τις αρχαιότητες της Ολυμπίας της αναγνωριζόταν και από άλλους.

Ιδιαίτερη ήταν επίσης η σχέση που η πόλη του Πύργου προσπάθησε να αναπτύξει με τον αθλητισμό και τους αθλητικούς αγώνες. Αρκετά χρόνια μετά την πρωτοβουλία της για οργάνωση «Ολυμπιακών Αγώνων», διατυπώθηκε, το 1901, σε αθηναϊκή εφημερίδα το αίτημα να τελούνται οι Ολυμπιακοί αγώνες στην Ολυμπία¹⁴³². Το 1903 πραγματοποιήθηκαν οι σχολικοί αγώνες εκεί και, μάλιστα, παρουσία του Διαδόχου¹⁴³³. Το 1904, μετά από πρόταση Πύργιων αθλητικών παραγόντων, το αρμόδιο Υπουργείο Παιδείας προχώρησε σε ενέργειες, προκειμένου να εξετάσει τη δυνατότητα τέλεσης αθλητικών αγώνων στην Ολυμπία¹⁴³⁴, ενώ, δύο χρόνια αργότερα, δημοσίευμα στην τοπική εφημερίδα «Πατρίς» πρότεινε τη δημιουργία αθλητικού κέντρου¹⁴³⁵.

Το ενδιαφέρον της τοπικής κοινωνίας για τις αρχαιότητες δεν έπαψε ποτέ. Η ίδια αντίληψη συναντάται και κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ιδιαίτερα έντονες υπήρξαν οι αντιδράσεις που προκάλεσαν οι δηλώσεις του Εφόρου Αλέξανδρου Φιλαδελφέα, στην εφημερίδα «Βραδυνή», περί μεταφοράς του Ερμή του Πραξιτέλη στην Αθήνα, για λόγους ασφαλείας του γλυπτού, εξαιτίας των καθυστερήσεων των επισκευών του Μουσείου της Ολυμπίας και της παραμονής του αγάλματος σε πρόχειρο παράπηγμα, έξω από το κτήριο. Οι δηλώσεις αυτές αποτελούσαν, στην πραγματικότητα, προσπάθεια πίεσης, ώστε να επισπευστούν οι εργασίες του κτηρίου¹⁴³⁶. Οι αντιδράσεις της τοπικής κοινότητας υπήρξαν πολύ μεγάλες. Στον τοπικό Τύπο διατυπώθηκαν ακόμα και απειλές περί ένοπλης βίας¹⁴³⁷. Οι

¹⁴³² Από την αθηναϊκή εφημερίδα «Νέον Άστυ», αρ φύλλου 3285. (Δάβος, 1996: 215). Οι συζητήσεις για διοργάνωση αγώνων στην περιοχή σχετίζονταν με τις αντιδράσεις και την απογοήτευση που είχε προκαλέσει η απόφαση να μην τελούνται μόνιμα οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί αγώνες στην Ελλάδα (*Ο Πιέρ ντε Κουμπερτέν και το ελληνικό θαύμα*, 2005:145).

¹⁴³³ Δάβος, 1996: 215. Σύμφωνα με το Λεονάρδο, μαθητικοί αγώνες τελέστηκαν στον άσκαπτο χώρο του Γυμνασίου της Ολυμπίας από μαθητές Δημοτικών, Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων της Ηλείας και της Αχαΐας στις 13 Μαΐου 1901 (Λεονάρδος, 1901:134).

¹⁴³⁴ Δάβος, 1996: 224.

¹⁴³⁵ Εφημερίδα «Πατρίς», αρ φύλλου 1098, της 11^{ης} Απριλίου 1906. (Δάβος, 1996: 247).

¹⁴³⁶ Οι καθυστερήσεις αυτές αποδίδονταν στο Νικόλαο Μπαλάνο, Διευθυντή Αναστήλωσης, ο οποίος είχε επικεντρωθεί την εποχή εκείνη στο έργο της αναστήλωσης των μνημείων της Ακρόπολης των Αθηνών, επιδεικνύοντας, κατά τον Φιλαδελφέα, αμέλεια και αναβλητικότητα στο έργο του στην Ολυμπία (βλ. σχετικά κεφ. «Σύγγρειον, το πρώτο αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας»).

¹⁴³⁷ Οι δηλώσεις του Φιλαδελφέα, οι οποίες είχαν διαφορετικό νόημα, παρερμηνεύθηκαν από την τοπική κοινωνία, η οποία αντέδρασε έντονα. Στο «Νεολόγο» Πατρών αναγράφεται πως η σκέψη του Εφόρου αναστάτωσε κυριολεκτικά τον Πύργο, τις κοινότητες, τα σωματεία και τους συλλόγους της περιοχής. Ψηφίσματα και συσκέψεις πραγματοποιήθηκαν, προκειμένου να γίνει σεβαστό το καθεστώς της παραμονής των αρχαιοτήτων στην Άλτη και «νά παύση πᾶσα συζήτησις περί μεταφορᾶς τοῦ Ἑρμοῦ, ὡς θίγουσα καιρίως ταύτας ἀπειλουμένων ἐν ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ συλλαλητηρίων καὶ ἐνόπλου βίας

ακρότητες αυτές είχαν σαν αποτέλεσμα να κληθεί ο Έφορος σε απολογία από την Υπηρεσία. Τελικά, δεν υπήρξε τιμωρία¹⁴³⁸, όμως το Υπουργείο έκτοτε απαγόρευσε σε όλους τους Εφόρους και Επιμελητές να δίνουν στη δημοσιότητα στοιχεία για τη στερεότητα και φύλαξη των αρχαιοτήτων¹⁴³⁹.

Αρχαιότητες Ολυμπίας και τουρισμός: μια αμφίδρομη σχέση

Η οικονομική διάσταση των αρχαιοτήτων συνδέεται άμεσα με την τουριστική τους προβολή¹⁴⁴⁰. Στην Ολυμπία, η σχέση τουρισμού και αρχαιοτήτων είναι αμφίδρομη. Η Ολυμπία ως ένας από τους σπουδαιότερους τουριστικούς προορισμούς, παγκοσμίως, οφείλει σήμερα την τεράστια ανάπτυξή της αποκλειστικά στις αρχαιότητες. Με τη σειρά του, ο τουρισμός συνέβαλε ουσιαστικά στην δημιουργία υποδομών και επηρέασε καθοριστικά στην ανάδειξη των αρχαιοτήτων.

Κατά τον 19^ο αιώνα, χάρη στις αρχαιότητες και το ενδιαφέρον των περιηγητών, ξεκίνησε η ίδρυση του οικισμού της Ολυμπίας, με το Μουσείο να αποτελεί τον πυρήνα της. Η σιδηροδρομική γραμμή που συνέδεσε την Ολυμπία με την υπόλοιπη Ελλάδα υπήρξε πολύ σημαντικό έργο εκσυγχρονισμού, εκ μέρους του κράτους, και συνέβαλε αποφασιστικά στην εξυπηρέτηση των περιηγητών, ενώ το πολυτελές ξενοδοχείο ΣΠΑΠ έλυσε ένα βασικό ζήτημα υποδομής, όσον αφορά στη φιλοξενία τους. Η σταδιακή λειτουργία και ίδρυση ξενοδοχείων, χώρων εστίασης και άλλων υπηρεσιών, για τις ανάγκες των επισκεπτών, βασίστηκε κυρίως στην ιδιωτική πρωτοβουλία¹⁴⁴¹. Υπήρχε προφανώς κρατικός έλεγχος, όμως, καθ' όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου τουλάχιστον, δεν φαίνεται να εφαρμόστηκε κάποιο οργανωμένο σχέδιο για την Ολυμπία. Οι πρώτες κρατικές προσπάθειες τουριστικής ανάπτυξης στην

πρός αποσόβησιν τῆς μελετωμένης κατ' ἐπιπολαίαν σκέψιν μεταφορᾶς τοῦ Ἑρμοῦ. Γενικῶς παρατηρεῖται πρωτοφανὴς ἐρεθισμὸς εἰς τοὺς πέριξ τῆς Ἀρχαίας Ὀλυμπίας πληθυσμοὺς, οἵτινες κατ' οὐδὲν εἶναι διατεθειμένοι νὰ δεχθῶσι ἔστω καὶ ἀπλὴν συζήτησιν». Στις διαμαρτυρίες θα συμμετείχαν και οι βουλευτές της περιοχής. Το δημοσίευμα συνεχίζει ως εξής: «Τό ζήτημα τοῦτο ὅσον καὶ ἂν φαίνεται ἀπλοῦν, θά γεννήσῃ σοβαρά ζητήματα καὶ δέον οἱ ἀρμόδιοι πολὺ νὰ προσέξωσι. Ἡ τυχόν μεταφορά τοῦ Ἑρμοῦ θ' ἀποδείξῃ περιφρόνησιν πρὸς τὰ ἱερά χώματα τῆς Ἄλτιος, καὶ τὴν ἱστορίαν καὶ δόξαν των, ζητήματα τὰ ὅποια δέν εἶνε ποσῶς διατεθειμένη ὁλόκληρος ἡ Ἐπαρχία νὰ δεχθῇ διότι ἔτσι τό ἠθέλησε ἡ νοσηρά ἀντίληψις ἐνός Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων» (αρ. καταλ. εγγρ. 842).

¹⁴³⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 843.

¹⁴³⁹ Αρ. καταλ. εγγρ. 844.

¹⁴⁴⁰ Για την οικονομική αξία των αρχαιοτήτων, ειδικά σε σχέση με την τουριστική ανάπτυξη, βλ. Lipe, 2009: 61-62. Οι Mourato και Mazzanti υποστηρίζουν πως η οικονομική αξία των αρχαιοτήτων είναι αναγκαία για την βιωσιμότητα των πολιτιστικών αγαθών (Mourato, Mazzanti, 2002: 51-73).

¹⁴⁴¹ Λούκος-Τζαχρήστα, 2011: 83.

Ελλάδα ξεκίνησαν κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα από τις κυβερνήσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου, χωρίς όμως ιδιαίτερα σημαντικά αποτελέσματα. Στην Ολυμπία, η μεγάλης έκτασης επισκευή του Μουσείου, αλλά και η νέα έκθεση του Ερμή του Πραξιτέλη, οι οποίες ξεκίνησαν στα μέσα της δεκαετίας του 1920, στο πλαίσιο του προγράμματος βελτίωσης των κτηρίων των Μουσείων, και ολοκληρώθηκαν αρκετά χρόνια αργότερα, αποτέλεσαν εξαιρετικά σημαντικά και πολυδάπανα έργα, τα οποία πέρα από την προστασία, συνέβαλαν και στην ανάδειξη των αρχαιοτήτων. Τα έργα αυτά διήρκεσαν πολλά χρόνια και μάλιστα πραγματοποιήθηκαν και ολοκληρώθηκαν σε μια δύσκολη, οικονομικά συγκυρία. Ήταν, όμως μεμονωμένα και δεν φαίνεται να συνδέθηκαν με άλλα έργα στον αρχαιολογικό χώρο ή τον οικισμό. Η Ολυμπία, εκείνη την εποχή, παρέμενε απομονωμένη, ακόμα και από την ίδια της την Υπηρεσία.

Η εικόνα της άλλαξε κατά τη Μεταξική περίοδο χάρη στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Βερολίνου το 1936, στους οποίους για πρώτη φορά συμπεριλαμβανόταν η τελετή της Αφής και η Λαμπαδηδρομία. Το 1938, με μια ακόμα λαμπρή τελετή, πραγματοποιήθηκε στην Άλτη η τελετή έναρξης των νέων γερμανικών ανασκαφών. Στο πλαίσιο αυτό, το 1936, πραγματοποιήθηκαν κάποια αναγκαία έργα εξωραϊσμού, που περιλάμβαναν την κατασκευή περίφραξης και νέας εισόδου, με έξοδα της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής.

Οι νέες ανασκαφές και η παρουσία των μελών της Γερμανικής Αποστολής έδωσαν νέα ώθηση στην οικονομία της Ολυμπίας εκείνη την δύσκολη οικονομικά περίοδο της χώρας. Ως προς τις αρχαιότητες, όμως, στο Μουσείο είχαν ξεκινήσει και πάλι τα προβλήματα, εξαιτίας νέων ρηγματώσεων, μετά τις εκτεταμένες επισκευές, ενώ στον χώρο η πλημμελής καθαριότητα δημιουργούσε άσχημη εικόνα. Το κράτος δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει τα προβλήματα, καθώς είχε μειώσει ακόμα περισσότερο τις δαπάνες για τις αρχαιότητες. Το προσωπικό ήταν σχεδόν ανύπαρκτο. Ο αυταρχικός τρόπος λειτουργίας του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού ενδεχομένως συνέβαλε στον αποτελεσματικότερο έλεγχο των ιδιωτών που ασχολούνταν με τον τουρισμό. Ωστόσο, ως προς τις αρχαιότητες της Ολυμπίας, η συνδρομή του περιορίστηκε σε αυστηρές και πολλές φορές, αδικαιολόγητες συστάσεις, χωρίς ουσιαστική συνεισφορά και συνδρομή.

Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κάθε προσπάθεια ανάδειξης και τουριστικής ανάπτυξης ματαιώθηκε. Το 1945, οι αρχαιότητες της Ολυμπίας βγήκαν αλώβητες από την πολυετή ξένη Κατοχή, ωστόσο ο Εμφύλιος αποτέλεσε μια ακόμα απειλή για αυτές. Η επικίνδυνη κατάσταση στην περιοχή εμπόδισε την όποια, έστω και μικρή, προσπάθεια

τουριστικής μέριμνας από το κράτος, η οποία είχε ήδη ξεκινήσει σε κάποιες περιοχές της Ελλάδας, μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ. Η αμερικανική βοήθεια, παρά τις αρχικές φιλοδοξίες και προσδοκίες από ελληνικής πλευράς, δεν απέδωσε μεγάλους καρπούς. Από το 1950 και μετά, που οι πιστώσεις της αμερικανικής βοήθειας μειώθηκαν ακόμα περισσότερο, δόθηκε ακόμα μεγαλύτερη βαρύτητα στον τουρισμό, ως πηγή ανασυγκρότησης, ανάπτυξης και σταθεροποίησης της ελληνικής οικονομίας. Όμως ήταν πλέον φανερό πως τα φιλόδοξα σχέδια έπρεπε να γίνουν πιο σαφή και με άμεσα αποτελέσματα. Η Γενική Γραμματεία Τουρισμού ζήτησε, το 1950, την επανέκθεση του Ερμή, το οποίο, ως προβεβλημένο έργο, θα μπορούσε να προσελκύσει τουρίστες. Δεν υπήρχαν όμως οι δυνατότητες ακόμα για συνολική προβολή όλων των αρχαιοτήτων του Μουσείου της Ολυμπίας. Ήταν σαφές, πως όσο κι αν η Αρχαιολογική Υπηρεσία και οι κρατικές υπηρεσίες, που σχετίζονται με τον τουρισμό, έχουν ως κοινή βάση την προστασία και ανάδειξη των αρχαιοτήτων, δεν ταυτίζονται πάντοτε, καθώς οι στόχοι τους είναι διαφορετικοί. Η συνεργασία τους, ωστόσο, σε οργανωμένο πλαίσιο, αποδείχθηκε ιδιαίτερα επωφέλης και για τις δύο, σε πολλές περιπτώσεις. Τα εκτεταμένα έργα, που πραγματοποιήθηκαν από το 1950 και εξής, ήταν ενταγμένα σε ένα γενικότερο πρόγραμμα τουριστικής ανάπτυξης και αφορούσαν συνολικά το Μουσείο, τον αρχαιολογικό χώρο, τον οικισμό, αλλά και το ευρύτερο περιβάλλον της Ολυμπίας.

Οι πολλαπλές αξίες των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας

Οι αρχαιότητες της Ολυμπίας, όπως και όλα τα μνημεία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού ποτέ δεν αντιμετωπίστηκαν ως απλά τέχνηρα του παρελθόντος. Λειτουργήσαν και συνεχίζουν να λειτουργούν στη συνείδηση των Ελλήνων και του υπόλοιπου κόσμου, ως φορείς πολλαπλών αξιών και σημασιών¹⁴⁴². Το έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στο ζήτημα της διαχείρισης των αρχαιοτήτων της Ελλάδος, και στην προκείμενη περίπτωση της Ολυμπίας, δεν μπορεί συνεπώς να ιδωθεί και να αξιολογηθεί, χωρίς να ληφθούν υπόψη όλες οι παράμετροι του ζητήματος, εθνικές, πολιτικές, ηθικές, κοινωνικές και οικονομικές, οι οποίες ξεπερνούν το

¹⁴⁴² Η συζήτηση για τις πολλαπλές αξίες των αρχαιοτήτων είναι μεγάλη. Σχετικά με ζητήματα όπως το πώς δημιουργούνται, ποιοι είναι αυτοί που τις προσδίδουν, ποιους εκπροσωπούν, βλ. Ireland, Brown, Schofield, 2020: 826-844, Lipe, 2009: 41-63. Σήμερα, αναγνωρίζονται διάφορες αξίες σε έναν αρχαιολογικό τόπο. Αυτές δεν είναι πάντα σταθερές, αλλά διαφοροποιούνται, καθώς ένας χώρος μπορεί να έχει πολλές διαφορετικές χρήσεις ή να αντιπροσωπεύει διαφορετικά νοήματα για διαφορετικά άτομα ή ομάδες. Στην αξιολόγηση, μια διαδικασία όχι απλή, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όλες οι παράμετροι (Pantzou, 2010:132). Είναι ωστόσο γεγονός πως εμείς είμαστε αυτοί που επενδύουμε με αξίες τις αρχαιότητες. Μία μέθοδος για την αναγνώρισή τους, τόσο στο πολιτιστικό, όσο και στο φυσικό περιβάλλον είναι το VAT (Value Assessment Tool, Pantzou, 2017). Για τον προσδιορισμό των διαφορετικών αξιών σε ιστορικές – αρχαιολογικές θέσεις με σκοπό την αποτελεσματική διαχείρισή τους, βλ. επίσης Mason, 2002: 5-30.

στενό πολιτιστικό και επιστημονικό πλαίσιο και άπτονται περισσότερων και βαθύτερων ζητημάτων.

Έχει ήδη επισημανθεί η εθνική διάσταση των αρχαιοτήτων, οι οποίες κλήθηκαν να υποστηρίξουν την υπόσταση και τη συνειδησιακή διαμόρφωση του νεώτερου ελληνικού κράτους¹⁴⁴³. Τα μνημεία της κλασικής αρχαιότητας θεωρήθηκαν τεκμήρια της ιστορικής επιβίωσης και συνέχειάς του¹⁴⁴⁴, αντιμετωπίστηκαν ως ιερά και αναπαλλοτρίωτα και έτυχαν εξαρχής ιδιαίτερης προστασίας¹⁴⁴⁵. Η αντίληψη πως οι νεώτεροι Έλληνες είναι απόγονοι και κληρονόμοι των αρχαίων, δεν αφορούσε μόνον τους λόγιους και τους διανοούμενους, αλλά είχε περάσει και στη συνείδηση του απλού λαού. Τα έργα της κλασικής αρχαιότητας αντιμετωπίστηκαν ως έργα των προγόνων, τα οποία δικαιωματικά ανήκαν σε όσους θεωρούσαν τους εαυτούς τους Έλληνες¹⁴⁴⁶. Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει ένα παλαιό έγγραφο στο αρχείο της Υπηρεσίας, στην Ολυμπία, το οποίο αφορά στην παράδοση τριών χάλκινων νομισμάτων στο Μουσείο της, τον Φεβρουάριο του 1887.

Τα νομίσματα είχε παραδώσει ο Παναγιώτης Κ. Καντήλης, ο οποίος υπέγραφε ως κάτοικος του χωρίου Νίφορα της Ηπείρου¹⁴⁴⁷. Από τη σύντομη περιγραφή τους προκύπτει, πως προέρχονταν και αυτά από την ίδια περιοχή. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για τις συνθήκες εύρεσης ή παράδοσής τους στην Ολυμπία. Σημασία, ωστόσο, έχει η ίδια η παράδοση. Το 1887 η Ήπειρος δεν αποτελούσε ακόμα ελληνικό έδαφος, αλλά ανήκε ακόμα στην Οθωμανική αυτοκρατορία¹⁴⁴⁸. Στην Άλτη οι ανασκαφές είχαν ξεκινήσει μόλις προ δωδεκαετίας, ενώ τη

¹⁴⁴³ Η χρησιμοποίηση του παρελθόντος για λόγους πολιτικούς και εθνικούς πραγματοποιείται συχνά από κυβερνήσεις ή άλλες ισχυρές κοινωνικές ομάδες, οι οποίες έχουν τη δύναμη να προβάλλουν τις αξίες που οι ίδιες θέλουν (Smith, 2006: 48-51, 81, Graham, Howard, 2008: 43-47). Η Ολυμπία υπήρξε σημαντική για το κράτος, το οποίο την προέβαλε με σκοπό την εξυπηρέτηση εθνικών και πολιτικών στόχων. Για τη χρησιμοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς από κυβερνήσεις με σκοπό την κατασκευή εθνικών ταυτοτήτων και της επιστήμης της αρχαιολογίας για πολιτικούς σκοπούς βλ επίσης Harrison, 2013: 96-97. Για τη στήριξη που μπορεί να προσφέρει η πολιτιστική κληρονομιά στην εθνική ταυτότητα και ιστορία συγκεκριμένων ομάδων Korostelina, 2019: 83-96.

¹⁴⁴⁴ Καλπαξής, 1990:17-22, Hamilakis-Yalouri, 1996: 117, Χαμηλάκης, 2012:33-39, 101-105.

¹⁴⁴⁵ Hamilakis-Yalouri, 1996: 119-121, Χαμηλάκης, 2012:107, 304, 327-330.

¹⁴⁴⁶ Καλπαξής, 1990: 18, Χαμηλάκης, 2012:101-112. Ο Χαμηλάκης θεωρεί πως οι κάτοικοι της Ελληνικής χερσονήσου δεν έκαναν κανένα συσχετισμό μεταξύ των αρχαιοτήτων και του παρελθόντος τους και πως η στάση αυτή άλλαξε από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, μετά την επαφή λογίων Ελλήνων με τις ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

¹⁴⁴⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 845. Πρόκειται για το παλαιότερο έγγραφο που φυλάσσεται στο αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας. Σε απλό φύλλο χαρτιού, χωρίς διακριτικά, αριθμό πρωτοκόλλου ή υπογραφή, με καλλιγραφικά γράμματα, προφανώς από εκπρόσωπο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αναγράφεται πως ο υποφαινόμενος είχε καταθέσει στην Αρχαία Ολυμπία, στις 3 Φεβρουαρίου 1887, ως δώρο τα τρία νομίσματα, τα οποία έφεραν στον οπισθότυπο τον Αχελώο, ενώ στον εμπροσθότυπο, τα μεν δύο κεφαλή Διός και το τρίτο κεφαλή Ηρακλή.

¹⁴⁴⁸ Η απελευθέρωση της Ηπείρου έγινε πολλά χρόνια αργότερα, με τους πολέμους του 1912-1913.

χρονιά εκείνη ολοκληρωνόταν η κατασκευή του Μουσείου της Ολυμπίας, το οποίο στο έγγραφο αναφέρεται ως «Ολυμπιακόν». Η «δωρεά», όπως αναγράφεται, έχει σημασία χάρη στην εποχή και τις συνθήκες κατά τις οποίες συντάχθηκε. Αποτελούσε την απολύτως συνειδητή απόφαση ενός κατοίκου εκτός ελληνικής επικράτειας, να στηρίζει το έθνος στο οποίο πραγματικά ένιωθε πως ανήκε. Έχοντας γνώση για τις ανασκαφές που διενεργούνταν και το Μουσείο, με την απόφασή του αυτή εκφράζει με τον καλύτερο τρόπο την εθνική συνείδηση ενός απλού ανθρώπου, ανεξάρτητα από τον χώρο στο οποίο διαβιούσε, ο οποίος χαρίζει στο ελεύθερο ελληνικό κράτος τις αρχαιότητες που διαθέτει, προκειμένου να τις προστατεύσει και να τις διαφυλάξει, διότι μέσα του θεωρεί πως μαζί με αυτές διασώζει και διαφυλάττει το δικό του εθνικό παρελθόν, αλλά και το μέλλον του.

Η στενή σχέση μεταξύ του ελληνικού έθνους και των αρχαιοτήτων συνέχισε να προβάλλεται καθ' όλη τη διάρκεια της νεώτερης ιστορίας του, με όλες τις ελληνικές κυβερνήσεις να ενδιαφέρονται για την προστασία τους. Και οι επόμενες γενιές διατήρησαν την ίδια ευαισθησία και αντίληψη. Κατά τη Μεταξική περίοδο, μάλιστα, η αξία του ένδοξου παρελθόντος καλλιεργήθηκε ακόμα περισσότερο από το κράτος, όπως σε όλα τα φασιστικά καθεστώτα, ενώ η κλασική αρχαιότητα προβλήθηκε, μέσα σε ένα πλαίσιο εκλαΐκευσης και λαϊκισμού, ως ο «Πρώτος Ελληνικός Πολιτισμός»¹⁴⁴⁹. Το 1937, σε άρθρο τοπικής εφημερίδας, με αφορμή τα εγκαίνια των νέων ανασκαφών στην Ολυμπία¹⁴⁵⁰, αναγράφονταν τα εξής: «Η Γερμανία του Χίτλερ είναι ή Γερμανία των μεγάλων έμπνεύσεων και των ύψηλων ιδανικών, των οποίων ή αρχαία Έλλάς υπήρξεν ή κοιτίς των. [...] Ήμείς οι νεώτεροι Έλληνες παρακολουθούμεν μετά θαυμασμού τό έργον της Χιτλερικής Γερμανίας και άντλούμεν έξ αυτού διδάγματα και δυνάμεις, αί όποίαι μᾶς εἶναι άπαραίτητοι διά τήν έπιτέλεσιν του εθνικού μας προορισμού». Η τελευταία φράση συμπυκνώνει όλο το ιδεολογικό υπόβαθρο, πάνω στο οποίο το έθνος δεν στήριζε μόνο το παρελθόν του, αλλά δρομολογούσε και το μέλλον του.

Ο αναπαλλοτρίωτος χαρακτήρας και η ιερότητα, με την οποία είχαν επενδυθεί οι αρχαιότητες, δεν απέτρεψε τη χρησιμοποίησή τους από τα ευρωπαϊκά κράτη-έθνη, μεταξύ των οποίων και το ελληνικό, για την εξυπηρέτηση, πολιτικών σκοπιμοτήτων¹⁴⁵¹. Τα παραδείγματα της σχέσης μεταξύ των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας και της πολιτικής είναι πολλά και έχουν εκτενώς μελετηθεί τα τελευταία χρόνια. Η παραχώρηση αρχαιοτήτων από τον Καποδίστρια,

¹⁴⁴⁹ Για τη σχέση μεταξικού καθεστώτος και ελληνικής αρχαιότητας, Χαμηλάκης, 2012:195-231.

¹⁴⁵⁰ Εφημερίδα «Πατρίς», φύλλο αρ 15969, της Πέμπτης, 1^{ης} Απριλίου 1937 (αρ. καταλ. εγγρ. 846).

¹⁴⁵¹ Hamilakis-Yalouri, 1996: 117-119, Χαμηλάκης, 2012: 327-331.

στους Γάλλους, με σκοπό την απόκτηση υλικών αγαθών¹⁴⁵², είναι ένα τέτοιο παράδειγμα. Το ίδιο και το ζήτημα των πρώτων ανασκαφών¹⁴⁵³. Ειδικά, η παραχώρηση των «διπλών» ευρημάτων, η οποία προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις, συνδέθηκε με την προσάρτηση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας¹⁴⁵⁴. Αλλά και αρκετά χρόνια αργότερα, κατά τον Μεσοπόλεμο, η επανέναρξη των γερμανικών ανασκαφών, δεν ήταν άσχετη από πολιτικές σκοπιμότητες.

Για την Ελλάδα, ο αναπαλλοτρίωτος χαρακτήρας όλων των αρχαιοτήτων¹⁴⁵⁵, καθιστούσε πολύτιμα ακόμα και τέχνηρα χωρίς ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία, χάριν απλώς της προέλευσής τους. Τα αντικείμενα αυτά είχαν τη δύναμη να μεταφέρουν στον νέο τους προορισμό τις αξίες που αντιπροσώπευε ο τόπος της προέλευσής τους, λειτουργώντας ως πρεσβευτές αλλά και ως σύμβολα¹⁴⁵⁶ και δημιουργώντας μια ιδιαίτερη σχέση και συγγένεια μεταξύ λαών, συμβάλλοντας στη σύσφιξη των μεταξύ τους δεσμών και προσλαμβάνοντας, ως ένα βαθμό, ακόμα και ρόλο πολιτικό. Η δωρεά χάλκινου κράνους στον Γερμανό Υπουργό Παιδείας Rust, κατά την τελετή έναρξης των νέων γερμανικών ανασκαφών στην Ολυμπία, αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα¹⁴⁵⁷. Η Ολυμπία, άλλωστε, διατηρούσε πάντοτε μεγάλη συμβολική αξία και δύναμη, ειδικά σε σχέση με τα αθλητικά ιδεώδη.

Η ιδεολογική δύναμη των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας ήταν τέτοια, που είχε προσδώσει συμβολική αξία ακόμα και σε αντικείμενα που δεν ήταν αρχαία, όπως τα δέντρα και ειδικά οι αγριελιές της Άλτεως. Όταν το 1936 καταγγέλθηκε στον Έφορο Ιωάννη Μηλιάδη η κοπή κοτίνων από ξεναγό, ο οποίος τα πρόσφερε στους επισκέπτες του Ιερού, ως αναμνηστικά, το θέμα έλαβε διαστάσεις, καθώς θα έπανε πλέον να έχει σημασία η προσφορά τους σε εξαιρετικές περιστάσεις, κατόπιν ανωτέρων διαταγών¹⁴⁵⁸.

¹⁴⁵² Κόκκου, 1977:49, Καλπαξής, 1990:20, Χαμηλάκης, 2012:78.

¹⁴⁵³ Καλπαξής, 1996: 41-58, Μπσοχώτης, 2015: 192-220, 259-274.

¹⁴⁵⁴ Μποχώτης, 2015:167-168.

¹⁴⁵⁵ Χαμηλάκης, 2012: 327.

¹⁴⁵⁶ Χαμηλάκης, 2012: 227-8

¹⁴⁵⁷ Αρ. καταλ. εγγρ. 847. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η δωρεά λίθου από την Ολυμπία, το 1950, στις ΗΠΑ. Ο λίθος είχε ζητηθεί από τη Διοίκηση του Ολυμπιακού Σταδίου του Λος Άντζελες, όπου το 1932 είχαν πραγματοποιηθεί Ολυμπιακοί αγώνες, ως δώρο, προκειμένου να εντοιχιστεί στην είσοδό του. Το αίτημα εγκρίθηκε, μετά από γνωμοδότηση του Αρχαιολογικού Συμβουλίου (αρ. καταλ. εγγρ. 848). Ο λίθος βρέθηκε και παραδόθηκε στην Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων, στην Αθήνα, απ' όπου ταξίδεψε για τον προορισμό του (αρ. καταλ. εγγρ. 849).

¹⁴⁵⁸ Αρ. καταλ. εγγρ. 850 και 851. Πράγματι, υπήρχαν αυτές οι εξαιρετικές περιστάσεις στις οποίες αναφέρεται ο Έφορος. Δύο τηλεγραφήματα, τη δεκαετία του 1930, αφορούν στην προσφορά κλάδων αγριελιάς με διαταγή του Υπουργείου. Δεν αναφέρεται και καμία πληροφορία σχετικά με το σκοπό για τον οποίο προορίζονταν (αρ. καταλ. εγγρ. 852 και 853)

Οι αρχαιότητες ως υλικά αντικείμενα - φορείς αξεπέραστων αξιών, ιδανικών και βαθύτερων νοημάτων, τυγχάνουν αποδοχής και σεβασμού, ανεξάρτητα από έθνη, ιδεολογίες και πολιτικές πεποιθήσεις¹⁴⁵⁹. Στην περίπτωση της Ολυμπίας, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διάσωση του Οικήματος των γερμανικών ανασκαφών, σημαντικού αρχαιολογικού ιδρύματος με πολύτιμο εξοπλισμό, μετά την αποχώρηση των Γερμανών επιστημόνων από την Ολυμπία, το 1944. Οι κάτοικοι, αλλά και οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ, οι οποίες είχαν επικρατήσει στην περιοχή, σεβάστηκαν τα μέλη της Γερμανικής Αποστολής και το Οίκημα, παρά τους φόβους για πιθανά αντίποινα, ενώ διαταγές για την προστασία του Οικήματος εξέδωσαν και οι Βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις που εγκαταστάθηκαν αργότερα στη χώρα. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η περισυλλογή και παράδοση στο Μουσείο των αρχαιοτήτων που αποκαλύφθηκαν από την ανατίναξη του δρόμου στο ύψος του Φραγκονησίου από τους αντάρτες.

Παρά την υλική τους υπόσταση, η αξία των αρχαιοτήτων είναι κατά βάση πνευματική. Η χρησιμοποίησή τους, ωστόσο, για οικονομικούς λόγους, ερχόταν σε αντιδιαστολή με τον αναπαλλοτρίωτο χαρακτήρα τους και δημιουργούσε συχνά στην Αρχαιολογική Υπηρεσία μια αμφιθυμία ως προς τη διαχείρισή τους¹⁴⁶⁰. Παράδειγμα αποτελεί ο τρόπος που αντιμετωπίστηκε, το 1924, η πρόταση του Henry Morgenthau, πρέσβη των ΗΠΑ στην Κωνσταντινούπολη, για περιφορά του αγάλματος του Ερμή σε Ευρώπη και ΗΠΑ, προκειμένου να συλλεχθούν χρήματα για να καλυφθεί το προσφυγικό δάνειο. Το σχέδιο ματαιώθηκε. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Καθημερινή», η πρόταση αυτή είχε προκαλέσει τις αντιδράσεις όχι μόνο των αρχαιολόγων, αλλά και ολόκληρου του κόσμου, σε αντίθεση με την πολιτική ηγεσία της Ελλάδας, τον πρωθυπουργό Παπαναστασίου και τον Υπουργό Παιδείας Λυμπερόπουλο, οι οποίοι την είχαν δει θετικά¹⁴⁶¹. Παρόμοιες ήταν οι αντιδράσεις, λίγα χρόνια αργότερα, για το ενδεχόμενο αποστολής του Ερμή σε έκθεση στο Παρίσι. Οι αντιδράσεις αυτές του κοινού¹⁴⁶² και, κυρίως, των αρχαιολόγων¹⁴⁶³ αντικατοπτρίζουν την ιερότητα με την οποία είχαν επενδυθεί οι αρχαιότητες, και ειδικότερα οι πιο προβεβλημένες.

¹⁴⁵⁹ Για τη σχέση αρχαιοτήτων και αριστεράς, Χαμηλάκης, 2012: 233-270.

¹⁴⁶⁰ Για το θέμα βλ. Hamilakis-Yalouri, 1996: 119-121.

¹⁴⁶¹ Πετράκος, 2013, I:273.

¹⁴⁶² Στις εφημερίδες της εποχής γινόταν λόγος για «εθνική επαιτεία» (απόκομμα από την εφημερίδα «Πατρίς» Πύργου, στο φύλλο της 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1927, αρ. καταλ. εγγρ. 854).

¹⁴⁶³ Σακκά, 2002: 39,40. Το 1930, είχε γίνει πρόταση για αποστολή του Ερμή σε έκθεση στο Σικάγο, η οποία είχε προκαλέσει και πάλι την αντίδραση της κοινής γνώμης (αρ. καταλ. εγγρ. 855). Οι Χαμηλάκης και Γιαλούρη εξετάζουν το ζήτημα των αντιδράσεων απλών ανθρώπων ή τοπικών

Πέρα από την ηθική τους διάσταση, οι αρχαιότητες έχουν και οικονομική αξία. Η παραχώρηση στη Γερμανία, και μάλιστα κατ' αποκλειστικότητα, εκμαγείων των ευρημάτων κατέδειξε, έστω και έμμεσα, την οικονομική αυτή διάσταση¹⁴⁶⁴. Μεγάλη ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής έδωσαν οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες και η σύνδεση της Ολυμπίας με τα ιδανικά του Ολυμπισμού, από τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, κατά τις οποίες ξεκίνησε η εμπορευματοποίησή τους, έως σήμερα, που έχουν καταστεί τεράστια αξία παγκοσμίου μεγέθους¹⁴⁶⁵. Ως προς τη διαχείριση των αρχαιοτήτων της, η ελληνική πολιτεία καλείται να λάβει υπόψιν της και τις δυνατότητες που αυτές παρέχουν για τουριστική και οικονομική ανάπτυξη.

Πάντως, πρωταρχικό πάντα ρόλο για τη διαχείριση των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας είχε και συνεχίζει να έχει η εξέχουσα ιστορική και επιστημονική αξία και σημασία τους για τη διερεύνηση του αρχαίου ελληνικού κόσμου, της κοσμοθεωρίας του, των θεσμών του, της τέχνης του. Ειδικότερα ως προς το τελευταίο η Ολυμπία συγκεντρώνει ένα μεγάλο αριθμό μνημείων, ακίνητων και κινητών, που τεκμηριώνουν την εξέλιξη της αρχαίας μεταλλοτεχνίας, της αρχιτεκτονικής, της γλυπτικής. Ορισμένα από αυτά αποτελούν κορυφαία δείγματα του είδους τους, έργα καλλιτεχνών γνωστών, έως τη ανακάλυψή τους, μόνον από τις γραπτές πηγές, ενώ άλλα αντιπροσωπεύουν καλλιτεχνικούς ή αρχιτεκτονικούς τύπους ευρύτερης και διαχρονικής εμβέλειας, αποδοχής και καθιέρωσης¹⁴⁶⁶. Τέλος, ο αρχαιολογικός χώρος της Ολυμπίας, ως κοιτίδα των Ολυμπιακών Αγώνων και του πνεύματος του Ολυμπισμού, που αυτοί αντιπροσωπεύουν, την εποχή της παγκοσμιοποίησης προσλαμβάνει οικουμενική αξία, η οποία οδηγεί, το 1999, στην αναγνώρισή του ως Μνημείου της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς¹⁴⁶⁷, γεγονός που συνεπάγεται επιπρόσθετες διαχειριστικές απαιτήσεις.

Η διαχείριση των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας από την Αρχαιολογική Υπηρεσία

Το ζήτημα της διαχείρισης των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας, το οποίο ξεκίνησε με την αποκάλυψη των ευρημάτων των πρώτων ανασκαφών, τον 19^ο αιώνα, και συνεχίζεται έως σήμερα, είναι σύνθετο και πολυπαραγοντικό. Η ελληνική πλευρά ανέλαβε εξ αρχής, έχοντας

κοινοτήτων απέναντι σε παρόμοιες αποφάσεις που αφορούν σε αρχαιότητες ως έκφραση αντίστασης απέναντι στο κράτος και σε μορφές εξουσίας (Hamilakis-Yalouri, 1996: 125-127).

¹⁴⁶⁴ Μποχώτης, 2015: 47.

¹⁴⁶⁵ Barney, R., Wenn, S., 2013: 277.

¹⁴⁶⁶ Η βιβλιογραφία για τα μνημεία της Ολυμπίας και τη σπουδαιότητά τους για την επιστήμη της κλασικής αρχαιολογίας είναι πολύ εκτενής. Για πιο γενικά εγχειρίδια, βλ. Βαλαβάνης, 2004, Αραπογιάννη, 2004, Χατζή, 2008.

¹⁴⁶⁷ Βλ. σχετικά υποσημ. 1,2,10.

την κυριότητα, την ευθύνη της διαφύλαξης των αρχαιοτήτων, με την εξασφάλιση των αναγκών καταλυμάτων, την παρουσία στρατιωτικής φρουράς και την απασχόληση του αναγκαίου φυλακτικού προσωπικού.

Σημαντικές ήταν οι αποφάσεις της ως προς την ανάδειξη των αρχαιοτήτων. Από την εποχή που οι ανασκαφές βρίσκονταν σε εξέλιξη, με πρωτοβουλία και ενέργειες του Έλληνα Επιτρόπου της Αθηνών Δημητριάδη, μερίμνησε για τη δυνατότητα να παραμένουν τα ευρήματα ανοιχτά για τους πολυπληθείς επισκέπτες, στα πρόχειρα καταλύματα που είχαν εξασφαλιστεί. Το πρόχειρο Μουσείο, όπως εξ αρχής ονομάστηκε από τον ίδιο τον Δημητριάδη το κτίσμα που τα φιλοξένησε, χωρίς μουσειακές αξιώσεις, έδωσε την ευκαιρία να προβληθούν οι αρχαιότητες ικανοποιώντας τους πρώτους επισκέπτες της Άλτεως. Η Ελλάδα έλαβε, ως αρμόδια, την απόφαση για παραμονή των ευρημάτων στην Ολυμπία και την ίδρυση Μουσείου στην περιοχή, παρά την προτροπή των Γερμανών για μεταφορά τους στην Αθήνα. Η μεταφορά, συντήρηση και τελική έκθεση των αρχαιοτήτων, πραγματοποιήθηκε με δική της δαπάνη, υπό την επιστημονική επίβλεψη και συνδρομή των Γερμανών.

Η τελική απόφαση κατασκευής του Μουσείου σε ένα σημείο που εξ αρχής αποδείχθηκε εντελώς ακατάλληλο υπήρξε επίσης ευθύνη της ελληνικής πλευράς. Σημαντικές για την προστασία των αρχαιοτήτων και άμεσα σχετιζόμενες με την ανάδειξή τους υπήρξαν οι παρεμβάσεις και οι περιορισμοί που η Αρχαιολογική Υπηρεσία εξ αρχής έθεσε για τον αρχαιολογικό χώρο και την περιβάλλουσα ευρύτερη περιοχή, αλλά και για τον ίδιο, τον υπό δημιουργία, σύγχρονο οικισμό της Ολυμπίας.

Καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του Συγγείου, η Αρχαιολογική Υπηρεσία προσπάθησε να αντιμετωπίσει τα κτηριακά του προβλήματα, ανάλογα και με τα διαθέσιμες πιστώσεις. Την περίοδο του Μεσοπολέμου, μια εποχή κατά την οποία το ελληνικό κράτος αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα, πραγματοποιήθηκαν σημαντικά έργα επισκευής, στα οποία περιλαμβανόταν η ανακατασκευή μεγάλου μέρους του κτηρίου και η δημιουργία ειδικής αίθουσας για τον Ερμή. Τα μεγάλης έκτασης έργα, που εκτελέστηκαν εκείνη την εποχή καταδεικνύουν πως, παρά τη γενική δυστοκία, η προστασία και η ανάδειξη των αρχαιολογικών ευρημάτων της Ολυμπίας παρέμενε πάντοτε σημαντική για το ελληνικό κράτος, κατά προτεραιότητα. Ανάγκη προστασίας είχε, επίσης, ο αρχαιολογικός χώρος. Και εδώ η Υπηρεσία προσπάθησε να ανταποκριθεί, μεριμνώντας για τη συντήρηση των αρχαίων κτηριακών καταλοίπων, κυρίως μέσω του συστηματικού καθαρισμού, την προστασία τους από κάθε είδους αυθαιρεσίες, αλλά και από τις πλημμύρες των δύο ποταμών που πλαισίωναν τον

αρχαιολογικό χώρο και ειδικά του Κλαδέου. Στο πλαίσιο της ιδεολογικής σημασίας που είχαν προσλάβει οι αρχαιότητες κατά τη Μεταξική περίοδο, η εμμονή των κρατικών υπηρεσιών, αρμόδιων για τον τουρισμό, για την εμφάνιση των αρχαιολογικών χώρων και των Μουσείων και ο αυταρχικός τρόπος συνεργασίας τους με την Αρχαιολογική Υπηρεσία δυσχέραινε την επίλυση των προβλημάτων.

Πράγματι, η Αρχαιολογική Υπηρεσία είχε, ειδικά κατά τον Μεσοπόλεμο, ένα πολύ δύσκολο έργο, εξαιτίας προβλημάτων που αφορούσαν στην έλλειψη των αναγκαίων πιστώσεων και σε δικά της εσωτερικά προβλήματα και παθογένειες. Τα προβλήματα αυτά αντανακλώνται στην Ολυμπία. Η έλλειψη χρημάτων είχε ως αποτέλεσμα την, σε μόνιμη βάση σχεδόν, κακή κατάσταση του κτηρίου του Μουσείου ή τον ελλιπή καθαρισμό και πλημμελή διαφύλαξη του χώρου, κυρίως εξαιτίας της παράνομης ποιμνιοβοσκής. Ως προς τα εσωτερικά προβλήματα της Υπηρεσίας, αυτά αφορούσαν στην «εγκατάλειψή» της από την Κεντρική Υπηρεσία. Η υπαγωγή της Ολυμπίας σε μια πολύ μεγάλη Αρχαιολογική Περιφέρεια, με έδρα την Πάτρα, είχε προκαλέσει πρόβλημα στην επίβλεψη των αρχαιοτήτων και του, ούτως ή άλλως, μειωμένου φυλακτικού προσωπικού. Την κατάσταση βελτίωσε, ως ένα βαθμό, το σημαντικό γεγονός της επανέναρξης των γερμανικών ανασκαφών. Οι ιστορικές συγκυρίες, η πολιτική αστάθεια και η ύπαρξη ενός διαβρωμένου κράτους επέτρεψαν την παρείσφρηση στους κόλπους της Υπηρεσίας ακατάλληλων στελεχών, τα οποία της προκάλεσαν μεγάλη ζημία. Η περίπτωση του Επιμελητή Παναγιώτη Νεράντζουλη και του επί πολλά έτη αρχιφύλακα Γεωργίου Κονδύλη και η εμπλοκή τους σε μεγάλο κύκλωμα αρχαιοκαπηλίας, στο οποίο μάλιστα κατείχαν ηγετικές θέσεις, στιγμάτισε την Υπηρεσία στην Ολυμπία, προκαλώντας της σοβαρή βλάβη.

Μια άλλη παράμετρος, που αφορούσε στα εσωτερικά προβλήματα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, στην Ολυμπία, είχε να κάνει με τις κακές σχέσεις μεταξύ του επιστημονικού της προσωπικού, ιδιαίτερα του Εφόρου Φοίβου Σταυρόπουλου και του Επιμελητή Ιωάννη Κοντή. Η επιδείνωσή τους, από το 1940 και εξής, σε μια ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδο τόσο για τη χώρα, όσο και για τις αρχαιότητες της Ολυμπίας, υπήρξε αρνητικό γεγονός.

Το ζήτημα της έλλειψης προσωπικού επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο κατά τη δύσκολη δεκαετία του 1940, την οποία σημάδεψε η Κατοχή και ο Εμφύλιος. Την εποχή εκείνη κάθε προσπάθεια για ανάδειξη των αρχαιοτήτων, κινητών και ακίνητων, σταμάτησε απότομα και όλη η μέριμνα και οι προσπάθειες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας επικεντρώθηκαν στη βασική της υποχρέωση, τη διαφύλαξή τους. Ένα σπουδαίο έργο εκτελέστηκε λίγο μετά την

έναρξη του ελληνο-ιταλικού πολέμου, η απόκρυψή τους. Η περίοδος αυτή αποτελεί την πιο κρίσιμη στην ιστορία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής φάνηκε, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, το έργο και η προσφορά της. Το ζήτημα ήταν σύνθετο, πολύπλοκο και δεν περιοριζόταν απλώς στον εγκιβωτισμό των αρχαίων. Αφορούσε, επίσης, στην παραμονή του φυλακτικού προσωπικού στις θέσεις του, παρά τα σοβαρά ζητήματα επιβίωσης που αντιμετώπιζαν, στη διατήρηση σχέσεων συνεργασίας με τις ξένες αρχές, στην αντιμετώπιση των αυθαιρεσιών εκ μέρους των δυνάμεων Κατοχής, αλλά και των ιδιωτών, σε ένα εντελώς διαλυμένο κράτος, στο οποίο οι αστυνομικές και άλλες κατασταλτικές υπηρεσίες υπολειτουργούσαν, στην προστασία της κρατικής περιουσίας, στην οποία συμπεριλαμβανόταν και το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών και η οποία βρισκόταν στην ευθύνη της Υπηρεσίας.

Σε αυτά τη δύσκολα χρόνια αναδείχθηκε η σπουδαία προσωπικότητα του Επιμελητή Ιωάννη Κοντή, ο οποίος με την επιστημονική του κατάρτιση, το ήθος, τη δύναμη, την επιμονή, την εργατικότητα και την αγάπη του για τις αρχαιοτήτες άφησε στην Ολυμπία, την οποία υπηρέτησε για μια σχεδόν δεκαετία, ένα πολύπλευρο και εξαιρετικά σημαντικό έργο, σε όλους τους τομείς.

Οι προσπάθειες για ανάδειξη ξεκίνησαν και πάλι με τη λήξη του Εμφυλίου. Αυτή την περίοδο σημαντικό ρόλο κατείχε ο τουρισμός, ο οποίος θα σχεδιαζόταν πιο οργανωμένα από το 1950 και μετά και θα αφορούσε στην ανάδειξη των αρχαιοτήτων, με τη δρομολόγηση της επανέκθεσής τους και την οριστική αντιμετώπιση των σοβαρών κτηριακών ζητημάτων του Μουσείου, αλλά και την επίλυση χρόνιων ζητημάτων που παρέμεναν σε εκκρεμότητα, όπως η προστασία του ευρύτερου περιβάλλοντος της Ολυμπίας, μέσω του κατάλληλου νομοθετικού πλαισίου.

Σοβαρά λάθη, αστοχίες και παραλείψεις υπήρξαν, οι οποίες μπορούσαν να έχουν αποσοβηθεί. Η εσπευσμένη κατασκευή του Μουσείου, σε εντελώς ακατάλληλη θέση, θα μπορούσε να έχει αποτραπεί. Η ίδρυσή του στο συγκεκριμένο χώρο δημιούργησε ένα συνεχές πρόβλημα για την Υπηρεσία. Οι συνεχείς επισκευές απαιτούσαν, σχεδόν σε μόνιμη βάση, πιστώσεις, οι οποίες δεν ήταν πάντοτε διαθέσιμες, ενώ ακόμα κι όταν δίνονταν, χάρη της σπουδαιότητας της Ολυμπίας, δεν έλυναν αποτελεσματικά το πρόβλημα. Το ίδιο και η προστασία της Άλτεως από την πλημμυρική δράση των δύο ποταμών και κυρίως του Κλαδέου. Αποτέλεσμα κακής διαχείρισης υπήρξαν ενέργειες απαραίτητες για τη σωστή λειτουργία και προστασία των αρχαιοτήτων, οι οποίες δεν υλοποιήθηκαν, παρά τα μικρά ποσά που

απαιτούνταν. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν η τοποθέτηση περίφραξης ή η κατασκευή μόνιμης γέφυρας στον χώρο, η οποία τελικά πραγματοποιήθηκε κατά τον Μεσοπόλεμο. Σε διάφορα θέματα επιδείχθηκε αναβλητικότητα, κυρίως εκ μέρους της κεντρικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αλλά και άλλων υπηρεσιών στην Ολυμπία. Οι αυθαιρεσίες των κατοίκων μπορούσαν να έχουν αντιμετωπιστεί αποτελεσματικότερα, αν υπήρχε πιο αυστηρή στάση των εμπλεκόμενων υπηρεσιών και φορέων, όπως της Αστυνομίας, του Δήμου, της Νομαρχίας, της Τουριστικής Αστυνομίας. Η έλλειψη επίσης κατάλληλου νομοθετικού πλαισίου, όπως στην περίπτωση της προστασίας του ευρύτερου φυσικού περιβάλλοντος της Ολυμπίας, δεν διευκόλυνε το έργο της Υπηρεσίας, αντίθετα, διαιωνίζε τις τριβές με τους κατοίκους.

Όλα αυτά τα ζητήματα οδηγούν σε ένα γενικό συμπέρασμα, πως στην Ολυμπία δεν υπήρξε ποτέ ολοκληρωμένη στρατηγική, εκ μέρους του κράτους, όσον αφορά τη διαχείριση των αρχαιοτήτων της. Και αυτό, παρά το γεγονός ότι οι αρχαιότητες ήταν εξ αρχής συνυφασμένες με την υπόσταση του νεώτερου ελληνισμού και πως, ήδη, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ήταν ξεκάθαρο πως η αξιοποίησή τους, μέσω του τουρισμού, μπορούσε να αποτελέσει κύρια πηγή ανάπτυξης για τον τόπο και τη χώρα γενικότερα. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, οι προσπάθειες για προσάρτηση νέων εδαφών, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Μικρασιατική Καταστροφή και το προσφυγικό κύμα, η Κατοχή και ο Εμφύλιος, όπως και οι ενδιάμεσες περίοδοι πολιτικής αστάθειας, γεννούσαν συνεχώς άλλες, πιο πιεστικές ανάγκες, θέτοντας τις αρχαιότητες σε δεύτερη μοίρα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το αδύναμο, οικονομικά, κράτος και, πιο συγκεκριμένα, η Αρχαιολογική Υπηρεσία εμφανίζεται να μην ακολουθεί μια συγκεκριμένη πολιτική και οργανωμένο σχέδιο. Οι όποιες προσπάθειές της προσαρμόζονταν στα οικονομικά της χώρας, ανάλογα με τις ιστορικές συγκυρίες και τις πρωτοβουλίες κάθε κυβέρνησης.

Μεμονωμένα, πραγματοποιήθηκαν σημαντικά έργα στην Ολυμπία, τα οποία υπήρξαν και ιδιαίτερα δαπανηρά¹⁴⁶⁸, χωρίς όμως να εντάσσονται στο πλαίσιο ενός γενικότερου, μακροπρόθεσμου σχεδίου. Την Μεταξική περίοδο¹⁴⁶⁹, όπου το ζήτημα της υποστελέχωσης της Υπηρεσίας και της έλλειψης πιστώσεων επιδεινώθηκε, η εστίαση του ενδιαφέροντος της κυβέρνησης στην εμφάνιση των χώρων και των μουσειακών κτηρίων καταδείκνυε επιφανειακή αντιμετώπιση των προβλημάτων. Ο απολυταρχικός τρόπος λειτουργίας του

¹⁴⁶⁸ Σακκά, 2002:17-18. Για την πολιτική της κυβέρνησης Βενιζέλου ως προς τις αρχαιότητες, Σακκά, 2002:17-27.

¹⁴⁶⁹ Για την αρχαιολογική πολιτική κατά τη Μεταξική περίοδο, Σακκά, 2002:27-41.

Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού, το διαβρωμένο πολιτικό σύστημα, η ατιμωρησία που απολάμβαναν άνθρωποι επικίνδυνοι για την Υπηρεσία, υπήρξαν παράγοντες που οδήγησαν στην κακή διαχείριση των αρχαιοτήτων, εκ μέρους του κράτους. Η Υπηρεσία, όμως, υπέφερε και από τις δικές της παθογένειες¹⁴⁷⁰. Η διάρθρωσή της σε Αρχαιολογικές Περιφέρειες με εκτεταμένη γεωγραφικά δικαιοδοσία, που είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία άσκησης αποτελεσματικού ελέγχου, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Το ίδιο και η έλλειψη ενδιαφέροντος και πρωτοβουλιών για καλύτερη στελέχωσή της¹⁴⁷¹.

Παρά τις αστοχίες και τα λάθη, ωστόσο, η αποτίμηση του έργου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην Ολυμπία, μόνο θετικό πρόσημο μπορεί να λάβει. Κατά τη διάρκεια των χρόνων από την έναρξη των πρώτων γερμανικών ανασκαφών, τον 19^ο αιώνα, μέχρι και τα μέσα του 20^{ου}, η Υπηρεσία κλήθηκε να αντιμετωπίσει σοβαρές προκλήσεις, έχοντας η ίδια μικρές δυνατότητες και πολλά προβλήματα, τα οποία οφείλονταν σε εξωγενείς και εσωτερικούς παράγοντες. Ακολουθώντας τις ιστορικές συγκυρίες, μην παρεκκλίνοντας από την ιδεολογία του επίσημου κράτους, που ήθελε τις αρχαιότητες προτεραιότητα για το έθνος¹⁴⁷² και υπακούοντας στις πολιτικές των κυβερνήσεων, οι οποίες ήταν υπεύθυνες και για τη δική της διοίκηση, μπόρεσε να ανταποκριθεί με επιτυχία. Σε αυτήν, καταλυτικό ρόλο έλαβε η δράση του προσωπικού της, τόσο του επιστημονικού, όσο του φυλακτικού. Παρά τις αδυναμίες, για τις οποίες ευθύνονταν κυρίως οι κεντρικές υπηρεσίες του Υπουργείου Εκκλησιαστικών, η Αρχαιολογική Περιφέρεια της Ολυμπίας κατάφερε να υπερκεράσει τα περισσότερα από τα προβλήματα και να αντιμετωπίσει τις απαιτήσεις της προστασίας και ανάδειξης των αρχαιοτήτων κατά τις διάφορες ιστορικές συγκυρίες αποτελεσματικά, δημιουργώντας την υποδομή, ώστε να καταστεί σήμερα η Ολυμπία ένας από τους σπουδαιότερους και πλέον προβεβλημένους αρχαιολογικούς χώρους παγκοσμίως¹⁴⁷³.

¹⁴⁷⁰ Για την Αρχαιολογική Υπηρεσία την περίοδο του Μεσοπολέμου και τις αδυναμίες της, ως προς την εξέλιξη της ελληνικής αρχαιολογίας, Σακκά, 2002:49-66.

¹⁴⁷¹ Σακκά, 2001: 51-52, 64-66.

¹⁴⁷² Σακκά, 2002:50.

¹⁴⁷³ *Ελλάδα, Μνημεία και Χώροι Παγκόσμιας Κληρονομιάς*, 2009.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

Αρ. καταλόγου

Προέλευση εγγράφου¹⁴⁷⁴

1. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», άνευ αριθμού πρωτοκόλλου, με ημερομηνία 8 Νοεμβρίου 1896 (19.136,7).
2. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2, άνευ αριθμού πρωτοκόλλου, με ημερομηνία 1^η Απριλίου 1909 (19.115-119).
3. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Προσωπικόν Επιστημονικόν Νο 1», αρ. πρωτ. 22054/22-12-1908, αρ. πρωτ. διεκπ. 20250 (40.3).
4. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Προσωπικόν Επιστημονικόν Νο 1», αρ. πρωτ. 20184/ 24-10-1906, αρ. πρωτ. διεκπ. 19402 (40.6).
5. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Προσωπικόν Επιστημονικόν Νο 1», αρ.πρωτ. 20952/ 27-10-1906, αρ. πρωτ. διεκπ. 19491 (40.5).
6. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Προσωπικόν Επιστημονικόν Νο 1», αρ. πρωτ. 6982/08-05-1909 (40.2).
7. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Προσωπικόν. Απολυθέντες φύλακες Νο 10».
8. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Προσωπικόν. Διάφορα Νο 8», αρ. πρωτ. 6695/21-02-1915 (42.10).
9. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 256/05-10-1939, αρ. πρωτ.εισερχ. 717/07-10-1939 (3.544).
10. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 252/25-09-1939, αρ. πρωτ.εισερχ. 710/26-09-1939 (3.541).
11. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. 159 / 09-06-1938 (18.212, 11).
12. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Προσωπικόν Επιστημονικόν Νο 1», αρ. πρωτ. 54824/1578/12-09-1947, αρ. πρωτ.εισερχ. 1529/04-10-1947 (40.26).
13. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Προσωπικόν Επιστημονικόν Νο 1», αρ.πρωτ. 1414/ 20-05-1947 (40.53).
14. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Γενικά περί προσωπικοῦ», αρ.πρωτ. 10/17-01-1940 (14.223).
15. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. 39170/983/09-06-1941, αρ.πρωτ.εισερχ.1379/15-07-1941 (20.218).
16. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 90992/306/09-03-1942, αρ.πρωτ.εισερχ. 1478/14-03-1942 (3.122).
17. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 234/17-06-1942 (20.216).
18. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 39965/1369/04-10-1943, αρ. πρωτ. εισερχ. 303/04-10-1943 (20.196).
19. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. εισερχ. 224/15-03-1945 (20.189).
20. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 67668/2008/23-09-1947, αρ. πρωτ. εισερχ. 1533/06-10-1947 (20.169).
21. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 63199/2003/16-10-1948, αρ. πρωτ. εισερχ. 1746/20-09-1948 (20.160).
22. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 1889/04-04-1949 (1.28)¹⁴⁷⁵.
23. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 75557/2392/06-09-1950, αρ. πρωτ.εισερχ.2399/11-09-1950 (1.32).

¹⁴⁷⁴ Οι αριθμοί εντός των παρενθέσεων αντιστοιχούν σε συμβατική αρίθμηση που έγινε με σκοπό τη διευκόλυνση της μελέτης και δεν σχετίζονται με την αρχειοθέτησή τους.

¹⁴⁷⁵ Ο πλήρης τίτλος του φακέλου «Ολυμπία Ν.4» είναι: «Υπηρεσία, Κλαδέος, Αλφειός, Δάσος Ν. Αλφειού, Δάσος Κρόνιον Β. Αλφειού». Ο φάκελος με όνομα «Ολυμπία Νο 4» είναι διαφορετικός και ο πλήρης τίτλος του είναι «Οίκημα γερμανικών ανασκαφών, πρωτόκολλα παράδοσης αρχαίων υπό Γερμανών, άνοιγμα κιβωτίων 1952, εξασφάλισης αρχαίων 1940-51, κτήριο μουσείου, συνέπειαι πολέμου 1940-41».

24. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 2319/22-06-1950 (1.31).
25. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 830, αρ. πρωτ.εισερχ. 4599/07-06-1880.
26. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.816, αρ. πρωτ. 6115/4013/21-08-1875.
27. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.816, αρ. πρωτ. 6589 /4302/29-08-1875 (7226,7).
28. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.845, αρ. πρωτ. 19722/1329/19-03-1874 (9589).
29. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 845, αρ. πρωτ. 2071,2098/1433/22-3-1874 (9590).
30. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 845, αρ. πρωτ. 14430/28-3-1874, αρ. πρωτ.εισερχ. 2383/29-3-1874 (9587).
31. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 6590/4303/29-8-1875 (7225).
32. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 4/11-09-1875,αρ. πρωτ.εισερχ. 7212/16-09-1875 (7219).
33. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 1843/ 14-09- 1875 (7053).
34. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 58/27-11-1875, αρ. πρωτ. Υπουργείου 10024/12-1875 (7211).
35. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ.εισερχ. 6517/28-8-75 (7033).
36. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 29/18-10-75, αρ. πρωτ.εισερχ. 8556/23-10-75 (7085).
37. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 830, αρ. πρωτ. 9353/6024/01-11-19-1877, αρ. πρωτ.εισερχ. 34671/03-11-1877 (9490).
38. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 7/ 15-9-75, αρ. πρωτ. εισερχ. 7386/19-9-75 (7217).
39. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 46/10-11-75 (7091).
40. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 9399/6823/02-12-1875 (7116).

41. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 11/22-07-1875, αρ. πρωτ.εισερχ. 616/7612/27-09-1875 (7270).
42. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 830, αρ. πρωτ. 157/19-02-1877, αρ. πρωτ.εισερχ. 1395/26-02-1877 (9429).
43. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 830, αρ. πρωτ. 150/06-02-1877, αρ. πρωτ.εισερχ. 1013/16-02-1877 (9399).
44. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 1/06-09-1875 (7223).
45. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 816, αρ. πρωτ. 478/15/10-09-1875 (7045).
46. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 816, αρ. πρωτ. 2/09-09-1875, αρ. πρωτ. εισερχ. Υπουργείου 7164/15-09-1875 (7221).
47. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 7498/5088/ 24-09-1875 (7058).
48. ΥΠΠΟΑ, ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ, Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 40/10-11-1875, αρ. πρωτ.εισερχ. 9401/14-11-1875 (7214).
49. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 830, αρ. συμβολαιογραφικής πράξης 33753, στις 29 Απριλίου 1880 (7777).
50. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.830, αρ. πρωτ.εισερχ. 10254/07-12-1879.
51. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 81/01-01-1876, αρ. πρωτ.Υπουργείου 450/-7-01-1876 (7258).
52. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 102/14-03-1876, αρ. πρωτ.εισερχ. 2472/22-03-1876 (7313).
53. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816. Επιστολή με ημερομηνία 15 Δεκεμβρίου 1975 (7256).
54. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. εισερχ. 7950/6-10-75 (7047).
55. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 830, αρ. πρωτ. 3239/17-05-1878 (9465).
56. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 634/21-1-1881 (7245).
57. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 997/31-1-81 (7247).

58. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 2656/21-3-1881, αρ. πρωτ. εισερχ. Υπουργείου 2603/26-3-1881 (7451).
59. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», πρωτόκολλο παράδοσης παραλαβής μεταξύ Δημητρίου Σταυρόπουλλου και Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη, στις 25 Νοεμβρίου 1901.
60. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 72/07-04-1940, σε απάντηση του υπ. αριθ 34258/1304 εγγράφου του Υπουργείου (17.108,109).
61. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», κατάλογος αρχαίων μεταφερθέντων στο Εθνικό Μουσείο, με ημερομηνία 26 Νοεμβρίου 1896 (19.121-123).
62. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 15448/865/12-03-1932, έγγραφο του Υπουργείου Παιδείας προς το Οικονομίας για ατελή εκτελωνισμό (17.652).
63. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 603 Γ, φάκ. ΥΠΠΕ αρχ υπηρ 1937, υποφ. Η, αρ. πρωτ. 47870/3108/4-7-36 (9585).
64. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 603 Γ, φάκελος «ΥΠΠΕ αρχ υπηρ 1937», υποφάκελος Η, έγγραφο του Γ.Α.Ι. με ημερομηνία 7 -10-1936 (9578).
65. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 603 Γ, φάκελος «ΥΠΠΕ, αρχ υπηρ 1937», υποφ. Η, αρ. πρωτ. αρχαιολογικού τμήματος 4510/1-10-1936, αρ. πρωτ. Υπουργείου 69954/29-9-36, έγγραφο του Γ.Α.Ι. προς το Υπουργείο Παιδείας (9582).
66. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 603 Γ, φάκελος «ΥΠΠΕ αρχ υπηρ 1937», υποφάκελος Η, αρ. πρωτ. 74997/4764/13-10-1936 (9569).
67. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 603 Γ, φάκελος «ΥΠΠΕ αρχ υπηρ 1937», υποφάκ. Η, αρ. πρωτ. 79079/5017/29-10-1936 (9574).
68. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. εμπιστ. 417/31 της 14^{ης} Δεκεμβρίου 1943, αρ. πρωτ.εισερχ. 8/20-12-1943, σε απάντηση της υπ. αριθ 8/29-11-43 απόρρητης αναφοράς του Επιμελητή (6.753-4).
69. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 610/-9-1945 (6.722-4).
70. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 12477/20-10-36, αρ. πρωτ. εισερχ. 280/4-11-36, (3.231).
71. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», αρ. πρωτ. Π 24785/28-11-1938 (19.86).
72. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 603 Γ, φάκελος «ΥΠΠΕ αρχ υπηρ 1937», υποφ. Η, 24 -2-1937, αρ. πρωτ. 4596 (9603).
73. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 603 Γ, φάκελος «ΥΠΠΕ αρχ υπηρ 1937», υποφ. Η, αρ. πρωτ. 16993/990/3-4-37 (9602).
74. Αρχείο Γ.Α.Ι., Ordner K12 (alteNr.41). Αλληλογραφία Δημάρχου Λετρίνων Βακαλόπουλου προς τον Διευθυντή του Γ.Α.Ι. Wrede, την 1^η, 2^α και 7^η Απριλίου 1937.
75. Αρχείο Γ.Α.Ι., Ordner K12 (alteNr.41).
76. Αρχείο Γ.Α.Ι., Ordner K12 (alteNr.41), εφημερίδα «Πατρίς», φύλλο αρ. 15969, της Πέμπτης 1^{ης} Απριλίου 1977.
77. Αρχείο Γ.Α.Ι., Ordner K12 (alte Nr.41), Bulletin Hebdomadaire de Documentation N.36, 8 Mai, 1937, Sous-Secrétariat d'etat pour la presse et le tourisme, 6-9.
78. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», σχέδιο (17.344) και «Ολυμπία Ν.2», 192/ 31-01-1939, αρ. πρωτ.εισερχ. 481/01-02-1939 (19.81).

79. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ.πρωτ. 12226/583/13-03-1939, αρ.πρωτ.εισερχ. 531/16-03-1939 (17.300).
80. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», αρ.πρωτ. 481/02-02-1939 (19.80).
81. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ.πρωτ. 202/01-03-1939, σχέδιο (17.333).
82. ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ, Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 677Δ, φάκελος «ΥΠΠΕ αρχ. υπηρ 2. 1931-1943», υποφ. «Ανασκαφές 1938», απόσπασμα εφημερίδας «Πρωία» της 3^{ης} Δεκεμβρίου 1938 (8225).
83. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 33187/1877/08-05-1937, αρ. πρωτ.εισερχ. 138/15-05-1937 (3.158).
84. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», τηλεγράφημα, αρ. 5344/490γ, 8-4-907/αρ.68 (17.689).
85. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 603 Γ, φάκελος «ΥΠΠΕ αρχ υπηρ 1937», υποφ. Η, αρ. πρωτ. 37170/2111/17-05-1937 (9552).
86. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 2765/244/15-01- 38, αρ. πρωτ. εισερχ. 10/19-01- 1938 (17.641).
87. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ 190/21-02-1939 (3.599).
88. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ 19/27-01-1940 (17.597).
89. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη-Προέλευσις», αρ. πρωτ.εισερχ. 239/18-06-1941 (5.89).
90. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη-Προέλευσις», έγγραφο με ημερομηνία 31-01-42 (5.88).
91. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», αρ. πρωτ.7235/220/02-02-1940, αρ. πρωτ. εισερχ. 843/04-02-1940, απάντηση του υπουργείου προς το αίτημα του Γ.Α.Ι. για επανάληψη των ανασκαφών (19.74).
92. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 14/22-01-1940 (3.372).
93. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 21/28-01-1940 (3.373,4).
94. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 28/04-02-1940 (3.375).
95. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 31/12-02-1940 (3.376).
96. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 40/18-02-1940 (3.378).
97. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 48/25-02-1940 (3.380).
98. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», αρ. πρωτ. 53/04-03-1940 (19.59,60).
99. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 57/12-03-40 (3.382).
100. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 59/18-03-1940 (3.383).
101. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 61/27-03-1940 (3.384).
102. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 69/03-04-40 (3.385).
103. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 74/08-04-1940 (3.386).
104. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 77/15-04-1940 (3.387-8).
105. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 86/22-04-1940 (3.389-390).
106. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 98/07-05-1940 (3.391,2).
107. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 103/15-05-1940 (3.393).
108. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 106/15-05-1940 (3.198-200).
109. ΕΦ.Α.ΗΛ. «Ολυμπία Ν.2», αρ. πρωτ. εισερχ. 100/01-11-1940, αρ. τηλεγραφήματος 118407/4407 (19.238).
110. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 216/06-12-1940 (17.559,560).
111. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 235/10-6-1941 (3.345).
112. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 235/21-06-1941 (3.344).
113. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 235/10-07-1941 (3.343).
114. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», αρ. πρωτ. 235/18-07-1940 (19.224).
115. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», αρ. πρωτ. 235/02-08-1941 (19.222).
116. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», αρ. πρωτ. 235/10-08-1941 (19.217-221).
117. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 315/27-10-1943, σχέδιο (6.756,7).
118. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 99/31-03-1944 (17.585,6)
119. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», απόρρητο έγγραφο (σχέδιο, δυσανάγνωστο, με δυσδιάκριτο αριθμό πρωτοκόλλου (6.748,750).

120. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 73/10-02-1944 (6.751,2)
121. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 77/03-02-1944 (6.741).
122. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 81/15-02-1944. (6.746).
123. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 609/06-09-1945 (17.499).
124. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», άνευ αρ. πρωτ. με ημερομηνία 5-4-47 (6.703).
125. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», άνευ αρ. πρωτ., με ημερομηνία 21-2-48 (6.695).
126. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», άνευ αρ. πρωτ. με ημερομηνία 5-3-46 (6.709, 6.711).
127. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 385, έγγραφο Κοντή προς το Δήμαρχο Ολυμπίας (6.728,9).
128. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 111, αρ. πρωτ εισερχ.493 /11-07-1944 (6. 725).
129. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», απόδειξη παραλαβής, με ημερομηνία 30 Αυγούστου 1944 (6.735).
130. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», απόδειξη παραλαβής με ημερομηνία 31 Αυγούστου 1944 (6.734).
131. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», άνευ αριθμού πρωτοκόλλου, με ημερομηνία 2 Σεπτεμβρίου 1944 (6.736).
132. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν. 5», αρ. πρωτ. 489/10-09-1944 (17.510).
133. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», απόσπασμα από συνεδρίαση της Διοικητικής Επιτροπής Πελοποννήσου, Πράξις 71, με ημερομηνία 4 Οκτωβρίου 1944 (17.511).
134. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», ΔΥ/10-10-44. Σχέδιο, δυσανάγνωστο (6.732,3).
135. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», άνευ αρ. πρωτ., με ημερομηνία 19 Απριλίου 1945 (6.731).
136. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», άνευ αριθμού πρωτοκόλλου και με ημερομηνία 4 Μαΐου 1945 (6.730).
137. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 648/29-09-1945 (6.719).
138. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. εισερχ. 610/25-11-45 (6.721).
139. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. εισερχ. 648/29-09-45 (6.720).
140. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. εισερχ. 6421, 712519, αρ. πρωτ. εισερχ. 648/13-10-45 (6.718).
141. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 64217/2519/12-10-45, αρ. πρωτ. εισερχ. 648/16-10-45 (6.715-7).
142. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», άνευ αριθμού πρωτ., με ημερομ. 27 -01-45 (6.700)
143. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», άνευ αρ. πρωτ., με ημερομ. 17-02-51 (6.676).
144. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 6978/4743/09-09-1875 (7044).
145. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 17/02-10-1875, αρ. πρωτ. εισερχ. υπουργείου 8066/09-10-1875 (7070).
146. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 988/10-10-1887 (7627).
147. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 8/18-09-1875, αρ. πρωτ. εισερχ. 5687/22-09-1875 (7065).
148. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 87/08-01-1876, αρ. πρωτ. εισερχ. Υπουργείου 256/14-01-1976 (7119).
149. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 9/19-09-1875, αρ. πρωτ. εισερχ. Υπουργείου 7683/29-09-1875 (7059).
150. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 64/10-12-1875, αρ. πρωτ. εισερχ. Υπουργείου 10365/16-12-1875 (7102).

151. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 830, αρ. πρωτ. 4021 (9451).
152. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 816, αρ. πρωτ. 78/26-12-1875, αρ. πρωτ.εισερχ. υπουργείου 3/03-01-1876 (7111).
153. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 816, αρ. πρωτ. 76/22-12-1875, αρ. πρωτ.εισερχ. υπουργείου 10682/29-12-1875 (7284).
154. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 816, αρ. πρωτ.εισερχ. υπουργείου 191/10-01-1876 (7118).
155. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 816, αρ. πρωτ. 121/25-04-1876, αρ. πρωτ.εισερχ. υπουργείου 3527/04-05-1876 (7164).
156. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 830, αρ. πρωτ. 149/06-02-1877 (9400).
157. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 830, αρ. πρωτ. 212/25-04-1877, αρ. πρωτ.εισερχ. 3195/02-05-1877 (9393).
158. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 830, αρ. πρωτ, 246/31-10-1877 (9493).
159. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 830, αρ. πρωτ. 359/26-10-1878 (7866).
160. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 830, αρ. πρωτ. 371/11-11-1878 (7867).
161. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 830, αρ. πρωτ. 524/13-11-1879 (7787).
162. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 830, αρ. πρωτ. Γενικής Εφορείας 608/8-4-1880, αρ. πρωτ. εισερχ. Υπουργείου Εκκλ. 3314/18-04-1880 (7782).
163. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 830, αρ. πρωτ. Υπουργείου 3314/26-04-1880 (7783).
164. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 830, απόσπασμα πρακτικών συνεδρίου Συμβουλίου Αρχαιολογικής Εταιρείας της 26^{ης} Απριλίου 1880 (7784).
165. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.830, αρ. πρωτ. 12-05-1880, αρ. πρωτ. εισερχ. 3953/16-05-1880 (7842).
166. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 830, αρ. πρωτ. 572/06-02-1880, αρ. πρωτ. εισερχ. 1482/15-02-1880 (7833).
167. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 830, αρ. πρωτ. 8030 (8163).

168. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.816, αρ. πρωτ. 726/23-11-1880 (7373).
169. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.816, αρ. πρωτ.11317/29-11-1880 (7374).
170. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.845, αρ. πρωτ. 828/09-05-1881 (9562).
171. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.845, αρ. πρωτ. 2540/16-06-1881, αρ. πρωτ. εισερχ. 8521/17-09-1881 (9598).
172. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.816, αρ. πρωτ. 860/21-11-1881, αρ. πρωτ.εισερχ. 11787/07-12-1881(7464).
173. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 821, αρ. πρωτ. 4378/22-11-1886 (7715).
174. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 845, αρ. πρωτ. 143/13-04-1882, αρ. πρωτ.εισερχ. 3481/13-04-1882 (9557).
175. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 816, αρ. πρωτ. 09-12-1881, αρ. πρωτ.εισερχ. 11902/9124 (7459).
176. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.845, αρ.πρωτ.1308/755/10-02-1882 (9607).
177. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 845, αρ. πρωτ. εισερχ. 4012/31-04-1882 (9611).
178. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 845, αρ. πρωτ. 4012/3127/30-04-1882 (9656).
179. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 845, έγγραφο του αρχιτέκτονα Ε. Ziller προς τον υπουργό Εκκλησιαστικών Λομπάρδο, με ημερομηνία 30 Μαΐου 1882 (9642).
180. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 845, αρ. πρωτ. 4012/4489, έγγραφο 21^{ης} Ιουνίου 1882 (9619).
181. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 845, αρ. πρωτ. 2778/06-04-1883 (9651).
182. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 845, έγγραφο, Ziller, Απρίλιος 1882, άνευ αρ. πρωτοκόλλου, (9654).
183. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 22/29-01-1940, αρ. πρωτ.εισερχ. 839/01-02-1940 (6.492,493,495).
184. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 845, αρ. πρωτ. 2910/10-02-1884, αρ. πρωτ.εισερχ. 1902/11-02-1884 (9634).
185. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 845, αρ. πρωτ. 2910/09-02-1884 (9635).

186. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 845, αρ. πρωτ.εισερχ. 8526/28-07-1883 (9632).
187. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 845, αρ. πρωτ. 107/21-06-1883, αρ. πρωτ.εισερχ. 7262/30-06-1883 (8160).
188. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 845, αρ. πρωτ.1130/19-10-1883 (9569).
189. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 845, τηλεγρ με αριθμό 140 (9688).
190. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 845, αρ. πρωτ. 11/20-01-1886 (9663).
191. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 845, τηλεγρ με αρ. πρωτ. 3747/11-02-1886 (9672).
192. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 845, αρ. πρωτ. 1509/25-02-1886 (9666).
193. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 845, αρ. πρωτ. 1514/28-02-1886 (9667).
194. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 845, αρ. πρωτ. 1566/18-06-1886 (9679).
195. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 845, αρ. πρωτ.4378/22-02-1886 (9730).
196. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 5902/02-04-1887 (7601).
197. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, τηλεγράφημα με αριθμό 190 (7604).
198. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 845, αρ. πρωτ.12610/16-09-1886 (9680).
199. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, τηλεγρ με αρ. πρωτ. 4425/27-12-1886 (7591).
200. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 1794/24-06-1887, αρ. πρωτ. εισερχ. 9318/25-06-1887.
201. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 4264/17-09-1886 (7568).
202. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, τηλεγράφημα με αριθμό 1606 (7571).
203. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 1612/26-09-1886, αρ. πρωτ.εισερχ. 4285/01-10-1886 (7573).

204. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 236/20-07-1887 (7616).
205. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, τηλεγράφημα, αρ. πρωτ.εισερχ. 4304/08-10-1886 (7576).
206. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, επιστολή άνευ αρ. πρωτ. (7578).
207. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, τηλεγράφημα με αρ. πρωτ.εισερχ. 4322/16-10-1886 (7580).
208. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, τηλεγράφημα με αρ.1646 (7584).
209. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 4391/04-12-1886 (7586).
210. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, τηλεγράφημα με αριθμό 1676 (7588).
211. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 821, τηλεγράφημα με αριθμό 1680 (7590).
212. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, τηλεγράφημα με αριθμό 1756 (7599).
213. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, τηλεγράφημα. με αριθμό 135 (7603).
214. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.830, αρ. πρωτ. 8012/17-09-1886 (9529).
215. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 359/28-01-1888, αρ. πρωτ.εισερχ.Υπουργείου 1585/06-02-1888 (7644).
216. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 456/19-07-1888, αρ. πρωτ.εισερχ. Γενικής Εφορείας 6717/22-07-1888 (7690).
217. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 402/25-03-1888, αρ. πρωτ.εισερχ. 6457/29-03-1888 (7651).
218. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.821, αρ. πρωτ. 7663, αρ. πρωτ. 421/24-05-1888, αρ. πρωτ.εισερχ. 7287/03-06-1888.
219. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 845, αρ. πρωτ. 11/20-01-1886, αρ. πρωτ.εισερχ. 843/20-01-1886 (9653).
220. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 821, Βασιλικό Διάταγμα της 2ας Ιουνίου 1887, αρ. πρωτ.εισερχ. 7806/30-05-1887 (7695).
221. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 34/26-08-1909 (8137).

222. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Περιουσιακά στοιχεία εφορείας», αρ. πρωτ. 857/06-02-1946 (11.421).
223. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. 423/16-12-1938 (20.293).
224. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Περιουσιακά στοιχεία εφορείας», αρ. πρωτ. 75557/2392/06-09-1950 (11.413).
225. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 420/559/14-01-1893 (7721).
226. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, 29 Νοεμβρίου 1897, αρ. πρωτ.εισερχ. Γενικής Εφορείας 12440/31-12-1897 (7724).
227. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 495/26-10-1897, αρ. πρωτ.εισερχ. υπ 15581/28-10-1897 (7738).
228. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/ Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 592/29-09-1897, αρ. πρωτ.εισερχ.Υπουργείου 13410/01-10-1897 (7735).
229. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ.εισερχ. 16152/23-10-1898 (9306).
230. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 70/127/01-01-1901(9354).
231. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 16/9798/22-10-1898 (7752).
232. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 16152/24-10-1898 (9310).
233. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, τηλεγράφημα με αρ. πρωτ. εισερχ. 16131/22-10-1898 (7758).
234. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 588/20-11-1899, αρ. πρωτ.εισερχ.13937/22-11-1899 (9336).
235. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 14018/20-09-1899, αρ. πρωτ.εισερχ. 12994/20-09-1899.
236. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 692/21-10-1899, αρ. πρωτ.εισερχ. υπουργ εσωτ 16276/25-10-1899 (9334).
237. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. Αρχαιολογικής Εταιρείας 756/23-09-1899 (9331).
238. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 15719/19-10-1899 (9339).
239. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 120/11-02-1901, αρ. πρωτ.εισερχ. 2380/14-02-1901 (9359).
240. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 13410/29-09-1897 (7731).

241. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 25167/14-12-1901, αρ. πρωτ.εισερχ. 21553/17-12-1901 (9351).
242. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 842, αρ. πρωτ.εισερχ. υπουργείου 15311/29-08-1901 (7998).
243. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία, Διάφορα Νο 3», τηλεγράφημα με αριθμό 17229, χωρίς ημερομηνία (8.103).
244. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 16935/16-02-1902 (8003).
245. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 22175/17519/10-12-1902 (7990).
246. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ.εισερχ. υπουργείου 9199/28-05-1902 (7965).
247. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 709/09-12-1901 (7952).
248. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ.εισερχ. υπουργείου 23816/22-12-1903 (8009).
249. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, έγγραφο με ημερομηνία 26-01-1905, αρ. πρωτ. εισερχ. Υπουργείου 1470/27-01-1905 (8027).
250. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, έγγραφο με ημερομηνία 9 Απριλίου 1904, αρ. πρωτ.εισερχ. 5803/12-08-1904.
251. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, έγγραφο με ημερομηνία 21-12-1903, αρ. πρωτ.εισερχ. 23851/22-12-1903 (9373).
252. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 821, αρ. πρωτ. 196/06-07-1908, αρ. πρωτ.εισερχ. 10499/09-07-1908 (9376).
253. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 821, αρ. πρωτ.εισερχ. Υπουργ. 22583/20-12-1908 (9378).
254. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 445, υποφ. «αρχείο 1909», έκθεση μηχανικού Α. Μεταξά, άνευ αρ. πρωτοκόλλου.
255. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ.6135/28-4-1909, δ. 5887 (6.546).
256. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, τηλεγράφημα με αρ. πρωτ.εισερχ. 287/09-04-1909 (8146).
257. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 402, αρ. πρωτ. 64/19-12-1909.
258. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 821, αρ. πρωτ. 13787/18-09-1899 (9328).
259. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 579 Δ, αρ. πρωτ. 272, αρ. πρωτ.εισερχ. 9/04-04-1909.

260. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 402, αρ. πρωτ. εισερχ. υπουργ. 011,826/30-07-1909, έγγραφο της 27^{ης} Ιουλίου 1909 (8124).
261. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 64/338/19-12-1909, αρ. πρωτ.εισερχ. 1202/23-12-1909 (8140).
262. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ 2251/22-2-1911, δ 2748. Ο αριθμός πρωτοκόλλου δεν είναι ευδιάκριτος (6.541).
263. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ.5251/25-4-1911, δ. 6262 (6.540).
264. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», άνευ πρωτοκόλλου (6.533,4).
265. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 42/2-11-1911 (6.537).
266. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602 Β, αρ. πρωτ. 27054/23556/03-10-1914 (9430).
267. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602 Β, αρ. πρωτ. 41/18-07-1914, αρ. πρωτ.εισερχ. 1102/24-07-1914 (9438).
268. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602 Β, 14 Μαΐου 1914, αρ. πρωτ.εισερχ. 12503/1122/17-5-1914 (9443).
269. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602 Β, 22 Μαΐου 1914, αρ. πρωτ.εισερχ. 718/29-05-1914 (9457).
270. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602 Β, αρ. πρωτ. 61/30 Νοεμβρίου 1914, αρ. πρωτ.εισερχ. 1939/3-12-1914 (9425).
271. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», έκθεση Μηχανικού Ψυχαλίνου, άνευ αρ. πρωτοκόλλου (6.619,620).
272. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 819, αρ. πρωτ. 13/08-02-1915, αρ. πρωτ.εισερχ. 260/12-02-1915 (7516).
273. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.819, αρ. πρωτ. 28/14-05-1915,αρ. πρωτ.εισερχ.976/20-05-1915 (7527).
274. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 819, αρ. πρωτ. 39/24-06-1915, αρ. πρωτ.εισερχ. 1264/02-07-1915 (7545).
275. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 23040. Έγγραφο του Υπουργείου προς τον Επιμελητή Ολυμπίας (17.654).
276. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ 28088/14-7-1915, δ. 24624 (6.535).
277. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 819, αρ. πρωτ. 34/06-08-1915, αρ. πρωτ.εισερχ. 1538/11-08-1915 (7554).
278. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602 Β, φακ. «ΥΠΠΕ 3.1914-1916», υποφάκ. Α (αρχαιολογικοί χώροι), αρ. πρωτ. 21/18-07-1916, αρ. πρωτ.εισερχ. 1221/30-07-16 (9464).
279. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602 Β, φακ. «ΥΠΠΕ 3.1914-1916», υποφάκ. Α (αρχαιολογικοί χώροι), αρ. πρωτ. 12204/3883/05-04-1916 (9480).
280. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602 Β, φακ.

- «ΥΠΠΕ 3.1914-1916», υποφάκ. Α (αρχαιολογικοί χώροι), αρ. πρωτ. 20/18-07-1916, αρ. πρωτ.εισερχ. 1221/30-07-16). (9462).
281. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 26102/20-6-1923, δ. 65802 (6.532).
 282. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 583Α, έγγραφο με ημερομηνία 20-05-1933, αρ. πρωτ.εισερχ. υπουργ 1533/30-05-1933, αρ. πρωτ. αρχ. τμήμ 27579/30-5-33 (9054).
 283. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 581 Γ, αρ. πρωτ. 340/12-04-1926 (8466).
 284. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 581 Β, αρ. πρωτ. 10565/03-03-1925 (8438).
 285. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 581 Β, αρ. πρωτ. 11116/537/05-03-1925 (8437).
 286. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 581 Δ, αρ. πρωτ. 1685/29-09-18-928 (8488).
 287. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 581Δ, αρ. πρωτ.εισερχ. 14268/06-04-1928 (8495).
 288. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 579Δ, αρ. πρωτ. 27/29-10-1924, αρ. πρωτ.εισερχ. 53524/3-11-24 (9702).
 289. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.819, αρ. πρωτ.εισερχ. 107/29-01-1915 (7513).
 290. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 581 Δ, φάκ. «ΥΠΠΕ, Αρχ. Υπηρεσία (10) 1928», υποφ. Β (μουσεία), αρ. πρωτ. υπουργείου 42712/1642/22-09-1927 (8515).
 291. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ 882Α, αρ. πρωτ. 1768/20-03-1929, αρ. πρωτ.Υπουργείου 16034/22-03-1929, αρ. πρωτ.εισερχ. αρχ τμήμ 533/23-03-1929 (8325).
 292. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 581Δ, αρ. πρωτ. 1621/12-03-1928, αρ. πρωτ.εισερχ. 450/17-03-1928 (8501).
 293. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 581Δ, αρ. πρωτ. 1669/13-08-1928, αρ. πρωτ.εισερχ. 1722/23-08-1928 (8493).
 294. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 582 Α, αρ. πρωτ. 1850/20-11-1930, αρ. πρωτ.εισερχ. 73239/24-11-1930 (8549).
 295. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 176/11-11-1931 (6.528).
 296. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 82126/4692/09-10-1935, αρ.πρωτ.εισερχ. 227/06-11-1935 (6.526).
 297. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ' Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 32545/1861/02-06-1937, αρ. πρωτ.εισερχ. 153/06-06-1937 (3.289).
 298. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 101349/5777/01-12-1937, αρ. πρωτ. εισερχ. 382/13-12-37 (3.303).
 299. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 64/13-05-1938, αρ.πρωτ.εισερχ.140/14-05-1938 (6.519).

300. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Περιουσιακά στοιχεία εφορείας», αρ. πρωτ. 91/29-01-1939, αρ. πρωτ. εισερχ. 480/01-02-1939 (11.205).
301. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 33881/2072/18-04-1938, αρ. διεκπ. 1542, αρ. πρωτ εισερχ. 114/20-04-1938 (6.518).
302. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 114/17-05-1938 (6.515, 517).
303. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 141/18-05-1938 (6.514).
304. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 45664/2815/07-06-1938, αρ. πρωτ. εισερχ. 182/11-06-1938 (6.513).
305. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 60721/3669/14-07-1938, δ. 271, αρ. πρωτ. εισερχ. 232/18-07-1938 (6.508).
306. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 98/03-07-1938, αρ.πρωτ εισερχ. 222/07-07-1938 (6.511).
307. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 222/14-07-1938 (6.509, 510).
308. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 875/29-02-1940 (6.497).
309. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 432/20-12-1938 (6.407).
310. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ.159/12-09-1940 (6.482, 484).
311. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 84 και 85 /102/5/12-02-40 (6.502).
312. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 46/27-02-40 (6.498-500).
313. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», αρ. πρωτ. 106/15-05-1940 (19.247-9, 244-5).
314. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 677 Δ, φάκ. «ΥΠΠΕ αρχ υπηρ 2. 1931-1943», υποφάκ. «Ανασκαφές 1938», αναφορά του Καλλιπολίτη προς το Υπουργείο με αρ. πρωτ. 222/18-03-1939 (8235).
315. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 198/16-11-1940 (6.273).
316. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 297 (6.471).
317. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 266/12-01-1942 (6.476).
318. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ.5183/07-02-1942 (6.475).
319. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 2661/08-03-1942 (6.474).
320. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 266/04-09-1942 (6.476).
321. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 4659/25-01-1943, διεκπ. 96 (6.473).
322. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 51721/1738/05-10-1943, διεκπ. 953, αρ.πρωτ.εισερχ. 297/15-10-1943 (6.469).
323. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ.297/22-10-1943 (6.467,8).
324. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 65692/07-12-1943, διεκπ. 2377 (6.466).
325. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 66096/14-12-1943, διεκπ. 1352. Αρ. πρωτ εισερχ. Μουσείου Ολυμπίας 44/24-12-43 (6.464).
326. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 71/08-02-1944 (6.463).
327. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 33/2-1-1945, αρ. πρωτ.εισερχ. 825/17-1-1945 (6.454).
328. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 826/17-01-1945 (6.455).
329. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 450, χωρίς ημερομηνία (6.462).
330. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 540/04-08-1945 (6.460).
331. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 43203/1952/04-09-1945, διεκπ. 1263., αρ.πρωτ εισερχ. 540/11-09-1945. Έγγραφο της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων προς τη Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών. Μνημονεύονται επίσης τα υπ αριθ 31745 της 5-7-1945 και 34011 της 13-7-1945 της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων (6.459).
332. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 678/19-10-1945 (6.458).
333. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 658/08-11-1945. Ο αριθμός πρωτοκόλλου δεν είναι ευκρινής (6.457).
334. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 833/02-02-1946. Απάντηση στις επί 659 και 833 αναφορές του Κοντή (6.448).
335. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 1935/18-05-1949 (17.391).
336. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 1067/19-5-1946 (6.443).

337. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 724/12-11-1945. Το τηλεγράφημα (σχέδιο) είναι δυσανάγνωστο (6.456).
338. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 838/30-01-1946 (6.449).
339. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 74513/04-09-1946, διεκπ. 2610. Αρ.πρωτ.εισερχ. 1201/16-09-1946 (6.441).
340. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 1202/17-09-1946 (6.440).
341. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 1204/23-09-1946 (6.438).
342. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 78402/30-09-1946, διεκπ.2533, αρ.πρωτ.εισερχ. 1202/04-10-1946 (6.437).
343. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 1293/10-02-1947 (17.491).
344. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία, Διάφορα Νο 3», αρ. πρωτ. 12833/58/14-02-1946, αρ. πρωτ.εισερχ. 962/18-02-1946 (8.99).
345. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 586B, αρ. πρωτ. 107/09-01-1947 (9101).
346. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ.πρωτ. 24477/705, διεκπ. 449, αρ. πρωτ. εισερχ. 1364/31-04-1947, δυσανάγνωστος αριθμός πρωτοκόλλου (17.106).
347. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 1309/27-03-1947 (17.104).
348. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ.εισερχ.1496/16-08-1947 (6.638).
349. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 11702/15-02-1947, αρ. πρωτ.εισερχ. 1337/19-3-47 (6.432).
350. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 1292/05-02-1947 (6.435).
351. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ 1624/12-01-1948 (6.633).
352. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. εισερχ. 1538/14-10-47 (17.399).
353. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. εισερχ. 1558/07-11-1947 (17.398).
354. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 1558/14-11-1947 (17.397).
355. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 15/31-03-1948, αρ. πρωτ.εισερχ. 120/1786,17-8-48/9-1-49 (6.632).
356. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 80564/2453/ 15-10-48, αρ. πρωτ.εισερχ. 1763/09-11-1948 (6.630).
357. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 2033/18-11-1948 (6.627).
358. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ 1672/21-02-1948 (6.696).
359. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 94/12-03-1949, αρ. πρωτ. εισερχ. 1872/18-03-1949 (6.624).
360. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 1833/28-03-1949 (6.681).
361. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», 09-11-1949, αρ. πρωτ.εισερχ. 2090/10-11-1949 (6.603).
362. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 239/1222/13-05-1949, αρ. πρ. εισ. 1938/19-05-1949 (17.390).
363. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 1998/30-07-1949 (17.386).
364. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 1970/05-08-1949, σε απάντηση της υπ αριθ. 42013/612/6-6-49 διαταγής του Υπουργείου (17.96).
365. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 29865^α /02-05-1949, αρ. πρωτ.εισερχ. 1940/20-05-1949 (6.622).
366. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», 25 Μαΐου 1949 (6.611-6).
367. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 2216/23-03-1950 (6.600-601).
368. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 586 B, αρ. πρωτ. 115537/3443/12-12-1950 (9093).
369. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 2090/16-11-1949 (6.602).
370. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 75556/2388/20-09-1950, αρ. πρωτ. εισερχ. 2415/24-09-1950 (6.598).
371. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 2499/17-11-1950 (6.595).

372. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», έκθεση της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών του Υπουργείου Παιδείας, με ημερομηνία 28-09-1950 (6.590,1). Η έκθεση συντάχθηκε σε εκτέλεση της υπ αριθ 81866/15-09-1950 διαταγής του Υπουργείου Παιδείας.
373. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 845, αρ. πρωτ.εισερχ. 42/2-1-1886, τηλεγράφημα του αρχιεπιστάτη των ανασκαφών προς το Υπουργείο Εσωτερικών (9662).
374. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 845, τηλεγράφημα με αρ. πρωτ.εισερχ. 425/13-01-1886 (9669).
375. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 845, αρ. πρωτ. 1503/10-02-1886, αρ. πρωτ.εισερχ. Υπουργείου 2626/26-02-1886 (9664).
376. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 845, αρ. πρωτ. 1534/26-4-1886 αρ. πρωτ.εισερχ. υπουργ 5479/7-5-1886 (9668).
377. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ.εισερχ. 02-01-1902 (7950).
378. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ, Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 1051/24-12- 1906, αρ. πρωτ.εισερχ. τμήμ. αρχ. 25646/28-12-1906, έγγραφο του βοηθού Εφόρου Θεμιστοκλή Καραχάλιου προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών (8095).
379. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ, Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 6839/09-05-1907 (8144).
380. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», τηλεгр., αρ. πρωτ.εισερχ.89/1-6-1907 (1.64).
381. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 2541/03-07-1907, αρ. πρωτ. εισερχ. 104/9-7-1907 (1.63).
382. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», τηλεγράφημα, αρ. διεκπ. 14 (1.68).
383. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 5654 (1.67).
384. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», τηλεгр., αρ. πρωτ. εισερχ. 52/14-10-910 (1.61).
385. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 59 (1.69).
386. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 17795/ 29-12- 1912 (1.60).
387. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602 Β, φάκ. «ΥΠΠΕ αρχ υπηρ. 1914-1916», υποφάκ. Α, αρχ. χώροι, αρ. πρωτ. 13904/28-04-1916 (9467).
388. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 3588/28-01-1919 (1.58).
389. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 581Α, φάκ. «ΥΠΠΕ αρχ υπηρεσία 1919», υποφάκ Β' Μουσεία, αρ. πρωτ. 221/5-2-19 αρ. πρωτ.εισερχ. αρχ τμήματος 168/21-2-19 (8408).
390. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 5970/18-02- 1919 (1.57).
391. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 581, φάκ. Α «ΥΠΠΕ αρχ. Υπηρ. 1919», υποφάκ. Β Μουσεία, αρ. πρωτ. 17264/2-5-19 αρ. πρωτ. εισερχ. αρχ. τμήμ. 442/6-5-19 (8423).
392. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 581 Α, φάκ. «ΥΠΠΠΕ Αρχ υπηρ 1919», υποφάκ. Β (Μουσεία), αρ. πρωτ. 96396/17-6-19, αρ. πρωτ.εισερχ. υπουργ. 23901/21-6-19, αρ. πρωτ. εισερχ. αρχ. τμήματος 653/24-6-19 (8420).
393. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», υπόμνημα Κυπαρίσση προς τον υπουργό με ημερομηνία 18-06-1923 (και έγγραφο του υπουργείου προς τον Κυπαρίσση με αρ. πρωτ. 26102/20-06-1923 (6.532-4).

394. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 578B, φάκ. «1929 ΥΠΠΕ ΑΡΧ υπηρ», υποφάκ. Γ αρχαία, αρ. πρωτ. 33238/1439/3-7-29 (9762).
395. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 578, φάκ. «1929 ΥΠΠΕ ΑΡΧ υπηρ», υποφάκ. Γ «αρχαία», αρ. πρωτ. 33238/1439/6-7-29 (9761).
396. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 43741 και «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 34724/2280/22-05-1936, αρ. πρωτ.εισερχ. 120/26-05-19361 (3. 216 και 3.215).
397. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 805/29-12-1939 (1.51).
398. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. εισερχ. 808/4-1-40 (1.50).
399. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ. 808/06-01-1940 (1.49).
400. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 2487 και 1.44, αρ. πρωτ. 180 (1.47).
401. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ 408/07-06-1945 (1.73).
402. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ. 830/25-01-1946 (1.90).
403. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ. 21326/915, αρ. πρωτ. εισερχ. 397/31-05-1945 (1.72).
404. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ. 39471 (1.95).
405. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 19124/19-06-1945 (1.75).
406. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ.19733/20-06-1945 (1.76).
407. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 46745/2042, αρ. πρωτ. εισερχ. 598/04-09-1945 (1.85).
408. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. εισερχ.742/27-11-1945 (6.713).
409. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ.εισερχ. 1224/06-10-1946 (6.707).
410. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ.1625/12-01-1948 (1.97).
411. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ.1642/21-02-1948 (1.99).
412. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ.1896/06-04-1949 (1.101).
413. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 23891/756/07-04-1948, αρ. πρωτ.εισερχ. 1703/20-08-1948 (1.100).
414. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ.87315/2700/31-10-1950, αρ. πρωτ. εισερχ. 2495/15-11-1950 (1.39).
415. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 2502/18-11-1950 (20.520).
416. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 785/19-2-1881,αρ. πρωτ.εισερχ.Υπουργείου 1703/24-2-1881 (7408).
417. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 821, αρ. πρωτ. 368/14-2-1888, αρ. πρωτ.εισερχ. 2392/20-2-1888, αρ. πρωτ. υπουργ 6375/20-2-1888 (7630).
418. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», άνευ αρ. πρωτ. (20.553).
419. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 254/12-8-1941 (20.373).
420. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 254/14-8-1941 (20.384).
421. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ.816, αρ. πρωτ. 6/23-7-1876, αρ. πρωτ.Υπουργείου 5783/28-7-1876 (7201).
422. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, τηλεγράφημα, αρ. πρωτ.εισερχ.Υπουργείου 020,606/24-11-1909
423. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 20606/25-11-1909 (8111).
424. ΥΠΠΟΑ/ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ, Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 859/29-01-1909, αρ. πρωτ.εισερχ. 1510/5-2-1909 (8113).

425. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 21447/19-12-1907 (8052).
426. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 145/27-01-1908, αρ. πρωτ.εισερχ. 1704/01-01-1908 (8061).
427. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, άνευ αρ. πρωτ. 29/08/1902 (7960).
428. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 1470/24-02-1901 (8030).
429. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ. εισερχ. 84/29-05-1907 (1.196).
430. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. 49597/2297/29-11-1925 (18.260).
431. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ. 17782, 640/ 30-04-1927 (1.199).
432. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. 49597/2297/29-11-1925 (18.21).
433. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ.32819/22-07-1920 (18.264).
434. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. 23081/986/ 13-06-1924 (18.262).
435. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ.37/13-08-1925 (18.261).
436. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ.46468/2527/07-08-1931 (1.201).
437. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 157/159-08-1932. Έγγραφο του αρχιφύλακα Γεωργίου Κονδύλη προς το Υπουργείο Παιδείας, δια του Εφόρου Αρχαιοτήτων Πατρών, στις 15 Αυγούστου του 1932 (1.202).
438. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ 5372/18-08-1932 (1.203).
439. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ 53276/3367/03-10-1932 (1.204).
440. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. 165/09-10-1932 (1.205).
441. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 28290/1871/23-05-1936 (20.363).
442. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, φάκ. 581 Β, υποφ. «ΥΠΠΕ Αρχ Υπηρ. 1920», υποφάκ. Α (Μουσεία), αρ. πρωτ. 4399/62027/20-2-21, 17-2-21, αρ. πρωτ.εισερχ. αρχ τμήματος 352/20-2-21 (27.7 8443).
443. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 882 Α, φάκ. «ΥΠΠΕ Αρχ. Υπηρ 1929», υποφάκ Ε (ανασκαφαί, εκθέσεις), αρ. πρωτ.1800/22-10- 1929, αρ. πρωτ. υπουργ. 56409/31-10-29, αρ. πρωτ. Αρχ. Τμήμ. 56409/31-10-29 (8318).
444. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 49331/3147/08-08-1930 (20.341).
445. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία διάφορα Ν3», αρ. πρωτ. 1112/26-04-1946, σχέδιο (8.296-297).
446. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 64/03-04-1936, αρ. πρωτ.εισερχ. 8/1936 (20.366).
447. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. 11870/887/02-03-1936 (18.17).
448. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 304/ 03-07-1937, αρ. πρωτ.εισερχ.184/06-07-1937, σχέδιο (3.294).
449. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ.109892/8344/30-12-1937, αρ. πρωτ. εισερχ. 4/10-01-38 (18.252).
450. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ.4707/94/11/17-05-1938 (18.245).
451. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ.45267/2749/26-05-1938, αρ. πρωτ.εισερχ. 159/01-06-38 (18.234).
452. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. 52131/3159/09-07-1938 (18.8).
453. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ.117/16-08-1938 (18.7).
454. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 119/19-08-1938 (20.326).
455. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. 2039/102/5/24-05-1939 (18.6).
456. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. εισερχ. 640/04-07-1939 (18.4).
457. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ.51646/2352/05-07-1939, αρ. πρωτ.εισερχ. 652/07-07-1939 (18.211).

458. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. 640/02-08-1929 (18.269).
459. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. εισερχ.144/08-07-1935 (20.464).
460. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. 14174/16-11-1911 (20.409).
461. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 9/21-04-1924 (20.405).
462. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. εισερχ.Υπουργείου 9261/10-02-1932, αρ. πρωτ εισερχ. Τμήματος Αρχαιολογικού 427/11-02-1932 (20.468).
463. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ εισερχ. Εφορείας 3872/12-04-1935, αρ. πρωτ. εισερχ. Υπουργείου 1529/13-04-1935 (20.462).
464. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 69039/3724/08-11-1931 (20.397).
465. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. 29/22-2-1925 (20.403,404).
466. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. 11320/549/13-03-1925 (20.401).
467. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αναφορά της 8^{ης} Ιανουαρίου 1933, άνευ αριθμού πρωτοκόλλου (20.396).
468. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. εισερχ.74/01-03-1934 (20.391).
469. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 33/27-02-1934, αρ. πρωτ. εισερχ. 12216/01-03-1934 (20.389,390).
470. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ.80/09-03-1934, αρ.πρωτ.εισερχ.3624/10-03-1934 (20.394).
471. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. 80/09-03-1934 (20.386).
472. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ.74/09-03-1934 (20.375).
473. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. 3059/12-03-1934, αρ. πρωτ. εισερχ. 4332/22-03-1934 (20.393).
474. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ.88/18-09-1934, αρ.πρωτ.εισερχ. 374/25-09-1934 (20.382).
475. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. 64191/5286/16-10-1934, αρ. πρωτ. εισερχ. 424/24-10-1934 (20.379).
476. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ.71389/6514/16-12-1934 (20.371).
477. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. 193/13-08-1936, αρ. πρωτ εισερχ. 241/15-08-1936 (20.372).
478. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ.22/20/4, από18-08-1936, αρ. πρωτ εισερχ. 206/18-08-1936 (20.358).
479. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 33930/2871/07-07-1934, αρ. πρωτ. εισερχ. 241/13-07-1934 (20.458).
480. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 9927/21-03-1938. Εσωτερικό έγγραφο της Διεύθυνσης Δημοσίων Κτημάτων (20.456).
481. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 9090/03-10-1939 (20.448).
482. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. Η. 3168/8246/31-10-1939 (20.447).
483. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 16/03-01-1927, αρ. πρωτ. εισερχ. Υπουργείου 1451/29-01-1927 (8076).
484. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. 64633/3546/ 05-11-1931 (20.398).
485. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ.εισερχ. 03/04-01-1934 (1.1).
486. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ.12464/983/06-03-1934 (20.387).
487. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. 35/14-02-1940 (20.238)
488. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 409, αρ.πρωτ. εισερχ. 379/30-09-1934 (20.380).
489. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 2282/22-05-1950 (20.142).
490. ΥΠΠΟΑ/ΔΕΕΑΜ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, τηλεγράφημα με αρ 3315, αρ. πρωτ. 3502/30-04-1881 (7425).
491. ΥΠΠΟΑ/ΔΕΕΑΜ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, αρ. πρωτ. 812/12-04-1881, αρ. πρωτ.εισερχ. 3172/17-04-1881 (7430).
492. ΥΠΠΟΑ/ΔΕΕΑΜ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, τηλεγράφημα με αρ. 825 (7433).

493. ΥΠΠΟΑ/ΔΕΕΑΜ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 816, έγγραφο του Γενικού Εφόρου Παναγιώτη Ευστρατιάδη με ημερομηνία 30 Απριλίου 1881, χωρίς αρ. πρωτοκόλλου (7431).
494. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ.81561/6515/16-12-1934 (20.377).
495. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 343932/1058/17-07-1947 (20.449).
496. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 4601/232/31-01-1933 (1.206).
497. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ. 3130/257/20-01-1938 (1.210).
498. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ. 7/05-02-1938 (1.211).
499. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 15/24-01-1940 (1.165).
500. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ. 209/29-08-1933, αρ. πρωτ. εισερχ. 96/31-8-33 (1.208).
501. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602, φάκ. Α/ΥΠΠΕ αρχ υπηρ 1898-1910/ υποφάκ. Α αρχ χώροι, αρ. πρωτ. 12158/10-8-10 (9340).
502. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», άνευ αριθμού πρωτοκόλλου (20.344).
503. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 156/ 19-01-1926, αρ. πρωτ.εισερχ. 66/22-1-1926 (20.343).
504. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 6001, αρ. πρωτ. 50,880/19-11- 1914, αρ. πρωτ.εισερχ. υπουργ 035,526/22-11-14, αρ. πρωτ. τμήμ αρχ 1809/22-11-1914, έγγραφο του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας προς το Υπουργείο Παιδείας (8191).
505. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 819, αρ. πρωτ. 315/29-03-1913, έγγραφο προς το Τμήμα Δασών του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας (7509-11).
506. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ.7725/10-11-1936, αρ. απαγ. διατ. 66 (20.355).
507. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ.116/03-06-1940, αρ. πρωτ.εισερχ. 992/05-06-1940 (18.210).
508. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ.πρωτ. 238/11-06-1940, τηλεγράφημα (18.199).
509. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. 63410/2695/03-07-1940, αρ. πρωτ.εισερχ. 116/10-07-1940 (18.206).
510. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. 138/02-09-1940 (18.202).
511. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. 190394/4226/31-10-1940, αρ. πρωτ. εισερχ. 138/6-11-1940 (18.201).
512. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 604 Α, φάκ. «ΥΠΠΕ Αρχ Υπηρ. 1941», υποφάκ. Α, αρχ. χώροι, αρ. πρωτ. 38192/946/30-06-1941 (9644).
513. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. 135/24-03-1942 (18.198).
514. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 298/30-05-1943 (17.169,170).
515. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 298/20-10-1943 (17.168).
516. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία, Ν.1», αρ. πρωτ. 1310/19-03-1947 (20.173-4).
517. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία, Διάφορα Νο 3», αρ. πρωτ. 57391/1785/26-07-1946, αρ. πρωτ. εισερχ. 1112/05-08-1946 (8.293-4).
518. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1»,αρ. πρωτ. 1357/26-03-1947 (20.302).
519. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία, Διάφορα Νο 3», αριθ. πρωτ. 1433/18-06-1947 (8.282).
520. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία, Διάφορα Νο 3», αρ. πρωτ. 69570/2041/26-08-1947, αρ. πρωτ.εισερχ. 1511/07-09-1947 (8.279).
521. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία, Διάφορα Νο 3», αρ. πρωτ. 69570/2041/26-08-1947, αρ. πρωτ.εισερχ. 1584/18-12-1947 (8.275).
522. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία, Διάφορα Νο 3», αρ. πρωτ. 1904/11-04-1949 (8.274).
523. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία, Διάφορα Νο 3», αρ. πρωτ. 34516/1146/20-08-1949 (8.278).
524. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία, Διάφορα Νο 3», αρ. πρωτ. 27/19-02-1950 (8.261).
525. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία, Διάφορα Νο 3», αρ. πρωτ.2409/23-09-1950 (8.269, 270).
526. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 2500/17-11-1950 (20.130).

527. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. 31675/219/12-06-1947, αρ. πρωτ.εισερχ.1448/30-06-47 (18.197).
528. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ.1905 (17.100).
529. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. 2007/19-09-1949 (18.191).
530. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ. πρωτ. 263/10-07-1950, αρ. πρωτ.εισερχ. 2335/15-07-1950 (18.185).
531. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.3», αρ.πρωτ.2335/16-07-1950 (18.184).
532. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 1921/21-04-1949 (17.00).
533. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ, πρωτ. 64114/835/11-08-1949, αρ. πρωτ. εισερχ. 2028/23-08-1949 (17.272).
534. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 2017/2008-1949 (17.275).
535. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 135/29-12-1949, αρ. πρωτ.εισερχ. 2958/10-01-1950 (17.268).
536. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 69090/944/15-12-1949, αρ. πρωτ. εισερχ. 2049/25-09-1949 (17.101).
537. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 69090/944 π.ε./02-03-1950, αρ. πρωτ.εισερχ. 2200/15-03-1950. Ένταλμα προπληρωμής 5.500.000 δρχ. για τον κλίβανο της Παλαίστρας (17.263).
538. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 2200/12-06-1950 (17.262).
539. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 2253/04-05-1950 (17.267).
540. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 2527/15-12-1950 (17.258).
541. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 2537/28-12-1950 (17.141).
542. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 2053/07-03-1950 (17.144).
543. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ.61/17-01-1944 (20.288).
544. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 1627/14-01-1948 (20.162).
545. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 187/23-12-1944 (20.287).
546. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ .πρωτ. 67/18-12-1948, αρ. πρωτ.εισερχ. 1782/31-12-1948 (20.168).
547. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 1613/ 10-01-1948 (20.165).
548. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 1782/11-01-1949 (20.157).
549. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 1618/ 14-01-1948 (20.163).
550. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 579/26-09-1949, αρ. πρωτ.εισερχ. 2059/04-10-1949 (20.146).
551. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 2408/21-09-1950 (20.136).
552. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. 231/06-09-1941. Σχέδιο (20.439).
553. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 11/5/129/05-09-1941, αρ.πρωτ.εισερχ. 231/05-08-1941 (20.337).
554. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ.71/08-01-1949, αρ. πρωτ. εισερχ. 1810/10-01-1949 (20.201).
555. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 1810/11-01-1949 (20.190).
556. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 75/18-01-1949, αρ. πρωτ.εισερχ. 1834/20-01-1949 (20.154).
557. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 99/29-04-1949, αρ. πρωτ.εισερχ. 1925/14-05-1949 (20.152).
558. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», αρ. πρωτ. 9/13-01-1951 (19.312).
559. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», αρ.πρωτ. 16305/22-12-50, αρ. πρωτ. εισερχ. 9/07-01-1951 (19.313).
560. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 1615/10-01-1948 (1.233).
561. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 1777/22-12-1948 (1.234).
562. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ. 24180/1028/31-05-1945, αρ. πρωτ. εισερχ. 416/09-06-1945 (1.228-9).
563. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 30999/08-06-1945 (1.166).
564. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 15/27-05-1942 (1.219).
565. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 295/28-08-1942 (1.220).

566. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ. 312/08-10-1943 (1.221).
567. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ 859/17-12-45 (1.161).
568. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αίτηση με ημερομηνία 14-12-1945, αρ. πρωτ εισερχ. 859/14-12-1945 (1.163).
569. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 867/23-12-1945 (1.159,160).
570. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ. 137/ 31-03-1947 (1.158).
571. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ.745/23-11-1939 (20.260).
572. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602 Β. /φάκ. «ΥΠΠΕ αρχ υπηρ. 1925», υποφάκ. Β «Αρχ. χώροι», έγγραφο με ημερ 20-10-1925, αρ. πρωτ.εισερχ. τμήματος αρχ. 2110/24-10-1925 (9409).
573. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 56784/2493/17-12-1925 (20.400).
574. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 101054/4491/03-11-1939, αρ. πρωτ.εισερχ. 745/07-11-1939 (20.282).
575. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 119295/5121 πε/06-02-1940, αρ. πρωτ.εισερχ.851/08-02-1940 (20.249).
576. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», τηλεγράφημα, αρ.πρωτ.εισερχ.1156/23-10-40 (20.406).
577. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», υπεύθυνη δήλωση, άνευ αρ. πρωτ., με ημερομηνία 08-04-1942 (20.210,211).
578. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 234/10-04-1942, σχέδιο (20.216).
579. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1». αρ. πρωτ. 234/25-05-1942, σχέδιο (20.208-9).
580. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 234/29-05-1942. Σχέδιο (20.205-7).
581. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 28923/999/17-06-1942 (20.202).
582. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 87/02-03-1944 (20.194).
583. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», σχέδιο. Δεν διακρίνεται ο αρ. πρωτ. (20.187-8).
584. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 1446/24-07-1945 (20.185).
585. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 1037/18-04-1946 (20.178).
586. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 1225/07-10-1946 (20.176).
587. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 94709/2754/23-12-1947, αρ. πρωτ.εισερχ.1603/06-01-1948 (20.166).
588. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 1746 /04-10-1948 (20.159).
589. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 86435/2621/07-12-1948, αρ. πρωτ.εισερχ. 1774/14-12-1948 (20.223).
590. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 76244/2403 /16-10-1950, αρ. πρωτ.εισερχ. 2460/25-10-1950 (20.134).
591. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. πρωτ. 546/09-08-1945 («Περί Ἀρχαιοκαπηλίας Ι», έγγραφο απόρρητο (5.319,322).
592. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, φάκ. 569Γ, υποφ. «Ἀρχαία ἀνά την ἐπικράτεια», υποφάκ. ΥΠΠΕ,1,1940, υποφ. Ε, υπόθεση Ε΄ αρχ. περιφέρειας, αρ. πρωτ. 721α/22-11-1939 (9882).
593. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Προσωπικόν. Ἀπολυθέντες φύλακες Νο 10», αρ.πρωτ. 58203/1745/17.9.1941 έγγραφο του Υπουργείου Παιδείας, αρ.πρωτ. Εφορείας 1417/1941/26-09-1941 (6723).
594. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ἀρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. πρωτ. 599/04-09-1945, «Περί Ἀρχαιοκαπηλίας ΙΙΙ, έγγραφο απόρρητο (5.305-8).
595. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ἀρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. πρωτ. 159/22-07-1935, αρ. πρωτ. εισερχ. 155 (5.341).
596. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 101177/5831/30-11-1937, αρ.πρωτ. εισερχ. 348/13-12-193 (17.639).
597. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ 19/11-02-1938 (17.638).
598. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, φάκ. 569Γ, «Ἀρχαία ἀνά την ἐπικράτεια», υποφάκ. ΥΠΠΕ,1,1940, υποφ. Ε, υπόθεση Ε΄ Αρχ. Περιφέρειας, αρ.

- πρωτ. 763/23-11-1939, αρ.πρωτ.Υπουργείου 118569/25-11-1939, αρ. πρωτ. ΔΑ 5104/28-11-1939 (9876-9879).
599. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ, Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, φάκ. 569Γ, φάκ. «Αρχαία ανά την επικράτεια», υποφάκ ΥΠΠΕ,1,1940, υποφ. Ε, υπόθεση Ε΄ Αρχ. Περιφέρειας, αρ. πρωτ. 1112/25-11-1940, αρ. πρωτ.εισερχ.Υπουργείου 105620/01-10-1940, αρ. πρωτ.εισερχ. ΔΑ 4104/02-10-1940 (9866).
 600. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, φάκ. 569Γ, υποφ. «Αρχαία ανά την επικράτεια», υποφάκ. «ΥΠΠΕ,1,1940», υποφ. Ε, υπόθεση Ε΄ Αρχ. Περιφέρειας, αρ. πρωτ. 105620/4104 και 9864, αρ. πρωτ. 105620/4104/Οκτώβριος 1940 (9861).
 601. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ, Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, φάκ. 569Δ, υποφάκ. «ΥΠΠΕ, 1, 1941», υποφ. «Α.1. Αρχαία», αρ. πρωτ. 25/15/8 της 28^{ης} Μαΐου 1940, αρ. πρωτ. εισερχ. ΔΑ (εμπ.) 35/01-06-1940 (9918).
 602. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αίτηση Μορώνη προς το υπουργείο της 19^{ης} Φεβρουαρίου 1940 (17.468, 479).
 603. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ.πρωτ. 9/42/6/21-02-1940, αρ. πρωτ. εισερχ. 872/25-02-1940 (17.446).
 604. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ΄ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 25/15/8/27-05-1940, αρ. πρωτ. εισερχ. 987/30-05-1940 (3.188-9).
 605. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ, Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, φάκ. 569Δ, υποφάκ. «ΥΠΠΕ, 1, 1941», υποφ. «Α.1.Αρχαία», αρ. πρωτ. 987/30-05-1940, αρ. πρωτ. εισερχ. Υπουργείου 57288/04-06-1940, αρ. πρωτ. εισερχ. ΔΑ 2422/07-06-1940 (9921).
 606. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ, Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ, φάκ. 569Δ, υποφάκ. «ΥΠΠΕ, 1, 1941», υποφ. «Α.1. Αρχαία», αρ.πρωτ. 1001/14-06-1940, αρ.πρωτ. εισερχ. ΔΑ (εμπ.) 45/24-06-1940, αρ. πρωτ. Εισερχ. Υπουργείου (εμπ.) 1538/21-06-1940 (9914).
 607. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ΄ Εφορεία, αρχείον 1935-45» και «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. πρωτ. 49/26-06-1940, αρ. πρωτ. εισερχ. 1011/28-06-1940 (3.175 και 5.332).
 608. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Προσωπικόν. Απολυθέντες φύλακες Νο 10», αρ. πρωτ. εμπ. 1538/45/3-7-1940, αρ. πρωτ. Εφορείας 1025/6-7-40 (6766).
 609. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ, Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, φάκ. 569Δ, υποφάκ. «ΥΠΠΕ, 1, 1941», υποφ. «Α.1.Αρχαία», αρ.πρωτ. 1025/08-07-1940 (9912).
 610. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Προσωπικόν. Απολυθέντες φύλακες Νο 10», έγγραφο Απολύτως Εμπιστευτικόν, αρ. πρωτ. 128/30-6-1940, αρ.πρωτ.εισερχ. 1011/4-7-1940 (6767).
 611. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Προσωπικόν. Απολυθέντες φύλακες Νο 10», Εμπιστευτικό έγγραφο του Εφόρου προς το Υπουργείο, αρ. πρωτ. 1082/28-09-1940 (6747).
 612. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ, Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, φάκ. 569Γ, υποφάκ. «ΥΠΠΕ, 1, 1940», υποφ. «Ε.1.Αρχαία», αρ. εμπ. πρωτ. 2731/69/15-10-1940 (9863).
 613. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ, Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, φάκ. 569Δ, υποφάκ. «ΥΠΠΕ, 1, 1941», υποφ. «Α.1.Αρχαία», αρ. πρωτ 113765/4278/15-10-1940 (9924).
 614. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ, Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, φάκ. 569Δ, υποφάκ. «ΥΠΠΕ, 1, 1941», υποφ. «Α.1.Αρχαία», αρ. πρωτ. 236/14-06-1941 (9903).
 615. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ.πρωτ. 558/12-08-1945, «Περί Αρχαιοκαπηλίας II», έγγραφο απόρρητο, (5.316-7).

616. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», χωρίς αρ. πρωτ., ημερομ. 30-03-1940 (5.324-5).
617. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. πρωτ. 1325/19-04-1941 (5.327).
618. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. πρωτ. 35955/871/ 05-05-1941, διεκπ. 612, αρ. πρωτ. εισερχ. 1358/08-06-1941 (5.323).
619. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. πρωτ. εμπ. 1244/37/28-08-1945 (διεκπ. 21), αρ. πρωτ. εισερχ. 546/04-09-45 (5.315).
620. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη-Προέλευσις», αρ. εμπ. πρωτ. 1272/38/29-08-1945, διεκπ. 20, αρ. πρωτ. εισερχ. 626/06-10-1945, προς τη Διοίκηση Χωροφυλακής Ηλείας και Κυπαρισσίας (5.312,313).
621. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. εμπ. πρωτ. 1272/38/29-08-1945 (διεκπ. 20), αρ. πρωτ. εισερχ. 599/04-09-1945, έγγραφο προς τη Διοίκηση Χωροφυλακής Ηλείας (5.309).
622. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη- Προέλευσις», αρ. εμπ. πρωτ. 1272/38/29-08-1945, διεκπ. 20, αρ. πρωτ. εισερχ. 659/14-11-1945, έγγραφο προς τη Διοίκηση Χωροφυλακής Κυπαρισσίας (5.310-1).
623. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. πρωτ. 614/10-09-1945 (5.304).
624. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις, αρ. πρωτ. 63909/2542/09-11-1945, διεκπ. 764, αρ. πρωτ. εισερχ. 614/16-11-45 (5.300).
625. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. πρωτ. 834/27-01-1946 (5.297).
626. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. πρωτ. 1110/15-06-1946 (5.293).
627. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. πρωτ. 1363/29-03-1947 (5.298,9).
628. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. πρωτ. 131/18-12-1949, αρ. πρωτ. εισερχ. 2156/30/12/49 (5.281-2).
629. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. πρωτ. 2156/04-03-1950 (5.280).
630. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 6466/5486/12-04-1901 (7943).
631. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, τηλεγράφημα της 11^{ης} Δεκεμβρίου 1900 (7945).
632. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 5586, 06-04-1903 (8022).
633. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 845, αρ. πρωτ. 1358/28-04-1885, αρ. πρωτ. εισερχ. 5168/-7-05-1885, (9676).
634. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 7544/16-12-1906, αρ. πρωτ. εισερχ. 25104/19-12-06 (8038).
635. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. εισερχ. 003,286/28-02-1909 (8114).
636. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602Α, φάκ. «ΥΠΠΕ, Αρχ.Υπηρεσία 1898-1910», υποφ. Α, αρ. πρωτ. 31/12-07-1911, αρ. πρωτ. εισερχ. 013,893/15-06-11 (9360).
637. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 9997/18-07-1904 (8135).
638. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 1269/29-11-1900 (7919).
639. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 57/14-12-1909 (6.542-5).

640. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602Α, φάκ. «ΥΠΠΕ, Αρχ.Υπηρεσία 1898-1910», υποφ. Α, αρ. πρωτ. 72/18-7-1911, αρ. πρωτ.εισερχ. 014,175,20-7-1911. Έγγραφο του Εφόρου Νικολάου Κυπαρίσση προς το Υπουργείο (9358).
641. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602Α, φάκ. «ΥΠΠΕ, Αρχ.Υπηρεσία 1898-1910», υποφ. Α, αρ. πρωτ. 10481/28-7-1911, αρ. πρωτ.εισερχ. 014,823/29-7-11 (9347).
642. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602Α, φάκ. «ΥΠΠΕ, Αρχ.Υπηρεσία 1898-1910», υποφ. Α, αρ. πρωτ. 416, 25-9-1911 (9356-7).
643. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 14364/04-10-1911, έγγραφο του Υπουργείου Εσωτερικών προς το Εκκλησιαστικών (20.411).
644. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 445, αρ. πρωτ. Νομαρχίας Ηλείας 3961/5-10-1909, αρ. πρωτ. εισερχ. Υπουργείου Εσωτερικών 19788/8-10-1909 (7901).
645. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 122/11-11-1907, αρ. πρωτ.εισερχ. υπουργείου Εκκλ. 19151/13-11-1907 (8086).
646. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 603Α, φάκ. «Αρχ Υπηρ. 1934-6», υποφ. Δ, αρ. πρωτ. 131-11/10-9-1935 (9533).
647. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 602 Γ, φάκ. «Αρχ Υπηρ. 1930», υποφ. Α, αρ. πρωτ. 106988/24-01-1930 (9486).
648. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 43297/2820 της 13^{ης} Ιουνίου 1936, αρ. πρωτ.εισερχ.21-1936 (20.329).
649. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ 25/17-06-1936 (20.361).
650. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», αρ. πρωτ. 40433/2665/12-06-1935 (19.317).
651. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», αρ. πρωτ. 37112/2067/26-6-32 (19.335).
652. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 114/01-06-1940. Σχέδιο, δυσανάγνωστο (6.487).
653. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Προσωπικόν Επιστημονικόν Νο 1», αρ. πρωτ. 70225/2908/17-07-1940, αρ. πρωτ.εισερχ. 1040/24-07-1940 (40.42).
654. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», αρ. πρωτ. 1016/01-07-1940 (3.134-5).
655. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1» αρ. πρωτ. 1936/18-5-49 (20.150-1).
656. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Δημόσιαι Υπηρεσίαι», αρ. πρωτ. Διεύθυνσης Τουριστικών Τόπων 5077(557/Α)/10-05-1950, αρ. πρωτ. εισερχ. 2299/12-06-1950 (38.307).
657. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», αρ. πρωτ. 113936/3400, δ. 2631/23-12-1950, αρ. πρωτ.εισερχ. 10/7-1-51 (19.311).
658. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 2417/5-11-1950 (20.269,270).
659. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 94363/2849, δ.2291/31-10-50, αρ. πρωτ.εισερχ. 2496/15-11-50 (20.132).
660. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», διαβιβαστικό με ημερομηνία 27-03-1951 (19.300-305).
661. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», αρ. πρωτ. 13962, αρ. πρωτ.εισερχ. 258/10-08-1951 (19.269).
662. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, 1940-43, 1944-45», αρ. πρωτ.121176/4506/11-11-1940, αρ. πρωτ.εισερχ. 206/16-11-1940 (4.249).
663. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, 1940-43, 1944-45», αρ. πρωτ. 121561/4534/13-11-1940, αρ. πρωτ.εισερχ. 219/28-11-1940 (4.184).
664. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, 1940-43, 1944-45», αρ. πρωτ. 204/28-11-1940 (4.250).
665. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία,1940-43, 1944-45», αρ. πρωτ. 124879/16465, αρ. πρωτ. εισερχ. 126 (4.252).

666. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, 1940-43, 1944-45», αρ.πρωτ.122426/4565/15-11-1940, αρ.πρωτ εισερχ. 207/20-11-1940 (4.248).
667. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.2», αρ. πρωτ. 119471/4476, αρ. πρωτ.εισερχ. 190/11-11-1940 (19.77).
668. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», σημείωση Ιωάννη Κοντή με ημερομηνία 06-12-1940, άνευ αριθμού πρωτοκόλλου (5.90).
669. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ.πρωτ. 48/33/13-01-1937 (17.118).
670. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 588B, φάκελος 19, Εξασφάλισης αρχαίων, αρ. πρωτ. 15.186/19-05-1939, αρ.πρωτ.Υπουργείου 50935/25-05-1939, αρ.πρωτ. ΔΑ 2724/16-06-1939.
671. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 586B, φάκελος 19, Φάκελος εξασφάλισης αρχαίων Μουσείου Ολυμπίας, αρ. πρωτ. 1169/20-6-40, αρ. πρωτ. εισερχ. ΔΑ 2742/25-6-40
672. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 51506/2066/17-05-1940, αρ. πρωτ. εισερχ. 111/20-05-1940 (6.278, 281).
673. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. εισερχ. 1161/30-10-1940, αρ. τηλεγρ. 117138/4376 (6.480-1).
674. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 203/28-11-1940 (6.271).
675. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 586B, φάκελος 19, υποφάκελος εξασφάλισης αρχαίων Μουσείου Ολυμπίας, αρ. πρωτ. 121756/4538/13-11-1940.
676. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων της 15^{ης} Νοεμβρίου 1940 (6.229,240, 252, 263, 267, 268).
677. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων της 4^{ης} Δεκεμβρίου 1940 (6.106).
678. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων της 4^{ης} Δεκεμβρίου 1940 (6.379-381).
679. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.114-118 και 383-387).
680. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.110-113 και 388-391).
681. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.120, 121 και 6.392-393).
682. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.109 και 6.394).
683. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.119 και 6.400).
684. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.128,129 και 6.395,396).
685. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.125-127 και 6.397-399).
686. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.130).
687. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.131).
688. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.122,123 και 6.401,402).
689. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.124).
690. «ΕΦ.Α.ΗΛ., Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 1290/17-03-1941 (6.96-7).
691. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.139 και 6.420).
692. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.138 και 6.421).
693. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.132-137 και 6.422-426,6).
694. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.1, 140).
695. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.251).

696. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.275, 286, 297).
697. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.412-419).
698. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.410,411).
699. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.7,8).
700. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», πρωτόκολλο εγκιβωτισμού αρχαίων (6.269,270).
701. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 1161/01-11-1940 (6.694).
702. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», τηλεγρ. με αριθμό 126026/4700, 30-11-1940 (6.274).
703. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 261/30-11-1940 (6.74).
704. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 216/08-12-1940 (6.105).
705. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 220/18 -12-1940 (6.101).
706. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ τηλεγραφήματος 130793, αρ. πρωτ.εισερχ. 220 /26-12-1940 (6.277).
707. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 1252/26-01-1941 (6.99).
708. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 1220/28-12-1940 (6.100).
709. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ.εισερχ. 1310/31-03-1941, τηλεγράφημα (6.94).
710. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ.εισερχ. 1313/01-04-1941, τηλεγράφημα, (6.93).
711. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. εμπ. 1313/05-04-1941 (6.92).
712. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. ΔΥ/23-04-1941, αρ. πρωτ.εισερχ. 1345/05-05-1941 (6.88).
713. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 1345/06-05-1941 (6.87).
714. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ 229/05-06-1941 (6.86).
715. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, 1940-43, 1944-45», αρ. πρωτ. 225/11-07-1941(4.244).
716. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 586Β, φάκελος 19, υποφάκελος εξασφάλισης αρχαίων Μουσείου Ολυμπίας, αρ.πρωτ.εισερχ. 3.6.382/6-6-41.
717. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 586Β, φάκελος 19, υποφάκελος εξασφάλισης αρχαίων Μουσείου Ολυμπίας, χωρίς αρ.πρωτ., με ημερομηνία 5-7-1941.
718. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45» και «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 229/09-06-1941. Σχέδιο, δυσανάγνωστο (3.97-8 και 6.84-5).
719. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 232/17-06-1941 (6.82-3).
720. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ.πρωτ.εισερχ. 232/16-06-1941 (17.539).
721. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 232/16-06-2941 (17.536-558).
722. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 586Β, φάκελος 19, υποφάκελος εξασφάλισης αρχαίων Μουσείου Ολυμπίας, αρ.πρωτ.230/7-2-41, αρ. πρωτ. εισερχ. 9256/7-2-41.
723. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 9256/261/06-03-1941, αρ. πρωτ. εισερχ. 1290/09-03-1941 (6.98).
724. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, 1940-43, 1944-45», αρ. πρωτ. 262/31-12-1941 (4.301).
725. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 586Β, φάκελος 19, υποφάκελος εξασφάλισης αρχαίων Μουσείου Ολυμπίας, αρ. πρωτ. 39599/978/18-6-41.
726. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. εισερχ. 239/21-06-1941 (17.535).
727. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, αρχείον 1935-45», άνευ αρ. πρωτ. (3.346-9).
728. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 586Β, φάκελος 19, υποφάκελος εξασφάλισης αρχαίων Μουσείου Ολυμπίας, αρ. πρωτ. εισερχ. 47662/18-7-41.
729. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 586Β, φάκελος 19, υποφάκελος εξασφάλισης αρχαίων Μουσείου Ολυμπίας, αρ. πρωτ.48632/1301/21-7-1941.

730. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 586B, φάκελος 19, υποφάκελος εξασφάλισης αρχαίων Μουσείου Ολυμπίας, αρ. πρωτ. 57190/1650.
731. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 586B, φάκελος 19, υποφάκελος εξασφάλισης αρχαίων Μουσείου Ολυμπίας, αρ.πρωτ. 46456/1281/17-7-1941.
732. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 586B, φάκελος 19, υποφάκελος εξασφάλισης αρχαίων Μουσείου Ολυμπίας, αρ.πρωτ. 46456/1281/21-7-1941.
733. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», 247/24-07-1941 (6.80).
734. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ.πρωτ. 242/24-07-1941, σχέδιο (17.549-553).
735. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 69639/2106/16-10-1941, αρ. πρωτ.εισερχ. 242/18-10-1941 (6.71).
736. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 67927/1971/29-09-1941, αρ. πρωτ.εισερχ. 247/02-10-1941 (6.75).
737. «ΕΦ.Α.ΗΛ., Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 69204/2108/11-10-1941, αρ.πρωτ.εισερχ. 261/15-11-1941 (6.72-3).
738. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν. 5», άνευ αρ. πρωτ. (17.247).
739. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», άνευ αρ. πρωτ. Ausgrabungen des Führers in Olympia (17.249).
740. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», άνευ αρ. πρωτ. Regia rappresentanza d' Italia per la Grecia (17.250).
741. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ.50915/1451/12-11-1941, αρ. πρωτ. εισερχ. 247/15-11-1941 (6.66-7).
742. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 87/02-03-1942 (6.56).
743. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 3 και ημερομηνία 12 Δεκεμβρίου 1941 (6.57-8).
744. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ 4/14-02-1942 (6.371,372).
745. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 247 (6.45-7).
746. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, 1940-43, 1944-45», αρ. πρωτ. εμπ. 63/06-08-1941, αρ.πρωτ.εμπ. διαβιβαστικού του Υπουργείου Παιδείας 936/06-08-1941, αρ.πρωτ.εισερχ. 241/14-08-1941 (4.199).
747. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, 1940-43, 1944-45», αρ. πρωτ. εμπ. 97/22-08-1941. Αρ. πρωτ. εμπ. διαβιβαστικού του Υπουργείου Παιδείας 1008/26-08-1941, αρ. πρωτ. εισερχ. 241/06-09-1941 (4.198).
748. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, 1940-43, 1944-45», αρ. πρωτ. 59993/1741/01-09-1941, αρ. πρωτ. εισερχ. 241/07-09-1941 (4.200).
749. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, 1940-43, 1944-45», αρ. πρωτ. 243/08-07-1941. Δυσανάγνωστο (4.222-3).
750. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν. 5», σχέδιο με ημερ. 06-09-1941 (17.544-5).
751. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν. 5», αρ. πρωτ. 255/18-08-1941 (17.547-8).
752. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», και «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 57369/1724/30-08-1941, αρ. πρωτ. εισερχ. 255/05-09-1941 (20.546 και 17.546).
753. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, 1940-43, 1944-45», αρ. πρωτ. 51843/1474/03-08-1941,αρ.πρωτ.εισερχ. 230/12-08-1941 (4.231).
754. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν. 5», αρ. πρωτ. 15462/481/22-03-1942 (17.531).
755. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, 1940-43, 1944-45», αρ. πρωτ. 64383/1871/16-09-1941, αρ.πρωτ.εισερχ. 230/23-09-1941 (4.236).
756. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ.πρωτ. διαβιβαστικού 259/25-09-1941 (17.540-3).
757. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, 1940-43, 1944-45», αρ. πρωτ.79062/2344/04-11-1941 (4.209).
758. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 43622/1499/19-08-1943, αρ. πρωτ. εισερχ. 307/10-09-1943 (17.517).

759. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, 1940-43, 1944-45», αρ. πρωτ. 62857/2116/07-12-1943, αρ. πρωτ. εισερχ. 29/14-12-1943 (4.166).
760. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 259/10-07-1942. Σχέδιο δυσανάγνωστο (20.301).
761. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη-προέλευσις», αρ. πρωτ. 199/18/2/1945, αρ. πρωτ. εισερχ. Υπουργείου 8291/12-3-1945, αρ. πρωτ. εισερχ. ΔΑ 412/14-3-1945 (5.257-262).
762. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν. 1», αρ. πρωτ. 259/21-09-1942. Σχέδιο εγγράφου, δυσανάγνωστο (20.300).
763. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ.πρωτ. 277/22-09-1942. Πρόκειται για το σχέδιο του εγγράφου, που είναι ιδιαίτερα δυσανάγνωστο (17.521-2).
764. ΥΠΠΟ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων κιβ. 569Δ, φάκ. «ΥΠΠΕ.1942», υποφ. Α. αρχαία, αρ. πρωτ. 277/22-09-42, αρ. πρωτ. εισερχ. 1740/08-10-42 (9945, 9949).
765. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 286/28-04-1943, σχέδιο δυσανάγνωστο (17.518).
766. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν. 5», αρ. πρωτ. 287/05-04-1943 (17.520).
767. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 56898/1921/05-11-1943, αρ. πρωτ. εισερχ. 5/27-11-1943 (1.12).
768. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. 300/19-06-1943 (20.291).
769. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. 300/27-06-1943 (20.291-2).
770. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν. 1», αρ. πρωτ. 300/07-07-1943 (20.292).
771. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν 1», αρ.πρωτ. 300/17-07-1943 (20.289).
772. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 587Δ, υποφάκελος Δ, αρ. πρωτ. 300, αρ. πρωτ. εισερχ. 1408/7-8-43.
773. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», σχέδιο, δεν διακρίνεται ο αρ. πρωτ. (20.296).
774. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 587Δ, υποφάκελος Δ, αρ. πρωτ. 300/25-7-43, αρ. πρωτ. εισερχ. 1454/11-8-43.
775. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 45223/1540/04-09-1943, αρ. πρωτ. εισερχ. 300/05-10-1943 (20.298-9).
776. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», άνευ αρ. πρωτ. (20.294).
777. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν. 1», αρ. πρωτ. 309/31-08-1943 (20.297, 295).
778. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 53851/1835, αρ. πρωτ.εισερχ. 310/20-10-1943 (6.36-7).
779. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ.πρωτ. 52915/1770, αρ.πρωτ.εισερχ. 310/15-10-1943 (1.6).
780. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ηλεία, Νο 7», αρ. πρωτ. 60/15-01-1944 (28.342).
781. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ηλεία, Νο 7», αρ. πρωτ. 227/14-03-1941 (28.346).
782. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», απόρρητο έγγραφο, χωρίς ημερομηνία και αρ. πρωτοκόλλου (17.514-6).
783. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 9991/259/06-03-1944, αρ. πρωτ. εισερχ. 56/21-03-1944 (17.512).
784. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», BrBNr 1325/44, στις 15-02-1944 (17.513).
785. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ.49/30-12-1943 (17.166).
786. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ.πρωτ. 2174/12-04-1950 (17.142).
787. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ηλεία, Περιφέρεια Ήλιδος Α», ΔΥ/18-10-1944 (34.676).
788. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ηλεία, Περιφέρεια Ήλιδος Α», χωρίς αριθμό πρωτοκόλλου ή ημερομηνία (34.673).
789. Αρχείο Γ.Α. Ι., επιστολή Eilmann, Ordner K 12 (alte Nr.41).
790. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», επιστολή άνευ αριθμού πρωτοκόλλου (6.42-3).
791. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 247, σχέδιο, δυσανάγνωστο (6.68-9).

792. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 39395/1343/19-08-1943, αρ. πρωτ. εισερχ. 311/10-09-1943 (6.38).
793. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. εισερχ. 156/30-07-1944 (1.7).
794. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. πρωτ. 38460/1682/23-07-1945, αρ. πρωτ. εισερχ. 525/28-07-1945 (5.53).
795. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ. πρωτ. 525/28-07-1945 (5.54).
796. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη-προέλευσις», αρ. πρωτ. εμπ. 394/23/ 23-11-1944 (5. 264).
797. ΕΦ.Α.ΗΛ., «ΙΘ Εφορεία, 1940-43, 1944-45», αρ. πρωτ. 197080/Γ1/111 (4.89,90).
798. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία, Διάφορα Νο 3», έγγραφο με ημερομηνία 23-02-1945 (8.95).
799. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη-προέλευσις», αρ. πρωτ. 200/23.2.45 (5.256).
800. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. (δυσδιάκριτος) 202 /23-2-45 (6.662).
801. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ, πρωτ 2/26-03-1945, αρ. πρωτ. εισερχ. 300/17-04-1945 (6.658).
802. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ, πρωτ 4/27-03-1945, αρ.πρωτ.εισερχ. 280/06-04-1945 (6.657).
803. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ, πρωτ. 12/27-03-1945, αρ.πρωτ.εισερχ. 292/12-04-1945 (6.656).
804. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. ΔΥ/28-03-1945, αρ.πρωτ.εισερχ. 301/11-04-1945 (6.665).
805. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 6/28-03-1945, αρ.πρωτ.εισερχ. 346;/3-5-45 (6.654).
806. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ.πρωτ. 8/01-04-1945, αρ.πρωτ.εισερχ. 327;/15-04-1945 (6.652).
807. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ 3/02-04-1945, αρ. πρωτ.εισερχ.284/08-04-1945 (6.651).
808. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 7/05-04-1945, αρ. πρωτ. εισερχ. 295/14-04-1945 (6.649).
809. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 6/06-04-1945, αρ. πρωτ. εισερχ. 291/15-04-1945 (6.648).
810. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 4/09-04-1945, αρ. πρωτ. εισερχ. 305/19-04-1945 (6.647).
811. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 2/10-04-1945, αρ. πρωτ. εισερχ. 348/09-05-1945 (6.646).
812. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 6/14-04-1945, αρ. πρωτ. εισερχ. 367/12-05-1945 (6.645).
813. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 21/30-05-1945, αρ. πρωτ. εισερχ. 410/08-06-1945 (6.643).
814. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», αρ. πρωτ. 5/22-03-1945, αρ. πρωτ. εισερχ. 279/06-04-1945 (6.659).
815. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ.πρωτ. 18768/671/14-04-1945, αρ.πρωτ.εισερχ. 303/18-04-1945 (5.255).
816. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. και ημερομηνία δεν διακρίνονται. Χειρόγραφο, πολύ δυσανάγνωστο έγγραφο (17. 334-7).
817. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Αρχαία: Τύχη, Προέλευσις», αρ.πρωτ. 326/28-04-1945, σχέδιο, δυσανάγνωστο (5.252-4).
818. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. εισερχ. Μουσείου Ολυμπίας 1808/10-01-1949 (17.393).
819. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 1808/26-03-1949 (17.392).
820. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 70/08-01-1949, αρ. πρωτ. εισερχ. 1811/10-01-1949 (20.222).
821. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 73/17-01-1949, αρ. πρωτ. εισερχ. 1831/19-1-49 (20.155-6).
822. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Περιουσιακά στοιχεία εφορείας», αρ. πρωτ. 80/18-01-1949, αρ. πρωτ. εισερχ. 1839/26-01-1949 (11.176).

823. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Περιουσιακά στοιχεία εφορείας», Σ.Τ.Γ. 913/15-01-1949 (11.177).
824. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 95/12-04-1949, αρ.πρωτ.εισερχ. 1873/18-03-1949 (1.27).
825. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», άνευ αρ.πρωτ., με ημερομηνία 26-04-1945 (6.31-2).
826. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Προσωπικόν Επιστημονικόν Νο 1», αρ. πρωτ 62835/1999, αρ. πρωτ. εισερχ. 2026/23-08-1949 (40.24-5).
827. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 80252/2316/11-10-1947, αρ. πρωτ. εισερχ. 1554/30-10-1947 (17.396).
828. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 1554/01-12-1947 (17.395).
829. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ.πρωτ. 2541/29-12-1950, μνεία στην υπαριθ 1882/26-03-1949 αναφορά (17.246).
830. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ.πρωτ. 2386/28-08-1950 (17.385).
831. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ. πρωτ. 115537/3443/12-12-1950 (17.257).
832. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ.πρωτ. 115537/3443/18-12-1950, αρ.πρωτ. εισερχ. 2538/29-12-1950 (17.256).
833. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 981/20-01-1907, αρ. πρωτ. 17/26-01-1907 (20.412).
834. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 979/26-05-1905, αρ. πρωτ. εισερχ. 8389/01-06-1905 (8033).
835. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 402, αρ. πρωτ. 983/16-06-1905, αρ. πρωτ. εισερχ. 9213/20-06-1905, (8031).
836. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.4», αρ. πρωτ. 10213/307 (1.200).
837. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», έγγραφο του αρχιφύλακα Γ. Κονδύλη προς τον Επιμελητή Παναγιώτη Νεράντζουλη με ημερομηνία 9-4-1936 (20.365).
838. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ πρωτ. 2083/25-08-1949 (17.270).
839. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», αρ πρωτ. 70994/957/15-09-1949, αρ πρωτ εισερχ.2050/25-09-1949 (17.269).
840. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», απόδειξη παραλαβής με ημερομηνία 7-2-1944 (6.737).
841. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Νο 4», απόδειξη παραλαβής με ημερομηνία 6-2-1944 (6.739).
842. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 581Δ, φάκ. «ΥΠΠΕ, Αρχ. Υπηρ. 1928», υποφ. Β, εφημ. Νεολόγος Πατρών, αρ. φύλλου 257, 21 Σεπτεμβρίου 1927 (8481).
843. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 581Δ , φάκ. «ΥΠΠΕ, Αρχ. Υπηρ. 1928», υποφ.Β, αρ. πρωτ. 44827/1719/3-10-1927 (8505).
844. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 581Δ , φάκ. «ΥΠΠΕ, Αρχ. Υπηρ. 1928», υποφ. Β, αρ. πρωτ. 44052/1682/29-09-1927 (8508).
845. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.5», άνευ αριθμού πρωτοκόλλου, με ημερομηνία 3 Φεβρουαρίου 1887 (17.433).
846. Αρχείο Γ.Α.Ι, OrdnerK12 (alteNr.41).
847. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», 468/23-01-50, αρ. πρωτ. εισερχ. 6730/27-1-50 (20.278).
848. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», ΔΑ αρ. πρωτ. 6730/263/03-03-1950 (20.277).
849. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ.πρωτ. 2218/ 16-4-50 (20.276).
850. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 241/05-10-1936, αρ. πρωτ.εισερχ. 35/1936 (20.325,7).
851. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 255/28-10-1936, αρ. πρωτ.εισερχ. 278/04-11-1936 (20.323).
852. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 21263/784 (20.347).
853. ΕΦ.Α.ΗΛ., «Ολυμπία Ν.1», αρ. πρωτ. 21263/784 (20.346).

854. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 581Δ, φάκ. «ΥΠΠΕ, Αρχ. Υπηρ 1928», υποφ. Β, απόκομμα από την εφημερίδα «Πατρίς» Πύργου, στο φύλλο της 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1927 (8504).
855. ΥΠΠΟΑ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΜΝΗΜΕΙΩΝ/Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, κιβ. 582Α, φάκ. «ΥΠΠΕ, Αρχ. Υπηρεσία», υποφ. Β, αρ. πρωτ.εισερχ.3136/4-3-30 (8557).

1. Χάρτης της Ηλείας σε έκδοση του 1824 (Σπυρόπουλος, 2016:2)
2. Άποψη του Ιερού της Ολυμπίας. (Gehrke, 2013: 24).
3. Η ανασκαφή στο Πελόπιον. Διακρίνονται τα αψιδωτά κτίσματα κάτω από τον τύμβο. (Kyrieleis, 2013: 32).
4. Σχεδιαστική αναπαράσταση του βωμού του Διός (Παπαχατζής, 2002: 265).
5. Πήλινα και χάλκινα αναθηματικά ειδώλια ζώων (Χατζή, 2008: 36).
6. Άποψη του ναού της Ήρας από Δ, ΝΔ (Χατζή, 2008: 158).
7. Άποψη του ανδρήρου των θησαυρών. Διακρίνεται ο μερικώς αναστηλωμένος θησαυρός των Σικυνίων (Χατζή, 2008: 168).
8. Χάλκινη σφυρήλατη γυναικεία περωτή μορφή, ίσως Σφίγγα, αρχαϊκών χρόνων. (Χατζή, 2008: 126).
9. Χάλκινο περίτμητο έλασμα με μορφή Γοργούς, επίσημα ασπίδας. Αρχαϊκών χρόνων (Χατζή, 2008: 152).
10. Πήλινα γραπτά αρχιτεκτονικά μέλη από το αέτωμα του θησαυρού των Γελών (Χατζή, 2008: 165).
11. Το πήλινο σύμπλεγμα Δία-Γανυμήδη, κεντρικό ακρωτήριο κτηρίου. Εξαίρετο δείγμα μεγάλης πηλοπλαστικής. 5^{ος} αι. π.Χ. (Χατζή, 2008: 176).
12. Ένα από τα πολυτιμότερα ευρήματα του Ιερού, το κράνος του Μιλτιάδη. Ο Αθηναίος στρατηγός το αφιέρωσε στον Δία μετά τη νίκη του στη μάχη του Μαραθώνα. (Χατζή, 2008: 142).
13. Ο ναός του Διός (Χατζή, 2008: 182).
14. Ο Απόλλωνας, κεντρική μορφή του δυτικού αετώματος του ναού του Διός (Χατζή, 2008: 235).
15. Ο άθλος της κόπρου του Αυγεία. Μετόπη του ναού του Διός (Χατζή, 2008: 273).
16. Η Νίκη του Παιωνίου (Χατζή, 2008: 295).
17. Ο Ερμής του Πραξιτέλη (Χατζή, 2008: 313).
18. Άποψη της Βασιλικής (Εργαστήριο του Φειδία). (Αραπογιάννη, 2001: 146).
19. Άποψη της Παλαίστρας (Χατζή, 2008: 307).
20. Το Λεωνιδαίον (Χατζή, 2008: 325).
21. Το Φιλιππείον (Χατζή, 2008: 326).
22. Σχεδιαστική κάτοψη της πρώιμης εποχής του Χαλκού στην Άλτη. Σημειώνονται τα αψιδωτά κτίσματα και με διακεκομμένη τα νεώτερα κτίσματα του Ιερού, το Πελόπιον, το Ηραϊόν, ο βωμός και ο ναός του Διός. (Παπαχατζής, 2002: 237).
23. Σχεδιαστική κάτοψη της Άλτεως κατά τους αρχαϊκούς χρόνους. (Παπαχατζής, 2002: 237)
24. Σχεδιαστική κάτοψη της Άλτεως κατά τον 5^ο αι. π.Χ. Διακρίνεται ο ναός του Διός (Παπαχατζής, 2002: 237).
25. Σχεδιαστική κάτοψη της Άλτεως κατά τον 4^ο αι. π.Χ. (Παπαχατζής, 2002: 238).
26. Σχεδιαστική κάτοψη της Άλτεως γύρω στα 300 π.Χ. (Παπαχατζής, 2002: 238).

27. Σχεδιαστική κάτοψη της Άλτεως κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους. (Παπαχατζής, 2002: 238).
28. Πρόπλασμα με τα σημαντικότερα μνημεία της Άλτεως. Πρόκειται για το πρώτο πρόπλασμα του χώρου, το οποίο κατασκευάστηκε από τον H. Schleif, σε σχέδια του W. Dörpfeld και προσφέρθηκε στο ελληνικό κράτος από τον Αυτοκράτορα Γουλιέλμο Β΄ το 1931. (Παπαχατζής, 2002: 234).
29. Τοπογραφικό της Ολυμπίας, όπως δημοσιεύθηκε στον Άτλαντα του Barbié du Bocage, *Relatif au voyage du jeune Anacharsis*, το 1780 (Herrmann, 1972: 201).
30. Η κοιλάδα της Ολυμπίας από το έργο του Pouqueville το 1820 (Schnapp, 2013: 87).
31. Ο Αλφειός. Χαρακτικό από το έργο του περιηγητή Dodwell το 1819, *A classical and topographical tour through Greece*. (Χατζή, 2008: 19).
32. Η κοιλάδα της Ολυμπίας. Χαρακτικό από το έργο του περιηγητή J. S. Stanhope το 1824, *Olympia or Topography illustrative of the actual State of the Plain of Olympia and of the Ruins of the city of Elis*. (Χατζή, 2008: 20).
33. Η κοιλάδα της Ολυμπίας μετά τις ανασκαφές της *Expédition Scientifique de Morée*. (Schnapp, 2013: 85).
34. Θραύσματα μετοπών που ανευρέθηκαν από την *Expédition Scientifique de Morée*. (Schnapp, 2013: 90).
35. Το κείμενο της Ελληνογερμανικής Σύμβασης. (Αραπογιάννη, 2008 :66).
36. Η οδός Ερμού στον Πύργο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Σπυρόπουλος, 2016: 48).
37. Κατάκολο, εξαγωγικό εμπόριο σταφίδας (Νάθενας, 2018: 39).
38. Το Σύγγρειον και το ξενοδοχείο ΣΠΑΠ το 1896 (Νάθενας, 2018: 82).
39. Ο σιδηροδρομικός σταθμός Ολυμπίας το 1896 (Νάθενας, 2018: 81).
40. Ο ναός της Ήρας το 1896 και μπροστά της, πιθανόν, ο τότε Έφορος Βασίλειος Λεονάρδος (Γιακουμής-Bonano, 2004: 41).
41. Απόσπασμα της εφημερίδας Πατρίς το 1906 σχετικά με την ανασύσταση των Ολυμπιακών αγώνων στην Ολυμπία (Ηλεία: Πρόσωπα και γεγονότα του 20^{ου} αιώνα, έκδοση της εφημερίδας Πατρίς, αρ. φύλλου 34.749, 1/2/2000).
42. Ιωάννης Κοντής (Πετράκος, 1982: 8).
43. Ο Emil Kunze με τον Alfred Mallwitz (Μούτσης, 2011: 12).
44. Ernst Curtius. (Χατζή, 2008: 23).
45. Adolf Furtwängler. (Χατζή, 2008: 23).
46. Friedrich Adler. (Χατζή, 2008: 23).
47. Η Άλτις μετά το πέρας των ανασκαφών το 1881, σύμφωνα με σχέδιο του Dörpfeld. (Herrmann, 1972: 205).
48. Σχέδιο της κοιλάδας της Ολυμπίας πριν την έναρξη των ανασκαφών (Παπαχατζής, 2002: 231).
49. Η ανασκαφή του ναού του Διός την περίοδο 1875-1876. (Χατζή, 2008: 24).
50. Άποψη του ανδρήρου των θησαυρών από το Κρόνιο, το 1890. (Γιακουμής-Bonato, 2004: 47).
51. Το εσωτερικό της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής με επισκέπτες το 1891 (Χατζή, 2008: 27).
52. Ο χώρος των ανασκαφών την περίοδο 1876-1877. (Χατζή, 2008: 22).
53. Η Παλαίστρα. (Φωτ. Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, φωτογράφος English Photo Co).
54. Ο ναός του Διός στην Ολυμπία (Φωτ. Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου).
55. Ο ναός της Ήρας στην Ολυμπία (Φωτ. Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου).

56. Η κρυπτή του Σταδίου κατά τις πρώτες γερμανικές ανασκαφές (Γιακουμής-Bonato, 2004: 53).
57. Πρωτόκολλο της 1^{ης} Νοεμβρίου 1896 των Λεονάρδου και Στάη σχετικά με τη μεταφορά αρχαιοτήτων στην Αθήνα, κατ' εντολήν της Γενικής Εφορείας (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ).
58. Το πρωτόκολλο παράδοσης – παραλαβής των αρχαίων της Ολυμπίας που υπογράφηκε μεταξύ Δημητρίου Σταυρόπουλλου και Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη στις 25 Νοεμβρίου 1901. (Αρχείο ΕΦ.Α.ΗΛ).
59. Ο ναός της Ήρας στην Ολυμπία. Διακρίνονται αναστηλωμένοι οι δύο κίονες στη ΝΑ γωνία του. (Φωτ.Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου φωτογράφος Nelly's).
60. Στρωματογραφική τομή. (Bol, 1976: 16).
61. Στιγμιότυπο από την τελετή της Αφής της Ολυμπιακής Φλόγας στις 20 Ιουλίου 1936, με την πρωθιέρεια Κούλα Πράτσικα και την ιέρεια Αλέκα Κατσέλη (Καρνάρος, 2004: 41).
62. Συμβολική παράδοση της σκαπάνης στον Wrede από τον Υπουργό Rust κατά την τελετή της έναρξης των νέων γερμανικών ανασκαφών στην Ολυμπία (Kankeleit, 2018: 19).
63. Επίδειξη την ημέρα των εγκαινίων του πρώτου ευρήματος των νέων ανασκαφών, ενός χάλκινου κράνους κορινθιακού ρυθμού, στον Υπουργό Rust (Kankeleit, 2018: 19).
64. Απόσπασμα από την εφημερίδα 'Πατρίς' του Πύργου της 1^{ης} Μαρτίου 1939 σχετικά με τις νέες ανασκαφές και την ίδρυση Οργανισμού στην Αρχαία Ολυμπία για την προαγωγή του Ολυμπιακού ιδεώδους και την παγκόσμιας ειρήνης (Ηλεία: Πρόσωπα και γεγονότα του 20^{ου} αιώνα, έκδοση της εφημερίδας «Πατρίς», αρ. φύλλου 34.749, 1/2/2000).
65. Ανασκαφή του Σταδίου το 1938 (Moustaka, 2013: 96).
66. Η είσοδος της Άλτεως το 1936. (Λούκος-Τζαχρήστα, 2011: 74-75).
67. Η άδεια του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας προς το Γ.Α.Ι. για τη συνέχιση των ανασκαφών τον Απρίλιο του 1937 (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).
68. Αναφορά του Ιωάννη Κοντή προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας τον Ιούλιο του 1941 για την πορεία της γερμανικής ανασκαφής (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).
69. Αναφορά του Ιωάννη Κοντή με τα αποτελέσματα των γερμανικών ανασκαφών μετά τη λήξη της ανασκαφικής περιόδου του Μαΐου του 1940. (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).
70. Το «Πρακτικόν Διαπιστώσεως» που συντάχθηκε για το Οίκημα των γερμανικών ανασκαφών μετά την αποχώρηση της γερμανικής αποστολής το 1944. (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).
71. Το «προσωρινό Μουσείο» της Ολυμπίας (φωτ. Στ. Γιαννούλη).
72. Το «προσωρινό Μουσείο» της Ολυμπίας (φωτ. Στ. Γιαννούλη).
73. Όψη του σχεδίου του Adler για το Μουσείο της Ολυμπίας (Heilmeyer (επιμ.), 2013: 486).
74. Κάτοψη του σχεδίου του Adler για το Μουσείο της Ολυμπίας (Heilmeyer (επιμ.), 2013: 486).
75. Σχέδιο του Ziller για το Μουσείο της Ολυμπίας (Κόκκου, 1977: 246).
76. Ο Ανδρέας Συγγρός (Χατζή, 2008: 28).
77. Ο Ernst Ziller (Κόκκου, 1977: 243)
78. Ο Friedrich Adler (Μούτσης, 2011: 115).
79. Ο Wilhelm Dörpfeld (Μούτσης, 2011: 120).
80. Το Σύγγρειον λίγο μετά την ίδρυσή του (Bol, 1976:24).

81. Άποψη του Σύγγρειου το 1888 (Χατζή, 2008: 28).
82. Κάτοψη του Σύγγρειου (Αραπογιάννη, 2008: 198).
83. Το δυτικό αέτωμα του ναού του Διός στο Σύγγρειον, το 1900 περίπου (Γιακουμής-Bonato, 2004: 58).
84. Το ανατολικό αέτωμα του ναού του Διός στο Σύγγρειον, περίπου το 1900 (Γιακουμής-Bonato, 2004: 58).
85. Ο Ερμής του Πραξιτέλη πριν τις συμπληρώσεις (Γιακουμής-Bonato, 2004:35).
86. Ο Ερμής του Πραξιτέλη στο Σύγγρειον, το 1900 περίπου (Γιακουμής-Bonato, 2004: 57).
87. Η Νίκη του Παιωνίου στην κεντρική αίθουσα του Σύγγρειου το 1904 (Γιακουμής-Bonato, 2004:59).
88. Επισκέπτες στην κεντρική αίθουσα του Σύγγρειου το 1935 (Hatz, 2013:100).
89. Το παλαιό Εφορείο, σήμερα Μουσείο της Ιστορίας των ανασκαφών της Ολυμπίας (Αραπογιάννη, 2008: 61).
90. Σελίδα από τα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας του 1910, όπου αναγράφεται το κόστος των εργασιών επισκευής του Μουσείου της Ολυμπίας το 1909 (ΠΑΕ, 1910: 31).
91. Το υπόμνημα του Κυπαρίσση προς το Υπουργείο για τον Ερμή και τον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας το 1923 (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).
92. Επείγον έγγραφο του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας προς τον Νικόλαο Μπαλάνο, τον Οκτώβριο του 1935, σχετικά με την ανάγκη λήψης άμεσων μέτρων για την επιδιόρθωση της στέγης της αίθουσας του Ερμή (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).
93. Απόσπασμα της εφημερίδας «Νεολόγος» Πατρών το 1946 σχετικά με την κατάσταση του Μουσείου της Ολυμπίας (Δρουβιώτης, 2016: 256).
94. Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας. (Αραπογιάννη, 2008: 770).
95. Το ανακαινισμένο, πλέον, Σύγγρειον, το οποίο σήμερα λειτουργεί ως Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας (Αραπογιάννη, 2008: 199).
96. Εργασίες επανέκθεσης στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας. Στη φωτογραφία ο γλύπτης Στέλιος Τριάντης, που είχε την επιμέλεια των εργασιών, με το νεαρό τότε συντηρητή Παναγιώτη Καλπάκο (Προσωπικό αρχείο Παναγιώτη Καλπάκου).
97. Η περιοχή της Ολυμπίας και ο Αλφειός ποταμός (Χατζή, 2008: 8).
98. Ο ποταμός Αλφειός νοτίως του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας (Αραπογιάννη, 2001:13).
99. Ο ποταμός Κλαδέος στο ύψος του αρχαιολογικού χώρου (φωτ. Στ. Γιαννούλη).
100. Άποψη του τείχους του Κλαδέου (Matzanas, 2013: 239).
101. Έγγραφο του Υπουργείου Εσωτερικών προς το Εκκλησιαστικών το 1912 σχετικά με τη γέφυρα του Κλαδέου (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).
102. Η σύγχρονη γέφυρα του Κλαδέου στο ύψος του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας. (φωτ. Στ. Γιαννούλη).
103. Ο Pierre de Coubertin με την κόρη του μπροστά από τον ναό της Ήρας το 1927. (Durry-Wacker, 2005: 217).
104. Το Σύγγρειον και το ξενοδοχείο ΣΠΑΠ το 1900 (Χατζή, 2008: 31).

105. Ο οικισμός της Ολυμπίας το 1890, την εποχή της συγκρότησής του. Διακρίνεται δεξιά στο βάθος ο σιδηροδρομικός σταθμός (Νάθενας, 2018: 78)
106. Ο οικισμός της Ολυμπίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Νάθενας, 2018: 79).
107. Ο οικισμός της Ολυμπίας γύρω στο 1950 (Κουλούρη, 2011: 60-61).
108. Η Αφή της Ολυμπιακής φλόγας στην Ολυμπία το 1936 (Μούτσης, 2011: 137).
109. Η Αφή της Ολυμπιακής φλόγας στην Ολυμπία το 1936 (Molzberger, 2013: 248).
110. Ο Wilhelm Dörpfeld με τον παλιό, στενό του συνεργάτη Άγγελο Κοσμόπουλο κατά την τελετή έναρξης των νέων γερμανικών ανασκαφών, το 1937 (Kankeleit, 2018: 56).
111. Ο Pierre de Coubertin το 1896. (Wassong, 2013: 173).
112. Η στήλη του Pierre de Coubertin στις εγκαταστάσεις της Διεθνούς Ολυμπιακής Ακαδημίας στην Ολυμπία (Durry-Wacker, 2005: 243).
113. Τοποθέτηση της καρδιάς του Coubertin στην στήλη του, μετά από επιθυμία του, στι 26 Μαρτίου 1938 από τον Διάδοχο Παύλο (Durry-Wacker, 2005: 242).
114. Οι εγκαταστάσεις της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής στην Ολυμπία (Τζαχρήστα, 2011: 152).
115. Τηλεγράφημα του Μουσείου της Ολυμπίας προς τη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων για τη στράτευση δύο μελών του φυλακτικού της προσωπικού, τον Νοέμβριο του 1940. (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).
116. Η πρώτη σελίδα από το πρωτόκολλο που συνέταξε η Επιτροπή Απόκρυψης των αρχαιοτήτων της Ολυμπίας τον Νοέμβριο του 1940. (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).
117. Ο Walter Wrede, Διευθυντής του Γ.Α.Ι. και αξιωματούχος του ναζιστικού κόμματος (Πετράκος, 1994:105).
118. Η έπαρση της σημαίας του Γ' Ράιχ στο Στάδιο της Ολυμπίας. (Μαθιόπουλος: 96, 97).
119. Αναφορά του αρχιφύλακα του Μουσείου Ολυμπίας Νικολάου Χαρδαβέλλα προς τον Προϊστάμενο της Εφορείας σχετικά με την επικίνδυνη κατάσταση που επικρατούσε το 1944 στην περιοχή (Αρχείο ΕΦΑΗΛ).